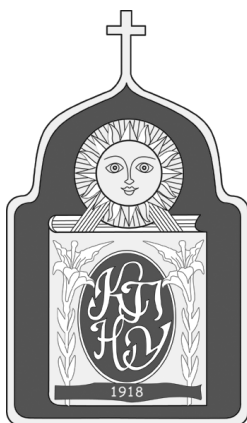

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

**Збірник за підсумками звітної наукової конференції
викладачів, докторантів і аспірантів**

5-6 березня 2019 року

Випуск 18

Том 1

Кам'янець-Подільський
2019

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 14575-3546 ПР від 11.11.2008 р.

Друкується згідно з рішенням вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка, протокол № 9 від 25 вересня 2019 року.

Рецензенти:

Брицький П. П., доктор історичних наук, професор;
Бріцин В. М., доктор філологічних наук, професор;
Гапан С. В., доктор біологічних наук, професор;
Кокун О. М., доктор психологічних наук, професор;
Мазур Н. А., доктор економічних наук, професор;
Самойленко В. Г., доктор фізико-математичних наук, професор;
Терещук Г. В., доктор педагогічних наук, професор;

Редакційна колегія тому:

Копилов С. А., доктор історичних наук, професор (*голова*);
Конет І. М., доктор фізико-математичних наук, професор (*відповідальний редактор*);
Віннічук О. В., кандидат політичних наук, доцент (*відповідальний секретар*);
Баженов Л. В., доктор історичних наук, професор;
Бахмат Н. В., доктор педагогічних наук, професор;
Боднарчук Т. Л., кандидат економічних наук, старший викладач;
Вержиковська О. М., кандидат педагогічних наук, доцент;
Вонсович С. Г., доктор політичних наук, доцент;
Гаврилов О. В., кандидат психологічних наук, доцент;
Газін В. П., доктор історичних наук, професор;
Дубінський В. А., кандидат історичних наук, доцент;
Дуткевич Т. В., кандидат психологічних наук, професор;
Завальнюк О. М., доктор історичних наук, професор;
Комарніцький О. Б., доктор історичних наук, доцент;
Лабунець В. М., доктор педагогічних наук, професор;
Мельник Л. П., кандидат педагогічних наук, доцент;
Миронова С. П., доктор педагогічних наук, професор;
Найчук А. В., кандидат філософських наук, доцент;
Онуфрієва Л. А., кандидат психологічних наук, доцент;
Печенюк М. А., кандидат педагогічних наук, професор;
Стівак В. І., кандидат психологічних наук, доцент;
Степанков В. С., доктор історичних наук, професор;
Стрельбицький П. А., кандидат економічних наук, доцент;
Ткачук В. В., кандидат економічних наук, доцент;
Урсу Н. О., доктор мистецтвознавства, професор;
Федьков О. М., доктор історичних наук, доцент;
Філінюк А. Г., доктор історичних наук, професор;
Яропуд З. П., кандидат педагогічних наук, доцент;
Яцишина І. В., доктор економічних наук, професор.

Н34 Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка :
збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів :
у 3-х томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. 18. Т. 1. 216 с.

У збірнику вміщено доповіді та повідомлення науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів і здобувачів наукових ступенів, виголошені на звітній науковій конференції за підсумками науково-дослідної роботи у 2018 році. Представлено матеріали роботи секцій історичних наук, економічних дисциплін, корекційної та соціальної педагогіки і психології, мистецьких дисциплін.

Адресовано науковцям, учителям і студентам.

УДК 378.4(082)
ББК 74.58я431

УДК 340(477):001:378

В. І. Адамовський, кандидат історичних наук, доцент

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ЩОДО РЕГУЛЮВАННЯ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті досліджуються питання нормативно-правового регулювання наукової та науково-технічної діяльності закладів вищої освіти. Особлива увага звертається на підзаконні нормативно-правові акти, які прийняті упродовж 2018 року та Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність», який врегульовує проблемні питання у сфері наукової і науково-технічної діяльності.

Ключові слова: нормативно-правові акти, регулювання, вища освіта, наукова та науково-технічна діяльність.

Наукова та науково-технічна діяльність у закладах вищої освіти є однією з основних складових освітнього процесу, що дозволяє об'єднати зусилля наукової, навчальної та виробничої діяльності в підготовці конкурентоздатного людського капіталу на ринку праці. Науково-технічні розробки, дослідні зразки впровадженні у виробництво сприяють посиленню ролі науково-технологічної та інноваційної складової соціально-економічного розвитку країни.

Реформи вітчизняної економіки та програми, що пропонувалися президентами та урядами України упродовж останніх років, лише формально декларували інноваційну спрямованість держави і жодним чином не вплинули на зростання попиту виробництва та потреби економіки на науки, науково-технічні розробки.

Так, прийнятий в новій редакції Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» спрямований на врегулювання проблемних питань у сфері наукової і науково-технічної діяльності. Зокрема змінюються підходи щодо фінансування і управління у науці, забезпечення ефективності та прозорості при здійсненні наукових досліджень і розробок та при їх фінансуванні, підвищення рівня ефективності взаємодії представників наукової громадськості, органів виконавчої влади та реального сектору економіки у формуванні та реалізації єдиної державної політики у сфері наукової і науково-технічної діяльності, створення законодавчого підґрунтя для комерціалізації результатів фундаментальних наукових досліджень, прикладних наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок, що здійснюються державними науковими установами.

Питання розвитку освіти і науки, науково-дослідної та управлінської діяльності в сфері освіти досліджували ряд видатних науковців та управлінців України. Серед них: В.Г. Кремень [1], А.Г. Філінюк [2], Н.М. Кушнарченко [3], В.К. Удалова, В.М. Шейко [4] та інші.

Державну політику в сфері освіти визначає Верховна Рада України, а реалізують Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки, інші центральні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Так, до повноважень Верховної Ради України належить затвердження загальнодержавних програм науково-технічного розвитку. У той же час, Кабінет Міністрів України забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури та розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України.

Конституція України в статті 54 гарантує громадянам свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може викорис-

товувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом [5].

Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Стаття 17 Закону України «Про освіту» зазначає, що невід'ємною складовою частиною освітньої діяльності закладів вищої освіти є наукова, науково-технічна та інноваційна діяльність [6].

Наукова та науково-технічна діяльність у системі закладів вищої освіти здійснюється відповідно до вимог Законів України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [7], «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» [8], «Про науково-технічну інформацію» [9], «Про наукову і науково-технічну експертизу» [10] та міжнародних нормативно-правових актів: «Конвенції що засновує Всесвітню організацію інтелектуальної власності», «Всесвітньої конвенції про авторське право», «Конвенція про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм», «Міжнародної конвенції про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення», «Договору про патентне право», «Договору про патентну кооперацію», «Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право», «Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми, прийнятий Дипломатичною конференцією» тощо [2, с.4].

Окремі напрями наукової діяльності у закладах вищої освіти регулюються спеціальними законами, зокрема: Законом України «Про інноваційну діяльність» [11], «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності технологічних парків» [12], «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» [13] і «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» [14].

Особливу увагу слід звернути на підзаконні нормативно-правові акти, які прийняті упродовж 2018 року. Виокремимо деякі з них: Про затвердження плану заходів щодо реформування вітчизняної наукової сфери [15]; Про затвердження Порядку проведення конкурсного відбору наукових, науково-технічних робіт, що плануються до виконання за рахунок коштів державного бюджету [16]; Деякі питання проведення державної атестації закладів вищої освіти в частині провадження ними наукової (науково-технічної) діяльності [17]; Про затвердження Порядку планування, фінансування та контролю виконання науково-дослідних і науково-технічних (експериментальних) розробок за рахунок коштів державного бюджету у сфері соціальної політики [18]; Стосовно Рекомендацій щодо запобігання академічному плагіату та його виявлення в наукових роботах (авторефератах, дисертаціях, монографіях, наукових доповідях, статтях тощо) [19]; Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти [20]; Деякі питання наукових установ (організацій, підприємств), що перебувають у віданні Національної академії наук, національних галузевих академій наук [21]; Питання Міжвідомчої ради з координації фундаментальних і прик-

ладних досліджень в Україні [22]; Про Національний фонд досліджень України [23]; Про утворення, реорганізацію та ліквідацію державних наукових установ [24].

Однак базовим нормативно-правовим актом, який визначає правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку у сфері наукової і науково-технічної діяльності, створює умови для провадження наукової і науково-технічної діяльності, задоволення потреб суспільства і держави у технологічному розвитку шляхом взаємодії освіти, науки, бізнесу та влади є Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [7].

З метою врегулювання проблемних питань у сфері наукової і науково-технічної діяльності 26 листопада 2015 року було прийнято нову редакцію закону. Зміни торкнулися усіх його розділів, а текст документа було доповнено новими статтями.

Серед основних новацій можемо виділити такі:

✓ доповнено статтю 1 «Основні терміни та їх визначення». Вперше вводиться поняття «науковий підрозділ», основним завданням якого є провадження наукової, науково-технічної або науково-організаційної діяльності та визначаються його типи: інститут, науково-дослідна частина, управління, відділення, комплекс, центр, відділ, лабораторія, секція, сектор, бюро, група, філіал, дослідна станція, дослідне поле, ботанічний сад, дендропарк, обсерваторія, наукова (науково-технічна) бібліотека, науковий (науково-технічний) музей;

✓ надається можливість науковим установам входити до інших об'єднань юридичних осіб із збереженням статусу юридичної особи та фінансової самостійності з метою виконання своїх статутних завдань;

✓ надається право державним науковим установам та державним університетам, академіям, інститутам бути співзасновниками господарських товариств з метою використання об'єктів права інтелектуальної власності, створювати структурні підрозділи (лабораторії), які здійснюють наукову та науково-технічну діяльність на базі наукової установи або навчального закладу з урахуванням освітніх програм та тематики наукових досліджень;

✓ врегульовано трудові відносини з науковими працівниками, їх соціальний захист та підтримки молодих учених;

✓ розширено права наукових установ та введено нові організаційні форми наукової і науково-технічної діяльності;

✓ розширено систему грантового фінансування наукових і науково-технічних проектів.

Створено Центри колективного користування науковим обладнанням, які надаватимуть доступ вітчизняним та іноземним вченим до унікального обладнання для проведення наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок вітчизняними та іноземними вченими.

Можуть утворюватися державні ключові лабораторії, які будуть здійснювати підтримку фундаментальних досліджень на світовому рівні, вирішувати інші актуальні проблеми розвитку науки та найперспективніших напрямів наукових досліджень.

Виділяється напрямом бюджетного фінансування наукової сфери:

- для забезпечення основної діяльності державних наукових установ, які фінансуються за рахунок коштів державного бюджету, та наукових досліджень вищих навчальних закладів;
- для виконання окремих наукових і науково-технічних програм і проектів та надання грантів на конкурсній основі.

З метою стимулювання наукових досліджень створено Національний фонд досліджень України, основною функцією якого буде грантова підтримка фундаментальних наукових досліджень у галузі природничих, технічних, суспільних, гуманітарних наук та прикладних наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки.

У той же час для забезпечення ефективної взаємодії представників наукової громадськості, органів виконавчої влади та реального сектору економіки створено Національну раду України з питань розвитку науки і технологій. На неї покладається забезпечення координації та контролю за діяльністю Національного фонду досліджень України.

Список використаних джерел:

1. Кремень В. Освіта і наука: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). Київ, 2003. С.100-130.
2. Філінюк А.Г., Адамовський В.І. Нормативно-правове забезпечення управлінської діяльності у вищому навчальному закладі третього-четвертого рівнів акредитації: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2010. 306 с.
3. Кушнарєнко Н.М., Удалова В.К. Наукова обробка документів: підручник. Київ: Вікар, 2003.
4. Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ, 2002.
5. Конституція України. Офіційний вісник України від 01.10.2010 р., / № 72/1 Спеціальний випуск, стор. 15, стаття 2598.
6. Про освіту. Відомості Верховної Ради України від 29.09.2017 – 2017 р., / 38-39 /, стор. 5, стаття 380.
7. Про наукову і науково-технічну діяльність. Відомості Верховної Ради України від 15.01.2016. 2016 р., № 3, стор. 5, стаття 25.
8. Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки. Відомості Верховної Ради України від 30.11.2001. 2001 р., № 48, стаття 253.
9. Про науково-технічну інформацію. Відомості Верховної Ради від 17.08.1993. 1993 р., № 33, стаття 345.
10. Про наукову і науково-технічну експертизу. Відомості Верховної Ради від 28.02.1995. 1995 р., № 9, стаття 56.
11. Про інноваційну діяльність. Відомості Верховної Ради від 06.09.2002. 2002 р., № 36, стаття 266.
12. Про спеціальний режим інвестиційної діяльності технологічних парків. Відомості Верховної Ради від 08.10.1999. 1999 р., № 40, стаття 363.
13. Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки. Відомості Верховної Ради від 30.11.2001. 2001 р., № 48, стаття 253.
14. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні. Відомості Верховної Ради від 18.05.2012. 2012 р., № 19-20, стор. 799, стаття 166.
15. Про затвердження плану заходів щодо реформування вітчизняної наукової сфери / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2018 № 776-р.
16. Про затвердження Порядку проведення конкурсного відбору наукових, науково-технічних робіт, що плануються до виконання за рахунок коштів державного бюджету / Постанова Кабінету Міністрів України від 12.09.2018 № 739.
17. Деякі питання проведення державної атестації закладів вищої освіти в частині провадження ними наукової (науково-технічної) діяльності / Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 652.
18. Про затвердження Порядку планування, фінансування та контролю виконання науково-дослідних і науково-технічних (експериментальних) розробок за рахунок коштів державного бюджету у сфері соціальної політики / Мінсоцполітики України; Наказ від 17.08.2018 № 1177 Зареєстровано: Мін'юст України від 14.09.2018 № 1060/325124.
19. Стосовно Рекомендацій щодо запобігання академічному плагіату та його виявлення в наукових роботах (авторефератах, дисертаціях, монографіях, наукових доповідях, статтях тощо) / МОН України; Лист, Рекомендації від 15.08.2018 № 1/11-8681.
20. Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти / МОН України; Лист, Рекомендації від 23.10.2018 № 1/9-650.
21. Деякі питання наукових установ (організацій, підприємств), що перебувають у віданні Національної академії наук, національних галузевих академії наук / Постанова Кабінету Міністрів України від 26.07.2018 № 589.
22. Питання Міжвідомчої ради з координації фундаментальних і прикладних досліджень в Україні / Постанова Кабінету Міністрів України від 04.07.2018 № 526.

23. Про Національний фонд досліджень України / Постанова Кабінету Міністрів України від 04.07.2018 № 528.
 24. Про утворення, реорганізацію та ліквідацію державних наукових установ / Постанова Кабінету Міністрів України від 04.07.2018 № 529.

The article deals with the issues of regulatory and legal regulation of scientific and scientific-technical activity of institutions of higher education. Particular attention is drawn to the

subordinate legal acts adopted during 2018 and the Law of Ukraine «On Scientific and Scientific and Technical Activity», which regulates issues of concern in the field of scientific and scientific and technical activities.

Key words: normative-legal acts, regulation, higher education, scientific and scientific-technical activity.

Отримано: 26.02.2019

УДК 725.91:777(477.43-21)«18/19»

Д. С. Бабюк, аспірант

ТИПОЛОГІЯ ФОТОГРАФІЧНИХ ПАВІЛЬЙОНІВ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Стаття присвячена висвітленню питань облаштування та використання фотографічного павільйону в Кам'янці-Подільському в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. з метою створення художніх витворів у вигляді фотографічних карток подолан. Форма та тип павільйону, їх кількість у місті дозволяє дослідити якісний рівень розвитку та попит в містян на послуги фотомитців.

Ключові слова: фотографія, фотоательє, павільйон, технологія, тип.

Однією з тенденцій сучасного етапу розвитку джерелознавства вітчизняної історії є розширення емпіричної основи історичних досліджень, використанням як з писемних, так і інших джерел, які залишалися поза увагою вчених, зокрема фотодокументів. Введення до наукового обігу фотодокументальних матеріалів, удосконалення джерелознавчих методик їх вивчення є одним із визначальних завдань історичних наук. Важливість цього питання зумовило також актуалізацію антропологічного підходу при вивченні ментальних характеристик і повсякденного життя жителів міста Кам'янець-Подільського.

Окремі аспекти проблем розвитку фотографічної справи у Кам'янці-Подільському в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. висвітлювались у працях, та публікаціях вчених і дослідників, серед яких А. Паравійчук, А. Прусевич, Г. Осетрова, Д. Бабюк, І. Паур, І. Підгурний, Н. Урсу, О. Будзей, Ю. Гаштецький та ін. Однак місце і роль фотографії в соціокультурному житті міста Кам'янець-Подільського у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття не були предметом спеціальних досліджень. Відтак питання типології фотографічних павільйонів у місті Кам'янець-Подільському в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття стало темою статті.

Павільйон (фр. *Pavillon* від лат. *Papilio* – шатро) – невелика будівля з покриттям полегшеного типу. Це легка крита споруда побутового або спеціального призначення, для виставкових експонатів, а також приміщення для кіно- і фотознімання [1]. В часи зародження та становлення фотографії, коли електричне освітлення було рідкістю, такі павільйони будувалися зі спеціальним скляним дахом, кут якого підбирався таким чином, щоб найкраще використовувати сонячне світло, уникаючи попадання прямих сонячних променів [2].

Фотоательє в епоху мокрої колодієвої процесу одночасно було і лабораторією. Колодієвий процес – це спосіб отримання фотографічного зображення у 1850-х роках, який використовував в якості сполучного середовища для світлочутливих кристалів галогенідів срібла колодій, нанесений на скляну підкладку. До кінця ХІХ століття колодієвий процес був витіснений більш технологічними фотоматеріалами з желатиносрібною фотоемulsionю [3].

В тогочасному ательє постійно стояв нестерпний запах чотирьох різних рідин і кислот: оцтової, азотної, алкоголю і сірчаного ефіру. Під час роботи від колодію йшли ефірні випаровування легко займистих парів. Крім того, для закріплення проявленого негативу доводилося мати справу з ціаністим калієм, що виділяв синильну кислоту. При спалахах вживалася бертолетова сіль, яка часто призводила до опіків. Відвідувач не міг перебувати в подібному приміщенні довгий час, а працівники фотографічних закладів, що довго працювали в таких умовах, завдавали непоправної шкоди своєму здоров'ю [8, с.33].

Наведені вище чинники виключали можливість облаштування фотографічного ательє в приміщенні житлово-

го будинку. Потрібно було ізольоване спеціальне приміщення, яке могло гарно освітлюватись та провітрюватись, щоб зменшити впливи отруйних парів і кислот. Саме тому фотографічна справа стала павільйонним мистецтвом, а сам павільйон – візитівкою фотографів.

Фотографічні ательє були промисловими закладами, що підлягали виплаті всіх відрахувань до державної скарбниці, встановленої законом і, крім того, ці ательє знаходилися під контролем цензурних органів та поліції. 14 травня 1862 р. були введені «Тимчасові правила про нагляд за типографіями, літографіями та іншими подібними закладами», згідно яких всі бажаючі відкрити власне фотоательє в столицях мусили отримати дозвіл генерал-губернатора, а в губерніях від начальників губерній [9, с.436].

По технології влаштування фотографічних павільйонів в тогочасній російській та іноземній літературі було дуже мало вказівок. Тому дозволити собі побудувати великий професійний павільйон міг дозволити далеко не кожен в силу нестачі інформації та браку досвідчених фахівців. Зважаючи на це, більшість митців могли дозволити собі відносно прості павільйони малих розмірів.

Перші російські фотографічні журнали почали виходити з 1858 р. такі, як: «Светопись», «Фотографическая иллюстрация», «Фотограф», «Фотографическое обозрение» тощо. Тільки з 1870 р. журнал «Фотографическое обозрение» в другій редакції почав давати практичні поради фотографам, не зачіпаючи теоретичну складову [4; с.55-58]. Тож дуже часто фотомитці Поділля зверталися до іноземної літератури, так як там це ремесло було більш розвинуте, а зважаючи на близькість великих міст Польщі та Австро-Угорщини це стає очевидним.

Фотографи, які працювали далеко від столиць, змушені були привозити або замовляти все необхідне, як для пристрою фотоательє, так і для подальшого виробництва фотографічних робіт або зі столичних міст, або з-за кордону. Досить часто великі столичні магазини виконували замовлення провінційних фотографів [8; с.37].

Розміри тогочасних павільйонів диктувалися характером їх використання у роботі фотомитця; якщо роботи потребували різноманітності в ефектах освітлення, – павільйон мав бути більших розмірів; для робіт звичайного характеру можна обійтись і меншими розмірами. Павільйон у 7,5 м. довжиною і 3,5 м. ширини вже міг вважатися великим і дозволяв використовувати доволі різноманітні ефекти в освітленні. Середні розміри павільйону сягали 5,5 м. довжини і 2,5 м. ширини. Розміри павільйону також впливали на характер знімків, які робив фотограф. Наприклад, щоб зробити якісний портрет з найменшим значенням викривлення перспективи, об'єктив мав знаходитись не менш, ніж в 2 м. від того, кого знімають. При фотографуванні фігури в повний зріст, об'єктив мав бути на відстані 3-3,5 м. При менших відстанях виходило карикатурне зображення із порушеною перспективою [12, с.93]. Якщо при зйомках

останнього додавали фон, саму модель, камеру і фотоаппарат – то мінімальна довжина павільйону для зйомки фігури у повний зріст мала бути не менш, ніж 5,25 м. Щоб зробити подібну зйомку у малих павільйонах, фотографи були змушені брати об'єктиви з меншою фокусною відстанню або виходити з камерою у двері торцевої стіни павільйону, де знаходилась темна кімната [12, с.94].

Процес фотозйомки у великих, переважно столичних павільйонах, зазвичай обслуговувало одночасно кілька працівників, число яких доходило до восьми осіб, з них шість фотографів. Два працівники розстеляли килими, встановлювали фони, розставляли меблі і т.д. Їх роботою керував фотограф, який відповідав за композиційне вирішення знімка, другий, так званий «позер» – розсаджував клієнтів, надавав їм ті чи інші пози. Третій фотограф комбінував необхідне освітлення за допомогою численних фіранок в павільйоні. Четвертий займався установкою апарату для зйомки, встановлював об'єктив на фокус. П'ятий фотограф в цей час виготовляв мокру колодієву пластинку і тільки після завершення всіх підготовчих дій йому подавався сигнал, після якого він приносив свіжо виготовлений негатив [8; с.34].

У кам'янецьких фотоательє кількість працівників була значно меншою. Крім одного фотографа, помічників могло бути від одного до трьох. Наприклад, у фотоательє Михайла Грейма був один працівник Карл Енгель [5], у фотомайстерні Августа Енгеля також один працівник Артур Генігсман [6], а у майстерні Франца Кодеша працівників було двоє: ретушер Микола Антоноук та копіювальник Олександр Міллер [7]. З цього можна зробити висновок, що більшість підготовчих процесів (виставлення світла, композиції, пози, налаштування фотоапарату) виконував сам фотограф, а інші працівники виконували «чорнову» роботу (постановка фону, меблів, підготовка колодієвої пластини). Логічно, що чим більший в розмірах фотографічний павільйон – тим більше працівників і фотографів могли в ньому працювати та навпаки. Також кількість працівників може говорити про популярність фотографа. Чим більше у нього замовлень – тим більше працівників йому потрібно, щоб прискорити роботу. З виявленого автором масиву фотографій місцевих фотографів – абсолютну більшість складають фотокартки авторства саме Ф. Кодеша [10].

За своєю формою фотографічний павільйон міг бути з двохилим або однохилим дахом, а за типом освітлення поділявся на однохиле, вертикальне засклення та з одним верхнім світлом.

Двохилий дах павільйону в більшій мірі був однаковий за розмірами, тобто коник даху розміщувався над серединою самого павільйону. Нахил даху мав бути достатньо крутим, оскільки сніг та пил не мав затримуватись на склі. Таким чином, тільки один схил даху був заскленням. Скляний дах зі стіною непотрібно було робити на всю довжину павільйону і з обох боків стінку з дахом на відстань 1 м. можна було робити глухими. [12, с.101].

Павільйон з однохилим дахом є різновидом описаного павільйону вище. Така форма застосовувалась зазвичай тоді, коли павільйон повздовжнім боком примикав до вже існуючої будівлі. Дах у таких павільйонів зазвичай був більш пологим, але він не мав мати кут менший, ніж 30° [12, с.101].

Павільйон з однохилим заскленням набув досить мало розповсюдження у Європі. Світло з вулиці проступало у павільйон одним великим потоком через велике похиле вікно. В павільйоні такої конструкції портрети, фігури і малі групи людей виходили чудово, але фотограф відчував деякі труднощі з фотографуванням великих груп людей. Кут нахилу скляного вікна складав приблизно 63° [12, с.101-102].

Павільйон з вертикальним заскленням найчастіше використовувалась художниками-живописцями зазвичай із доволі малим скляним вікном, яке було замалом для фотографічних робіт, але окремі фотографи досягали у таких павільйонах значних успіхів. Такий павільйон міг бути як у верхніх так і середніх поверхках будинку, що безсумнівно було однією із головних переваг такого типу [12, с.102].

Павільйони з одним вертикальним світлом рекомендувалось будувати тоді, коли була виключена можливість отримати бокове світло. В такого типу павільйонах можна

було досягати блискучі результати, якщо таке приміщення мало достатні розміри. Маленьке і тісне приміщення не годилося. Бажано, щоб воно мало хоча б 6 м. в довжину, щоб модель можна було розміщувати далі або ближче від відкритого вікна, таким чином змінюючи кут падаючого світла [12, с.102-103].

При побудові будь-якого з вище описаних типів павільйону, фотограф мав подбати про можливість розміщувати модель в обох кінцях приміщення, тобто освітлювати або праву, або ліву половину обличчя. Якщо це було неможливим – то найкраще було розмістити павільйон так, щоб ліва сторона моделі була освітлена. Це було зумовлено тим, що обличчя людини не є цілком симетричним і ліва сторона моделі в більшості випадків була гарніше правої [12, с.116].

При орієнтуванні за сторонами світу вважалося, що найкращим рішенням було розмістити скляну частину павільйону на північ. Світло було рівним і його простіше регулювати. Наприклад, при орієнтації на південь, скло павільйону доводилось закляювати тонким шаром паперу (калькою) [12, с.116].

За збереженими фотографіями та кресленнями, ми можемо описати три фотографічних павільйони у Кам'янці в період другої половини XIX. Перше фотографічне ательє належало Ю. Кордишу, яке знаходилось поблизу сучасної адреси по вул. Татарській, 19. Це був окремо побудований дерев'яний павільйон, дах критий гонтом із заскленою центральною частиною зі стіною. За своєю конструкцією будівля найбільше відповідала типу павільйонів з двохилим дахом, орієнтованим на південь.

Інше фотографічне ательє належало М. Грейму. Воно знаходилось за сучасною адресою по вул. Татарська, 14 і однією стороною примикало до будинку. Це був також дерев'яний павільйон, однохилий дах якого вкрито жерсто з центральною заскленою частиною зі стіною. Цей тип павільйону, орієнтованого також на південь, відповідав павільйонам звичайного типу. Також такий тип павільйону мав і С. Гіллер, за сучасною адресою по вул. Зарванська, 17. Це був цегляний павільйон з однохилим дахом із заскленою центральною частиною зі стіною, орієнтований на північ. Він був влаштований на другому поверсі садиби Раковських, однією стороною павільйон примикав до сусідньої садиби.

Всі описані кам'янецькі павільйони за розмірами можна віднести до великих. Ширина їх складала близько 10 метрів, що дозволяло робити фотографії з великими групами людей у повний зріст. За наявними груповими фотографіями від двох і більше осіб в повний зріст, можемо сміливо стверджувати, що такі ж великі фотографічні павільйони були в А. Енгеля, Ф. Кодеша, М. Молчанова, Б. Гикова, Струтинського, фотоательє «Русская фотография», «Военная фотография» та «Макарт» А. Генігсмана. Павільйон середніх розмірів міг бути в І. Кржемінського та А. Демченко, оскільки фотографії цих митців, на яких зображено більше двох осіб, наразі не виявлено.

Серед міст Поділля найбільше фотографічних майстерень знаходилось саме у Кам'янці-Подільському, центрі губернії. Це дозволяє припустити, що Кам'янець був визначним осередком фотографічної діяльності у межах регіону і відігравав провідну роль у розвитку фотомистецтва на Поділлі. Він не поступався таким фотографічним центрам, як Чернігів, Ялта, Феодосія, Полтава, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Суми та ін. [11].

Список використаних джерел:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Видавничий центр «Просвіта». Київ, 2005. С. 717.
2. Вікіпедія. Павільйон / Вікіпедія. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%BD>. Назва з екрану.
3. Вікіпедія. Колодієвий процес / Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D1%96%D1%94%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81. Назва з екрану.
4. Головина О.С. Русская фотографическая периодика (1858–1918) // О.С. Головина. Фотография. Изображение. Доку-

- мент. Випуск 1. Науковий альманах. РОСФОТО, 2010. С.55-58.
5. Державний архів Хмельницької області. Ф. 244. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 201.
  6. Держархів Хмельницької обл. Ф. 244. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 236.
  7. Держархів Хмельницької обл. Ф. 244. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 144.
  8. Идрисова Р. М. Становление и развитие фотографического дела в Казани и Казанской губернии (1843 -1918 гг.): дис. канд. истор. наук: 07.00.02. Казань, 2013. С.33-37.
  9. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2, Т. 37. № 38276. С.434-437.
  10. Приватний архів Бабюка Дмитра.
  11. Підгурний І.С. Географічні виміри діяльності Михайла Грейма у світлі розвитку фотомистецтва на Поділлі. URL: <http://dspace.kpnu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/2043/1/14.pdf>. Назва з екрану.
  12. Фотографические новости. Ежемесячный иллюстрированный журнал. Петроград, 1917. С. 93-116.

The article deals with the issues of the construction and use of the photographic pavilion in Kamianets-Podilskyi in the second half of the 19th - beginning of the 20th centuries. for the purpose of creating artistic works in the form of photographic cards of the inhabitants of Podillya. The shape and type of the pavilion, their number in the city allows us to investigate the quality level of development and the demand of the locals for the services of photojournalists.

Key words: photography, photo studio, pavilion, technology, type.

Отримано: 26.02.2019

УДК 930.2(100:470.62)«1942/1944»

І. І. Боровець, кандидат історичних наук, доцент

СХІДНИЙ ФРОНТ ОЧИМА СЛОВАЦЬКОГО ВОЇНА (СПОГАДИ МАТЕЯ ІВАНЧА)

У статті здійснено узагальнюючий аналіз спогадів і щоденника словацького солдата у 1942-1944 рр. Головна увага приділена враженням і оцінкам подій під час перебування на східному фронті.

Ключові слова: східний фронт, словацька армія, спогади, щоденник, джерелознавчий аналіз, інтерпретація.

Словацька держава (або Перша Словацька республіка), перебуваючи під протекторатом нацистської Німеччини, стала її союзницею у війні проти СРСР [3, s.155]. Владна пропаганда подавала це як боротьбу цивілізованих народів Європи проти «безбожного більшовизму», тобто наголошувала на псевдовизвольній місії походу на схід [1, s.219-220].

Важливим джерелом інформації про перебування словацької армії на території України та Північного Кавказу є спогади військовослужбовців – учасників тих подій. На відміну від офіційних військових звітів різних рівнів армійських підрозділів, вони не дають чіткої цифрової інформації та відомостей стратегічного характеру. Проте вельми цінні тим, що демонструють «людський» погляд на війну, бачення подій знизу, яке часто суттєво відрізняється від узагальнюючих бюрократичних оцінок штабних офіцерів та канцеляристів.

До джерел такого роду належить рукописна спадщина словацького солдата Матея Іванча, опублікована у 2017 р. під назвою «Щоденники та спогади зі східного фронту. 1942-1944» за сприяння громадської організації «Музей збройних структур Словацької республіки 1939-1945 рр.» [2]. Автор ознайомлює читача зі своїм досвідом військової підготовки та перебування у складі словацької Мобільної дивізії під час військової кампанії 1942-1944 рр.

Вже перші речення спогадів засвідчують, що юнак Матей Іванчо, якому вручили мобілізаційну повістку, є мислячим громадянином. Він зазначив: «Йде війна і хлопці мусять воювати, начебто за батьківщину. Але не відаю, що поганого мені зробила та російська нація?» [2, s.3]. Як бачимо, молодий хлопець не піддався впливу офіційної пропаганди і виявив навіть більше практичної аполітичності, ніж укладач його рукопису, який у вступній статті наголошує: «двадцятирічні хлопці отримали мобілізаційний наказ і на широких українських рівнинах поклали свої життя. Додаймо, *поклали їх за право словаків на власну державу, самобутність, за самостійну Словацьку республіку* [курсив мій – І.Б.]» [2, s.II].

Першим тривалим пунктом перебування Матея Іванча на східному фронті стала Амвросіївка на Донбасі. Попри описи побуту словацьких військових шоферів на автомобільній базі, привертають увагу залишення юнака до української дівчини [2, s.33-35]. Характерно, що у Ростові-на-Дону в нього зав'язалося кохання з Любушкою, під час маршу звідти на Кавказ супутницею в автомашині згадується Катя, а далі вміщене листування з коханою Валею Мадаєвою з Криму [2, s.137, 139-142], де автор перебував у 1943-1944 рр. І це при тому, що в Словаччині нашого велелюбного героя чекала дівчина Мар'єнка [2, s.16-17, 138].

Наголошуємо, що у цих амурних справах не йдеться про примус чи, тим паче, насилля з боку представника окупаційної армії, а про щирі емоції молодих людей.

У тексті двічі згадується здавалося б парадоксальний факт. Словацькі солдати, будучи союзниками німців, з ентузіазмом, відверто і без страху співали популярну російську «Катюшу» [2, s.46, 70]. Це засвідчує, що народне почуття слов'янської взаємності у словаків не міг ліквідувати навіть факт війни. З іншого боку, уявити, що червоноармійці спокійно співають популярні ворожі пісні, доволі важко. Тобто у словацькій армії та, очевидно, в суспільстві загалом був відсутній тоталітарний контроль над дозволяям, який часто практикувався у радянському повсякденні.

Після порівняно спокійного життя у ставці Мобільної дивізії (станція Імеретинська) підрозділ автора перекинули ближче до бойової лінії. Даному періоду присвячена друга частина публікації – записник «Події на Кавказі від 24.12.1942 до 1.2.1943 (фронтний щоденник)» [2, s.9-134]. Тогочасні записи Матея у 1960-х рр. дещо переробив та доповнив й укладач подав обидва варіанти щоденника паралельно. Таким чином, доволі зручно порівнювати виклад подій, здійснених юнаком та вже людиною в літах й простежити як набутий життєвий досвід впливає на думки і оцінки автора.

Так, молодий солдат в цілому безоціночно, як у хроніці, фіксує поточні події з фронтних буднів, але не надто вдається в деталі побутових труднощів. Натомість літній автор малює докладну картину фронтного життя більш песимістично, з додаванням характеристики некомфортних умов (холод, недоїдання, багно, воші) та особистісних страждань.

Наприклад, у первісному записі за 25 грудня 1942 р. Матей лаконічно, на чверть сторінки, повідомляє про те, як провів день. Але у доповненому варіанті обсяг тексту зріс впр'ятеро. Автор описав свої спостереження та апокаліптичні переживання, вказав, що напередодні втрати на передовій у їхньому підрозділі склали 20 осіб вбитими і пораненими [2, s.65]. Цікаве порівняння простежується із запису наступного дня. У первісному варіанті згадується факт польового богослужіння з констатацією, що «священник виголосив дуже гарну промову» [2, s. 66]. Однак у доповненні вже відчувуються наслідки соціалістичного перевиховання й критичного ставлення до церкви. Коментуючи слова капелана, він пише: «Хто знає, чи Бог хоче, щоб ми тут, у бруді, жили і вмиралі, проклинаючи хвилину свого народження?» [2, s.69].

Вагомими є відомості щоденника про активізацію бойових дій на фронті з початком 1 січня 1943 р. Північнокавказької наступальної операції Червоної армії. У нотатках за цей день, але щоправда у пізнішій редакції, міститься найоб'ємніший антивоєнний запис: «Війна є війна! Наші

вмирають «за Бога та націю!», німці – «за велику Німеччину» росіяни – «За Сталіна і Батьківщину!» угорці – за те ж саме. Це цікаво! Лише ті, хто це затіяли, сидять вдома у кріслах, попивають, добре жеруть і сплять у м'яких постелях. На весь рот кричать про Бога та батьківщину, щоб задурити власний народ. А ти, маленький чоловік, іди до перших ліній, голодуй, нехай тебе жеруть воші, вмирай тому, що декілька панів хочуть стати президентами або міністрами! І будь впевнений, що стануть, але ти мусиш заплатити криваву ціну!» [2, s.77].

Записи за 10 січня 1943 р. засвідчують позитивні взаємини між словаком-окупантом та місцевою жителькою, в будинку якої він квартирував. Вони вели відверті розмови на релігійні теми, а потім разом виконували греко-католицькі піснеспіви [2, s.91-92].

Значна частина щоденника, природно, присвячена військовим аспектам. Так, 21 січня 1943 р. згадується про 1500 полеглих у тогочасних боях німецьких вояків [2, s.101]. Найдокладніше бойові дії описані у тексті від 30 січня, коли Матеї брав участь у відбитті атаки 600 радянських вояків на село Тугургой. Первісний запис про події склав $\frac{3}{4}$ сторінки, що загалом доволі багато, порівняно з іншими днями. Але редакція 1960-х рр. розширила його аж до 11 сторінок. Ретроспективний аналіз автором власних відчуттів та переживань демонструє, що цей день був найбільш стресовим, а відтак і найбільш пам'ятним для молодого солдата. Навіть у первісному варіанті, зазвичай позбавленого емоційного забарвлення, читаємо: «Ми вже бачили росіян, які мигтіли біля хат та дерев. Відчув, як мені по спині пробіг морозець, адже вперше був з ворогом так близько очі-в-очі» [2, s.110].

Інтерес викликає авторське спостереження з пізнішої редакції про те, що радянські снайпери вбивали німців навколо нього, але він «наче спеціально» своєї кулі так і не отримав [2, s.113-114]. Тут же Матеї вельми prorоче характеризує загальну стратегічну ситуацію на фронті: «Навіщо я тут, адже й так всьому кінець. Сталінград росіяни вже звільнили (принаймні так кажуть) і тепер нас будуть гнати, думаю, аж до Словаччини» [2, s.115].

Кульмінаційним моментом для Матея стали вагання в дусі гамлетівського питання – «вбивати чи не вбивати?» – стосовно радянського солдата, якого він тримав на мушці. Опис даної внутрішньої боротьби з самим собою і автохарактеристика психологічного стану зайняли майже 2 сторінки [2, s.116-119]. Утім, так зафіксовано у пізнішій редакції, а в первісному варіанті тексту пояснення, чому він все ж не вистрелив, є менш високогуманним і пафосним: «стріляти ми не могли, адже за нами були німці і ми боялися, щоб вони не відкрили по нас вогонь» [2, s.110].

Таким чином, спостерігається досить поширена в мемуарних джерелах ситуація, коли автор, намагаючись показати себе читачу в більш привабливому світлі, свої пізніші інтерпретації та погляди переносить на більш ранній час, коли вони йому ще не були притаманні.

Неясно, чи подібну поправку треба застосовувати до ще одного жалісливого сюжету того дня, адже він відсутній у первісному варіанті щоденника. Мається на увазі епізод з радянським вояком, захопленим у полон під час німецької контратаки на Тугургой. Вражає цитата з його фрази під час допиту, яка начебто підтверджує розхожі легенди про дійсну мотивацію червоноармійців йти в атаку: «Краснодар, так, в Краснодарі – горілка, жінки, все» [2, s.130]. Матеї не виконав наказу старшого розстріляти полоненого, і буцімто навіть відповів: «Я полонених і пораних не розстрілюю, зрозумів! Я не есесівець і не вбивця» [2, s.131]. Все ж, ще раз підкреслимо, що дана частина тексту є пізнішою редакцією, а тому не виключено, що автор більшою чи меншою мірою скрасив події на свою користь.

Отже, спогади Матея Іванча є цінним автентичним джерелом про ситуацію на східному фронті очима рядового словацького воїна. Описані події, оцінки і переживання солдата є цікавим доповненням у палітрі свідчень інших документів. Проте для них, як і для всіх джерел особового походження, притаманний суб'єктивний ракурс, а значна частина щоденникових записів ще й зазнала пізнішого розширення й редакції, у зв'язку з чим вимагає ретельного компаративного джерелознавчого аналізу.

Список використаних джерел:

1. Čierna-Lantayová D. Tradícia a dejiny. Vybrané otázky zo slovensko-maďarských a slovensko-ruských vzťahov (1934-1949). Bratislava: Historický Ústav SAV, 2009. 271 s.
2. Ivančo M. Denníky a spomienky u východného frontu. 1942-1944 / Zostavil Martin Lacko. Partizánske: O. z. Múzeum ozbrojených zložiek 1939-1945, 2017. 156 s.
3. Katreba Z. Využitie slovenského územia pre nástup nemeckých vojsk proti Sovietskemu Zväzu v roku 1941 // Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20 storočí. Zborník referátov z vedeckej konferencie v Bratislave 15-16 októbra 2002. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2003. S. 144-155.

The author of the article gives a general analysis of the memoirs and diary of the Slovak soldier in 1942-1944. He pays the main attention to the impression and estimations of events during the stay on the eastern front.

Key words: eastern front, Slovak army, memories, diary, source study analysis, interpretation.

Отримано: 26.02.2019

УДК 316.772.4(477)«20»

О. В. Віннічук, кандидат політичних наук, доцент

РИЗИКИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Проаналізовано особливості впливу соціально-політичних ризиків на становлення громадянського суспільства в Україні. Розкрито основні причини виникнення ризиків на теренах Української держави та з'ясовано можливості мінімізації їх впливу на формування інституту громадянського суспільства.

Ключові слова: ризик, громадянське суспільство, стратегія, корупція, соціальне відхилення, правова культура, правове виховання.

Трансформаційні процеси, що відбуваються у зв'язку з переходом постсоціалістичних країн від авторитарних до демократичних режимів, запровадження вільного ринку в умовах глобалізації і світової економічної кризи дещо підвищують вірогідність непередбачуваних подій, політичної і соціальної нестабільності, та посилюють інтерес науковців до проблеми формування інституту громадянського суспільства, що виступає невід'ємною складовою розвитку демократичної держави.

Як і переважна більшість країн пострадянського простору, Українська держава на етапі трансформаційних перетворень ставить собі за мету сформувати міцний та надійний інститут громадянського суспільства, заснований на соціальному та політичному порядках.

Проте плеяда науковців, які займаються дослідженням проблем корупції, злочинності на теренах Української держави, схилиються до того, що зазначені індикатори породжують слабкість інституту громадянського суспільства та підривають його дієвість.

Незважаючи на різні думки щодо співіснування корупції та громадянського суспільства, незаперечним є той факт, що реальна протидія корупції можливе лише за умов формування у суспільстві «критичної маси» чіткого неприйняття корупції на рівні поведінки громадян. Що стосується Української держави, то наші громадяни часто двозначно трактують проблему корупції. З одного боку вона засуджується як суспільна проблема, а з іншого є засобом вирішення певних особистих питань.

На думку сучасних науковців, жодна держава в світі не має імунітету від корупції – різниця лише у обсягах, характері її виявів та масштабі впливу на політичну та соціально-економічну ситуацію. У країнах, де корупція досить поширена, вона із соціальної аномалії перетворюється на звичне правило та виступає засобом розв'язання тих чи інших проблем. Також корупція стає нормою функціонування влади та способом існування життя більшої частини суспільства [3, с.68].

Існування явища корупції та ставлення до її поширення є одним із головних індикаторів антикорупційного потенціалу громадянського суспільства. У громадській свідомості існує чітке уявлення про корупцію як гостру суспільно-політичну проблему, однак динаміка оцінок стурбованості корупцією має нелінійний характер.

Уявлення основних причин корупції в Українській державі є різними для певних соціальних груп. До найбільш очевидних відносять: корумпованість судів; недоторканність народних депутатів; корумпованість правоохоронних; відсутність реального покарання корупціонерів; звичка більшої частини населення використовувати; небажання політичної влади реально боротись з корупцією [5, с.118].

Основні ризики, які несе корупція для сучасного українського суспільства – це: зростання соціально-політичного напруження; криміналізація та тінізація економіки; нестабільність фінансово-економічної системи в державі; підрич міжнародного іміджу країни, погіршення політичних, економічних, соціальних і правових позицій на світовій арені; втрата можливостей вступу країни в НАТО та ЄС та ін.

У сучасній зарубіжній практиці виділяють такі основні стратегії щодо протидії корупції: стратегія усвідомлення, стратегія попередження та стратегія верховенства закону. Стівова практика щодо застосування таких стратегій дозволяє виявити найбільш прийнятні для України важелі протидії явищу корупції, визначити національну антикорупційну стратегію, яка би враховувала кращий досвід демократичних країн.

В умовах розвитку українського громадянського суспільства боротись з корупцією можливо лише методами відкритості та доступності інформації. А за відсутності в Україні правової держави та громадянського суспільства поки що єдиним методом боротьби може бути публічне поширення інформації про корупцію. В таких умовах інформація про корупцію може набрати значного резонансу в суспільстві і тоді буде непросто ухилитися від реагування на неї. На думку багатьох дослідників Україна з усіх пострадянських країн має одні з найкращих шансів щодо успішної протидії корупції. Однак для ефективності цього процесу потрібні в першу чергу злагоджені дії як державної влади, так і громадянського суспільства, оскільки корупція має здатність швидко пристосовуватися до змін [5, с.143].

Динамізм соціальних процесів у період побудови громадянського суспільства в Україні, кризова ситуація у багатьох сферах розвитку громадського життя неминуче призводять до збільшення «відхилень», що виявляються в поведінкових формах не прийнятних для соціальних норм. Поряд із зростанням позитивних девіацій (політична активність населення, економічна заповзятливість, наукова творчість) підсилюються девіації негативні, такі як злочинність, алкоголізація і наркотизація населення, підліткова делінквентність, аморальність.

Слід зазначити, що не існує такого суспільства, в якому всі його члени поводитися відповідно до загальних нормативних вимог. Соціальні відхилення є складовою людської життєдіяльності в цілому, її об'єктивних чинників (середовище – потреби) та суб'єктивних (усвідомлення об'єктивних потреб у вигляді інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових настанов та реалізації їх у вчинках, поведінці, діяльності). При цьому можна виділити з усього різноманіття взаємозв'язків цього утворення з суспільним життям у цілому чотири важливі компоненти: соціальні цінності, соціальні інститути, соціальні норми та соціальні відносини. Всі вони охоплюють різні сфери суспільного життя [1, с.410].

Зміцнення демократичних інститутів, побудова громадянського суспільства неможливі без зменшення нега-

тивних впливів соціальних відхилень. В Україні вже давно існує потреба у розробленні дієвої стратегії в сфері профілактики негативних соціальних відхилень. Під самою профілактикою слід розуміти систему комплексних державних, громадських, соціально-економічних та інших заходів, кінцевою метою яких стане попередження негативних соціальних відхилень у поведінці громадян.

Якщо проаналізувати причини виникнення соціальних відхилень в Україні, можна зазначити, що погіршення економічної ситуації в державі, інтенсивні зміни умов господарювання і ринкової кон'юнктури зумовлюють посилення соціального фактору вчинення правопорушень. Основними причинами виникнення проблеми є: недосконалість нормативно-правового, організаційного, фінансового, кадрового та інформаційного забезпечення профілактики правопорушень; неналежний рівень комплексних заходів, спрямованих на усунення причин та умов вчинення правопорушень, профілактичної роботи з особами, схильними до їх вчинення; низький рівень правової культури населення; відсутність дієвого механізму участі громадськості у забезпеченні правопорядку в державі; недостатня увага органів державної влади до питань організації довілля молоді, її зайнятості та відповідності; недосконалість механізму взаємодії правоохоронних органів з місцевими органами влади [4].

Також слід не забувати про таку важливу умову формування громадянського суспільства як правове виховання українських громадян. Воно покликане сформувати у людини такі якості як усвідомлення ролі законодавчої бази; знання норм та інститутів різних галузей права; навички застосування права в конкретних ситуаціях; ставлення до права як до високої соціальної цінності, носія ідеї справедливості; ставлення до правозастосовної практики як до забезпечення життя закону; внутрішня готовність до дотримання правових принципів і конкретних вимог правомірної поведінки; готовність сприяти правомірній поведінці інших осіб.

Держава і громадянське суспільство через свої інститути повинні надавати першочергового значення правовому вихованню і правовому навчанню всіх українських громадян. Система такого виховання і навчання має бути багаторівневою і безперервною. Для ефективного розв'язання проблеми формування правової культури українських громадян особливого значення набувають координація дій і методичне керівництво правовим вихованням та правовим навчанням з боку різноманітних інституцій, що покликані відігравати роль суб'єктів правового виховання і правового навчання в сучасних умовах [6, с. 58].

Одним із головних інформаційних каналів формування правової культури в процесі правового виховання українських громадян є правове інформування засобами масової комунікації. Перевагами ЗМІ перед іншими каналами правового інформування є оперативність подання інформації, широке охоплення населення, щоденність впливу і доступність правової інформації, яка подається для широкого кола громадськості.

Суттєвим напрямом правового виховання громадян є і використання інформаційних ресурсів глобальних комп'ютерних мереж, у першу чергу Інтернету. Мережа активно розвивається, напрями її використання поширюються. Доступ до електронних баз даних, у тому числі правових, є відкритим для всіх категорій громадян незалежно від державних кордонів, національності, професії. Інформаційні технології справляють значний вплив на формування правосвідомості і правової культури українських громадян [2, с.51].

Отже, слід зазначити, що становлення громадянського суспільства в Україні є досить складним і тривалим процесом, який дещо уповільнюється через вплив соціально-політичних ризиків, які існують в нашій державі. Розбудова громадянського суспільства в Україні має орієнтуватися в першу чергу на європейські стандарти забезпечення та захисту прав і свобод людини та громадянина, зокрема впровадження практики електронної демократії та електронного врядування, що забезпечуватиме прозорість у діяльності інститутів влади.

Список використаних джерел:

1. Васильєв Г., Воднік В. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія. Харків: Право, 2013. 536 с.
2. Дроздов О.Ю. Засоби масової комунікації як фактор агресивної поведінки молоді // Вісн. Харк. нац. ун-ту. Сер.: Психологія. 2005. № 483. С.48-53.
3. Дрьомов С., Кальниш Ю. Зелена книга державної політики. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2010. 88 с.
4. Концепція Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-%D1%80>
5. Мілер В., Гределанд О. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд в посткомуністичній Європі. Київ: К.І.С., 2004. 328 с.
6. Мойсєєва О. Правовий захист неповнолітніх // Право України. 2004. № 9. С.58-60.

Analysed the peculiarities of the impact of various risks on the formation of civil society in Ukraine. Did main causes of risk formation for the modern Ukrainian state and possibilities of minimization of their influence on the institute of civil society.

Key words: risk, civil society, strategy, corruption, prevention, social deviation, legal culture, legal education.

Отримано: 26.02.2019

УДК 930:321.1«1648/1657»Костомаров М.

В. В. Верстюк, старший викладач

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ В МІСТАХ ТА МІСТЕЧКАХ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО ЗА ГЕТЬМАНАТУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА

В статті проаналізовано внесок М. Костомарова в дослідження особливостей функціонування магдебурзького права в козацькій Україні за гетьманату Б. Хмельницького

Ключові слова: магдебурзьке право, магістрат, війт, цех, райці, бурмістр.

В українській історіографії XIX – початку XX ст. склалася усталена тенденція саме зі Зборівського договору (серпень 1649 р.) між Військом Запорізьким і Річчю Посполитою вести відлік державотворчих процесів в козацькій Україні. Навіть ті історики, які не визнавали факту утворення нової держави, вказували, що після Зборова в українських землях прискорилося формування нових та модифікація старих інститутів влади [13, с.177]. Одним з перших ці процеси спробували проаналізувати Д. Бантиш-Каменський [1], М. Максимович [9], О. Левицький [6; 7], П. Куліш [5], М. Костомаров [2; 3; 3] та інші дослідники.

Микола Іванович, характеризуючи державотворчу діяльність уряду Б. Хмельницького після Збаразько-Зборівської кампанії (липень-серпень 1649 р.), зазначав, що гетьман усю зиму 1649-1650 рр. був зайнятий «влаштуванням порядку у визволеній країні» [3, с.142]. На думку історика, цивільна частина була залишена без змін, оскільки «польські закони по своїй природі зовсім не були суворими; до того ж значна частина законодавства та управління була запозичена з Русі в різні історичні часи через зближення єдиноплемянних народів, тому тодішній цивільний порядок в Україні, будучи польським, був в той же час руським» [4, с. 397]. Правда, гетьман, як правило, на державні посади призначав українців. Українською мовою також здійснювалося діловодство в державних та судових установах [13, с.178].

Окремо М. Костомаров звернув увагу на магдебурзьке право, яке прийшло на українські землі ще в XIV ст. На думку вченого, українці мали давні традиції «народоправства», коріння якого сягало часів Київської Русі (народні віча у Києві, Новгороді, Пскові та В'ятці), тому міське самоврядування за європейським зразком добре прижилося «на берегах Дніпра» [11, с.438]. На його переконання, гетьман проводив послідовну політику захисту інтересів міського населення. Він зберіг в ряді міст (Брацлаві, Вінниці, Черкасах, Василькові, Овручі, Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Погарі, Малині, Козельці, Новгород-Сіверську та Стародубі) магдебурзьке право, цехи та міські суди. Це було зроблено для того, щоб заручитися підтримкою міського патриціату, ремісників та купців, адже без продукції міста армія була б позбавлена військової амуніції [8, с.48]. Під час переговорів з урядом Оттоманської Порти в 1649 р. Б. Хмельницький добився для купців права безмитної торгівлі на східних ринках. Крім цього, підтримка міщан мала і неабияке стратегічне значення, адже міста були своєрідними опорними пунктами в ході бойових дій, за стінами яких можна було захищатися або зупинитися на постій [10, с.19-21; 4, с.397].

До компетенції самоврядування належали питання забезпечення добробуту міста (організація торгів та ярмарок, протипожежної безпеки, формування скарбниці, ви-

значення розміру податків), нагляд за дотриманням норм моралі у поведінці міщан тощо [3, с.146]. Очоловав місто обраний його жителями війт, влада якого була пожиттєвою. Важливу роль відігравали виборні магістрати, що склалися з ради (райці на чолі з бурмістром, які займалися адміністративно-господарськими справами) та лави (члени суду, підпорядковані війтові, що здійснювали судочинство з цивільних та кримінальних справ) [4, с.396]. Микола Іванович стверджував, що магдебурзьке право надавало місту «своєрідну окремішність», «міщани гордилися своєю вольністю». Такі міста мали свій герб, печатку та прапор, що передавалися з покоління в покоління. Гетьман поважав цей устрій [4, с.396-397]. Автор з'ясував, що в інших містах, де не діяло магдебурзьке право, також були елементи самоврядування. Скрізь, навіть в селах, «були війти та лавники, яких обирав народ, але обсяг їхніх дій був обмежений» [13, с.178].

Учений помітив цікавий факт: у полкових містах (Брацлаві, Києві, Переяславі, Ніжині та Чернігові), які мали магдебурзьке муніципальне право, часто траплялися колізії між військовими та цивільними органами влади. Микола Іванович не описав як розв'язувалися ці конфлікти, він лише зазначив, що гетьман завжди вчасно втручався [12, с.77-78].

М. Костомаров одним з перших в українській історіографії звернув увагу на зміну національного складу населення міст. Значна частина євреїв¹ та поляків була або винищена, або мігрувала на територію, підконтрольну польській владі [4, с. 395]. Крім цього, від влади було усунуто католиків, а їхні місця посіли православні [4, с.647].

Підводячи підсумки, варто акцентувати увагу на наступних моментах: по-перше, М. Костомаров вважав, що українці мали давні традиції міського самоврядування; по-друге, на його думку, Б. Хмельницький, будучи мудрим політиком та господарем, залишив за окремими містами їхні «давні права та вольності», оскільки вони були економічними, адміністративними та військовими центрами; по-третє, одним із перших в українській історіографії відзначив, що в ході національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст. змінилася національна та конфесійна структура населення міст.

Список використаних джерел:

1. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ: Час, 1993. 656 с.

¹ У статті «Іудеям» (1862 р.) Микола Іванович стверджував, що представники цього етносу «перетворилися на добровільних слуг та агентів могутнього панства; їхня діяльність була присвячена виключно користі свого племені».

2. Костомаров Н.И. Иудеям // Научно-публицистичні і полімічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / за ред. М. Грушевського]. Київ: ДВУ, 1928. С.111-123.
3. Костомаров М.І. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М.І. Галерея портретів: біогр. нариси: для серед. та ст. шк. віку / [упоряд. і перед. В.О. Замлинського]; пер. з рос. М.М. Ілляш. Київ: Веселка, 1993. С.124-162.
4. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / ред. и сост. С. Угловский и др. Москва: Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2: Богдан Хмельницкий: материалы и исследования. 768 с.
5. Кулиш П.А. История воссоединения Руси: в 3 т. Москва, 1877.
6. Левицький О. Богдан Хмельницький // Гетьмани України. Київ: [б. в.], 1991. С.6-25.
7. Левицький О. Богдан Хмельницький и неблагодарная история // Киевская старина. 1888. № 11. С.395-400.
8. Лемещенко К.Б. М.І. Костомаров про місцеве самоврядування як форму управління в українській державі // Часопис Київського університету права. 2007. № 2. С.45-49.
9. Максимович М.А. Собрание сочинений: в 3 т. Киев, 1876.
10. Мельниченко В.М. Політика Богдана Хмельницького в господарській сфері // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських читань. Київ-Черкаси, 1995. С.19-21.
11. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: енцикл. довід. / В.А. Смолій, Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь; вступ. ст. і заг. ред. В.А. Смолія. Київ: Вища школа, 2005. 543 с.: іл.
12. Пінчук Ю. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2009. 306 с.
13. Романцов В.М. Становлення козацької держави у добу Національно-визвольної війни (проблема в українській історіографії 40-х рр. XIX – початку XX ст.): монографія. Донецьк: ДонНУ, 2005. 284 с.

The purpose of the article is to analyse Mykola Kostomarov's contribution to the research on the peculiarities of Magdeburg Rights in Cossack Ukraine during Bohdan Khmelnytsky's Hetmanate.

Key words: Magdeburg Rights, magistrate, vogt, guide, Ratsmanner, mayor.

Отримано: 26.02.2019

УДК 321.64/.8

Г. Б. Вонсович, кандидат історичних наук, доцент

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Стаття присвячена висвітленню та аналізу теоретико-методологічних особливостей тоталітаризму.

Ключові слова: теорія тоталітаризму, методологія, теорія політики.

У політичний лексикон термін «тоталітаризм» (від лат. *totalis* – цілісний) увів провідник італійських фашистів Беніто Муссоліні, який у одній зі своїх парламентських промов 1925 р. заявив, що метою очолюваного ним уряду є розбудова тоталітарної держави (*stato totalitario*). Використовуючи цей термін, Муссоліні спирався на теоретичні напрацювання відомого філософа й головного ідеолога Національної фашистської партії Італії Джованні Джентіле, який у своїх працях виходив з того, що головною формою об'єднання людей є нація. Нація, за Джентіле, являє собою довічну категорію, що включає в себе минулі, сучасні та майбутні генерації. Націям з сильним моральним духом притаманні сильні держави. Ліберальна держава, яка була в Італії до приходу до влади фашистів, не відповідала історичному духу італійської нації, адже італійці є нащадками стародавніх римлян. Сильна держава має бути тоталітарною, що передбачає підкорення приватних інтересів окремих осіб та суспільних структур інтересам нації. У тоталітарній державі право на існування має тільки одна (фашистська) партія, очолювана вождем (дуче), яка є політичним провідником нації. Усі громадянські об'єднання повинні підпорядковуватися партії й злитися з нею в єдину державну тотальність.

Спочатку цей термін вживався виключно стосовно фашистського режиму Муссоліні в Італії, але в 1929 р. англійська газета «Times» поширила цей термін й на комуністичний режим Сталіна в СРСР. Таким чином, англійські журналісти зробили поняття «тоталітарний режим» типологічним. Коли в 1933 р. до влади в Німеччині прийшов націонал-соціаліст Гітлер, то його режим був також віднесений до тоталітарного типу. Перші спроби наукового аналізу тоталітаризму були зроблені саме під час Другої світової війни. Науковий симпозиум з проблеми тоталітаризму відбувся в жовтні 1939 р. Його учасники наголошували, що тоталітаризм – це аномальне для європейської культури явище, «повстання мас проти історичної цивілізації Заходу», але в матеріалах симпозиуму було надано досить влучне визначення тоталітаризму як «держави, що підкорила собі все суспільство» [1, с.173]. Тоді ж праці Ф.А. фон Гаска і К. Поппера започаткували концептуальне осмислення феномену тоталітаризму, яке у процесі свого розвитку пройшло три основні етапи.

На першому етапі (1940-1950-ті рр.) робляться спроби пояснити природу, сутність та джерела цього соціально-політичного феномену. Гаск основною передумовою виник-

нення тоталітарних режимів вважає розширення економічного планування до меж, які, руйнуючи конкурентні механізми саморегуляції, позбавляють людину економічної свободи. Він робить висновок, що необмежене розширення економічного планування призводить до тотального планування всього соціального життя, яке перетворює людину на гвинтик державного механізму. З огляду на це, він рефлектує тоталітаризм як централізоване колективістське планування. Ідейні коріння тоталітаризму Гаск убачає в теорії соціалізму, якій притаманні ідеї «скасування приватного підприємництва, відміни приватної власності на засоби виробництва та створення системи планової економіки, де місце підприємця, що працює заради прибутку, посядуть централізовані плануючі органи» [2, с.191]. К. Поппер вбачав головну причину появи тоталітаризму у спробах реалізації на практиці соціальних утопій, пов'язаних зі створенням ідеальної моделі державного ладу. З огляду на це, він характеризує тоталітаризм як «утопічну інженерію» [3, с.178], тобто штучно створену для реалізації утопічних соціальних проектів систему. До цього етапу належить праця німецького філософа Ганні Арндт «Джерела тоталітаризму» (1951), в якій досліджені соціально-психологічні причини появи тоталітарних режимів, що коренилися у бажанні знедолених мас обміняти свою свободу на гарантовану роботу та прожитковий мінімум. На думку Арндт, пропаганда та терор є двома засадами, на яких ґрунтується тоталітарний режим. Підсумки першого етапу наукових студій тоталітаризму були підведені на симпозиумі Американської академії мистецтв та науки в березні 1953 р., який затвердив за поняттям тоталітаризму статус наукової концепції і зроблена дефініція тоталітаризму як закритої і непорушної соціокультурної та політичної структури, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва та розподілу товарів – керується та контролюється з єдиного центру.

Другий етап (1960 – 1980-ті рр.) осмислення природи та сутності тоталітаризму характеризується різними тенденціями. Зокрема – відмова від концепції тоталітаризму в західній політології, що було спричинене хрущовською відлигою. Тому твердження про те, що комуністичні режими нездатні самі продукувати реформи, було визнане помилковим. Оскільки воно становило одну з фундаментальних основ первісної версії, то серед західних науковців виникла недовіра до цієї концепції. Зміни, що відбулися у комуністичних країнах, нав'язали думку стосовно можли-

ті ліберально-демократичного перетворення комуністичних систем, яка знайшла своє втілення у теорії конвергенції, постулатам якої концепція тоталітаризму суперечила.

Багато політологів при визначенні сутності політичного режиму в комуністичних країнах стали намагатися знайти інші поняття. Політичну систему Радянського Союзу й інших комуністичних країн пропонувалося розуміти як систему, що «контролювала артикуляцію інтересів і мала внутрішню бюрократичну структуру» [4, р.219]. Акцентуючи увагу на національних особливостях та нівелюючи спільні риси різних комуністичних режимів, Герберт Китчелт, Зденка Манфредова, Родислав Марковський і Габор Тока намагалися довести, що вони належать до трьох різних типів: 1) *патримоніального* (Азербайджан, Албанія, Білорусь, Болгарія, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Македонія, Молдова, Росія, Румунія, Таджикистан, Туркменістан, Україна), 2) *національно-адаптованого* (Словенія, Угорщина, Хорватія), 3) *бюрократично-авторитарного* (НДР, Чехія) або до їх сумішей (Естонія, Латвія, Литва, Польща, Сербія, Словаччина) [5, с.143–194].

Проблема тоталітаризму стала активно розроблятися на комуністичному Сході. Публікації дисидентів з комуністичних країн, що рефлексували феномен тоталітаризму зі середини, надали їй другого дихання. Зокрема, започаткувала цей процес книга югославського політолога Мілована Джиласа «Новий клас» (1957), у якій автор визначив, що «сучасний комунізм дійсно є сучасним деспотизмом, який не може не тяжіти до тоталітарності» [6, с.317], його сутність визначає монополія партії/панівного класу на панування за допомогою влади, власності і ідеології. Праця Джиласа започаткувала дисидентську літературу, в якій реалії комуністичних суспільств висвітлювалися в контексті концепції тоталітаризму. Велику роль у процесі реанімації концепції тоталітаризму відіграла епопея О. Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ», у якій докладно проаналізовано репресивну систему радянського тоталітаризму. Політичний дисидент М. Восленський зазначив, що теоретичною передумовою виникнення радянського тоталітаризму є ленінське вчення про партію. Професійні революціонери, котрі становили ядро партії в дореволюційний період, утворили після революції монополістичний привілейований клас радянського суспільства (номенклатуру), який у ході подальшого процесу зміцнив та узаконив свій панівний стан. Розмірковуючи щодо майбутнього тоталітарної системи, він не сумнівається в її загибелі, яка може статися двома шляхами: еволюційним та революційним. Перевага надається еволюційному шляху, оскільки він «не пов'язаний з матеріальними та людськими жертвами» [7, с.610]. Праці дисидентів з комуністичних країн заклали основу нового бачення сутності тоталітаризму, яку Володимир Баран охарактеризував як «еволюційний тоталітаризм».

Третій етап (з 1990-х рр.) осмислення сутності тоталітаризму пов'язаний з початком руйнації комуністичних режимів. Характеризуючи вихідну позицію посткомуністичних трансформацій, дослідники все більше стали використовувати концепцію тоталітаризму. Відштовхуючись від концепції тоталітаризму (особливо напрацьовань Гаска), цікавий аналіз перспектив посткомуністичних трансформацій здійснив Роберт Скідельскі у книзі «Дорога від рабства». Проблема впливу тоталітарного минулого на процеси перетворень у посткомуністичних суспільствах знайшла відображення в працях Сергія Вонсовича [8], Антоніни Колодій [9] та інших українських науковців. Це дає підстави говорити про практичне значення концепції тоталітаризму для осмислення особливостей посткомуністичних трансформацій. Поза розумінням тоталітаризму неможливо побудувати переконливу теорію перетворення комуністичної системи. Тому дослідження посткомуністичної системної трансформації інтерпретуються як посттоталітарні. Очевидно, що за такого підходу можна встановити основні відмінності комуністичних та посткомуністичних систем від авторитарних і поставторитарних, долучивши до аналізу найважливішу пояснюючу змінну посткомуністичного розвитку – природу старого режиму.

Список використаних джерел:

1. Игрицкий Ю.И. Концепция тоталитаризма. Уроки многолетних дискуссий на Западе. *История СССР*. 1990. № 6. С.172–190.
2. Хайек Ф.А. Дорога к рабству. *Новый мир*. 1991. № 7. С. 177–230.
3. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги; пер. з англ. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 644 с.
4. Clark, T.D. The Transition from Communism: Ruling Elites from Gorbachev to Yeltsin. *American Political Science Review*. Vol. 94. 2000. No 1. P.218–219.
5. У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи; пер з англ. Київ: Ай Бі, 2003. 342 с.
6. Джилас М. Лицо тоталитаризма; пер. с сербо-хорват. Москва: Новости, 1992. 541 с.
7. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. Москва: Советская Россия, 1991. 624 с.
8. Вонсович С.Г. Дискурс тоталитаризма (політологічний аспект): монографія. Кам'янець-Подільський, 2008. 200 с.
9. Колодій А. Політичний режим в Україні. Спроба транзитивного підходу. *Сучасність*. 1999. № 7/8. С.84–96.

The article is devoted to the coverage and analysis of the theoretical and methodological features of totalitarianism.

Key words: theory of totalitarianism, methodology, theory of politics.

Отримано: 26.02.2019

УДК 321.7:316

С. Г. Вонсович, доктор політичних наук, доцент

ПОЛІТИЧНИЙ ПЕРЕХІД У ФОРМАТІ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ПОЛІТИЧНИХ ТЕОРІЙ

У статті розкрито концептуальні моделі політичних переходів минулого. Проаналізовано політичний перехід за Платоном та Аристотелем.

Ключові слова: політичний перехід, рівність, політична система, влада.

Проблема політичного переходу, поза сумнівом, включає співвідношення держави, соціуму та людини. Різні філософські, правові, політологічні доктрини, розглядаючи неминучість і даність політичного переходу як однієї з умов розвитку, визнаючи його необхідність, у той же час дають цілий спектр рішень власне ключової проблеми політичного переходу: від апології державної всесильності до практично повного заперечення самої держави.

З метою осмислення процесу переходу до форм влади, варто виокремити концептуалізацію двох альтернативних політичних теорій – «геометричної» і «змішаної» концепцій демократії. Найбільшу довершеність ці конструкції набули у теоретичних положеннях Платона і Аристотеля.

Найпоследовніша концептуалізація принципу геометричної рівності як необхідної умови розвитку належить давньогрецькому філософу Платону що в діалозі «Держава» розробив теорію ідеального державного устрою. Загальною рисою полісного життя яке визначало перехід, була боротьба між родовою аристократією та торгово-ремісничими й селянськими верствами. Тенденцію переходу визначала наявність переваги у політичних силах. При цьому влада в полісах набувала форми або аристократичного правління (Спарта), або демократії (Афіни), або перехідного тиранічного правління. Проте соціально-економічної і політичної рівності не існувало. Це створювало мотивацію для соціально-політичних змін.

Руйнація громади супроводжувалася переходом її ресурсів під контроль окремих осіб. У різних містах-полісах, насамперед у Спарті та Афінах, ці процеси відбувалися з різною швидкістю, що, у підсумку, сприяло не інтеграційним процесам, а силам диференціації.

Геополітична та внутрішньополітична боротьба в Елладі створювала відчуття, що грецька цивілізація неухильно потрапляє у вир перманентних переходів, що може завершитися її занепадом.

Проблемам переходу у ході формування і генезису державного устрою присвячено три діалоги Платона: «Держава», «Політик» і «Законо» (остання робота залишилася незавершеною). Він, розглядаючи сутність демократії через динаміку, розпочавши з того, як уподобити людину Творцеві, тобто стимулювати людську енергію не на руйнування, а на творення. Перш ніж почати перехід до нового потрібно, на думку філософа, скласти проект створюваного предмета. Однак, для цього слід пізнати справжню сутність речей, а не той їх аспект, який відкривається нашим недосконалим почуттям і еґоїзмові [4, с.227]. У діалозі «Федон» йдеться про здатність проникати в безмежне, у той вищий світ, який містить чітко окреслені ідеї або ейдоси, які несуть в собі творче начало сутності всіх речей. Ейдоси через свою абсолютність є вищою цінністю, і усі вони об'єднані вищим ейдосом – ідеєю блага. Іншими словами, на землі має існувати ієрархія втілення ейдосів – ієрархія речей, де на вищій позиції містяться єдине, що несе благо в самому собі. З іншого боку, єдине припускає внутрішню множинність – держава, ієрархія людей і окремі люди. Зворотний перехід від ейдосів до чуттєвого світу Платон здійснює, залучивши божественне начало – Деміурга. Саме Деміург вибирає ейдоси з вищого світу, з хаосу – матерію, і, наче скульптор, ліпить речі. А далі – речі живуть власним життям. Однак усе земне – швидкоплинне: речі старіють і втрачають задану Деміургом форму; тоді запановує хаос. Суспільство – теж річ, хоча і дуже складна. Політик, керівник суспільства, має діяти як деміург – коли справи, тобто внутрішній порядок під загрозою, політик, розуміючи справжню сутність речей, має вчасно втрутитися та відновити порядок. Однак, якщо володар буде постійно втручатися в усі суспільні справи, знову пануватиме хаос.

Платону також належить змістовний розгляд принципу геометричної рівності як необхідної умови розвитку. Мислитель переосмислив і окреслив теорію ідеального державного устрою у діалозі «Держава». Платонів проект «ідеальної держави не уподібнений моделі східної деспотії. Можна припустити, що ідеальна держава, швидше за все, є моделлю переходу до «геометричної демократії», при якій принцип якісної рівності доведено до логічного завершення; це теж є влада, але вже не «арифметичної», кількісної більшості, а якісної. Процес прийняття і здійснення політичних рішень здійснюється не усіма однаковою мірою, а лише тими, хто має відповідний рівень розуму (мудрість) і волі (мужність).

Мотивацією переходу Платон вважає жагу до багатства (у випадку з олігархією), жагу до свободи в усьому і скрізь, що зумовлює перехід – трансформацію демократії у тиранію. Таким чином відбувається зміна на рівні носіїв влади: народні вожді неминує рано чи пізно перетворюються у жорстоких тиранів. На цій підставі Платон виводить власну формулу, яка визначає зміст такого переходу – «із незвичайної свободи постає найвеличніше і найжорстокіше рабство» [3, с.352].

Сенс платонівського концепту полягає у глобальній морально-етичній трансформації укладу полісу. По-перше, у відстороненні від управління суспільством усіх, хто власні приватні інтереси ставить вище громадських. По-друге, у передачі функцій панування/підкорення їх антиподам.

У певному сенсі послідовником Платона став його учень, Аристотель Стагірит. Альтернативою концепціям як радикально-демократичної, так і тоталітарної трансформації – переходу поліса стала теорія «змішаного державного устрою», розроблена у праці «Політика» [1, с.385], та досліджена ним у трактаті «Афінська політія» [2]. Разом з тим, Аристотелю належать зауваження про перехідні форми пра-

вління і про етапи політичної трансформації. Початок переходу він визначає як «джерело обурливості» у «відсутності рівності». Замість моделі розвитку тоталітарної «абсолютної єдності», Аристотель пропонує модель «відносної єдності». «Відносна єдність», за Аристотелем, засновується на досягненні збалансованого поєднання приватних інтересів і передбачає «щастя» кожного окремого її елемента.

Класифікація форм правління на основі переходів зроблена Аристотелем у трактаті «Політика». Серед видів народного правління він виокремлює політію, в якій політика проводиться заради загального блага. Аристотель увів до наукового вжитку й інший термін – «охлократія» – вроджена форма демократії, що засновується на забаганках натовпу; забаганки часто змінюються, і натовп постійно потрапляє під вплив демагогів. Охлократія характерна для перехідних і кризових періодів.

Надалі, Аристотель прагне знайти переходи між формами політичного устрою. Будь – який перехід порушує політичний порядок, що встановлює стан рівноваги між протилежними силами і частинами суспільства. Такий, порядок можливий за умови поєднання так званих «арифметичного» і «геометричного» принципів, ідей кількісного і якісного представництва у такий спосіб, щоб у «змішаному» державному устрою були наявні обидва ці початки разом, а не по одинці. Основним для Аристотеля в обґрунтуванні переходу є внутрішні принципи організації влади. Суттєво, щоб влада не була абсолютною, безмежною, а відносною і регульованою.

Найповніша реалізація задуму «змішаної» форми владарювання можлива в переході до політії – системи, у якій зреалізовано правління як кількісної, так і якісної більшості громадян. Основою стійкої «правильної» політії може слугувати «середній елемент, що поєднує в собі кількісні переваги з якісними». Лише тоді, коли середній клас «має перевагу або над усіма крайнощами, або над однією з них, державний устрій може розраховувати на стійкість [1, с.511].

Політичний перехід, за Аристотелем, передбачає удосконалення державного устрою, що зумовлює його змінюваність, причому не обов'язково у якісному плані. В основу аристотелівської класифікації покладено два принципи: кількісний – хто править, і якісний – у чиїх інтересах здійснюється правління. Ґрунтуючись на принципі «золотої середини», Аристотель визнає перехід до найкращої, на його думку, форми – політії, влади багатьох, здебільшого, представників середнього прошарку, в інтересах досягнення загального блага.

Попри все, кращі уми Еллади не спромоглися запобігти зворотному переходу, що втілювався у виродженні грецької державності. Однак, уроки Платона й Аристотеля стали першими кроками до розуміння того, яким має бути перехід до стану, що зветься правова демократична держава. Платон акцентував увагу на важливість обмеження політичної участі «знизу» у перехідному процесі до ідеальної держави; Аристотель відкрив здатність людини через перехід до найкращої форми пізнати сутність і сенс існування держави – благо людини.

Отже, греки вважали, що світ перебуває у процесі змін (русі), постійно розкриваючи закладені у ньому потенції; що у своєму русі він проходить через фіксовані стадії (епохи), рухаючись вперед, покращуючи, удосконалюючи саму дійсність.

Список використаних джерел:

1. Аристотель. Політика // Сочинения: в 4-х т. / [пер. с древнегр.; общ. ред. А.И. Доватура]. Москва: Мысль, 1984. Т. 4. 830 с.
2. Аристотель. Афинская полития. Государственное устройство афинян / [пер. и комм. С.И. Радцига; ред. В.С. Сергеева]. 2-е изд. Москва: ГСЭИ. 1937. 254 с.
3. Платон. Государство // Собр. соч.: в 4 т. / [пер. с древнегр.; общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи; авт. вступ. ст. и ст. в прим. А.Ф. Лосев; прим. А.А. Тахо-Годи]. Москва: Мысль, 1994. Т.3. С. 79-420.
4. Таранов П.С. 106 философов. Жизнь, судьба, учение. В 2-х т. Т. 1. Симферополь: Таврия, 1995. 461 с.

The article deals with the conceptual models of political transitions of the past. The political transition under Plato and Aristotle is analysed.

Key words: political transition, equality, political system, ascendancy.

Отримано: 26.02.2019

УДК 94(100)(73):316.46«312»

В. П. Газін, доктор історичних наук, професор

США У РОЛІ СВІТОВОГО ЛІДЕРА

У статті подано авторську концепцію щодо просування Сполучених Штатів Америки до статусу світової держави, йдеться про внутрішню боротьбу американських еліт, способи стримування СРСР від збройного утвердження комунізму в світі.

Ключові слова: США, держава, війна, президент, політика.

Зі вступом у Першу світову війну (1917 р.) США крок за кроком рухалися до статусу світової держави. Тоді ж почалася ревізія доктрини Монро, суть якої – невтручання Америки в справи Європи в обмін на припинення колоніальних кампаній у західній півкулі, що сприймалося як акт агресії проти США. 14 пунктів В. Вільсона відкрили перспективи участі США в європейських і світових справах, забезпечили інтереси переможців і дали можливість переможцям із честю вийти з війни. Гуманно, як на воєнний час.

Послаблення ізоляціонізму США тривало й у міжвоєнний період. Америка бере участь у створенні версальсько-вашиingtonської системи, виробленні плану Ч. Давеса, розв'язанні німецької репараційної проблеми, порятунку Європи (через мораторій Г. Гувера) від економічного хаосу та соціальних потрясінь російського типу. У вигрaші були всі.

Сприймаючи комунізм як виклик демократії, США, проте, 16 листопада 1933 року встановили дипломатичні відносини з СРСР і відкрили рекламне вікно ринкової економіки для наочної демонстрації хибності обраного Москвою шляху.

З приходом до влади А. Гітлера роль і місце США у світі стали центральними в дискурсі американських еліт. Спалахнула боротьба між ізоляціоністами (Г. Гувер, Р. Тафт, А. Ванденберг, Г. Фіш, В. Герст), які виступали проти політичних союзів і за збереження свободи дій, та інтернаціоналістами (Ф. Рузвельт і його команда), які в пасивному спостереженні бачили підриг міжнародних позицій США, що завдасть шкоди відносинам з Великою Британією і Францією у той час, як Німеччина й СРСР загрожували демократії. Поразка 1940 року Франції показала, що Європа не здатна чинити опір Гітлеру. 1941-го почалася війна за світове панування між комунізмом і нацизмом. Перед США постала проблема складніша, ніж у роки Першої світової. Відповідь визначилася на зустрічі президента Ф. Рузвельта з прем'єр-міністром Великої Британії В. Черчиллем 14 серпня 1941 року на борту англійського лінкора "Принц Вельський", де було підписано Атлантичну хартію як основоположний документ майбутньої Коаліції Об'єднаних Націй. США стали її головним фундатором і потужним арсеналом. Це був перший великий крок США до світового лідерства.

Холодна війна, в яку СРСР вступив як комуністична імперія в кордонах від Ельби до Тихого океану, перекинулася 1959 року в Латинську Америку, де брати Кастро застопили кубинський комунізм, який став іще більш вульгарним, ніж тиражований радянський, і узаконила двополюсний світ у форматі протистояння тоталітаризму й демократії.

Чи потрібна була США холодна війна? Очевидно, що ні. Задля збереження добрих відносин, що склалися в 1941-1945 рр., Вашингтон готовий був до поступок Москві. Посол США А. Гарріман зустрівся з екс-наркомом закордонних справ СРСР М. Литвиновим. Той вважав, що Кремль розцінить це як слабкість. Москва дедалі більше замикалася в шкаралупу боязні вітрів свободи й демократії.

На насадження комунізму в Європі США відповіли "планом Маршалла": допомогою приватному бізнесу переможців і переможених. Зруйнована Європа використала шанс для виходу зі скрути без потрясінь і революцій. Пропонувався він і Москві. Хоча практичні американці, не чекаючи від СРСР зрушень у бік ринку, не збиралися фі-

нансувати комунізм. "План Маршалла" ще більше зміцнив позиції США в Європі як лідера.

Економічні успіхи прокладали шлях світовій політиці США. 1948 року Конгрес ухвалив резолюцію Ванденберга, за якою уряд отримав право укладати в мирний час союзні договори, створювати військово-політичні об'єднання й розміщувати бази за межами Америки, що було ефективним заходом у стримуванні комунізму. Вільна Європа прийняла американську модель безпеки. Підписаний 4 квітня 1949 року у Вашингтоні договір країн Північної Атлантики (НАТО) означав кінець ізоляціонізму США. Справою честі для них стало зупинити комунізм.

СРСР відповів втягненням світу в круговерть воєн. Навряд чи почалася б Корейська війна 1950-1953 рр., якби на неї не дав "добро" Сталін, який не терпів проявів самостійності з боку васалів. З обох сторін у неї втягнулася низка країн. Локальні конфлікти як чинники політики почали використовуватися в інтересах наддержав. Війна в Кореї показала, що світове лідерство немислиме без друзів і союзників. Їх у США з другої половини ХХ століття – понад 70. У Радянського Союзу були лише сателіти.

В умовах навислої небезпеки ядерної війни США знаходили способи стримувати СРСР від збройного утвердження комунізму в світі. Під час Карибської кризи 1962 року, коли світ опинився на межі ядерної війни і радянський генералітет тиснув на М. Хрушова, вимагаючи дозволу на силовий захист Куби, Дж. Кеннеді знайшов шляхи виходу з кризи. Щоб зберегти обличчя, Москва прийняла їх. Та відносини не поліпшилися. США для СРСР і надалі залишалися перешкодою для радянзації світу.

Боротьба, що почалася між наддержавами за третій світ, теж вимагала чималих затрат. У США із цим проблем не було. Витрати СРСР, для якого розширення ареалу комунізму було питанням виживання, покривалися за рахунок зниження рівня життя власного населення.

Усі спроби СРСР кинути виклик лідерству США закінчувалися провалом. Причини радянських невдач слід шукати в банкрутстві ідеології та практики комунізму. Командно-адміністративна система програвала ринковій. Відсутність приватної власності породила байдужість до праці. Усі порівняння – рівень життя, продуктивність праці, стан прав і свобод – були не на користь СРСР. Це була гонка не тільки озброєнь – вона відбувалася в усіх сферах життя, зокрема й за уми людей. Її виграли демократія і свобода, на сторожі яких стояли США. У світі, що балансував між війною і миром, Америка демонструвала переваги демократії і ринку над несвободою позбавлених власності громадян-кріпаків і над феодалізмом комунізму.

Спроби в гorbачовську перебудову внести в комунізм елементи демократії і ринку завершилися розпадом СРСР. Це було наслідком краху комунізму і аж ніяк не найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття, як гадають у Москві, і ніким не сприймалося "зі сльозами на очах". Насильно втілена в життя утопія сяк-так протрималася 74 роки, дивуючи світ своїм убозтвом, тотальним дефіцитом і запевненнями: "Переможемо капіталізм – тоді заживемо". Партійній номенклатурі було невтямки, що порятунок саме в капіталізмі. 1991 року СРСР остаточно програв змагання за світове лідерство зі США і зійшов з великої світової шахівниці в небуття. Однак РФ, ставши спадкоємицею СРСР, ядерної

зброї та однієї з наймогутніших імперських традицій, не перейшла до демократії, оскільки ніколи не знала її.

Після 1991 року США стали лідером усього світу, в якому пострадянський простір опинився в аморфному й вибуховому стані. Численні національні й політичні конфлікти, імперська політика Кремля створили найбільшу небезпеку пострадянському простору, який формувався як низка життєздатних держав. І тому для США, чия світова роль як лідера була незаперечною, було вкрай важливо підтримувати й обстоювати незалежність пострадянських країн.

Утвердження США в ролі світового лідера викликає категоричний спротив з боку Росії. У лютому 2007 року на Мюнхенській конференції з питань політики й безпеки президент Росії В. Путін звинуватив США в насадженні однополюсного світу, в усуненні РФ від управління світовими процесами. Мета Росії – посісти місце СРСР за світовим кермом. Право на це, вважають у Кремлі, дає перемога російського народу над нацизмом у Другій світовій війні. Фальшива теза про єдиний народ-переможець роками насаджувалася Москвою й експлуатується дотепер.

У політиці на пострадянському просторі Москва використовує досвід збирання земель після 1917 року і створення СРСР 1922-го. Головна мета – ліквідація незалежної України як найбільш сильної і мотивованої на самостійність держави пострадянського простору, що розбудовує демократію. У Кремлі впевнені, якщо цей пірует вдасться, то весь пострадянський простір знову стане територією нової Російської імперії.

У цьому просторі першою ледь не за всіма показниками є Україна. Вона – головна опора всіх пострадянських держав. Проти неї вже п'ять років веде гібридну війну РФ. Чи усвідомлюють це Білорусь, Казахстан, інші? Напевно, не зовсім. Втрачаючи Україною незалежності відкриває Москві шанс анексувати весь, окрім країн Балтії, пострадянський простір. Це стало б сигналом для подальшого зростання гонки озброєнь. Якою в цьому разі має бути позиція світового лідера? Неясність можливої ситуації вже нині викликає занепокоєння у світі. Чи не тому в Європі виникла ідея (вперше з початку 1950-х) створити європейську армію? У чому засумнівалася Франція? У лідерстві США? Не зовсім. Європейський Союз (520 млн населення, 30% ВВП світу) настільки зміцнів, що більше не покладається на могутність США і схильний доповнити участь у НАТО створенням власних збройних сил. Гадається, це тільки зміцнить сили прогресу й демократії у світі. А спільні зусилля обох гігантів на благо миру і демократії дуже істотні, і тенденція до співпраці в цьому напрямі збережеться.

Бути лідером почесно. Але й нелегко. Це накладає чимало обов'язків. Країни, які орієнтуються на лідера, хочуть бути певними в правильності свого вибору. Для США, як лідера сучасного світу, анексія РФ нових держав пострадянського простору була б поразкою вселенського масштабу, а світ був би відкинутий назад у прірву недовіри й підозрливості, конфліктів і війн.

Росія у протистоянні зі США використовує лекала провальної політики СРСР, розширюючи масштаби гібридної війни у світі: кібератаки, хімічний прецедент у Великій Британії, "політика салямів" (відкушування частин) в Україні – анексія Криму, окупація частини Донбасу, морська блокада азовсько-чорноморського узбережжя, нарощування гонки озброєнь із застосуванням новітніх технологій. Для залякування світу президент В. Путін уже заявив, що ядерну війну він виграє і що росіяни відправляться в рай, а всі інші просто здохнуть...

Для США як балансира й лідера сучасного світу після 1991-го програмно прозвучали слова Д. Буша-старшого про важливість протистояння появи сили, здатної домінувати над Європою. Водночас він малював нову картину посткомуністичного світу: "Перед нами постає бачення нового партнерства націй, що перейшли поріг холодної війни, партнерства ґрунтованого на концепціях співробітництва й колективних діях, мета якого прирощення демократії". Саме на цьому США зосередили свою увагу в 1990-х і на початку XXI століття. Однак цього не сталося. Росія, сприйнявши розпад СРСР як катастрофу світового масштабу, кинулася відтворювати імперію. Чи хочуть росіяни, більшість яких байдужі до релігії, ядерної війни, потрапити в рай?

Своєю поведінкою і політикою США виконують дане їм історією новітнього часу призначення бути лідером у світі. А Росія, на жаль, не позбулася ідеї повернути собі в світі місце СРСР, який розмахував прапором комунізму. А чим збирається розмахувати РФ, закликаючи під свої знамена? Час покаже.

На жаль, ситуація залишається тривожною. Д. Трамп в грудні минулого року сказав, що США "не будуть світовим жандармом", а значить і нести відповідальність за врегулювання всіх конфліктів на планеті.

The article presents the author's concept of promoting the United States of America to the status of a world power, talking about the internal struggle of American elites, ways of deterring the USSR from the armed establishment of communism in the world.

Key words: USA, state, war, president, politics.

Отримано: 26.02.2019

УДК 801.83+398.2

Я. С. Галецька, аспірантка

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКОГО ФОЛЬКЛОРИСТА, ЕТНОГРАФА І АРХЕОЛОГА ЗОРІАНА ДОЛЕНГА-ХОДАКОВСЬКОГО

На основі аналізу літературних джерел розглянуто внесок польського вченого Зоріана Доленга-Ходаковського у розвиток фольклорно-етнографічних та археологічних досліджень. Проаналізовано біографічні дані і творчий доробок польського дослідника. Звернута увага на малопоширену відому розвідку вченого «Про слов'янство перед християнством».

Ключові слова: Зоріан Доленга-Ходаковський, польський вчений, фольклорно-етнографічні і археологічні дослідження, Україна.

Значну цінність для вивчення фольклорно-етнографічних та археологічних досліджень України має діяльність польського і українського вченого Зоріана Доленга-Ходаковського (1774–1825) [2, с.199]. Він зміг обійти протягом 1814-1818 років чимало місць Галичини, Волині, Поділля, Київщини, Чернігівщини й Полтавщини і записав понад 2000 текстів українських народних пісень та зразків місцевих традицій, звичаїв і обрядів [1, с.27]. Сфера інтересів вченого була досить широкою – він був: етнографом, фольклористом і археологом. У статті досліджується цінність наукового доробку З. Доленга-Ходаковського та розглядається значення його розвідок для подальшого розвитку краєзнавства в Україні, чому раніше не було приділено належної уваги в працях істориків.

Цінний внесок у розробку досліджуваної проблеми зробили польські і українські дослідники. Біографічний нарис про нього опублікував польський дослідник Ф. Равіта-Гавронський [18]. З українських науковців на творчий доробок З. Доленга-Ходаковського звернув увагу В. Доманицький [9], О. Дей [3; 7; 8], М. Гримич [6], І. Ярмошик [5], Л. Баженов [1; 2] та ін. Однак проблема не знайшла широкого і всебічного висвітлення в науковій літературі.

Мета дослідження – з'ясувати внесок З. Доленга-Ходаковського у розвиток фольклорно-етнографічних та археологічних досліджень, проаналізувати науковий доробок польського вченого та визначити значення його діяльності для розвитку краєзнавства в Україні.

Зоріан Доленга-Ходаковський (пол. Dolenga-Chodakowski), справжнє ім'я та прізвище Адам Зоріан Чарноцький (пол. Czarnocki) народився 4 квітня 1784 року в с. Підгайній під м. Несвіжем (нині Мінська область Республіки Білорусь) в збідній польській шляхетській родині [16, с.5]. М. Гримич зазначає, що: «його батько – Якоб Чарноцький, втративши своє майно, працював управляючим в чужих маєтках, а мати походила із роду Бородзичів (Бородичів), пішла з життя в 1892 році. З 1895 року Доленга-Ходаковський (тоді ще як Адам Чарноцький) виховувався в сім'ї багатого родича, вітебського підстоля в маєтку біля м. Кльоцька (з 1793 р. – Слущького пов. Мінської губ. Російської імперії)» [6, с.15]. У 1800 р. закінчив Слущьке повітове училище, після якого працював помічником адвоката в Новоградці (1800–1802) [3, с.86]. В 1808 р. Доленга-Ходаковського було арештовано за підозрою в намірі вступити в нелегальне польське військо, що формувалося в Варшавському герцогстві, де він відбув 9-місячне ув'язнення [11, с.10]. Рішенням суду він був позбавлений дворянства і засуджений на пожиттєву солдатську службу. У 1811 р. він тікає із російської армії до Польщі [8, с.28]. Його ім'я було занесене в число тих, що пропали без вісті. У 1812 р. Доленга-Ходаковський під ім'ямем Зоріана Любранського бере участь у походах наполеонівської армії. Згодом він пішов у відставку і оселився на Україні, де з'являється під різними іменами, поки остаточно не здобуває ім'я Зоріана Доленга-Ходаковського [20].

Упродовж 1814–1819 рр. подорожував по Україні, а також Південній Білорусі та Польщі, пізніше – й Росії, збирав і записував народні пісні, казки, повір'я, загадки, обряди, звичаї, намагаючись знайти відповідь на питання щодо етногенезу слов'ян (слов'янської спільності та прабатьківщини слов'ян) і давньої слов'янської історії та культури [4, с.438].

Під час проведення своїх розвідок Зоріан Доленга-Ходаковський записав близько 3000 народних пісень, у т.ч. понад 2000 – на Тернопільщині: у Кременці, Вишнівці, селах Лози, Шили та Мусорівці на Збаражчині, Онишківці на Сумщині [19, с.143]. Серед них такі пісні: «А во Львові в кам'яниченьці», «А мій батенько соболь був», «А мій батеньку, будь на мене ласкав», «А мій милий вороболенику» та ін. [16, с.5]. Українські пісні, на думку піонера слов'янської фольклористики, «зберегли велику поетичну красу... виконуються на своїй мові та мають тисячі зменшувальних слів, створюють вони образи, гідні загального захоплення» [7, с.30].

З. Доленга-Ходаковський подає нам своєрідні настанови щодо фіксації творів усної словесності: потрібно мандрувати у «далекі місцевості», де відбуваються «різноманітні ігри, забави», де зберіглося багато «стародавніх обрядів, співів і танців»; «Треба піти і заглянути під стріху селянина в далекі місцевостях, треба поспішати на його учти, забави і різні пригоди. Там в диму, який клубочеться над їхніми головами, витають ще старі обряди і давні співи і серед танців воскресають імена забутих Богів» [13, с.46].

Зібрані матеріали послужили основою для написання ґрунтовного дослідження «Про слов'янщину дохристиянську» (O sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem), яка була видрукувана у 1818 р. у часописі «Cwiczenia naukowe» [17], який виходив у Варшаві під редакцією Тимона Заборовського. Християнство, на думку Ходаковського, розмивало характеристики слов'ян, знищувало їх культурну спадщину [21].

І. Ярмошик зазначає: «Доленга-Ходаковський не вважав цей твір завершеним. Він усвідомлював труднощі вирішення поставлених наукових завдань, наголошував на недостатності писемних даних про дохристиянський період в історії слов'ян. Тому для його вивчення слід залучати археологічний матеріал» [5, с.83]. Сучасні дослідники вважають, що працю «Про слов'янщину дохристиянську» етнограф значною мірою творив саме у Кременці, як зазначив український дослідник Р. Кирчів, «... на вершині Дівочої гори у Кременці» [10, с.434].

Наукові погляди дослідника можна віднести до категорії слов'янського або слов'янофільського романтизму і народництва, біля джерел формування яких він сам і стояв. З. Доленга-Ходаковський був активним прибічником ідеї «єдиного слов'янського племені» (праслов'янської єднос-

ті), бачив у фольклорі спосіб мислення предків, ставився до нього як до джерела праісторії [6, с.16].

У «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» Іван Франко окреслив непросту життєву історію «піонера слов'янського відродження» [9, с.4] (очевидно, основні біографічні факти український учений черпав із книги Ф. Равіти-Гавронського «Zoryan Dołęga-Chodakowski. Jego życie i praca» [18], що вийшла у Львові 1898). «Чарноцький, дезертирувавши з російського війська, – занотовував Іван Франко, – змінив своє ім'я на Ходаковський, і під сим ім'ямем, мандруючи від села до села, від міста до міста і від краю до краю та збираючи найрізноманітніші етнографічні, топографічні і археологічні відомості, перейшов Західну і Східну Галичину, значну частину великоруської території, скрізь будучи своїми розмовами і листами зацікавлення до старовини, зібрав сам величезний збірник пісень польських, українських, білоруських і великоруських, з якого користали пізніші видавці і який в цілості заховався між паперами Максимовича. Чарноцький закінчив своє життя у Москві, де тулився при гурті слов'янофілів і друкував деякі свої праці в їх органах по-російськи» [12, с.426]. Аналогічну інформацію, хіба що дещо перефразовану, Іван Франко повторив і в інших студіях («Огляд праць над етнографією Галичини в ХІХ в.», де йшлося про цього неординарного першопрохідця у галузі народознавства).

О. Хоменко зазначає, що записи З. Доленга-Ходаковського – то енциклопедія цілокупного Всесвіту нашої пісенності: могутніми пластами тут репрезентовані календарно-обрядові пісні (колядки та щедрівки, веснянки, русальні, купальські, жнивварські пісні), пісні весільні (ім він приділяв особливу увагу) [14, с. 5] та родинно-побутові, козацькі, чумацькі, заробітчанські пісні, пісні історичного циклу. Жоден із західно- та східнослов'янських народів на той час не міг пишатися такою сумлінністю фіксації свого фольклорного набутку [15, с.60].

Окрім внеску вченого у розвиток фольклорно-етнографічних досліджень він має ще відношення і до археологічних досліджень. З. Доленга-Ходаковський першим в історіографії звернув увагу на археологічні пам'ятки слов'янської давнини – на гради і городища. Він вважав, що християнство допомогло слов'янам входженню до європейської культури. З. Доленга-Ходаковський наголосив на важливості для русинів-українців того факту, що після прийняття християнства «вони мали Святе писмо перекладене старослов'янською мовою... і що богослужбні книги теж були зрозумілою українцям старослов'янською мовою, на відміну від поляків-римокатоликів, які здебільшого не розуміли латиномовної Біблії і літургії». На думку З. Ходаковського, запровадження латини почало нівелювати характерні для етнічних поляків риси, а це перешкоджало розвитку польської культури, тоді як рідна мова на Русі сприяла взаємовпливам слов'янських мов і культур [5, с.84].

Останні роки життя Доленга-Ходаковський провів у Тверській губернії, працюючи управляючим у маєтку земляка Мацкевича. Помер він у віці 41 років 17 (25) листопада 1825 р. у с. Петровське Кашинського пов. Тверської губ., там і похований, залишивши по собі одну скриню і одну валізу рукописів і книжок [6, с.16].

Таким чином, Зоріан Доленга-Ходаковський зробив значний внесок у розвиток етнографії, фольклористики та археології. Зібрав величезні (понад дві тисячі зразків) народнопісенні колекції. Залишив по собі низку наукових студій, в яких на основі докладного вивчення фольклорно-етнографічного матеріалу реконструював (часто надто сміливо і покvapно) дохристиянські вірування слов'янських народів. Сьогодні, по-праву твори Доленга-Ходаковського є джерелом до вивчення етнографії та археології України і заслуговують на всебічне використання при створенні об'єктивної історії краю.

Список використаних джерел:

1. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. Хмельницький: Доля, 1995. 256 с.

2. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
3. Дей О.І. Доленга-Ходаковський // Українська літературна енциклопедія: у 5 т. / ред. кол.: І.О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М.П. Бажана, 1988. Т. 1: А-Г. 536 с.
4. Дзира Я.І. Доленга-Ходаковський. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / ред. рада: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН історії України, Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2004. Т. 2. 688 с.
5. Ярмошик І.І. Польська історіографія 1800-1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині. Житомир: Володимир, 2010. 512 с.
6. Гримич М. З історії польових досліджень в Україні: Зоріан Доленга-Ходаковський. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2012. Вип. 38. С.15-21.
7. Дей О., Малаш Л. Піонер слов'янської фольклористики та його українські записи. *Українські народні пісні в записках Зоріана Доленга-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся)* / упоряд., текстологічна інтерпретація і коментарі О.І. Дей. Київ: Наук. думка, 1974. С.19–60.
8. Дей О.І. Слідами видатного збирача фольклориста: до 200-річчя з дня народження З. Доленга-Ходаковського. *Народна творчість та етнографія*. 1984. № 6. С.27-31.
9. Доманицький В. Піонер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаковський). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1905. Кн. III. С.1–43.
10. Кирчів Р. Кременецька гімназія-лицей першої третини XIX ст. та її дотичність до українського довкілля. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наук. праць*. / Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича; редкол.: Я. Ісаєвич (голова) та ін. Львів, 2007. Вип. 15. С.426–437.
11. Козар Л. Всеслов'янський фольклорист Зоріан Доленга-Ходаковський у дослідженні Василя Доманицького. *Міфологія і фольклор*. Львів: Укр. технології, 2015. № 1/2. С.7-13.
12. Пилипчук С.М. «Іоан Предтеча слов'янської археології і фольклористики»: Зоріан Доленга-Ходаковський в оцінці Івана Франка. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2015. № 2. С.422-428.
13. Підгорна Л. Початки «романтичної доби» української фольклористики: збирацька діяльність Зоріана Доленга-Ходаковського та Ніколая Цертелєва. *Мандрівець*. 2013. № 2. С.45-49.
14. Сороміцькі пісні в записках З. Доленга-Ходаковського. *Бандурка. Українські сороміцькі пісні* / Упоряд. Микола Сулима. Київ: Дніпро, 2001. С.5–28.
15. Хоменко О. Передумови становлення науково-аналітичної концепції розвитку української художньої словесності. *Українознавство*. 2013. № 2. С.53-62.
16. Черемшинський О. Зоріан Доленга-Ходаковський і наш край. *Вісті Придністров'я*. 2009. 24 квіт. С.5.
17. Dołęga Chodakowski Z. O sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem. *Cwiczenia naukowe*. 1818. Nr. 5. S.3-33.
18. Rawita-Gawroński. Fr. Zoryan Dołęga Chodakowski: jego życie i praca. Lwów: Nakł. Jakubowskiego i Zadurawicza, 1898. 206 s.
19. Chodakowski D. Z. Spiewy sławiańskie pod strecha wiejska zebrane. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1973. 305 s.
20. Дубовець С. Зоріан Доленга-Ходаковський – вчений, етнограф, фольклорист. До 190-ї річниці з дня смерті. *Новгород-Сіверський Історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім»*: електрон. версія. URL: <http://www.ns-slovo.org.ua/statti/161-zorian-dolenga-khodakovskij-vchenij-etnograf-folklorist-do-190-ji-richnitsi-z-dnya-smerti> (дата звернення: 01.06.2018).
21. Zorian Dołęga Chodakowski (1784 -1825) – Strażnik Wiary. *Białczyński*: електрон. версія. URL: <https://bialczynski.pl/slowianie-w-dziejach-mitologia-slowian-i-wiara-przyrody/straznicy-wiary-slowianskiej-wiary-przyrodzonej/o-ii-staroslowianskiej-swiatyni-swiatla-swiata-w-warszawie-andrzej-niemojewski-1864-1921-i-lech-niemojewski-1864-1952/zorian-dolaga-chodakowski-1784-1825-straznik-wiary/> (дата звернення: 03.06.2018).

The paper investigates the contribution of the Polish scientist Zorian Dolenga-Khodakovsky into the development of folklore-ethnographic and archaeological research. The biographical data and scientific achievements of the Polish researcher have been analysed. The attention is drawn to the widespread knowledge of the scientist «On the Slavs before Christianity».

Key words: Zorian Dolenga-Khodakovsky, a Polish scientist, folklore-ethnographic and archaeological research, Ukraine.

Отримано: 26.02.2019

УДК 94(100)(55)«20»

М. П. Ганик, аспірант

ІРАНСЬКА ЗАГРОЗА – МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

Стаття присвячена країні Іран та визначенню чи може нести загрозу Ісламська Республіка на Близькому Сході.

Ключові слова: Іран, радикальний іслам, шіїти, революція, Ірано-ізраїльські стосунки.

Що ми знаємо про Іран? Перше, що може спасти на думку більшості жителів заходу, це – загроза, агресія, режим. А якщо це запитання поставити на Близькому Сході, багато хто відповідає – сила, могутність, радикали. Чому дане сприйняття так сильно відрізняється? Та чи мають рацію ті хто називає їх світовою загрозою і ті хто називає їх могутніми радикалами?

Яку саме загрозу несе Ісламська Республіка Іран? А саме так вона називається з часів революції яка сталася в 1979 році. Коли на тлі масових антишахських протестів, колишній шах Пехлеві з сім'єю покинув Іран, і 1 лютого того ж року, до Тегерана прибув Хомейні, який знаходився у той час у Франції, він прислав аудіокасети що викривали шаха, чим і завоював величезну популярність в народі. 1 квітня 1979 року після проведення всенародного референдуму, більшістю голосів (а саме 99,5%) Іран був офіційно проголошений Ісламською Республікою. 3 грудня того ж року була прийнята нова конституція в якій вказується, що вища влада в країні належить духівництву в лиці імаму Хомейні [1]. Головним джерелом законів є Коран і тим самим Іран стає єдиною державою в конституції якої закріплено положення про те, що абсолютна влада належить Богові. Також варто звернути увагу, що більшість, а це 90% населення в Ірані шіїти (визнають законним наступником

пророка Моххамеда Алі ібн Абу Таліба і його нащадків), коли в інших країнах більшістю є суніти (визнають тільки пророка Моххамеда) [2].

Хомейні дав поштовх новому ісламському фундаменталізму, але вже не сунітському як це було раніше (Ваххабіти, Брати Мусульмани та ін.) а шіїтському. І правителі сунітських країн зіткнулися з раптовою загрозою « ісламської революції «яку міг спричинити Іран, причому для більшості з них загроза була не в пробудженні власних шіїтів, а в підйомі революційно-фундаменталістського духу сунітських мас. Поштовхом революційного руху, на думку арабських політиків, є саме шіїти. З 21 арабської країни суніти знаходяться при владі у 20, і будь-яка спроба змінити традиційний баланс сил викликає занепокоєння сунітської еліти. На думку Генрі Кіссінджера саме страх перед Іраном привів до перебудови в Арабському світі. Для помірних сунітських держав загроза, яку являє собою Іран, є головним предметом тривоги [3].

Палестинсько-ізраїльський конфлікт завдає арабським елітам головний біль лише в тому сенсі, що він завжди чреватий такими загостреннями, які можуть привести до втягування арабських держав, окрім їх волі в нову конфронтацію, у виникненні необхідності зайняти жорсткішу позицію відносно Ізраїлю, чим цього б їм хотілося. Але на їх

думку, реальна небезпека загрожує з боку не Ізраїлю, а Ірану – хоч би тому, що войовнича, антиімперіалістична та антисіоністська пропаганда, яка витікала від Тегерана, завжди знаходить сприятливий, та в якійсь мірі співчутливий відгук в населенні арабського світу. Досить пригадати як, Хомейні від імені ісламу кинув виклик західному світу, і проголосив «Смерть Америці, смерть Ізраїлю!».

Амбіції Хомейні завжди простирались за межі шійзму. Він бажав щоб його сприймали як лідера ісламського світу. Якщо раніше існував «класовий союз» Вашингтону з Єгиптом, Саудівською Аравією і шахським Іраном – трьома стовпами американської політики в регіоні, то після перетворення Ірану з союзника в противника противагою «Ісламської революції», загрозливий Америці і її регіональним партнерам, став садамівський Ірак, але альянс Багдад – Вашингтон закінчився після захвату Саддамом Кувейту і послідуєчій війні. У 90-х обставини знову, як здавалося, стали для США сприятливі: Іран майже зійшов зі сцени, залізуючи рани від війни з Іраком, втративши після смерті Хомейні свою революційну експансивність; палестинський конфлікт, як представлялося, перейшов у фазу мирного врегулювання на базі угод в Осло [4].

Ряд арабських режимів, що протистояли Ірану, лягли в ході «Арабської весни», як мубараковський Єгипет (повернення до влади в Єгипті військових у 2013 році не привело до відновлення конфліктного потенціалу Каїра і Тегерана). ОАЕ, Кувейт і Марокко займаються власними проблемами, а не іранською регіональною експансією, хоча вона є головною проблемою Саудівської Аравії й Бахреїну. Треті нейтральні, як Катар, Оман, Ірак і Алжир, які підтримують з Іраном стійкі стосунки. Що торкається східних сусідів, Іран налагодив відносини з Афганістаном (інвестиції і гуманітарна допомога) і Пакистаном (постачання газу).

Зовнішньополітична активність нинішнього президента Ахмаді Нежада принесла Ірану результати в Азії, Африці й Латинській Америці, проте перенапружила його стосунки зі світовою спільнотою, поставивши Іран на грань регіональної війни. З приводу союзників Іран не спокушається: жоден з них не ставитиме під загрозу власне існування на користь Тегерану.

Не дивлячись на санкції ООН, які завдавали втрат іранській економіці, Іран успішно розвивав свою ядерну програму, поки керівництво США змирившись з неможли-

вістю вплинути на нього, не прийняло рішення укласти з Іраном «ядерну операцію». Накопичення матеріалів, що розщеплюються, запас яких вже у 2011 році, на думку ізраїльської розвідки, дозволяв Ірану виготовити до п'яти зарядів, випробування ракет-носіїв просування робіт над виготовленням ядерної боеголовки контрастували з відсутністю успіхів міжнародних посередників в призупиненні ядерної програми Ірану. Успішним був лише комп'ютерний вірус Stuxnet, що уразив ряд іранських ядерних об'єктів.

Змінивши Обаму на посту президента США, Дональд Трамп, відновлюючи антиіранський альянс Вашингтону з Ер-Рядом і Єрусалимом, виступив за перегляд «ядерної операції», що понесло за собою введення нових санкцій ООН проти Ірану [5].

Загроза війни між Іраном та Ізраїлем маловірогідна, хоча й не виключена. Ізраїль вважає, що ІРІ зможе вести обмежену ядерну війну не раніше 2020 року. При цьому, згідно з іранською військовою доктриною, Ізраїль – «країна однієї бомби». В разі здобуття ядерної зброї спокусу нанести по Ізраїлю удар може виявитися сильніше за прагматичні плани, тим більше що невдалі операції Заходу в Афганістані, Іраку і Лівії продемонстрували ліміти його військової присутності на Близькому і Середньому Сході.

Список використаних джерел:

1. Рышард Капушинский. Император. Шахиншах. Москва, 2007. 287 с.
2. Тоцкая Е.П. Роль внутрисламского диалога в международных отношениях в регионе Ближнего Востока в XXI в. *Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского*.
3. Henry A. Kissinger The Way Back from Iraq. *The Washington Post*, July 10, 2007.
4. Мирский Г. Исламский Фундаментализм, Сунниты и Шиты. *Мировая Экономика и Международные Отношения*. Москва, 2008. № 9. С.3-15.
5. Сатановский Е.Г. Котел с неприятностями. Москва: Издательство «Э», 2018. С.389-395.

The article is devoted to the country of Iran and the definition can be a threat to the Islamic Republic in the Middle East.

Key words: Iran, radical Islam, Shiites, revolution, Iran-Israel relations.

Отримано: 26.02.2019

УДК 32:001(09)

О. О. Городецький, кандидат філософських наук, доцент

СИМУЛЯКР ЯК ФЕНОМЕН ПОЛІТИКИ ПОСТМОДЕРНУ

Фундаментальні поняття сучасної філософії політики істотно різняться змістом та сутністю від категоріального ряду класичної філософії, оскільки політична онтологія, як розділ філософії, що досліджує буття, є історично рухомою, темпоральною, мінливою. Політичне буття, політична реальність та віртуальність політичного – суть об'єкти онтології політики, що історично та логічно співвідносяться із домодерним, модерним та постмодерним суспільством.

Ключові слова: домодерні, модерні, постмодерні, постмодернізм, інформаційне суспільство, метафізика, онтологія, політика, онтологія політики, буття, реальність, гіперреальність, віртуальність, симулякр.

«Майбутнє вже настало. Щоправда поки що воно нерівномірно розподілене».

(У. Гібсон, амер. письменник-фантаст, кіберпанк)

Термін «симулякр» має давнє походження і сягає античної філософії, у межах якої, завдяки творчості Платона (427-347 (348) рр. до н.е.), дістав значення поняття, що певним чином віддзеркалює речі навколо нас. Оскільки процес та результати будь-якого відображення зовнішнього світу у свідомості людини завжди є вельми варіативним, залежним від нескінченного числа найрізноманітніших обставин, це поняття античності дуже швидко прижилось у сучасному світі, де динаміка соціальних, а, передусім технологічних, (адже сучасна цивілізація досягла у своєму розвитку межі, яка, по суті, є буферною зоною між п'ятим (комп'ютерні технології) та шостим (біотехнології, нанотехнології, мембранні технології, генна інженерія) технологічними укладами) процесів досягає швидкостей, співставних із швидкостями розповсюдження електромагнітних хвиль. Цей світ, у

якому перебуває сьогодні абсолютна більшість людства, зветься інформаційним суспільством (або постмодерним), що прийшло на зміну «економіці фабричних труб» (Е. Тоффлер) – себто суспільства індустріального. Загальна динаміка різноманітних процесів інформаційного суспільства – у бізнесі, соціальних комунікаціях (мережах), політиці – створює психологічний ефект постійної гонитви людини за цінностями, що дедалі набувають примарного, містифікованого характеру – грішми, владою, багатством, зв'язками. Життя пересічної людини стрімко втрачає сакральність, набуває своєрідної «калейдоскопічної» версії розгортання із великою часткою несподіваних сюжетів, які перманентно змінюють один одного часто усупереч власній волі. Особливість такого життя уподібнюється до поверхового ковзання серфінгіста на гребні хвиль – чим вищих – тим більш захоплюючих, але жоден із них не задумується, куди несуть ці хвилі, де кінцевий пункт такої мандрівки, її мета? Головне – зберегти динаміку руху, не випасти із загальної швидкості соціуму та

підтримки (через власні практики) його нових імперативів. В такий спосіб виникає ефект калейдоскопічного кретинізму особи – її системообумовлена нездатність розуміти сутність, природу речей, що нас оточують, відсутність критичного сприйняття інформації, своєрідних внутрішніх «фільтрів», які допомагають відрізнити оригінал від підробки, справжнє почуття від імітованого, добро і зло, брехню і правду. Очевидно, з цієї причини, люди вживають у їжу продукти-імітанти, які не варто вживати, обирають сценарії життя, які є масовими з точки зору репрезентативності у суспільстві, незважаючи, чи вони відповідають власній життєвій стратегії, чи ні, здійснюють політичний вибір на основі часто чуттєвих, ситуативних, а не раціональних аргументів тощо. Отже перша атрибутивна ознака симулякру лежить в площині співставлення природи речей, їх сутності та репрезентації цієї сутності у форматі емпіричних референтів. Ця ознака симулякру залишається сталою, незважаючи на сфери його функціонування: бізнес, політика, освіта; вона є тотальною системною ознакою життя як цілого. Дослідження політики методами теоретичного аналізу по суті неможливе поза її онтологічним контекстом, у межах якого ідентифікується зміст та форма, сутність та явище, причина та наслідок політичної діяльності, визначаються структурні та функціональні параметри 'поля політики' (П. Бурдьє), його мозаїчність та симульганність. В українському соціокультурному середовищі проблеми онтології політики осмислюються, переважно, у сфері інтересів соціальної філософії (філософії) та філософії політики (політології); найбільш відомими при цьому є наукові праці В. Андрущенка, В. Бакірова, І. Бойченка, Л. Губерського, Ф. Кирилюка, А. Колодій, М. Михальченка, В. Пазенка, С. Рябова, А. Толстоухова [1]. Згадані автори аналізують, переважно, феномен політичного буття, досліджують сутність, структуру та механізми здійснення політичної влади, розглядають політичну дію як предмет філософського осмислення та політичну діяльність у структурі політичного процесу.

У межах пропонованого викладу актуалізуємо дещо інші завдання, а саме: дослідити сутність та форми прояву симуляції політики, визначити джерела означеного явища та його трансформації, що виникають у процесі діалектичного заперечення модерного суспільства постіндустріальним (постмодерним).

Насамперед, необхідно внести визначеність у змістовне співвідношення тих концептів дослідження, що пов'язані із ідентифікацією його логічних та історичних меж. У цьому сенсі *постмодернізм* кваліфікується нами як своєрідна духовна та інтелектуальна реакція людства на соціально-історичні реалії сучасного світу; означене явище найточніше співвідносне із структурою *світогляду* – знаннями, цінностями, на ґрунті яких формується наукова парадигма *постмодерну* – *суспільства*, що знаходиться у певній фазі свого розвитку, яка може мати різну ступінь визнання та поширення у його соціальній структурі. Постмодернізм, як і постмодерне суспільство (або постмодерн) є явищами цивілізаційного порядку і, водночас, концептами, що дозволяють описувати ситуацію актуального транзиту людства від індустріального суспільства до інформаційного. Оскільки цей транзит, при усій його соціально-історичній різноманітності у геополітичному просторі та часі (динаміці протікання), охоплює усі фундаментальні сфери суспільної життєдіяльності – і матеріальні, і духовні, – постмодернізм виявляє себе інтегративно (як певна парадигма) у найрізноманітніших осередках сучасної духовної (інтелектуальної) творчості – архітектурі (Р. Стерн, Р. Вентурі, М. Ботта, Х. Холляйн), образотворчому мистецтві (Р. Магрітт, А. Кіфер, С. Кіа, Е. Куккі, О. Нердрум), літературі (У. Еко, Х.Л. Борхес, І. Хассан, Дж. Ешбері, Дж. Фаулз, У. Берроуз, Дж. Барт, Л. Пلامондон, П. Зюскінд), музиці (Л. Янг, Т. Рілей, Дж. Колтрейн, А. Ейлер, Дж. Зорн, Г. Мур), філософії (В. Вельш, Ж. Бодріяр, Ж. Ліотар, Ж. Дерріда, Ж. Делез, С. Жижек, М. Фуко). Усвідомлення тотального характеру прояву постмодерну та постмодернізму у нашому житті є досить важливим моментом онтологічного бачення сучасної політики. Поки що нашій свідомості досить важко ідентифікувати найрізноманітніші фе-

номени постмодерну у соціальній практиці, вони часто «вислизують із рук» при намаганнях проникнути у їхню сутність, вважаючи на ту обставину, що значно більша частина нашого буття (і свідомості) лежить у площині парадигми модерну (подекуди – і премодерну) і лише найбільш експансивна частина цієї свідомості намагається просковзнути у тканини і таїни нового світу, що стрімко наближається до нас. У своєрідних зонах такого соціального та культурного (інтелектуального, наукового) пограниччя є вельми важливим упіймати (спочатку інтуїтивно, а згодом, вирізнити і емпірично) колорит найрізноманітніших референтних ознак епохи, що настала (настає) з метою осмислення її загальних, інтегративних властивостей, тотально іманентних усьому спектру суспільних відносин, починаючи від виробництва, бізнесу, продуктивної сфери і завершуючи витонченими мистецькими продуктами, у межах яких сама реальність часто постає повнішою, відвертішою, зрозумілішою, строкатішою та глибшою з огляду на її зміст та сутність. Усвідомлення означеного колориту епохи є необхідною інтелектуальною передумовою її пояснення, теоретичного узагальнення та вироблення адекватних до неї інструментів політичного впливу та управління. Неможливо, на нашу думку, розпізнати онтологію політики постмодерну, залишаючись у межах духовних (наукових) пріоритетів аграрного чи індустріального етапів людського розвитку з властивими їм системами цінностей та ідеологіями. Неможливо не лише тому, що всяка ідеологія та інші подібні людські цінності – як переконливо довів ще Е. Дюркгейм – заважають об'єктивному та неупередженому науковому дослідженню. Але й тому, що постмодерн – це зовсім інше суспільство – з іншим виробництвом і системами цінностей, з іншою людиною, причому це суспільство ще не має класичних, ustalених соціальних форм – *вони лише постають*, і цей факт також утруднює наукове пояснення будь-якого предмету, в тому числі і політики.

Апріорно будь-який фазовий перехід у розвитку суспільства завжди містить, з одного боку, традиційні форми його організації (структури) та функцій, а з іншого – нові, цілком предметні, реальні елементи структури та функцій, що *співіснують* у межах всього переходу із традиційними, але не поглинають (і не поглинаються) ними. Характер взаємодії нового і старого, його темпоральні характеристики (інтенсивність, протяжність) визначаються широким колом внутрішніх та зовнішніх обставин суспільного життя, що у кожному конкретному випадку є досить специфічними.

Така ж ситуація представляється справедливою і для осмислення зміни онтологічної парадигми політики у діалектиці заперечення модерного суспільства постмодерним.

Онтологія політики у межах парадигми модерну у якості об'єкта аналізу розглядає реальність як форму десакралізованого буття. Однак, при переході соціуму у межі постмодерну (постісторії, постіндустріального (інформаційного, технотронного, програмованого) суспільства), саме поняття буття істотно змінюється, причому і в онтологічному, і в антропологічному форматах. Ці зміни можливо відстежити у будь-якій галузі буття, адже вони тотальні. У межах актуального історичного переходу логічно передбачити наявність *двох матриць буття*:

- буття, конгруентне епосі модерну;
- буття, що пов'язане із новим інформаційним суспільством.

У історичному (фазовому) пограниччі бінарність суспільних процесів (та взагалі будь-якої субстанціональності – виробництва, культури, політики, держави, духовного життя) є типовим та незаперечним явищем. Але якщо визнати наявність двох типів буття, які, подібно богу Янусу – дволикому богу дверей, входів та виходів, початку та кінця – обернені одночасно у минуле та майбутнє, то слід визнати і синхронність онтологічних парадигм буття – парадигми модерну та парадигми постмодерну. Ясна річ, що змістовне навантаження буття у межах цих парадигм буде істотно різнитись. Отже сьогодні у онтологічній моделі політики, співвідносній із парадигмою модерну, буття розглядається у форматі десакралізованого буття, адекватного

проявленому буттю. Зауважимо, що початки цієї онтології сягають епохи Відродження і творчості Н. Макиавеллі, який, осмислюючи політику, державу, залишався повністю індиферентним до текстів і аргументів Святого писання, виводячи їх за межі свого вчення, раціоналізуючи його. У самому загальному вигляді продовження цієї лінії знаходимо у філософській і політичній думці Нового часу (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц) і, ще далі, – у матеріалізмі К. Маркса та Ф. Енгельса.

Онтологічна модель політики постмодерну парадигмально «бачить» буття та оперує буттям зовсім іншого стибу. Абсолютно більша частина людства сьогодні живе одночасно у двох світах, у *двох реаліях – фізичній, справжній* (те, що так її називають, зовсім не означає, що вона такою є насправді) і *віртуальній*. Ця, «справжня», реальність лежить у модерні, віртуальна реальність – це реальність постмодерну. Вони не розділені між собою Китайською стіною у нашому житті хоча це якісно різні субстанції; більше того, у цьому житті зовсім не складно віднайти феномени буття парадигми домодерну (скажімо, участь духовних осіб у роботі представницьких органів влади або використання авторитету церкви для потреб політичного впливу). І під цим кутом зору сучасне суспільство (в тому числі і українське) є своєрідний мікс, полісистемність. Однак ключові актори сучасного транзиту – це модерні і постмодерні; віртуальна реальність – продукт постмодерну.

Що таке віртуальна реальність і як виглядає політика у цій реальності? У постмодернізмі для опису цієї реальності та її предметної характеристики найчастіше використовуються поняття *гіперреального, симулякру* та *симуляції*. «Немає більше дзеркала сутності та видимості, *реального та його концепту*, – стверджує Ж. Бодріяр (J. Baudrillard). – Немає більше уявної рівноб'ємності: виміром *симуляції* стає генетична мініатюризація. *Реальне породжується на основі мініатюризованих чарунок, матриць і спогадів, моделей управління* – і може безліч разів відтворюватись на цій основі. *Йому більше не треба бути раціональним*, адже воно більше не вимірюється жодною інстанцією, ідеального чи негативного. *Воно лише операційне*. Фактично *це вже не реальне*, оскільки жодне уявне не покриває його своєю оболонкою. Це *гіперреальне*, вироблене в результаті променистого *синтезу комбінаторних моделей у гіперпросторі без атмосфери*» [2, с.6-7]. Виділено нами. – О.Г.]. Реальність була формою існування індустріального суспільства; але при переході до інформаційного, структура реальності руйнується кібернетичним простором, знеособлюючими матрицями цифрових комбінацій, які обіймають функціонування економіки та фінансово-грошової системи (як її найважливішої сучасної ознаки, своєрідного ядра), сферу соціальної комунікації, у якій кожен її учасник репрезентований автентичним цифровим кодом, а також сферу політики, яка, відповідаючи інтегративним параметрам постмодерну, перетворюється на своєрідну «комбінаторну модель», імітацію, гру політичних

акторів «у гіперпросторі без атмосфери». Реальність, як континуум функціонування політики, до якої ми звикли так само як до атмосфери, ховається від нас, перетворюється на комбінації симулякрів, що не мають упорядкованості між собою з точки зору простору і часу. Ця реальність просто щезає, поступаючись місцем віртуальній. Якщо алгоритм симуляції, алгоритм гри накласти, скажімо, на завдання формування політичного іміджу того чи того політичного актора, то його актуальний (реальний) образ і образ віртуальний (у форматі телеекрану) завжди відрізняються більшою чи меншою мірою один від одного, причому зворотна кореляція віртуального політичного іміджу (орієнтованого на електорат) до іміджу реального коливається, як правило, у діапазоні значень від 0 до –1.

Як бачимо, постмодернізм тяжіє до подальшої девальвації Буття у онтологічному вимірі політики, переміщуючи при цьому аналітичні акценти з реального на віртуальний образ політики, у межах якого не відстежується навіть Ніщо як джерело десакралізованого буття. Таким чином, аналіз політики у постмодернізмі – це апеляція до форми, до знаку, за яким не стоїть жодний реальний політичний образ, жодний реальний політичний процес.

Список використаних джерел:

1. Див., наприклад: Бакиров В.С. Социальное познание и общение в постиндустриальном мире // Научно-практический журнал Философия людского сплуквания. Философия, психология, социальная коммуникация. № 1. 2009. С.19-27; Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку: монографія: у 3 кн. Кн. 3. Освіта і наука як базова основа розвитку духовного життя суспільства / ред.: М. Михальченко; В. Скотний. Київ; Дрогобич: [Інформ.-ред. від. ДДПУ ім. І. Франка], 2009. 174 с.; Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: підруч. для вищ. навч. закл. / В.П. Андрущенко, Л.В. Губерський, М.І. Михальченко. 3-є вид., виправл. та доп. Київ: Генеза, 2006. 656 с. Філософія політики: підручник / авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін. Київ: Знання України, 2003. 400 с.
2. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / пер. з фр. В. Ховхун. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 230 с.

The actual concepts of modern philosophy of politics differ substantially from content and essence from the categorical series of classical philosophy, since political ontology, as a section of philosophy exploring being, is historically moving, temporal, and changing. Political Being, Political Reality and Virtually of the Political – are the objects of the ontology of politics that historically and logically correlate with the pre-modern, modern and postmodern society.

Key words: pre-modern, modern, postmodern, postmodernism, information society, metaphysics, ontology, politics, ontology of politics, being, reality, hyperreality, virtually, simulacrum.

Отримано: 26.02.2019

УДК 94(366):005.923.2(0334.2)

А. Я. Грачов, аспірант

ДО ПИТАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОЦИФРОВАНИХ ДОКУМЕНТІВ БРИТАНСЬКИХ АРХІВОСХОВИЩ

У статті розглянуто питання особливостей оцифрованих архівних документів на прикладі матеріалів Національного архіву Великої Британії та Британської бібліотеки.

Ключові слова: архів, оцифрування, архіви Великої Британії, Національний архів Великої Британії, Британська бібліотека.

Сучасні технології здатні надати серйозну допомогу досліднику будь-якого фаху. Оцифрування історичних джерел, без сумніву, має революційний характер [14, с.80]. Воно зменшує вірогідність випадкового чи навмисного пошкодження джерела, впливу світла й повітря тощо, особливо у випадку крихкості чи вразливості матеріалу документу до зовнішніх чинників [5, с.68]. Робота з цифровими архівами можлива з будь-якої точки світу. Часто оцифро-

вані архіви публікують в мережі Інтернет, у вільному або платному доступі.

Шведський історик Томас Нюрген, професор Упсальського університету, зазначає, що молоде покоління істориків надає перевагу цифровим матеріалам. В своїй статті він розмістив результати дослідження, участь в якому взяли студенти шведських навчальних закладів В рамках експерименту молоді дослідники отримали завдання

написати наукові роботи із застосуванням як традиційної роботи в архівах, так і роботи з оцифрованими документами. Нюрген встановив: під час використання оцифрованих джерел учасники експерименту опрацювали більшу кількість першоджерел, аніж коли працювали зі звичайними архівами [14, s.79, 100-101].

З точки зору термінології, центральними поняттями в розгляді проблеми є «оцифрування» та «електронний архів». У визначенні терміну «оцифрування» дослідники сходяться в тому, що це «процес перетворення інформації у цифровий формат» [6, s.171; 17, s.11; 5, s.67].

Електронний архів – це «комплекс апаратно-програмних засобів і технологій, що використовуються для створення архіву документів в електронній формі» [3, с.328]. Електронний архів містить як оцифровані документи, так і документи цифрового походження [4; 17, s.11].

Серед переваг, які надає електронний архів, дослідники вказують: безпеку та конфіденційність; економічну доцільність; оперативність у роботі з документами [4]; зменшення витрат часу; можливість одночасно працювати з джерелом більш як одній людині [2, с.20; 16, s.44]; віддалений доступ [5, s.71]; підвищення продуктивності праці [3, с.329; 6, s.171; 17, s.13]; зменшення витрат бібліотек та архівів, пов'язаних із наданням доступу до документів [5, s.71].

В той же час, серйозним недоліком в опрацюванні електронних джерел є неможливість перевірки їх достовірності. Сфальшувати цифрову копію документа вельми просто, адже для виявлення підробки обов'язково необхідно працювати з малодоступним оригіналом.

Піонером серед держав, де впроваджено відкритий доступ до інформації, називають Велику Британію [18, s.1]. Ще в другій половині 90-х років минулого століття британські бібліотеки та архіви розгорнули роботу над оцифруванням [5, s.72]. Провідною архівною установою Великої Британії є Національний архів (The National Archives – TNA). Установа містить 11 мільйонів документів. Національний архів виконав значну роботу з оцифрування історичних джерел [1, с.46].

Національний архів та видавець Адам Метью створили проект «Archives Direct», в рамках якого було оцифровано мільйони документів британських урядів періоду XIX–XX ст., що стосувалися головним чином різних регіонів світу та британської зовнішньої політики [18, s.36]. Однак документи проекту опубліковані лише у платному доступі, працювати з ними безкоштовно можна упродовж пробного періоду в чотири тижні [12]. Поряд з цим, значний пласт оцифрованих документів Національний архів розмістив у мережі Інтернет безкоштовно.

Оцифрування джерел відбувається не лише засобами TNA, але й місцевих установ. Архівом опубліковано документ, в якому визначено правила та вимоги до здійснення оцифрування з метою подальшої передачі цифрових копій до TNA: копії повинні бути збережені у форматі JPEG 2000 [15]; глибина кольору зображення має складати 24 біт для кольорових та 8 біт для чорно-білих копій; роздільність зображення має складати 300 PPI для звичайних документів, 600 PPI для фотографій та 4000 PPI для діафільмів, для мікрофільмів – 300 PPI відносно розміру оригінального зображення (за можливості); на зображенні має бути чітко видно межі та поля документа (щоб визначити, чи документ відскановано цілком) [9, s.6-13]. Окрім цього, документ містить низку вимог до надсилання зображень у інших форматах, конвертування у формат JPEG 2000, збереження метаданих зображення тощо [9, s.13-19].

Пошук джерел TNA здійснюється за допомогою сервісу Discovery [11]. Не всі документи, представлені в каталогах Discovery, оцифровані – він містить відомості про 32 мільйони матеріалів, що зберігаються в близько 2500 архівах Великої Британії [19]. Таким чином, навіть якщо документ не було оцифровано, дослідники та ентузіасти можуть довідатись про те, в якому архіві його можна знайти.

Посилання на документ із TNA включає: 1. Department code – фонд (наприклад, FO – Foreign Office); 2. Series number – серійний номер: додається через пробіл до коду установи, інколи – через косу риску з під номером (FO 800/206);

3. Piece number – облікова одиниця (коробка, файл, сувій тощо) – в позначається комбінацією літер та цифр (SP 17/B); 4. Item number – номер фрагменту (документ, файл тощо) – містить літери та цифри (LAB 2/10/L169/1901) [7].

З 2013 р. в цитуванні документів TNA не використовуються назва Public Record Office (PRO) чи Historical Manuscripts Commission (HMC) [7] – архівних установ, на основі яких упродовж 2003-2006 рр. було утворено TNA [13].

Британська бібліотека (The British Library), що на сьогодні є однією із найбільших у світі дослідницьких бібліотек, також містить свою колекцію оцифрованих документів та документів цифрового походження [8, с. 7]. Всього Британська бібліотека містить 180-200 мільйонів одиниць зберігання, в тому числі 14 мільйонів книг (в тому числі 7 млн. друкованих [1, с.46]), 310 тисяч рукописів, 4 мільйони карт, 60 мільйонів патентів, примірники 260 тисяч журналів, кіно-, фото- та аудіоматеріали тощо [16, s.41]. Однак частка оцифрованих документів, а також документів цифрового походження відносно усього масиву матеріалів бібліотеки залишається порівняно невеликою. Як пише доктор Мія Рідж, співробітник Британської бібліотеки, станом на 2018 р., за найкращими оцінками, оцифровано близько 1-4% колекцій [16, s.44].

На сьогодні бібліотека надає доступ до історичних джерел різних періодів в оцифрованому вигляді (єврейські, малайські, перські рукописи; джерела періоду Громадянської війни в США тощо), опублікованих в рамках проекту «Digitised Manuscripts» [10].

Для роботи з оцифрованими джерелами TNA Discovery та Британської бібліотеки наявні наступні переваги: зручний пошук документів (можливість переглядати тільки оцифровані документи, шукати документи за установами та періодами часу тощо); висока якість цифрових копій; наявність детального опису документів: посилення, опис, період, в якому архіві зберігається тощо.

Отже, британські архівні установи надають доступ до копій далеко не всіх документів, однак вже зараз аматори та професійні історики мають доступ до великого пласту інформації з британської історії. Для їх вивчення потрібні вкрай незначні витрати в часі, витрати ж у коштах мінімальні або й відсутні взагалі.

Список використаних джерел:

1. Палієнко М.Г. Особливості зберігання документальної спадщини у Великобританії: історичні традиції та сучасна організація. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2011. Т. 19, кн. 1. С.43-47.
2. Приборович А.А. Виртуальна виставка архивных документов: теория и практика. *Вестник Полесского государственного университета. Серия общественных и гуманитарных наук*. 2015. № 2. С.20-25.
3. Сабадаш І. Впровадження новітніх комп'ютерних технологій в діяльність архівів навчальних закладів. *Інформація, комунікація, суспільство 2017: матеріали 6-ої Міжнародної наукової конференції ІКС-2017, 18–20 травня 2017 року, Україна, Славське*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2017. С.328–329.
4. Asogwa B.E. Digitization of Archival Collections In Africa For Scholarly Communication: Issues, Strategies, and Challenges. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*. 2011. URL: <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1725&context=libphilprac> (дата звернення: 26.01.2019).
5. Astle P.J., Muir A. Digitization and preservation in public libraries and archives. *Journal of Librarianship and Information Science*. June 2002. № 34 (2). P.62-78.
6. Azim N.A.M., Yatin S.F.M., Jensonray R.C.A., Ayub S. Digitization of Records and Archives: Issues and Concepts. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*. 2018. №8 (9). P.170-178.
7. Citing documents in The National Archives. *The National Archives*. URL: <http://www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/citing-documents-national-archives/> (дата звернення: 26.01.2019).
8. Day M. Digital preservation strategy and preservation planning at the British Library. *Cahiers dela Documentation = Bladen voor Documentatie*. 2016. № 3. P.5-11.

9. Digitalisation at The National Archives. URL: <https://nationalarchives.gov.uk/documents/information-management/digitisation-at-the-national-archives.pdf> (дата звернення: 26.01.2019).
10. Digitised Manuscripts. URL: <https://www.bl.uk/manuscripts/> (дата звернення: 26.01.2019).
11. Discovery | The National Archives. URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/> (дата звернення: 26.01.2019).
12. Free Trial Request | Adam Matthew Digital. URL: <https://www.amdigital.co.uk/products/free-trials> (дата звернення: 26.01.2019).
13. Our History | The National Archives. URL: <http://www.nationalarchives.gov.uk/about/our-role/what-we-do/our-history/> (дата звернення: 26.01.2019).
14. Nygren T. Students Writing History Using Traditional and Digital Archives. *Human IT*. 2014. № 12(3). P.78-116.
15. Overview of JPEG 2000. URL: <https://jpeg.org/jpeg2000/> (дата звернення: 26.01.2019).
16. Ridge M. Breathing life into digital collections at the British Library. *ACCESS / Journal of the Australian School Library Association*. September 2018. Vol. 32. Issue 3. P.40-47.
17. Şentürk B. Effective Digitization in Archives. *Journal of Balkan Libraries Union*. 2014. Vol. 2. № 1. P.11-15.
18. Viiri S. Digital Humanities and Future Archives. URL: https://www.fininst.uk/wp-content/uploads/2017/09/Digital_Humanities_and_Future_Archives.pdf (дата звернення: 26.01.2019).
19. Whatcan I use Discovery for? URL: <http://www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/discovery-help/what-can-i-use-discovery-for/> (дата звернення: 26.01.2019).

This article covers a problem of using digitized archives on example of The National Archives (UK) and British Library materials.

Key words: archive, digitization, British archives, The National Archives (UK), British Library.

Отримано: 26.02.2019

УДК 930:001.8(477.4-21)«1861/1914»

А. О. Гуменюк, кандидат історичних наук, доцент

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 1861–1914 РОКІВ В ІСТОРІОГРАФІЇ 20-30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті йдеться про історичні дослідження 20-30-х років ХХ ст., які розглядали розвиток міст Правобережної України протягом 1861–1914 років.

Ключові слова: автор, місто, Правобережжя, урбанізація, демографія.

Із утвердженням на теренах України більшовицького режиму, попри потужний ідеологічний та національний тиск нової влади, ще деякий час зберігались визначені раніше підходи до висвітлення проблем, що стосувалися урбанізаційних процесів капіталістичної доби. У 1920-х роках ще мали місце елементи плюралізму, які уможлилювали наукові дискусії між старими кадрами, які дотримувалися традиційних для попередніх часів методологічних засад і світоглядних позицій, і прибічниками нових підходів. Зокрема в цей час побачили світ роботи вихідців зі старої школи М.П. Анциферова, Л.А. Велихова, які помітно сприяли теоретико-методологічному становленню містознавчих студій як в УСРР, так і в цілому в Радянському Союзі [1, 3].

Слід зазначити, що до початку 30-х років ХХ століття навіть рівень висвітлення проблем соціально-економічної історії міст Правобережної України залишався невисоким. Поза увагою дослідників залишилося коло таких важливих питань, як рівень соціальної еволюції міського населення краю, динаміка та зміст економічних процесів тощо. Майже повністю залишалися неохопленими дослідженням міські поселення, що не мали відповідного юридичного статусу.

Втім, у 1930-х роках уже чітко простежувалася відмова від попередніх традицій, закріплення монополічних позицій марксистської ідеології, що призвело до помітного звуження кола міської проблематики і в той же час до акцентування уваги на вивченні радянського, а не дореволюційного, міста. Таке акцентування зберігалось впродовж десятиліть. Впродовж 1930-х – 1950-х років сам термін – «урбанізація» не застосовувався стосовно вітчизняних міст, і навіть у словнику середини 1960-х років він однобоко трактувався як характерний для капіталізму процес концентрації промисловості та населення в великих містах. Історико-урбаністичні дослідження в Радянському Союзі торкалися окремих аспектів розвитку міст України протягом 1861–1914 років, але при цьому залишалися не вирішеними ключові методологічні проблеми, була відсутня розгорнута загальносоціологічна концепція урбанізації. Історична наука зосередилася переважно на красназвчій проблематиці, присвяченій окремим містам. Історичні дослідження, які виходили за межі красназвства, були нечисленними і при цьому переважно обмеженими тематично, хронологічно і географічно [8, с.41].

"Золотий вік" українського красназвства позначився поживанням інтересу до місцевої історії, що певним чином було пов'язано з діяльністю Всеукраїнської Академії наук та її комісії, Українського комітету красназвства,

утвореного в 1925 році. Розгортання красназвчого руху на місцях знаменувалося створенням в Україні численних наукових товариств, красназвчих та науково-дослідних гуртків. Створеною при Держплані УСРР комісією з вивчення міст у 1930 році було видано дослідження І.К. Вологодцева, в якому на підставі, головним чином, даних переписів 1897 і 1926 років аналізувалися демографічні та економічні зміни в містах і містечках України, у тому числі і в губерніях Правобережної України [7].

Уперше в українській історіографії І.К. Вологодцевим було виділено два етапи розвитку міст України пореформеної доби: 60–90-і роки ХІХ століття і початок ХХ століття, з якими в основному збігалася і періодизація еволюційного поступу міст Правобережної України. І.К. Вологодцев об'єктом свого дослідження обрав лише ті міські поселення, які були наділені юридичними правами, а саме міста і містечка. Зазначимо, що в поле його зору не потрапили, наприклад, ті населені пункти, які офіційними міськими поселеннями не вважалися, однак за економічними показниками могли цілком бути віднесеними до них [7].

На жаль, у багатьох випадках аналіз міських поселень проводився І.К. Вологодцевим лише на основі тієї її частини Правобережжя, яка залишилася в сучасних для автора кордонах УРСР, а не в межах колишньої Російської імперії. Акцентуючи увагу на демографічних та соціально-економічних показниках міст України, автор не заперечував вагомої ролі в їхньому житті міського самоврядування, на яке покладалося завдання ефективного ведення міського господарства. Стосовно ж культурно-освітніх аспектів розвитку міст, то вони взагалі автором не розглядалися.

Важливо, що автор, даючи аналіз розвитку офіційних міст, не полишав без уваги і містечка, розглядаючи їх як специфічний тип міського поселення. Але при всіх позитивних рисах даної монографії автору не вдалося повністю визначити специфіку українського міста і показати поступальну динаміку його розвитку. Визначаючи кількість міст та міського населення, дослідник виходив з реалій кінця 20-х років ХХ століття і не враховував особливостей попередньої епохи.

Закріплення панування марксистської методології знаменувало початок якісно нового етапу вивчення проблем, дотичних до урбанізаційних процесів в Україні. Але тепер вони розглядалися в рамках методології, яка характеризувалась економізмом, апіоризмом, матеріалізмом, універсалізмом, заідеологізованістю та політизованістю.

Серед досліджень українських-радянських науковців цієї доби, присвячених історії України XIX століття, домінуючою була соціально-економічна тематика. Плідно працювали в цьому напрямку історики М. Слабченко, І. Броввер, М. Волобуєв, А.П. Оглоблин, М. Яворський [2, 4, 5, 6, 9, 10, 11]. У дослідженнях зазначених авторів висвітлювалися лише окремі аспекти соціально-економічного життя міст Правобережжя, а їх історія висвітлювалася як окремий епізод у формуванні буржуазних відносин в Україні. Це пояснювалося тим, що марксистсько-ленінська історична наука розглядала місто як соціальну категорію, обумовлену, в першу чергу, соціально-економічною структурою суспільства.

Важливо, що у працях авторів 1920-х років, наприклад, у статтях М. Волобуєва знайшла відображення тема, яка надалі стала на довгий час забороненою: про колоніальний характер експлуатації України російським царизмом.

Таким чином, на історичних дослідженнях 20–30 років XX століття, які приділяли увагу розвитку міст Правобережної України протягом 1861–1914 років, негативно позначилися ідеологічні засади радянського режиму з його жорстким слідуванням принципам марксистської методології і нехтуванням національно орієнтованими науковими пошуками українських істориків.

Список використаних джерел:

1. Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма: Опыт комплексного подхода. 2-е изд., испр. и доп. Ленинград: Книгоизд. Сеягель Е.В. Высоцкого, 1926. 151 с.
2. Броввер І. Україна на переломі до промислового капіталізму. Одеса: Партвидав «Пролетар», 1933. Т. 2. 193 с.

3. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства. Москва-Ленинград: Гос. Изд-во, 1928. 468 с.
4. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: (1861/62-1894/95). Київ: ВУАН, 1930. Т. 2. 400 с.
5. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. Київ: ВУАН, 1931. Т. 3. Вип. 1. 252 с.
6. Волобуєв М. До проблем української економіки // Більшовик України. 1928. № 2. С.46–72; № 3. С.42–63.
7. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. Вип. II. Харьков: Господарство України, 1930. С.93-205.
8. Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). Запоріжжя: А.А. Тандем, 2010. 596 с.
9. Оглоблин А.П. Очерк истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. Киев: Гос. издат. Украины, 1925. 233 с.
10. Слабченко М.С. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Харків: Держ. вид-во. України, 1925. Т. 1. – 318 с.
11. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Харків, 1925. Вип. 2. 185 с.

The article deals with the historical researches of the 20th and 30th years of the twentieth century, which considered the development of the cities of the Right-Bank Ukraine during 1861-1914.

Key words: author, city, Right Bank, urbanization, demography.

Отримано: 26.02.2019

УДК 903.5:001.8(477.43)«2018»

А. Ф. Гуцал, доцент

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ В ГОРОДОЦЬКОМУ РАЙОНІ У 2018 Р.

В статті йде мова про результати досліджень експедиції Кам'янець-Подільського національного університету біля с. Купин Городоцького району Хмельницької області.

Ключові слова: археологія, курган, поховання.

Як відомо, територія Поділля багата на різного роду археологічні пам'ятки. Серед них значне місце займають кургани ранньоскіфського часу VII–VI до н.е. На жаль в останній час вони зазнають масових руйнацій грабіжниками. Біля с. Купин Городоцького району Хмельницької області якраз і знаходиться така група із чотирьох насипів. Розташовані вони на відносно рівному плато південно-західніше села. Усі кургани зазнали нещадних нападів скарбощукачів і зараз представляють собою зовсім неприглядну картину.

Курган № 1 – крайній з півночі. Його сучасна висота – 1,4 м, діаметр – 9,5 м. Посеред насипу в центрі вирита грабіжницька яма розмірами 3х4,5 м, глибиною до 1,8 м. Друга яма, діаметром – 1,8х2 м, завглибшки 1,2 м, розміщена у південній частині насипу ближче до краю. У насипі та й в самих ямах виднілися крупні камені.

За 93 м південніше від першого насипу знаходиться – другий, висотою 1,1 м і діаметром 9,5 м, хоча його поли розтягнуті метрів на 20. Зафіксовано дві грабіжницькі ями. Одна в центрі (3,2х3 м, глибина 1 м), а друга, дещо менших розмірів, у південно-західному секторі. На поверхню виступають каміння.

Курган №3 розміщений за 63 м від – №2. Діаметр спочатку був, як можна визначити за деякими ознаками, 6–7 м, але зараз він розсунутий на 15–16 м, висота до 1,1 м. Насип в центрі понівечений грабіжницькою ямою зі сторонами 4х3 м, глибиною 1,1 м. По всій поверхні виступав випалений шар ґрунту.

Курган № 4 віддалений від № 3 на 83 м. Він найменший в групі. Діаметр насипу 4х5 м, висота – 0,4. Пошкоджений перекопами.

Особливо слід відміти те, що у курганах присутнє, але не в такій значній кількості як у інших курганах Середнього Придністер'я, каміння.

Основні роботи були зосереджені на третьому кургані. Його насип складався із суцільного, перепаленого до кольору цегли, ґрунту, серед якого зустрічалося каміння середніх розмірів. Не дивлячись на те, що він був суттєво потурбований грабіжниками і численними лісячими норами, було вирішено перевірити всю підкурганну поверхню. Після кількох зачисток її вирівняли і намітили ділянки, перспективні для дослідження. Грабіжники, як вже згадувалося, перекопали лише центральну частину. Периферія виявилася не пошкодженою. У північно-східному секторі, на краю грабіжницької ями вдалось натрапити на два захоронення, які лежали поряд. Місце для поховань було підсилено жовтою глиною на площі 1,1х0,45 м, товщиною до 3–3,5 см. Підсіпка лежала горизонтально, але її східний край був дещо опущений відносно загального рівня. На ній зберігся фрагмент розмірами 21х23 см, який був згладжений рідким глиняним розчином і в процесі вогню випалився до стану твердого чериня печі. Очевидно, що він відіграв важку особливу роль на зразок вівтаря в час ритуальних дій. Відомо, що в давнину вівтарі споруджували із землі чи дерну і вони були, в тому числі, місцем жертвоприношень.

Одне захоронення представляло собою залишки тілопокладення у скорченому стані. Коли горіли дерев'яні конструкції кургану, то згорів і кістяк. Збереглися фрагменти однієї ноги, стегнова і гомілкові кістки, колінний суглоб, кілька уламків тазових кісток. Розташування цих уцілілих решток дає підстави вважати, що тіло було повернуто головою у західну сторону. Безпосередньо до цього поховання відноситься кілька посудин, які лежали компактно. Серед них виділяється невелика корчажка. Біля неї лежали два неглибокі черпаки. Там же розчищена невелика біконічна посудина та уламки кількох мисок.

Інше поховання знаходилося поряд з першим. Тут виявилися зсіпані в купку кальціновані кістки та три великі

посудини, що лежали на боці, направлені вінцями на захід. Найбільшою виявилася корчага типу вілланова. В середині у ній було поміщено дві кружковидні посудини. Пропорціями тулуба вони фактично не відрізняються між собою. Лише у одній петельчата ручка прикріплена у двох місцях до тулуба, у іншій – до тулуба і вінець. В останній по самому краю вінчика йде наліпний розчленований валик.

Ще два горщики представляють собою банковидні вироби кухонного призначення. В один із них було вклядено дві посудини. Одна – нагадує опуклобоку чашу із горизонтально поставленими, завернутими до середини вінцями, інша – має форму глибокої миски з нахиленими всередину вінцями. Доповнюють асортимент знахідок чотири черпаки, залізні сокира, два тесла, долото і дві бронзові намистини-пронизки. Захоронення супроводжувалися кількома кам'яними шліфувальними плитками

Вся кераміка, за невеликим винятком, розчавлена на дрібні шматки. Від перебування у сильному вогні вона змінила свій колір із чорного на цеглясто-брунатний, поверхня заглажена, іноді підлощена. Керамічний набір із кургану представлений різноманітними виробами. Це великі посудини типу вілланова, банковидні горщики, миски із загнутим до середини і відігнутим назовні вінцем, черпаки з низькою чашечкою і високими ручками з виступом на верху, кружки з петельчатими ручками збоку, приземкуваті чашевидні і біконічні посудини. Такої різноманітної колекції глиняного посуду ще не давало жодне поховання періоду ранніх скіфів з регіону Середнього Подністр'я. Разом з тим, майже кожна згадана форма, в тій чи іншій мірі, знаходить свої аналогії у виробках, знайдених в попередні роки при розкопках курганів на цій і сусідніх територіях і одночасно доповнює їх. Посуд, подібний знайденому поширений практично на всіх старожитностях епохи ранніх скіфів Дністро-Дніпровського межиріччя (Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989, с.50, рис.7: 3, 5, 6; 10: 16–19), Швайківці (Бандрівський 2009, с.219, рис.11: 2), Іване Пусте (Ганіна 1984, с.70, рис.1: 4–8) і ін.

Сокира залізна з клиновидною лопаттю, прямокутним в перерізі обухом, розширенням в місці круглого отвору для ручки до 5 см, поверхня поцупована корозією. Лобний і тильний боки помітно вигнуті, ідуть паралельно, але до кінця леза трохи розширюються. Жодна із відомих на сьогодні сокир цього періоду не повторює в усіх деталях її форми. За існуючими класифікаціями її однаково можна віднести як до робочих так і до бойових сокир У подільсь-

ких курганах сокири відомі в ряді випадків. Наприклад, такі вироби знайдені у таких придністровських курганах як Швайківці (Бандрівський 2009, с.207, рис.б: 1, 2), Перебіківці (Смирнова 1979, с.50, рис.2: 10), Круглику (Смирнова 1968, с.16, рис.2: 3) і ін.

Розкопки кургану дають підстави вважати, що у ньому була споруджена стовпова дерев'яна гробниця, введена в материк. Залишки її конструкції у вигляді стовпових ям, чи якісь конструктивні деталі повністю зруйновані. Гробниця і додаткові дерев'яні споруди, які могли тут бути, були спалені й весь земляно-глиняний масив навколишнього ґрунту випалився до стану цегли та заповнював весь підкурганний простір.

Курган № 4 знищений грабіжницьким втручанням практично повністю. Ямою, викопаною т. з. чорними археологами, культурний шар перевернутий «вверх ногами».

Тим не менше, розкопки дали важливий матеріал для характеристики історико-культурних процесів на нашій території у скіфський час.

Список використаних джерел:

1. Бандрівський М.С. Новий ритуальний об'єкт часів скіфської архаїки зі Швайковець біля Чорткова на Тернопільщині // *Взаємозв'язки культур бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи*. Київ: Львів, 2009. С.202-235.
2. Ганіна О.Д. Поселення скіфського часу у селі Іване Пусте. *Археологія*, 1965. XIX. С.106-117.
3. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорий С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья. Киев: Наукова думка. 1989. 336 с.
4. Смирнова Г.И. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 1968. № 10. С.14-27.
5. Смирнова Г.И. Курганний могильник раннескифского времени у с. Долиняны. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 1977. № 18. С.29-40.
6. Смирнова Г.И. Курганы у с. Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре. *Труды Государственного Эрмитажа*, 1979. № XX. С.36-37.

The article deals with the research results of the Kamianets-Podilskyi National University expedition next to Cochts Gorodok district of Khmelnytsky region.

Key words: archaeology, mound, burial

Отримано: 26.02.2019

УДК 069:654.191(477.42)(092)Винокур

В. А. Гуцал, кандидат історичних наук, асистент

МУЗЕЙНИЦЬКІ СТУДІЇ І. ВІНОКУРА НА ЖИТОМИРЩИНІ

У статті проаналізовано зв'язки І. Винокура із Житомирським краєзнавчим музеєм.

Ключові слова: І. Винокур, музей, пам'ятки, археологія.

У 1953 р. після закінчення Чернівецького університету в І. Винокура, як перспективного молодого спеціаліста-археолога, було одночасно запрошено на роботу до музеїв Тернополя й Житомира [1, арк.19]. Маючи вибір, він влаштувався на посаду наукового співробітника Житомирського краєзнавчого музею і у вересні цього ж року розпочав трудову діяльність. Його наставником у галузі музеєзнавства став колега – відомий орнітолог В. Брюховський, поради якого він згадував упродовж усього життя [8, с.19]. Молодий науковець зосередився на роботі зі збирання, вивчення й експонування пам'яток археології регіону [11; 26].

Улітку 1954 р. разом з учителем із с. Бистрик Бердичівського району Г. Богуном та студентами історичного факультету Житомирського педінституту І. Винокур організував археологічні розвідки, під час яких віднайшли поселення черняхівської культури поблизу сіл Зарудинці, Ревуха, Топори й могильник в околицях с. Голубівка Ружинського району [5, арк. 1–15; 26]. Водночас поблизу сіл Довгиничі, Збранки та Клиніці Овруцького району, у ярах Словечанського кряжу, учасники експедиції виявили залишки палеолітич-

них місцезнаходжень із масивом крем'яних відщепів і викопаних кісток тварин. Наукове значення мав знайдений фрагмент бивня мамонта з геометричним орнаментом у вигляді ялинок і п'ятьма колонками з поперечних ліній, окремі з яких згруповані жмугами паралельно один до одного. Ця знахідка, як з'ясував І. Винокур, була першим зразком палеолітичного мистецтва Костенківської стадії середнього етапу пізнього палеоліту на території Житомирської області [5]. Водночас була обстежена заплава р. Гнилоп'яті поблизу с. Слободище Бердичівського району, де було виявлено залізні шлаки, руїни металообробної майстерні, зокрема сиродутного горна, що загалом вказувало на функціонування центру бронзоліварного виробництва [5, арк.2,3]. Після камеральної обробки виявлених пам'яток частина їх поповнила експозиції Житомирського обласного краєзнавчого музею. Того ж року в околицях сіл Велика Хайча, Довгиничі й Норинськ Овруцького району було виявлено городище та проведено розкопки курганних могильників, поховальний обряд яких дав підстави І. Винокуру пов'язати його з древлянськими племенами X ст. [32].

У польовому сезоні 1955–1956 р. І. Винокур долучився до Ранньослов'янської експедиції Інституту археології УРСР і провів під керівництвом М. Брайчевського цілу низку розвідок і досліджень. Зокрема, поблизу с. Норинськ Овруцького району на правому березі р. Норинь він відкрив майстерню з виробництва сланцевих прясел. Виявлені знахідки дозволили відновити технологію їх виробництва, а за знайденими в майстерні фрагментами ліпного слов'янського посуду вдалось обґрунтувати дату існування майстерні каменеріза IX–X ст., інформацію про що дослідник розмістив у журналі «Україна» [12]. Того ж року І. Винокур провів дослідження в заплаві р. Гуйви поблизу с. Пряжів Житомирського району, де було виявлено дві напівземлянки і три наземних житла [6, арк.7–10]. У знайденому керамічному матеріалі значний відсоток належить ліпній кераміці із шерехатою поверхнею, що утворилася шляхом нанесення на корпус додаткового шару глини з домішками піску, яку дослідник виділив в окремий пряжівський тип [16]. Водночас була звернута увага на одночасну присутність на поселенні черняхівських і корчацьких типів посуду, що пояснив взаємовпливом сусідніх культурних об'єднань [6, с.20]. Згодом пряжівський керамічний комплекс І. Винокур пов'язав зі східнопшеворською й зарубинецькою традиціями [25, с.15]. Під час розвідок на лівому березі р. Коденки в урочищі Проруб і за 2 км північно-східніше села дослідником були зібрані матеріали культур епохи бронзи, а на поселенні «Пряжів 2» – матеріали, що ідентичні знахідкам ранньослов'янського поселення «Пряжів 1» [7, арк.10, 14].

У районі с. Слободище в урочищі Слобідка було знайдено залишки кількох різночасових поселень: трипільське, ранньослов'янське й два черняхівських. Керамічний матеріал останніх мав ті ж риси, що й кераміка з «Пряжів 1», і переважно базувався на кераміці черняхівського типу [6, арк. 32–33]. Виявлені залишки залізобного виробництва, зокрема шлаки, фрагменти кричного заліза тощо, було атрибутовано І. Винокуром як майстерня ранньослов'янських металургів-ковалів. Тоді ж в околицях с. Корчак, Перлявка й біля м. Коростишева експедиційний загін під керівництвом І. Винокура виявив ранньослов'янські селища [6, арк.34].

У 1956 р. було продовжено дослідження поблизу с. Пряжів і с. Слободище, проводились розвідки по р. Тні – притоці р. Случ у Довбишському, Червоноармійському й Новоград-Волинському районах. У селах Іванівка, Шереметів, Павлівка, Кургани й Несолонь виявлені корчацькі поселення, а недалеко від с. Несолонь і станції Курне – залишки городищ, де зібрано давньоруську кераміку. Поблизу сіл Прутівка й Кургани зафіксовано курганні могили, а в с. Білки – оборонний вал протяжністю до 400 м [7, арк. 3–11].

Проведені дослідження дозволили не лише узагальнити виявлений матеріал, але й спонукали І. Винокура стати позаштатним дописувачем газети «Радянська Житомирщина», у якій він започаткував рубрику «Цікава знахідка», що дозволило проводити популяризування археологічних пам'яток. У замітках йшлося про скарб римських монет [24], відкриття Радомишльської палеолітичної стоянки [23], пам'ятки доби бронзи, раннього залізного віку, стародавніх слов'ян і Русі [22; 9], овруцьких каменерізів [12], підбірка науково-популярних заміток про розкопки Пряжівського поселення (II–V ст.) [17; 15]. Особливо інформовав про нові надходження до музею, що представлені в експозиційних фондах й охоплюють історію Житомирщини, починаючи від палеоліту, пам'яток трипільської культури й раннього залізного віку [14]. У наступній статті йшлося про експонати відділу пізнього середньовіччя, через які подавалась інформація про важку повсякденну працю місцевого населення, що спонукало його до визвольних змагань, розповідається про виставку «Декабристи на Волині» та про організацію революційного підпілля початку XX ст. [27]

Важливою складовою музейницької роботи І. Винокура була участь у підготовці й виданні краєзнавчої літератури, зокрема історичних нарисів про давні міські поселення краю: Житомир [19], Коростень [20], Овруч [21], Колодяжин [13]. У 1956 р. в окремому виданні «Археологічні пам'ятки Житомирщини» [10] він узагальнив зібраний ним матеріал [2].

У 1957 р. ректорат Чернівецького державного університету в зв'язку зі створенням вузівського музею вирішив запросити для цієї роботи свого колишнього випускника, який уже мав чотирьохрічний досвід у музейній сфері. Проте ця посада не перервала розпочатих волинських досліджень, з приводу чого з'явилась серія статей у наукових збірниках і журналах [18; 26; 28; 29; 30; 31; 32; 33].

Накопичені під час музейницьких студій матеріали, знання і досвід вчений реалізував спочатку в кандидатській (1963) та в докторській дисертаціях (1978), а згодом уже на новому рівні вони були осмислені в монографії «Черняхівська культура: витоки і доля» (2000) [3].

Упродовж усіх років І. Винокур підтримував контакти з музейними закладами Житомирщини, надаючи їм необхідну методичну допомогу, зокрема з питань зберігання археологічних пам'яток [4, с.45] і створення шкільних археологічних гуртків [11; 26], організації наукових конференцій та підготовці наукових збірників [34; 35].

Житомирська земля стала стартовим майданчиком, з якого І. Винокур твердо і надовго увійшов у науку. Його творчість дозволила заглянути на тисячі років у глиб нашої історії, зібрані ним матеріали розширили археологічну карту Східної Волині та поповнили фонди краєзнавчих музеїв новими знахідками.

Список використаних джерел:

1. Архів Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, спр. 52.
2. Державний архів Житомирської області, ф. р. 426, оп. 11, спр. 111.
3. Державний архів Хмельницької області, ф. р. 302, оп. 11, спр. 987.
4. Там само. ф. р. 6372, оп.1, спр. 25.
5. Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ, ф. 64, спр. 1954/32.
6. Там само. Спр. 1955/28.
7. Там само. Спр. 1956/22.
8. Баженов Л.В., Костриця М.Ю., Прокопчук В.С. Подвижник науки, освіти, культури. (До 75-річчя від дня народження академіка І.С. Винокура) // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. Іст. науки. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 14. С.19–23.
9. Винокур І.С. Археологічні дослідження 1958 року // Радянський студент. 1958. 20 груд.
10. Винокур І.С. Археологічні пам'ятки Житомирщини. Житомир, 1956. 28 с.
11. Винокур І.С. Відкриття археолога-любителя // Радянська Житомирщина. 1958. 12 листоп.
12. Винокур І.С. Древні овруцькі каменерізи // Україна. 1956. 22 листоп.
13. Винокур І.С. Літописний Колодяжин // Радянська Житомирщина, 1956. 20 трав.
14. Винокур І.С. Пам'ятки первісної історії на Житомирщині // Радянська Житомирщина. 1954. 19 жовт.
15. Винокур І.С. По слідах давніх слов'ян // Радянська Житомирщина. 1955. 21 груд.
16. Винокур І.С. Про контакти давніх слов'ян і германців на території Південно-Східної Європи // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: зб. за підсумками звіт. наук. конф. виклад., і асп. 2003 р.: вип. 2, у 2 т. Кам'янець-Подільський, 2003. Т. 1. С. 30–32.
17. Винокур І.С. Розкопки Пряжівського поселення (II–V ст. н.е.) // Радянська Житомирщина, 1957. 13 січ.
18. Винокур І.С. Ранньослов'янські пам'ятки Східної Волині (перша половина I тисячоліття н. е.) // Наукові записки Чернівецького державного університету. Іст. науки. Вип. 4, Т. 35. Чернівці, 1959. С.167–182.
19. Винокур І.С. Стародавній Житомир // Радянська Житомирщина. 1955. 10 верес.
20. Винокур І.С. Стародавній Коростень // Радянська Житомирщина. 1955. 13 листоп.
21. Винокур І.С. Стародавній Овруч // Радянська Житомирщина. 1956. 1 квіт.
22. Винокур І.С. Цікаві археологічні дослідження // Радянська Житомирщина. 1956. 26 лют.
23. Винокур І.С. Цікаві знахідки // Радянська Житомирщина. 1956. 17 жовт.

24. Винокур І.С. Цікаві знахідки // Радянська Житомирщина. 1955. 24 квіт.
25. Винокур І.С. Черняхівська культура Волині // Матеріали наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. Житомир, 1995. С.14–17.
26. Винокур І.С., Богун Г.Г., Липко С.А. Краєзнавці збирають археологічний матеріал // Укр. іст. журн. 1963. № 3. С.157–158.
27. Винокур І.С., Николайчук Б.А. Експонати розповідають // Радянська Житомирщина. 1955. 1 берез.
28. Винокур И.С. Археологические исследования Черновицкого государственного университета в 1959 году // Научный ежегодник Черновицкого государственного университета за 1959 год. Черновцы, 1960. С.149–151.
29. Винокур И.С. Материалы Черняховской культуры, хранящиеся в Житомирском краеведческом музее // Советская археология. Москва: Наука, 1959. № 4. С.235–238.
30. Винокур И.С. Опыт реконструкции мельничного сооружения III–IV вв. н.э. // Советская археология. Москва: Наука, 1970. № 2. С.238–245.
31. Винокур И.С. Памятники волинской группы культуры полей погребений у сел Маркуши и Иванковцы // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, 1964. № 116. С.176–186.
32. Винокур И.С. Раскопки двух древлянских курганов // Научный ежегодник Черновицкого государственного университета за 1959 год. Черновцы, 1960. С.151–155.
33. Винокур И.С., Брайчевский М.Ю., Руденко А.Д. Новоград-Волинский клад римских монет // Нумизматика и сфрагистика. Киев: Наук. думка, 1963. Т. 1. С.87–95.
34. Велика Волинь: наук. зб. «Острогiana в Україні і Європі»: матеріали Міжнар. наук. симп. / Житомирське наук.-краєзн. т-во дослід. Волині, Житомирська обл. орг. НСЖ України, Житомирський обл. краєзн. музей. Житомир: М.А.К., 2001. Т. 23. 367 с. (І. Винокур член редкол.).
35. Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: наук. зб. «Велика Волинь» / Житомир. наук.-краєзн. т-во дослід. Волині: матеріали Міжнар. наук.-краєзн. конф. Житомир: Косенко М., 2005. Т. 33. 476 с. (І. Винокур член редкол.).

The article analyses the connections of I. Vinokur with the Zhytomyr Museum of Local History.

Key words: I. Vinokur, museum, monuments, archaeology.

Отримано: 26.02.2019

УДК 321.727-057341:008(477)«1918»

О. М. Завальнюк, доктор історичних наук, професор

СТАВЛЕННЯ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ДО УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

На основі значного кола джерел і праць українських істориків висвітлюється питання про ставлення керівника Української Держави Павла Скоропадського до української культури, його бачення проблем, пов'язаних з розвитком культурного життя титульної нації.

Ключові слова: гетьман Павло Скоропадський, українська культура, російська культура, політика, розвиток культурної сфери.

Контroversійність постаті Павла Скоропадського в контексті консервативних подій Української революції, на чому не безпідставно наполягають сучасні провідні вітчизняні історики, актуалізує потребу поглибленого вивчення діяльності цього визначного державного і політичного діяча у різних сферах життя країни, до яких, безперечно, відноситься і українська культура як база для становлення модерної української нації.

Метою статті є висвітлення особистого ставлення гетьмана Павла Скоропадського до української культури як такої і потреби її розвитку в умовах становлення нової державної моделі та наявності російського культурного середовища.

Сучасна історіографія діяльності гетьманату в культурній сфері нараховує чимало праць. Утім на сьогодні провідні вчені ще не сконсолідувалися у питанні оцінки діяльності гетьмана у сфері української культури. У більшості випадків, починаючи від Д.І. Дорошенка, наголошується на відповідній державній політиці, без зазначення участі у ній самого гетьмана, ставлячи тим самим знак рівності між ним і його урядами. Попри це, окремі дослідники намагаються, у тій чи іншій мірі, оцінити власне гетьманську позицію у питанні культурного розвитку Української Держави. Так, П.С. Сохань наголошує на гетьманській підтримці української культури, яка була «дійсно великою патріотичною подією у національно-культурному будівництві» [17, с.13]. З ним солідарний О.П. Машевський, який стверджує, що «гетьман вважав за необхідне всіляко підтримувати українську культуру, створити всі умови для того, щоб в школах діти навчатися рідною мовою, детально знали історію та географію України» [6 с.124]. А один із провідних дослідників доби Української революції, О.П. Рєсент, підмітив, що, «незважаючи на скрутний час, гетьманський уряд й особисто П. Скоропадський виявили розуміння того, що без підтримки науки, освіти, мистецтва не можна успішно вирішувати й інші питання державного будівництва» [3, с.197], [11, с.129]. Його колега Г.В. Папакін, підсумовуючи діяльність новітньої гетьманщини, робить висновок про те, що вона досягла значних успіхів і в культурному розвитку [8, с.615].

Деякі автори досягнення Української Держави у національно-культурній політиці прямо пов'язують з іменем Павла Скоропадського [6, с.694], наголошують, що «він рішуче підтримував природний процес розвитку культури й освіти, здійснюваний рідною для більшості жителів Української мовою» [2, с.376]. Д.Ф. Розовик, який досліджував реалізацію гетьманської політики в різних галузях культури, відзначає, що П. Скоропадський надавав особливої уваги працівникам на культурній ниві, зокрема освітянам. «З його ініціативи уряд розробив комплекс заходів щодо прискореної підготовки учителів для різних типів шкіл, поліпшення їх матеріального стану, підвищення ролі і авторитету вчителя у суспільстві» [12, с.65]. Словом, вчені віддали належне гетьману за його старання у підтримці розвитку української культури у 1918 р., щоправда, не завжди заглиблюючись у аргументацію.

Зустрічаються і відмінні судження. Так, В.А. Савченко вважає, що у гетьманській діяльності із творення нової держави спочатку не зверталася увага на розвиток української культури. У необхідності підвищеної уваги до цієї сфери його «вмовляли» М.П. Василенко та П.Я. Дорошенко. І лише після цього «гетьман почав активно підтримувати розвиток науки, освіти і мистецтва в Україні і досягнув у цьому великих успіхів» [13, с.261]. Зрештою, думка про нав'язування Петру Скоропадському ідеї підтримки української культури його соратниками не підтверджується джерелами і суперечить спогадам кандидата на гетьманство про те, що він мав намір «сильно просунути український націоналізм, але не на шкоду російським культурним починанням і не виховуючи ненависті до Росії, а даючи вільно розвиватися здоровим починанням українців» [16, с.132]. 3 травня 1918 р. М.П. Василенко інформував Є.Х. Чикаленка, що «Скоропадський і я твердо стоїмо на тому, щоб скрізь проводити українізацію, правда, нерізно» [21, с.24]. Н. Полонська-Василенко згадує, що гетьман схвалив програму діяльності міністра освіти М.П. Василенка, яка зводилася до українізації школи, заснування українських університетів, УАН і Національної бібліотеки [10, с.384]. А з утворенням у червні 1918 р. в структурі Міністерства освіти Головного управління мистецтва та національної культури (з автономними правами) гетьман «гаряче підтримував усі заходи П.Я. Доро-

шенка» [керівника Головного управління. – О.3.], оскільки, на переконання його родича Д.І. Дорошенка, «сам у високій мірі ставився прихильно до розвитку української національної культури» [5, с.358].

Щодо програмних засад політики в галузі культури, то про них гетьман під час перевороту мови не вів. Це підтверджується його промовою на Всеукраїнському хліборобському конгресі, а також «Грамотою до всього Українського Народу» і «Законами про тимчасовий державний устрій України», виданими 29 квітня 1918 р. Щоправда, створена Павлом Скоропадським незадовго до початку гетьманування «Українська народна громада» мала на меті, як офіційно проголошувалося, забезпечити «компроміс у соціальних питаннях, демократизацію державного ладу в межах нешкідливих для державної сили й українізацію русифікованих культурних верств українського громадянства, але – шляхом повільного притягання цих верств до культурної й державної української роботи» [1, с.287]. І це при тому, що сам П. Скоропадський у той час не володів українською мовою, утім, як стверджує П.С. Сохань, був патріотом і любив свій народ [18, с.21].

Вже наступного дня, відповідаючи на колективне звернення з'їзду Хліборобсько-демократичної партії на своє ім'я щодо майбутньої політики, гетьман через свого генерального писаря Івана Полтавця й осавула полковника Г. Земневського передав делегатам свою письмову відповідь, у якій, зокрема, наголосив, що збирається «до кінця днів своїх бути вірним сином дорогої нашої Неньки і всіма силами боронити державні і національні права українського народу» [4, с.29]. Це була перша його заява щодо наміру проводити політику, спрямовану на забезпечення прав свого народу. Того ж дня, уповноважуючи М.П. Василенка сформулювати склад Ради Міністрів, гетьман наполягав на дотриманні ним принципу національного відродження, утім «без тих крайнощів, котрі ... шкодили б нормальному розвитку національного життя і настроювали проти українства широкі кола інших національностей» [6, с.124]. 10 травня уряд, дотримуючись цієї настанови, офіційно заявив, що буде, зокрема, проводити роботу щодо дальшого всебічного розвитку української національної культури, забезпечення прав української мови в школі, державних і громадських установах [20, с.76]. Гетьман був переконаний, що і українська, і російська культура в Україні існуватимуть паралельно («хай буде боротьба двох культур»), а вимоги певних політичних кіл повністю витиснути з офіційного ужитку російську мову, як базу однієї з двох провідних існуючих культур країни, не підтримував. Тому в цьому питанні він обстоював «лінію компромісів» [16, с.52, 54, 55, 134].

Формуючи уряд, П. Скоропадський чітко усвідомлював важливість посади міністра освіти, який мав відповідати за всю галузь культури, і передусім за створення умов її розвитку, і таким чином підтримки керівника країни широкими масами українського населення. Вибір було зроблено на користь професора-українця М.П. Василенка, до якого у гетьмана було двояке ставлення: як до нершучого, але працюючого науковця-історика і юриста, а також як до представника російської кадетської партії, що обстоювала «єдну і неділиму Росію» і не підтримувала незалежності України (це гетьману рішуче не подобалося). Хоча збалансований портрет міністра його загалом влаштував, адже вибирати особливо не було з кого [16, с.166].

Під час їхніх робочих зустрічей обговорювалися стратегічні питання української культури як такої та її різних галузей, зокрема. Щоб уникнути можливих непорозумінь, нестиковок, погодили курс на поступове розширення сфери дії української мови (гетьман з часом вивчив мову титульної нації), українізацію початкової школи, запровадження українського за духом і змістом навчального процесу державних закладів середньої і вищої освіти (університети), створення українських театрів, кінематографа, уникаючи різких, непродуманих кроків, які могли зашкодити справі. При цьому П. Скоропадський наполягав на недопустимості перелицьовування об'єктів російської культури на український лад, зміни їхньої юридичного статусу чи розформування (за «вільного розвитку російської і української культури ми може-

мо розцвісти, якщо ж ми тепер відмовимося від першої [російської. – О.3.] культури, ми будемо лише підстилкою для інших націй і ніколи нічого великого створити не зуміємо» [16, с.234]. Утім він не зазначив, кого мав на увазі, говорячи про небезпеку можливої культурної «підстилки» українців іншим народам. Очевидно, що це були не німці (вони взагалі вимагали від гетьмана посилювати процес українізації культурного життя) і не поляки (їх культурний вплив у державі був мінімальний). Ймовірно, мова йшла про тих же росіян, зважаючи на плани гетьмана утворити федерацію з небільшовицькою Росією.

Гетьман вважав за необхідне активніше готувати відповідного культурницького рушія – більш чисельну українську інтелігенцію, оскільки, на його думку, «культурний ... клас українців дуже малочисельний». У цьому контексті він підтримав ідею заснувати два державні українські університети – один у Києві (на базі існуючого народного університету), інший – у Кам'янці-Подільському. Н. Полонська-Василенко стверджує, що в розмові між гетьманом і її чоловіком, міністром освіти, у зв'язку з поданою доповідною запискою щодо українізації освітньої галузі, мова йшла взагалі про 4 університети [7, с.45]. Однак він не погоджувався залучати до культурного розвитку надніпрянських українців вихідців з Галичини. На його незрозуміле переконання, тамтешню культуру «цілком пересаджувати нам немає жодного сенсу: жодних даних на успіх немає і є просто злочином, так як там, власне, і культури немає, адже галичани живуть об'їдками з німецького і польського стола» [16, с.233].

Значну вагу у підвищенні ролі освітньої інтелігенції щодо розвитку української національної школи мали відіграти десятки влаштованих влітку 1918 р. Міністерством освіти в столиці, низці губернських і повітових міст українознавчі курси учителів. Приймаючи у себе майже 100 слухачів курсів, що відбулися у Києві, гетьман заговорив з ними про необхідність «підняти рідну національну школу як найвище», бо, на його думку, «тільки освіта допоможе народові використати ті багатства, котрі сховані як в нас самих, так і у всій Українській Державі, і [...] тільки вона допоможе народу вийти на кращий, спокійний і рівний шлях життя» [19, с.341]. Обґрунтовуючи цю вкрай важливу державно-світоглядну позицію, він згодом напише: «Я вважав, що доки в нас немає надійного кадру українських учителів для народних шкіл, доти українська державна ідея не зможе глибоко вкоренитися в масах; що треба великого кадру вчителів у душі ясної ідеї української державності, та що вони стануть найкращими провідниками української державної свідомості в українських масах» [15, с.245].

Колективам українських університетів, відкритих у жовтні, гетьман вручив свої офіційні «Грамоти», у яких наголошувалося, що їхня діяльність буде сприяти «широкому відродженню нашої національної культури», виявленню усіх творчих сил «багатого духом та здібностями Українського Народу» [4, с.245], [14, с.148]. У своїй промові 6 жовтня на урочистостях з нагоди відкриття Київського державного українського університету, П. Скоропадський, звертаючись до професури, наголосив, що «наука єсть все-світнє надбання всього людського генія, всієї людської культури... Всі здобутки людської думки по всіх галузях науки мають бути прийняті Вами і перетворені в горнилі національної свідомості українського народу». Увагу студентства, яке брало участь у соціальних рухах, у т.ч. і антигетьманських виступах, він привернув до того, що в країні неприпустимо руйнується культура, цивілізація, свобода слова. Щоб запобігти анархії, яка невпинно поширювалася Україною, він закликав молодь вчитися, підтримувати українську державу та цінувати індивідуальну свободу громадян, що, на його думку, є основою для загального і культурного розвитку країни [4, с.245]. Цей заклик гетьмана, опублікований столичною і регіональною пресою, у суспільстві почутий не був. Узагальнюючи досвід керівництва країною, екс-керівник зазначив, що «культурні цінності зруйнувати дуже легко, а для відтворення їх потрібні десятиліття, та й це в кращому разі, а буває й так, що зруйнованого не відбудуєш» [15, с.244].

Досягнення гетьманщини в культурному будівництві (українізація окремих міністерств, відкриття українських початкових і середніх закладів освіти, університетів, УАН, Національної бібліотеки, різних культурних осередків тощо) П. Скоропадський ставив в заслугу багатьом українським діячам, таким як М. Василенко, П. Стебницький, В. Науменко, П. Дорошенко та ін. «Ці люди, – згадував він, – блискуче проводили в життя ті загальні директиви, що я спільно з ними опрацював». Позитивно відгукнувся Скоропадський і про двох ректорів заснованих за його гетьманування українських університетів – Ф. Сушицького й І. Огієнка, які «цілим серцем віддавалися українській культурній праці» [15, с.244].

У своїх «Спогадах» Павло Скоропадський з приємністю відзначає відкриття в Українській Державі різних культурних інституцій (Державний драматичний театр, Державний оркестр, Державна драматична школа, Школа кобзарів), проведення підготовчих заходів із заснування Національного музею, видавництва української класичної літератури, відкриття пам'ятника Тарасові Шевченку тощо [16, с.228-229]. Звісно, далеко не всі питання, пов'язані з цими важливими кроками, гетьман проробляв ґрунтовно. У більшості випадків він давав свою принципову згоду з того чи іншого питання, а в підсумку, коли уряд приймав відповідний закон чи постанову, затверджував їх, тим самим переводячи державно-правові акти у практичну площину.

Підводячи підсумок своєї політики в галузі національної культури, Павло Скоропадський наголосив: «В основі нашої [його та уряду. – О.З.] діяльності в обов'язку культурному ми керувалися принципом: прямуючи невинно до створення нашої зовсім самостійної української культури, прямуючи до цілковитої українізації всього народного виховання, робити це з найменшою шкодою для всяких [російських та інших. – О.З.] культурних цінностей. Ми вважали, що кожний зайвий різкий крок у напрямі українізації того часу не тільки глибший українізації не допомагає, але навпаки – може відштовхнути від неї ті елементи, що, при поступовому підході до цього питання та при деякій терпеливості, легко могли б піддатися нашій культурі та її впливам. Ми прямували не до механічного примусового прилучення людей до українства, але до хімічного розтворення неукраїнських елементів в українській стихії» [15, с.242-243]. виправдовуючи політику, спрямовану на збереження російських культурних інституцій, гетьман неодноразово наголошував, що протилежні заходи неминуче привели б до деградації культури як такої і посилили б міжетнічну неприязнь в країні. Тому він визнавав право на існування та розвиток і російської, і української культури, не демонструючи, за його твердженням, особливих симпатій до якоїсь із них [16, с.54].

Отже, дослідники спеціально не досліджували питання про ставлення Павла Скоропадського до української культури та підтримки її на особистому рівні. Приступаючи до державотворчої діяльності, гетьман, не мав окремої культурної програми. Керуючись державним інтересами, він, як представник високо освіченого класу, добре усвідомлював роль культури для цивілізаційного поступу України, підтримував курс на дальше творення різних складових культурного життя, до яких ставився цілком прихильно і бачив їх велике майбутнє, залучив до цієї роботи фахівців, які переважно підтримували концепцію «культурного паралелізму», не допускаючи ущемлення інтересів російської культури в Україні. Належних умов для творення великої кількості державних культурно-освітніх закладів створено не було. Замість негайних змін у культурній сфері, на чому наполягали представники українських партій, гетьман обстоював еволюційний підхід, реалізація якого вимагала тривалого часу і значних фінансових ресурсів. Прискорено були засновані лише два українські університети і кілька десятків державних гімназій. Реалізувати зростаючі громадські пропозиції, особливо щодо масового творення нових українських шкіл, гетьманат не міг, виходячи з обмежених державних можливостей. Оцінки П. Скоропадського своєї діяльності в культурному будівництві країни загалом прийнятні, базуються на тодішньому його суб'єктивному сприйнятті процесів, породжених революційною добою.

Список використаних джерел:

1. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.: у 2-х томах. Жовква: Вид-во отців Василян «Місіонер», 1998. Т.1. 524 с.
2. Гнатюк М., Громошенко Л., Семака Л., Скокульська Р., Стус Д., Удовик С. 100 найвідоміших українців. Моква: Вече; Київ: Орфей, 2001. 584 с.
3. Гуржій О., Реєнт О. Від гетьмана до гетьмана: рід Скоропадських в історії України Київ-Суми: Сумськ. Держ. ун-т, 2011. 228 с..
4. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. В 2-х т.: документально-наукове видання / упоряд. К.Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. Т.ІІ: Українська Гетьманська Держава 2002. 352 с.: іл.
5. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.): наук.-популяр. вид. Київ: Темпора, 2007. 632 с, іл..
6. Машевський О. Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі культури, науки, мистецтва // Студії з архівної справи та документознавства / Головне архів. управл. України; Укр. держ наук.-дослід. ін-т арх.. справи та документознавства. Київ, 1999. Т.5: Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. Присвяч. 125-річчю від дня народ. П.П. Скоропадського та 80-річчя утворення Української гетьманської держави. С.123-128.
7. Морозов К. Скоропадський Павло Петрович (1873-1945) // Видатні постаті України: Біогр. Довід. / Г.В.Щокін, М.Ф. Головатий, В.А. Гайченко та ін. Київ: МАУП; Книжкова палата України, 2004. С.690-695.
8. Папакін Г.В. Скоропадський Павло Петрович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / голова ред. Ради – В.М. Литвин; голова редколегії – В.А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2012. Т.9. С.614-616.
9. Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність // Український історик. Нью-Йорк-Мюнхен, 1966. № 3-4. С.41-51.
10. Полонська-Василенко Н. Спогади / упорядкування, вст. стаття та імен. покажчик Валерія Шевчука. Київ: Видав. Дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 591 с.
11. Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 років. Київ: Арії, 2016. 280 с.
12. Розовик Д.Ф. Культурне будівництво в Україні у 1917-1920 рр. Київ: Аквілон-Плюс, 2011. 544 с.
13. Савченко В.А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків: Фоліо, 2008. 380 с.
14. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження, Документи. Матеріали / [уклад., автор перед. слова і досліджень О.М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 280 с.
15. Скоропадський П. Українська культурна праця за Гетьманщини 1918-го року. Сторінка споминів // Наша культура: наук.-літер. місячник / гол. редактор і видавець проф. І. Огієнко. Львів, 1936. Кн. 4 (13): квітень. С.241-246.
16. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – кінець 1918 / Гол. редактор Ярослав Пеленський. Київ; Філадельфія, 1995. 495 с.
17. Сохань П. Досвід та уроки державотворення Гетьманату в контексті сучасності // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1999. Т.5. С.12-14.
18. Сохань П. Промова під час відкриття конференції // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945. [Матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. з нагоди 120-ї річниці від дня народ. Гетьмана Павла Скоропадського і 75-ї річниці проголошення Української Держави 1918 року]. Київ: Академпрес, 1993. С.19-22.
19. Україна. Антологія пам'яток державотворення Х-XX ст.: у 10 т. / редкол.: Дзюба І.М. [та ін.]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. Т. VII: Відродження української державності. 704 с.
20. Українська Держава (квітень-грудень 1918 року): Документи і матеріали. У 2-х т., 3-х ч. / редкол.: В. Верстюк (відп. ред.) [та ін.]; упоряд.: Р. Пиріг (керівник) [та ін.]. Київ: Темпора, 2015. Т.2. XX+412 с.
21. Чикаленко Євген. Щоденник (1918-1919). Київ: Темпора, 2011. 424 с.

Based on considerable range of sources and works by Ukrainian historians, the issue on the attitude of Pavlo Skoropadskyi, the Head of the Ukrainian State, to Ukrainian culture, his vision of complex and contradictory problems connected

with the development of the titular nation cultural life is highlighted.

Key words: hetman Pavlo Skoropadskyi, Ukrainian culture, Russian culture, politics, cultural sphere development.

Отримано: 26.02.2019

УДК 355.425.4(493)(=161.2)«1939/1945»

Ю. А. Клімчук, аспірант

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ У БЕЛЬГІЙСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті йдеться про участь наших земляків в партизанських формуваннях на території Бельгії під час Другої світової війни. Наголошується, що у Русі Опору Бельгії брали участь українські військові формування, утворені колишніми іммігрантами, військовополоненими і примусово вивезеними нацистами з окупованої території України.

Ключові слова: окупація, іммігранти, військовополонені, Рух Опору, Бельгія, Ю. Никитенко, бригада «За Батьківщину».

У партизанських загонах багатьох країн Європи в роки Другої світової війни воювали сотні, а то й тисячі українців. На жаль, і сьогодні не можливо встановити достеменно, скільки ж наших співвітчизників входило до партизанських загонів інших країн: в різних джерелах називаються різні цифри. Але історики, які досліджують цю тему, вважають, що рахунок іде на тисячі. До партизанських загонів інших країн вони потрапляли різними шляхами. Та чи не найбільше їх було з числа військовополонених і насильно вивезених на примусові роботи. Кількість військовослужбовців Червоної армії, які опинилися в руках нацистів, вимірювалася 5–6 мільйонами осіб. Левову частку серед них становили саме українці, поступаючись за кількісними показниками лише росіянам.

Зважаючи на цей факт, напрошується висновок: і серед утікачів із концтаборів українці теж становили більшість. Аналогічна ситуація була і з насильно вивезеними на примусові роботи до Німеччини та інших країн. Ці люди теж не мирилися зі становищем рабів, шукаючи бодай якусь можливість вирватись із неволі і боротися з гітлерівцями. Участь українців у партизанській війні проти нацистської Німеччини – це окрема сторінка Другої світової війни. Незважаючи на час, що минув із дня її завершення, вона, ця сторінка, досі до кінця не вивчена. Це ж стосується і питання участі українців в партизанському Русі Опору в Бельгії [1].

Бельгія – невелика, але промислово розвинута країна Західної Європи. Гітлерівці розраховували на повну потужність використати її домни, металургійні заводи, вугільні шахти. Бельгійське вугілля високої якості йшло для хімічної промисловості – на виробництво авіабензину. Намагаючись різко збільшити видобуток цієї цінної сировини, гітлерівці, починаючи з середини 1942 р., стали завозити в країну радянських полонених.

Так, в 1942 р. німці вивезли з Франції до сусідньої Бельгії близько 20 тисяч радянських військовополонених, серед яких було чимало українців. Вони мали виконувати переважно важку роботу в шахтах і на підприємствах промислових районів Льежа, Намюра, Лімбурга та ін. Лише в провінції Лімбург, що на кордоні з Нідерландами та Німеччиною, працювало біля 6 тис. радянських громадян, великий відсоток яких склали українці. Між ними і бельгійськими патріотами швидко встановились порозуміння та підтримка. Якось під час прибуття чергового ешелону майже 80 невільників вдалося втекти. Втеча була організована за ініціативи українського іммігранта Івана Ольшанського. Попри всі зусилля гітлерівців, абсолютна більшість утікачів змогла вціліти і потрапити до одного з партизанських загонів, що діяв у цій країні. Такі випадки були не поодинокими, тому українці були бійцями, а той командирами різних партизанських груп [2].

Почавши свою роботу на ворога, радянські люди влаштовували диверсії і акти саботажу на шахтах та підприємствах. Наприклад, в шахті Цварберг В. Кучеренко з Черкащини брав активну участь в створенні та діяльності місцевої підпільної групи. Згодом, в літку 1943 р. він став заступником командира загону на чолі з росіянином К. Шукшиним, що діяла в районі м. Пеер, а на початку 1944 р. начальником розвідки бригади «За Батьківщину», яка на третину була укомплектована з українців [3].

У квітні 1944 р. неподалік Брюсселя активно діяла перша рота цієї ж бригади під командуванням українця Ю. Никитенка. Під його керівництвом підрозділ здійснив ряд складних операцій [4].

Біля села Міве рота Ю. Никитенка провела перший в бригаді відкритий бій з німецькою регулярною частиною. В операції відзначився загін І. Акімова. Він зміг вивести в тил ворогові свій підрозділ, що визначило успіх партизан. Бійці роти І. Самусенко та М. Любченко з Одещини захопили в цій сутичці важкий кулемет. Німці втратили кілька десятків солдат убитими.

У серпні 1944 р. гітлерівці відступали з Бельгії. Бригада «За Батьківщину», стала на шляху ворога, який тікав. 14 вересня 1944 р. перша, друга і третя роти спільно з бельгійськими побратимами визволяли м. Брей. Це сталося за кілька днів до приходу туди союзницьких військ.

16 вересня перша рота у важкому нічному бою оволоділа Бохолтським мостом на стратегічному каналі Альберта. Нацисти мали намір, відступивши за водний рубіж, висадити переправу і таким чином відірватись від союзних військ. Тому вони досить пильно охороняли даний міст. Сильний кулеметний вогонь декілька разів стримував радянських партизан. Проте міст був взятий штурмом. Кілька наших співвітчизників загинуло в тому бою. Серед них П. Едемський, А. Ступак, А. Рибак. Наступного дня два ворожих батальйони, підтримані артилерією, спробували контратакувати позиції партизанів. На допомогу першій роті поспішила друга, де комісаром був кримчанин І. Беліченко. Спільно з бельгійцями їм вдалося відбити удари німецьких колон і утримати міст до приходу союзників, які безперешкодно перейшли канал.

Трагічно склалися події біля Роттемських мостів. Тут оборону тримали біля 5 тис. бельгійських партизан та четверта рота бригади «За Батьківщину». В її складі діяли кияни М. Пивоваров, І. Литвинов, І. Бережний та С. Белінський з Одеси. Погано озброєні партизани 10 днів відбивали потужні атаки кількісно переважаючих регулярних нацистських військ. На одинадцятий день на них пішли танки. Підтримки партизани так і не дочекалися. В бою загинуло біля 2 тис. бельгійців та ряд наших співвітчизників. Ворог захопив важливі воєнні об'єкти.

Загалом, крім вже вище зазначених українців в бригаду «За Батьківщину» входили також П. Бохан з Чернігівщини, вінничанин А. Збожинський, С. Костровський з Житомира, полтавчани П. Литвиненко, І. Терещенко, М. Шарбаєв, луганчанин Д. Сотников, І. Стриж з Запоріжжя, Т. Шаман, Й. Мандрик і М. Серпинський з Сумщини, Л. Подолянець з Одещини, М. Ткачук з Київщини [5].

У провінції Люксембург, в партизанському загоні під командуванням росіянина Євгена Кожедубова, що був створений в червні 1943 р. і входив до складу бельгійського з'єднання Андре Коллара, громив нацистів прилучанин Антон Максименко. Невеличкий загін, що налічував у своїх лавах 24 партизани і діяв в районі міст Вербомон, Мангейм, Шеврон, Розрей, Бас-Боду, за час своєї бойової діяльності знищив 123 гітлерівця, 28 агентів гестапо, 12 жандармів, 28 автомашин з військовим вантажем, пущено під укіс 6 ешелонів з бойовою технікою та продовольством ворога.

Партизанський полк Г. Велогоненка з Дніпропетровщини влітку 1944-го визволяв населені пункти, розташовані в долині Уст-Амблева, куди союзні війська вступили лише через 6 діб. Г. Велогоненко виріс с простого бійця у командира 4-го полку бельгійських партизан [6].

У Бельгії партизанською боротьбою керував Олександр Вайс із Мукачова (під псевдонімом – Іштван Молнар – прим. авт.). Він героїчно загинув на бельгійській землі і посмертно відзначений рядом орденів Бельгії. Там же воював і ще один закарпатець Ю. Попович [7].

Час стирає з пам'яті не лише події, а й людей – їхніх учасників. Із цієї та інших причин ми не знаємо сьогодні імен сотень, а то й тисяч кращих синів нашого народу – українців, які зі зброєю в руках воювали за тисячі кілометрів від рідних домів, наближаючи перемогу над ворогом. Отже, є робота для багатьох, хто цікавиться історією тієї війни, історією Української держави і її кращих синів.

Список використаних джерел:

1. За тисячі кілометрів від рідної землі... URL: <http://www.dua.com.ua/memory/item/4374-za-tisyachi-kilometrivid-ridnoji-zemli.html> (Дата звернення: 15.02.2019).

УДК 378.091.12: 005.953.5–057.87(477.4)«192/193»

О. Б. Комарницький, доктор історичних наук, доцент

ОРГАНІЗАЦІЯ І РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ СТУДЕНТІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІНО (ІСВ) У 20-30-ті рр. ХХ ст.

У статті розповідається про підготовчу роботу, хід та результати проходження педагогічної практики студентами Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (інституту соціального виховання). Автор на конкретних прикладах показав позитивні і негативні сторони в організації педпрактики.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, практика, студенти, інститут, група.

Специфічною формою та засобом навчання у педагогічних навчальних закладах в 20-30-ті рр. ХХ ст. була навчальна практика, яка розподілялася на педагогічну, методичну, виробничо-педагогічну, аграрно-індустріальну, психолого-педагогічну, політико-просвітницьку, суспільно-політичну, педологічну [26, арк.37]. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлювалися у працях В.К. Майбороди [19], С.О. Нікітчиної [21], Н.М. Дем'яненко [1], І.О. Кліцакова [14], О.А. Лаврінченка [17], О.О. Лаврут [18].

У нашій статті покажемо підготовчу роботу, хід та результати проходження педпрактики студентами Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (інституту соціального виховання) у 1920-1930-х рр.

Чільне місце у формуванні майбутніх учителів займала педагогічна практика. Професор Кам'янець-Подільського ІНО М.В. Курневич вважав, що для підготовки повноцінного спеціаліста важливо дати можливість студентам набутти не лише певних теоретичних знань, але й практично опанувати педагогічним процесом в усій його складності, набутти навиків і умінь, необхідних для майбутньої практичної роботи вчителя [15, с.1]. Завдання практики полягали в тому, щоб охопити всі сторони педагогічного процесу, всі ділянки роботи педагога [13, с.51].

Певні елементи педпрактики студентів почали застосовувати вже на початку 20-х рр. У цей період не було уніфікованих вимог до її проведення і кожний педвиш організовував її по-різному, враховуючи місцеві особливості. У Кам'янець-Подільському ІНО проводили спостереження. Студенти практикувались у дитбудинку, який діяв при інституті. Щоправда, він внаслідок несприятливого матеріального становища «не відповідав своїй меті: іменно бути педагогічною лабораторією для безпосередніх спостережень». Планувалося налагодити зв'язки з дитбудинками дефективних та «нормальних» дітей, а також створити при виші зразкову 7-річну школу [5, арк.48-49]. У 1922-1923 н.р. студенти в літньому та осінньому триместрах проводили обстеження закладів соціального виховання (дитбудинків і дитсадків). Зібраний матеріал було ретельно опрацьовано, після чого провели конференцію учителів закладів соціального виховання, на якій студенти доповідали про почерпнутий досвід [7, арк.117-117зв.].

2. Європейські країни: антифашистська боротьба. URL: http://ru.osvita.ua/vnz/reports/world_history/32278/ (Дата звернення: 17.02.2019).
3. Малинич С. Його звали «Метеором» // Черкаська Правда. 1976. 24 липня.
4. Юр'єв Б. Далеко від Батьківщини. Чернівці, 2003. С.35.
5. Кудрицький А. Далеко від Батьківщини // Блокнот агітатора. 1965. № 13. С.31–32.
6. Клоков В., Кудрицький А., Бречак І. Далеко від Батьківщини. Київ: Політвидав України, 1968. С.23–32.
7. Добровольці (збір. спогадів) / уклад. Джурич В.А. Ужгород: вид. «Карпати». 1971. С.132.

The article studies the participation of our countrymen in partisan units in Belgium during the Second World War. It is emphasized that in the Belgium Resistance was attended by Ukrainian military units formed by former immigrants, prisoners and forcibly removed from Nazi-occupied Ukraine.

Key words: occupation, immigrants, prisoners of war, Resistance Movement, Belgium, Y. Nikitenko, Brigade «For the Motherland».

Отримано: 26.02.2019

У 1923-1924 н.р. відповідно до постанов РНК СРСР від 22 травня, РНК УСРР 4 травня і 27 липня 1923 р. було запроваджено обов'язкове проходження студентами виробничої практики [16, с.42; 22; 23, с.1].

Перед початком практики проводилися настановчі конференції, загальнополітичний та педагогічний інструктажі, інструктаж з окремих методик, на яких студенти отримували відповідні завдання [6, арк.71зв.; 9, арк.80]. На початковому етапі педпрактики мали місце недоліки. Так, у 1931-1932 н.р. з ІСВ повідомляли, що студенти II курсу, які працювали в школі в першому семестрі, прибули невідготовленими, оскільки для них провели «короткий інструктаж» [11, арк.90].

На кожному курсі педпрактика мала свої особливості. Так, практиканти-першокурсники ознайомилися з різними типами навчальних закладів (соціального виховання, професійної і політичної освіти), їх роботою шляхом спостережень та «обслідувань», у ході яких вивчали дітей, виділяли окремі елементи в їх житті, аналізували роль та місце вихователя та учителя в процесі виховання [3, арк.33].

На II курсі студенти-практиканти працювали помічниками учителя і вихователя [20, с.273]. Як і на I курсі, студенти ознайомилися з роботою закладів соціального виховання, шкіл, дитячих будинків і дитячих містечок. Уніфікованої програми педпрактики не було. Тому виші організовували її на свій розсуд. Так, студенти ІНО в четвертому триместрі 1925-1926 н.р. вивчали окремі ділянки роботи закладів соціального виховання. У п'ятому триместрі вони на практиці засвоювали та аналізували методи роботи в школі [3, арк.33]. На випускних III і IV курсах студенти вели самостійно педагогічну роботу. Зокрема, в 1925-1926 н.р. третьокурсники, що проводили самостійну навчально-методичну й організаційно-виховну роботу в школах, поділялися на ланки по 5-6 осіб [4, арк.27].

Мали місце випадки, коли студентів використовували не за призначенням. У 1931-1932 н.р. райвно, порушивши угоду з ІСВ, направляло їхніх студентів у некомплектні школи (школи молодшого концентру замість старшого), призначаючи їх завідувачами шкіл, учителями 2-3 класів у молодшому концентрі і т.д. У зв'язку з цим молодь «позбавлялася керівництва з боку педколективу школи або взагалі поставлен[а] бу[ла] в

ненормальні умови роботи, [що] негативно відбивалося й на набуванні студентами знань та навичок і на якості роботи самої школи» [2, арк.6; 11, арк.89; 25, арк.59зв.].

Підсумки педагогічної практики підводилися на заклучних конференціях, на яких розглядали найбільш дискусійні питання, що виявлялися під час практики з метою її подальшої раціоналізації. У конференціях брали участь представники навчальних закладів, де практикувалися студенти, місцевого комітету професійної освіти. Оцінка практики кожного студента проводилася переважно на підставі поданих практикантами звітів, характеристик та інформації завідувачів шкіл, райінструкторів, прикріплених до практикантів учителів. Студенти вели щоденники, у який вносили відомості про свою роботу, інформували про почерпнутий досвід учителів, характерні риси життя школи тощо [3, арк.39].

Практиканти переважно добросовісно ставилися до своїх обов'язків. Зокрема, у лютому 1924 р. ректор ІНО В.О. Геринович зазначав, що «вихователі дитячих установ скаржаться, що студенти вчащають в сі установи вже дуже багато... Ми виконуємо роботу, потрібну керівникові дитячого руху» [8, арк.3зв.].

Щоправда, мали місце діаметрально протилежні за суттю випадки. На початку 30-х рр. керівник практики ІСВ А. Сухий у своєму звіті повідомляв, що студенти прибули на практику невідповідними. Частина з них здійснила ганебні вчинки, дивилася на педпрактику як на «спосіб підробітку й тому на практиці [поводилися] так, аби роботу з рук збути». Деякі з них були малограмотними (окремі студенти II курсу літературно-мовного відділу з помилками писали своє прізвище, ім'я, по батькові, слово «село», «директор»). Після завершення практики 30% студентів не подали звітів, інші 30% були оформлені неграмотно і неохайно [10, арк.74]. У 1930-1931 н.р. після скарги райвно декількох студентів відкликали з практики, з яких двох відрахували з інституту [12, арк.10].

Отже, у Кам'янець-Подільському ІНО (ІСВ) певна увага приділялася проходженню студентами педпрактики. Перед початком практики проводилася підготовча організаційно-методична робота. На початку 20-х рр. не було уніфікованих вимог до проведення практики. З середини 1920-х вона набула більш чітких форм. Переважно молодь успішно виконувала поставлені завдання практики, добросовісно ставилася до своїх обов'язків. Разом з тим, деякі студенти припускалися ганебних вчинків, частина студентства не поверталася до навчання.

Список використаних джерел:

1. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителів в Україні (XIX перша третина XX ст.): монографія. Київ: ІЗМН, 1998. 328 с.
2. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 29.
3. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 611.
4. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 5. Оп. 1. Спр. 641.
5. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 50.

УДК 339:63(477)«192»

А. А. Лубчинський, кандидат історичних наук, доцент

ТОРГІВЛЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ЧАСИ НЕПУ

У статті аналізується стан розвитку торгівлі в українському селі в часи нової економічної політики у 20-х рр. XX ст., а також роль і місце владних структур у проведенні торговельних економічних перетворень на селі.

Ключові слова: сільське господарство, торгівля, товарообмін, вільний ринок, приватні торговельні заклади.

Соціально-економічна та соціально-побутова сторони життя українського села, особливо в перші десятиліття XX ст., були особливо вразливими. Показовими є роки пошуку більшовиками власної аграрної виробничої моделі. Масові антирадянські виступи зумовлені незадоволенням селян політикою воєнного комунізму призвели до пошуку з боку владних структур нової моделі аграрного виробництва. Цією новацією виявився неп, який повертав селян до часткових ринкових відносин, що, в свою чергу, відбилося і на розвитку торговельних відносин на селі.

6. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 394.
7. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 395.
8. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 584.
9. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 710.
10. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1403.
11. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631.
12. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1841.
13. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення / [за заг. ред. проф. О.М. Завальнюка]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 408 с.
14. Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.). Донецьк: Юго-Восток, 1997. 310 с.
15. Курневич М.В. До питання про систему педагогічної практики на факсоцвуху ІНО // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / [редкол.: В. Геринович (ред.), Ф. Кондрацький, М. Курневич, І. Любарський]. Кам'янець на Поділлі: друкар. ім. Леніна, 1926. Т. 1. С.1-3.
16. Курносів Ю.О., Бондар А.Г. У навчанні та праці: підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. Київ: Наук. думка, 1964. 344 с.
17. Лаврінченко О.А. Практична професійно-педагогічна підготовка вчителя у вищих закладах освіти (1917-1928 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. Київ, 1998. 19 с.
18. Лаврут О.О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. Донецьк, 2004. 221 с.
19. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). Київ: Либідь, 1992. 196 с.
20. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917-1967 / [редкол.: А.Г. Бондар (відп. ред.), О.Г. Дзевєрін, Б.С. Кобзар та ін.]. Київ: Рад. шк., 1967. 484 с.
21. Нікітчина С.О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917-1991 рр.): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1998. 38 с.
22. О практиканстве студентов ВУЗ. Постановление Совета Народных Комиссаров от 27-го июля 1923 г. // Студент революции. 1923. № 7-8. С.126-127.
23. Ряпо Я. Практика й стаж в системі вищої освіти України // Студент революції. 1926. № 3. С.1-3.
24. Ряпо Я.П. Народна освіта на Україні за десять років революції. [Харків], 1927. 126 с.
25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1856.

The article describes the preparatory work, the course and results of the pedagogical practice by students of the Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education (Institute of Social Education). The author with specific examples showed positive and negative aspects in the organization of teaching.

Key words: Kamianets-Podilskyi, practice, students, institute, group.

Отримано: 26.02.2019

аграрного сектору України 20-х років ХХ ст. В їхніх працях показано значення та наслідки запровадження кооперативної та приватної торгівлі на селі в процесі здійснення радянських аграрних перетворень в Україні.

У період «воєнного комунізму» торгівля була заборонена. При переході до непу не передбачалося повертатися до товарно-грошових відносин. Замість торгівлі передбачалося налагодити «соціалістичний продуктообмін», тобто безгрошовий обмін товарами між містом і селом з подальшим безгрошовим нормованим розподілом. Те, що не вдалося встановити «комуністичний розподіл» цілком закономірно. Продуктообмін провалився не тому, що рано ще було переходити до комуністичних відносин, а тому, що капіталістичний ринок все ще залишався більш стійкішим.

При переході до непу владні структури зрозуміли що держава не спроможна забезпечити село промисловими товарами та сільськогосподарським реманентом у повному обсязі та створити відповідний рівень торгівлі на селі. Тому ЦВК і РНК СРСР розглянули проект постанови «Про право займатись торговельним промислом» [8, арк.5]. Де зазначалося, що торговельним промислом можливо було займатись як одноосібно так і в якості співвласника.

Відсутність висококваліфікованих кадрів у промисловості стало причиною прорахунків і помилок які призвели до виникнення дефіциту промтоварів. Це стало причиною виникнення розгалуженого кустарного виробництва яке держава легалізувала, що породило розквіт приватної торгівлі на селі і в містах. Швидкими темпами почала розвиватися кустарно-промислова кооперація, яка об'єднувала дрібних кустарів і міських ремісників.

Саме у сфері торгівлі приватний капітал в часи непу завойовував найбільш сильні позиції. На другому місті було кустарне виробництво в місті та на селі яке функціонувало завдяки дефіциту певних видів промислових товарів (взуття, верхній одяг, сільськогосподарський реманент тощо). Ці два види підприємництва були тісно взаємопов'язані тому, що існували завдяки один одного.

Однією з найважливіших форм торгівлі, що забезпечувала потреби селянства, стали ярмарки. Їх відродження в Україні в роки непу було не просто даниною традиції, а зумовлювалося економічними факторами, зокрема нерозвиненістю торговельної мережі на селі. У перші роки непу відродили свою діяльність найбільші українські ярмарки: Хрещенський у Харкові та Київський контрактний.

Для сільської місцевості вагомішу роль відігравали провінційні ярмарки. Так за повідомленням губковноторгу Чернігівщини, в 1924 р. у 163 населених пунктах відбувся 301 ярмарок [9, с.254]. У межах Волині ярмаркові торги збиралися в 71 населеному пункті [9, с.254].

Метою більшовиків при запровадженні непу не було надання економічної свободи громадянам. Вони прагнули викристати активність населення для зміцнення економічного фундаменту свого політичного режиму і центральної влади.

Підсумки непу досить суперечливі. Безперечним успіхом непу було відновлення зруйнованої економіки. Завдяки йому було відновлено господарство, зруйноване за роки війни. Зросло промислове та сільськогосподарське виробництво, довоєнного рівня досягли галузі легкої, харчової промисловості, виробництво предметів споживання, поживалася торгівля і товарообмін, була знята соціальна напруга і не останню роль у позитивних наслідках нової економічної політики відіграв розвиток торгівлі на селі.

Список використаних джерел:

1. Генкін О., Гречка О. Споживча кооперація. Харків: Держвидав України, 1927. С.53.
2. Золотарев А. Регулирование товарооборота. Харьков: Пролетарий, 1925. 34 с.
3. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. 436 с.
4. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні 1921-1932рр. Київ: Рідний край, 1999. 90 с.; Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991). Кам'янець-Подільський, 2000. 304 с.; Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. Кам'янець-Подільський, 2008. 244 с.
5. Каденюк О.С. Аграрна історія України. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. 300 с.
6. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). Харків: Основа, 1991. 131 с.
7. Завальнюк О., Рибак І. Новітня аграрна історія України. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 288 с.
8. О праве занятия торговым промыслом // Центральный державный архив вищих органов власти и управления Украины (ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 3. Спр. 36. Арк. 5.
9. Бабенко Л.Л. Більшовицька політика в галузі торгівлі на селі у 20-х на початку 30-х років в Україні // Український селянин: праці науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. Черкаси, 2001. Вип. 3. 368 с.

The article analyses the state of development of trade in the Ukrainian village at the time of the new economic policy in the 20's of the 20th century, as well as the role and place of power structures in conducting trade economic reforms in the countryside.

Key words: agriculture, trade, commodity exchange, free market, private trade institutions.

Отримано: 26.02.2019

УДК 94(477.83/.86)«1918/1919»(082)/049.32)

Р. С. Лякович, аспірант

НОВЕ ДЖЕРЕЛО ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ЗУНР У ЛИСТОПАДІ-ГРУДНІ 1918 р. НА КОЛОМИЙЩИНІ: ВІЙСЬКОВО-МОБІЛІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Аналізується джерельне наповнення нового історико-документального видання про події кінця 1918 року на Коломиїщині, що стосуються діяльності органів Західно-Української Народної Республіки з метою творення підрозділів УГА в контексті захисту української державності від зовнішньої воєнної загрози. Звернено увагу на певні упущення у використанні наявних джерел.

Ключові слова: історико-документальне видання, ЗУНР, Коломия, військовий округ, мобілізація, Українська Галицька армія.

2018 року виповнилося століття від початку українсько-польської війни, що стала апогеєм національно-визвольної боротьби галицьких українців і мала визначальний вплив на долю національного державотворення. Зазначена проблема продовжує викликати інтерес дослідників, свідченням чого стала, зокрема, нещодавно опублікована документально-наукова праця історика і красномовця Івана Монолатія «Місто двох республік і диктатури. Коломиїська сцена української революції».

Видання є цікавим, побудовано не традиційно, із висвітленням революційних процесів локально, в межах, за авто-

ром, історичних «сцен» (сукупності тематично об'єднаних подій в місті), кожна з яких має певну змістовну спрямованість, часовий вимір і стосується конкретних сфер життя мешканців Коломиї і Коломиїщини у 1918-1919 рр. За допомогою документів, матеріалів і свідчень безпосередніх учасників тих подій, автор відтворює маловідомі сторінки українсько-польської війни 1918-1919 рр., що стосуються території Коломиїського військового округу. Зокрема, звернено увагу на листопадовий зрив, перші українські військові утворення, бої за Львів, а також питання регіонального згуртування української спільноти, освітніх перетворень, медич-

ного забезпечення армії тощо. Революційний процес простежується до 24 травня 1919 року, коли Покуття було окуповано і перейшло під румунський військовий контроль.

Військово-мобілізаційному аспекту присвячено три окремих епізоди, які охоплюють листопад-грудень 1918 року. Наведена при цьому широка джерельна база дає змогу побачити, як проходив процес мобілізації до підрозділів створеної Української Галицької армії у зазначеному регіоні Галичини.

Перша сцена охоплює події від початку листопадового перевороту до 8 листопада, коли державний військовий секретаріат закликав усі повітові управи приступити до мобілізаційних заходів. Автор спочатку зробив вступ до цього епізоду, у якому навів відомості про організацію чоловічого населення для поповнення українських військових підрозділів. Щоправда, наведений фактаж, попри його цінне інформаційне значення, подано без посилання на конкретні історичні джерела, що є упущенням.

Як відомо, у перші дні листопада українська влада у повітах не була готовою забезпечити повсталих у Львові військовими силами. І. Монолатій зауважує, що і населення вважало не своєю справою втручатися у новий невідомий конфлікт, а тому перечікували події, які вирували у краї [3, с.96]. Перші відозви до населення Коломиї стали на захист держави ніхто не читав, більшість національно свідомого чоловічого населення ще не повернулася із попередньої війни. Документи зазначеного епізоду демонструють лише державницьку зацікавленість у мобілізації сил для збройного захисту ЗУНР. Крім того, штаб військово-представницьких органів галицької республіки станом на 10 листопада перебував у Коломиї, де організувалася повітова влада. В кожному повіті утворювалися відповідні команди. Їх завданнями було упродовж 14 днів мобілізувати для виконання військової повинності усіх колишніх вояків-українців австрійської армії у віці до 35 років і доставити їх до центру Покуття. Для цього видавалися заклики, преса публікувала звернення до селян негайно стати до боротьби [3, с.103]. Проте, в Коломиї було утворено лише команду міста, що ускладнювало виконання намічених завдань. До того ж, збройного протистояння у перші дні листопада на Покутті не спостерігалось. Єдине військове утворення, яке згодом відправили на допомогу Львову ще до офіційного оголошення мобілізації, сформувалося завдяки австрійцеві Ф. Тинкелю (підтримував створення української держави й вірив у її перспективу). Туди ж направився демобілізований з фронту курінь чотаря В. Блавацького [3, с.97].

Спостерігаючи за несприятливим становищем в тилу, Начальна команда надіслала до повітових команд розпорядження щодо негайного спрямування всіх українців, які раніше служили у австрійському війську, до УГА, збільшивши при цьому граничний вік мобілізованих до 40 років [3, с.109]. Проте, не відомо, як виконувалися ці розпорядження на Коломиїщині.

У розділі «Військостворення: версія друга» автор звернув увагу на негативні явища, які мали місце в ході загальної мобілізації, оголошеної 13 листопада. Йдеться про часткове ухилення від служби, зокрема, через калічення периферичних органів та псування списків військовозобов'язаних. Наведено приклади утворення військових формувань упродовж 13-22 листопада, з яких стає зрозуміло, що оголошена урядом ЗУНР мобілізація чоловіків 1883–1900 рр. дала УГА мізерне поповнення. Разом з тим, показано, що завдяки патріотичному пориву юнаків, які вирішили добровільно захищати республіку, вдалося сформувати персонал коломиїських військових батерей, що, пройшовши з часом необхідний військовий вишкіл, відправився на фронт [3, с.120].

Матеріал цього розділу містить ґрунтовну теоретичну складову, пов'язану з військовим будівництвом у ЗУНР. Першим кроком у цій нелегкій справі було оголошення загальної мобілізації чоловічого населення. За розпорядженням Державного секретаріату військових справ, коломиїчани підпорядковувалися загальному закону, який стосувався усіх військовозобов'язаних 1883-1900 р.н., що раніше служили в австрійській армії. Завдяки наведеним особистим судженням і роздумам учасників того процесу

можна скласти загальне враження про морально-психологічну атмосферу і політичний настрій у цьому краї, де усі верстви населення здебільшого підтримали заклик стати на захист республіки. Осіб, які уникали військової служби, переслідували та позбавляли усіх привілеїв, найперше щодо майбутнього наділу землі [3, с.121-139].

На окрему увагу заслуговують ілюстрації, подані наприкінці кожного з розділів. Зокрема, йдеться про карти Коломиї та мобілізаційного оголошення, що сприяють належному просторовому уявленню.

Фактографічну основу видання становлять матеріали періодики, яка видавалася на Покутті. Утім, на нашу думку, варто було використати і ту пресу, яка виходила у сусідніх повітах, оскільки у ній вміщувалися певні свідчення про цей регіон. До прикладу, в «Надністрянських вістях» (м. Самбір) йшлося, зокрема, про те, що в плані мобілізаційної роботи до УГА «найкраще організований повіт Снятинський та Коломиїський...» [1, с.6]. З невідомих причин не використано матеріал «Покутського вісника» про реакцію селян на проведення загальної мобілізації у Коломиї [2, с.3].

В останній по рахунку «сцені» місцевої історії йдеться про створення упродовж листопада-грудня перших коломиїських бойових груп, що постали у відповідь на звернення української влади піднятися на збройний захист галицької республіки. Однак історик не зазначає, які вікові групи чоловіків і на яких умовах вони оформлялися на військову службу. Як і те, наскільки оперативним було оповіщення населення (у праці стверджується, що з віддалених сіл групи мобілізованих сіл прибували аж до 8 грудня [3, с.140]). Нами встановлено, що вже 1 грудня ДСВС видав об'їзник, яким поклав на комісарів повітів обов'язок забезпечити нову результативну мобілізацію [4, с.4]. Тож стає зрозуміло, що за таких умов провести оперативну роботу із набору бійців до війська в такий короткий термін було вкрай складно.

Цікаво, що завдяки успішним проведенням мобілізаційним кампаніям у листопаді-на початку грудня Коломиїщину ставили у приклад іншим повітам, про що свідчать використані спогади військовиків. Зокрема, тут було сформовано 24-й полк піхоти на чолі з поручником Найдюю та єврейський «Курінь смерті». Утім не все було бездоганно – траплялися випадки, коли селяни і міщани втікали з війська, не розуміючи доцільності власної участі у збройній боротьбі, хоча, як стверджує автор, під час Першої світової війни стрільці-українці вважали за честь служити в австрійській армії [3, с.144]. Загалом, як наведеними джерелами, мобілізаційні заходи в регіоні дали змогу збільшити бойовий склад УГА, хоча про чисельність поповнення вони не дають жодного уявлення.

Варто зауважити, що використані автором матеріали щодо мобілізації стосувалися лише Коломиїського повіту. Проте у одному із фондів ЦДАВО України зберігається документ («Мобілізаційна звістка»), який свідчить, що до УГА закликали мешканців і Косівського повіту, який входив до військового округу «Коломия» [5, арк.512].

Отже, історико-документальна праця Івана Монолатія представляє новий погляд на українське державотворення листопада-грудня 1918 р. на Коломиїщині, зокрема щодо будівництва збройних сил ЗУНР. Використані автором матеріали періодичної преси та спогади учасників тих подій – досить промовисті, різнопланові і розкривають як позитивні, так і негативні складові проблеми, пов'язаної з мобілізацією чоловіків на захист української республіки. Вони дають змогу встановити більш-менш достовірно внесок мешканців Покуття у створення певних підрозділів Української Галицької армії.

Видання виграло б, якби у ньому було використано архівні джерела. Щодо наших суджень, висловлених у цьому аналізі, то вони можуть пригодитися майбутнім історико-краєзнавчим студіям.

Список використаних джерел:

1. Мобілізація в Зах. Укр. Республіці... // Надністрянські вісті. Самбір, 1918. 23 груд. Ч.2. С.6.
2. Мобілізація // Покутський вісник. Коломия, 1918. 4 груд. Ч.7. С.3.

3. Монолатій І. Місто двох республік і диктатури. Коломийські сцени української революції. Івано-Франківськ: Галицько-Українська Накладня ім. Якова Оренштайна, 2018. 656 с.
4. Обіжник до державних повітових комісарів // Покутський вісник. Покуття. 1918, 19 груд. Ч.11. С.4
5. ЦДАВО України, ф. 3505, оп.1, спр.32. 521 арк.

The sources of the new historical and documentary publication about the events of the end of 1918 in Kolomyia, concerning the activities of the organs of the Western Ukrainian

People's Republic, were analysed in order to create units of the UGA in the context of protecting Ukrainian statehood from external military threats. Attention is drawn to certain omissions in the use of available sources.

Key words: historical documentary, ZUNR, Kolomyia, military district, mobilization, Ukrainian Galician Army.

Отримано: 26.02.2019

УДК 355.6:355.311.1(477)«1920»:82-94

Т. В. Лясович, здобувач

ВІЙСЬКОВИКИ ПРО МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АРМІЇ УНР (1920 р.)

У статті проаналізовано свідчення військовиків – учасників визвольної боротьби українського народу в 1920 р., щодо матеріально-технічного забезпечення Армії УНР. Звернено увагу на складність проблеми та можливі шляхи її вирішення в контексті міркувань та пропозицій відомих представників вищого армійського командування і старшинського корпусу.

Ключові слова: військовослужбовці, спогади, матеріально-технічне забезпечення, військо УНР.

Осмилення досвіду революційних подій в Україні 1918–1920 років, зокрема організації системи ведення ефективної збройної боротьби, викликає активне обговорення в середовищі науковців, політиків та державних діячів. Особливу зацікавленість привертає процес створення боєздатної армії, який можна простежити у спогадах безпосередніх учасників тих подій. Звернення до їх військової спадщини дає можливість проаналізувати заходи органів постачання, спрямовані на покращення стану бійців та їх діяльність в конкретних історичних обставинах. Дослідження цієї теми дозволяє провести паралелі та з'ясувати сутність сучасних проблем, пов'язаних із забезпеченням наших бійців у зоні ведення військових операцій на сході України.

На жаль, в українській військово-історичній науці ці мемуарні джерела під зазначеним кутом зору ще не проаналізовані, що дозволяє обрати зазначений аспект метою нашого повідомлення.

У грудні 1919 р. армія УНР, незважаючи на важку військово-стратегічну ситуацію, розпочала партизанську боротьбу проти більшовицьких та білогвардійських збройних сил. Про похід українських частин тилами ворога та організацію забезпечення амуніцією і харчами йдеться в праці В. Сім'янцева [17] та П. Дяченка [5]. Автори наголошують, що під час зимового походу в українських полках була незадовільною організація харчування особового складу. Козаки під час лютих морозів були погано одягнені. На возах, під відкритим небом, лежала чимала кількість хворих, яких не було чим лікувати. Вояки, намагачись самостійно полегшити свій біль, вигадували для цього різні народні способи [13, с.118]. Завдяки успішним боям вдавалося захоплювати ворожі боєприпаси. Часто й селяни допомагали найнеобхіднішим, спостерігаючи за становищем армії [17, с.122; 5, с.61].

Через втрату території, український уряд не міг самотужки вести боротьбу з більшовицькою Росією. Тому у 20-х числах квітня 1920 р. у Варшаві була підписана військова конвенція, яка передбачала ведення спільних бойових операцій проти Червоної армії. Одним із пунктів договору було зобов'язання Польщі постачати українським дивізіям зброю, одяг, а також санітарне майно [19, с.137]. Про те як виконувався цей пункт у ході польсько-українсько-радянської війни, свідчить, зокрема, полковник, начальник 2-ї кулеметної бригади Гнат Порохівський. Він зазначає, що на початковому етапі формування дивізії, люди були одягнені в «обмундирування американського зразку, мали добрі черевки». Військовослужбовцям була видана зброя, хоча й не нова, але у доброму стані [12, с.136]. Навесні, як відомо, 6-а Стрілецька бригада перейшла терен Польщі, і у травні 1920 р. опинилася в Бердичіві на Волині. Полковник армії УНР описує місце проживання шойно звільнених з полону українців. Спочатку стан казарм був жалюгідним, не було ні вікон, ні дверей [12, с.136]. Причиною того невтішного стану, як свідчить джерело, був грабіж з боку місцевих селян. Щоправда, після прибуття дивізії, планувалася активна робота для усунення негараздів.

Генерал-хорунжий українського війська П. Самутин звернув увагу на те, що в ході організації дивізії командування зіштовхнулося з проблемою забезпечення гарматних куренів кінською тягою [14, с.29]. Постачання дивізії залежало від польської інтендантури, яка шойно формувалася і не мала змоги навіть дати частинам хліба, не кажучи вже про зброю і боєприпаси. Отримання амуніції від польської армії забирало багато часу, насамперед потрібно було письмово звертатися з відповідними проханнями, відповіді на які не завжди приходили вчасно. Коли ж отримували довгоочікуване майно, його часто грабували [12, с.138, 140].

У травні всі запаси, зібрані з-поміж селян, закінчилися. Армія здобувала набої, лише як трофеї у боях [23, с.13]. В. Філонович розповідає, що як тільки було захоплено територію зі складами боєприпасів, то: «вояки кинулися по набої і зброю, як по хліб, бо мати в той час набої, зброю, значило зберегти армію» [20, с.10]. Подібний факт також засвідчив В. Корніїв [7, с.17]. Військовики, за словами І. Криловецького, не мали якісного обмундирування, яке б могло надійно захистити їх від природних факторів [9, с.228].

Ю. Тютюнник, займаючи посаду командувача армії УНР, зазначав, що у червні-липні 1920 року армія отримала взуття та невелику частину одягу зі складів колишньої австрійської армії. Однак, як стверджує воєначальник, воно було поношене, «з паперовими підшвами», а нове залишилось у поляків. Такого взуття вистачало не надовго, і вже під час першої дощової погоди воно повністю розмокало [18, с.223]. Такі дані підтверджує й інший мемуарист [12, с.153].

Ставши союзником української армії, польські командувачі не поспішали надсилати їй набої [18, с.223-224]. Частина бійців залишалася в запіллі, не маючи необхідних збройних засобів для участі у боях. За інформацією одного із учасників тієї війни, у його полку козаків нараховувалося до 400, але набоїв вони мали вкрай обмаль – в середньому по 10 патронів на кожного [1, с.136]. За словами Осипа Думіна, армія була в той час у «великих недовостатках» [4, с.79]. Тільки половину мобілізованих хлопців можна було надіслати на бойові лінії, решті не вистачало зброї [19, с.143].

Начальник Польської держави Юзеф Пілсудський намагався виконати всі свої обіцянки українцям, окрім матеріальної допомоги. До того ж, за його вказівками, на правому березі Збруча затримувалися потяги з майном, призначені для армії УНР [18, с.227]. У такий скрутний для української армії час відгукнулося селянство. Полковник армії УНР – Михайло Середа, засвідчує, що із багатьох сіл та хуторів до його частини надходили кулемети, рушниці, набої та коні [15, с.8].

Один із мемуаристів, матеріал якого вмістив часопис «Вісті комбатанта», розповів про погане харчування поранених і хворих козаків у шпиталях. У цьому плані автор стверджує, що військово командування не могло вплинути на покращення харчового забезпечення бійців, бо на початок червня 1920 р. цими питаннями займалася цивільна влада. Іжа, що пропонувалася хворим, лише погіршувала їх здоров'я. Знаючи про важке становище земляків, селяни не

раз надавали їм продовольчу допомогу, сприяючи одужанню і поверненню у військовий стрій [6, с.13].

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України зберігається спогад невідомого автора, у якому стверджується про неналежне ставлення українського уряду до вояків, які під час військових операцій втратили працездатність. Козаки звертались за матеріальною допомогою до Військового міністерства, посиляючись на закон уряду УНР 1919 року, за яким військовослужбовцям мала надаватись компенсація за фізичні пошкодження у вигляді грошової нагороди або пенсії. Відмовляючи у цьому, військове керівництво прирікало демобілізованих бійців на фізичну загибель [22, арк.251]. Из автобіографії юнака відомо, що він у сімнадцятирічному віці проходив службу у третьому Подільському полку 2-го панцирного дивізіону та під час боротьби 13 вересня 1919 р. втратив руку [22, арк.250зв]. Після чого був направлений на лікування в Одесу, де жив до травня 1920 р. при владі РСФСР. Саме тоді стало відомо, що армія УНР відновила свою бойову діяльність, більше того в союзі з поляками прямує в Україну. Це й спонукало автора спрямувати своє прохання до Військового міністерства УНР, яке у червні 1920 р. перебувало у Вінниці [22, арк.249 зв.]. У зверненні захисникові республіки було відмовлено, мовляв: «... грошей то в нас зара немає. А також не можемо вас нікуди оприділити тому, що ви інвалід. Зара в нас немає таких організації, при якій-би ви могли жити» [22, арк.250].

Восени, як і упродовж всієї визвольної боротьби, справа з постачанням української армії, на жаль, не покращилася [2, с.31]. Наступала холодна пора, а вояки страждали від нестачі всього необхідного для життя [3, с.84; 10, с.41]. Підтвердження цього є свідчення М. Крата про бойовий стан армії УНР на 10 листопада 1920 р. [8, с.89]. Хоча населення радісно зустріло своє військо, але через виснаження від постійних попередніх більшовицьких ревізій і сільськогосподарської продрозкладки, не мало ресурсів для допомоги їй [23, с.14]. 10 тис. вояків української армії перебували в обозах без зброї. Через це відбувалося масове дезертирство. Поляки теж не поспішали надавати союзницьку допомогу, до того ж вели таємні переговори з більшовицькою Росією [12, с.153; 19, с.151, 155].

У статті П. Шандрука, вміщеній у журналі «За державність», окреслено матеріальний стан армії у жовтні 1920 року. Він писав, що набої видавалися воякам по суворому обрахунку. Для того щоб вижити в бою, частини у звітах давали інформацію про меншу чисельність патронів, що залишилися, аби отримати знову необхідні припаси. Штаб армії замість того, щоб займатися пошуками боеприпасів, надсилав контролерів для з'ясування реального стану озброєння дивізії. За словами автора, головним джерелом постачання набоїв був ворог [24, с.209], бо відсутність валюти унеможлилювала їх придбання для армії. Головним платіжним засобом для купівлі зброї був цукор. Однак селяни, діючи у власних інтересах та не переймаючись наслідками війни, розкрадали його із складів цукроварень [11, с.4].

І. Цапко залишив згадку про вирішальну фазу боротьби української армії у листопаді 1920 р. Він оприлюднив дані, які свідчать про те, що, не маючи потрібних засобів для ведення військових операцій, армія УНР протягом осені продовжувала вести бої за українську незалежність [21, с.22]. Проте, під тиском переважаючих військ, а також через відсутність зброї, продовольства та одягу, військо розпочало відступ до Збруча [16, с.4]. Вояки УНР залишили територію Наддніпрянщини та інтернувались до польських таборів.

Отже, мемуарні джерела активних учасників наступально-оборонних операцій в польсько-українсько-радянській війні 1920 року насичені чималою кількістю свідчень про босездатність армії Української Народної Республіки, стан її матеріально-технічного забезпечення. Автори спогадів дають можливість скласти більш-менш загальне і конкретне розуміння того, як і на якому рівні працювала система постачання Армії УНР, яку військову допомогу надавала їй Польща. Не обминули вони увагою негативні

проблеми роботи шпиталів, соціального забезпечення покалічених вояків тощо. Попри наведені факти, мемуаристи з числа військової еліти не вмістили у своїх спогадах узагальнюючих даних про матеріально-технічне забезпечення як армії загалом, так і окремих її дивізій та полків навесні-восени 1920 р. У дослідженнях істориків цей недолік необхідно компенсувати використанням архівних документів українського і польського походження.

Список використаних джерел:

1. Бережницький М. Останній рік на Великій Україні // Історичний календар-альманах Червоної калини. Львів. 1934. С.132-144.
2. Битинський Б. Из новітніх легенд // Гуртуймося. Прага, 1929. С.30-36.
3. Гавришко М. Без керми // Сім спогадів визвольної війни / В. Моренець. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр», Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», ПП «Медобори-2006», 2015. Кн. 8. С.6-102.
4. Думін О. 5-та Херсонська стрілецька дивізія та її перехід на Закарпаття в серпні 1920 р. // За державність. 1939. Ч.9. С.76-91
5. Дяченко П. Чорні Запорожці. Спомини командира полку Чорних Запорожців, газетні вирізки на правах рукопису. Київ: Стікс, 2010. 448 с.
6. Каплистий М. Мій останній бій в зимовому поході // Вісті комбатанта. Торонто-Нью-Йорк. Ч.3. С.11-13
7. Корніїв В. Бій під Вознесенськом // Гуртуймося. Прага, 1931. Ч. VI. С.15-18.
8. Крат М. 1920 Рік (Про забуті дії українського війська) // За державність. Торонто. 1964. Ч.10. С.79-90.
9. Криловський І. Мої спогади з часів збройної визвольної боротьби // За державність. Торонто. 1964. Ч.10. С.220-230.
10. Куц В. Сторінка боротьби // Календар-альманах Дніпро. Львів. 1929. С.39-45.
11. Пекарчук І. Правда про 10 і 11. листопада 1920 р. // Літопис Червоної Калини. Львів. 1933. Ч.1. С.8-9.
12. Порохівський Г. Матеріали до історії 2-ої Кулеметної Бригади // За державність. Каліш. 1929. Ч.1. С.135-164.
13. Самійленко С. Дні слави // Моренець В. Невідома спадщина. Ніжин: Видавель ПП Лисенко М. М., 2014. С.37-138
14. Самутин П. VI січово-стрілецька дивізія. Організація у Бересті і похід на Київ у 1920 р. // Вісті комбатанта. Торонто-Нью-Йорк. 1971. Ч.5. С.27-32
15. Серета М. Отамани Червоної Калини. Львів. 1930. Ч.2. С.6-8.
16. Серета М. Останні дні збройної боротьби // Літопис Червоної Калини. Львів. 1930. Ч.12. С.2-5.
17. Сім'янів В. В зимовому поході // За державність. Торонто. 1964. Ч.10. С.108-128.
18. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. Київ: Книга Роду, 2008. 312 с.
19. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. Київ: Україна, 1995. 206 с.
20. Філонович В. Зимовий похід // Гуртуймося. Прага, 1935. Ч. I (XIII). С.6-12.
21. Цапко І. Останній бій Армії УНР // Вісті Комбатанта. Торонто-Нью-Йорк, 1961. Ч.3. С.19-24.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3803, оп.1, спр. 22, арк. 244-253зв.
23. Шандрук П. Армія УНР та її боротьба за державність // Гуртуймося. Прага, 1932. Ч.IX. С.7-14.
24. Шандрук П. Українська армія в боротьбі з Московщиною (18 жовтня-21 листопада 1920) // За державність. Каліш, 1934. Ч.4. С.201-236.

The article analyses the testimony of the military, participants in the liberation struggle of the Ukrainian people in 1920, concerning the material and technical support of the UPR Army. The attention is paid to the complexity of the problem and possible ways of its solution in the context of considerations and proposals of well-known representatives of the upper military command and chief of staff corps.

Key words: servicemen, memories, material and technical support, army of the UNR.

Отримано: 26.02.2019

ВЛАСТИВОСТІ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ ЯК СУЧАСНОГО СПОСОБУ ВЕДЕННЯ КОНФЛІКТУ

Проаналізовано головні властивості сучасної гібридної війни, що базуються на тактичній гнучкості та різноманітті. Встановлено, що поряд із силовими діями, значне місце належить інформаційно-психологічному впливу на населення, а також економічному та політичному протистоянню.

Ключові слова: гібридна війна, інформаційно-психологічний вплив, пропаганда, інформаційна війна, агресія.

Останні десятиліття позначилися заміною територіального виміру війни багатовимірним та багаторівневим комплексом воєнних і невоєнних дій, спрямованих на одночасне досягнення різноманітних цілей.

Анексія Кримського півострову та тривалий збройний конфлікт на Сході України спричинили входження у вітчизняний лексикон нового поняття – «гібридна війна», що вимагає теоретико-методологічного осмислення його сутності та вивчення світового досвіду у протистоянні гібридній небезпеці.

Метою статті є визначення та характеристика властивостей гібридної війни як способу ведення сучасного конфлікту.

Звернення до визначення суті поняття «гібридна війна» дає можливість з'ясувати, що на першому місці у ньому стоїть інформаційно-психологічний вплив на населення, а на другому – економічне та політичне (торговельні, газові, дипломатичні війни) протистояння. Відповідно, силові операції, які застосовуються паралельно з інформаційно-психологічним впливом, мають на меті не стільки завоювання чи втримання території, скільки хаос, безперервний конфлікт і постійне генерування провокацій та постановочних для ЗМІ військових подій. Гібридна війна планується не під стратегію фронтальної війни, а під стратегію інформаційної війни, яка передбачає формування альтернативної зомбі-реальності, в основі якої перетворення супротивника на ворога (приреченого на фізичне знищення) і нелюд (того, хто не має права вважатися людиною) [2, с.24].

«Гібридна війна» відрізняється від війни традиційної (фронтальної) тим, що:

- ✓ її не оголошують, що дає змогу країні-агресору маніпулювати міжнародною думкою. Водночас країна, на яку здійснюється агресія, не може адекватно реагувати на загрозу, оскільки немає юридичної підстави для цього (не оголошено військового стану);
- ✓ вона планується під стратегію інформаційної війни, відповідно до якої здійснюється створення такої зомбі-реальності, за якою противника оголошують «нелюдом», «фашистом», приреченим на знищення тощо;
- ✓ метою гібридної війни стало не стільки завоювання як таке, скільки створення на території країни, що зазнала агресії, хаосу, безперервного конфлікту, постійне генерування провокацій, умов, непридатних для життя, руйнування інфраструктури та ін.;
- ✓ використовуються постановочні воєнні дії, що виконуються акторами та створюються спеціально призначені для зйомок картинки з метою трансляції їх виключно в зомбі-ЗМІ;
- ✓ суть її полягає у ідентифікації, тобто знищенні національно-державної громадянської ідентичності країни-суперника [3].

Згідно з Ф. Хоффманом, гібридна війна поєднує в собі наступних п'ять елементів:

1. Модальність проти структури: чи повинно визначення фокусуватися на методах ведення бою противника або його структурі (комбінації держав, недержавних акторів, іноземних бойовиків)?

2. Одночасність: чи використовують сили одночасно чотири різних режими конфлікту або демонструють здатність використовувати всі чотири в ході кампанії?

3. Злиття: чи повинні сили з'єднувати різні підрозділи (регулярні та нерегулярні) на арені бойових дій або вони повинні змішувати різні режими конфлікту? Наскільки повинна вводитися координація і на якому рівні війни?

4. Комплексність: чи потрібно актору змішувати усі чотири режими, або три з чотирьох досить, щоб зробити його гібридним?

5. Злочинність: чи є злочином навмисний вибір режиму конфлікту, чи це просто джерело доходу або підтримка бандформувань? [Див.: 5, с.367].

Суттєвою особливістю гібридної війни, на думку А. Дорошкевича, є домінування лише одного правила – відсутність будь-яких правил. Її тактика відзначається гнучкістю та різноманіттям, тут можливо все. Науковець стверджує, що інформаційна складова цієї війни на сьогодні набуває нової, модифікованої форми та постає у вигляді мережевоцентричної війни, в якій моделювання та програмування необхідних процесів у державі противника відбувається засобами інформаційного впливу. Важливим завданням такої війни дослідник також визначає ідентифікацію, суть якого полягає у переконанні більшості населення своєї країни, а в ідеалі й частини народу супротивника в злих намірах супротивника щодо своїх [2, с. 24].

Аналізуючи існуючі в експертному середовищі визначення сутності гібридної війни, М. Тараненко доходить висновку про те, що типовими компонентами протистояння є використання різних методів, які інспірують виникнення та поглиблення в державі, що обрана для агресії, гострих внутрішніх конфліктів. Досягаються вони зазвичай, на його думку, шляхом:

- провокування суспільних протиріч завдяки пропаганді, що поступово переходить в інформаційну війну;
- створення економічних проблем унаслідок розгортання проти держави, що зазнала агресії, економічної війни та протидії їй зв'язкам із сусідніми державами шляхом запровадження репресалій та ембарго;
- підтримки проявів місцевого сепаратизму;
- сприяння створенню нерегулярних збройних формувань (так званих «повстанців», «партизан» тощо), керівництво ними та забезпечення їх військово-технічного оснащення [4, с.191].

Гібридна війна має свої особливості – це війна між різними рівнями цивілізаційного розвитку, де використовуються не лише воєнні засоби, а й легальні інструменти управління, демократії, культури, ЗМІ, освіти, що не відокремлює їх від повсякденного життя та робить ефективним засобом маніпулювання. Якщо раніше суб'єкти воєнних дій були цивілізаційно певним чином рівними, застосовували відносно однакові засоби, то сьогодні ведеться війна за рахунок різниці в цивілізаційному рівні розвитку.

Гібридна війна ведеться як проти ворогів, так і проти друзів, оскільки вона є тотальною. Мислення та поведінка змінюються під тиском ззовні таким чином, що люди самі руйнують свою державу та владу всередині [2, с.25].

На думку Н. Требіна, важливими властивостями гібридної війни є такі:

- поєднання конвенційних і неконвенційних бойових дій та відповідних учасників цієї війни (поряд зі збройними силами дійовими учасниками стають терористи, найманці, партизани, ополченці, бандформування, спецпідрозділи інших держав тощо);
- початок «гібридної» війни пов'язаний з використанням неконвенційних методів ведення бойових дій незаконними збройними формуваннями;
- протягом усієї «гібридної» війни вагоме значення надається боротьбі за розум і душі людей, тобто інформаційній боротьбі, де основними дійовими суб'єктами виступають не військові, а цивільні: телебачення, Інтер-

нет, інші засоби масової інформації та комунікації [4, с.115].

До характерних особливостей сучасної гібридної війни А. Алімпієв та Г. Певцов зараховують такі:

- агресія без офіційного оголошення війни;
- приховування країною-агресором своєї участі в конфлікті;
- активне використання асиметричних бойових дій і мережевої війни, тобто війни, що не має одного і явного центру управління війною;
- широке використання нерегулярних збройних формувань (в т.ч. під прикриттям мирного населення) під гаслами і виглядом громадянської війни;
- неофіційне залучення державою-агресором недержавних виконавців – «ввічливих чоловічків», «добровольців», які, по суті, є найманцями і не зв'язані міжнародним правом;
- нехтування агресором міжнародними нормами ведення бойових дій, чинними угодами та досягнутими домовленостями;
- взаємні заходи політичного та економічного тиску;
- протистояння у кібернетичному просторі;
- проводяться проти слабких місць держави й місцевого населення;
- не мають явного тилу і фронту;
- широко використовують методи інформаційної боротьби і терору;
- миттєва реакція на зміну обстановки і гнучкість управління, при видимості його відсутності (керований хаос).

Крім того, ще однією з особливостей сучасної гібридної війни є одночасне застосування всіх методів і технологій, поєднання використання технологій м'якої та жорсткої сили з метою дезінформації та зміни керівництва держави, включення її до сфери свого впливу [1].

До важливих складових «гібридної» війни, як можна бачити вище, належать збройні сили, терористи, найманці, партизани, ополченці, бандформування, спецпідрозділи інших держав тощо. У будь-якому випадку, сьогодні найважливішим учасником війни беззаперечно є збройні сили. Вони повинні будуватися відповідно до викликів сучасних бойових дій, зі значним розвитком найважливіших видів і родів військ. Сучасним збройним силам характерна наявність: повітряно-космічних сил; високоточної ударної і оборонної зброї; зброї на нових фізичних принципах; інформаційної зброї; сил і засобів радіоелектронної боротьби. Їх відсутність або слабкий розвиток перетворюють країну на таку, що не здатна до захисту своїх національних інтересів та державного суверенітету.

Наступною важливою складовою є такі представники незаконних збройних формувань як терористи. Важливим мотивом звернення до тероризму, за словами Н. Требіна, є сильна потреба у зміцненні особистої ідентичності, що досягається приналежністю до групи терористів. У даному випадку відбувається переплетіння ідеї ідентичності з ідеєю служіння великій меті.

Важливим учасником «гібридної» війни є злочинці. Терористичні організації залучають до своїх лав професійних убивць, людей з кримінальним минулим.

Обов'язковим також учасником «гібридної» війни є найманці. Сьогодні часто регулярним арміям протистоять «нові воїни», найманці, які не виконують навіть бойових

наказів, якщо вони їм не подобаються. Для них характерні пристрасть до наживи, слабка дисципліна або відсутність будь-якої дисципліни, індивідуалізм, готовність до насильства навіть щодо мирного населення. Тому «нових воїнів», переконаний Н. Требін, скоріше можна віднести до терористів. Поряд з терористами, найманцями, представниками спецслужб інших країн, важливими учасниками «гібридної» війни є партизани, повстанці, ополченці, тобто представники місцевого населення, що беруть активну участь у бойових діях. Терористи в «гібридній» війні не можуть діяти самі по собі, їм потрібна підтримка місцевого населення [Див.: 6, с.367-368].

У цьому контексті варто також звернути увагу на інформаційну боротьбу, яка здійснюється постійно протягом всієї «гібридної» війни. Вона зазвичай розпочинається задовго до перших збройних актів і свідомо спрямовується на руйнування духовного світу нації і народів, проти яких вона ведеться [7, с.120].

Отже, головною властивістю сучасної гібридної війни є відсутність чітких правил, а її тактика відзначається значною гнучкістю та різноманіттям, поєднанням конвенційних і неконвенційних бойових дій та їх учасників. Поряд із силовими діями, значне місце належить інформаційно-психологічному впливу на населення, а також економічному та політичному протистоянню, що мають на меті створення на території країни, що зазнала агресії хаосу, безперервного конфлікту, руйнування інфраструктури, умов, непридатних для життя. Окрім прямого військового втручання, використовується широкий арсенал невоєнних засобів, таких як: вплив пропаганди, фінансова підтримка лояльних до агресора партій, громадсько-політичних організацій та журналістів, корупція, економічний тиск, політичний шантаж тощо.

Список використаних джерел:

1. Алімпієв А., Певцов Г. Особливості гібридної війни РФ проти України. Досвід, що отриманий Повітряними Силами ЗСУ // Ukrainian Military Pages. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2017/05/experience-received-by-the-armed-forces-of-the-armed-forces-of-ukraine.html>
2. Дорошкевич А. Гібридна війна в інформаційному суспільстві // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2015. № 2 (25). С.21-28.
3. Костіна Н. П'ять ознак «Гібридної війни» // Трибуна. URL: <https://tribuna.pl.ua/news/5-oznak-gibridnoyi-vijni/>
4. Тараненко М. Гібридна війна в Україні: історія та сучасність // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2016. Вип. 3/4 (31-32). С.190-200.
5. Требін М. «Гібридна» війна як нова українська реальність // Український соціум. 2014. № 3 (50). С.113-127. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_87_99
6. Требін М. Феномен «гібридної» війни // Гілея: науковий вісник. 2014. Вип. 87. С.366-371. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_87_99

Analysed main attributes of modern hybrid warfare, which based on the tactical flexibility and diversity. Found out that beside with power actions major place affair to informational-psychological influence on people and also, economical and political struggle.

Key words: hybrid warfare, informational-psychological influence, propaganda, informational warfare, aggression.

Отримано: 26.02.2019

О. І. Марчук, аспірант

ГОЛОВНОУПОВНОВАЖЕНИЙ УРЯДУ УНР ІВАН ОГІЄНКО І ФОРМУВАННЯ 4-ОЇ СТРЕЛЬЦЬКОЇ БРИГАДИ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА НА ПОДІЛЛІ (ЛЮТИЙ-КВІТЕНЬ 1920 Р.)

У статті висвітлюється питання про участь Головноуповноваженого уряду УНР Івана Огієнка у забезпеченні формування на Поділлі 4-ої стрілецької бригади Українського війська для продовження боротьби за визволення окупованих більшовиками територій. Звернено увагу на вирішення фінансового аспекту, створення резерву старшинського складу, допомогу у наповненні полків особовим складом, що посприяло збільшенню чисельності сил, сформованих у нову боєздатну військову одиницю.

Ключові слова: Головноуповноважений уряду УНР Іван Огієнко, українське військо, 4-а стрілецька бригада, Головний отаман Симон Петлюра, отаман Олександр Шаповал.

Невтішне військово-стратегічне становище УНР наприкінці 1919 – на початку 1920 р. вимагало низки важливих організаційних і матеріально-технічних заходів для відновлення збройної боротьби з більшовицьким військом, яке захопило більшість української території. Підготовка майбутнього польсько-українського військового і політичного союзу включала в себе, зокрема, організацію достатньої кількості боєздатного українського війська, яке разом з польським досягло б бажаного результату щодо звільнення окупованих регіонів від противника і відновлення умов для повноцінного державного життя. Вирішення цього надважливого завдання залежало не лише від зовнішніх, а й внутрішніх чинників, пов'язаних, зокрема, з невеликим територіальним осередком УНР на Поділлі, де від імені вищих органів української влади працював Головноуповноважений уряду УНР Іван Огієнко.

Однією із найбільш складних і пекучих організаційних проблем, яка потребувала першорядного оперативного розв'язання на рівні української військової і цивільної влади, було формування за участю поляків у лютому-березні 1920 р. на Поділлі 2-ї стрілецької дивізії Армії УНР. Складовою частиною цієї військової потуги мала стати 4-а стрілецька бригада, яку належало організувати в районі Кам'янець-Подільського. Певну роль у цьому процесі відігравав й Іван Огієнко з підлеглими йому управлінськими структурами.

Підняте нами питання практично не висвітлено у вітчизняній історіографії, хоча згадки про причетність І. Огієнка до формування названої бригади можна відшукати у змістовних працях І. Тюрменко [11;12], О. Павлишина [9] та інших дослідників.

Метою статті є висвітлення участі Головноуповноваженого уряду УНР Івана Огієнка у формуванні 4-ої стрілецької бригади 2-ї стрілецької дивізії Української армії та з'ясування її значення для національного військового будівництва напередодні польсько-українсько-більшовицької війни 1920 р.

Згідно наказів Головної команди Українських військ від 10 січня (ч.3) і 25 лютого (ч.5) 1920 р., отаману Олександру Шаповалу було доручено сформувати на Поділлі 4-ту стрілецьку бригаду і взяти її під своє командування [4, с.320]. Ніхто не мав права втручатися у творення цієї військової структури. Про хід роботи отаман О. Шаповал мав щотижня інформувати українську владу через військову референтуру Головноуповноваженого (ГУ) уряду УНР І. Огієнка і звертатися до нього за необхідною фінансовою та іншою допомогою. Передбачалося, що для формування 4-ої бригади буде використано весь «людський військовий потенціал в м. Кам'янець та його околицях, за винятку осіб військового міністерства» [8, с.368].

Кошти на творення 4-ї стрілецької бригади, як наголошував Симон Петлюра у своїй постанові від 11 січня 1920 р., мали виплачуватися з військового фонду, до якого ГУ повинен був спеціально перерахувати 15 млн. грн. із суми, яку йому залишив уряд для потреб українських інституцій і громадян. Порядок витрати перерахованих коштів мав встановити військовий міністр [1, арк.65].

В одному із рапортів, адресованих І. Огієнку 4 березня 1920 р., О. Шаповал вказував, зокрема, на перешкоди, з якими його команда зіткнулася при організації особового складу бригади. Серед найбільш непрямних були арешти, без пред'явлення звинувачень, місцевою польською адміністра-

цією осіб, прийнятих на військову службу (йшлося про старшин Івановича, Ілюка, Подільчука, Граловецького, а також полковника Павла Шандрука). Ця незрозуміла практика, як наголошував отаман, «... надзвичайно шкідливо відбивається як на справі формування дорученої мені бригади, так і на ту громадську опінію, яка до цього часу досить прихильно ставилася до дорученої мені справи». Саме тому він просив ГУ «... вжити всіх заходів, як перед польською владою, так і перед Урядом нашої Республіки, о негайному припиненні подібних шкідливих <...> актів з боку місцевої польської адміністративної влади» [4, с.321]. Звернення до І. Огієнка було доречним, адже, як наголошує О. Павлишин, більшість питань, пов'язаних з непорозуміннями у двосторонніх відносинах на Поділлі, поляки вирішували лише з І. Огієнком [9, с.125]. Щоправда, сам ГУ, який бадьоро писав про «формування українських військових відділів під командою отамана О. Шаповала й полковника Шандрука» (в оперативному відношенні бригада, як і вся 2-а стрілецька дивізія, підпорядковувалася командирю 18-ї польської піхотної дивізії генералу Ф. Крайовському), звертаючись до цього прихильного польського військового діяча, не завжди міг добитися успішного вирішення тих чи тих питань, зокрема й щодо заарештованих старшин (полковника Павла Шандрука швидко звільнили), оскільки, за І.П. Мазепою, не він був тут «рішальним чинником з боку поляків» [5, с.189].

У «Наказі Головної Команди У.Н.Р.» від 25 лютого 1920 р. було чітко прописано сферу повноважень ГУ у військовому питанні – це опіка й відповідний розподіл всіх наявних у місті військовиків (йшлося про місцеву юнацьку військову школу, збірно-етапний пункт, всіх, хто лікувався в українських шпиталях чи був переведений до команди видужуючих, і тих, хто незабаром мев опинитися в Кам'янець-Подільському та його околицях), а також збір відомостей про наявний особовий склад українських військовиків та його нерозголошення [8, с.369]. Звідси аж ніяк не випливає, ніби І. Огієнку доручалося формування українських військових формувань, що можна побачити в окремих наукових дослідженнях [12, с.107]. Джерела засвідчують, що ГУ не займався практичною організацією особового складу 4-ї стрілецької бригади. Він переймався іншим – турботою про відповідне фінансове забезпечення та інформаційно-розпорядчою підтримкою цієї справи. Про те, наскільки серйозно він ставився до цих обов'язків, свідчить його звернення до Симона Петлюри у березні 1920 р. І. Огієнко з боєм писав про відсутність достатніх коштів на формування українського війська і що цей негативний чинник завдає значної шкоди політичному становищу країни. В одному зі своїх листів до Головного отамана УНР він звертав увагу на те, що «йде шалена агітація проти формування (українських військових частин. – О.М.), а між тим ворог свої сили збільшує» [11, с.78]. За спогадами окремих сучасників, українські військовики, які концентрувалися у Кам'янець-Подільському, сильно лякали поляків [6, с.201]. То ж у цьому зв'язку в ГУ та працівників військової референтури клопотів вистачало: необхідно було забезпечити прибулих харчуванням, одягом, взуттям, постоем, тощо і не допустити їх переслідування польською владою.

23 березня у пресі було опубліковано наказ референта військових справ отамана Федора Колодю всім старшинам, зареєстрованим у військовій референтурі або у військового начальника, про те, що до 1 квітня 1920 р. всі, хто ще «не зголосився до начальника резерву старшин 4-ої стрілецької

бригади, згідно мого наказу від 2 березня (ч.5665), мають донести мені на письмі про причину не виконання наказу – зголоситися до 5 березня до резерву старшин 4-ої стрілецької бригади» [7]. Цей наказ може слугувати свідченням турботи і певного організаційного сприяння управління ГУ у справі формуванні старшинського складу зазначеної української бригади.

У «Докладі п. Командуючому військами У.Н.Р. про загальне становище на заході» від 9 квітня 1920 р. полковник Гнат Стефанів зазначав, що до середини березня «із бригади от. Шаповала в Кам'янці було відправлено 2 сформовані полки (не повного складу) в Н[ову] Ушицю і повіт, де знаходилася наша адміністративна влада» [3, с.182-184]. Згодом, у середині квітня, ця бригада увійшла до 2-ї української дивізії на чолі з Олександром Удовиченком [2, с.704]. Точно встановити, яку кількість козаків і старшин вдалося команді І. Огієнка спрямувати до цієї структури, на жаль, не вдалося. Хоча відомо, що станом на 25 квітня 1920 р. у ній загалом нараховувалося 317 старшин, 1462 козаки, 407 коней, 29 кулеметів і 7 гармат. Частину озброєння на початку травня вони отримали із запасів 18-ї польської піхотної дивізії [10, с.177]. Тож у цій потузі, яка на початку червня відбула на фронт і взяла участь у кровопролитній боротьбі за українську державність, був певний організаційний внесок І. Огієнка і його цивільно-управлінської команди, що працювала у Кам'янці-Подільському.

Отже, до формування 4-ої стрілецької бригади отамана Олександра Шаповала на Поділлі, яке відбувалося згідно розпорядження вищого військового керівництва УНР, певне відношення мав й Головноуповноважений уряду УНР Іван Огієнко. Його участь у цій справі зводилася передусім до забезпечення фінансування, отримання через відповідну референтуру, яка йому підпорядковувалася, оперативної інформації про хід творення цієї бригади та спрямування її до вищого військового керівництва, сприяння у вирішенні деяких спірних питань чи непорозумінь з польською адміністративною владою тощо.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 1131. Оп. 1. Спр. 63. 148 арк.
2. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: доку-

менти і матеріали. У 2-х т. / упорядник В. Верстюк (голова). Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. Т.1. 746 с.

3. Доценко О. Зимовий похід. Варшава: б.в., 1932. 239 с.
4. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції 1917–1923. Т.ІІ. Кн. 5. Тарнів-Львів, 1924. 398 с.
5. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. У 3 т.: Кам'янецька доба. Зимовий похід. Мюнхен: Прометей. 1951. Т.ІІ. 245 с.
6. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові // Рятуння України / упоряд. М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. С.173-249.
7. Офіційні накази й оголошення. Наказ // Наш шлях: щоденна демократична безпартійна газета. Кам'янець Подільський. 1920. 25 березня. Ч. 60. С.1.
8. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. Київ: ПП Сергійчук, 2006. Т. IV. 704 с.
9. Павлишин О. Українська Національна Рада в Кам'янці на Поділлі (1920 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / гол. ред. В.Ф. Верстюк. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 11. С.118-137.
10. Руккас А.О. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність та уніформа). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. 480 с.
11. Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): монографія. Київ: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1998. 282 с.
12. Тюрменко І. Іван Огієнко – Головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.) // Укр. іст. журн. 1999. № 6. С.101-111.

The article covers the issue of the participation of the UNRU's Main Authorized Government, Ivan Ohienko, in ensuring the formation of the 4th Infantry Brigade of the Ukrainian Army in Podillia for the continuation of the struggle for the liberation of the occupied territories of the Bolsheviks. The attention was focused on solving the financial aspect, creating a reserve for the senior staff, and helping to fill the regiments with personnel, which contributed to the increase in the number of forces formed into a new combat-capable military unit.

Key words: Chief Authorized Officer of the UNR Ivan Ohienko, Ukrainian Army, 4th Infantry Brigade, Chief Ataman Simon Petliura, Ataman Alexander Shapoval.

Отримано: 26.02.2019

УДК 321.01:001.8

А. В. Найчук, кандидат філософських наук, доцент

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІСТОРИКО-ГЕНЕЗИСНОГО ПІДХОДУ В ДОСЛІДЖЕННІ ДЕРЖАВИ

У статті розкривається зміст історико-генезисного підходу та його роль у методології дослідження держави.

Ключові слова: держава, державобудівництво, принцип історизму, історико-генезисний підхід, парадигма, система.

Головним компонентом політичної системи виступає держава. Саме держава є носієм політичної влади, суб'єктом і водночас об'єктом політичної діяльності та політичних відносин у суспільстві. Щодо конкретних, структурно-функціональних державних систем, їх можна виділити на основі загальної теорії систем і звести до наступних компонентів:

- загально-філософське обґрунтування державних систем в цілому та основних рис держави зокрема. Принципове значення тут має розуміння основних засад історико-філософської концепції взаємодії і співвідношення основних та периферійних філософсько-соціальних, політичних концепцій у рамках конкретної історичної парадигми;
- функціональний імператив державної системи в межах конкретно-соціального організму. Особливо слід відмітити основну функцію, прослідкувати способи її реалізації в системі допоміжних функцій, а також функцій самопідтримки системи;
- організаційні засади функціонування держави. Найбільше значення тут має інституціональний аспект державної системи, тобто виділення інститутів системи, як певним чином конституційованих у суспільстві форм за-

гальної державної діяльності. Важливо також вказати на основні принципи організації цієї діяльності, її цілі та пріоритети;

- система ціннісних орієнтирів держави. Має значення не просто структура системи цінностей, а й їх ієрархія;
- взаємозв'язок і взаємовплив філософсько-соціальної, політичної теорій на формування засадничих парадигм держави в тому чи іншому суспільстві [1].

У даному контексті ключове місце у дослідженні держави посідає принцип історизму, який розглядає весвітньо-історичний процес як єдиний, однонаправлений, тобто має свої стадії розвитку, періодизацію та підпорядкований об'єктивним закономірностям – законам природи, суспільства тощо. Зачатки історизму відображені у працях філософів Античності: Геракліта, Платона, Аристотеля; в основу суспільного поступу він був поставлений у працях Дж. Віко, Вольтера, Ф. Шлегеля, Гегеля, К. Маркса та ін.

Мета статті полягає у розкритті методологічного потенціалу історико-генезисного підходу в дослідженні конкретно-історичних парадигм державобудівництва.

Сутність, зміст, функції держави безпосередньо пов'язані з філософсько-соціальними, політичними теоріями, які виступають базисною основою у формуванні її парадигми на тому чи іншому етапі історичного розвитку. На наш погляд, розгляд філософсько-соціальної, політичної теорії державної парадигми повинні ґрунтуватися на історико-генезисному підході [2].

У рамках історико-генезисного підходу має бути здійснений аналіз філософсько-соціальних, політичних концепцій та державної практики під кутом зору виявлення загальних тенденцій розвитку держави як однієї із систем соціальної життєдіяльності. Для досягнення цієї мети слід виробити необхідні методологічні основи структурування історичного досвіду людства у сфері державобудівництва на парадигмальному рівні.

Поняття парадигма (від грец. – приклад, зразок, модель) – сукупність передумов, що визначають конкретне наукове дослідження (знання), визнане (загальноприйняте) на даному етапі соціально-історичного розвитку; теорія, прийнята в якості зразка вирішення дослідницьких завдань [3, с.638]. Парадигмальний підхід стає інструментарієм науковчення в 70-х рр. ХХ ст. і пов'язується з ім'ям Т. Куна, який у книзі «Структура наукових революцій» (1975) започаткував його як систему найбільш загальних принципів і стандартів наукової діяльності, що єднає співтовариство вчених і сприяє становленню традицій. Позитивними сторонами кунівської концепції є та особливість, що, ґрунтуючись на аргументаційно доведеній переконливій методології, глибоко аналізується динаміка накопичення і структуризації наукового знання, когнітивних процедур і методик загалом.

Період змін парадигм Т. Кун визначив як наукову революцію, що знаменує цілковиту або часткову зміну парадигми. Загальний ритм цього процесу являє собою діахронічну структуру, котра містить низку дослідницьких етапів: генезис наукової дисципліни (допарадигмальний період), «нормальну» науку (парадигмальний період), кризу «нормальної» науки і наукову революцію (зміна парадигм) [4, с.225-226, 235-237]. Філософський зміст концепції наукової революції відрекомундувався Т. Куном через історичні відносини: кожна парадигма визначає власні параметри (стандарты, нормативи) раціональності, які не зводяться до вимог формальної логіки, хоча й не суперечать їй. Тому лінія демаркації, яка відокремлює раціональну науку від нераціональних форм інтелектуальної діяльності, встановлюється щоразу заново з утвердженням наступної парадигми [5, с.194].

Отже, відповідно до вищезазначеного визначення парадигмальних характеристик, найбільш очевидною основою першої форми виступає виділення конкретно-історичних парадигм, котрі характеризують державні системи відмінних соціально-історичних організацій. У межах цієї системи структуризації на парадигмальному рівні мають бути виділені найбільш характерні риси державних систем певної епохи, певної історико-культурної спільноти, а також локальних державних систем, які залишили значний слід в історії, їх взаємовплив. Відповідно парадигмальна характеристика державних систем соціально-історичних організацій носить трирівневий вигляд: виділення найбільш загальних рис, що характеризують цілісну історичну епоху; виділення їх проявів та конкретних характеристик на рівні історико-культурних спільнот; редукування до інструментального рівня в рамках локальних держав. Наприклад, перший рівень представляє аналіз основних характеристик (влада; ціль, проєкт суспільства; ієрархія; правова система; колективна ідентифікація; насилля, легітимізація насилля; цілісна система) державної системи традиційного суспільства, другий рівень – слугує характеристикою системи державобудівництва різних етапів розвитку держави даного періоду в Середньовіччі; третій рівень – свідчить про виділення специфічних рис державобудівництва у Візантії та вплив на дані процеси загальноцивілізаційних чинників. Конкретно-історичні державобудівничі парадигми дають найбільші узагальнення у відповідності з уже існуючою класифікацією епох й у зв'язку з цим відрізняються насиченістю конкретного матеріалу (на основі якого і робляться узагальнення) та досить чіткою його структуризацією

(оскільки історіофілософські засади структуризації розвитку суспільства розробляються давно і детально).

Даний рівень парадигмальної характеристики державотворчих процесів розроблений найкраще, проте лише під кутом зору первинних узагальнень – на рівні політичних теорій, системи функціонування держави, філософсько-соціальних, політичних поглядів окремих мислителів. Проте для того, щоб вийти на розуміння сучасних тенденцій розвитку, необхідно:

- по-перше, вийти на системні узагальнення структурно-функціональних характеристик державобудівничих процесів у рамках кожної історичної епохи (це надасть як системне бачення проблеми, так і матеріал для порівняння різних епох, що є необхідною основою компаративістської парадигми);
- по-друге, представити парадигмальні характеристики окремих епох у процесуальному вигляді, що надасть можливість зрозуміти як закономірності повторюваності державних компонентів, так і внутрішню логіку парадигмальних новацій [6].

Відтак ми виходимо на інший рівень аналізу державобудівничих парадигм – рівень парадигмальних ідей. Це найбільш загальні теоретико-методологічні основи державобудівничого процесу, що безпосередньо випливають з оригінальних філософських теорій і визначають світоглядні, концептуальні засади і цілі держави, загальні характеристики методів тощо. Іншими словами, парадигмальна державобудівнича ідея – це філософське підґрунтя соціальної, політичної теорії та державобудівничої практики. Існує вона у двох формах:

- по-перше, як квінтесенція того чи іншого підходу до розуміння людини як об'єкта і суб'єкта державобудівничого процесу. У даній формі вона надає назви течіям, школам, напрямам;
- по-друге, як розгорнута теорія державобудівничого процесу (концептуальна ідея), що містить у собі вихідні філософські засади, власне соціально-політичну теорію та її інструменталізацію у вигляді конкретних форм організації держави.

Друга форма парадигмальних ідей часто носить характер персональних філософсько-соціальних, політичних концепцій і саме в такому вигляді простежується в історії соціально-філософської та політичної думки. Вона є своєрідним «оживленням», історичною конкретизацією першої форми парадигмальних ідей. Але остання більш важлива для тенденції розвитку державобудівничих процесів у суспільстві. Справа в тому, що парадигмальні соціально-філософських, політичних ідей (як взагалі фундаментальних філософських ідей в цілому), не так уже й багато. Практично усі вони, хоча і в зародковій формі, були вже сформовані в часи античності і в подальшому тільки розвивалися, модернізувалися, ускладнювалися або навпаки, деградували [7, с.18].

Як правило, будь-яка державобудівнича система та її філософське парадигмальне обґрунтування мають у своїй основі кілька фундаментальних парадигмальних ідей, всі інші мають периферійне становище. Зі зміною парадигми змінюється статус парадигмальних ідей – одні з них перетворюються із периферійних у основні, інші здійснюють зворотний рух. Виділення й аналіз динаміки розвитку та змін системного статусу парадигмальних ідей дозволяє чітко визначити глобальні тенденції розвитку державобудівничих процесів у контексті соціальної історії, тобто взаємної зумовленості соціальної системи та держави, взаємовплив локальних державобудівничих систем. Таке дослідження має також глибокий прогностичний зміст, оскільки встановлення закономірностей зазначеної взаємозумовленості дозволяє розробити інструментарій наукового обґрунтування напрямів розвитку держави в умовах відомих чинників соціальних змін і водночас прогнозувати, як ті чи інші державобудівничі новації будуть впливати на загальний розвиток суспільства.

До третього, найбільш узагальненого рівня парадигмальної характеристики державобудівничих процесів у суспільстві належить так званий «рівень парадигмальних

революцій». Зміна парадигм у системі державобудівництва, як і будь-який процес, може відбуватися еволюційно чи революційно. Еволюція – найбільш поширений спосіб фундаментальних змін. Більшість парадигмальних змін носять еволюційний характер. Зміни накопичуються в рамках існуючої парадигми держави, продукуючи на певному етапі розвитку якісні новації в одному із компонентів парадигми – функціональному імперативі, світоглядному обґрунтуванні, взаємозв'язку теорій і спеціальних соціально-політичних систем тощо. Проте принципова зміна навіть одного (чи небагатьох) структурного компоненту державобудівничої парадигми часто веде до зміни усієї парадигми, особливо в рамках історичного контексту розвитку. Таку зміну парадигм у процесі історичного розвитку, яка ґрунтується на принципових змінах окремих компонентів та в подібності інших, варто розуміти як процес еволюційних змін державобудівничих парадигм.

Однак у певні епохи принципових змін зазнають практично всі парадигмальні характеристики держави і парадигма державобудівництва, що виникає в результаті таких інноваційних процесів, принципово відрізняється від своєї попередниці з усіх параметрів, як наприклад, перехід від традиційного суспільства до суспільства модерну. Відтак і система державобудівництва формується та розвивається на абсолютно нових засадах і в нових формах. Така зміна парадигмальних характеристик трактується як парадигмальна революція [8, с.106-107]. Слід зазначити, що подібних парадигмальних революцій в історії людства було зовсім небагато. Парадигмальні революції – найменш досліджений аспект парадигмальних характеристик. Але саме цей аспект вкрай важливий для розуміння на нинішньому етапі – хоча б з погляду необхідності обґрунтування цієї ситуації, як саме парадигмальної революції в системі державобудівництва. Очевидно, що ключовою проблемою визначення процесу змін як парадигмальної революції є встановлення тієї сукупності парадигмальних змін, що виходять за рамки змін конкретно-історичних парадигм еволюційного характеру. Одночасно це досить складна тема, яка потребує додаткових досліджень – особливо у зв'язку з тим, що в існуючій соціально-філософській, політичній літературі виділяється практично одна парадигмальна революція (епохи Просвітництва) і, таким чином, немає можливості задіяти механізм порівняльної характеристики, а отже і зробити хоча б мінімально обґрунтовані узагальнення.

Проведене структурування парадигмальних характеристик державобудівничих систем носить генезисно-історичний характер, тобто пов'язане з розвитком останніх у рамках загального розвитку суспільства. Проте, реально такий генезисно-історичний характер можна здійснити тільки на основі порівняння окремих характеристик державобудівничої практики та соціально-філософських політичних теорій (а не держав в цілому). Іншими словами, за своєю природою парадигмальні дослідження носять компаративний характер і в

цьому можуть бути охарактеризовані як один із аспектів так званої «соціології розвитку». Це полегшує обґрунтування необхідності поєднання генезисно-історичного та структурно-функціонального підходів при аналізі державобудівничих парадигм, оскільки таке обґрунтування в найбільш загальній формі здійснено для всіх складових «соціального розвитку» ще в 50-х – 60-х рр. (синтез системного та соціокультурного підходів) [8, с.163-169].

У чисто практичному плані зміст функціонального підходу в парадигмальних дослідженнях виражається в необхідності виділення найбільш загальних (парадигмальних) структурних компонентів і функцій державобудівничих систем, які, власне, визначають її характеристики як компонента соціальної організації. Попри всі відмінності будь-яка державна система посідає в рамках суспільства певне місце і забезпечує конкретно визначену сферу життєдіяльності. А це означає, що і держава Античності, і держава сучасного постмодерного суспільства мають принципову структурно-функціональну єдність як підсистеми соціального організму. Саме це і є тією основою, яка дає можливість порівняти державобудівничі процеси, навіть якщо вони розділені часом.

Список використаних джерел:

1. Марков Ю. Г. Функциональный подход в современном научном познании. Новосибирск: Наука, 1982. URL: <http://www.books/marko01/index.htm>
2. Историко-генезисный подход // Менеджмент: Электронный учебник. URL: <http://www.about-management.ru>t4r3part.1.htm>
3. Философский словарь / [авт. сост. И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Липецкий, А.В. Шуба]. Київ: А.С.К., 2006. 1056 с.
4. Кун Т. Структура научных революций; [пер. с англ.; сост. В.Ю. Кузнецов]. Москва: ООО «Издательство АБТ», 2003. 605 с.
5. Самчук З.Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблеми, критерії та пріоритет вибору: монографія: у 2-т. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2009. Т.1. 920 с.
6. Кузеванов Л.И. Академизм исторического познания: монография. Москва: Академическая мысль, 2010. URL: <http://www.klio.3dn.ru/publ/9-1-0-181.htm>
7. Философия образования. Крулый стол // Педагогика. 1995. № 4. С.3-27.
8. Бондаренко Г.В. Историчне пізнання: питання теорії і практики. Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 189 с.

This article deals with the essence of historical and genesis approaches, describes its role in the methodology of state research.

Key words: state, state building, historical principle, historical and genesis approaches, paradigm, system.

Отримано: 26.02.2019

УДК 94(477.83/86)«1914-1915»

С. В. Олійник, кандидат історичних наук, доцент

І. КРИП'ЯКЕВИЧ ПРО СТАНОВИЩЕ ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1914-1915 РОКІВ

Стаття має історіографічний характер. Здійснюється аналіз однієї з праць І. Крип'якевича, у котрій він характеризує становище освітньої сфери Східної Галичини в умовах російської окупації краю у 1914-1915 рр.

Ключові слова: Східна Галичина, освіта, І. Крип'якевич, російська окупаційна політика, шкільництво.

Вступаючи в Першу світову війну Російська імперія плакала надії на приєднання до свого складу Східної Галичини. Включення регіону в загальноросійський простір передбачало здійснення відповідних кроків в освітній сфері, головна сутність котрих полягала у її русифікації. Даний аспект став предметом уваги як сучасників, так і істориків ХХ–ХХІ ст. [1-6; 8-9]. Фактично першим, хто звернув увагу на цю проблематику став визначний український історик І. Крип'якевич. У 1915 р. побачила світ його праця «Галичина під час російської окупації серпень 1914 – червень 1915» [7].

Підписана вона була під псевдонімом І. Петрович. Безпосередньо освітнім питанням присвячено шостий розділ.

І. Крип'якевич у своїй праці досить докладно розклав по полицям як розроблялися плани російською владою та громадськістю щодо включення галицької освіти до російської освітньої системи, яку роль в цьому відгравали галицькі москвофіли [7, с.50-54].

Окрім загальної картини «реформувань» у зазначеній публікації є й чимало фактичного матеріалу. Надзвичайно цінними в цьому плані видаються дані, що стосувалися

відкриття двомісячних курсів російської мови для вчительських кадрів Східної Галичини. І. Крип'якевич зафіксував кількість проєктованих курсів, вказав у яких населених пунктах вони відкрилися (два відділи у Львову, в Самборі, Станіславові, Тернополі). Окрім того відкривалися й тримісячні курси в Львові, Тернополі, Золочеві, Бродях, Сокалі, Городку, Ярославі. Але з останніх двох курси було перенесено до Жовкви і Дублян. У праці представлено докладні дані про кількість вступників, їх склад за віросповіданням та статтю. Окрім того вказувалося хто мав здійснювати навчальний процес на курсах. Звісно це були вчительські кадри з шкіл Наддніпрянщини [7, с.54-57].

І. Крип'якевич вказав також на те, що російська влада намагалася посилити процес русифікації шкіл ще й шляхом відкриття курсів російської мови у Петербурзі. Іван Петрович зазначив, що мало місце рип атрії галичан, направлених до Росії. Першу склали 118 осіб, другу – 20, а третю – 30 осіб. Окремі з прибулих через деякий час повернулися до Галичини, а решта 123 особи в лютому 1915 р. перейшли в православ'я [7, с.58]. У тому ж таки році аналогічні курси було відкрито у Києві [7, с.59]. На всі ці проєкти було виділено значні кошти. Але в умовах війни згаданий процес не набув розширення.

Часткове вирішення питання підготовки необхідних вчительських кадрів, котрі б викладали російською мовою предмети на основі російських підручників призвело до запуску, хоч і не в повній мірі навчального процесу. Розпочався процес відкриття сільських народних шкіл. Перший з такого типу навчальний заклад було відкрито у Запитові (Львівський повіт) [7, с.60].

Велику діяльність у царині шкільництва в Галичині розпочав Синод РПЦ. За його ініціативи і підтримки з'явилися народні школи в Бродському, Жовківському, Зборівському, Камінка Струмилівському, Львівському, Раваруському, Сокальському та Перемишлянському повітах [7, с.60-62].

Загалом, констатується, що російська окупаційна влада відкидала будь-яку можливість відкриття українських шкіл. У цьому їй як найактивніше допомагала галицька москвофільська інтелігенція, котра навіть пропонувала більш радикальніше боронитися з проявами українства в освітній сфері та ще більше активізувати процес русифікації шкіл галицького краю.

Відомо, що, розпочинаючи війну, російська влада загавала з поляками, намагаючись цим повернути польські громади, котрі жили під владою Німеччини та Австро-Угорщини. Тому не дивно, що в освітній сфері на окупованих росіянами галицьких землях преференції було надано полякам. Даний аспект був чітко підмічений І. Крип'якевичем. Він також підмітив, що така поблажливості не була

тривалою. Адже курс змін передбачав русифікацію освітньої сфери [7, с.50-51].

Отже, зазначена у назві статті праця І. Крип'якевича є не лише важливою з погляду історіографії історії Першої світової війни в Україні і Східній Галичині загалом, а й змін, які відбувалися в освіті цього регіону. Окрім того, цінність роботи підсилюється не лише значним фактичним матеріалом, а й наведенням текстів тогочасних документів. Фактично дана публікація Івана Петровича стала першою ластівкою у дослідженні проблеми становища освітньої сфери, зокрема шкільництва Східної Галичини в умовах російської окупації 1914-1915 рр.

Список використаних джерел:

1. Айрапетов О.Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914-1917): 1914. Начало. Москва: Кучково поле, 2014. 624 с.
2. Айрапетов О.Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914-1917): 1915. Апогей. Москва: Кучково поле, 2014. 640 с.
3. Бахтурин А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / серия «Первая монография» / под ред. Г.А. Бордюгова. Москва: АИРО-XX, 2000. 264 с.
4. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: у 2 кн. Кн.1: Історичні нариси / упоряд. О.П. Реєнт; ред. кол. В.А. Смолій (голова); НАН України, Ін-т історії України. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. 784 с.
5. Дорошенко Д. Спогади про недавнє минуле (1914–1920 роки): науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 632 с.
6. Олійник С.В. Польська інтелігенція Львова і російська окупаційна влада (1914-1915 рр.) // INTERMARUM: історія, політика, культура. – Житомир: Полісся, 2016. Вип.3. С.175-183.
7. Петрович І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Львів, 1915. 115 с.
8. Савченко В.Н. Восточная Галиция в 1914-1915 годах // Отечественная история. 2002. № 5. С.76-89.
9. Białynia-Chołodecki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń. Lwów, 1934. 168 s.

The article is historiographical in nature. An analysis of one of the works of I. Krypiakewych is carried out, in which he describes the situation of the educational sphere of Eastern Galicia under the conditions of the Russian occupation of the region in 1914-1915.

Key words: Eastern Galicia, education, I. Krypiakewych, Russian occupation policy, schooling.

Отримано: 26.02.2019

УДК 323.232(8=134)«20»

І. А. Опря, кандидат історичних наук, доцент

ПОПУЛІЗМ В СУЧАСНІЙ ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

У статті досліджено популізм як поширене явище політичного життя сучасної Латинської Америки. З'ясовано його причини, прояви та наслідки. Визначено негативні наслідки популізму у процесі формування ментальності населення.

Ключові слова: популізм, бідність, ментальність, демократія, соціальна нерівність.

Під популізмом як правило розуміється політика або риторика, яка ґрунтується на протиставленні інтересів широких мас населення інтересам еліти та апелює до надій, страхів, незадоволення життям найбідніших (і часто найменш освічених) верств. Це поняття, як правило, використовується з негативним забарвленням і найчастіше вживається для означення політики загравання влади з народом, що характеризується демагогічними гаслами та необґрунтованими обіцянками.

Популізм базується на твердженні, що правляча еліта експлуатує простий народ, шкодить країні й не турбується про інтереси людей, оскільки зацікавлена лише у власному збагаченні, тому владу в еліті треба відбирати і спрямовувати на задоволення інтересів суспільства в цілому.

Популізм у Латинській Америці привертає увагу багатьох дослідників [1; 2; 3; 4], втім його вивчення необхідно поглибити оскільки діяльність популістів на початку ХХІ ст. призвела до кризи у ряді латиноамериканських країн, а загроза приходу до влади аналогічних політиків актуальна і для сучасної України.

Популізм, у тій чи іншій мірі, присутній в ідеології будь-якої політичної сили чи партії, адже кожна з них намагається привабити якомога ширше коло виборців, отож і обіцяє більше, ніж може виконати. Втім, в країнах з розвинутою демократією політики та політичні партії з більшою обережністю ставляться до своїх передвиборчих обіцянок, розуміючи, що за обіцянки потрібно нести відповідальність. Натомість в країнах з слабкими демократичними традиція-

ми, до яких відноситься й більшість країн Латинської Америки, популізм і до сьогодні є дієвим інструментом впливу на виборців, а результатом його застосування стає прихід до влади харизматичних політиків-популістів, які вміють гарно виступати перед натовпом, та справляють позитивне враження на своїх прихильників власним образом таких собі «борців за народний добробут та процвітання». Вони, як правило, обіцяють побудову суспільства всезагальної рівності й справедливості, боротьбу з корупцією та олігархатом, націоналізацію виробництва та природних ресурсів, підтримку національного виробника та боротьбу з міжнародними валютними організаціями й транснаціональними корпораціями. Останні, зазвичай, оголошуються основними винуватцями існуючих в країні проблем.

Прихід до влади подібних лідерів у минулому Латинської Америки було настільки поширеним явищем, що для їх характеристики виник специфічний латиноамериканський термін «каудильйо», а їх правління дістало назву – «каудильїзм» (або ж «вождизм»). У більшості випадків обіцянки таких лідерів залишалися на папері, замість одних олігархів та корупціонерів до влади приходили інші, водночас зберігалась войовнича риторика та словесна боротьба зі справжніми, а частіше уявними ворогами, які, на думку влади, заважали реалізувати обіцяне. Також відбувалась концентрація влади в руках лідера країни, що вело до формування режиму авторитарного характеру з різним ступенем обмеження громадянських свобод (від цензури чи заборони на засоби масової інформації до відкритих репресій проти опозиції).

Водночас, влада часто брала на себе й ряд соціальних функцій, підтримувала найбідніші верстви суспільства, видавала дешеві, або безкоштовні продовольчі набори, забезпечувала дешевим чи безкоштовним житлом тощо, чим здобувала собі постійну підтримку частини громадян і, що цікаво, світлу пам'ять про себе у колективній свідомості майбутніх поколінь. Так, попри обмеження громадянських свобод, сьогодні більшість бразильців та аргентинців позитивно оцінюють правління Жетуліо Варгаса в Бразилії (1930–1945 рр., 1950–1954 рр.) та Хуана Перона в Аргентині (1946–1955 рр., 1973–1974 рр.). Цікаво, що відсоток росіян, які з симпатією ставляться до Йосипа Сталіна в сучасній Росії теж з року в рік зростає [5]. В Україні ностальгія за «сильним правителем», який «наведе порядок», хоча й у меншій мірі, втім також присутня. Про те, що в результаті наведення цього порядку постраждають його прихильники вони чомусь не задумуються. У цьому контексті вивчення досвіду Латинської Америки та загрози приходу до влади популістів має не лише наукове, але й практичне значення, оскільки дозволяє уникнути спокус популістських заяв та негативних наслідків популістських режимів. Особливо це актуально напередодні президентських та парламентських виборів в Україні.

Такі програмні вимоги як націоналізація, рівність, справедливість наближують популістські режими до соціалістичних, хоча самого терміну в програмних положеннях може й не бути. Наприклад, в Аргентині за правління Хуана Перона набув поширення термін «хустисіалізм» (справедливість), під яким розумілась побудова справедливого суспільства з кращими рисами капіталізму та соціалізму. Насправді ж, посилювалась роль держави в економіці країни, збільшилась кількість корупційних схем, та зменшилась конкурентоздатність підприємств та економіки в цілому.

Крах світової соціалістичної системи у кінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ ст. та розпад СРСР, здавалося, переконливо довели неефективність планової економіки, державного розподілу ресурсів, диктату однієї політичної сили. Приблизно в той самий час (з початку 80-х років ХХ ст.) в ряді країн Латинської Америки розпочинаються неоліберальні реформи, зміст яких зводився до зменшення втручання держави в економічні процеси та ширше запровадження ринкових механізмів. Втім, перехід до ринкової економіки супроводжувався закриттям неефективних підприємств, підвищенням цін на комунальні платежі, зубожінням значної частини населення, що й викликало невдоволення частини електорату. На цій хвилі у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. в ряді латиноамериканських країн до влади приходять представники «лівих» політичних сил, що

дало підставу дослідникам говорити про так званий «лівий поворот» в Латинській Америці [6; 7].

У рамках цього процесу до влади приходили або пірковані «ліві» як Нестор та Крістіна Кіршнери в Аргентині й Лула да Сільва та Ділма Русеф в Бразилії, або ліво-радикальні популісти як Уго Чавес у Венесуелі й Ево Моралес у Болівії. На сьогоднішній день «ліві» політичні діячі в Бразилії та Аргентині пішли від влади, а проти ряду з них розпочаті кримінальні справи по звинуваченню в корупції і зловживанню владою (зокрема, соціаліст Лула да Сільва засуджений до 12 років ув'язнення за хабарництво та відмивання грошей) [8]. У Венесуелі, де існує дефіцит товарів першої необхідності, а інфляція у 2018 р. сягнула майже 2 млн. відсотків [9] триває силове протистояння опозиції з владою Ніколаса Мадуро, який змінив у 2013 р. на посаді президента Уго Чавеса.

Результат «лівого повороту» та правління популістів здається очевидним, але відкритим залишається питання, чому виборці після стількох уроків історії продовжують вірити таким політикам. Відповідь на це питання носить комплексний характер і лежить у площині соціальної психології. Відомі дослідники популізму у Латинській Америці Аксель Кайзер та Глорія Альварес виділяють певні ментальні риси, притаманні популістам та їх прихильникам, а саме. По-перше, це зневага до особистої свободи і захоплення державою. По-друге, схильність до віктимності (комплексу жертви), за якої вина перекладається на інших. По-третє, «антиліберальна параноя», під якою розуміється переконаність популістів в тому, що неолібералізм і вільний ринок є причиною виникнення бідності. По-четверте, маніпулювання демократичною фразеологією, для надання легітимності політиці концентрації влади. І, нарешті, по-п'яте, нав'язлива ідея рівності, яка використовується як привід для підвищення ролі держави, а насправді для збагачення провладного угруповання [4, с.92-93].

Дієвих рецептів від впливу популістів, на жаль, немає, адже жоден популіст не визнає провини за провали в своїй діяльності, а звинуватить зовнішніх чи внутрішніх ворогів. Яскравим прикладом у цьому відношенні є Венесуела, країна з колосальними запасами нафти, у якій громадяни голодують та відчувають дефіцит практично в усьому. Причиною кризового становища країни, за словами діючого президента Ніколаса Мадуро, є звичайно ворожі дії Сполучених Штатів [10].

Важливо, що частина найбіднішого населення, яка отримує продуктові пайки від держави, свято вірить, що їх країна знаходиться у ворожому оточенні, а президент дбає про своїх громадян, навіть коли забороняє ввозити гуманітарну допомогу з сусідньої Колумбії. А саме таке населення і є електоральною базою популістів. Щоб захистити країну від останніх необхідно змінити ментальність, ідеологічні уявлення людей, а це можливо лише у тривалій перспективі шляхом підвищення рівня освіти, розширення уявлення людей про справжнє, а не декларативне громадянське суспільство, про демократичні цінності тощо. Але, чи потрібно сучасним політикам проводити таку роз'яснювальну, освітню роботу, адже неосвіченим населенням керувати легше? Питання залишається відкритим і для Латинської Америки, і для України.

Список використаних джерел:

1. Варенцова О.Б. Современные политические режимы в Венесуэле и Боливии. Москва: Аспект Пресс, 2017. 176 с.
2. Гардельс Н. Латинская Америка и соблазны популизма // Политические изменения в Латинской Америке. 2014. № 1(15). С.56-60.
3. Медейруш М. Почему популизм не умирает в Латинской Америке // Политические изменения в Латинской Америке. 2014. № 1(15). С.61-63.
4. Яковлева Н.М. Время и бремя популизма // Латинская Америка. 2016. № 3. С.90-97.
5. Сталіна люблять все більше. URL: <https://www.rbc.ru/newspaper/2017/02/16/58a33b919a79472a55281e2a>
6. Дабагян Э. Левый поворот в Латинской Америке: причины, содержание, последствия // Латинская Америка. 2006. № 6. С.4-27.

7. Букова І.А. Тенденция регионализации и «левый поворот» в странах Латинской Америки. Москва: Прогресс, 2011. 220 с.
8. Экс-президент Бразилии да Силва приговорен к новому тюремному сроку. URL: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/eks-prezident-brazilii-da-silva-prigovoren-k-nov-349957/>
9. Инфляция в Венесуэле составила почти 2 000 000%. URL: <https://korrespondent.net/world/4051900-ynfliatsiya-v-venesuele-sostavyla-pochty-2-000-000>
10. Президент Мадуро обвинил США в кризисе в Венесуэле. URL: <https://ru.hromadske.ua/posts/prezydent-maduro-obvinyt-ssha-v-kryzyse-v-venesuele>

The article explores populism as a common phenomenon in the political life of modern Latin America. Found out its causes, manifestations and consequences. The negative consequences of populism in the process of formation of the mentality of the population are revealed.

Key words: populism, poverty, mentality, democracy, social inequality.

Отримано: 26.02.2019

УДК 16(477)«19-20»(043.3)

М. П. Плахтій, кандидат філософських наук, доцент

СПРОБА ІНТЕГРАЦІЇ МАТЕМАТИЧНОЇ ЛОГІКИ ЧЕРЕЗ ТРАДИЦІЙНИЙ КУРС ЛОГІКИ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Провідні науковці у галузі вітчизняної логіки наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття вказували на багатовекторність розробок у межах логічної проблематики. У навчальних розробках курсів логіки прослідковуємо детальний опис усіх напрямів, наявних наприкінці ХІХ століття. Втім, перспективу математичного напрямку розвитку логіки вдалося помітити лише Ф. Козловському та І. Слешинському.

Ключові слова: логіка, формальна логіка, математична логіка, алгебра логіки, Дж. Буля, М. Грот, Ст. Джевонс, Ф. Козловський, П. Лейкфельд, І. Слешинський, Г. Струве.

Алгебра логіки як центральна частина математичної логіки, сформувалася у працях Дж. Буля (G. Boole), А. де Моргана (A. De Morgan), Ст. Джевонса (W. St. Jevons). Можна констатувати, що системи де Моргана та Дж. Буля були побудовані алгоритмічно, а вирішення задач алгебри логіки графічними та механічними методами стали важливим поштовхом до подальшого розвитку математичної логіки та кібернетики. Разом з тим, механічний метод розв'язку таких задач спонукав до вдосконалення самої системи алгебри логіки та підштовхнув Ст. Джевонса до створення «Логічної машини», цей пристрій із заданих засновків виводив самостійно висновок, що здавалось абсолютною неймовірним.

Значна наукова мобільність вітчизняних науковців кінця ХІХ століття спонукає нас дослідити можливості впливу цього найбільш перспективного напрямку розвитку логіки на традиційний курс формальної логіки.

Найбільш відомими викладачами логіки у межах вітчизняної університетської освіти кінця ХІХ століття були М. Грот, Ф. Козловський, І. Слешинський, П. Лейкфельд, Г. Струве.

Молодий професор М. Грот, який в 1883 році захистив в Університеті Св. Володимира докторську дисертацію «До питання про реформу логіки: досвід нової теорії розумових процесів» [1], описує напрямки в логіці, які розвиваються наприкінці ХІХ століття. Вчений виділяє метафізичну логіку (Гегель), формальну логіку І. Канта (Герbart), помірно-раціоналістичну логіку в дусі Вольфа (Шлейермахер), емпіричну логіку Бекона (Гершель, Дж. Ст. Мілль), перероблену логіку Аристотеля (Тренделенбург) і новий вид «математичної» формальної логіки (Гамільтон, Де Морган, Дж. Буль). Принагідно М. Грот звертає увагу на велику кількість розбіжностей між представниками логіки, які з часом не зменшуються, а прогресивно збільшуються. Міркуючи, М. Грот зазначає, що способи наукової обробки логіки були відомі ще з часів Декарта, який розглядав метафізичний метод як різновид математичного. І з того часу частіше використовували математичні прийоми аналізу. Першим таким кроком є ідея Лейбніца, його формули законів мислення. Але, на думку вченого, крім звичаю ілюструвати формальні відносини понять за допомогою літер ніяких серйозних передумов для розвитку самостійного математичного методу логічного аналізу не було до Гамільтона, який у другій половині ХІХ століття ввів в логіку принцип «квантифікації предиката» в судженнях і цим поклав початок існуванню сучасної логіки.

Втім, М. Грот вважає, що застосування математичного методу до науки, яка до цього «мала справу лише з метафізичними ідеями», не є раціональним, але можливість застосування математичного методу до логіки вчений до-

пускає та пропонує називати «Булеву логіку» не логічною, а лише математичною теорією.

Звернув увагу на розвиток математичного напрямку на Заході Федір Козловський. Ще студентом історико-філософського факультету Київського університету він публікує в 1881 році статтю «Символічний аналіз форм і процесів думки» [2], в якій аналізує системи Дж. Буля, С. Джевонса і Дж. Дельбюфа, порівнюючи їх. Саме він, на відміну багатьох сучасників, позитивно оцінював систему Дж. Буля.

Харківський викладач логіки, професор П. Лейкфельд, в своїй роботі «Різні напрямки в логіці і основні завдання цієї науки» (1890) визначає чотири існуючі напрямки в логіці: 1) «формальна логіка, в ширшому розумінні»; 2) «формальна логіка, в прямому розумінні цього слова»; 3) логіка метафізична; 4) логіка індуктивна. До представників «формальної логіки, в більш широкому сенсі» П. Лейкфельд зараховує і представників математичного напрямку, розподіляючи їх на групи. Т. Гоббс і Е. Дюрінг не змінюють зміст звичайної логіки, але при цьому стверджують, що «їх наука» має, щось спільне або навіть збігається з математикою. До другої групи він відносить М. Дробиша і Г. Гросмана, які намагаються встановити в логіці нові закони чи інакше довести, точніше сформулювати положення, які і раніше визнавали. Основні ж завдання науки логіки ці вчені не змінюють. До третьої групи П. Лейкфельд зараховує Дж. Буля і Ст. Джевонса, які «схильні визнати логіку, або в крайньому випадку дедуктивну логіку однієї з гілок алгебри» [3, с.357].

До основних робіт математичного напрямку кінця ХІХ століття відомий логік Г. Струве зараховує роботи: Р. Цімермана «Формальна логіка» (1867), Дреслера «Логіка» (1873), А. Лінднера «Формальна логіка» (1885), а також роботи Дробиша, Дж. Буля, Ст. Джевонса. Сам вчений вважає математичну логіку такою, що не вирішує всіх задач логіки, а може служити лише одним з допоміжних засобів для вирішення різних завдань пізнання.

У роботі «Алгебра логіки» Л. Кутюра [4] підсумовуються всі результати алгебри логіки ХІХ століття. Переклав цю роботу талановитий пропагандист ідей алгебри логіки, професор математики Новоросійського університету І. Слешинський. Під його керівництвом зайнялися активно науковою роботою в галузі алгебри логіки одеські математики Е. Буніцький та С. Шатуновський. І. Слешинський підкреслює, що математична логіка не є системою, положення якої йдуть врозрід із класичною філософською логікою, розуміючи її як переклад аристотельської логіки на алгоритмічний мову. Передбачливо І. Слешинський зауважує, що алгебра логіки здатна до нескінченного розвитку, хоча і не охоплює собою всю логіку, але подібно до того, як класичний математичний аналіз може нескін-

ченно розвиватися, хоча і являє собою відносно замкнуту систему всередині всієї будови математики.

Варто зазначити, що вже наприкінці XIX століття провідні науковці у галузі вітчизняної логіки вказували на багатовекторність розробок у межах логічної проблематики. Зокрема, значну увагу приділяли математизації логіки, що дозволило в подальшому розширити межі логіки формальної.

Список використаних джерел:

1. Грот М. К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов. Нежин. 1882. 349 с.
2. Козловський Ф. Символічний аналіз форм та процесів думки, що складає предмет формальної логіки // Київські університетські відомості. 1881. № 1-2. С.1-16; 1882. № 1. С.18-32; № 2. С.33-46.

3. Лейкфельд П. Различные направления в логике и основные задачи этой науки. Сочинение приват-доцента императорского Харьковского университета П. Лейкфельда. Харьков. 1890. 387 с.
4. Кутюра Л. Алгебра логики. Перевод с прибавлениями проф. И. Слешинского. Одесса, 1909. 105 с.

Leading scientists in the field of domestic logic in the late nineteenth and early twentieth century, pointed to the diversity of development within the framework of logical issues. In educational development courses logic traceable detailed description of all the areas available in the late nineteenth century. However, the future mathematics development of logic could see only F. Kozlovsky and I. Sleshinsky.

Key words: logic, formal logic, mathematical logic, logic algebra, J. Bull, M. Grot, St. Jevones, F. Kozlovsky, P. Leikfeld, I. Sleshinsky, G. Struve.

Отримано: 26.02.2019

УДК 27–722.53(477.43)Яворський

О. О. Починок, аспірант

ВАСИЛЬ ЯВОРСЬКИЙ – ПРИКЛАД СВЯЩЕНИЦЬКОГО СЛУЖІННЯ ЗАДЛЯ ПІДНЕСЕННЯ КУЛЬТУРНОГО ТА МОРАЛЬНОГО РІВНЯ НАСЕЛЕННЯ

У статті висвітлюється характеристика суспільно-корисної діяльності подільського священика Василя Яворського у період його служіння у м. Жванець.

Ключові слова: священик, церква, парафія, опікунство, літопис.

Питання приналежності представників духовництва до еліти суспільства, особливо у період XIX ст., не викликає особливо конфронтаційних закидів. Перш за все, варто зауважити, що ці особи безумовно належали до кола інтелігенції, оскільки були освіченими. Нерідко прості священики не тільки виконували обов'язки парафіяльного духовника, а й займалися просвітницькою працею. Проте, є аспекти у духовному житті Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст., які вимагають дещо скрупульозніше ставитись до характеристики релігійних діячів, та віднесення їх до прошарку еліти суспільства. Метою статті є висвітлення суспільної діяльності Василя Яворського під час його служіння у м. Жванець. До дослідження питань духовництва на теренах Поділля звертались такі науковці як: І. Старенький [9], Б.О. Опря [6], А.М. Трембіцький [11], Е.О. Зваричук [2], Г. Степаненко [10], О.Б. Григорук [1] та інші.

Церква, як структура, не може бути повністю відсторонена від системи внутрішньодержавного суспільно-політичного життя громадян, але й не повинна ставати інструментом політичного впливу. Та реальність для українських земель у складі Російської імперії були іншими. Подільська губернія відзначалась полі-релігійним контингентом. Згідно перепису 1897 року, за віросповіданням, відповідно кількості населення по губернії: православні – 2.358.497 чол., римо-католики – 262.738 чол., протестанти 3.883 чол. іудеї – 370.612 чол., мусульмани – 3.460 чол. та інші [7, с.274–275]. А 14 018 (0,32% від усього населення регіону) складало духовництво [5, с.73].

Згідно статистики, можемо зауважити, що панівною верствою було християнське населення. Серед якого понад 90% складали православні. Звісно це були парафії, які в той час обслуговувалися тільки Російською православною церквою. Вона виступала не тільки як релігійна структура, а й як інструмент імперського впливу на підданих. Проте, не можемо констатувати, що кожен парафіяльний священик був лише констатувачем в машині імперського контролю. Хоч і не маючи національної свободи, були пресвітери, які намагались сумлінно виконувати службу духовного наставника для призначеної парафії. Історичній науці відомі імена подільських священиків, які «докладали подвижницьких зусиль на ниві організації народної освіти, краєзнавчих та етнографічних досліджень» [1, с.20].

Одним із таких був священик Василь Яворський. Не можемо його назвати одним із метрів просвітницької роботи на Поділлі, проте його локальна діяльність викликає повагу до його особи, як духовника. На сторінках «Літопи-

су Свято-Троїцької церкви містечка Жванця» [4] можемо простежити життя населення, серед якого протягом майже двадцяти років жив і працював пресвітер. З цього джерела ми довідуємося, що його було рукоположено у 1864 р. та до 1872 р. він був священиком у с. Кульчівці Кам'янецького повіту [4, с.53]. Також засвідчення його священицького служіння знаходимо у виданні Єфимія Січинського «Історические сведения о приходах и церквях Подольской епархии». Тут зазначається, що він протягом 1863–1874 рр. служив у Михайлівській церкві с. Кульчівці [8, с.176]. Також у «Список духовенства Подольской Епархии по Благочинным округам» за 1872 р. знаходимо ім'я Василя Яворського як священика с. Кульчівці [3].

Як можемо знайти на сторінках «Літопису» отримавши Указ Подільської Духовної Консисторії від 18 березня 1874 р. Василь Яворський був призначений на вакантне священицьке місце у м. Жванець [4, с. 51]. Його попередник Архип Павловський за чотири роки служіння (1868–1871) розвинув громадську діяльність у вигляді заснування церковної ради опікунства та парафіяльної школи [4, с.37]. Проте він у 1871 р. був переведений на іншу парафію [4, с.35]. Продовжуючи вести літописну книгу його наступник повідомляє, що благодійні дії зі сторони опікунської ради ні для церкви, ні для приходу, ні для школи уже не велися. А навчального закладу в м. Жванець не залишилось і сліду [4, с.54–55]. Можемо зробити висновок, що три роки відсутності постійного пресвітера позначилось на парафії.

Початок служіння на новому місці не дався Василю Яворському легко. Жити з сім'єю у при церковному домі було неможливо, так як він був сильно занедбаний наймачами будинку ще попереднього священика [4, с.51]. А після того, як питання з житлом вирішилась, його дружина після пологів захворіла та за кілька днів померла. Тепер на ньому було не тільки впорядкування парафії, а й самостійне виховання 4-х малолітніх дітей (трех доньок та сина) [4, с.52–54]. Так само як і Архип Павловський він займає місце неодмінного члена в опікунській раді. Продовжував вести літопис, описуючи важливі події та стан парафіяльної спільноти. Зокрема неодноразово наголошував на проблемі поширеного п'янства, що надзвичайно шкідливо впливало на моральний стан парафії [4, с.97]. З літопису дізнаємося, що священик неодноразово нарікає на те, що ніякі повчання на парафіян не діють і вони не мають наміру змінити спосіб життя на краще [4, с.115].

Проте, все ж сумлінна праця пресвітера, як духовного наставника, дала свій плід. Уже з початку 1880-х рр. духов-

но-моральне та суспільне життя православного населення м. Жванця почало покращуватися. Василю Яворському вдалося зорганізувати роботу парафіяльної опікунської ради і був проведений ремонт церкви та дзвіниці. Особливим успіхом стало відкриття школи 5 жовтня 1881 р. На початку місцевий священник навчав безоплатно 12 хлопчиків і 17 дівчаток в будинку, який наймала опікунська рада в псаломщика за 10 рублів в рік. Згодом призначалися учителі. Влаштування церковноприходської школи та закупівля потрібних підручників здійснювалася на кошти ради опіки [4, с.113]. Протягом наступних років служіння Василя Яворського школа перестала діяти, за бажанням прихожан, лише на 1885/1886 навчальний рік. 1886 року Жванецьке товариство, переконалося у шкоді, яка відображається на їх дітях через те, що школа припинила своє функціонування протягом минулого року. Парафіяни винесли рішення жертвувати своїми коштами на утримання школи 120 рублів на рік [4, с.136].

Також священник негативно висловлювався про проведення ярмарку у неділю та супровідне п'янство серед парафіян [4, с.115]. Як і у випадку з відкриттям школи, стосовно цього питання у середовищі прихожан з'являється прагнення змін. 26 вересня 1883 року члени церковно-парафіяльної Жванецької ради опіки, зібрались на засідання за запрошенням місцевого священника, постановили просити перед вищим керівництвом про перенесення ярмарку з недільних днів на будень – вівторок – для зменшення п'янства та відкриття позацерковних недільних бесід; чого ніяк не можна досягнути при існуванні ярмарків в м. Жванець у неділю [4, с.124]. Хоч дана спроба і була невдалою [4, с.152], проте це явне свідчення про результат духовно-моральної роботи священника на парафії. Проте він разом із парафіянами досягли свого. Щоправда тільки 6 липня 1891 р. становий пристав зробив розпорядження внаслідок прохання Жванецького товариства перед Вищим Керівництвом, щоб ярмарок здійснювали в м. Жванці по вівторкам, а не по неділям [4, с.183–184].

1893 р. став останнім для Василя Яворського у м. Жванець. 4 вересня його було переведено в с. Демківку Брацлавського повіту [4, с.204]. Пояснення причин такого рішення Подільського єпископа літопис не надає.

Це лише короткий зріз характеристики суспільно-громадської праці цієї історичної постаті. Ширше висвітлення життя та діяльності Василя Яворського потребує додаткових ґрунтовних студій. Адже дослідження проявів суспільно-корисного діяння різних історичних діячів, не

обов'язково уже відомих та визнаних у науковому світі, є важливим аспектом у системі дослідження проблеми Подільської еліти.

Список використаних джерел:

1. Григорук О.Б. Церковний і культурний діяч Поділля Олександр Павлович. *НаУКМА*. Том 78. Історичні науки. Київ, 2008. С. 20–23.
2. Зваричук Е.О. Громадсько-благодійницька діяльність римо-католицького духовенства на Поділлі на початку ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 5. С.105–108.
3. Китлинский. Священники Подолья 1872 (алфавитка по именам). URL: http://samlib.ru/k/kitlinskij_a_a/sv1872.shtml
4. Літопис Свято-Троїцької церкви містечка Жванця (1869-1898) / упорядник Р. Нагнибіда, І. Ладоренкро; передмова Р. Нагнибіда. Львів: Априорі, 2015. 256 с.
5. Малий В.В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861–1914 рр. Кам'янець-Подільський, 1996. 298 с.
6. Опря Б.О. Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.): монографія. Кам'янець-Подільський: Сисан Я.І.: Абетка, 2015. 207 с.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. XXXII Подольская губерния / под ред. Тройницкого Н.А. Санкт-Петербург: Типография «Слово», 1904. 297 с.
8. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. I Каменецкий уезд. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Выпуск седьмой / под ред. Н.И. Яворского. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1895. 611 с.
9. Старенький І. Діяльність подільського духовенства зі збереження архівної спадщини на території Поділля в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Краєзнавство*, 2013. № 1. С.95–102.
10. Степаненко Г. Культурно-освітня діяльність православного духовенства Поділля (ХІХ – початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.*, 2001. № 2. С.214–227.
11. Трембійський А.М. Єфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність. Хмельницький, 2009. 300 с.

The article describes the characteristics of the socially useful activity of Podilskiy priest Vasily Yavorskiy during his service in Zhvanets.

Key words: priest, church, parish, guardianship, chronicle.

Отримано: 26.02.2019

УДК 930.253(477.43):94(477.82)«17/18»

О. В. Ребрик, здобувач кафедри

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЦДІА УКРАЇНИ В КИЄВІ ПРО РОЗВИТОК ПОШТОВИХ ШЛЯХІВ І ТОРГОВЕЛЬНИХ ТРАКТІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У розвідці зроблено спробу охарактеризувати інформаційну наповненість фондів ЦДІА України в Києві на прикладі виявлених і досліджених 84 справ та їх фактографічний потенціал з вивчення розвитку поштових шляхів і торговельних трактів Правобережної України наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст.

Ключові слова: інформаційний потенціал, ЦДІА України в Києві, справи, факти, розвиток, поштові шляхи, торговельні тракти.

Окремі аспекти розвитку поштових шляхів і торговельних трактів у Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. знайшли відображення в працях таких українських істориків, як: М. Бармак, А. Бачинський, В. Борисенко, Н. Бурківська, М. Глушко, Т. Гончарук, М. Грушевський, І. Гуржій, О. Гуржій, Т. Ігнат'єва, Г. Казьмирчук, І. Крип'якевич, Ю. Липа, І. Міронова, О. Оглоблин, О. Реснт, С. Рудницький, Т. Соловійова, А. Філінока, Н. Шапошнікова, І. Шульга, Ф. Ястребов та ін. Проте спеціальних праць джерелознавчого характеру з цієї проблеми створено поки що мало.

Між тим, тривала робота з документами і матеріалами Центрального державного історичного архіву України в Києві переконливо засвідчила, що в його фондах зберігаєть-

ся достатньо велика кількість джерел, які проливають світло на стан, зміни векторів, напрямків доріг, якість їх покриття, формування та функціонування дорожньої і транспортної інфраструктури тощо на території краю в зазначений період. Говорячи про сутність джерельного комплексу цього архіву про розвиток поштового і торговельного сполучення в Правобережжі, ми повністю розділяємо точку зору професора А. Філінока, який вважає архівні справи тими клітинами суспільної пам'яті, котрі несуть у собі надзвичайно важливі зерна достовірної інформації [5, с. 109] про систему фінансування, формування й утримання в належному стані, прокладання, будівництво та експлуатацію різних типів доріг. Зокрема, нами виявлено та опрацьовано 84 архівних справи із 8-ти фондів Центрального державного історичного архіву

України в Києві, зокрема 193 [1]. Їх виявлення, систематизація та аналіз показали, що найбільш інформаційно наповненими документами і матеріалами про розвиток шляхів сполучення вирізняються справи 442 та 533 фондів.

Ознайомлення з вмістними у них документами і матеріалами з одного боку, переконує, що приєднання в 1793-1795 рр. до Росії Правобережної України потягнуло за собою кардинальну перебудову на її теренах не тільки адміністративно-територіального устрою, системи управління, власності, станового поділу, оподаткування, а й зумовило істотні зміни в дорожньому господарстві та поштово зв'язку. Зокрема, економічне життя проходило під знаком заміни власності, насадження феодально-кріпосницьких відносин російського зразка, повернення до екстенсивних форм господарювання. Вочевидь, на межі XVIII–XIX ст. відбулось не приєднання, не включення господарського сектору регіону в загальноросійський економічний комплекс, а поглинення, впровадження в іншу, власне російську імперську модель господарювання. З іншого боку, що на перших порах центральні і місцеві органи влади першочергово увагу приділяли не стільки самим дорогам, скільки налагодженню контролю за їх використанням для поштового сполучення, торговельної справи і у військових цілях. З цією метою ретельно заповнювалися штати губернських і повітових поштових контор, городових експедицій, їх фінансовому забезпеченню та спорудженню необхідних приміщень [3, арк.126].

Вивчення архівних справ створило можливість, щоб простежити наміри уряду врахувати регіональні особливості шляхів сполучення Правобережжя в дедалі більшому їх використанні з геополітичної точки зору, зокрема його тяжінні і прагнення пробитися з їх допомогою та Азовське і Чорне моря на вигідні торговельні траси й тим самим наблизитися до європейських і близькосхідних центрів цивілізації. Разом з тим, архівні джерела не містять фактичних даних про імпульси з боку самодержавної влади щодо розвитку шляхового господарства, хоча чітко ілюструють, що, приєднавши українські землі, вона тим самим перебрала на свої плечі відповідальність за цю галузь господарства.

В низці архівних справ йдеться про ставлення російського самодержавства до існуючої на кінець XVIII ст. структури українських доріг, зокрема про те, що з роками в органах центральної і місцевої державної влади Росії вироблялось розуміння місця і ролі шляхів сполучення в Наддніпрянській Україні як важливих ланок їх політичної та економічної інтеграції в загальний імперський організм, внаслідок чого вони стали набувати дедалі більш вагомого державного значення. Численні архівні джерела наповнені фактичним матеріалом про те, що в урядових колах і серед дворянського стану шляхи, котрі функціонували в Україні, стали розглядати не лише з точки зору поштово зв'язку та внутрішньої і зовнішньої торгівлі, але і як важливий чинник інтеграції приєднаних земель й перетворення їх в органічні складові єдиного імперського організму Росії. Відтак, у документах з'явилася певна класифікація доріг із розподілом на торговельні, поштові і військові. Навіть назви фондів архіву, в яких зосереджені справи з документами і матеріалами про шляхи сполучення в Україні, засвідчують про особливу зацікавленість самодержавства у використанні її доріг в інтересах Російської держави [6, с.227].

Особливий науковий інтерес викликають джерела, в яких простежується тенденція про те, що на розвиток і важливість шляхів сполучення важливий вплив справляло географічне й прикордонне розташування Волинської та Подільської губерній і транзитне розташування Київщини. Зокрема, в них зберігається чималий фактичний матеріал про те, що в зв'язку з перетворенням двох перших губерній регіону в прикордонні, відповідно до вимог указу імператора Павла I, поряд із перетворенням митниць, митних застав і карантинів, були внесені зміни напрямків шляхів сполучення, котрими рухалися транспорти з експортними та імпортованими товарами [2, арк.121]. Ознайомлення з фактичним матеріалом справи 251 фонду 533 [4, арк.1-6] дозволяє сформувати доволі цілісне уявлення про реагування вищих регіональних посадовців на запити військо-

вих командирів і генералів щодо вирішення питань із підтримання в доброму стані поштових коней для пересування російських військ на території Київської губернії. Цим опікувався головний штаб першої армії, чиновники якого були тривогу про опукнення безперервних військових зв'язків через несправність на трактах поштових станцій і поштових коней.

Отже, вивчені нами понад 80 справ фондів ЦДІА України в Києві засвідчили про наявність значного фактичного матеріалу і є винятково важливою складовою джерел із вивчення теми про шляхи сполучення і поштових трактів в Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України в Києві. Ф.193. Оп.1. Спр.2056. 11 арк. Там само. Ф.210. Оп.2. Спр.4. 572 арк.; Спр.5. 117 арк.; Спр.7. 40 арк. Там само. Ф.442. Оп.1. Спр.1. 71 арк.; Спр.7. 79 арк.; Спр.13. 35 арк.; Спр.1803. 89 арк.; Спр.2040. 90 арк.; Спр.2256. 116 арк.; Спр.2790. 14 арк.; Спр.2123. 106 арк.; Спр.3622. 19 арк.; Спр.3662. 21 арк.; Спр.4324. 186 арк.; Спр.5968. 67 арк.; Спр.9774. 39 арк. Там само. Оп.8. Спр.322. 187 арк. Там само. Оп.32. Спр.600. 8 арк. Там само. Оп.44. Спр.662. 159 арк. Там само. Оп.50. Спр.369. 30 арк. Там само. Оп.52. Спр.437. 27 арк. Там само. Оп.53. Спр.287. 4 арк.; Спр.427. 108 арк. Там само. Оп.65. Спр.79. 12 арк. Там само. Оп.67. Спр.6. 128 арк.; Спр.333. 232 арк. Там само. Оп.68. Спр.227. 48 арк.; Спр.305. 72 арк.; Спр.338. 14 арк. Там само. Оп.71. Спр.7. 116 арк.; Спр.259. 41 арк.; Спр.374. 277 арк.; Спр.421. 35 арк. Там само. Оп.72. Спр.255. 9 арк.; Спр.421. 4 арк. Там само. Оп.76. Спр.52. 14 арк. Там само. О. 80. Спр.322. 187 арк. Там само. Оп.83. Спр.261. 33 арк.; Спр.494. 295 арк. Там само. Оп.86. Спр.91. 217 арк. Там само. Оп.87. Спр.64. 41 арк. Там само. Оп.628. Спр.1. 234 арк. Там само. Оп.770. Спр.74. 112 арк. Там само. Оп.787. Спр.395. 7 арк. Там само. Оп.791-а. Спр.395. 7 арк. Там само. Оп.793. Спр.155-б. 168 арк. Там само. Ф.533. Оп.1. Спр.147. 14 арк.; Спр.256. 13 арк.; Спр.343. 15 арк.; Спр.2093. 3 арк.; Там само. Оп.1-а. Спр.51. 158 арк.; Спр.69. 126 арк. Там само. Оп.2. Спр.155. 3 арк.; Спр.213. 80 арк.; Спр.254. 34 арк.; Спр.278. 11 арк.; Спр.415. 65 арк.; Спр.575. 25 арк.; Спр.840. 7 арк.; Спр.1209. 270 арк. Там само. Оп.3. Спр.45. 159 арк.; Спр.60. 136 арк.; Спр.65. 25 арк.; Спр.68. 25 арк.; Спр.69. 121 арк.; Спр.113. 84 арк.; Спр.120. 27 арк.; Спр.125. 15 арк.; Спр.202. 498 арк.; Спр.225. 159 арк.; Спр.251. 6 арк.; Спр.284. 19 арк.; Спр.291. 68 арк.; Спр.352. 5 арк.; Спр.468. 3 арк.; Спр.520. 137 арк.; Спр.546. 11 арк.; Спр.618. 4 арк. Там само. Ф.692. Оп.1. Спр.230. 5 арк.; Спр.1800. 19 арк. Там само. Ф.696. Оп.3. Спр.1. 12 арк. Там само. Ф.1374. Оп.1. Спр.85. 14 арк. Там само. Ф.2168. Оп.1. Спр.283. 12 арк.
2. ЦДІА України в Києві. Ф.533. Оп.1-а. Спр.51. 158 арк.
3. ЦДІА України в Києві. Ф.533. Оп.1-а. Спр.69. 126 арк.
4. ЦДІА України в Києві. Ф.533. Оп.3. Спр.251. 6 арк.
5. Філінюк А.Г. Правобережна Україна на межі XVIII – XIX ст. в документах і матеріалах національного архівного фонду України // *Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України*: наук. збірник за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф., Кам'янець-Подільський, 20–21 вер. 2012 р. Присвяч. 75-й річниці утворення Хмельницької області та 90-річчю Держ. архіву Хмельницької області. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 109-117.
6. Філінюк А.Г., Ребрик О.В. Фонди ЦДІА України в Києві як джерело з історії поштових і торговельних шляхів у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»*. 2019. № 1 (4). С. 225-230.

In the investigation, an attempt was made to characterize the information content of the CDIA Ukraine funds in Kyiv on the example of 84 cases identified and investigated and their factual potential for studying the development of postal routes and trade tracts of Right-Bank Ukraine at the end of the 18th – the first half of the 19th century.

Key words: information potential, CDIA of Ukraine in Kyiv, cases, facts, development, postal routes, trade routes.

Отримано: 26.02.2019

СТАТИСТИКА ТА ПРАКТИКА РЕКРУТСЬКИХ НАБОРІВ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті на основі, передусім, матеріалів журналу «Военный сборник» подано основні статистичні характеристики рекрутських наборів у Правобережній Україні.

Ключові слова: статистика, рекрути, повинність, армія, служба.

Статистика для науковця-дослідника, без сумніву, надзвичайно цінний матеріал, який відкриває перспективу глибокого аналізу в ході наукових досліджень практично будь-якої галузі знань. Однак історичні дослідження вимагають урахування специфіки формування статистичних даних у часі та конкретних історичних умовах, що включають у себе масу суб'єктивних чинників.

Зауважимо, що на час поширення рекрутської повинності у Правобережній Україні (1794 р.) державної статистики в Російській імперії ще взагалі не існувало. Вона виникла під час докорінної зміни державного управління в усій країні – заснування міністерств у 1802 р. [9, с.7]. Тому зведених статистичних даних по перших рекрутських наборах у регіоні не має. До того ж, навіть з появою таких після 1802 р. Не можна покладатися на їх достовірність. До прикладу, у звіті міністерства внутрішніх справ за 1803 р. зазначено що «трудности и необыкновенности предприятия и недостатка многих сведений на местах, работа эта не имела еще того совершенства и точности, какой бы желать надлежало» [9, с.8]. В сучасній російській історіографії визнається факт відсутності чіткого порядку збору даних при відсутності низових статистичних органів на місцях, основний масив роботи яких був перекладений на місцеві адміністративні структури [9, с.10].

Доволі промовистим є епізод описаний свого часу російським поетом та літературним критиком П.А. Вяземським, який виразно характеризує стан збору статистичних даних на місцях: «В начале столетия и собирания статистических сведений одна местная власть обратилась в один уезд с требованіем доставить таковые сведения. Исправник отвечал: «В течение двух последних лет, т.е. с самого времени назначения моего на занимаемое мною место, ни о каких статистических происшествиях, благодаря Богу, в уезде не слышно. А если таковые слухи до начальства дошли, то единственно по недоброжелательству моих завистников и врагов, которые хотят мне повредить в глазах начальств, и я нижайше прошу защитить меня от подобной статистической напраслины» [9, с.10].

Рекрутська повинність і рекрутські набори в Російській імперії як система комплектування армії привернули до себе увагу дослідників починаючи ще з 50-х років XIX ст. Саме в цей період на сторінках періодичних видань почали з'являтися перші публікації про мобілізаційну складову організації імперського війська. Найбільшою інформативністю з загального масиву періодичних видань вирізнялися ті, що присвячені військовій тематиці. Чи не найбільша кількість аналітичного матеріалу, що ґрунтувалася на статистичних даних була представлена на шпальтах часопису «Военный сборник». У ньому друкувалися й статті та матеріали, присвячені різноманітним аспектам поповнення армії за рахунок рекрутів, зокрема: витратам військового відомства на організацію та проведення рекрутських наборів [6; 8], безпосередньо наборам та їх особливостям у різні роки [7; 12-15], проблеми поведінки найманців у війську [4; 5; 10], рекрутській повинності у громадах міщан [11].

Безумовно, така важлива справа як поповнення армії вимагала чіткої організації, важливою складовою якої був точний облік як набраних новобранців, так і населення відповідного соціального стану, статі та віку, що підлягало рекрутській повинності. Разом з тим імперський уряд, керуючись різними чинниками, намагався всіляко приховати справжні масштаби рекрутських наборів. Засобів та можливостей для цього було чимало. Крім того у правобережних українських землях в першій третині XIX ст. відбувалися часті зміни в адміністративно-територіальному устрою, що суттєво заважало одночасно коригувати дані відповідно до змін меж

повітів та губерній. Процесу формування об'єктивних статистичних даних заважали й поміщики, які не були зацікавлені у виплаті повного обсягу податків чи виконанні державних повинностей за рахунок власного майна. І, в такому разі, це були не просто якісь помилки чи неточності, а, скоріше, навмисно занижені цифри й відверті фальсифікації.

За таких обставин, посилаючись на неточні джерела, було неможливо з'ясувати реальну кількість рекрутів, зібраних з Правобережжя. Наприклад відомий тогочасний статистик Д.П. Журавський, в одній зі своїх праць, наводить достатньо громіздку таблицю про рекрутські набори у Росії в 1802-1815 рр. [6, с. 310]. Для зручності в даній статті подана тільки та її частина, цифрові дані якої стосуються лише трьох правобережних губерній (див. *табл. 1*).

Таблиця 1.

Обчислення кількості рекрутів, які поступили на військову службу в 1802-1815 рр.

		Губернії			
		Київська	Волинська	Подільська	
Рекрутські набори	Ревізьких душ у 1806 р. за п'ятою Ревізією	412544	260050	308710	
	1802 рік з 500 душ два	1650	1640	1235	
	1803 рік з 500 душ два	1565	1640	1235	
	1804 рік з 500 душ один	825	520	617	
	1805 рік з 500 душ чотири	3300	2080	2470	
	1806 рік 18 вересня і 11 листопада з 500 душ п'ять	4125	2600	3087	
	1807 рік	Березня 7 вибрано стрільців з міліції	–	–	–
		Березня 17 із міліції з 57 душ один	8992	–	–
	1808 рік з 500 душ по п'ять	4125	2600	3087	
	1809 рік з 500 душ п'ять	4125	2600	3087	
	1810 рік з 500 душ три	2475	1560	1851	
	1811 рік з 500 душ чотири	3300	2080	4672	
	1812 рік	23 березня, 21 квітня, 1 липня: з 500 душ	Один 825	п'ять 2600	3087
		4 серпня, 7 вересня з 100 душ два	8250	5200	6174
		30 листопада з 500 душ вісім	6600	4160	4940
	1813 рік 10 і 11 липня, 21 серпня з 500 душ вісім	6600	4160	4940	
	Всього за 1802-1815 рр.	1815 р. 10 вересня з 500 душ два	1650	1040	1235
Надійшло рекрутів		58492	33280	39515	
Кількість рекрутів на 100 дорослих чоловіків віком 15-35 років		42	38	38	

Йї аналіз засвідчує, що автор використав абсолютно невірні статистичні дані щодо кількості ревізьких душ Правобережної України. Здійснивши на їх основі суто математичні обрахунки по квотах рекрутських наборів за період з 1802 по 1815 рр., він, тим самим, суттєво занизив відповідні показники. Якщо за даними ревізії 1795 р. населення регіону нараховувало 3422 тис. душ [2, с.18], а оподатковані стани складали 1737609 осіб, або 84,8%, то в таблиці зазначено лише 981304 душі [6, с.310], (сума кількості ревізьких душ у трьох губерніях) чи 28,7%. Опіраючись на ці дані, автор вираховує цифри по рекрутських наборах. Зокрема, замість 6946 рекрутів, взятих з Правобережжя в 1802 р., він подав число 4525, або на 34,9% менше. У таблиці ми знаходимо, що в 1808 р. Київська губернія відправила 4125 рекрутів. Проте з аналізу рапорту київського губернського правління на адресу урядового Сенату дізнаємося, що по Київській губернії в армію було направ-

лено 5076 рекрутів [1, арк.239], або на 18,8% більше ніж зазначено у таблиці. При цьому недоїмка по губернії складала 6 рекрутів: по одному в Махнівському, Липовецькому, Сквирському, Радомишльському, Уманському й Чигиринському повітах [1, арк.213]. Водночас у це число ввійшло 26 бранців, взятих за попередніми квитанціями казенної палати [1, арк.239]. Щодо рекрутського набору в 1811 р., в таблиці зазначено 7850 бранців, тоді як насправді їх кількість складала 14095 осіб (заниження становить 44,3%). Те ж саме стосується даних про 1815 р. З таблиці випливає, що з Правобережної України в російську армію було взято 3925 рекрутів. Реально з регіону відправили 7828 осіб, тобто на 49,9% більше. Загалом, середньостатистична похибка занижених даних за 14 років складала 43%. У результаті, згідно з таблицею, від трьох губерній Правобережжя в російську армію відправили 131287 рекрутів, а не 187740 осіб. Отже, на цих конкретних показниках можна переконатися в справжніх масштабах рекрутчини. А якщо взяти до уваги тенденцію до скорочення частки податного стану в загальній масі населення регіону до 76,7%, то стає зрозумілим, що навантаженість рекрутської повинності з роками ставала дедалі більшою. Така тенденція, в разі її об'єктивного висвітлення, також не додавала б оптимізму в економічних прогнозах та суспільно-політичному житті.

Отже, зважаючи на стан справ у веденні статистики, та бажанні уряду приховати реальні цифри як в регіонах, так і по всій державі загалом, цілковита довіра до подібного статистичного матеріалу не сприятиме об'єктивному відтворенню кількісних показників по рекрутських наборах.

Список використаних джерел:

1. Державний архів Київської області. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 125. 248 арк.
2. Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – XX в. // Советская этнография. 1981. № 5. С.15-31.

3. Г. В. Заметка о наиме охотников // Военный сборник. 1863. № 7. С.71-78.
4. Г. Р. Наемные деньги. Заметка по поводу рекрутов вступивших по найму в набор 1865 г. // Военный сборник. 1866. № 2. С.381-385.
5. Г. Р. Наемные деньги. Заметка по поводу рекрутов поступивших по найму в ноябре 1866 года. // Военный сборник. 1867. № 1. С.105-109.
6. Журавский Д.П. Статистическое обозрение расходов на военные потребности // Военный сборник. 1859. № 12. С.277-356.
7. Заметка о последнем рекрутском наборе в 1865 г. // Военный сборник. 1865. № 8. С.44-54.
8. И. О. О смертности в гвардейском корпусе // Военный сборник. 1858. № 6. С.387-401.
9. История российской государственной статистики: 1811-2011 / Росстат. Москва: ИИЦ «Статистика России», 2013. 143 с.
10. Кальбе С. Нечто о наемниках в нашей армии // Военный сборник. 1866. № 11. С.99-110.
11. Мысли о рекрутской повинности в помещичьих обществах // Военный сборник. 1861. № 4. С.317-340.
12. О рекрутском наборе 1863 г. // Военный сборник. 1862. № 10. С.385-392.
13. Рекрутские наборы 1863 г. // Военный сборник. 1865. № 7. С.87-104.
14. Рекрутский набор 1867 г. (Из всеподданнейшего доклада В. М. Государю императору) // Военный сборник. 1868. № 4. С.143-155.
15. Рекрутский набор 1868 г. // Военный сборник. 1869. № 8. С.135-148. Рекрутский набор 1869 г. // Военный сборник. 1870. № 4. С.107-115.

In the article, based primarily on the materials of the magazine "Military Collection", the main statistical characteristics of recruiting sets in Right Bank Ukraine are presented.

Key words: statistics, recruits, duty, army, service.

Отримано: 26.02.2019

УДК 930(477)329.39(477)«1648/1676»

В. В. Степанков, старший викладач

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ «УКРАЇНИ» (1648-1676 рр.) У ВИСВІТЛЕННІ М. І. КОСТОМАРОВА

У статті зроблено спробу з'ясувати творчий доробок М. Костомарова у дослідженні процесу становлення української політичної еліти у роки Національної революції XVII ст. (1648-1675).

Ключові слова: М. Костомаров. історіографія, революція, гетьман, старшина, еліта, «Україна».

Лише у сучасній українській історіографії розпочалося дослідження стану розробки науковцями проблеми ролі політичної еліти у боротьбі за незалежність України і державотворенні середини і другої половини XVII ст. Однак при цьому майже не аналізується їхній внесок у вивчення власне процесу трансформації козацької старшини в еліту. Цей недолік спостерігається й у з'ясуванні значимості наукового доробку М. Костомарова, хоча історики ґрунтовно висвітлили ряд важливих аспектів концептуального бачення сутності боротьби українців за «політичну самобутність» у кінці 40-х – першої половини 70-х рр. XVII ст. (О. Гончар, Д. Дорошенко, Ю. Пінчук, В. Романцов, О. Салтовський, О. Ясь та ін.).

Мета дослідження полягає у в'ясненні поглядів видатного вченого на процес елітотворення в роки революції.

Важко переоцінити значимість наукової спадщини видатного українського історика у вивченні Національної революції в цілому й, зокрема, ролі у ній еліти. Він вперше спромігся витворити цілісний образ політичного життя Української держави 1648-1709 рр., включаючи, зрозуміло, й діяльність старшини. На жаль, цей доробок не став предметом спеціальних досліджень, внаслідок чого продовжує залишатися чимало нев'ясненого у поглядах автора на неї. Тим паче, що вони переживали складнощі еволюції і не були позбавлені суперечностей. Окреслимо його головні надбання у з'ясуванні процесу формування політичної еліти, її діяль-

ності, політичних поглядів, взаємовідносин угруповань та впливу на них зовнішньополітичного чинника.

Вважаючи козацтво «охоронцем руської народності» й рішуче захищаючи його роль від очорнювання з боку П. Куліша та польських істориків, високо оцінював роль старшин – очільників повстань кінця XVI – 30-х рр. XVII ст., котрі становили собою еліту Війська Запорозького [9, с.10-22, 33-129; 8, с.350-362; 10, с.8-15; 11, с.28-29].

З'ясовуючи перебіг визвольної боротьби влітку-восени 1648 р., розкрив процес масового поповнення складу козацької старшини керівниками загонів показаного поспільства [9, с.224-240, 252-253];

Трактуючи в окремих випадках події середини XVII ст. «революцією», констатував факт кардинальних перемін, які відбулися у соціально-політичному житті «України» до кінця 1648 р., оскільки рухнув «польський аристократичний порядок» і «стани перемішалися і злилися у понятті руського козака» [9, с.298; 11, с.36]. Розпочалося творення гетьманом і старшиною нової держави – «Гетьманщини», що проіснувала «після Хмельницького понад двісті років», у якій органи влади очолила козацька старшина. Проаналізувавши принцип організації її владної структури, вбачав у гетьмані «голову цього краю». Хоча «юридично не був необмеженим володарем: з одного боку, він не смів розпочинати нічого важливого без поради зі старшинами, а в особливо важливих випадках – без генеральної ради, на які скликалися всі козаки; з другої, він пови-

нен був звертатися за остаточним дозволом до володаря (російського царя – В.С.) через посередництво Малоросійського приказу. Але це не заважало гетьману, за нагоди, вчиняти такі витівки, на які міг мати право тільки не від кого незалежний деспот». А на місцях сотники і полковники також робилися «самовладними велителями» [12, с.178-179; 15, с.151-152];

Як ніхто до М. Костомарова й після нього, приділив особливо велику увагу висвітленню формування старшинських угруповань, їхніх взаємовідносин, боротьби за владу, впливу на діяльність гетьманів, зовнішньополітичних орієнтацій тощо. Не втратили і до нині наукової актуальності зроблені ним спостереження, зауваги і висновки з приводу політичної культури еліти, «ошляхетчиння» окремих представників та з'ясування причин її розколу на правобережну, лівобережну і запорозьку [9, с.269-271, 403-406, 558-561; 5, с.48-122, 160-167; 6, с.170-286; 11, с.34-37; 12, с.8-81, 94-180, 190-271];

Вперше в історіографії зробив спробу реконструювати цілісну картину поглядів еліти 50-70-х рр. на сутність української державної ідеї. Як з'ясовано в історіографії, оцінки М. Костомаровим політичної програми Б. Хмельницького відзначається суперечливістю [2, с.39-82; 3, с.102-104; 13, с.156-159; 14, с.81-85, 121-126, 326-327, 399-409; 15, с.199-200; 17, с.239-244]. В деяких роботах він однозначно позитивно оцінював Переяславський акт Б. Хмельницького, вважаючи, що той відповідав інтересам українського народу. Але згодом, глибше усвідомивши політику Москви, справедливо зауважував, що гетьман почав схилитися до розриву відносин з нею й допускав можливість організації воєнного походу на столицю Російської держави [9, с.269, 636, 694, 711; 4, с.430-431; 7, с.390-392; 8, с.371, 394-403; 11, с.32-37]. Надзвичайно важливе наукове значення мали його твердження, що патріотично налаштовані гетьман і старшини вбачали реалізацію «національної ідеї» у досягненні «Україною незалежності» [14, с.438-443, 449-454, 465-478, 519-527, 532-542; 16, с.483-484]. Так, зауважував, що вже під час Переяславських переговорів 1654 р. старшина і шляхтичі, котрі приєдналися до козаків, «лише з надзвичайної потреби віддавалися під владу московського володаря; у їхній голові склався ідеал незалежної держави з Малоросії» [8, с.395]. Відповідно до Гадяцького договору, на думку М. Костомарова, «Україна» оголошувалася «вільною і незалежною країною з'єднаною з Польщею під іменем Великого Князівства Руського» [5, с.118]. Важко не погодитися з його міркуванням, що метою Війська Запорозького було «досягнення національної політичної самобутності», а Ю. Хмельницький «хотів для своєї вітчизни одного – самостійності» [6, с.259, 262]. Досить позитивно оцінював діяльність П. Дорошенка, в якого була, «як і в багатьох тодішніх малоросіян, одна широчердечна думка – зробити Україну самобутньою державою». Гетьман мріяв про «політичну самостійність України» та її возз'єднання. Стверджував також, що П. Суховій «хотів повністю незалежної України» [12, с.81, 96, 102, 130, 149, 271];

Важливе значення для осмислення сутності політичних подій, що відбувалися в «Україні упродовж 1648-1676 рр. і ролі в них еліти, мало вживання ним таких понять як «козацька революція», «Україна», «українці», «Руїна», «нація», «політичні бурі», «український народ», «самостійна держава», «національні права і звичаї», «політична самостійність», малоросійський народ» тощо [1, с.467, 471; 14, с.436-441, 467-468, 476-478, 515-526, 531-535, 541-542].

Отже, М. Костомаров уперше в історіографії реконструював цілісну панораму визвольної боротьби українців кінця 40-х – першої половини 70-х рр. і розкрив мету діяльності патріотично налаштованої еліти – досягнення незалежності. Саме він започаткував вивчення складного процесу

трансформації козацької старшини у політичну еліту витвореної Української держави у період Національної революції.

Список використаних джерел:

1. Верстюк В. Українська держава за гетьманату Б. Хмельницького в оцінці М. Костомарова: термінологічний аспект // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. Т. 25: На пошану професора І.С. Винокура. С.467-476.
2. Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 274 с.
3. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. Київ: Видавництво «Українознавство», 1996. 257 с.
4. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький – данник Оттоманской Порты // Казаки. Исторические монографии и исследования. Москва: Чарли. 1995. С.420-431.
5. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского // Его же. Казаки. Исторические монографии и исследования. Москва: Чарли. 1995. С.46-167.
6. Костомаров Н.И. Гетманство Юрия Хмельницького // Его же. Казаки. Исторические монографии и исследования. Москва: Чарли. 1995. С.168-286.
7. Костомаров Н.И. Князь Владимир Мономах и козак Богдан Хмельницький // Его же. Казаки. Исторические монографии и исследования. Москва: Чарли. 1995. С.384-394.
8. Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницький // Его же. Исторические произведения. Автобиография. Киев: Изд-во при Киевском государственном ун-те. 1989. С.349-403.
9. Костомаров Н.И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницький. Москва: Чарли. 1994. 768 с.
10. Костомаров Н.И. О козаках (По поводу статьи П.А. Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях «Русского Архива», изд. 1877 года) // Его же. Казаки. Исторические монографии и исследования. Москва: Чарли. 1995. С.5-24.
11. Костомаров Н.И. О козачестве. Ответ «Виленскому Вестнику» // Его же. Казаки. Исторические монографии и исследования. Москва: Чарли. 1995. С.25-45.
12. Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1905. Кн. VI. Т. XV: Руина. 374 с.
13. Пінчук Ю.А. Богдан Хмельницький в оцінці М.І. Костомарова // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. С.156-160.
14. Пінчук Ю. Вибрані студії з костомарознавства. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2012. 608 с.
15. Романцов В.М. Становлення козацької держави у добу національно-визвольної війни (проблема в українській історіографії 40-х років XIX – початку XX ст.). Донецьк: Дон НУ, 2005. 284 с.
16. Степанков В. Національна революція XVII ст. у висвітленні українських істориків другої половини XIX ст. (кілька штрихів до з'ясування проблеми) // Осягнення історії. Зб. наук. пр. на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог: Острозька Академія, Українське Історичне Товариство, 1999. С.480-489.
17. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.). Київ: Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.

The article attempts to find out the creative heritage of M. Kostomarov in the studying of the process of formation of the Ukrainian political elite during the national revolution of the XVII century (1648-1676).

Key words: M. Kostomarov, historiography, revolution, Hetman, foreman, elite, "Ukraine"

Отримано: 26.02.2019

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 РОКУ У ВИСВІТЛЕНІ АВТОРА «РИМОВАНОЇ ХРОНІКИ» ЄЖІ ЯРМОЛІНСЬКОГО

У статті з'ясовується джерельна цінність витвореного Є. Ярмолінським образу Пилявецької битви 21-23 вересня 1648 р., у якій брав особисту участь.

Ключові слова: Є. Ярмолінський, Пилявці, битва, польська армія, жовніри, «Римована хроніка».

Найвидатнішою літературно-історичною пам'яткою не лише Поділля, але й України в цілому, доби раннього нового часу є рукописна «Римована хроніка», написана у кінці 70-х – першій половині 80-х рр. XVII ст. Дякуючи копіїткій праці Ю. Мицика, ряд важливих її фрагментів, включаючи й опис Пилявецької битви, опубліковано. Традиційно вважається анонімною. Як на наш погляд, її автором був сполонізований український шляхтич з містечка Ярмолінці Єжі Ярмолінський. Здійснений ним опис Пилявецької битви, учасником якої був, має чимало важливої джерельної інформації для з'ясування блискучої перемоги української армії у роки Національної революції XVII ст. І власне цей джерелознавчий аспект пам'ятки і не ставав предметом спеціального дослідження.

Історіографія теми дослідження. Вона де-факто науковцями не вивчалася. Тільки Ю. Мицик торкнувся висвітлення її окремих аспектів [1, с.511-513].

Мета дослідження полягає у з'ясуванні сутності витвореного Є. Ярмолінським образу Пилявецької битви та його інформаційної цінності як історичного джерела.

«Віршована хроніка» не належить до поняття типових «хронік», утвердженого у джерелознавстві. Вона становить собою епічну конструкцію, написану в стилі бароко, в якій поєднуються поетичність викладу з публіцистичністю на основі суворого дотримання хронології викладу подій. Творчий порив автора відтворити образ драми тогочасного буття населення краю у 1648-1672 рр. зітканий на матриці християнських чеснот. Причому, «одягнув» його у різнобарвну одіж алегорій, притч, приповідок, порівнянь, обігрань змісту слів, часто приховуючи у них погасний смисл, зрозумілий тільки йому. Ця особливість твору яскраво проявилася і в описі Пилявецької битви, в якій узяв безпосередню участь. Для досягнення поставленої мети скористалися перекладом українською мовою цього епізоду «Хроніки», виконаним Ю. Мициком [1, с. 529-539]. Обмежений об'єм статті спонукав зосередитися на з'ясуванні найважливіших аспектів проблеми.

Вкрай мало уваги приділено висвітленню діяльності Б. Хмельницького, його задумів тощо. І все ж цінною є інформація, що своєю ставкою він зробив «містечко» Пилявці, а не село, Пилява [1, с.533]. Щодо планів гетьмана, то Є. Ярмолінський подає суперечливі відомості: в одному випадку пише про його наміри «розправитися» з «ляхами» «раніше ніж до нього приєднаються погані», в іншому – про бажання «якомога довше затримувати ляхів, доки не підійдуть орди» [1, с.533-534].

Глибше й всесторонніше він змальовує похід польського війська до Пилявця, його структуру, озброєння й одяг жовнірів, шляхти й обозної челяді, взаємини між головнокомандуючими та ін.. Витворена ним картина є найповнішим серед усіх відомих джерел образом зовнішнього вигляду вояків за родами війська, його етнічним складом, настроями, перевершуючи в рази знаний дослідникам опис С. Твардовського. Наводить дані про перебування у таборі кількох тисяч (число, ймовірно, перебільшене) шляхтичів, котрі з дружинами і дітьми приєдналися до війська, надіючись повернутися «до краю власного» [1, с.531-534]. В цілому ж, за визнанням Є. Ярмолінського, «було таке велике польське військо, таке людне й бучне», що панувала думка: «ляхи дійдуть до самого Києва» [1, с.532-538].

У пам'ятці фіксується існування серед польських реґіментарів чвар і задрощів, відзначається відсутність розробленого плану дій. Як засвідчує автор, князь В.Д. За-

славський, призначений головнокомандуючим, «став, спочатку під Старим Костянтиновом. І там почав вбивати час тільки ловлею роз'їздів», а «Через міжусобиці даремно пропадав час і потрібні години». Констатував панування «великого безладу», бездіяльності й нерішучості. За його образним висловлюванням, коли 19 вересня жовніри з'явилися неподалік українського табору, то «почали грати під Пилявцями, бити м'яча» [1, с.533].

Перебіг битви подано у загальних рисах, тому оригінальної інформації небагато. Частково до неї можна віднести повідомлення про мужність коронного стражника С. Лаща у бою за греблю 21 вересня. Новизною відзначається згадка про проведення Б. Хмельницьким козацької ради 22 вересня, на якій повідомив про необхідність якомога довше «затримувати ляхів» аби діждатися підходу татарської орди [1, с.533-534]. Викликає інтерес повідомлення Є. Ярмолінського про обстріл польською артилерією ранком 23 вересня своїх же жовнірів, котрі намагалися врятувати життя відступом з правого берега Ікви, де захищали переправу через неї [1, с.535]. Заслуговує на увагу дослідників й важлива інформація про обвал мосту біля Старокосянтинова 24 вересня під час втечі жовнірів і шляхти:

Тут від різних вояків обламався хиткий міст.

Там мусило загинути багато жовнірства [1, с.537].

Решта інформації «Римованої хроніки», що стосується опису битви, відома з інших джерел. Щоправда, її автор у притаманному йому стилі створював химерні образи тих чи інших фрагментів боїв, паніки у польському таборі, втечі війська й ганьби, якої зазнали жовніри. Слушно зауважив Ю. Мицик, що він «топонім Пилявці всіяко обіграє, пов'язує його з прикметником «плюгавий» і ця ганебна для поляків битва дістає від автора ВХ (Віршованої хронічки – В.С.) саркастичну назву Плюгавецької. Так само він пов'язує Пилявці з пилою, якою, за образним порівнянням, поляки хотіли пиляти голови повстанців, а мали б рубати...» [1, с.512]. Не без сарказму порівнював утікачів з полохливими зайцями, смердючими тхорами й котами. На глибоке переконання Є. Ярмолінського, «Плюгавецька» битва стала покаранням Бога руками «Хмеля» поляків за втрату ними покори йому, гординю, пиху, незгоди й всілякі «нечисті несправедливості» [1, с.538].

Таким чином «Римована хроніка» Є. Ярмолінського є одним з найцінніших джерел дослідження «Пилявецької битви». І хоча власне про її перебіг оригінальних відомостей не так уже й багато, її дані про структуру й етнічний склад польського війська, зброю, одяг і настрої офіцерів та рядових жовнірів, помилки командування, втечу до Старокосянтинова мають важливу інформаційну цінність.

Список використаних джерел:

1. Мицик Ю. Пилявці, Львів, Замостя: події початку Національно-визвольної війни на сторінках «Віршованої хронічки» // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVII ст.). Київ. 2006. Вип. 6. С.509-547.

The article clarifies the key value of the created by Ye. Yarmonskiy image of Pyliavtsy battle on the 21st-23rd of September 1648; in which he took part.

Key words: Ye. Yarmonskiy, Pyliavtsy, battle, the Polish army, riders, "Rhyme Chronicle".

Отримано: 26.02.2019

СВІТОГЛЯД ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Стаття присвячена колу питань пов'язаних з культурно-літературною діяльністю Пантелеймона Куліша, його зверненню до хутору як осередку життя людини, де справжнім охоронцем українського народного духу є селянин, хуторянин.

Ключові слова: П. Куліш, «хуторянська філософія», світогляд, мова, серце, душа, людина.

Однією із найяскравіших постатей доби першого національного відродження України, оригінальним мислителем, громадським діячем, етнографом, публіцистом, автором поетичних збірок, оповідань був Пантелеймон Олександрович Куліш.

Різноманітна й багатогранна культурно-літературна діяльність Пантелеймона Куліша тривала від 30-х до кінця 90-х років. Ціле шістдесятіліття. Було в ній чимало суперечливого. І, як відзначає Микола Олійник, «Пантелеймон Куліш – постать неймовірно складна. І як людина, і як митець. В історії літератури навряд чи знайдеться подібний йому. Не за силою таланту, хоч він у нього був неабиякий, – за мінливістю поглядів, хисткістю і розбіжністю настроїв». Іван Якович Франко в «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 року» сказав про нього так: «Наділений великим талантом, але ще більшою амбіцією, Куліш протягом свого довгого життя переходив найрізноманітніші зміни, топтав найрізноманітніші сліди, виступав у найрізноманітніших ролях і полишив по собі багату літературну спадщину, в якій об'єк цінного, було багато схибленого, багато суперечностей...»

Вважається, що на світогляд Куліша справили неабиякий вплив легенди, казки, народні пісні, що слухав ще в дитинстві. Особливе місце в житті поета, автора першого українського роману «Чорна рада», займала велетенська праця з перекладу українською мовою Святого Письма. Розпочавши переклад Біблії ще в 60-х роках, він продовжував цю нелегку працю аж до самої смерті.

Усі творчість і громадська діяльність Пантелеймона Куліша – неоднозначна, суперечлива. «Наділений великим талантом, але ще більшою амбіцією, Куліш протягом свого довгого життя переходив найрізноманітніші зміни, топтав найрізноманітніші сліди, виступав у найрізноманітніших ролях і полишив по собі багату літературну спадщину, в якій об'єк цінного було багато схибленого, багато суперечностей» – так відгукнувся про нього Іван Франко в «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» [1].

Багатогранна творча діяльність Пантелеймона Куліша в історії української культури здобула оцінки настільки взаємно несумісні, що поставлені поряд, вони, може здатися, характеризують різних осіб. Якщо для С. Томашівського, котрий акумулював украї негативну opiniю, Куліш «в історії – ідеолог без синтезу, у філософії – фантаст без ідей, в суспільному житті – народник без демократизму, в національному – культурник без розуміння ходу культури, в політичному – український патріот, що ненавидить Україну з любові до неї, а ненавидячи, шкочить їй», то для Б. Лепкого він «поет, ідеаліст, дещо пантеїст, душа релігійна, шукаюча притоку у високих ідеалах, у великих словах пророків і філософів» [2, с.110-111].

Для філософського світогляду П. Куліша був характерний глибинний і цілісний погляд на двояку сутність людини і світу, наявність внутрішнього сутнісного начала і зовнішнього, яке протистоїть йому. Людина у нього веде постійну боротьбу своїх душевних почуттів. В «глибокому колодязі» душі приховане начало, що визначає її сутність. В глибині душі людської, на думку поета, приховано не лише поетичний дар людини. Тут місце, де здійснюється спілкування людини з Богом. Душа, як зауважує Куліш, – осереддя міжлюдського спілкування.

Ідея «внутрішньої» і «зовнішньої» людини дуже вразила Куліша і дала поштовх до нових ідей, пов'язаних з рухами між суперечностями [3, с.156]. Серце (душа) здатне розуміти все, все бачити і все відчувати. Отже, людина у мислителя виступає символом двох суттєвих протилежностей, глибокою особистістю у всій своїй складності та двоїстості буття.

Саме батьківщина, Україна є символом «серця», символом «внутрішньої людини». Усі біди і негаразди людства, стаються тоді, коли «зовнішнє» бере верх над «внутрішнім». На думку Куліша лише на «внутрішнім», «сердечнім» потрібно будувати державу, а «зовнішнє» необхідно відкидати як вороже і непотрібне.

На підставі даного фундаментального дуалізму внутрішнього «сердечного», і зовнішнього, чужого і ворожого, й розробляє П. Куліш ідею України, що стверджується через низку протиставлень минулого і сучасного, народної мови і мови штучної, хутора і міста, України і Заходу, жіночого й чоловічого начала тощо.

Культурна діяльність спрямована на відкидання всього зовнішнього, минулого й пробудження вічного, сталого, яке й утворює справжню душу народу. Культурна діяльність, на думку Куліша, уподібнюється до праці землероба, який очищає рідну землю від усього «зовнішнього», допомагаючи «воскресінню» вічного історичного буття.

Через усе життя Куліш прони сприйняту в юності ідею романтика Й. Гердера про цінності національної самобутності й неповторний історичний шлях кожного народу. Дотримуючись думки про існування універсальних законів розвитку природи й суспільства, український мислитель був переконаний, що збереження і вияскравлення національного розмаїття людства має всепланетарну доцільність і відповідає універсальним закономірностям розвитку Всесвіту. Романтизм у синкретичній світоглядній системі Куліша виявився, зокрема, в українізації руссоїзму (хутір як осередок національної самобутності, «простих звичаїв», живої народної мови, автор «Листів з хутора» протиставляв русифікованим «городам і їх порядкам», де «затуманюють» «святую науку істини» Христової) і в національно-акцентованому переосмисленні позитивістських уявлень [4].

Оскільки Пантелеймон Олександрович творив за умов відсутності державності, засобом проголошення й утвердження його ідей стала національна література, національна мова як засіб вияву і виразу національного духу, власної незалежності і, врешті-решт, свободи народу. Великим пам'ятником Кулішу став його переклад Святого Письма, яке вперше зазвучало українською мовою і зіграло велику культурно-освітню роль.

Не залишається поза увагою Пантелеймона Куліша, надзвичайно болюча на той час проблема мови. Особливу увагу він приділяв українській мові як передвічному скарбу народного серця. Саме мова, рідне слово, на його думку, повернули нам повагу до інших народів, заклали підвалини нашого життя та історії. Він дуже високо цінував роль і значення російської літератури. Проте насамперед обґрунтував необхідність становлення нової української літератури, яка б зайняла чільне місце серед літератур інших народів.

Щодо моделі майбутнього суспільного устрою, оптимального для українського народу, то її Куліш у 40-60-х рр. XIX ст., пов'язував із громадським правом і визначав політичний ідеал українців у сфері порядкування національним життям, по суті, як громадське суспільство. У «Нарисі історії словесності русько-української» він протиставляв громадське право, яке питомо національний тип суспільної самоорганізації, та до якого споконвіку тяжіє український народ, чужому для нього монархічному правлінню, яке нав'язують йому різні заїди. Не приймаючи загалом слов'янофільської ідеології, П. Куліш усе-таки визнавав за нею й окремі позитивні тенденції: шанування національних святих, національне самопізнання, увага до вітчизняної історії та духовної спадщини. «Свобода личности і покорение природы человеком я вовсе не исключают из своих desiderata; но свобода личности бывает временами несовместима с политической независимостью» [5, с.156].

мостью народу, без которой она не достижима. Когда ж общественный организм получит возможность развиваться из самого себя с наименьшим посторонним влиянием, его развитие неизбежно приведет к свободе личности, а сия последняя будет непременно направлена к покорению природы человеком» [5, с.125–134].

У системі історіософських поглядів Куліша критична оцінка козащини випливає із його уявлень про перспективні і неперспективні шляхи боротьби за національне визволення й обумовлювалася неприйняттям революційної ідеології як руйнівної, що спекулювала на народних рухах в минулому й загрожувала антисуспільними і руйнівними акціями в майбутньому. Передбачаючи, що сваволя темної озлобленої юрби занепасть і культуру, і волю, Куліш жахався охлократії більше, ніж утисків царського самодержавства.

Куліш добре усвідомлював, що уславлення «святих ножів» і кривавих заграва може призвести до національної катастрофи. В сучасному цивілізованому світі можливий лише один шлях розвитку – шлях поступової генези і культурного просвітництва.

Етичні, культурно-історичні, соціально-політичні проблеми, взяті через антитезу «серце-голова», письменник трактує в дусі «хutorянської філософії», вважаючи її єдиною, що відповідає природі українця.

П. Куліш протиставляє «хутір», під яким розуміє єдність людини з природою, землеробську культуру, сільський спосіб життя «городу», тобто міському життю і міській культурі. Справжнім охоронцем українського народного духу є селянин, хutorянин. Прагнення до хutorського життя є прагненням самого «серця», бо в такому способі життя, на думку письменника, реалізуються вищі і сталі цінності. Що ж до міста, то воно, за його переконанням, вороже українській людині, це «скоповище многолюдства», «безмежна вулиця» міське життя робить людей однаковими, схожими істотами. У таких поглядах на місто з його способом життя відбилися реалії тогочасної дійсності – протилежність між містом і селом, страх перед містом експлуататором, який був притаманний більшості темного, забито-го, пригнобленого селянства.

«Хutorська філософія» Пантелеймона Куліша ґрунтується на Біблії, взята, як він сам про писав, «прямісінько з Євангеліє». Та й в цілому філософські погляди письменника мають релігійно-ідеалістичний характер. Першоосновою всього сущого, на думку куліша, є Бог, що «створив один закон правди, один закон природи, один закон життя або буття і звелів створитися усій різноманітності як мислячої, так і несвідомої природи, або краще сказати, єдиний істині, названий космосом». Звідси П. Куліш вбачав «життєве начало» історії в «галузі духу, а не матерії; в галузі ідеї, а не форми». «Оставайтесь при своїй городянській філософії, а нам дозвольте нашу селянську філософію проповідувати, взявши її прямисінько з тої книжечки (тобто, з Біблії), котру сотнями років великі городи затуманюють, тай досі затуманили» [6, с.254–255].

Хutor для Куліша є символом духовного центру земного життя, у якому людина досягає розсвітлення і здобуває свою внутрішню незалежність. Первинним трактуванням хutora було – Житло Духа Святого. «Хutorська філософія це одвічна духовна практика українців хліборобів». «Хutor» – це ознака розселення українців, головна риса індивідуалізму, незалежності, самостійності і чистоти єднання з Богом. Хutor – це Україна, якої треба, як «і своєї рідної мови, і свого рідного звичаю, вірним серцем держатися» [7, с.131]. Хutor у Куліша асоціюється із збереженням традицій, культури, національної ідентичності. Хutorська філософія Куліша розкриває сутність спадкоємності, основою якої є дотримання одвічних народних традицій.

У трактуванні П. Куліша хutor є наче заповідником, де, на його думку, зберігаються різні ознаки етносу. Український філософ наголошує, що мешканці хutora повинні жити завжди у гармонії з природою. «Хutor це суверенна територія, де людина може зберегти свою автономність» [8, с.32]. Реальний хutor – світ, що співіснує з іншими сві-

тами. Для українського філософа, хutorяни – це однодумці, яких об'єднує спільна думка та переконання.

У «хutorській філософії» П. Куліша знайшли своє відображення особливості українського менталітету, зв'язок з природою, із землею, тобто те, що сьогодні прийнято називати атеїзмом. У цілому в його особі маємо одного із виразників і провідників української духовності, національної ідеї, що йшов в одній низці з Т. Шевченком, М. Костомаровим, М. Драгомановим та І. Франком.

Куліш прожив довго і пройшов довгий шлях змін світогляду ніби аж до повного протиставлення вихідному його світоглядові. Від романтизму він еволюціонував до позитивізму, від релігійного світогляду – до культу науки, від православ'я до ідеї природної релігії, спільної для усіх людей і народів, від козакофільства до козакофобства. Часто «західництво» та гостра критика західної культури змінювали одне одного, так само змінювалися вибухи «полонофільства», «русофільства», «австрофільства», які ліквідувалися лише обставинами.

Лейтмотивом Кулішевих змагань упродовж усього життя було двосудне прагнення: зберегти національне обличчя українського народу, його мову й культуру, звичаї і традиції, закласти основи національно-самобутньої української літератури – і водночас європеїзувати українців. Орієнтуючи співвітчизників на засвоєння здобутків західної і світової цивілізації, він ревно жадав вивести рідний народ, українське письменство й науку на широку дорогу світового поступу.

На основі опрацьованих джерел і літератури ми можемо зробити висновок про злиття романтичного і позитивістського філософських напрямків у творчій спадщині Куліша. Спираючись на них він прагнув досягти своєї високої мети. Позитивістські позиції були тим ґрунтом, на якому вирросло прагнення нести освіту й культуру своєму народу, що стане гарантом його майбутнього добробуту й державної незалежності.

Пантелеймон Куліш вірив, що національні ідеали та непроминальні цінності минулого не розгубляться, а утвердяться в народному житті та стануть основою для створення нових непересічних національно-культурних цінностей, які є необхідною умовою у творенні держави України. Саме це і було для Куліша основним моментом того розвитку національного і загальнолюдського духу, який він вважав самодостатнім процесом і самоціллю.

Список використаних джерел:

1. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів: Накладом Укр.-рус. вид. спілки, 1910. V. 444 с. (Писання Івана Франка; 1).
2. Бетко Ірина. Філософська поезія Куліша // Філософська і соціологічна думка. 1994. № 11-12. С.110-120.
3. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ, 1992. 228 с.
4. Микитчук С.П. Вплив романтизму на світоглядне бачення П. Куліша // Проблеми історії XIX-XX ст. Вип. XV. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/piu19-20/2008_15/32.pdf
5. Куліш П.О. Нарис історії словесності русько-української. Погляд на занедбаня народної мови // Хроніка 2000. Київ, 2009. Вип.78: Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. С.125–134.
6. Куліш П. Листи з хutora: Твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1989. Т. 2. С.244-280, 254-255.
7. Куліш П. Хutorська поезія. Львів, 1882.
8. Білий О.В. Поняття просвітництва в естетиці пізнього П. Куліша // Радянське літературознавство. 1989. № 8. С.32-37.

This article is devoted to the range of issues related to the cultural and literary activities of Panteleimon Kulish, his appeal to the village as the centre of human life, where the true guardian of the Ukrainian national spirit is a peasant, a farmer.

Key words: P. Kulish, «village philosophy», worldview, language, heart, soul, person.

Отримано: 26.02.2019

С. В. Трубчанинов, кандидат історичних наук, доцент

ЕПІЗОД ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: М. ШАРЛЕМАНЬ VS С. ПАРАМОНОВ

Учені-зоологи Микола Шарлемань (1887–1970) та Сергій Парамонов (1894–1967) отримали вищу освіту в Києві у 1910-х рр., довгий час працювали в одних і тих самих академічних установах. Їхнім спільним захопленням було вивчення «Слова о полку Ігоревім». У повідомленні розповідається про полеміку між ученими з приводу історичної географії Київської Русі.

Ключові слова: історична географія, Київська Русь, «Слово о полку Ігоревім».

Драматичними і багато в чому подібними були біографії Миколи Шарлеманя (1887–1970) та Сергія Парамонова (1894–1967).

Уродженець м. Кременчука на Полтавщині, нащадок переселенців з Ельзасу М. Шарлемань свою наукову діяльність розпочав наприкінці 1900-х рр., коли був вільним слухачем агрономічного факультету Київського політехнічного інституту за спеціальністю «прикладна зоологія» [2, с.6-8]. З 1918 р. він брав активну участь у роботі Природничої секції Українського наукового товариства, пізніше став головою Зоологічної секції УНТ. З 1919 р. молодий учений також працював на посаді вченого консерватора Зоологічного музею [2, с.11-12; 8, с.58]. У 1922 р. М. Шарлеманя обрано членом, пізніше – вченим секретарем Комісії краснзнавства ВУАН [2, с. 14]. Академік О. Новицький залучив його до роботи у Всеукраїнському археологічному комітеті [8, с.64]. У 1924–1930 рр. він працював директором Державного рибного заповідника Конча-Заспа [2, с.80-89].

У серпні 1936 р. Президія ВУАН затвердила подання Інституту зоології про присвоєння М. Шарлеманю вченого ступеня кандидата наук. А через рік учений подав на захист своє докторське дослідження – підручник «Зоогеографія УСРР», у якому узагальнив всі знання по історії природи, починаючи з XI ст. В лютому 1939 р. йому було присвоєно вчене звання професора [8, с.67-69].

У 1934 р. М. Шарлемань очолив Зоологічний музей АН України, пізніше очолював Інститут зоології. У 1943 р. був вивезений до Німеччини. Повернувся в Київ у 1946 р., але довгі роки був під підозрою у радянських властей. М. Шарлемань був автором понад 300 наукових праць. Про цю сторону його діяльності багато написано сучасними дослідниками [1; 2; 3; 9].

Як підкреслює В. Ульяновський, набагато більшу відомість йому принесла любов до історії, особливо до «Слова о полку Ігоревім» [8, с.106-108]. Три десятиліття присвятив М. Шарлемань вивченню «Слова о полку Ігоревім» та природи доби Київської Русі. Його перша праця з цієї проблеми – «Фауна та мисливство навкруги Києва 900 років тому» (1938 р.), хоча і містила вихвалання «планової соціалістичної реконструкції фауни», проте продемонструвала велику увагу вченого до джерел, зокрема до фресок Софійського заповідника в Києві [див.: 14, с.599-605]. У 1950–1960-х рр. учений став постійним автором авторитетного видання Відділу давньоруської літератури Інституту російської літератури АН СРСР. У своїх статтях і замітках М. Шарлемань розповідав про тварин і рослин, згаданих в «Слові», торкався географічної номенклатури і термінології «Слова», намагався встановити маршрут Ігоревого походу та розташування окремих географічних об'єктів.

Випускник природничого відділення фізико-математичного факультету Київського університету 1917 року Сергій Парамонов тривалий час співпрацював з М. Шарлеманем у одних і тих самих академічних установах. Як свідчать нещодавно опубліковані дані, у 1938–1943 рр. він очолював Зоологічний музей АН України. Під час німецької окупації музею було підпорядковано новоствореному Інституту захисту рослин (директор – М. Шарлемань). Окупанти вивезли матеріали музею до Німеччини. Їх супроводжував С. Парамонов. Наприкінці війни він потрапив у союзну зону окупації. У 1945 р. в Парижі у часописі «Русские новости» учений опублікував свою першу роботу про «Слово о полку Ігоревім». У 1947 р. С. Парамонов виїхав до Австралії, де працював ентомологом. Але широкому загалу він більше був

відомий як історик і письменник Сергій Лесной [10, с.123-125; 11, с.26, 30-33; 4]. Інтерес до його праць не згасає і в наш час. Так, протягом останніх двох десятиліть російськими видавництвами здійснено десятки передруків історичних творів С. Лесного [5; 7 та ін.].

Свої праці по славістиці С. Парамонов надсилав до радянських вчених – наприклад, до АН СРСР напередодні Міжнародного з'їзду славістів 1958 року, а також М. Шарлеманю. Варто підкреслити, що останній у своїх листах намагався спонукати С. Парамонова до повернення на Батьківщину [11, с.37-38, 270]. Не виключаємо, що дане листування відбувалося під контролем КДБ. Саме тому, коли ця «операція» не вдалася, у 1960 р. з'явилася далека від академічного стилю М. Шарлеманя тенденційна стаття, у якій він охарактеризував дослідження С. Парамонова як «ганебне, хибне явище в історії вивчення «Слова о полку Ігоревім»». Ця публікація, як підкреслює сучасний дослідник А. Шаповал, поклати край багаторічним стосункам між двома вченими [15; 11, с.40].

У 1969 р. зоолог Євдокія Решетник, яка завдячувала М. Шарлеманю та С. Парамонову порятунком під час окупації, вирішила написати наукову біографію останнього. На її прохання частина архіву С. Парамонова з Австралії була передана до Інституту зоології в Київ. Із зібраними матеріалами ознайомився директор інституту академік І. Підоплічко [10, с. 126]. Зберіглася чернетка передмови, яку готував академік. Один із варіантів її заголовку – «Як зоолог Парамонов став істориком». У своїй передмові І. Підоплічко стверджував, що С. Парамонов «виступав з критикою західних фальсифікаторів нашої історії» [6, арк.6]. Однак, наукову біографію С. Парамонова на той час так і не було видано, а матеріали вченого передали на збереження до Інституту архівознавства НБУВ [10, с.126].

Слід зазначити, що не всі гіпотези М. Шарлеманя та С. Парамонова історично-географічного плану витримали випробування часом. Так, М. Шарлемань у 1961 р. висунув гіпотезу про те, що літописний Путивль слід ототожнювати не з однойменним містом, а з населеним пунктом Путивськ, який знаходиться на правому березі р. Десна, за 5–6 км від центру Новгород-Сіверського. Учений навіть наголошував, що відкриття у Путивлі фундаментів давньоруського храму, яке сталося незадовго перед цим, не може похитнути його переконання, що Путивль «Слова» це Путивськ на Десні [12, с.328].

Отже, відомі учені М. Шарлемань та С. Парамонов ґрунтовно вивчали історичну географію України доби Київської Русі. Незважаючи на окремі недоліки, їхні праці і сьогодні мають значення для вирішення окремих проблем історичної географії.

Список використаних джерел:

1. Борейко В.Є. М.В. Шарлемань: невідомі сторінки біографії // Беркут: Український орнітологічний журнал. Том 4. 1995. Вип. 1-2. С.85-87.
2. Василюк О.В. Микола Шарлемань: напровесні заповідної справи. Київ: ПВТП «LAT&K», 2017. 420 с.
3. Гнатів О.В. Педагогічна спадщина Миколи Шарлеманя в контексті розвитку екологічної освіти й виховання // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2013. № 5 (31). С.55-63.
4. Корнєєв В.О. Справжнє життя Сергея Лесного (матеріали до біографії Сергія Яковича Парамонова) // Українська ентомофауністика. 2014. 5(1). С.7-42.

5. Корнєєв В., Кравцов А., Ковалів Ю. Бібліографічний список нарисів, спогадів та історичних публікацій С.Я. Парамонова // Українська ентомофауністика. 2014. 5(1). С.55-62.
6. Підоплічко І.Г. Чому один зоолог став істориком? Стаття. [Не раніше 1970] // Інститут архівознавства НБУВ. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 164. 6 арк.
7. Сергей Лесной [Парамонов С.Я.]. Откуда ты, Русь? Крах норманнской теории. Москва: Алгоритм, Эксмо, 2005. 384 с.
8. Ульяновский В. Влюбленный в древности зоолог: Николай Шарлемань и его исследования по истории Древней Руси // Шарлемань Н.В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка. Киев: Издательский дом «Антиквар», 2015. С.13-114.
9. Хохлова О.М. М.В. Шарлемань. Життєвий шлях. Наукова спадщина. Полтава, 1998. 160 с.
10. Шаповал А.І. Документи українського ученого С.Я. Парамонова у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: розміщення, склад, знахідки // Архіви України: науково-практичний журнал. 2016. № 1. С.123-145.
11. Шаповал А.І. Документи С.Я. Парамонова у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: джерелознавче дослідження: науковий каталог. Київ: НБУ ім. В.І.Вернадського, 2016. 348 с.
12. Шарлемань Н.В. Где был Путивль, упоминаемый в «Слове о полку Игореве»? // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. Т. XVII. С.327-328.
13. Шарлемань Н.В. Заметки натуралиста к «Слову о полку Игореве» // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. Т. VIII. С.53-67.
14. Шарлемань Н.В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / сост., предисл. и коммент. Василия Ульяновского. Киев: Издательский дом «Антиквар», 2015. 1132 с.
15. Шарлемань Н.В. Сергей Парамонов о «Слове о полку Игореве» // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. Т. XVI. С.611-616.

Zoologists Mykola Charlemagne (1887–1970) and Sergiy Paramonov (1894–1967) received higher education in Kyiv in the 1910's. For a long time they worked in various institutions of the Ukrainian Academy of Sciences. Studying of «The Tale of Igor's Campaign» and nature of Kiyvan Rus era were objects of their joint interest. The first special work of M. Charlemagne on this topic dates back to 1938, S. Paramonov – 1945 (published in Paris). In 1947 S. Paramonov was in Australia. To the general public he became known as a historian and writer – under the pseudonym Sergiy Lesnoj. The report tells of an acute debate between M. Charlemagne and S. Paramonov about the historical geography of Kiyvan Rus.

Key words: Historical geography, Kiyvan Rus', «The Tale of Igor's Campaign».

Отримано: 26.02.2019

УДК 94(477.4)+«17/18»(081)

А. Г. Філінюк, доктор історичних наук, професор

ДО ПИТАННЯ ПРО СУЧАСНЕ ОСМИСЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ПРО ТРЕТІЙ ПОДІЛ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ І ЙОГО МІСЦЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті на основі сучасного осмислення офіційних документальних джерел і наукової літератури відтворено справжні наміри, плани, перебіг подій навколо повстання на чолі з Т. Костюшком і вплив третього поділу Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. на подальшу долю Польщі та України. Обґрунтовано роль Російської імперії в руйнуванні та знищенні Польської державності.

Ключові слова: Третій поділ, Річ Посполита, повстання, Росія, Австрія, Пруссія, Україна, Правобережжя, розчленування, доля.

Тема вирізняється актуальністю, оскільки як тоді, 225 років тому, так і тепер розвиток українського суспільства та України значною мірою залежить: з одного боку, від перехресної взаємодії кількох національно-політичних орієнтацій всередині країни, з другого – від зовнішнього чинника, передусім російського та польського. В останньому десятилітті XVIII ст. ключовими стали поділи Речі Посполитої, зокрема третій, який не тільки спричинив повну руйнацію польської державності, а й розчленування українських земель між Російською та Австрійською імперіями й тим самим викликав нові суспільні явища і напрями їх розвитку. Це, в свою чергу, підвищує теоретичний і практичний інтерес до третього поділу Речі Посполитої і його впливу на історичну долю України.

Мета дослідження. На основі вивчення опублікованих документів і матеріалів й наукової літератури розкрити причини та суть третього поділу Речі Посполитої в 1795–1797 рр. і його наслідки для подальшого розвитку України.

Аналіз засвідчує, що українська історіографія налічує незначну кількість праць, присвячених обраній проблемі. У XIX ст. до неї зверталися М. Костомаров і П. Куліш, протягом XX ст. – побічно М. Грушевський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, В. Верига, Я. Грицак, В. Смолій, П. Усенко, О. Філатова, А. Філінюк. Більшість істориків робили акцент на тому, які країни і з якою метою здійснили Поділи Речі Посполитої.

З-поміж праць останнього часу адресно тему поділів розкриває лише кілька авторів. Зокрема, О. Рубльов наголошує, що придушення повстання 1794 р. потягло за собою ліквідацію Речі Посполитої на основі третього, остаточного поділу [12, с.297-303]. Поділам Речі Посполитої дослідження присвятив автор цієї розвідки, де охарактеризував внутріполітичні процеси в Речі Посполитій напередодні та

в період їх проведення, котрі привели до розчленування, а згодом і повної ліквідації польської державності, проаналізував інтереси держав, які їх здійснили, й обґрунтував тезу про те, що країни Європи, нажалі, не мобілізували своїх зусиль для її захисту [17]. О. Філатова простежила вирішальну роль зовнішнього чинника в здійсненні поділів Речі Посполитої у контексті всесвітньої історії [16].

В польській літературі, яку останнім часом уособлює колективна праця «Польща – Нарис історії» за редакцією В. Мендєцького і Є. Брацисевича, підкреслюється широка палітра причин, обставин і наслідків поділів Речі Посполитої – провина прихильників реформ, які викликали гнів Катерини II, гальмування торговцями реформ, скерованих на зміцнення держави, але найбільше – агресивна й груба політика сусідніх держав, що прагнули збільшити власну територію, котрі спричинили фатальні наслідки [11, с.147].

Британський вчений Н. Дейвіс у фундаментальній праці з історії Польщі [7] однозначно доводить, що Річ Посполита стала жертвою політичної вивіскіції (експерименту над живим організмом, форми катувань) сильних сусідніх держав і що кожен поділ, у тому числі й третій, був логічним наслідком спроби започаткувати програму реформ, невіддільним елементом процесу придушення реформ задля збереження російського панування.

Російська історична думка артикулює, як і раніше, участь Росії в поділі як вимушену й зухвало продовжує продукувати власну картину бачення міжнародного конфлікту навколо залишків державності Речі Посполитої. Так, у двотомній монографії «История внешней политики России», підготовленій під керівництвом О. Сахарова, ключовим є підкреслення про три групи причин зникнення польської держави: глибоку кризу польського державного уст-

рою, політику сусідніх держав Пруссії, Австрії та Росії і несприятливу міжнародну ситуацію [13, с.168-197]. Науковець П. Стегній, розглядаючи польське питання в контексті формування системи міжнародних відносин у Центральній і Східній Європі, розкрив взаємини Росії, Пруссії та Австрії в ході розгортання і придушення повстання Т. Костюшка й висвітлює тристоронні переговори у Петербурзі, що завершилися підписанням російсько-австрійської декларації й остаточним оформленням третього поділу Речі Посполитої [15].

Наукове зацікавлення викликає праця білоруських учених «Польща проти Російської імперії: історія протистояння» [9], де складні польсько-російські відносини, зокрема польське повстання 1794 р. на західних кордонах Російської імперії, подані в формі історичних документів, свідчень очевидців, листування безпосередніх учасників подій з обох сторін.

Загалом аналіз наукової літератури та документальних джерел формує чітке уявлення про умови, в яких відбувся третій поділ Речі Посполитої, про те, що він собою представляв і які наслідки мав на подальшу долю України. Між тим, поза увагою дослідників залишається глибоке осмислення умов, причин і чинників, під впливом яких могутні імперії – Росія, Австрія та Пруссія знищили Річ Посполиту, не дивлячись на спротив на чолі з Т. Костюшком під гаслом захисту польської держави, свободи її жителів і рівності віри, який навесні 1794 р. охопив територію Польщі, Литви, Білорусі, Курляндії та Правобережної України.

Зважаючи на масштабність обраної проблеми та обмежені можливості цієї розвідки, зупинимо увагу на декількох її важливих аспектах. Передусім, зазначимо, що вивчення теми ми почали з осмислення змісту документів, тісно переплетених між собою і пов'язаних із наслідками третього поділу Речі Посполитої. Два з них – це секретні декларації про союз між Росією та Австрією від 23 грудня 1794 (3 січня 1795 р.). [2, с.243] про третій поділ Польщі, датований цим же числом [15, с.490]. Перший із них засвідчує, що якщо, здійснення другого поділу Речі Посполитої Росія пояснювала захистом православних і єдинокровних братів від польського свавілля, то третій поділ Москва та Відень розглядали не інакше як нову винагороду за витрати і жертви, пов'язані з війною. До того ж, російська сторона взяла на себе зобов'язання сприяти отриманню австрійським імператором винагороди, на яку він нібито мав право за принципом рівності у взаємних придбаннях, зокрема за рахунок неправильно зайнятої цією республікою частини Венеціанської території. В цьому переконливий доказ того, що першу скрипку в третьому поділі Речі Посполитої таки відіграла Росія.

Другий аспект. Ані в хронологічному, ані у політичному плані третій поділ не був одноразовим актом. Адже російсько-австрійський і російсько-пруський договори були підписані у Петербурзі не тільки 3 січня, а й 24 жовтня 1795 р. [12, с.302]. Рівно через місяць, 25 листопада 1795 р., в Гродні король Речі Посполитої С. Понятовський зрікся трону [1, с.490]. Тиждень поспіль, 2 грудня, відповідно до умов третього поділу, прусська армія замінила росіян у Варшаві [15, с.439, 449]. В жовтні 1796 р. територіальні уточнення було узаконено третейським рішенням Катерини II [6, с.271-280]. І, нарешті, 15 (26) січня 1797 р. в Санкт-Петербурзі був підписаний договір про поділ між Росією, Пруссією та Австрією, який став простим актом делімітації кордонів. Відтак територія Речі Посполитої втретє, на цей раз остаточно, була поділена між трьома імперіями. Незалежна Польська Республіка утворилась тільки після Великопольського повстання 1918–1919 рр. [10].

Третій аспект полягає в тому, що, якщо під час другого поділу самодержавство спрямувало проти збройних сил Речі Посполитої 100-тисячне російське військо, то для придушення національно-визвольного повстання на чолі з героєм війни за незалежність США генералом Т. Костюшком, яке складалася переважно з мирних учасників, Росія, Пруссія та Австрія спрямували у дев'ять разів більші вій-

ськові сили: перша – 400-тисячну, друга – 190-тисячну і третя – 300-тисячну армії [8, с.249]. Важливим було і оточення та обеззброєння царськими військами легкокінних польських Житомирського і Костянтинівського полків виступили для з'єднання з військами Т. Костюшка [14, с.100]. Не менш важливим було і те, що, утримуючи Польщу в стані політичної анархії, царизм брутально придушував всі спроби повернути незалежність і тим самим ослабити єдність і волю польського народу до опору. Не без російської сторони відбувся розкол польської еліти: радикали мріяли повернути незалежність «із народом і для народу», натомість помірковані воліли бачити селянина з косою на жнивах, а не на полі битви [11, с.115, 147], попри те, що Т. Костюшко надавав великого значення їх участі у повстанні. Саме селянство і прогресивна інтелігенція Правобережжя виявляли симпатії до особи керівника повстання. Слід наголосити і на тому, що самодержавство чимало зробило, щоб повстання не охопило великих територій Речі Посполитої, привівши в повну бойову готовність свої війська і встановивши особливі пости, зокрема поблизу Могильова і Жванця на Поділлі [14, с.100]. Не останню роль у цьому відіграв і віроломний союзник – Пруссія. Невипадково багато польських істориків вказують, що поділи були шедевром політики Берліну.

Тому, попри початкові перемоги польської сторони, запал повстанських військ виявився недостатнім порівняно з військовою перевагою «союзу трьох чорних орлів». Не надійшла сподівана допомога з боку Франції. Кривавий штурм військами Суворова лівобережної частини Варшави – Праги, під час якого вбили тисячі її мешканців, спричинився до капітуляції. Через кільканадцять днів рештки повстанської армії склали зброю. Керівники повстання опинилися в російському полоні або покинули країну [11, с.146].

Четвертий аспект. Інсурекція 1794 р. на чолі з Т. Костюшком, яка тривала понад півроку, не мала перспективи на успіх, оскільки питання розв'язувалося наявністю сил у держав, спроможних захопити й утримати новий набуток. Патріотичні сили національно-визвольної боротьбу вели з багатократно сильнішими противниками без міжнародної підтримки. За третім поділом Речі Посполитої Австрія отримала окуповану нею територію (землі до Пільци та Бугу і до Вісли на заході (північна частина Краківського і Сандомирського воєводств, Люблінське воєводство, частина Холмської землі та Мазовії, разом 47 тис. км². із 1,5 млн. осіб), названу Новою Галичиною; Пруссія – землі решти Мазовії з Варшавою, західну частину Підляшшя, невелику частину Краківського воєводства та частину Литви і Білорусі до Німану, всього 48 тис. км². і 1,0 млн. мешканців, які отримали назву Нова Південна Пруссія; Росія здобула більшість союзників землі – Курляндію, решту Литви, Білорусі, Західну частину Волинського воєводства, західні частини Холмської землі і Белзького воєводства, разом 120 тис. км². із населенням 1,2 млн. осіб. Результати поділу були зафіксовані в російсько-австрійському та російсько-пруському договорах відповідно 3 січня і 24 жовтня 1795 р. [2, с.238-243; 3, с.261-271]. Остаточний договір про поділ, підписаний у Санкт-Петербурзі Росією, Пруссією і Австрією 15 (26) січня 1797 р. [4], після зречення престолу останнього короля С. Потоцького 14/25 листопада 1795 р. [1, с.490] та уточнення третейським рішенням Катерини II у жовтні 1796 р. [5, с.271-280].

Отже, повстання на чолі з Т. Костюшком було лише приводом до третього поділу Речі Посполитої. Аналіз текстів Декларації Росії і Австрії про третій поділ Польщі, секретної Декларації щодо союзу між Росією і Австрією, Конвенції між імператрицею Росії та королем Пруссії з приєднанням до них імператора римського про її остаточний поділ засвідчує, що справжні причини полягали в тому, що Росія та її союзники переслідували виключно свої державні цілі, а не захист польського народу від хаосу, анархії і попередження смуту. Саме тому Польща була зайнята союзними військами, покорена та поділена за правом сили.

За останнім поділом Речі Посполитої територія українського Правобережжя разом із Лівобережжям і Півден-

ною Україною опинилися в складі Російської імперії, а характер, особливості та перспективи розвитку всієї Наддніпрянської України стали визначатися передусім інкорпораційною політикою царизму, спрямованою на перетворення її в країну, колонію нової метрополії. В цьому справжній загарбницька суть експансіоністської політики, глибока нещирість Катерини II щодо кінцевої мети всієї кампанії і ставлення до польського та українського народу.

Список використаних джерел:

1. Акт отречения его величества короля Польского от королевства своего от 14/25 ноября 1795 г. // Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва: Междунар. отношения, 2002. С. 490.
2. Декларация России и Австрии о третьем разделе Польши от 23 декабря 1794 г. / 3 января 1795 г. // Мартенс Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Т. II. Санкт-Петербург, 1875. С.238-243.
3. Конвенция относительно раздела Польши, заключенная между Россиею и Пруссиею, при участии Австрии от 13 (24) октября 1795 г. // Мартенс Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. А. Бенке, 1875. С.261-271.
4. Конвенция между их величествами императором Всероссийским и королем Прусским, за преступлением к оной и его Величества императора Римского об окончательном разделе Польши между взаимными их державами, заключенная в Санкт-Петербурге января 15/26 дня 1797 года. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Polen/XVIII/1760-1780/Stegniy/1-20/9.phtml?id=10877>
5. Третье решение, постановленное именем Императрицы Екатерины, по поводу разграничения Польских владений между Австрией и Пруссиею от 10 октября 1796 г. // Мартенс Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. А. Бенке, 1875. С.271-280.
6. Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів. Історія України XIX століття: навч. посіб. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. 408 с.
7. Дейвіс Н. Боже ігрище: Історія Польщі / [пер. з англ. П. Тарашук]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
8. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі від найдавніших часів до сьогодення. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 752 с.

9. Малишевский Н.Н. (сост.) Польша против Российской империи: история противостояния: Минск: Букмастер, 2012. 704 с.
10. Матейко Ян. Третий раздел Речи Посполитой: воспоминания вместе. URL: <https://skeptimist.livejournal.com/1517719.html>.
11. Польша – нарис історії / [за ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича; пер. з пол. І. Сварника]. Варшава: Ін-т нац. пам'яті, 2015. 367 с.
12. Рубльов О.С. Поділи Польщі 1772, 1793, 1795 // Енциклопедія історії України: у 10 т. / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка. 2011. Т. 8: Па-Прик. С.297-303.
13. Санін Г.А. Разделы Речи Посполитой // История внешней политики России. XVIII век (от Северной войны до войн России против Наполеона) / [отв. ред. А.Н. Сахаров]. Москва: Междунар. отношения, 1998. Т. 2. С.168-197.
14. Смолій В.А. Повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка і Правобережна Україна // Укр. іст. журн. 1974. № 2. С.98-103.
15. Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва: Междунар. отношения, 2002. 696 с.
16. Філатова О. Поділи Речі Посполитої // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки». 2017. № 5 (354). С.104-117.
17. Філінюк А.Г. Поділи Речі Посполитої в долі Правобережної України // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр. / [редкол.: В.С. Степанков (голов. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. С.102-119.
18. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома. 2010. 728 с.

In the article on the basis of modern understanding of official documentary sources and scientific literature, the real intentions, plans, events of the revolt led by T. Kostyushko and the influence of the third division of the Commonwealth at the end of the eighteenth century were reproduced. For the future fate of Poland and Ukraine. The role of the Russian Empire in the destruction and destruction of Polish statehood was substantiated.

Key words: Third division, Rzeczpospolita, uprising, Russia, Austria, Prussia, Ukraine, Right Bank, dismemberment, fate.

Отримано: 26.02.2019

УДК 378.093:94:378.4(477.43)«20/21»

Ю. А. Хоптяр, кандидат історичних наук, професор

УТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК КАФЕДРИ АРХІВОЗНАВСТВА, СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ТА ПРАВОНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ К-ПНУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

У статті на основі документальних матеріалів, інших опублікованих джерел досліджується історія становлення кафедри «Архівознавства спеціальних історичних та правознавчих дисциплін», її професорсько-викладацький склад і зміни у ньому впродовж майже півстоліття, багатопланова діяльність викладачів і лаборантів.

Ключові слова: археологічні розкопки, вихованці, дослідження, історія кафедри, історичний факультет, навчальний процес, наукова діяльність, реорганізація, перейменування, професорсько-викладацький склад, студентська молодь.

Витоки сучасної кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін К-ПНУ імені Івана Огієнка сягають до 1918 р. – часу заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету, структурною одиницею якого був історико-філологічний факультет. З того часу університет зазнав численних перейменувань та змін статусів. Першу згадку про кафедри у виші знаходимо на початку 1930-х рр. Саме в 1930 р. Інститут народної освіти перейменовується в Інститут соціального виховання (ІСВ) і однією з десяти кафедр, що з'явилася в ІСВ стала **кафедра історії** [13, с.208]. З 1944 р. у складі учительського інституту (з 1949 р. – педагогічного інституту) функціонував історичний факультет, кафедру історії якого у 1948-1949 навчальному році поповнили кан-

дидати історичних наук П.Ф. Лаптін і Г.І. Яворський [13, с.209].

У 1952 р. внаслідок поділу кафедри історії утворилось два підрозділи: кафедра загальної історії та **кафедра історії народів Росії**. Першим завідувачем кафедри історії народів Росії став ректор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту імені В.П. Затонського, кандидат історичних наук, доцент І.С. Зеленюк.

В середині 1950-х рр. інститут, як і вся УРСР, пережив чергову хвилю репресій. Це виявилось в закритті історичних факультетів у Житомирському, Ніжинському і Чернівецькому педінститутах. Не обминуло цієї лихої долі й історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту [4, с.150]. Через "скорочення штатів" у 1956 р. за розпо-

рідженням Міністерства освіти УРСР історичний факультет педінституту припинив свою роботу, при цьому істориків четвертокурсників випустили, а студентів-істориків молодших курсів перевели до Станіславського педінституту [1, с.5], а кафедру історії народів Росії знову об'єднали з кафедрою загальної історії у **кафедру історії** [13, с.210].

Лише у 1964 р. в складі історико-філологічного факультету рішенням того ж Міністерства освіти УРСР відновили історичний відділ, а з ним і кафедру історії [2, с.18]. Викладання історичних дисциплін тоді забезпечували молоді кандидати історичних наук: М.Ф. Александр, І.С. Винокур, Л.А. Коваленко, А.О. Копилов, Ф.А. Петляк, О.Д. Степенко. Завідувачем був призначений кандидат історичних наук Л.А. Коваленко, який у 1965 р. здобув учений ступінь доктора історичних наук [2, с.19-20; 4, с.170].

В середині 1960-х рр. викладацький колектив К-ПДІ понів важку втрату. У грудні 1966 р. трагічно загинув перший завідувач кафедри історії народів Росії, ректор К-ПДІ І.С. Зеленюк (1909-1966) [2, с.20].

На початку травня 1968 р., Рада Кам'янець-Подільського педагогічного інституту імені В.П. Затонського ухвалила рішення про поділ історико-філологічного факультету на два самостійних. Історичний факультет розташувався одноосібно у навчальному корпусі № 2 (Старе місто), площа якого становила 1534 м². Прийом студентів зріс до 75 осіб [13, с.210]. У зв'язку з відновленням роботи історичного факультету уже наступного 1969 р. кафедра історії зазнала чергової реорганізації і на її базі утворилося одразу дві: **кафедра історії СРСР і УРСР** (завідувач – І.С. Винокур) і загальної історії (завідувач – Л.А. Коваленко). На кафедрі історії СРСР і УРСР на той час працювали викладачі: доценти І.С. Винокур, П.Ф. Щербина, О.Д. Степенко [4, с.440], Ю.М. Тарасов [4, с.474], асистенти М.Ф. Довгань [2, с.20], В.А. Радіоненко [2, с.20], Б.М. Кушнір [4, с.266], старший лаборант А.Ф. Гуцал [4, с.120]. На посаді завідувача І.С. Винокур працював до 2005 р. (36 років).

Викладачі кафедри активно займалися не тільки навчально-виховною, але й науково-дослідною роботою тому уже в 1970-х рр. побачили світ солідні монографічні праці: І.С. Винокур "Історія та культура черняхівських племен" (1972), "Давні слов'яни на Дністрі" (1977), П.Ф. Щербина "Судебна реформа на Правобережній Україні" (1974) [2, с.22].

Крім того у 1971 р. за ініціативою Інституту історії АН УРСР за головної редакції Української радянської енциклопедії АН УРСР з видавництва вийшло масштабне історико-краєзнавче видання "Історія міст і сіл УРСР" у 26-ти томах. Серед багаточисельного авторського колективу знаходилися і викладачі кафедри історії СРСР і УРСР. Своєї публікації до "Історії міст і сіл УРСР. Хмельницька область" подали: І.С. Винокур [11, с.297-323; 576-583], О.Д. Степенко [11, с.200-209], В.А. Радіоненко [11, с.226-231], Б.М. Кушнір [11, с.324-332; 583-591].

У другій половині 1970-х – початку 1980-х рр. поступово зростала чисельність викладацького складу кафедри історії СРСР і УРСР. У 1977 р. після закінчення навчання у К-ПДП, був залишений працювати на посаді старшого лаборанта кафедри М.Б. Петров [5, с.348]. Завершивши навчання в аспірантурі у 1978 р. до колективу кафедри повернувся уже на посаду асистента А.Ф. Гуцал [4, с.120]. В жовтні 1979 р. ректор К-ПДІ А.О. Копилов запросив на роботу на посаду асистента кафедри О.М. Завальнюка [5, с.153]. Крім того, до викладацької роботи приступили історики О.Т. Щур (1981 р.) [5, с.620], В.І. Якубовський (1984) [5, с.631] та І.І. Щегельський. З кафедри суспільних дисциплін у 1984 р. перейшов І.В. Рибак [5, с.404].

На той час викладачі кафедри працювали в кількох напрямках, а саме: активні заняття науковою і педагогічною діяльністю, археологічні експедиції, праця в архівах, участь у наукових конференціях та інших. Чимало зусиль було докладено для збагачення навчально-методичної бази факультету. Так, викладачами І.С. Винокуром, А.Ф. Гуцалом, викладачем-методистом Б.М. Кушніром, лаборантами М.Б. Петровим, В.П. Мегеєм сформувалася археологічна лабораторія, яка після щорічних експедицій постійно поповнювалася новими артефактами, створювався шкільний

кабінет історії, кабінет наочних посібників, виготовлялось чимало унаочнень (мап, макетів схем, таблиць) з різних дисциплін та інше.

Одним із пріоритетних напрямків роботи кафедри у 1960-80-ті рр. були перманентні археологічні розкопки, які очолював професор І.С. Винокур за участі А.Ф. Гуцала, М.Б. Петрова, В.Ф. Мегея, І.І. Щегельського та інших. Практично це були постійнодіючі експедиції що досліджували проблему літописних давньоруських міст Поділля і Південно-Східної Волині (Бакота, Губин, Ізяслав, Кам'янець-Подільський, Полонне та інших). Починаючи з 1963 р., І.С. Винокур присвятив 17 літніх польових сезонів комплексному вивченню адміністративного центру Пониззя XII-XIII ст. – літописній Бакоті і завершив свою працю виданням тепер уже відомої книги "Бакота" (співавтор П.А. Горішний), яка здобула визнання і популярність серед широкого загалу громадськості та науковців [4, с.73]. Чимало польових сезонів було пов'язано з дослідженням поселення східних слов'ян У-УІІІ ст. н.е. поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області. Одним із важливих результатів цих досліджень стало відкриття першої в Європі ювелірної майстерні слов'ян середини I тис. н.е. За матеріалами цих досліджень пізніше була опублікована спеціальна монографія "Слов'янські ювеліри Подністров'я" [3, с.10]. На початку 1980-х рр. І.С. Винокур, разом з М.Б. Петровим пошастило дослідити і зафіксувати залишки двоповерхового міського будинку XII-XIII ст. у Старому місті Кам'янця-Подільського. Цим було підтверджено функціонування міського давньоруського поселення XII-XIII ст. у місті над р. Смотрич [3, с.11].

Кафедра СРСР і УРСР розширювала професійні горизонти підготовки фахівців. У 1979 р. запроваджувалася нова спеціальність "Держава і право", що передбачало підготовку студентів, майбутніх учителів "Правознавства" в середній школі, тому збільшився щорічний прийом студентів до 90 осіб [2, с.23]. У зв'язку з цим навчальний процес збагатився рядом нових правових дисциплін, а кафедра поповнилася фахівцями-правовиками, які утворили на кафедрі секцію права. Так, на кафедрі з 1982 р. почав працювати військовий юрист І.С. Філімонов. Він був призначений відповідальним за секцію правовиків до якої входили: В.М. Зінчук, М.А. Зенюк, В.А. Кулінський, І.І. Мозолевський, В.А. Талько, В.О. Коротун, пізніше О.С. Озімовський, С.Б. Почапський, Ю.А. Хоптяр (1987 р.) [2, с.24].

У 1970-1980-х рр. тривало зростання кваліфікації науково-педагогічних кадрів. У 1978 р. завідувач кафедри Іон Срулевич Винокур захистив докторську дисертацію на тему: "Історія та культура черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя (перша половина I тис. н.е.)". Захист успішно відбувся у Інституті археології АН УРСР [3, с.10]. У тому ж році дисертацію на здобуття вченого ступеню доктора юридичних наук захистив П.Ф. Щербина [4, с.542], а у 1981 р. докторську дисертацію на тему: "Селянська колонізація Південного Уралу періоду феодалізму" вдалося захистити Ю.М. Тарасову [4, с.475]. Кандидатські дисертації захистили М.Ф. Довгань "Діяльність КПУ по виконанню рішень XXII з'їзду КПРС в галузі народної освіти (1961-1965 рр.)" (1971 р.) [4, с.131], О.М. Завальнюк "Селянський аграрний рух на Правобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.)" (1980 р.) [5, с.152], І.В. Рибак "Селянські комітети (товариства) взаємодопомоги Української УРСР (1921-1932 рр.)" (1982) [5, с.404], О.Т. Щур "Боротьба комсомольців і молоді Поділля проти німецько-фашистських загарбників в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр." (1983 р.) [5, с.621], В.І. Якубовський "Давньоруські пам'ятки XII-XIII ст. верхів'їв річок Південного Бугу і Случа" (1984) [5, с.631].

У 1981 р. за успіхи, досягнуті в галузях навчально-виховної, науково-дослідної і громадської роботи завідувачу кафедри І.С. Винокуру було присвоєно почесне звання "Заслужений працівник вищої школи УРСР" [3, с.10].

Наукові здобутки кафедри поповнили нові монографічні праці професора І.С. Винокура "Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя" (1985) [2, с.25], О.М. Завальнюк (у співавторстві) "Історіографія Великої

Жовтневої соціалістичної революції на Україні" (1987) [5, с.153], І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, В.І. Якубовський "Довідник з археології України" [2, с.25] та інші.

Поруч із здобутками кафедра несла і важкі втрати. У 1981 р. пішов з життя М.Ф. Довгань (1924-1981).

Початок 1990-х рр. позначився для кафедри історії СРСР і УРСР новими змінами. Викладачі, студентський загал не залишилися байдужими до процесів, що сколихнули всю країну, призвели до розпаду СРСР та утворення незалежної Української держави. Не дивно, що саме історики вітали зміни в суспільно-політичному житті, пов'язуючи з ними надії на майбутнє. Адже тоді відкривалися широкі можливості дослідження раніше закритих та непопулярних тем, розпочалася робота по ліквідації так званих "білих плям" історії, тепер можна було відкрито говорити й писати про багаторічну боротьбу українців за свою незалежність, про яскраві сторінки українського державотворення, про тих хто віддав життя за незалежність України, проте під тиском тоталітарної комуністичної ідеології були забуті, а їх імена спалювані та навшані на них ярлики зрадників.

В зв'язку з цим у 13 жовтня 1990 р. за наказом ректора А.О. Копилова на підставі рішення вченої ради, кафедра історії СРСР та УРСР зазнала реорганізації внаслідок чого утворилася кафедра історії України, а кафедра історії СРСР, після розпаду СРСР 1991 р., дістала нову назву – **кафедра історії країн Східної Європи та археології**. Такі зміни позначилися на якісному показнику кафедри, адже на утворену кафедру історії України перейшли доценти О.М. Завальнюк, М.Б. Петров, О.Д. Степенко, В.І. Якубовський старші викладачі Б.М. Кушнір та І.І. Щегельський. На звільнені місця у 1990-х рр. на кафедру прибули: кандидати історичних наук В.С. Прокопчук, В.О. Савчук, асистент А.Б. Турняк (за сумісництвом) [2, с.32], ст. лаборант В.А. Гуцал (1993).

Список використаних джерел:

1. Рибак І.В. Кафедра історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін: здобутки та перспективи. *Кліо*. 2012. Спецвипуск.
2. Копилов С., Газін В.В. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 76 с.
3. Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Наукова бібліотека, Кафедра історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін; [укл.: О.М. Завальнюк,

В.С. Прокопчук, О.Б. Комарніцький]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 228 с.

4. Кам'янець-Подільський державний університет в особах. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2003. Т.1. 796 с.
5. Кам'янець-Подільський державний університет в особах. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. Т.2. 928 с.
6. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 928 с.
7. Юрій Анатолійович Хоптяр (до 55-річчя від дня народження і 35-річчя науково-педагогічної діяльності): біобібліографічний покажчик / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка; [редкол.: С.А. Копилов, Л.В. Клімчук (відп. ред.) та ін.; укладачі: В.Г. Байдич, О.Г. Погорілець]. (Серія "Постаті в освіті і науці"; вип.22). Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2016. 52 с.
8. Василь Малий – людина, педагог, вчений / уклад. О.Б. Комарніцький. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 60 с.
9. Енциклопедія історії України: В 10 т. / авт. В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2007. Т.4: Ка-Ком. 518 с.
10. Енциклопедія історії України: В 10 т. / авт. В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2012. Т.9: Прил. С. 929 с.
11. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. У 26 т. Київ: УРЕ, 1971. 706 с.
12. Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 р. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. 388 с.
13. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2003. 408 с.
14. Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи: Збірник матеріалів шостої Всеукраїнської археологічної конференції. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., 2017. 168 с.

The article on the basis of documentary materials, other published sources explores the history of the formation of the department of «archives of special historical and legal disciplines», its faculty and changes in it for almost half a century, the multifaceted activities of teachers and laboratory assistants.

Key words: archaeological excavations, students, research, history of the department, history department, educational process, research activities, reorganization, renaming, faculty, students.

Отримано: 26.02.2019

УДК 378.1(477)«192»

Д. Р. Яблонська, аспірантка

ІНСТИТУТИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ УСРР: СТАН МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ, ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ПРАЦІ, НАУКОВА І ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті висвітлено діяльність інститутів народної освіти УСРР. Звернено увагу на стан матеріально-технічної бази та її основні проблеми. Особливо аналізуються питання організації навчального процесу, наукової роботи та участі працівників і студентів у громадському житті.

Ключові слова: інститут народної освіти, матеріально-технічна база, організація навчального процесу, наукова робота, громадська діяльність.

Педагогічні вищі, як ніхто інший, відчували на собі політичні, економічні та культурні зміни в країні у 1920-х рр. У післяреволюційних умовах в УСРР до 1929 р. постало 13 інститутів народної освіти (ІНО), які працювали у важких матеріально-технічних умовах, за постійної зміни навчальних програм, ідеологізації наукової і громадської роботи. Певний внесок у вивчення цієї проблеми належить О.М. Завальнюку [17], О.Б. Комарніцькому [20-23], О.Л. Рябченко [32], О.В. Ляпінній [27], Левченко В.В. [26], Прилуцькому В.І. [29] та іншим дослідникам. Проте, вони лише окреслили проблему, залишивши наступникам потребу глибокого висвітлення її складових.

Упродовж 1920-х рр. заклади вищої освіти УСРР переживали велику матеріальну скруту, що негативно позначалося на їх діяльності. Більшість ІНО змушені були виживати самотійно та особисто забезпечувати себе усім необхідним. Дер-

жавна підтримка була мізерною, оскільки всі кошти спрямовувалися на становлення економічного потенціалу країни.

Найскладнішим для інститутів УСРР було забезпечення приміщень інвентарем та студентів житлом. Переважну більшість обладнання, бібліотечних фондів та навчальних площ заклади усаджували від попередньої історичної доби, використовуючи його у повсякденній роботі. Інколи здійснювався обмін літературою з різними бібліотеками, зокрема, у 1926 р. Кам'янець-Подільський ІНО обміняв деяку частину власних книг із потрібними виданнями, які йому надали Руський народний інститут у Львові та Всенародна бібліотека України [13, арк.9, 18]. Чимало труднощів виникало із забезпеченням вишів продуктами харчуванням, особливо під час голодомору 1921-1923 рр. [6, арк.11зв.].

Житло при ІНО існувало у двох типах: інтернати, які утримувалися вишами, та гуртожитки, що були у підпорядкуванні комітетів поліпшення побуту студентів (КППС) [20, с.567]. Більшість вишів не мали власних гуртожитків, тому значна кількість молоді змушені були самі себе забезпечувати житлом, що найчастіше вимагало чималих коштів. Інколи гуртожитки містилися в будинках, непристосованих для проживання (казарми, в'язниці, трактири), а у кімнатах мешкали по 10-30 осіб [29, с.20].

Вже на кінець 20-х рр. ситуація із гуртожитками дещо покращилася. Наприклад, у вересні 1928 р. місцева рада робітничих і червоноармійських депутатів передала в розпорядження Кам'янець-Подільському ІНО два гуртожитки, розташовані на вулицях Косовського та Могилівській [5, арк.1]. Однак, такі гуртожитки не могли на 100 % забезпечити житлом студентів педвищів країни. Так, найбільше студентів вміщав гуртожиток у Донецькому ІНО – 74% від загальної кількості, у Кам'янець-Подільському – 61%, Херсонському – 54%, Чернігівському – 50%, Одеському – 43%, Волинському та Миколаївському – 38%, Харківському та Полтавському – 29%, Київському ІНО – 16% [20, с.569], а Дніпропетровський ІНО свого гуртожитку взагалі не мав [27, с.269]. У відсотковому відношенні по забезпеченні інтернатами ситуація була подібною із гуртожитками, а в деяких закладах і гіршою.

Підготовка майбутніх педагогів у вишах здійснювалася відповідно із навчальними планами та програмами. Наприкінці кожного триместру декани факультетів ІНО на загальних зборах інформували про навчальні результати, а також про зміни. Загалом, для перших навчальних планів, за якими працювали педвищі на початку 1920-х рр., були характерні багатопредметність, дублювання предметів, нечітко сформульована спеціалізація підготовки студентів, надмірне захоплення предметами виробничого циклу тощо [21, с.45-62].

Значний вплив на освітню діяльність педагогічних ЗВО мали українізаційні процеси. У 1920-х рр. викладання тут велося переважно російською мовою. Єдиним вишем, у якому викладали українською, був Кам'янець-Подільський ІНО [2, арк.73]. Водночас в інших закладах становище було гіршим. Наприклад, українську мову в Одеському ІНО знали лише 29% студентів [26, с.183], у Харківському та Донецькому ІНО – 10-20% [8, арк.45].

Особлива увага у вишах приділялася ідеологічному навчанню, яке забезпечувало «політичне виховання кожного комсомольця, комуніста, студента» [35, с.2]. У навчальні плани вводилися додаткові заняття для обговорення рішень більшовицької партії і радянського уряду, доповідей на партійних з'їздах. У вишах мали місце й інші форми політнавчання: партійні дні, політінформації, політхвилини, політзарядки тощо. Для кращих студентів влаштовували поїздки в музеї ім. В. Леніна у Києві та Москві [20, с.182].

Нестабільна міжнародна ситуація, можливість військового конфлікту створювала потребу посилення військово-патріотичного виховання студентської молоді. Зокрема, відповідно до постанови ЦВК СРСР від 20 серпня 1926 р., з 1925-1926 н.р. запровадили допризовну військову підготовку [24, с.60], в ході якої вивчали військову інженерію, топографію, тактику, теорію, проходили стройову підготовку [15, арк.35].

Посилення наукового потенціалу, збільшення прошарку молодих вчених та дослідження різних історичних, економічних і культурних аспектів було одним із завдань діяльності педвищів УСРР. Переважно наукова робота здійснювалася на науково-дослідних кафедрах, запроваджених відповідно до постанови РНК УСРР «Про утворення науково-дослідних кафедр» від 2 грудня 1921 р. [34, с.75]. Найбільш відомою була науково-дослідна кафедра Поділля Кам'янець-Подільського ІНО, заснована 1922 р. Її основна робота спрямовувалася на проведення наукових досліджень, археологічних та геологічних розвідок, підготовку аспірантів до наукової і викладацької діяльності та популяризацію наукових результатів серед населення [4, арк.5-5зв.]. Унаслідок активної роботи кафедра видавала наукову продукцію, як окремі праці, так і статті, у науковому збірнику ВУАН, «Записках Кам'янець-Подільського інституту народної освіти». У 1929 р. за державні кошти

вона почала видавати «Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри» [18], які були схвалено сприйняті науковою громадськістю.

В ІНО створювалися наукові товариства, які ставили за мету залучати викладачів, аспірантів та студентів до спільної науково-дослідної роботи, розвивати й удосконалювати її форми. Одним з таких товариств, яке мало історико-літературне спрямування, діяло у 1920-х рр. в Ніжинському ІНО. У 1924-1925 н.р. воно об'єднувало секції історії і суспільствознавства, нової і новітньої літератури, літературних вечорів і вистав [33, с.136].

Для підготовки до наукової роботи при інститутських кафедрах створювалися наукові гуртки. Найрезультативнішими з них були красназвчі, робота яких активізувалася зі створенням 20 листопада 1922 р. Комісії красназвства ВУАН [31, с.63]. На місяць вона створювала свої осередки. У 1924-1925 н.р. було створено гурток в Одеському [9, арк.71зв., 116зв.] та Харківському ІНО [32, с.91]. Загалом, більшість гуртків виникли у 1925-1926 рр. Зокрема, у 1926 р. з'явилися наукові гуртки в Кам'янець-Подільському, Ніжинському [14, арк.18-18зв.], Харківському та Донецькому ІНО [11, арк.66зв.]. Робота у них проводилася у формі лекцій, доповідей, підготовці рефератів, виступів на конференціях, співпраці з місцевими музеями та бібліотеками тощо [25, с.32-33].

З середини 1920-х рр. у вишах почали реалізовуватися ідея діяльності наукової організації праці (НОП). Особлива увага зверталася на ІНО, оскільки майбутні учителі мали формувати в учнів вміння правильно вчитися, читати книги, спостерігати, планувати свою роботу тощо [19, с.161]. Для проведення НОП у вишах створювали спеціальні «нопівські комісії» та гуртки, які керували цією роботою і стимулювали її. Такі гуртки діяли у Волинському [9, арк.311зв.], Миколаївському [28, с.80.], Ніжинському [14, арк.19] та Кам'янець-Подільському ІНО [1, арк.141].

У вишах працювали також мовні гуртки нацменшин, у Кам'янець-Подільському ІНО діяли гуртки польської, єврейської мов [3, арк. 44]. Єврейські гуртки діяли у Миколаївському [10, арк.749.] і Ніжинському ІНО [14, арк.19]. Крім того, у середовищі ІНО популярністю користувалися літературні, природничі, історичні гуртки та педагогічні семінари вищого типу [23, с.117-118.].

У тогочасному радянському суспільстві виробилось переконання, що громадська діяльність має бути на одному рівні із навчальною та науковою. Так, кореспондент газети «Студент Прикордоння» В. Присемський стверджував, що всі виші мають готувати «не лише фахівця, а фахівця плюс громадського діяча» [30, с.2]. Однією із форм громадської активності вишів була участь колективу ІНО у загальнодержавних заходах. Вони урочисто відзначали державні свята, зокрема, річницю Жовтневої революції, день Червоної армії та ряд інших революційних свят. Студентство педагогічних навчальних закладів вшанувало пам'ять В. Леніна, Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, радянських державних діячів 20-30-х рр. та визначних культурних діячів [20, с.392]. Контроль за святкуванням різних подій здійснювала культурно-масова (освітня) комісія, до складу якої входили представники профкому, студклубу, редакції газети і президії гуртків [12, арк.36, 50].

На процеси становлення та розвитку громадської діяльності впливали студентські самоврядні організації [7, арк.12]. Найпоширенішими з них були студкомки, які створювалися відповідно до положення «Про студентські організації при інститутах УСРР» від 26 грудня 1921 р. [16, арк.31-32]. Вони займалися питаннями організації навчального процесу, ліквідацією академзаборгованості, підвищенням навчальної дисципліни, виховною роботою тощо. Паралельно зі студкомками з осені 1922 р. почали функціонувати студентські профспілкові організації [22, с.26-27].

Отже, у 1920-ті рр. інститути народної освіти УСРР, попри їхню слабку і застарілу матеріально-технічну базу, провадили навчальну, наукову і громадську діяльність відповідно до радянської парадигми підготовки учительських кадрів. Велика увага приділялася вивченню марксистсько-ленінської теорії, ідейно-класовому загартуванню, громадській активності. Організація навчального процесу відбувалася

за не завжди раціонально вмотивованими навчальними планами, передбачених вивчення маси дисциплін, які не мали прямого відношення до професійної діяльності. У більшості вишів було відсутнє українськомовне навчання, що порушувало права українців на навчання рідною мовою. Значна увага приділялася науковій роботі професури і студентів, яка переважно реалізовувалася на науково-дослідних кафедрах, в гуртках і семінарах. Складно і на недостатньому рівні вирішувалися побутові питання, пов'язані із забезпеченням нормальних умов проживання майбутніх педагогів.

Список використаних джерел:

1. ДАХМО. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 141.
2. ДАХМО. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 73.
3. ДАХМО. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 477. Арк. 44.
4. ДАХМО. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 953. Арк. 5-5зв.
5. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 1.
6. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 233. арк. 11зв.
7. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 292. Арк. 12.
8. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 384. Арк. 45.
9. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 71зв., 116зв., 311зв.
10. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 749.
11. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 568. Арк. 5а, 7, 666зв.
12. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 415. Арк. 36, 50.
13. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 4687. Арк. 9, 18.
14. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9. Арк. 18зв-19.
15. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 35; 965.
16. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1076. Арк. 31-32.
17. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. 644 с.
18. Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри / редкомісія: проф. Кондрацький Ф.А., голова [та ін.]; НКО УСРР, Упр. наук. установими. Полтава: Держвидав України, 1929. Том 1. 187 с.
19. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні. Харків: Держ. вид-во України, 1926. 216 с.
20. Комарницький О.Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 192-1930-х рр.: монографія. Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
21. Комарницький О.Б. Навчальні плани як основа підготовки учителів у педагогічних вишах УСРР у першій половині 1920-х рр. // Вектор: зб. наук.-метод. праць Кам'янець-Подільського планово-економічного технікуму-інтернату. Кам'янець-Подільський: Рута, 2016. Вип. 1. С.45-62.
22. Комарницький О.Б. До питання про самоорганізацію студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (20-ті рр. XX ст.) // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 1. С.26-27.
23. Комарницький О.Б. Гурткова науково-дослідна робота студентів педагогічних навчальних закладів Поділля та південно-східної Волині у 20-30-х рр. XX ст. // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. Хмельницький: Мельник А.І., 2015. Вип. 4. С.113-120.
24. Костецький. Навчаємося військової справи // Студент революції. 1927. № 8. С. 60.
25. Лаврут О.О. Діяльність студентів у гуртках // Наукові праці: наук.-метод. журн. Миколаїв: Черноморс. держ. ун-т ім. П. Могили, 2009. Т. 115. Вип. 102. Історія. С.27-35.
26. Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невідлого експерименту: монографія. Одеса: ТЕС, 2010. 428 с.
27. Ляпіна О.В. Інститут народної освіти (1920-ті – початок 1930-х рр.): порівняльний аспект // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. Дніпропетровськ: Дніпропетров. нац. ун-т, 2008. Вип. 6. С.263-271.
28. В Николаевском ИНО // Студент революції. 1924. №1-2. С.80.
29. Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939 рр.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2001. 249 с.
30. Приемський В. Що перше? // Студент Прикордоння. 1929. 21 трав. Ч. 5. С.2.
31. Прокопчук В.С. Під егідою Українського Комітету краєзнавства. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 312 с.
32. Рябенко О.Л. Харківський інститут народної освіти імені О.О. Потєбні (1921-1930 рр.). Харків: ХДАМГ, 2000. 214 с.
33. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин: Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя, 1999. 288 с.
34. Ткаченко В.В. Діяльність науково-дослідних кафедр у вищих навчальних закладах та організація галузевої науки в УСРР у 1920-1930 роках // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2009. Вип. 23. С.75-83.
35. Явтушенко П. Нове кування... // Червоний шлях. 1923. 13 квітня. №70. С.2.

The article reflects the activities of the institutions of public education of the Ukrainian SSR. Attention is paid to the state of the material and technical base and its main problems. Separately analyses the organization of the educational process, scientific work and the participation of workers and students in public life.

Key words: institute of national education, material and technical base, organization of the educational process, scientific work, social activity.

Отримано: 26.02.2019

УДК 94(477)«1943/1955»

В. П. Ярич, аспірант

ДЖЕРЕЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ УЧАСНИКА МОЛОДІЖНОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ НА ПОДІЛЛІ У ПОВОЄННОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ

У розвідці зроблена спроба розкрити інформаційний потенціал 8-митомної особової справи ГДА СБУ керівника Дунаєвського проводу ОУН Й. Демчука «Лугового» про діяльність молодіжного крила націоналістичного руху на Поділлі в першому десятилітті після Другої світової війни.

Ключові слова: Й. Демчук («Луговий»), архівна справа, потенціал, молодіжні групи, Дунаєвський надрайонний провід.

На підставі Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», прийнятого 9 квітня 2015 р. [9], дозволено працювати з документами і матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Завдяки цьому значно зросли можливості для формування джерельної бази з вивчення національно-визвольного руху 1940–1950-х-рр., зокрема дослідження теми про молодіжні групи українських націоналістів та їх діяльність на території Поділля у післявоєнний період.

Серед важливих архівних матеріалів із дослідження молодіжного руху варто виділити великі за обсягом справи

надрайонних провідників, кожна з якої за своїм інформаційним наповненням заслуговує на глибоке вивчення, осмислення та окреме висвітлення. Дане дослідження присвячене огляду 8-митомної справи Дунаєвського надрайонного провідника, а пізніше Вінницького районного провідника Йосипа Демчука «Лугового» обсягом 2626 сторінок, виявленої нами в фонді Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Наше зацікавлення матеріалами справи мотивувалося тим, що її фактичний матеріал стосується не лише особи молодого подільського підпільника-націоналіста, а надзвичайно великої кількості молоді краю. Фактично 8-томна

архівна кримінальна справа «Лугового» містить потужний невивчений інформаційний потенціал з історії національно-визвольного руху 1920–1950-х рр.

Другим за значенням Подільського проводу після Василя Бея був Йосип Демчук «Луговий». Із серпня 1946 по червень 1949 р. – керівник Дунаєвського надрайонного проводу ОУН (Миньковецький, Новоушицький, Дунаєвський райони Кам'янець-Подільської і частина Вінницької областей). З серпня 1949 р. – керівник Вінницького надрайонного проводу. Захоплення «Лугового» співробітниками МГБ 8 лютого 1951 р., мало катастрофічні наслідки для проводу. Демчук знав усю вертикаль повстанського руху у Хмельницькій та Вінницькій областях, таємні квартири, симпатиків національного руху серед мирного населення, лінії зв'язку з центральним проводом ОУН, склад та локації молодіжних груп проводу.

Проаналізувавши інформацію протоколів допиту, зазначаємо, що це справжній взірць мужнього та витривалого подільського підпільника. Як свідчать документи, протягом 10 днів після захоплення силовиками, незважаючи на тиск і практично щоденні нічні допити, юнак не повідомив органам держбезпеки жодної таємної інформації про стан підпілля. Завдяки своїй витримці і безстрашності, дав підпічним час на глибоку конспірацію. З дня затримання – 8 лютого 1951 р. до 18 червня 1952 р. він пережив близько ста допитів, котрі проводились у різний час впродовж доби, але майже половина – пізно ввечері і вночі.

З постанови про арешт від 18 липня 1851 р. ми дізнаємося і про саму біографію Йосипа Демчука. Уродженець с. Петриків Микулинецького району Тернопільської області українець із селян-бідняків Й. Демчук, 1923 р. н., вступив в ОУН і перебував у військовому формуванні «Січ» з травня 1941 р. та проводив антирадянську роботу. В 19-річному віці, починаючи з 1943 р., очолив референтуру «СБ» Тернопільського повітового проводу, потім був заступником референта «СБ» Кам'янець-Подільського окружного проводу, а з серпня 1946 р. став керівником проводу, беручи систематичну участь в арештах, допитах і вбивствах радянських громадян. Керував Дунаєвським, а з серпня 1949 р. – Вінницьким надрайонними проводами ОУН, вербуючи людей в організацію, закладаючи конспіративні квартири, розповсюджуючи літературу серед населення та займаючись збройними пограбуваннями установ і колгоспів [1, арк.2, 3, 7, 31]. До складу його групи входили: «Черник» (1927 р.н.), «Мирон» (1925 р.н.), «Змагун» (1929 р.н.), «Шепель» (27 років), «Степан» (28 років), «Нечай» (1930 р.н.), «Сурмач» (22 роки), «Улас», «Алکید». З групою тісно співпрацювали «Сурмач», «Діброва», «Дем'ян», «Аркадій», «Арсен» (В. Шевчук із с. Зелена Дунаєвського району та інші).

Особливо важливою є інформація про особовий склад молодіжного повстанського руху на Поділлі. З матеріалів архівної справи стали відомими такі імена молодих підпільників, як: учень 10 класу І. Юрченко з с. Івча Літинського району (1930 р.н.), 19-річний Діма Немировський, 18-річний юнак із с. Зарванці, 20-річний Станіслав з с. Коло-Михайлівка, 18-річний Михайло та 19-річний Іван з с. Сосонки [5, арк.49-52], 19-річний Василь і 18-річний Іван із Мізяківських хуторів, десятикласник з с. Хижинці, 14-річний Борис і 19-річний житель із с. Ведмеже Вушко Вінницького району, Олексій (1932 р.н.), два десятикласники з с. Медведки Калинівського району, 18-річний Микола Франчук, 28-річний

Андрій і його 20-річний брат Іван із с. Вонячин, випускник десятирічки з с. Багринівці, 17-річний хлопець з с. Івча, 18-річний юнак із с. Борків Літинського району, учень 10 кл. с. Стодольці та 19-річний хлопець із с. Головичинці Жмеринського району. Серед підпільників молодіжного націоналістичного крила були також 22-річний студент 4 курсу Вінницького будівельного технікуму з Пирогово і 17-річний юнак із с. Якушинці Вінницького району, 19-річний і 20-річний студенти Вінницького педінституту, восьмикласник і два 9-класники з с. Лаврівки Вінницького району, 20-річний підпільник із с. Лиса Гора, 26-річний Степан з с. Нова Гута, 19-річний Михайло з с. Покутинці Віньковецького району, 19-річний В. Кузьмінський із Нестеровець, 26-річний Саша з Балина Дунаєвського району, 19-річний студент Кам'янець-Подільського сільськогосподарського технікуму І. Лазовський, 20-річний Олександр та 22-річні А. Сухий і Анатолій із с. Гоголі, студент 2 курсу Кам'янець-Подільського педінституту Іван, Аліса, В. Мельник (1930 р.н.) із с. Женижківці Віньковецького району [3, арк.187], В. Паюк («Нечай»), Павліна з с. Ведмеже Вушко, учителька з с. Широка Гребля, 22-річний Василь із с. Охрімівці Вінницького району та інші.

Загалом, вивчення 8-томної справи Йосипа Демчука з ГДА СБУ, що містить значний масив фактичного матеріалу, проливає світло на діяльність молодіжного крила націоналістичного руху на Поділлі, яка продовжувалася протягом майже десятиліття після завершення Другої світової війни. З іншого боку, вивчення кримінальної справи спонукає до пошуків й уточнення багатьох імен молодих подільських підпільників та осмислення масштабів їх місця і ролі в боротьбі за державну незалежність України.

Список використаних джерел:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 5. Оп. 31. Спр. 67825. Особова справа Демчука Йосипа Васильовича. Т. 1. 310 арк.
2. Там само. Особова справа Демчука Йосипа Васильовича. Т. 2. 316 арк.
3. Там само. Особова справа Демчука Йосипа Васильовича. Т. 3. 327 арк.
4. Там само. Особова справа Демчука Йосипа Васильовича. Т. 4. 332 арк.
5. Там само. Особова справа Демчука Йосипа Васильовича. Т. 5. 356 арк.
6. Там само. Особова справа Демчука Йосипа Васильовича. Т. 6. 334 арк.
7. Там само. Особова справа Демчука Йосипа Васильовича. Т. 7. 321 арк.
8. Там само. Особова справа Демчука Йосипа Васильовича. Т. 8. 330 арк.
9. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/316-19?lang=uk>

An attempt was made to uncover the information potential of the 8-mit personal case of the State Security Service of the SBU of the leader of the OUN Dmytsevska OUN J. Demchuk «Lugovoy» on the activities of the youth wing of the nationalist movement in Podillya in the first decade after the Second World War.

Key words: Y. Demchuk («Lugovoy»), archival affairs, potential, youth groups, Dunaevtsi suburban line.

Отримано: 26.02.2019

УДК 331.108.43.003.13

І. А. Андрейцева, кандидат економічних наук, доцент

ІНДИКАТОРИ ВИМІРЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОЦІНЮВАННЯ ПЕРСОНАЛУ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

У статті досліджено сутність ефективності оцінювання персоналу та методичні аспекти її вимірювання у сучасних економічних умовах. Визначено систему індикаторів вимірювання ефективності управління трудовим потенціалом підприємства.

Ключові слова: ефект, ефективність праці, персонал, трудовий потенціал, індикатори вимірювання, ефективність оцінювання персоналу.

За сучасних умов персонал відіграє важливу роль у формуванні прибутку промислових підприємств, оскільки саме від його професійно-кваліфікаційних, особистісних, вікових, статевих та інших характеристик залежать фінансові результати господарської діяльності. Адже створення на підприємстві гнучкої системи оцінювання є запорукою досягнення високої результативності підприємства, її конкурентоспроможності та динамічного розвитку.

Питання, пов'язані з оцінюванням персоналу підприємства, досліджувались у працях закордонних науковців: А. Алавердова, І. Ансоффа М. Вудкока, В. Галенка, Б. Генкіна, Д. Карнегі, М. Мескона, І. Метцнера, Г. Попова, Б. Сербіновського та ін. До вітчизняних фахівців, які досліджують оціночні механізми персоналу належать: А. Колот, О. Крушельницька, М. Шаповалов, В. Абрамов, Д. Богиня, М. Виноградський, А. Гриценко, В. Данюк, В. Петюх та ін. Незважаючи на пильну увагу до цієї проблеми зазначених авторів, залишаються дискусійними теоретичні та практичні питання щодо формування дієвої системи оцінювання.

Мета дослідження – з'ясування ефективності комплексного оцінювання психологічної та культурно-моральної складових трудового потенціалу з метою підвищення результативності господарської діяльності підприємств.

Під час дослідження ефективності праці на промислових підприємствах, необхідно ретельно розглянути сутність цього явища, тобто проаналізувати споріднені категорії "ефект", "ефективність" і "ефективність праці"; зробити порівняльну характеристику і, за необхідністю, сформулювати власні уточненні визначення. Отже, частина науковців ототожнює ефект з результатом дій, інша визначає ефект як досягнення цілей [2], [3], [4], [5].

На нашу думку, ефект – це досягнутий позитивний або негативний результат відповідних дій, який можливо відобразити в матеріальному, грошовому або духовному вигляді. Ефект може бути як позитивним, так і негативним. Причому його позитивність або негативність оцінюється досить суб'єктивно. Ефект не завжди є результатом заздалегідь визначених цілей. Доцільно виокремити ефект економічний, ефект організаційний, ефект соціальний, ефект персональний.

У подальших дослідженнях, доцільно звернути увагу на поняття "ефективність". Ефективність – здатність забезпечувати ефект [3]. Ефективність характеризує співвідношення отриманого ефекту до затрат на його здійснення і є певною ціною або платою за досягнення даного результату [5]. Ефективність – відносний ефект, результативність процесу, операції, проєкту, що визначається як відношення ефекту, результату до витрат, необхідних для його отримання [4]. Ефективність – здатність приносити ефект [6]. Визначивши недоліки існуючих визначень, сформулюємо власне трактування даного поняття. Ефективність – це окремий позитивний, відносний ефект, що є результатом цілеспрямованої дії, і визначається як співвідношення одержаного результату до здійснених витрат.

Існування різних концепцій сутності ефективності зумовлено різними теоретичними методиками її аналізу, виокремленням якогось окремого аспекту загальної проблеми. Дедалі більше науковців вважають, що приріст прибутку відображає результат реалізації продукції та послуг, а як витрати, зумовивши цей приріст, доцільно застосовувати вартість використаних ресурсів, які визначають виробничий потенціал [2, с.26]. На нашу думку, на ефективність господарської діяльності підприємства впливає фінансовий стан, але найбільш вагомим ресурсом є його персонал.

Економічний ефект віддзеркалює вартісні показники, що характеризують проміжні й остаточні результати господарської діяльності підприємства. Формами прояву економічної ефективності є різноманітні економічні ефекти: зростання продуктивності праці, зростання обсягу товарообігу, збільшення прибутку, зниження фондомісткості й ін. Форми вияву соціальної ефективності зумовлені отриманням соціальних ефектів: поліпшенням умов праці, зростанням життєвого рівня населення.

Отже, ефективність праці необхідно оцінювати як комплексну категорію. Зокрема, ефективність праці тісно пов'язана з результатами виробництва, з організаційною ефективністю (менеджмент персоналу, загальна система управління підприємством). Науковці В.М. Данюк та В.М. Петюх розглядають систему показників, за якими можливо виміряти ефективність менеджменту персоналу. Дану систему показників доцільно застосовувати для оцінки ефективності персоналу [3].

Ми узагальнили методичний інструментарій оцінювання психологічних і морально-культурних складових трудового потенціалу промислових підприємств, який передбачає оцінювання специфічних показників, що характеризують саме трудовий потенціал промислових підприємств (табл. 1).

Таблиця 1

Інструментарій оцінювання психологічних і морально-культурних елементів трудового потенціалу підприємств

Показники	Методичні прийоми
Рівень організованості	Експертні оцінки, метод «360 градусів».
Рівень комунікабельності	Експертні оцінки, тест опитувальник КОС за методикою Синявського В.В., Федоришина В.В.
Рівень стійкості до стресу	Тест опитувальник за методикою Лосенкова В.А., Федоришина В.В., дослідження тривожності за методикою Спілберга Ч.Д., Ханіна Ю.Л.
Рівень пізнавальних здібностей	Дослідження пізнавальних здібностей за методикою Дружиніна В.М., Ханіна Ю.Л., дослідження рівня пізнавальних здібностей за методикою Айзенка Г.
Рівень культури особистості	Самооцінка рівня культури за опитувальником, експертна оцінка, дослідження самооцінки за методикою Допіра А.І., Дьяконова Г.В.
Рівень соціальної відповідальності	Тест-опитувальник, розроблений Бажиним Є.Ф. на основі шкали локусу контролю Роттера Дж.

Ефективне управління людськими ресурсами полягає в максимальному використанні трудового потенціалу підприємства з оптимальними витратами для досягнення стратегічних цілей. Водночас результатом ефективного управління трудовим потенціалом має бути посилення сили мотивації персоналу до високопродуктивної праці. Умовно показники ефективності управління трудовим потенціалом можна розподілити на три основні групи (табл. 2).

Таблиця 2

Показники ефективності управління трудовим потенціалом підприємств

Показники	Їх зміст
Індикатори стану: кількісно-якісний склад, динаміка	За їх даними можна з'ясувати проблеми у сфері управління персоналом (середньооблікова чисельність, коефіцієнт плинності, співвідношення управлінського і промислово-виробничого персоналу)
Індикатори ефективності діяльності персоналу	Інформують про ефективність працівників (продуктивність праці, коефіцієнт використання робочого часу та ін..)
Індикатори ефективності управління персоналом	Ключові показники результативності певних процесів (середня швидкість заповнення вакансії, частка заміщення за рахунок кадрового резерву, середня вартість навчання одного працівника)

До системи показників ефективності управління трудовим потенціалом належать показники економічної ефективності (продуктивність праці, поліпшення якості послуг, витрати на персонал, ефективність управлінських програм); показники соціальної ефективності (соціально-психологічний клімат в колективі, рівень задоволеності персоналу); показники складу персоналу; соціальні показники, організаційно-структурні показники, показники розвитку персоналу (табл. 3).

Розглянуті показники слугують індикаторами критеріїв ефективності і впливають на результативність мотиваційного управління трудовим потенціалом та загалом по підприємству.

Запропонована система показників сприятиме отриманню достовірної картини щодо ефективності діяльності персоналу. Показники мають оцінюватись у динаміці, порівнюватись з відповідними показниками підприємств-конкурентів. При виконанні всіх умов менеджер або керівник матиме правдиву картину щодо ефективності власного персоналу.

Список використаних джерел:

1. Основы управления персоналом: учеб. / под ред. проф. Б.М. Генкина. Москва: Высш. шк., 1996. 240 с.
2. Золотогоров В.Г. Энциклопедический словарь по экономике. Минск: Пальма, 1997. 571 с.
3. Менеджмент персоналу: навч. посіб. / за заг. ред. В.М. Дянюка, В.М. Петюха. Київ : КНЕУ, 2006. 398с.
4. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. Москва: ИНФРА-М, 1998. 479 с.

УДК 94(477)

С. Е. Баженова, доктор історичних наук, професор

МОЛОДІЖНИЙ РУХ ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1890-1904 рр.)

В статті висвітлена участь польської молоді, котра навчалась в університетах та інститутах Києва, Харкова і Одеси, а також в гімназіях і училищах Правобережної України.

Наприкінці 90-х років XIX ст. в Києві польськими студентами була заснована організація «Корпорація», головною метою якої була боротьба з самодержавством за свободу слова, зібрань, для захисту своїх прав і, як кінцевий результат, готувати борців за незалежність Польщі.

В статті висвітлені трансформації, які відбувалися в самій «Корпорації», а також участь поляків в інших таємних революційних товариствах і гуртках.

Ключові слова: польська етнічна меншина, опозиційний рух, самодержавство, «Корпорація».

З виникненням в Європі нової геополітичної ситуації, пов'язаної із розширенням Європейського Союзу, реалізація прагнення України вступити до його складу, спричинили в ній нинішню суспільно-політичну кризу, військовий конфлікт в її східних областях. У цих подіях проявились і певні прорахунки етнополітичної політики у незалежній

Кількісні показники ефективності управління трудовим потенціалом

Напрямок дослідження	Показники
<i>Показники економічної ефективності</i>	
Ефективність використання людських ресурсів	Продуктивність праці, тис. грн.. на 1 особу
	Трудомісткість праці, люд.-год. на 1 виріб
	Рентабельність витрат на оплату праці
Ефективність витрат на персонал	Частка витрат на персонал в загальній сумі витрат, %
	Рентабельність витрат на персонал, %
	Інші
Ефективність управлінських програм	Витрати на управління людськими ресурсами, тис. грн.
	Коефіцієнт якості управлінської праці
	Інші
<i>Показники соціальної ефективності</i>	
Соціально-психологічний клімат у трудовому колективі	Коефіцієнт плинності персоналу
	Кількість порушень трудової дисципліни
	Кількість покарань за порушення виробничої і трудової дисципліни
Задоволеність персоналу різними аспектами праці	Рівень задоволеності персоналу
<i>Соціальні показники</i>	
Рівень оплати праці	Середня оплата праці по підприємству, тис. грн.
	Середня оплата праці за категоріями працівників, тис. грн..
	Термін затримки виплати заробітної плати, дні
	Витрати на соціальні виплати і пільги, тис. грн.
Умови праці	Питома вага працівників, які працюють у шкідливих умовах праці, %
	Середній розмір площі 1 робочого місця, м ³
	Рівень захворюваності на 100 осіб персоналу
	Витрати на утримання соціальної інфраструктури, тис. грн..
	Частка бонусів і премій в загальному заробітку працівників, %
	Витрати на виплату компенсацій за несприятливі умови праці, тис. грн.

5. Сербиновский Б.Ю. Управление персоналом: учеб. Москва: Издательско-торговая корпорация "Дашков и Ко", 2007. 464 с.
6. Экономический словарь / под ред. А.Н. Азрилияна. Москва: Институт новой экономики, 2007. 152 с.

The essence of the efficiency of evaluation a personnel and methodical aspects of her measurement was researched by an author in modern economic terms. The system of indicators of measurement of the efficiency of labour potential management of the enterprise was determined.

Key words: effect, efficiency of labour, personnel, labour potential, measuring indicators, efficiency of evaluation a personnel.

Отримано: 25.02.2019

державі. Тому формування і становлення до національних меншин, у тому числі і польської, як невід'ємної складової українського народу, забезпечення всім їм демократичного, рівноправного і комфортного життя в країні є неодмінною умовою для стабільного миру, подолання економічної і політичної кризи, збереження єдиної України.

Польська меншина в нинішніх політичних подіях в Україні виявила себе як поборник єдиної держави, однак наукові дослідження різних аспектів життя на всіх етапах її історичного розвитку залишається актуальною проблемою в історіографії. Так, серед низки недостатньо вивчених в історичній науці проблем залишається життя польської громади Правобережної України у 90-х років XIX – на початку XX ст. у плані її протистояння імперській політиці, демонополізації та русифікації діяльності молодіжних опозиційних організацій, зокрема «Корпорації».

Метою даної статті є відтворення процесу формування нелегальної молодіжної громадсько-політичної організації київської молоді «Корпорація», а також її діяльність, трансформації.

Значною мірою цього питання торкалися у дослідженнях Б. Тітлінов¹, О. Рафальський², В. Трофимович³, І. Шевченко⁴. Використана також мемуарна література: В. Вержейський⁵, С. Кошутський⁶ та ін. Однак, основою для написання статті послужили фонди архіву ЦДА України у м. Києві (ф. 274, оп. 1, спр. 2982, спр. 203, 303; фонди Державного архіву Російської Федерації у Москві (ДАРФ): Оп. ДП-ОО, спр. 3417, 3455лВ, 109, 110, 145; оп. ДП-ОО, спр. 108432лВ, 149432лВ та ін.).

Характеризуючи суспільно-політичне становище польської меншини Правобережної України в 90-ті рр. XIX ст., варто зазначити, що вона тоді не створила своєї жодної політичної партії, впливових громадських організацій і рухів, а лише послуговувалася такими структурами, які діяли в польській еміграції країн Західної Європи, Королівстві Польському та західноукраїнських землях, займалася переважно нелегальним поширенням політичної, навчальної, художньої польської літератури та періодики з-за кордону, відкриттям таємних польських шкіл і курсів та просвітництвом. Причиною такого стану були політичні репресії самодержавства, розв'язані проти польського населення регіону після розгрому повстання 1863 р., поразка народництва 1870-х – 80-х рр., в якому активну участь брали поляки⁷.

Розглянемо більш детально період 1890-1904 рр., який в свою чергу має чіткі свої два етапи: 1) 1890-1897 рр., коли поляки взяли активну участь у легальних і конспіративних об'єднаннях, земляцтвах і товариствах, що діяли в Правобережній Україні, й структуризувалися в революційному та національно-патріотичному русі; 2) 1898-1904 рр. – період, коли поляки перейшли від пропаганди до практики революційних дій, беручи участь у всеросійських студентських страйках, виступах робітників підприємств, мітингах і демонстраціях трудящих у боротьбі за економічні, соціальні й політичні права і свободу.

Як не парадоксально, але суспільно-політичне життя 90-х рр. XIX – перших років XX ст. перемістилося в середовище польської молоді, що навчалася в університетах та інститутах Києва, Харкова, Одеси, а також у гімназіях та училищах Правобережжя. Студенти та учні-поляки склали у всіх цих навчальних закладах значну кількість, і, щоб захищати свої національні та економічні інтереси, вже традиційно від 1860-х рр. і до початку XX ст. почали створювати свої земляцтва, об'єднання та товариства, які були надто сприйнятні для революційних ідей і зручними для їх використання різними політичними організаціями і партіями, з яких рекрутувалися до них члени з числа студентів. Фактично польські земляцтва та товариства стали ареною боротьби за вплив на них з боку політичних угруповань, що, зрештою, призводило до поляризації політичних таборів у польській меншині.

Прикладом може служити діяльність у 90-ті рр. XIX – на початку XX ст. у Києві в університеті св. Володимира та політехнічному інституті «Корпорації польських студентів» нарізно і об'єднано в одну організацію.

Вперше «Корпорація польських студентів» постала в київському університеті у 1884 р. на руїнах раніше діючої організації «Спілки польської молоді» (ZMP). «Корпорація» з самого початку була багаточисельною організацією і в 1886 р. нараховувала 140-150 членів, які утворили 14-16 «кіл» (гуртків) по 8-10 студентів у кожному. Одночасно із загальним зростанням «Корпорації», збільшилася кількість

членів радикально налаштованих. Так, у 1886 р. виникло три радикальних «кола» (гуртка), кожне з яких нараховувало понад 30 членів⁸.

Упродовж 1890-1895 рр. «Корпорація» розбудувалася, а її осередки в університеті та політехнічному інституті об'єдналися, створивши «Київську корпорацію польських студентів». Вона заснувала за навчальними, науковими, літературними, культурними інтересами та самопомочі 26 гуртків ("кіл"), які незалежно від тематичної спрямованості в суспільно-політичному плані поділилися на так звані «червоних» (радикально налаштованих) і «білих» (поміркованих або консервативних). Зокрема, переважали у той час «червоні», які мали 15-18 гуртків, а «білі» – 7-10⁹. Такий поділ спричинився тим, що, починаючи з кінця 80-х років XIX ст., у середовищі студентської молоді потрапляють марксистські ідеї та відповідна література, а також польські соціалістичні видання "Przedswit" ("Світанок") і "Walka Klas" ("Боротьба класів") та ін.^{10,11}. Це ще більше загострює протистояння в середині «Корпорації», і остання у 1893-1894 рр. розкололася на два угруповання, одне з яких примкнуло до соціал-демократів, інше – до «Союзу соціалістичної молоді» (ZET). Останній у своїй діяльності надавав перевагу організації маніфестацій, мітингів, а після арештів особливо активних членів, його діяльність припинилася^{12,13}.

Координувала діяльність гуртків Рада «Корпорації», до складу якої входили голова, секретар, бібліотекар та представники від кожного кола (гуртка), так звані радні. У 1895-1897 рр. головою «Корпорації» був студент – соціал-демократ Казимир Петрусевич, активними її діячами були Мар'ян Гурський, Станіслав Каліновський, до складу ради входили час від часу їх співники Адам Рабчевський, Юзеф Мошинський, Станіслав Кошутський, Скаржинський та ін.¹⁴. Гуртки подавали Раді програму самоосвіти для своїх членів, яка спрямовувала на вивчення економічних і політичних учень, історію соціальних і визвольних рухів XIX ст., теорії Ч. Дарвіна та ін.

Для цього «Корпорація» мала найбільшу з-поміж інших студентських організацій нелегальну бібліотеку, яка налічувала кілька тисяч книг і постійно поповнювалася соціалістичною літературою з-за кордону¹⁵. Зокрема, за спогадами Ю. Мошинського та В. Вержейського, в їх гуртках впродовж трьох років студенти вивчали утопічний соціалізм, працю К. Маркса «Капітал», польську демократичну думку та визвольний рух¹⁶. Такий підхід самоосвіти політизував і радикалізував студентську молодь, готував її до революційної діяльності.

Найбільш радикальними були гуртки «червоних», які знаходилися на позиціях соціал-демократичних або соціалістичних, керовані студентами-поляками Юзефом Гродецьким, Вінцентієм Богущьким, Мар'яном Гурським, Ігнацієм Загурським, Юзефом Мошинським, Вітольдом Заблоцьким (всі вони стали на початку XX ст. діяльними членами РСДРП, виступали за союз трудящих усіх національностей у боротьбі проти самодержавства, за революційну роботу серед робітників і селян й вважали другорядним питанням відновлення незалежної Польщі)^{17,18}. На чолі «білих» гуртків були Стефан Лукашевич, Юліан Шиманський, Міхал Волосевич, Владислав Мех та інші, які пропагували ідею, насамперед, відродження Польщі і підтримки польського визвольного руху, захисту інтересів польської меншини¹⁹. У цьому плані вони були близькі до програмних вимог Польської партії соціалістичної (ППС), в яких ставилася мета відновлення «самостійної демократичної республіки Польща» та поширення діяльності ППС «у провінції раніше зв'язаних з Річчю Посполитою»²⁰, і контактували з нею. Досить слабі позиції були в «Корпорації» партії Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ).

На межі XIX-XX ст. у «Корпорації» посилювалася боротьба за вплив на неї між РСДРП, ППС і СДКПіЛ²¹. З 1895 р. радикальне крило «Корпорації» посилає молодь, вислана з Варшавського університету до Києва за участь у маніфестації 17 квітня 1894 р у зв'язку із 100-річчям повстання в Польщі під проводом Т. Костюшка, яку організував Ян Кілінський. Ця група в Києві нараховувала 20 осіб, яких називали "кілінчиками"²².

Загалом у 1890-ті роки в «Корпорації» переважали ліво-радикальні сили.

Молодь, яка входила в "червоні кола", була переважно з Литовських і Білоруських губерній, частково з Поділля та Волині. Вони були вихідцями з чиновницьких сімей, дрібної шляхти і управителів. Членами "білих кіл" були студенти – вихідці здебільшого з Поділля, Волині та Київщини, головним чином, з багатой шляхти та заможної інтелігенції польської меншини. Гуртки «білих» у 1890-ті рр. – на початку ХХ ст. підтримувалися і спонсорувалися консервативним табором польської меншини Правобережної України, який прагнув усунути молодь від революційних процесів і залучити до польських визвольних змагань²³. Цим, зокрема, займався київський фабрикант Анджейовський, який заснував і фінансував таємні польські школи для робітників і ремісників, де викладали особи близькі до ППС, матеріально допомагав польським гурткам «Корпорації», влаштовував польські вечори, раути, лотереї, які накопичували кошти для такої діяльності²⁴.

Київська «Корпорація» підтримувала постійні зв'язки із польськими земляцтвами і товариствами інших вишів України, Литви та Росії, посилала своїх представників на з'їзди польських студентських організацій 1897 р. у Вільно, 1898 р. – у Харкові, заснувала гуртки (кола) самоосвіти серед польської учнівської молоді гімназій Києва, Білої Церкви, Житомира, Кам'янець-Подільського, Немирова²⁵. Зокрема, у 1893 р. утворився таємний польський гурток у Білоцерківській гімназії, який створив її випускник, діяч київської «Корпорації» Костянтин Пересвіт-Солтан, а в наступному році очолив учень VIII класу Богдан Скаржинський. Його брат Любомир Скаржинський – студент київського університету і подвизник «Корпорації» допоміг скласти статут, програму, структуру діяльності гуртка, який складався з поляків-гімназистів V-VIII класів (у кожному класі свій окремий гурток), мав спільні бібліотеку польської літератури та касу. Наприклад, Б. Скаржинський, крім загального керівництва, очолював гуртки VIII і V класів, Генрик Чирський – гурток VII, Іван Вилежинський – гурток VI класів. Гуртківці збиралися на свої засідання в квартирі учня VIII класу Казимира Шуляковського, на яких займалися політичною самоосвітою і планували свою діяльність²⁶. У вересні 1894 р. Б. Скаржинський був заарештований жандармами і дав свідчення про гурток, після чого каючись «за зраду», застрелився²⁷. Значення цього гуртка, який вивчав революційну літературу, полягав в тому, що його члени К. Шуляковський, І. Вилежинський, Г. Чирський, брати Людомир і Ярослав Скаржинські, закінчивши цю гімназію, з середини 1890-х рр. – до початку ХХ ст. стали видними діячами у Києві польської «Корпорації» та соціал-демократичного руху.

Внаслідок цього в 1899 р. у Києві, в будинку Локінських, відбувся з'їзд делегатів від польської молоді середніх навчальних закладів Умані, Немирова, Білої Церкви, Житомира та інших міст, який утворив учнівську організацію, яка працювала на статутних засадах «Корпорації»²⁸.

Важливу подією в житті «Корпорації» стало її входування в утворений восени 1894 р. у Києві «Союз об'єднаних земляцтв та організацій». Це був нелегальний союз, що об'єднував 22 земляцтва і національні групи: українську і польську. Керівним органом Союзу була Союзна Рада під конспіративною назвою «Семен Семенович». Союз об'єднав майже 1000 студентів вишів міста, в складі якого активно діяла «Корпорація» як польський гурток (коло). Першим керівником Союзу був В. Крохмаль²⁹.

Крім матеріальної взаємодопомоги своїм членам, Союзна рада багато уваги приділяла об'єднанню зусиль студентів усіх національностей у боротьбі за свої права, займалася організацією та керівництвом масових студентських виступів академічного, а згодом і політичного характеру. Утворення Союзів об'єднаних земляцтв та організацій у вишах Петербургу, Києва, Харкова, Одеси значною мірою сприяли розвитку і зміцненню міжнаціональних зв'язків студентства, подоланню етнічних перешкод та сформуванню спільних інтересів в умовах поглиблення революційної ситуації в країні на межі ХІХ-ХХ ст. Союзні Ради перебували в аван-

гарді боротьби студентської молоді вишів аж до повної політичної диференціації в її середовищі і припинили своє існування напередодні революції 1905-1907 рр.³⁰

З 1890-1891 рр. поза «Корпорацією польських студентів» утворилася радикальна група, яка набрала виразно соціалістичного характеру. До її складу ввійшли студенти та випускники вишів Королівства Польського, Литви, Росії та України, які перебували в Києві, зокрема, С. Нарутович, Я. Хмелевський, Е. Сонгайло, Й. Пересвіт-Солтан, А. Заремба та ін. Вони заснували в місті перші кола (гуртки) «Союзу польської молоді» (ZMP) (ініціатор Ян Харусевич) та гуртки «Союзу молоді соціалістичної» (ZET), які мали зв'язки з Варшавою, Вільно і отримували звідти нелегальну літературу. Однак у результаті дискусій, які призвели до розколу в революційному русі Польщі і утворенню у 1893-1894 рр. двох окремих організацій «Соціал-демократична партія Королівства Польського і Литви» (СДКПіЛ) та «Партія польська соціалістична» (ППС). Відповідно у цей же час спалахнули суперечки у Правобережній Україні щодо визначення належності в соціалістичному русі – соціал-демократичного та соціал-патріотичного. Внаслідок київський гурток «Союз молоді польської» (ZMP) розпався^{31,32}. З початку 1894 р. у Києві існувало два соціалістичних угруповання. Перше («Народний гурток» / "Kolo ludowe", на чолі з Й. Солтаном і медиками Л. Левковичем і Г. Сарцевичем, орієнтувалося на ППС^{33,34}. Друге, очолюване спочатку Станіславом Бахніцьким, а згодом Вінцентієм Богущьким і студентом права Казиміжем Петрусевичем, стало називатися «Польською соціал-демократичною групою» і прийняло програму, редактовану Р. Люксембург³⁵. Активними членами цієї групи були Людвик Наркевич, Петро Полонський, Юзеф Цвирко-Годицький, Мар'ян Гурський, Юзеф Мошинський, а також вислані в Королівство Польського у 1895 р. так звані «кілінчики» Станіслав Кошутський, Станіслав Вжоск, Елена і Євеліна Богущькі, Елена Маньковська та ін.^{36,37}. Група відіграла важливу роль у розвитку соціал-демократичного руху не тільки в Києві, а й губерніях Правобережжя, також у Катеринославі й інших містах півдня України. Зокрема, теоретик та ідеолог цієї групи К. Петрусевич, який домігся внести до програми діяльності право входити до її складу соціал-демократів без різниці національностей, був делегатом I-го з'їзду РСДРП у Мінську (1898 р.), Л. Скаржинський, М. Гурський цього ж року, а пізніше Юзеф Мошинський та інші, увійшли до складу Київського комітету РСДРП. Саме арештований М. Гурський був одним з організаторів відомої втечі 11-ти «іскрівців» з Лук'янівської тюрми у 1902 році^{38,39}.

Разом з тим у середині 1890-х рр. програма ППС не була прийнята офіційно київською польською соціалістичною групою і не була безпосередньо підпорядкована Центральному комітету ППС. Коли ж член ППС Г. Сарцевич вніс пропозицію підпорядкувати групу партійній дисципліні і оголосити її партійною організацією, відбувся формальний розрив. Сарцевич на знак протесту вийшов з групи і залишив Київ й багато років очолював місцеву ППС у Білостоці⁴⁰.

З середини 1890-х років представники гуртків «Корпорації», які були на соціал-демократичних позиціях, а також такі ж, які існували поза неї, перейшли в площину практичної діяльності серед робітників і ремісників Києва. У 1893-1895 рр. ними були створені перші соціал-демократичні гуртки в залізничному депо (гурток Яна Кіляньського), на Південно-російському заводі, підприємствах Анджеєвського, Шиманського, в трамвайних майстернях та ін. У цих гуртках, які сприяли розвитку самоосвіти робітників на революційних засадах, спільно працювали і набували досвід партійної роботи соціал-демократи українці, росіяни, поляки та інших національностей, для яких етнічна приналежність кожного не мала принципового значення в їх політичній діяльності. З-поміж них пройшли революційне загартування поляки Едуард Плетат, Франц Полякевич, Казимир Петрусевич, Мар'ян Гурський, Анатолій Вержбицький, Ян Пшиборовський та ін.⁴¹.

Важливим кроком у подоланні «консервативізму гуртківщини», в консолідації соціал-демократичного руху стало створення в березні-квітні 1897 року на базі об'єднання груп

російської «Робітничая справа», польської соціал-демократичної і осередку ППС нової організації «Київський союз за визволення робітничого класу в Росії». Цьому сприяв той факт, що, за висловом сучасників подій, «робітники і члени всіх трьох інтелігентських груп зустрічалися між собою досить часто. Між російською і польською соціал-демократичними групами з самого початку не було розходжень. Тому члени польської соціал-демократичної групи називалися «союзниками». Група польських соціалістів (ППС) під впливом соціал-демократичної пропаганди останніх двох груп перетворилася в соціал-демократичну»⁴².

«Київський союз боротьби» розбудував свої осередки, посилив видання і поширення революційних прокламацій, листівок, літератури, очолив страйки на підприємствах та роботу серед студентів вишів Києва і взяв участь у заснуванні 1898 року партії РСДРП⁴³. Чимало соціал-демократів з числа членів польської «Корпорації» поповнили лави цієї інституції. До складу виконавчого комітету організації увійшли поляки Адам Рабчевський, Вінцентій Богуцький та Петро Полонський. Активними діячами її стали Казимир Петрусевич, Едуард Плетат, Юзеф Мошинський, Мар'ян Гурський, Казимир Шуляковський, Вікентій Дрелінг, С. Чарномська та ін.^{44, 45}. Мало того, у зв'язку з арештами наприкінці 1897 р. К. Петрусевич і М. Гурський змушені були вибути з Києва до Катеринослава, де взяли активну участь у заснуванні робітничих гуртків та створенні «Катеринославського союзу боротьби за визволення робітничого класу в Росії»⁴⁶.

Діяльність «Київського союзу боротьби» та його осередків привернула увагу жандармських структур, яким вдалося провести масові репресії та припинити його існування. Зокрема, впродовж 1898 і 1899 рр. були проведені масові обшуки і арешти, здійснені слідчі дії проти понад 200 учасників революційного руху і, насамперед, «Київського союзу боротьби», серед яких було 36 поляків-католиків (12 студентів університету – членів «Корпорації», решта службовці, робітники)⁴⁷. Жандарми виявили бібліотеку організації, яка налічувала 1049 назв революційної літератури, в тому числі 64 польською мовою, а на квартирі К. Чарномської і П. Полонського – 1794 книг, брошур і прокламацій, що поширювалися по Україні та Києві, з яких 214 політичних видань та 70 відозв польською мовою⁴⁸. До суду було притягнуто 142 особи у справі «Київського союзу боротьби». 2 березня 1900 р. імператор Микола II затвердив судові вирокі, за якими 105 осіб були піддані різним адміністративним покаранням (заслання або в'язниця на різні строки, під нагляд поліції), 35 осіб – виправдано за недоказовістю⁴⁹. Статистика притягнутих до суду свідчить, що 108 осіб були чоловіки, а 32 – жінки, з них 119 осіб мали вік до 20-ти – 30 років, представники інтелігенції – 63, робітничих професій – 67, ремісничих – 10. За національною ознакою: росіяни – 24, українці – 13, євреї – 71, поляки – 22, литовці – 5 осіб. З-поміж 22 осіб поляків 8 належали до інтелігенції (вчителі, чиновники тощо), 14 осіб були студентами вишів Києва, більшість яких були членами польської «Корпорації»⁵⁰. За вироком суду найбільш діяльних членів «Київського союзу боротьби» з числа поляків було заслано на 3-4 роки під нагляд поліції у Вологодську губернію, зокрема, Казимира Петрусевича, Адама Рабчевського, Леопольда Залівського, Бориса Шена, Казимира Шуляковського, Петра Полонського та інших, ув'язнено на 6 місяців Вацлава Климовича, віддано під відкритий нагляд поліції за місцем проживання Анатолія Вержбицького, Романа Маєвського, Едуарда Плетата та 10 інших поляків⁵¹. Всі названі поляки брали активну участь у соціалістичних гуртках «Корпорації» та соціал-демократичних осередках поза неї переважно з 1893 р. і, зрештою, сформувалися як професійні революціонери.

Загалом, оцінюючи внесок поляків у революційний рух у Києві в 1890-ті – до 1904 рр., відомий його діяч Ю. Мошинський у своїх спогадах навіть понад 20 прізвищ приналежних осіб до осередків ППС та майже 50 – пов'язаних з соціал-демократією⁵². Репресивні дії щодо названих осіб поляків за їх участь у революційному русі на 90 відсотків підтверджуються документами Департаменту поліції, жандармських і охоронних управлінь⁵³.

У 1901-1904 рр. київська «Корпорація» об'єднувала пересічно 12 гуртків («кіл»), частина з яких знаходилася під впливом ППС і була зорієнтована на націонал-патриотичну діяльність у польському визвольному русі. Інші гуртки залишалися на соціал-демократичних позиціях РСДРП або СДКПіЛ. До таких належали гуртки Вітольда Заблоцького, Тадеуша Згурського, Войцеха Свентославського, Вітольда Вержейського та ін.⁵⁴

Ідейна боротьба в середині «Корпорації» загострилася у перші роки ХХ ст. Польську меншину, членів «білих» кіл і навіть радикалів, пов'язаних з ППС, не влаштовували марксистські погляди «червоних», і вони намагалися відвернути польських студентів з революційного шляху. Непримиренність політичних позицій цих таборів призвела до того, що в 1900 р. у «Корпорації» відбувся серйозний розкол. З її лав вийшли ті студенти київських ВНЗ, які були не згодні з ідейно-політичними засадами організації, прагнули ізолювати себе від російського та українського визвольних рухів й присвятити себе боротьбі за незалежну Польщу, заснували нове молодіжне об'єднання під назвою «Полонія» («Polonia»), яке розбудувалося і в своєму розвитку проіснувало до 1919 р.⁵⁵. Її засновником та ідеологом став колишній діяч «Корпорації» Станіслав Зелінський. З самого початку «Полонія» перейшла на радикально-націоналістичні позиції і знаходилася під впливом ППС й порвала з соціал-демократичним рухом⁵⁶. З цього часу розпочалося суперництво між «Корпорацією» та «Полонією», яке роз'єднало студентів-поляків на ворожі табори і послабило студентський рух.

На межі ХІХ-ХХ ст. жандармські органи виявили в Правобережній Україні низку таємних гуртків та організацій переважно з-поміж польської молоді навчальних закладів (у гімназіях Білої Церкви, Немирова, Кам'янець-Подільського та ін.)⁵⁷, які ставили головною мету брати участь у боротьбі за незалежність Польщі і залучити до неї місцеве польське населення, віруючих католиків і водночас нічого не мали спільного з революційним рухом.

Зокрема, значну стурбованість у правоохоронних органах Петербургу, Києва і Житомира викликало утворення у 1-й Житомирській гімназії в 1897 р. таємного товариства «Маніфест польського національного правління». Початки його заснування сягають у 1894 рік і належали тоді учневі VI класу Едуарду Яніцькому, поляку-католику, сину волинського поміщика, та однокашнику Станіславу Подвишинському, сину управителя маєтку, обидва які до цього навчалися в Немирівській гімназії і там брали участь у польському гуртку⁵⁸. Майже три роки товариство в Житомирській гімназії перебувало на стезі становлення і носило умовну назву «Патриотичне товариство»⁵⁹. Зрештою, з весни 1897 р. учасники стали серйозно розробляти плани, статут, програму товариства, засоби конспірації, накопичення коштів (щомісячний внесок 25 коп. й ін.), придбання гектографа, фарби і паперу для друкування видань відозв і газети. У серпні цього ж року, залучивши в свої лави до 40 поляків-гімназистів VI-VIII класів, заявило себе як товариство «Маніфест польського національного правління», яке для конспірації нібито знаходилося в Литві, а в Житомирі – існувало лише його відділення, і приступило до активної діяльності. Було створено «Польське національне правління (уряд)», до складу його ввійшли обрані на засіданні гуртківців: начальник – уже учень VIII класу Едуард Яніцький, віце-начальник – С. Подвишинський, воєнноначальник – Станіслав Янковський, секретар – Ісідор Сладкий, члени – Броніслав Войнарович, Януш Калицький, Ігнацій Бур'янський. Усі члени товариства для конспірації взяли для себе псевдоніми (Е. Яніцький (Роля), С. Янковський (Іеремія) тощо). Кожний, хто вступав у товариство, приймав присягу на зборах, які відбувалися на квартирах С. Янковського і С. Подвишинського, отримував віддруковане посвідчення⁶⁰.

Свою діяльність товариство розпочало з роздрукування гектографом на квартирі С. Подвишинського 150 примірників польською мовою програми-відозви «Маніфест польського національного правління» та видання першого числа журналу "Niepodleglosc" («Незалежність»). У зверненні до польського суспільства в «Маніфесті», створеним С. Янковським, під девізом «Польща пала від анархії, сильним уря-

дом вона повинна знову повстати!»), пропагувалося чинити опір Російській імперії проти денаціоналізації поляків (ліквідації польської мови і національності), турбуватися про підняття польського патріотичного духу, готувати нове повстання для утвердження політичної незалежності Польщі (відновити Річ Посполиту) і повернення до її складу краю (Правобережної України). Зрештою, оголошувалося про створення Польського національного уряду і обов'язок усіх поляків виконувати його рішення, які «зможуть забезпечити успіх у боротьбі з сучасним урядом (самодержавством)». Разом з тим, у «Маніфесті» заявлялося, що «Національний уряд не є революційною установою, не думає в цей час ні про які перевороти, хоча відновлення політичної незалежності Польщі і є його головною метою»⁶¹.

«Маніфест» датувався 29/17 листопада 1897 р., тобто річницею початку польського повстання 1830-1831 рр., був підписаний начальником і секретарем «уряду»^{62, 63}. Журнал «Незалежність» деталізував програмні засади товариства. Автори Е. Яніцький, С. Подвишинський, Б. Войнарович помістили статті «Перебування царя у Варшаві», «Пам'ятники Міцкевичу і Муравйову» та інші, описували становище польської меншини в Україні під царатом, форми боротьби з ним за свободу, закликали вивчати військову справу та ін.⁶⁴

Видрукуювши тираж «Маніфесту» і проспект журналу «Незалежність», члени товариства в середині листопада 1897 р. стали розсилати їх у конвертах з поштових відділень Житомира, Бердичіва і Козятина відомим польським діячам, ксьондзам костелів, друзям студентам і знайомим. Усього було відправлено понад 30 конвертів. Зокрема, 19 листопада 1897 р. лист з відозвою і проспектом журналу отримали настоятелі костелів у м. Замості Люблінської, м. Августові Суwalkської губернії, Меджибожі Летицького повіту Подільської губернії, лікар м. Старокостянтинів Волинської губернії І. Кох, студент Новоросійського університету Богущкий та ін.^{65, 66}

Про ці листи одразу ж дізналися жандармські управління і швидко виявили адресатів, що призвело до розгрому товариства. Арешти розпочалися 29-30 листопада 1897 р. Крім членів товариства, до слідства були притягнуті студенти Київського університету – діячі «Корпорації» Симон Омєцинський, Сигізмунд Войнарович (брат Б. Войнаровича), Ігнацій Загурський, Микола Яніцький та інші. Хоча їх зв'язок з товариством не був доведений, проте наводять на думку, що воно мало контакти і наставництво з боку «Корпорації». Після слідства всі члени товариства, які мали вік до 17 років, були віддані під нагляд поліції, а Е. Яніцький (18 років), відбув ув'язнення в тюрмі⁶⁷.

Поява таких тасмних товариств свідчила, що в польській меншині Правобережної України з 1890-х років досить активно зростали політичні сили, які підтримували польський визвольний рух, але, на жаль, на ідеологічних традиціях відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., що суперечило національним інтересам українського народу. Водночас у середовищі місцевого польського населення, особливо молоді, в цей період формувалися табір, що належав до лівиці, який взяв участь у революційному процесі й на перше місце ставив інтереси боротьби проти російського самодержавства за економічні, соціальні, політичні права і свободи трудящих імперії, зокрема в Україні та Польщі.

Як приклад, радикально налаштовані члени польської студентської «Корпорації» та поза неї учасники революційних організацій не тільки займалися політичною самоосвітою, пропагандою серед трудящих Києва і регіонів соціалістичних та опозиційних до самодержавства ідей, але й активно залучалися до проведення акцій протесту, мітингів, страйків у вишах і на підприємствах та інших дієвих форм боротьби з існуючим режимом. Перш за все, більшість членів «Корпорації» взяли активну участь у ході першої (1899 р.), другої (1901 р.), третьої (1902 р.) Всеросійських студентських страйків у Києві, Харкові, Одесі та інших своїх виступів в університетах⁶⁸. У відповідь київська влада заарештувала і вислала з міста 255 студентів «головних агітаторів» першого Всеросійського страйку. 7 грудня 1900 р. у Київському університеті відбувся багатолюдний мітинг студентів на підтримку організації участі молоді в другому Все-

російському страйку студентів. 406 студентів – учасників мітингу були занесені до списків поліції. З них за вироком царського суду наприкінці 1900 р. 183 студентів Київського університету були віддані в солдати терміном від одного до трьох років, 217 студентів відбули ув'язнення карцером та інші адміністративні покарання (відчислення з вишу, вислання, нагляд поліції)⁶⁹. Серед організаторів студентських заворушень 1899-1900 рр. були керівники польської «Корпорації» Л. Скаржинський, І. Вилежинський, В. Мех, С. Завадський та ін. У складі 183-х репресованих студентів були відраховані з університету поляки Я. Вилежинський, В. Вітковський, А. Мінкевич, Ю. Почентковський та інші, яких після кількох місяців в'язниці було відправлено на військову службу солдатами на Кавказ на три роки⁷⁰.

В лютому 1901 р. у відповідь на віддання в солдати 183-х студентів страйкувало в Російській імперії понад 30 тисяч студентів демократичного спрямування різних національностей 35-ти з 38-ми вишів під гаслами боротьби з царським самодержавством. 11 березня 1901 р. Київський комітет РСДРП організував у місті грандіозну революційну демонстрацію у кількості 15 тисяч осіб мешканців (робітники, службовці тощо) та студентів, яка пройшла під червоними прапорами і гаслами «Геть самодержавство!» по Хрещатику, Фундуклеївській і Володимирській вулицях, солідаризуючись з репресіями проти студентів. Демонстрантів не змогли розігнати ні побиття поліцейськими, ні арешти⁷¹. З поміж організаторів цієї першої в Києві масової демонстрації під червоними знаменами були також зі складу місцевого Комітету РСДРП, діячі «Корпорації» Адам Рабчевський, Сигізмунд Скібчинський, Олександр Шиманський, Святослав Завадський, Северин Волосевич та ін.^{72, 73, 74, 75}.

26 березня 1903 р. у Київському університеті відбулися збори, організовані «Союзною радою об'єднаних земляцтв і організацій», на які з'явилося до 1200 студентів. Було ухвалено резолюцію: «Студентство вважає себе нерозривно зв'язаним з революційним рухом, висловлює протест існуючому монархічному ладу...» Кульмінацією студентської боротьби за свої права стали людни збори 3 листопада 1903 р. у Київському університеті (понад 700 осіб) та Політехнічному інституті (понад 500), серед організаторів яких були студенти-поляки Сигізмунд Стефанович (університет) та Микола Дашкевич (політех). Студенти солідаризувалися з студентами Гомеля, які за участь у протестах були побиті і арештовані поліцією. Після невдалих спроб розігнати київське зібрання втручанням ректорів, попечителя учбового округу і поліції, студенти колоною пройшли по вулиці з піснею «Вічна пам'ять» та гаслами «Геть самодержавство!», «Геть поліцію» і розійшлися⁷⁶.

Підсумовуючи участь поляків у революційному русі напередодні революції 1905 р., наведемо приклад того, що в 1903 р. у Лук'янівській тюрмі м. Києва утримувалося 146 політичних в'язнів, у тому числі 15 осіб польської національності. Серед них: слюсарі Е. Плетат, Б. Хордонський, токарь А. Кознячковський, чоботар К. Ольшевський, студент С. Верцинський, лікар Г. Радковський, гімназист Г. Селіцький та ін.⁷⁷. Ці в'язні були репресовані за участь у боротьбі за політичні, соціальні і економічні права трудящих без різниці національностей.

Таким чином польська меншина не могла стояти осторонь від суспільно-політичних та революційних процесів, які відбувалися в досліджуваній період у Російській імперії, зокрема в Правобережній Україні та Королівстві Польському. Не маючи змоги легально реалізувати свої ідейно-політичні дії, позиції, погляди, які структуризували місцеве польське населення, його табори та угруповання взяли участь у діяльності існуючих, створених нових, у тому числі власних, конспіративних організацій, товариств, партій різного ідеологічного спрямування. Під впливом наростаючої з початку 90-х рр. XX ст. соціально-економічної та політичної кризи в імперії, поширення марксизму, розвитку українського і польського визвольних рухів представники трудящих та прогресивної інтелігенції, особливо студентської та учнівської молоді польської меншини Правобережжя взяли активну участь у розбудові соціалістичного та соціал-демократичного руху в регіоні, в своїх об'єднаннях, земляцтвах та корпораціях утворили так

званий табір «червоних» – опору лівих революційних сил, які стояли на позиціях спільної боротьби з іншими національностями українського народу проти російського самодержавства, за економічні, соціальні, політичні права і свободи.

Натомість консервативні кола польської меншини сформуливали табір «білих» (правилі), який прагнув звести боротьбу проти царизму до ізоляції поляків від загального революційного руху і звести її лише до вирішення завдань боротьби за незалежність Польщі. Цей табір був живильною силою для діяльності Польської соціалістичної партії (ППС) та інших загальнопольських і місцевих національно-патріотичних організацій. Сама ж верхівка польської громади, щоб зберегти свої станови і економічні привілеї та позиції, була схильна до угодовства з російським самодержавством.

Список використаних джерел:

- Титлинов Б.В. Молодежь и революция. Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860-1905 гг. Ленинград: Госиздат, 1925. 166 с.
- Рафальський О.А. Студентська молодь різних національностей в революційному русі на Україні (кінець XIX – поч. XX ст.) // Вісник Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Історичні науки. Київ, 1990. Вип. 32. С.36-41.
- Трохимович В. Київська група польських соціалістів наприкінці XIX ст. // Україна-Польща: зб. наук. праць. Київ, 1993. С.151-153.
- Шевченко І.І. З історії соціал-демократичних організацій на Україні (Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»). Київ: КДУ, 1956. 155 с.
- Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie (1864-1920 // Niepodległość. Warszawa, 1939. T. XIX. Zesz. 3. S.418-470.
- Koszutski St. Walka młodzieży polskiej o wielkie ideały. Wspomnienia z czasów gimnazjalnych i uniwersyteckich: Siedlce, Kielce, Warszawa, Kijów, Berlin, Paryż (1881-1900). Warszawa, 1928. 160 s.
- Sliwowska W. Udział polaków w rewolucyjnym ruchu narodnickim lat siedemdziesiątych XIX w. w Rosji // Z dziejów współpracy rewolucyjnej polaków i rosjan w 2 pol. XIX w. Wrocław, 1956. S.225-261.
- Tabis J. Polskie rewolucyjne organizacje studenckie na uniwersytecie Kijowskim w XIX wieku. Kraków; Kijów, 1969. S.51-52.
- Tabis J. Polskie rewolucyjne organizacje studenckie na uniwersytecie Kijowskim w XIX wieku. Kraków; Kijów, 1969. S.53
- Demczenko M.W. Działalność rewolucyjna polskich socjaldemokratów w Kijowie w latach dziewięćdziesiątych XIX w. // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace historyczne. Kraków, 1975. T.416. Zesz. 54. S.94.
- Юрченко О.Т., Демченко М.В. Поширення марксизму і соціал-демократичні організації на Україні (80-90-і рр. XIX ст.). Київ: Політвидав України, 1983.
- Мошинский И.Н (Юзеф Конарский). На путях к первому съезду РСДРП. Москва: Изд-во «Политкаторжан», 1928. С.47-48.
- Talko-Hrincewicz J. Ostatni z dawnych lekarzy kresowskich Jozef Rolle / dr Antoni J. w setną rocznicę jego urodzin (1830-1894) // Pamiętnik Wileńskiego towarzystwa lekarskiego. Wilno, 1930. Nr. 3, 4, 5.
- Koszutski St. Walka młodzieży polskiej o wielkie ideały. Wspomnienia z czasów gimnazjalnych i uniwersyteckich: Siedlce, Kielce, Warszawa, Kijów, Berlin, Paryż (1881-1900). Warszawa, 1928. S.116.
- Swiderska W. Polska Macierz Polska na Podolu // Pamiętnik Kijowski. T.III. Londyn, 1966. S.89-90.
- Мошинский И.Н (Юзеф Конарский). На путях к первому съезду РСДРП. Москва: Политкаторжан, 1928. С.75
- Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie (1864-1920 // Niepodległość. Warszawa, 1939. T. XIX. Zesz. 3. S.339-440.
- Гирич І. В'ячеслав Липинський у довоєнний час (у світлі листування з культурними діячами України // В'ячеслав Липинський: історико-політико-логічна спадщина і сучасна Україна / за ред.. Я. Пеленського. Київ: Філадельфія. 1994. С.144-145.
- Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie (1864-1920 // Niepodległość. Warszawa, 1939. T. XIX. Zesz. 3. S.339-440.
- Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1894 г. Санкт-Петербург, 1895. С.145-146.
- Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie (1864-1920 // Niepodległość. Warszawa, 1939. T. XIX. Zesz. 3. S.448.
- Koszutski St. Walka młodzieży polskiej o wielkie ideały. Wspomnienia z czasów gimnazjalnych i uniwersyteckich: Siedlce, Kielce, Warszawa, Kijów, Berlin, Paryż (1881-1900). Warszawa, 1928. S.38.
- Koszutski St. Walka młodzieży polskiej o wielkie ideały. Wspomnienia z czasów gimnazjalnych i uniwersyteckich: Siedlce, Kielce, Warszawa, Kijów, Berlin, Paryż (1881-1900). Warszawa, 1928. S.120-122.
- Мошинский И.Н (Юзеф Конарский). На путях к первому съезду РСДРП. Москва: Политкаторжан, 1928. С. 96.
- Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie (1864-1920 // Niepodległość. Warszawa, 1939. T. XIX. Zesz. 3. S.427.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління (1829-1917). Оп. 1

- Спр. 354. Дізнання по звинуваченню учнів Білоцерківської гімназії Скаржинського Б.С., Перського Г.С. та ін. осіб в організації польського гуртка. 30.09.1984 – 14.11.1898 рр. Арк. 70-73.
- Спр. 354. Дізнання по звинуваченню учнів Білоцерківської гімназії Скаржинського Б.С., Перського Г.С. та ін. осіб в організації польського гуртка. 30.09.1984 – 14.11.1898 рр. Арк.73-74.
- Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie (1864-1920 // Niepodległość. Warszawa, 1939. T. XIX. Zesz. 3. S.447.
- Рафальський О.А. Студентська молодь різних національностей в революційному русі на Україні (кінець XIX – поч. XX ст.) // Вісник Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Історичні науки. Київ, 1990. Вип. 32. С.36-41.
- Рафальський О.А. Студентська молодь різних національностей в революційному русі на Україні (кінець XIX – поч. XX ст.) // Вісник Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Історичні науки. Київ, 1990. Вип. 32. С.36-41.
- Łukawski Z. Polacy w rosyjskim ruchu socjaldemokratycznym w latach 1883-1893). Kraków, 1970. S.75.
- Demczenko M.W. Działalność rewolucyjna polskich socjaldemokratów w Kijowie w latach dziewięćdziesiątych XIX w. // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace historyczne. Kraków, 1975. T. 416. Zesz. 54. S.94.
- Koszytski S. Walka młodzieży polskiej o wielkie ideały. Warszawa, 1928. S.15-25.
- Żółkiewski J. Polacy w Instytucie Politechnicznym 1898-1919. // Przegląd Historyczno-Oświatowy. 1991. Nr 3-4. S.31.
- Мошинский И.Н. (Юзеф Конарский). На путях к первому съезду РСДРП. Москва: Политкаторжан, 1928. С.50-52.
- Kanczewicz J. Polska partia socjalistyczna w latach 1892-1896. Warszawa: PWN, 1984. S.126.
- Zasztowt L. Polski szkółki ludowe na Ukrainie w latach 1905-1914 // Biblioteka Jagellońska. Kraków. 1991. S.115.
- Мошинский И.Н. (Юз. Конарский). Побег одиннадцати «Искровцев». Изд. 2-е. Москва, 1931. 44 с.
- Петренко А. Побег из Киевской тюрьмы 10 искровцев и одного с.-р. в 1902 г. // Каторга и ссылка. Историко-рев. вестник. Москва, 1925. С.190-205.
- Łukawski Z. Polacy w rosyjskim ruchu rewolucyjnym (1883-1898) // Polska-ZSRR. Internacjonalisty czna współpraca – historia i współczesność. Warszawa, 1977. T. 1. S.71-72.
- Мошинский И.Н. (Юзеф Конарский). На путях к первому съезду РСДРП. Москва: Политкаторжан, 1928. С.99.
- Шевченко І.І. З історії соціал-демократичних організацій на Україні (Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»). Київ: КДУ, 1956. С.51.
- Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1897 г. Санкт-Петербург, 1902. С.94-96.
- Шевченко І.І. З історії соціал-демократичних організацій на Україні (Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»). Київ: КДУ, 1956. С.99.
- Żeberek G. Początki ruchu socjal-demokratycznego w Kijowie w latach 1889-1903. Kraków, 1981. S.89.

46. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения / сост. В.В. Филимонов. Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1911. С.100-101.
47. Обзоры важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1892 и 1893 гг. Санкт-Петербург, 1895. С.210-220.
48. Шевченко І.І. З історії соціал-демократичних організацій на Україні (Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»). Київ: КДУ, 1956. С.148-152.
49. Путь революции. Социал-демократическое движение в Киеве (90-е годы): сб. первый. Киев: Изд. Киев. губбюро истпарт, 1923. С.105-107.
50. Путь революции. Социал-демократическое движение в Киеве (90-е годы): сб. первый. Киев: Изд. Киев. губбюро истпарт, 1923. С.108.
51. Путь революции. Социал-демократическое движение в Киеве (90-е годы): сб. первый. Киев: Изд. Киев. губбюро истпарт, 1923. С.105-107.
52. Мошинский И.Н (Юзеф Конарский). На путях к первому съезду РСДРП. Москва: Политкаторжан, 1928. С.201-208.
53. Обзоры важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1892 и 1893 гг. Санкт-Петербург, 1895. С.311.
54. Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie (1864-1920 // Niepodległość. Warszawa, 1939. T. XIX. Zesz. 3. S.451.
55. Karbownik A. Młodzież polska akademicka za granicą (1795-1910). Kraków, 1910. S.104.
56. Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie (1864-1920 // Niepodległość. Warszawa, 1939. T. XIX. Zesz. 3. S.453-454, 467.
- Ф. 274. Київське губернське жандармське управління (1829-1917). Оп. 1*
57. Спр. 354. Дізнання по звинуваченню учнів Білоцерківської гімназії Скаржинського Б.С., Перського Г.С. та ін. осіб в організації польського гуртка. 30.09.1984 – 14.11.1898 рр. Арк. 70-74.
- Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (1796-1916 рр.). Оп. 625*
58. Спр. 427. Справа про розпорядження міністра землеробства і державного майна про скасування обов'язкового продажу маєтків, які належали особам польського походження, причетних до повстання 1863 р., 1895 р. Арк. 2-3.
- Ф. 317. Прокурора Київської судової палати (1880-1919 рр.). Оп. 1*
59. Спр. 1433. Справа про звинувачення учнів Житомирської гімназії Яніцького Е., Подвишинського С. та ін. у приналежності до польського нелегального товариства «Польське національне правління», 1897 р. Арк. 53.
60. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1897 г. Санкт-Петербург, 1902. С.111, 162.
- Державний архів Хмельницької області**
Ф. 228. Канцелярія подільського губернатора (1796-1917 рр.). Рос. мова
61. Спр. 6944. Про спостереження за появою прокламацій і польського революційного друкованого органу «Незалежність», 1897 р. 10 арк. (міститься оригінал відозви «Manifest Rządu Narodowego Polskiego z dnia 29/17 listopada 1897 roku».
- Центральний державний історичний архів України в м. Києві**
Ф. 317. Прокурора Київської судової палати (1880-1919 рр.). Оп. 1
62. Спр. 1433. Справа про звинувачення учнів Житомирської гімназії Яніцького Е., Подвишинського С. та ін. у приналежності до польського нелегального товариства «Польське національне правління», 1897 р. Арк. 10, 108.
63. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1897 г. Санкт-Петербург, 1902. С.108.
64. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1897 г. Санкт-Петербург, 1902. С.109, 111.
65. Спр. 1433. Справа про звинувачення учнів Житомирської гімназії Яніцького Е., Подвишинського С. та ін. у приналежності до польського нелегального товариства «Польське національне правління», 1897 р. Арк. 268-279.
- Державний архів Хмельницької області**
Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду (1881-1919 рр.). Рос. мова. Оп. 1
66. Спр. 5050. Справа про отримання поштою ксьондзом Завроцьким і лікарем С. Кохом польських відозв, які закликають до відновлення польської державності, 1897. Арк. 1-3.
- Центральний державний історичний архів України в м. Києві**
Ф. 317. Прокурора Київської судової палати (1880-1919 рр.). Оп. 1
67. Спр. 1433. Справа про звинувачення учнів Житомирської гімназії Яніцького Е., Подвишинського С. та ін. у приналежності до польського нелегального товариства «Польське національне правління», 1897 р. Арк. 95.
68. Корзун О.В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.) / відп. ред. В.А. Вергунов. Київ: МВКП ТОВ «Нілан-ЛТД», 2011. С.16. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна Україна в особах, документах, бібліографії». Кн. 51).
69. Трохимович В. Київська група польських соціалістів наприкінці XIX ст. // Україна-Польща: зб. наук, праць. Київ, 1993. С.151-153.
70. Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie (1864-1920 // Niepodległość. Warszawa, 1939. T. XIX. Zesz. 3. S.434.
71. Wierzejski W.K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie (1864-1920 // Niepodległość. Warszawa, 1939. T. XIX. Zesz. 3. S.433.
- Державний архів Російської Федерації у Москві**
Ф. 533. Біографічні довідки про діячів революційного руху в Російській імперії. Оп. 1
72. Спр. 1423. Довідка про Завадського Святослава Федоровича. Арк. 67-68.
- Ф. 102. Департамент поліції міністерства внутрішніх справ (1881-1917 рр.). Рос. мова*
73. Спр. 5ч13лМ. Справа про подання начальника Київського охоронного відділення в Департамент поліції від 29.12.1903 р. списків членів Київського комітету РСДРП (у тому числі поляків). Арк. 186, 188.
- Центральний державний історичний архів України в м. Києві**
Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (1796-1916 рр.). Оп. 625
74. Спр. 427. Справа про розпорядження міністра землеробства і державного майна про скасування обов'язкового продажу маєтків, які належали особам польського походження, причетних до повстання 1863 р., 1895 р. Арк. 8, 88.
- Державний архів Хмельницької області**
Ф. 228. Канцелярія подільського губернатора (1796-1917 рр.). Рос. мова
75. Спр. 7200. Справа по обвинуваченню дворянина С.М. Волосевича в приналежності до Київського комітету РСДРП, 1902 р. Арк. 3, 7.
- Державний архів Російської Федерації у Москві**
Ф. 102. Департамент поліції міністерства внутрішніх справ (1881-1917 рр.). Рос. мова
76. Спр. 208чГ. Донесення про студентський рух в університетах, 1909 р. Арк. 102-105.
77. Спр. 208чГ. Донесення про студентський рух в університетах, 1909 р. Арк. 102-105, 87.

The article covers the participation of Polish young people studying at universities and institutes of Kyiv, Kharkiv and Odessa, as well as in high schools and schools of the Right Bank of Ukraine.

At the end of the 90s, the nineteenth century. In Poland, Polish corporations were founded in Kiev, the main purpose of which was to fight the autocracy for freedom of speech, assembly and, as a final result, the independence of Poland.

The article highlights the transformations that took place in the corporation itself, as well as the participation of Poles in other secret revolutionary parties and circles.

Key words: Polish ethnic minority, opposition movement, autocracy, "Corporation".

Отримано: 25.02.2019

УДК 339.17(477)

Т. Л. Боднарчук, кандидат економічних наук

ЕКСПОЗИЦІЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті розкрито окремі аспекти історичної практики проведення виставок на теренах України в умовах ринково-індустріальних перетворень. Визначено характерні особливості вітчизняної експозиційної справи означеного періоду та роль уряду Російської імперії у стимулюванні її розвитку.

Ключові слова: економічна історія України, експозиційна справа, виставки, підприємництво.

Постановка проблеми. Зростання ролі експозиційної справи як механізму посилення ринкових позицій підприємців на сьогодні актуалізує дослідження вітчизняного історичного досвіду виставкової діяльності. З точки зору становлення та розвитку інституту експозиціонування в Україні найбільш цікавим видається період XIX – початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історична проблематика становлення й розвитку вітчизняної експозиційної справи відображена у наукових доробках таких вчених, як Н. Супрун, О. Кудласевич, М. Лисенко, О. Білобровець, І. Рудавіна, Л. Крот та інших.

Мета статті – розкрити історичні особливості розвитку експозиційної справи в Україні в XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. У першій половині XIX ст. розвиток експозиційної справи на території України був обмежений низкою чинників, серед домінування у господарській структурі кустарних промислів та дрібного мануфактурного виробництва, а також відсутності належної урядової підтримки. Уряд Російської імперії, до складу якої на той час входили українські землі, долучився до виставкової діяльності лише наприкінці 20-х рр. XIX ст., коли у 1829 р. було вперше проведено виставку у Петербурзі. Далі експозиції з інтервалом у чотири роки влаштовувалися у Москві, Варшаві та Петербурзі. Значна державна підтримка спрямовувалася на влаштування промислових і мануфактурних виставок й в інших великоросійських центрах.

У таких виставках брали участь, головним чином, поміщицькі фабрики й заводи з Петербурзької та Московської губерній, українські підприємці складали зовсім незначну частку. Про це, до прикладу, свідчать дані петербурзької виставки мануфактурних виробів 1839 р.: тут в цілому було представлено 1003 партії товарів з усієї імперії, з яких лише 31 партія походила з українських губерній [1, с.255-256]. Ще менше учасників з українських губерній були присутні на московській мануфактурній виставці – лише 6 експонентів [2]. Українська продукція, зазвичай, була представлена у відділах сировини та напівфабрикатів, металевих та хімічних виробів.

Починаючи з другої половини XIX ст. внаслідок стрімкого розвитку великомасштабного фабрично-заводського виробництва, інтенсифікації внутрішнього товарообороту та нарощування обсягів зовнішньої торгівлі посилюється роль виставок як механізму розвитку підприємництва. До участі в експозиційній діяльності стимулював підприємців й уряд через низку адміністративних та економічних інструментів: податкові та тарифні пільги, розширення промислово-торговельних прав, матеріальне винагородження тощо. У другій половині XIX ст. суттєво зросли й масштаби виставкової діяльності. Зокрема, уже у 1870 р. було проведено Всеросійську мануфактурну виставку (м. Петербург), учасниками якої стали більше 2500 експонентів [3, с.9-10]. Суттєво збільшилася й кількість учасників з українських губерній, серед яких майже 40 купців I та II гільдій, фабриканти та кустарі отримали почесні винагороди. Серед експонентів поряд із поміщицькими економіями зростає питома вага великих фабрично-заводських підприємств як приватної, так і державної форми власності.

Зростання інтересу до експозиційної справи демонструє й Всеросійська художньо-промислова виставка, яка

відбулася у Москві у 1882 р. Загальна кількість учасників виставки досягла більше 4000 чоловік, при тому що заяв було подано в рази більше, зокрема, від великоросійських губерній – 4100, українського регіону – до 1000, з окраїн Сибіру, Туркестану, Кавказу, Царства Польського та Фінляндії – також до 1000 [4, с.7]. Безпосередньо на території України за підтримки уряду проводилися дрібні промислові та сільськогосподарські виставки. Зокрема, перша з них була проведена у 1842 р. в Одесі, хоч і не мала помітного успіху. У 1887 р. у Харкові за безпосередньої участі Харківського товариства сільського господарства та державного сприяння було організовано Всеросійську сільськогосподарську виставку. На її проведення з державної казни було виділено 16 тис. руб., а зібрано усіх учасницьких зборів на суму 28 тис. руб. [5, с.2]. Як видно, виставки мала досить хороший фінансовий успіх, який забезпечував відповідними платами з боку експонентів та відвідувачів.

Зокрема, до прикладу, плата за місце на Київській сільськогосподарській та промисловій виставці 1897 р. складала 3 руб. за кв. аршин у закритому приміщенні і 1 руб. – у відкритому. Крім того, у випадку продажу експозиційної продукції власник зобов'язувався сплачувати виставковий збір у розмірі 5% від суми, зазначеної у рахунковій фактурі. Вартість вхідного квитка на виставку залежала від години, дня та періоду відвідування: одноденна плата коливалася в межах 0,15-0,5 коп., вартість місячного квитка складала 3 руб., а сезонного – 4 руб. (весь період існування виставки) [6, с.76-77]. Виставка, організована за сприяння Київського товариства сільськогосподарства та сільськогосподарської промисловості, була відмінна ще й тим, що до участі запрошувалися іноземні виробники, хоча їхня присутність дозволялася лише у групі продукції рільництва, сільськогосподарських машин та обладнання, мінеральних добрив. Із зальної кількості експонентів питома вага учасників з українських губерній складала майже 20%, решта – представлена вихідцями з великоросійського підприємництва, Казані, Варшави, Риги, Кишинєва, Берліну, Праги тощо (табл. 1). Уся виставкова продукція була представлена у 4 відділах (сільськогосподарський, машинний, промисловий, фабрично-заводський) та 80 класах.

Таблиця 1

Кількість учасників з українських губерній на Київській сільськогосподарській та промисловій виставці 1897 р.

Губернія	Кількість учасників, чол.	Питома вага, %
Волинська	13	4,8
Катеринославська	6	2,2
Київська	173	63,4
Подільська	20	7,3
Полтавська	13	4,8
Таврійська	4	1,4
Харківська	14	5,1
Херсонська	17	6,2
Чернігівська	13	4,8
Всього:	273	100

Джерело: складено автором на основі: Путеводитель по г. Киеву с каталогом Киевской сельскохозяйственной и промышленной выставки 1897 года : С планами г. Киева и Выставки. Киев: М.Л. Радомирский, 1897. С. 82-84.

У 1910 р. було проведено «фабрично-заводську, художньо-промислову та сільськогосподарську» виставку в Оде-

сі, де були представлені відділи аграрної техніки, машин та обладнання, виставки птиці, худоби, вина тощо. В рамках експозиції проходили різні промислові з'їзди, було проведено читання лекцій, організовувалися цікаві розваги та почесні представлення окремих експонатів. Втім, означена виставка не мала успіху як через чуму та холеру, які лютували у цей час в регіоні, так і через низку суб'єктивних обставин: адміністративні чвари, брак підтримки з боку міської управи, незадовільну організацію самої виставки та відсутність належної співпраці учасників. Відмітною особливістю виставки була її значна тривалість. Якщо перші експозиції в середньому функціонували не більше двох місяців, то у другій половині XIX ст. їхня тривалість могла сягати півтора року.

Висновки. Таким чином, виставки, які за сприяння уряду почали організовувати на теренах України лише наприкінці першої половини XIX ст., до кінця досліджуваного періоду стали одним із основних засобів ділової та комерційної комунікації; представляли найкращі екземпляри промисловості, кустарщини та ремісництва, сприяючи технічному розвитку та технологічній модернізації, обміну передовим досвідом; були місцем проведення промислових та економічних конгресів, конференцій і з'їздів, в рамках яких обговорювалися проблемні аспекти тогочасної економіки.

Список використаних джерел:

1. Указатель Выставки российских мануфактурных изделий, бывшей в С.-Петербурге в 1839 году. Санкт-Петербург, 1839. 198 с.

2. Выставка российских мануфактурных изделий (3; 1843; Москва). Указатель Третьей в Москве выставки российских мануфактурных изделий 1843 года. Москва, 1843.
3. Скальковский К. Всероссийская мануфактурная выставка в промышленном отношении. Санкт-Петербург: В типографии Императорской академии наук, ценз. 1870. 216 с.
4. Иллюстрированное описание Всероссийской художественно-промышленной выставки в Москве 1882 г.: альбом 179 рисунков и 16 портретов, исполненных лучшими художниками журнала «Всемирная иллюстрация», с подробным описанием выставявшихся предметов всех групп. Санкт-Петербург, Москва: Герман Гоппе, 1882. 256 с.
5. Тарасов И.Т. Всероссийская сельскохозяйственная выставка в г. Харькове, в 1887 году. Санкт-Петербург: тип. «Сев. телегр. Агентства», ценз. 1888. 37 с.
6. Путеводитель по г. Киеву с каталогом Киевской сельскохозяйственной и промышленной выставки 1897 года: с планами г. Киева и Выставки. Киев: М.Л. Радомирский, 1897. 131 с.

In the article some aspects of the historical practice of exhibitions on the territory of Ukraine in the period of market and industrial transformations are revealed. The characteristic features of the national exhibition business of the historical period and the government role in its development are determined.

Key words: economic history of Ukraine, exhibitions, export business, entrepreneurship.

Отримано: 25.02.2019

УДК 659.441

В. Б. Буторіна, кандидат економічних наук

КРИЗОВИЙ PR: ТИПОВІ ПОМИЛКИ ТА ПОРЯДОК ДІЙ ПІДПРИЄМСТВА

У тезах підкреслено важливість антикризової діяльності підприємства серед завдань Public Relations, визначено типові помилки підприємства під час кризи та систематизовано заходи боротьби фірми з кризою за етапами її розвитку. Наведено рекомендації до складання антикризової програми підприємства.

Ключові слова: Public Relations, антикризова програма, криза, кризовий PR.

Постановка проблеми. Оскільки розвиток економіки України супроводжується нестабільністю та постійними змінами, для вітчизняних підприємств гостро стоїть проблема визначення і подолання криз. Зміни як в кращу так і в гіршу сторону для підприємства є кризою: можуть спричинити зміну громадської думки і потребують роз'яснення для загалу. Тому велика частина криз є звичайними. Саме на звичайні кризи суб'єкти господарювання майже не реагують.

Розробка послідовності дій для подолання кризи довела свою ефективність, тому доцільно формувати так антикризову програму на кожному підприємстві формувати її краще ще до настання кризового стану.

Аналіз досліджень з даної теми. Поняття PR досліджували PR Харлоу Рекс Ф. [8], Катліп М. Скот, Сентер Х. Аллен, М. Брум [5], А.Н. Чуміков, Ян Мейтленд. Класифікацію криз здійснювали С. Блек [2], Д. Ньос, А. Скот, Дж. Турк [3]. Антикризовому PR та його технологіям присвячені праці Л.В. Балабанова, К.В. Савельєва [1], Т.О. Примак. Роль чорного PR під час кризи розглядає А.С. Ольшевський [4]. Рекомендації до складання антикризової програми розробляє З.Є. Шершньова [7].

Мета дослідження. Визначити типові помилки підприємства під час кризи та рекомендації щодо налагодження зв'язків з громадськістю.

Вклад основного матеріалу. Під Public Relations, які в свою чергу є розділом маркетингу, розуміють «функцію управління, що сприяє налагодженню і підтримці взаємовигідних зв'язків між організацією і громадськістю, від якої залежить і успіх або невдача» [5].

Завданнями PR є:

- здійснювати управління процесом розв'язання проблем або суперечливих питань;
- допомагати керівництву у вивченні громадської думки і реагуванні на неї;

- визначати і підкреслювати відповідальність керівництва у питаннях служіння суспільним інтересам;
- допомагати керівництву ефективно змінюватись відповідно до вимог часу;
- виступати системою збалансованого запобігання, допомагаючи передбачити тенденції розвитку;
- використовувати наукові методи, засновані на етичних нормах спілкування [8].

Отже, запобігання та боротьба з кризою на підприємстві є важливим завданням PR. Основна складність антикризового PR полягає у тому, що кожна криза на підприємстві є індивідуальною, і точно передбачити її перебіг неможливо.

Типові помилки підприємств в кризових ситуаціях можна поділити на дві групи: пасивна крайність (утримання від коментарів, відсутність дій по усуненню кризи, спостереження за розвитком подій), активна крайність (заперечення вини, боротьба зі звинуваченнями, використання вторинних неперевірених даних).

Час стає ворогом підприємства у кризовій ситуації за наступних умов:

- неготовність до кризи;
- відсутність антикризової програми;
- невідповідність персоналу.

Критичним часом, протягом якого підприємство повинно зробити заяву для громадськості після появи інформації про кризу в ЗМІ – 3-6 годин. Систематизуємо заходи боротьби фірми з кризою за етапами її розвитку (табл. 1).

Варіанти боротьби з кризою [3], [4], [6]:

1. Активна боротьба з кризою за допомогою PR.
2. Використовувати чужу кризу для своєї вигоди.
3. «Профілактику криз».

Основа антикризового PR – розробка антикризової програми фірми, у якій прописані дії до, під час і після кризи (рис. 1).

Таблиця 1

Динаміка розвитку кризи

Етапи розвитку кризи	Принципи поведінки	Заходи
I. Раптовість виникнення	Швидкість, робота на випередження	Перша доба кризи є вирішальною для демонстрації реакції підприємства: «Май свою версію. Розкажи все. Розкажи швидко»
II. Недолік інформації	Відкритість інформації	Повна подача необхідної інформації ЗМІ, відповіді на запитання будь-якої аудиторії в достатньому обсязі. Можлива дискусія між піар-фахівцем і юристом на тему «Гласність або закритість?»
III. Ескалація подій	Чесність	Відкрите визнання помилки, оприлюднення плану дій
IV. Втрата контролю	Ініціатива	Підприємство встановлює власні правила у частині генерування новин про події навколо себе
V. Наростання втручання зовнішніх сил	Координація	Відсутність розбіжностей всередині фірми, централізація комунікацій
VI. Ментальність загнаного в кут	Робота одночасно з декількома рівнями	Багаторівневість розповсюдження інформації, вихід з «глухого кута»
VII. Паніка	Дії фірми уже не сприймаються громадськістю	

Джерело: розроблено автором

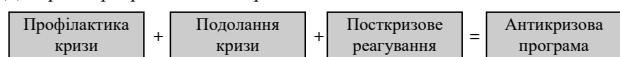

Рис. 1. Структура антикризової програми. Джерело: [7]

Отже, антикризова програма трактує кризу стратегічно.

Рекомендації до складання антикризової програми підприємства:

- ✓ Позичування: чіткість, недвозначність, гнучкість, принциповість.
- ✓ Централізація комунікацій.
- ✓ Привернення до активних дій керівництво.
- ✓ Підтримка зв'язків зі ЗМІ.
- ✓ Залучення прихильників фірми та експертів.
- ✓ Інформування працівників.
- ✓ Визначення часових меж та етапів кризи.
- ✓ Позичування компанії після кризи.

Висновки. Серед завдань PR антикризова діяльність підприємства займає чільне місце. Це варто враховувати, щоб уникнути типових помилок під час кризи – активна і

пасивна крайність. Якщо криза для підприємства трапилася раптово, потрібно діяти грамотно на кожному з її семи етапів, дотримуючись принципів: швидкість, відкритість інформації, чесність, ініціатива, координація, робота одночасно з декількома рівнями.

Отже, підрозділ зв'язків з громадськістю підприємства повинен постійно аналізувати імідж фірми, розробляти разом з керівництвом стратегію протидії кризам під час спокійної діяльності підприємства, реалізувати антикризову програму у разі необхідності. У антикризовій програмі фірми необхідно прописати дії до, під час і після кризи.

Варто враховувати, що криза підприємства дає йому нову енергію для подальшого розвитку. Але цією енергією можна скористатись лише за умови, о підприємство до кризи готове завжди.

Список використаних джерел:

1. Балабанова Л.В., Савельєва К.В. Паблік релішнз: навч. посіб. Київ: Видавничий дім «Професіонал», 2008. 528 с.
2. Блэк С. Введение в паблік релішнз. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 317 с.
3. Ньос Д., Скотт А., Турк Дж. Это PR. Реалии паблік релішнз. Belmont, Cal., 1993.
4. Ольшевский А.С. Антикризисный PR и консалтинг. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 432 с.
5. Скотт М. Катлип, Аллен Х. Сентер, Глен М. Брум. Паблік релішнз: теория и практика: уч. пос. 8-е изд. Москва: Издательский дом Вильямс, 2003. 624 с.
6. Чумиков А.Н.. Связи с общественностью. Практикум: учеб. пособие для академического бакалаврата. Москва: Издательство Юрайт, 2018. 173 с.
7. Шершньова З.Є. Антикризова програма підприємства: методичні основи розробки та організація виконання. Вісник Хмельницького національного університету. 2010. № 2. Т. 1. С.140–144.
8. Harlow Rex F. Building a Public Relations Definition. *Public Relations Review*, 1976, Winter. Vol. 2, № 4. P.36.

The article stressed the importance of anti-crisis activities of the enterprise among the tasks of Public Relations, typical enterprise mistakes during the crisis are identified, systematized measures of the firm's struggle with the crisis in the stages of its development. The recommendations for the anti-crisis program of the enterprise are presented.

Key words: Public Relations, anti-crisis program, crisis, crisis PR.

Отримано: 25.02.2019

УДК 392.8(477.43/44)

Т. Є. Веселовська, кандидат технічних наук

ЕТНІЧНА КУХНЯ – ГАСТРОНОМІЧНИЙ ТРЕНД ПОДІЛЛЯ

Висвітлюються особливості харчування населення Поділля, які залежали від етнічного складу населення, релігійних вірувань та соціального становища сільських та міських жителів. В даній статті досліджено чинники, які вплинули на формування подільської кухні

Ключові слова: Подільська кухня, народна їжа, хліб, борщ, овочі, кулінарна обробка.

Актуальність проблеми. Із встановленням незалежності України активно відроджуються національні традиції, звичаї і обряди українців. Не залишилася поза увагою етнічна кухня. Подільська кухня – це традиційний національний кулінарний стиль жителів Поділля, який користується увагою краєзнавців, дослідників. Як відмічає Л. Артюх: «Залишаються певні традиційні мотиви в народному харчуванні, які надають кухням етнічних спільнот особливих смакових фарб» [1].

Аналіз публікацій. Дослідженням етнічної кухні Поділля присвячені публікації: «Весільна їжа на Поділлі як елемент етнографічної екскурсії», де дано опис приготування весільної їжі, особливості частування; «Народна кулінарія – культурна спадщина подолян» – висвітлюються особливості харчування населення Поділля.

Виклад основного матеріалу. Страви подільської кухні є культурною спадщиною цього регіону завдяки своєму

вишуканому смаку, нескладності приготування та довгій історії кулінарного мистецтва Поділля.

Критерії, які визначають особливості подільської кухні є територіальне походження страв, традиції та внесок народів, які мешкали і мешкають на теренах Хмельницької, Вінницької і Тернопільської областей та можливість використання місцевих екологічних продуктів. На створення гастрономічної культури регіону, впливали багатонаціональний досвід і культурна спадщина, що в свою чергу спрямовує місцеву економіку на сферу послуг і туризм.

У своїх рецептах та технології приготування страв подільська кухня спирається на поєднання смакових і поживних властивостей та гармонійне використання усіх груп продуктів (м'ясо, риба, птиця, молочні продукти, крупи, овочі, фрукти тощо). Використання у приготуванні різної тваринної і рослинної сировини, а також раціональні способи приготування роблять ці страви поживними, смачними, соковитими і ароматними.

Подільська кухня – це борщ з пампушками, вареники, фарширована птиця і риба, холодець, заливне з риби, м'ясні крученики, завиванці, карасі в сметані, січеники, гуска з яблуками, запечена телятина, битки яловичі, шинка, смажене поросля, кров'янка, кендхос варений з начинкою, голубці, тушкована капуста. Солодкі страви подільської кухні – це бабки (сирні, фруктові), тістечка, мандрики, плетеники, рогалі, пряники, пухкеники, бублики, коржики, пундики, соложенники, вергуни, тортки. Страви подільської кухні пройшли випробування часом і дотепер є зніними не тільки в Україні, а й за її межами, здобувши всесвітню популярність та увійшовши до меню найкращих ресторанів різних країн світу.

Традиційні страви готувались з гречаного та кукурудзяного борошна: лемішка, мамалига, малай, вареники з гречаного борошна. Голубці робили з капустяного та виноградного листя. З овочів їли: картоплю, буряк, капусту, огірки, гарбузи, дині. По Дністру вирощували виноград та робили з нього вино. Споживали також багато сушених слив. Традиційна подільська кухня є кухнею сільської місцевості, яка дуже практична і поживна, історично сформована поколіннями предків-хліборобів.

Міста Поділля відрізнялися вищим рівнем життя, етнічним і соціальним складом населення, тому «в умовному казані міщанської кухні варилися дещо інші компоненти. Туди додавалися, збагачуючи традиційну українську поживу, страви національних кухонь етнічних діаспор, що мешкали компактно: єврейської, польської, російської, вірменської, литовської, німецької. Дворянство, купецтво, міщани мали більші можливості до поїздок і комунікацій, що сприяло запозиченню страв з інших регіонів. Важливу роль у формуванні міської кухні відіграло питання престижу під час гостин представників певного суспільного класу, а від місцевої аристократії багато запозичували до свого побуту нижчі суспільні верстви [2].

Особливою є замкова кухня. На Поділлі було і є багато фортифікаційних споруд. У людей, які постійно готувалися до облоги, був інший набір продуктів, ніж на селі. Щоб економити воду, в замках варили пиво, тому майже в кожному була своя броварня. М'ясо солили або варили і заливали витопленим салом. В страви додавали спеції, бо нерідкими гостями замків були купці [2].

У традиційній подільській кухні немає єдиної страви, яка б славила наш регіон, хоча смакоти багато. Традиційна подільська кухня увібрала в себе страви польської, литовської, єврейської, вірменської кухні. Вплив польської кухні позначився на популярності супів та салатів з свіжих, квашених і солоних овочів, які споживають зі сметаною, олією. Особливою стравою є бігос, який поєднує квашену і свіжу капусту та асорті з м'яса, дичини, грибів та ковбасок. На Кам'янецьчині готують фляки – страву з рубців (телячих шлунків), яка є традиційною польською стравою.

З литовської кухні запозичено чимало страв, зокрема ведерей – картопляна ковбаса; шюпінс – особлива каша, зварена з гороху, картоплі і смаженого свинячого м'яса, вареники з тертої сирі картоплі, начинені сиром або рубленим м'ясом. Завдяки литовській кухні на Хмельниччині полюбили рулети з м'яса, птиці, субпродуктів. Особливістю литовської кухні – велика кількість страв зі свинини і багато прянощів. Кільце ковбаси чорного кольору перестало бути просто зінківською смакотою. Це сувенір для гостей і продуктова місцева візитівка, яку не зустрінеш ще де-небудь. Таку ковбасу можна покуштувати тільки у Зінківці.

Єврейська кухня утворилася під впливом релігійних законів чистоти щодо їжі – кашрут які визначають придатні для вживання продукти, їх сумісність та особливості кулінарної обробки. Вплив євреїв на Поділля з кулінарного боку залишився у таких стравах, як форшмак, фарширована риба, помідори фаршировані, хумус, цимес, струдель. У Летичеві надзвичайно смачні «Карасі по-летичівські».

Традиційна вірменська кухня слідкує за складом харчової сировини, збереженням смакової гама і характером улюблених страв. Прижилися і стали популярні на Поділлі страви: толма (долма) – малесенькі голубці, начинені м'ясним фаршем, рисом і пряною зеленню у молодому виноградному листі; пахлава (баклава) – смачна медова випічка з горіховою начинкою.

У західній частині Поділля популярні картопляники з м'ятою вареною картоплі, які можуть бути з начинкою; та макич (в'ялене м'ясо в кендосі); мачанка (густий суп з м'ясом).

Головну роль в подільському регіоні відіграє українська кухня. Українські борщ з пампушками, вареники стали відомі всьому світові. Борщ має безліч рецептів, але традиційною подільською варіацією є борщ без м'яса, який томиться в печі, а потім затирається шкварками, часником, цибулею. Здавна на Хмельниччині готували вареники з кислим сиром і шкварками. Як начинку використовували сир, вишні, мак, капусту, варену картоплю, цибулю [3].

Напряма, яким хочеться рухатися в Україні – популяризація української кухні не тільки для туристів, але й для місцевого населення, тим більше, що кожний регіон багатий локальними цікавими продуктами, гастрономічними традиціями і талановитими кухарями. Етнічна кухня в сучасній демократичній подачі – ключ до сердець гостей, які прагнуть покуштувати щось нове, але не готові міняти очікуваний комфорт на надлишкову аутентичку. Історична спадковість і увага до етнічних деталей дозволяє створювати сучасні проекти.

Враховуючи кулінарні тренди і світові тенденції відбувається популяризація подільської кухні в різноманітних сучасних заходах. В рамках КР Food Festival 2015 у Кам'янець-Подільському, який позиціонувався як фестиваль їжі, вуличного стилю та музики, були представлені кухні народів світу та тих етносів, які проживали на території Поділля. Найкращі фахівці з вуличної їжі з усієї України частували гостей стравами, приготованими тут же на вогнищі. «Я влаштовую гастрономічні фестивалі вже декілька років, і успішний столичний досвід хочеться розвивати у регіонах. Рух вуличної їжі – новий тренд, який допомагає розвиватися малому бізнесу у важкий для країни період», розповідає організатор КР Food Festival 2015 Ян Шкуро. [4]

У Хмельницькому у 2016 році регіональною дирекцією «Поділля-центр» Національної телекомпанії України, організовано та проведено свято вуличної їжі «Подільські смаколики», основна мета якого віднайти і відродити рецепти подільської кухні.

У Кам'янці-Подільському кожного року індустрія гостинності має свою концепцію. Цьогорічна концепція – «Кам'янець на Поділлі – український колорит», яка завдає напрямком всім працівникам сфери обслуговування і туризму побільше уваги звертати на традиційне, подільське. Незважаючи на те, що місто є симбіозом культури семи народів, але тут споконвічно господарями були наші предки – українці і для туристів, які шукають виключно подільське в архітектурі та традиціях, в кухні та одязі, в піснях чи танцях, знайдуть це в Кам'янці-Подільському» [5, 6].

Українську кухню не потрібно просувати, вона не закінчується на борщі і варениках. В Україні є кулінарно-патріотичні ресторатори, які розуміють важливість розвитку української гастрономії. Правильний напрямок роботи для сучасного ресторану – популяризація національної кухні, локальних продуктів [7].

Висновки. Завдяки старанню невеликої кількості рестораторів і фахівців українська кухня стає сучасним трендом і майбутнім кулінарії в нашій країні. Багато шеф-кухарів звертаються до глибин нашої кулінарної пам'яті, вони їдуть у віддалені села для того, щоб взнати аутентичні рецепти, довідатися про незвичні комбінації продуктів, потім повертаються – і створюють справжні кулінарні шедеври, тому через ці страви слід передавати унікальність культури та історії Поділля, сприяти поширенню інформації про унікальні характеристики подільських страв, як серед місцевих споживачів і гостей регіону. Відновлюючи традиційні рецептури подільських страв та продуктів, поєднуючи їх із найновішими тенденціями та найвищими стандартами світової кулінарії, можна створювати нові страви подільської кухні, які включатимуть і вуличну, дієтичну, вегетаріанську їжу, а також високу кухню. Подільська кухня не тільки джерело цікавих рецептів і сполучень, але й велика площа для експериментів, адже змішування культур, релігій і гастрономічних традицій – це Поділля.

Список використаних джерел:

1. URL: <http://www.etnolog.org.ua>
2. Западенко І. Проскурівська миська кухня: дух міста в розмаїтті смаків // Готельно-ресторанний сервіс та регіональна кухня Поділля. Матеріали II Міжвузівської науково-практичної конференції 22 березня 2018 року. Хмельницький: ФОП Крисюк С.Г., 2018. С.10–16.
3. URL: <https://vsm.ua/Podii/sekreti-podilskoyi-kuhni-borsch-z-riboyu-ta-kotsyurubi-10208407.html>
4. URL: https://ye.ua/news/news_21001.html
5. URL: <http://kh.ridna.ua/2018/11/05/u-kamyantsi-podilskomuvyznachylsya-chym-pryvablyuvatyvmut-turstiv-u-2019-rotsi/>
6. URL: <https://evrikatour.com.ua/node/300>
7. Ресторатор № 9 (156) 2018. ООО «Літера-Друк». С.9.

Highlights the features of the nutrition of the population, who depend on the ethnic composition of the population, religious beliefs and social status of rural and urban residents. In this article examined the factors that influenced the formation of the Podolsk kitchen. Analysed the influence of ethnic minorities on the unique characteristics of podillian dishes, food and culture of Podolia in General.

Key words: Podolian cuisine, food, bread, soup, vegetables, culinary treatment.

Отримано: 25.02.2019

УДК 331.56

А. В. Гончарук, аспірант

СТРУКТУРНО-ДИНАМІЧНІ МОДЕЛІ МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

У статті проаналізовано структурно-динамічні моделі трудової міграції. За результатами теоретичного аналізу виокремлено та обґрунтовано економічні, соціально-демографічні, багатофакторні концепції, що описують структуру та динаміку міграційних процесів.

Ключові слова: трудова міграція, міграційний процес, теорії трудової міграції.

Структура і динаміка є класичними для аналізу характеристик, які в поєднанні формують цілісне уявлення про досліджуване явище. Структура трудової міграції відображає впорядкованість внутрішніх і зовнішніх елементів обміну трудовими ресурсами, характеризує їх склад та змістове наповнення. Динаміка міграційних процесів відтворює закони становлення і регулювання міжнародних трудових відносин. Інтегроване дослідження цих характеристик уможливило зрозуміти різноманітність моделей трудової міграції.

В економічних дослідженнях до категорії класичних віднесено найбільш характерні і типові моделі трудової міграції – їх охарактеризовано як *теорії рівноваги* (О. Качан, О. Малиновська, Т. Черевичко). Розгляд цих теорій пов'язаний з відображенням рівноваги як переходу до рівномірного (рівноважного) стану: переміщення трудового населення є корисним як для країни походження, так для країни працевлаштування, оскільки мігранти надають дешеву робочу силу, навзаєм продаючи кваліфіковану працю [6; 10]. З одного боку, у країнах, що приймають мігрантів, створюється можливість заповнювати малопростіжні робочі місця, на яких власні фахівці не бажають працювати. З другого боку, у країнах, що формують міграційний потік, знижується рівень безробіття, оскільки масово звільняються робочі місця.

У межах аналізу класичних структурно-динамічних моделей трудової міграції виділяються *транзитивні теорії* (transitus (лат.) – перехід), які пояснюють причини міжнародної трудової міграції переміщенням із ринків праці з низьким рівнем заробітної платні до ринків із більш високим її рівнем. Різниця в рівні доходів країн походження і країн працевлаштування внаслідок структурних дисбалансів економіки сприяє відтоку робочої сили у бік пріоритетних економічних важелів [5, с.63].

Антитетичними до класичних є моделі трудової міграції, названі *теоріями конфлікту*. Вони апелюють до невідповідності соціально-економічної ситуації в країні походження і вказують на те, що це виступає потужним стимулом до формування міграційних потоків. Представники теорій конфлікту (Ю. Козак, В. Осіпов, Н. Логвінова) зазначають, що в цих умовах високорозвинені країни використовують кадровий, науковий потенціал слаборозвинених країн і це поглиблює міжнародні механізми розходжень між країнами. До одних відбувається відтік високоінтелектуальних кадрів, в інших залишаються найбідніші верстви населення.

Розроблення теоретичних та практичних аспектів трудової міграції знайшло відображення у *кризово-економічних теоріях*. Науковці Д. Беседа, Ю.О. Цевух доводять, що регресивні процеси на ринку є одними з визначальних чинників міграції робочої сили. Кризові явища створюють несприятливі економічні умови для проживання у країнах походження, що спонукає на пошуки більш придатного, в економічному плані, місця проживання чи заробітку [1; 9].

Економічні теорії є найбільш поширеними серед досліджень міграційних процесів. Водночас мають місце й інші погляди: в наукових розвідках зустрічаються соціальні (соціально-демографічні, соціокультурні), багатофакторні теорії трудової міграції. До соціальних належать теорії мережевої міграції, мобільності, соціально-поведінкові моделі трудової міграції.

Особливий інтерес представляють ті роботи, в яких проводиться вивчення *соціально-поведінкової моделі трудової міграції*. На думку вчених (І. Танчина, О. Кушнірчук-Ставничої) міграції є тенденціями суспільно спрямованої поведінки соціальних верств населення, зумовленими особливостями етнічного характеру. Ця поведінка залежить від системи суспільного впливу на економічному працездатних громадян, їхніх емоційно-вольових якостей, схильності до ризику, соціального статусу, рівня самооцінки [5].

Наступним соціальним концептом є *теорія мережевої міграції*, яка базується на використанні мережі соціальних зв'язків для переправлення мігрантів від країн з нижчим соціально-економічним розвитком до країн з вищим рівнем життя. Прибічниками цієї теорії є І. Алешковський, І. Івахнюк, В. Іонцев. Вони стверджують, що мігранти-першопрохідці формують біля себе захисну соціальну оболонку, перетягуючи до країни еміграції своїх родичів, друзів, знайомих. Наявність співвітчизників дає багато переваг: це соціально-психологічний захист, спілкування рідною мовою, скорочення матеріальних витрат, пов'язаних з найманням житла, переїздом [2; 3].

Специфіка зовнішніх міграційних процесів передбачає нагальне вирішення проблем міждержавної мобільності, без урахування яких міграція стала б утрудненою. На сьогодні наявні наукові розвідки, що описують міграцію як частку демографічного розподілу. Це *теорії мобільності*, згідно яких явища трудової міграції пов'язуються з новими можливостями міждержавного та міжконтинентального пересування, яких не було раніше. Їх представниками є А. Гайдуцький, У. Зелінський, С. Метелева, Т. Юдіна. Рівень міжнародної мобільності населення збільшує потоки мігрантів до урбаністичних центрів, продовжується процес циркулярного переміщення [12].

Аналіз літературних джерел з проблеми демонструє наявність системних *багатофакторних теорій міграції*, які припускають, що переміщення між країнами пов'язані, окрім економічних та соціальних, з багатьма іншими чинниками: політичними, екологічними, релігійними. Саме цілісний і комплексний вплив факторів спонукає мігрантів залишити межі країни проживання і шукати невідоме за межею своєї території. Ці дослідження відображені у працях І. Гнибіденка, Д. Массея, Н. Черниш [7].

Так, Д. Массей представляє *синтетичну теорію міграції*, у якій міграційні процеси представлено як прямий

результат впливу низки факторів: економічних, політичних, демографічних та ін., які інтегруючись, формують міграційний еквівалент суспільства. Згідно з його теорією, глобалізація економічного ринку призводить до глобалізації ринку праці. Автор заперечує суто економічний аспект міграційних процесів і вказує на те, що доходи не завжди є визначальними для трудової міграції. Заразом, ї можуть зумовлювати інші фактори: соціальна та політична інтеграція, формування зручної транспортної мережі, більш сприятливі екологічні та кліматичні умови [7].

В основу *світ-системної теорії* (прибічники Е. Валлерстайн, О. Коппель) покладений транснаціональний розподіл. У ній світ представляється моделлю, сформованою ієрархічним поділом (периферія, напівпериферія, центр), що відображає нееквівалентні відносини між суспільною працею, потоками товарів, капіталу, робочої сили. Більш сильні і статусні системи центру живуть за рахунок слабшої периферії. Так, у країнах, що знаходяться в центральних зонах світ-системної структури, зосереджуються високі наукові технології, висококваліфіковане виробництво, дійові соціальні програми, а решта світу постачає робочу силу (частіше некваліфіковану і невикомплектовану) та первинну сировину [4; 13].

Подібною до світ-системної є *теорія глобалізації міграційних процесів* (К. Іютова, Е. Петрас, С. Сассен, Н. Скрипник). Глобалізація – це інтегроване явище, яке включає в себе відносини в сфері економіки, політики, культури – все те, що формує взаємозв'язки між транснаціональними професійними світовими спільнотами. Активізуються світові зв'язки на ринку товарів, фінансів, академічної системи професійної підготовки; з'являються закони для урегулювання трудових відносин та правового захисту трудових мігрантів. На сьогодні, світова спільнота говорить про відкритий глобальний простір, хоча багато країн активно вводять механізми міграційного регулювання, які обмежують потоки світової міграції [8, с.187].

Висновки. Отже, за результатами теоретичного аналізу виокремлено економічні теорії (рівноваги, конфлікту, транзитивні, кризово-економічні), соціальні та соціально-демографічні (теорії мобільності, транзитивні, міграційного переходу, соціально-поведінкові), багатфакторні (синтетичні, світ-системні, теорії глобалізації міграційних процесів). Наукові дослідження, проведені у межах цих теорій, доводять, що управління міграційними потоками залежить від усвідомлення структури міграційних процесів та поетапного налаштування їх динаміки. Аналіз підходів уможливорює збалансувати розрізнену міграційну політику держав

та сформувати інтегровану схему міжнародної співпраці з проблем міжнародної трудової міграції.

Список використаних джерел:

1. Беседа Д. Міграційна криза в ЄС та її вплив на безпекову ситуацію в Україні. Кримінологія. 2018. № 12. С.299-303.
2. Ивахнюк И.В. Развитие миграционной теории в условиях глобализации. Век глобализации. 2016. № 1-2 (17-18). URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/428978/>
3. Ионцев В.А., Алешковский И.А. Тенденции международной миграции в глобализирующемся мире. Век глобализации. 2008. № 2. С.77-87.
4. Коппель О. Світової системи теорія (світосистемна теорія). Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / редкол.: Л.В. Губерський та ін. Київ: Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.
5. Курунова Ю.О. Міжнародна міграція робочої сили як чинник економічного розвитку країн: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.02. Львів. 2015. 237 с.
6. Малиновська О.А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія. Київ: НІСД, 2018. 472 с.
7. Массей Д. Синтетическая теория международной миграции. Мир в зеркале международной миграции. Москва: Макс Пресс, 2002. Вып. 10. С.161-174.
8. Оснач О.М. Глобалізація та міграційна політика: основні тенденції та взаємозв'язок // Європейські перспективи. 2012. № 3. Ч. 3. С.186-191.
9. Цевух Ю.О. Міжнародна трудова міграція в період фінансово-економічної кризи. Російсько-Українське порубіжжя: стан та перспективи співробітництва: мат-ли наук.-практ. конф. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. С.317-319.
10. Черевичко Т. Основы международной миграционной теории и типологии международных миграционных процессов. Саратов, 2016. 44 с.
11. Юдина Т. Социология миграции. Москва: Академический Проект, 2006. 272 с.
12. Zelinsky W. The Hypothesis of Mobility Transition. Geographical Review. 1971. № 61. P.219–249.
13. Wallerstein I. World-systems Analysis. World System History / ed. George Modelski. *Encyclopaedia of Life Support Systems*. Oxford, 2004.

The article analyses the structural-dynamic models of labour migration. According to the results of the theoretical analysis, economic, socio-demographic, and multifactorial concepts that describe the structure and dynamics of migration processes are identified and substantiated.

Key words: labour migration, migration process, labour migration theory.

Отримано: 25.02.2019

УДК 911.3

І. І. Ковтуник, кандидат географічних наук

КУРОРТИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ – БАЛЬНЕОЛОГІЧНИЙ САНАТОРІЙ «САТАНІВ»

В Хмельницькій обл. основу природного потенціалу складають тектонічні ресурси, бальнеологічні ресурси, рекреаційні ландшафти, оздоровчі ресурси, природно-заповідні об'єкти та території історико-культурного призначення. В даній статті досліджено курорти Хмельницької обл. на базі бальнеологічних та кліматичних ресурсів.

Ключові слова: курорт, мінеральні води, бальнеологічний курорт, кліматичний курорт, санаторій «Сатанів».

Постановка проблеми. Хмельницька область має високий рівень концентрації природно-географічних рекреаційних ресурсів, у тому числі тих, які мають лікувальні, оздоровчі, рекреаційні властивості та широко використовуються в курортному господарстві, тому їх аналіз є надзвичайно актуальним, оскільки розкриваються значні перспективи розвитку курортного господарства і рекреаційної діяльності та туризму в цілому на теренах області.

Аналіз публікацій. Дослідженням ресурсів Хмельниччини присвячені ряд публікацій, з них монографія «Хмельниччина туристична: історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку» та «Історико-культурні, географічні та економічні аспекти розвитку туризму на Хмельниччині», в яких автор даної статті досліджує природно-географічні ресурси хмельницької обл.

Мета і завдання статті. Метою статті є дослідити курорти хмельницької області – бальнеологічний санаторій «Сатанів». Згідно мети, були поставлені наступні завдання:

- 1) дослідити наявні на території Хмельницької обл. мінеральні води і кліматичні умови та ресурси;
- 2) проаналізувати діяльність бальнеологічного санаторію «Сатанів».

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із найважливіших факторів лікувальної рекреації в Україні є наявність природних *мінеральних вод* (загальна мінералізація становить понад 1 г/л), унікальними є їх специфічний склад і терапевтична дія. Хмельниччина – одна з найбагатших в Україні областей за різноманітністю видів та запасами мінеральних вод. Сукупність багатоконпонентних органічних та хімічних речовин, газового складу та мікрофлори

визначають їх оригінальність та надзвичайно високу бальнеологічну активність під час лікування різноманітних хвороб та виведення з організму радіонуклідів.

Все це визначається унікальними тектонічними умовами і геологічною структурою Хмельниччини. Схили Українського кристалічного щита, Подільського плато, розломи Товтрового кряжу рифогенного походження природно сформували унікальний мінералогічний і тектонічний потенціал на водорозділі Подільської височини. Це й визначило появу великої кількості родовищ різноманітних мінеральних вод, схожих за своїми лікувальними властивостями до «Нафтусі», «Миргородської», Кавказьких мінеральних вод, а також позитивний бальнеологічний потенціал геомагнітних аномалій, який спостерігається в межах Товтр і активно діє як лікувальний фактор на курортах Макова, Сатанова та інших лікувально-оздоровчих центрах регіону. І в даному випадку, можна говорити про практично невичерпні запаси лікувальних вод.

Сатанів – селище міського типу (смт.), розташоване в Городоцькому районі Хмельницької обл. Існує кілька версій походження назви селища. За першою версією, назва походить від слова «сат» – велике село. За другою версією, в 105 р. н.е. на північ від р. Дністер просувався легіон під проводом легата Тонілія. На високому березі невідомої річки римський полководець звернувся до своїх воїнів зі словами: «Sat an non?», що в перекладі («Зупинимось чи підемо далі?»), «Сат!» – вигукнуло військо, («Зупинимось!»). З того часу, за легендою, виникло поселення, яке було названо Сатанів. Населення селища – 2,5 тис. мешканців.

Сам бальнеологічний курорт Сатанів розташований в 2 км. від Сатанова на межі Хмельницької та Тернопільської обл. на р. Збруч. Курорт Сатанів розташований у лісовій зоні на території Національного природного парку «Подільські Товтри» та межує з Медоборами (Тернопільська обл.).

Історія створення санаторію оповита легендами і є дуже цікавою. Існує легенда, що монах-відлюдник лікував хворих мешканців Сатанова та околиць живою водою. Звали цього монаха Василь, проживав він у двох келіях, які були розміщені в печері, вирубаній у вапняковій скелі. Біля печери монаха і досі б'ють чотири джерела, води яких стікають у Збруч. Ці джерела стали називати святими, завдяки їхнім цілющим властивостям. Воду з одного джерела використовують для промивання хворих очей, з другого – для лікування нервової системи, третього – захворювань серця, четвертого – купання та загального оздоровлення. Слава про живу воду передавалася із вуст в уста не одне століття.

В другій половині ХХ ст., завдяки геолого-мінералогічній розвідці, була проведена промислова розробка мінеральної води. В 1965 р. на околицях Сатанова було пробурено першу свердловину, з якої вдарив фонтан висотою 53 м. Фонтан бив із під землі близько двох тижнів, поки його не забетонували. В 1968 р. водою зацікавилася місцева жителька, – фармацевт Н. Нестерова. Завдяки Несторовій були проведені перші лабораторні дослідження Збручанської мінеральної води. Зразки мінеральної води спершу були досліджені в м. Кам'янець-Подільському, пізніше, – в Одеському науково-дослідному інституті курортології. За результатами досліджень було встановлено, що дана вода – гідрокарбонатно-магнієво-натрієва та за своїми лікувальними властивостями не поступається «Нафтусі» (м. Трускавець Львівської обл.). Завдяки подібним лікувальним властивостям мінеральної води в Сатанові з Трускавецькою Нафтусею, воду в Сатанові почали називати Збручанською Нафтусею. Збручанська Нафтуса має також унікальні влас-

тості й у великій кількості містить йод, бром, мідь, марганець, фтор, двовалентне залізо, метаболічну кислоту, фосфор та інші цінні мікроелементи. В 1972 р. на території Сатанівського родовища мінеральних вод було пробурено сім свердловин [1, с.34].

При бурінні, на глибині понад 600 м., було виявлено хлоридно-натрієво-бромну мінеральну воду. Ступінь її мінералізації становить 38 г/л, що вище мінералізації морської та океанічної води. З метою збереження запасів цієї унікальної води, родовище із солоної ропою було законсервовано.

В 1973 р. (згідно до протоколу засідання комісії по обстеженню Сатанівського курортного району) розпочалося будівництво бальнеологічного санаторію місткістю 500 місць [3, с.114].

В 1985 р. був заснований державний бальнеологічний курорт Сатанів, запаси води – близько 300 м³ на добу [2, с.89].

На території курорту Сатанів розташовані також два штучні водопади.

Дослідженням Сатанівської води займалися такі науковці як М. Курій, В. Калугін, І. Мягков, І. Назарчук, В. Корнєєв, П. Шерстюк та інші. Результатом їхнього дослідження став висновок про те, що Збручанська Нафтуса позитивно впливає на клініко-лабораторні прояви цукрового діабету, а також сприяє лікуванню захворювань шлунково-кишкового тракту, опорно-рухового апарату, дихальних шляхів, має імуномодуючу дію, покращує загальний стан рекреанта.

Висновки. Багатство та унікальність природно-рекреаційних ресурсів в Хмельницькій обл. створює передумови для розвитку курортного господарства, а за рахунок нього й економіки регіону за рахунок їх ефективного використання, дає підстави сподіватися, що на території Хмельниччини рекреація згодом переросте у потужну індустрію відпочинку, фізичного й духовного відновлення, глибокого національного самоусвідомлення, екологічної освіти і виховання рекреантів, тому рекреаційна сфера повинна бути визнана в області як одна з пріоритетних.

Список використаних джерел:

1. Заставецький Б.І., Заставецька О.В., Дітчук І.Л. Географія Хмельницької області. Тернопіль: Тернопільська обласна друкарня, 1995. 96 с.
2. Ковтуник І.І. Орографічні (ресурси рельєфу) рекреаційні ресурси Хмельниччини // Історико-культурні, географічні та економічні аспекти розвитку туризму на Хмельниччині: колективна монографія [кол. авторів; за ред.: С.А. Копилов (гол. ред.), С.Е. Баженова (наук. ред.)]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 168 с.
3. Ковтуник І.І. Рекреаційні ресурси Хмельниччини // Хмельниччина туристична: історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку: колективна монографія [кол. авторів; за ред.: С.А. Копилов (гол. ред.), С.Е. Баженова (наук. ред.)]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 192 с.

In the Khmelnytskyi region the foundation of natural potential contents tectonic resources, recreational landscapes, balneological resources, recreational resources, natural protected areas and areas of historical and cultural significance. In this article the resorts of Khmelnytskyi region on the basis of balneological and climatic resources are investigated.

Key words: resort, mineral waters, balneological resort, climatic resort, resort «Sataniv».

Отримано: 25.02.2019

О. К. Кушнір, кандидат економічних наук

ПЛАНУВАННЯ ВИТРАТ КОМЕРЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Досліджено теоретичні основи планування витрат комерційної діяльності в сучасних умовах розвитку економіки. Розглянуто етапи планування витрат. Обґрунтовано необхідність та важливість планування витрат для комерційної діяльності. Запропоновано загальний розмір витрат комерційної діяльності планувати шляхом додавання планової суми витрат за кожною калькуляційною статтею.

Ключові слова: витрати, планування витрат, контроль витрат, етапи планування, комерційна діяльність, відповідальність за витрати, ефективність.

Постановка проблеми. Роль та значення сутності процесу планування помітно зростає, оскільки планування – це одна із складових частин управління. Відкрита система комерційної діяльності зумовлює необхідність створення системи планування і управління здатної швидко та ефективно реагувати на ринкові потреби. Питання планування витрат є також актуальним, оскільки в умовах ринкової економіки виконує дуже важливу економічну функцію. Ринкові принципи функціонування зумовлюють необхідність кардинальних змін у системі управління, в тому числі і в плануванні діяльності. При цьому успіх у досягненні визначених цілей нерозривно пов'язаний з обсягом витрачених коштів.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Дослідженням різних аспектів планування витрат присвячені праці М.Г. Грещака, О.С. Коцюби, І.Є. Давидовича, П.В. Іванюти, Г.В. Савицької, Я.А. Шакіра та ін. Питанням планування комерційної діяльності в умовах ринкової економіки приділяли увагу вітчизняні та зарубіжні вчені: В.А. Абчук, Л.В. Балабанова, І.К. Беляєвський, Г.Дж. Болт, Л.П. Дашков, Я.І. Гандштак, В.Я. Кардаш, Ф. Котлер, Л.В. Осипова, Ф.Г. Панкратов, Т.К. Серьогіна, І.М. Синяєва. Проте, багато теоретичних аспектів комерційної діяльності залишається відкритими і до кінця не розкритими.

Метою статті є дослідження основних теоретико-методичних та прикладних рекомендацій з планування витрат комерційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Актуальність проблеми планування витрат посилюється тим, що інфляційні процеси, які мають місце впродовж останніх років, не сприяють зниженню рівня витрат. Проте, у комерційній діяльності є резерви для зниження витрат до раціонального рівня, що дозволяє досягнути росту економічної ефективності діяльності, підвищення конкурентоспроможності. Кожна діяльність, включаючи комерційну діяльність, зобов'язана чітко представляти потребу на перспективу у фінансових, трудових та інтелектуальних ресурсах, джерела їхнього одержання, а також уміти точно розраховувати ефективність використання наявних засобів у процесі своєї роботи. У ринковій економіці підприємці не можуть домогтися стабільного успіху, якщо не будуть чітко й ефективно планувати свою діяльність, постійно збирати й акумулювати інформацію як про стан цільових ринків, положення на них конкурентів, так і про власні перспективи і можливості.

При всьому різноманітті форм підприємництва існують ключові положення, які застосовуються практично в усіх сферах комерційної діяльності, необхідні для того, щоб вчасно підготуватися, обійти потенційні труднощі і небезпеки, тим самим зменшити ризик у досягненні поставлених цілей.

Комерційна діяльність являє собою організацію і управління комерційними процесами та операціями, пов'язаними з товарно-грошовим обміном. А кінцевою метою комерційної діяльності є здійснення купівлі-продажу товарів, послуг та отримання прибутку. Комерційна діяльність забезпечує умови і механізми здійснення купівлі-продажу товарів і послуг, цінних паперів, зміну їх форм власності. Включає операції і процеси організаційного, управлінського, правового, економічного характеру [1, 2].

В [3] авторами запропоновано основні напрями та заходи оптимізації комерційної діяльності та визначено першим таким напрямом саме управління витратами і ресурсами, який полягає у наступному:

- заходи щодо підвищення поточної торгової діяльності, що спонукають до раціонального використання ресурсів;
- підвищення продуктивності праці;
- зниження загальної ресурсоемності.

Метою планування витрат є оптимізація поточних витрат діяльності, що забезпечує необхідні темпи зростання прибутку й рентабельності на підставі раціонального використання грошових, трудових і матеріальних ресурсів.

Процес планування витрат комерційної діяльності має наступні етапи (рис. 1):

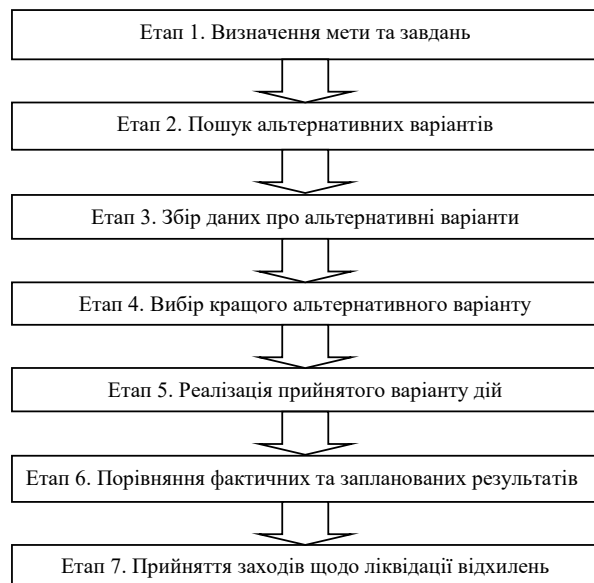

Рис. 1. Етапи планування витрат

Суть планування витрат проявляється в конкретизації цілей розвитку всієї комерційної діяльності та кожного підрозділу окремо на певний період; визначенні господарських завдань, засобів їх досягнення, термінів та послідовності реалізації; виявленні матеріальних, трудових та фінансових ресурсів, які необхідні для вирішення поставлених завдань.

Одним з результативних показників комерційної діяльності є поточні витрати, тобто витрати невиробничої сфери, основна мета планування цих витрат полягає у визначенні загальної суми витрат, необхідної для забезпечення нормальної роботи та якісного обслуговування споживачів, з урахуванням наявних резервів зниження витрат. Використання планових розрахунків витрат комерційної діяльності необхідне для визначення потреби в обігових коштах та планування фінансових результатів діяльності, а також визначення економічної ефективності реалізації окремих товарів, комерційних угод, інвестиційних проектів, та для формування цінової політики. Витрати звичайної діяльності планують за такими видами: фінансові витрати, операційні витрати, інші витрати звичайної діяльності. Не підлягають плануванню витрати від участі в капіталі та надзвичайні витрати. До загального обсягу товарообороту при плануванні витрат визначають рівень операційних і витрат обігу у відсотках. Для планування витрат звичайної діяльності інформаційною базою виступають такі фінансово-економічні показники розвитку: планова середньоспискова чисельність, штатний розклад, система оплати праці, наявна матеріально-технічна база та проекти її розвитку, плановий, фактичний обсяг і структура товарообороту,

товарного забезпечення, запасів товарно-матеріальних цінностей. При плануванні беруть до уваги інформацію про місцезнаходження постачальників, умови постачання товарів, діючі на відповідний період ставки, тарифи, розцінки, норми та інші розрахункові показники, які використовують для внутрішньогосподарського планування, матеріали аналізу витрат в цілому за окремими елементами та статтями витрат за поточний рік (квартал, місяць) [4].

Висновки. Діяльність усіх суб'єктів комерційної діяльності пов'язана з витратами, цінність яких визначається на ринку. В системі управління одним з основних об'єктів виступає процес планування витрат в цілому та в розрізі їх видів, цілей, періодів здійснення. Плануванню витрат передують всесторонній їх аналіз, при проведенні якого виявляють резерви зниження витрат. Отримані дані використовуються при плануванні витрат на наступні періоди та розробці заходів із підвищення ефективності діяльності.

Список використаних джерел:

1. Кушнір О.К., Чаплінський В.Р. Форми та методи досягнення комерційного успіху. *Інфраструктура ринку*. 2018. Вип. 25. С.338-343.

УДК 331.2(477)

В. Ю. Лисак, кандидат економічних наук, доцент

СУТЬ ТА ФУНКЦІЇ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ В РОБОТІ ПІДПРИЄМСТВА

Стаття присвячена дослідженню сутності аналізу поняття «заробітна плата» зародженню та розвитку як серед зарубіжних так і вітчизняних вчених. Дослідженню основних функцій заробітної плати та їх ролі в процесі трудової діяльності персоналу підприємств.

Ключові слова: заробітна плата, форми оплати праці, функції заробітної плати, соціальні гарантії, основна заробітна плата, мінімальна заробітна плата.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку економіки України проблема удосконалення оплати праці шляхом впровадження в практику дієвого механізму її регулювання є актуальною. Персонал підприємств все частіше відчуває нестачу коштів та змушений шукати додатковий заробіток, що не сприяє продуктивності праці та поліпшенню мікроклімату в колективі.

Аналіз останніх досліджень. Методологічні засади заробітної плати та форм і систем оплати праці знайшли своє відображення у роботах таких вітчизняних і закордонних учених як: Антонюк В.П., Богиня, Колота, С. Лебедеву, С. Мочерного, М. Панкова, В. Петюха, Г. Соловійова, С. Шелешкову, С.Л. Брю, К.Р. Макконел, А. Сміт, Ж.Б. Сей, Дж. Кейнс та ін. Однак, незважаючи на значну кількість наукових робіт та поглядів науковців, які присвячені особливостям нарахування та оплати праці існують невизначеності понятійного апарату, та можливості використання зарубіжного досвіду, тому є необхідність подальшого більш глибокого його вивчення.

Метою статті є визначення сутності поняття «заробітна плата», вивчення систем нарахування заробітної плати зарубіжних країн та можливості їх адаптації до умов функціонування вітчизняних підприємств.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить досвід зарубіжних країн, найбільших успіхів в економічному розвитку досягають ті підприємства, де створенні сприятливі умови для реалізації творчих здібностей працівників та впроваджуються передові інноваційні технології нарахування заробітної плати. Аналіз літературних джерел дозволяє стверджувати, що наразі існує велика кількість трактувань сутності заробітної плати, що пояснюється різними науковими поглядами дослідників. В процесі нашого дослідження необхідно з'ясувати сутність поняття заробітна плата.

Вперше заробітну плату як ціну праці визначив відомий англійський економіст Вільям Петті ще у XVII ст. Концепція заробітної плати як ціни праці стала одним з класичних варіантів її тлумачення у економічній теорії. Величину заробітної плати англійський дослідник трактував через «природну ціну праці», рівень якої визначається

2. Апопій А.А. Комерційна діяльність: підруч. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. 558 с.
3. Бутенко О.П., Головченко К.В. Оптимізація комерційної діяльності малого підприємства. *Європейський вектор модернізації економіки: креативність, прозорість та сталий розвиток*: матер. X ювіл. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 18-19 квіт. 2018 р.). Харків: ХНУБА, 2018. С.59-62.
4. Іванюта П.В., Лугівська О.П. Управління ресурсами та витратами: навч. посіб. / за ред. д.е.н., проф. С.М. Іванюти Київ: Центр навчальної літератури, 2010. 320 с.

The theoretical bases of planning of expenses of commercial activity in modern conditions of economic development are investigated. The stages of cost planning are considered. The necessity and importance of planning of expenses for commercial activity is substantiated. It is proposed to plan the total amount of business expenses by adding a planned amount of expenses for each cost item.

Key words: costs, cost planning, cost control, planning stages, commercial activity, responsibility for costs, efficiency.

Отримано: 25.02.2019

фізіологічним мінімумом засобів існування найманого робітника та членів його сім'ї [1, с.322].

В Законі України «Про оплату праці» зустрічається таке визначення заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу [2].

Вітчизняні науковці дають таке трактування Калина А.В. стверджує, що заробітна плата – це частина доданої вартості у грошовій формі, яка в результаті його розподілу надходить працівникам залежно від кількості і якості затраченої ними праці [3].

Швиданенко Г.О дає таке тлумачення терміну «оплата праці» – це будь-який заробіток, обчислений, як правило, у грошовому вираженні, який за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану роботу або надані послуги. Оплата праці складається з основної заробітної плати й додаткової оплати праці. Розміри оплати найманого працівника залежать від результатів його праці з урахуванням наслідків господарської діяльності підприємства [4, с.201].

Проте найбільш повне визначення даного поняття пропонує О.А. Грішнова, яка розглядає поняття «заробітна плата» з кількох позицій: з позицій економічної теорії, з позицій ринкової економіки, з позицій економіки праці, з позицій найманого працівника та з позицій підприємця. Так, з позицій економічної теорії, заробітна плата – це економічна категорія, що відображає відносини між роботодавцем і найманим працівником з приводу розподілу новоствореної вартості. В умовах ринкової економіки заробітна плата – це елемент ринку праці, що складається в результаті взаємодії попиту на працю і її пропозиції і виражає ринкову вартість використання найманої праці. З позицій економіки праці, заробітна плата – це винагорода або заробіток, обчислений у грошовому виразі, який за трудовим договором роботодавець сплачує працівникові за роботу, яку виконано або має бути виконано. З позицій найманого працівника, заробітна плата – це основна частина його трудового доходу, який він отримує в результаті реалізації здатності до праці і який має забезпечити об'єктивно необхідне відтворення робочої сили.

3 позицій підприємця, заробітна плата – це елемент витрат виробництва і водночас головний чинник забезпечення матеріальної зацікавленості працівників у досягненні високих кінцевих результатів праці [5, с.274].

Як важлива соціально-економічна категорія заробітна плата в ринковій економіці виконує такі функції, як:

- 1) відтворювальна: джерело відтворення робочої сили та засіб залучення людей до праці;
- 2) стимулююча: встановлення залежності рівня заробітної плати від кількості, якості і результатів праці;
- 3) регулююча: засіб розподілу і перерозподілу кадрів по регіонах країни, галузях економіки з врахуванням ринкової кон'юнктури;
- 4) соціальна: забезпечення соціальної справедливості, однакової винагороди за однакову працю.

Проте в сучасних умовах становлення ринку в Україні заробітна плата не може виконувати цих функцій її рівень забезпечує не більш як 20% відтворення робочої сили, яке не відшкодовує навіть прямих затрат праці і не викликає заінтересованості в переорієнтації робочої сили на пріоритетні сфери діяльності. Заробітна плата нині виконує інші функції, а саме:

- збереження зайнятості, запобігання безробіттю;
- забезпечення соціальних гарантій;
- збереження попереднього статусу, пов'язаного із попереднім робочим місцем;
- стимування інфляції (шляхом заборгованості із заробітної плати);

- перерозподіл зайнятих по галузях і сферах економіки;
- поширення нелегальної діяльності та вторинної зайнятості;
- посилення мобільності робочої сили [6, с.148].

Висновки. Отже можна зробити наступні висновки, система нарахування заробітної плати яка існує на вітчизняних підприємствах не може виконувати покладені на неї функції. Тому необхідно вивчити зарубіжний досвід та адаптувати його до умов функціонування вітчизняних підприємств, що дасть змогу поліпшити систему нарахування заробітної плати.

Список використаних джерел:

1. Ковальчук В.М. Історія економіки та економічної думки. Київ, 2008. 647 с.
2. Закон України «Про оплату праці» від 24.03.1995 № 108/95-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua>
3. Калина А.В. Економіка праці. Київ: МАУП, 2009. 272 с.
4. Економіка підприємства. Київ: КНЕУ, 2009. 598 с.
5. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудові відносини. Київ, 2009. 390 с.
6. Завіновська Г.Т. Економіка праці. Київ: КНЕУ, 2003.

The article investigates the essence of analysis of the term "wages" formation and development of both foreign and domestic scientists. Investigation of the main functions of wages and their role in the workplace personnel.

Key words: salary, wage forms, functions, salaries, basic salary, additional pay, minimum wage.

Отримано: 25.02.2019

УДК 657:339.5

Н. А. Мазур, доктор економічних наук, професор

ОСОБЛИВОСТІ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ ЕКСПОРТУ ПОСЛУГ

Висвітлено порядок здійснення та відображення в бухгалтерському обліку операцій з експорту послуг. Виявлено основні чинники, що визначають особливості оподаткування та документального підтвердження таких операцій у резидентів України, з врахуванням змін 2019 року – а саме набранням чинності Законом України «Про валюту і валютні операції» з 07.02.2019 р.

Ключові слова: експорт послуг, документальне підтвердження, бухгалтерський облік, поставка послуг, зовнішньоекономічний договір.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Частина сфери послуг становить 18-21% зовнішньоторговельного обороту країни, що є компенсуючим фактором, який певною мірою нівелює негативне сальдо у зовнішній торгівлі товарами. Експорт послуг у 2017 р. становив 10,7 млрд. дол. США, і збільшився на 8,6% проти обсягу 2016 р. та на 10,0% проти обсягу 2015 р. [1]. Традиційно баланс торгівлі послугами складається позитивним. Сфера послуг має значний потенціал у напрямі збільшення пропозиції для зовнішнього світу та розширення можливостей їх надання. Ці та інші фактори зумовлюють актуальність обраної теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Методично-організаційні та облікові аспекти експортно-імпорتنних операцій розкривають у своїх публікаціях І.В. Жиглей, Г.Ю. Коблянська, О.О. Непочатенко, Л.М. Очеретько, Н.В. Федькевич. Наукові здобутки цих дослідників беззаперечно мають велику цінність, проте не достатньо розкривають питання облікового характеру та документального забезпечення операцій з експорту послуг в умовах змін.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення особливостей здійснення і відображення в бухгалтерському обліку операцій з експорту послуг, окреслення основних проблем та шляхів їх вирішення.

Результати досліджень. Зовнішньоекономічні послуги є товаром, що не проходить митного контролю і на який не оформлюється митна декларація. Послуги не приймають форму матеріальних об'єктів, на які розповсюджуються права власності. Реалізація послуг та їх виробництво не відокремлені один від одного.

Головним у торгівлі послугами є те, що повинна відбутись операція купівлі-продажу, яка охоплює діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності (резидентів та нерезидентів), побудована на взаємодносинах між ними, що має місце, як на економічній території України, так і за її межами.

Моментом здійснення процедури експорту послуг та відповідно їх обліку вважається дата їх фактичного надання на основі принципу нарахування (за виписаними рахунками). Найчастіше, як правило, дата реєстрації таких операцій збігається з часом виробництва послуг.

Вартість експорту послуг – вартість окремого виду послуги, наданої українським суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності іноземному суб'єкту господарської діяльності як на території України, так і за її межами згідно з договорами (контрактами) або в усній формі договору.

До основних видів послуг, завдяки яким може бути розширений експорт, насамперед належать: транспортні (послуги трубопровідного, автомобільного, авіаційного, морського та залізничного транспорту); технічні (інжиніринг, будівельні послуги, ремонт, сервісне обслуговування та ін.); туристичні (курортні, історичні, бальнеологічні, зелений туризм, полювання тощо); освітні та консультаційні; медичні.

Залежно від місцезнаходження постачальника і споживача на момент надання послуги з урахуванням їхньої резидентної належності або країни походження, визначаються чотири способи поставки послуг з Генеральною угодою про торгівлю послугами (ГАТС) [1]:

1. Транскордонне надання (Постачальник і споживач залишаються на території своїх відповідних країн. Послуга поставляється «з території одного члена на територію будь-

якого іншого члена». Цей спосіб подібний до торгівлі товарами, коли продукт поставляється через національний кордон, а споживач і постачальник залишаються на території своїх країн).

2. Споживання за кордоном (Споживач споживає ту або іншу послугу за межами своєї країни. Послуга поставляється «на території одного члена споживачеві послуг будь-якого іншого члена», це означає, що або споживач, або його майно перебувають за кордоном).

3. Комерційна присутність (Постачальники послуг створюють філію, відділення або комерційне представництво на території іншої країни, через які вони надають свої послуги. Комерційна присутність на іноземному ринку охоплює не тільки юридичних осіб у суворому юридичному сенсі, але й інших юридичних суб'єктів, що мають деякі загальні ознаки, такі як представництва та відділення).

4. Присутність фізичних осіб (Фізична особа або сам постачальник послуги, якщо він є самозайнятим робітником, або його найманий працівник присутній за кордоном для надання послуги. Спосіб присутності фізичних осіб використовується, коли будь-яка окрема особа тимчасово присутня на території країни, яка не є його рідною країною, для надання комерційної послуги).

Розглянемо особливості документального забезпечення та обліку експорту послуг українських суб'єктів господарювання.

Згідно ПКУ 14.1.185. «постачання послуг – будь-яка операція, що не є постачанням товарів, чи інша операція з передачі права на об'єкти права інтелектуальної власності та інші нематеріальні активи чи надання інших майнових прав стосовно таких об'єктів права інтелектуальної власності, а також надання послуг, що споживаються в процесі вчинення певної дії або провадження певної діяльності» [2].

Коли говорять про експорт послуг, апіорі мають на увазі, що укладення зовнішньоекономічного договору в класичній письмовій формі дуже «зарегульоване» і для значної категорії суб'єктів господарювання вельми клопітне. І багато хто з них (наприклад, фізичні особи) вважає за краще не обтяжувати себе юридичним оформленням угод, маючи можливість надавати послуги і отримувати за них оплату дистанційно поза банківським контролем. Тому, щоб не залишати такі угоди взагалі без документального оформлення, законодавець запропонував використовувати електронну форму ЗЕД-договору як альтернативу простій письмовій формі [3].

У разі експорту послуг (крім транспортних) зовнішньоекономічний договір (контракт) може укладатися шляхом:

- прийняття публічної пропозиції про угоду (оферти) або
- шляхом обміну електронними повідомленнями, або
- в інший спосіб, зокрема шляхом виставлення рахунка (інвойсу), у тому числі в електронному вигляді, за надані послуги [3].

Щодо форми зовнішньоекономічного договору за операціями з експорту резидентами послуг нерезидентам через мережу Інтернет необхідно зауважити, що згідно із законодавством України, зокрема Господарським та Цивільним кодексами України, Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність», Положенням про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів) документи, що застосовуються у міжнародній практиці, можуть виступати в ролі зовнішньоекономічного договору, якщо вони відповідають певним умовам. Зокрема, такі документи можуть вважатись договором у випадку, якщо будуть належно оформлені, міститимуть достатню інформацію про сторони, між якими мають здійснюватися розрахунки, умови та вимоги, згідно з якими встановлюються зобов'язання, а також прийняття стороною пропозиції (оферти) і вчинення нею відповідних дій. Це можуть бути публічна пропозиція про угоду (оферта) і підтвердження про її прийняття іншою стороною, «інвойс» (рахунок-фактура) або інші [4, 5].

13.02.2019 р. Кабінет Міністрів ухвалив ініційовані і розроблені Міністерством економіки рішення щодо можливості продовження строків розрахунків за операціями з експорту та імпорту товарів, у разі встановлення НБУ граничних

строків за такими операціями, а також затвердив окремі групи товарів і галузей економіки, які подаватимуться до НБУ для встановлення винятків та особливостей для них. 21.06.2018 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про валюту і валютні операції» з метою лібералізувати валютне регулювання в Україні. Цей закон вступив у дію 7.02.2019 р. і визначає, що НБУ має право встановлювати граничні строки розрахунків за операціями з експорту та імпорту товарів. Крім того, за окремими операціями з експорту та імпорту товарів граничні строки розрахунків, встановлені НБУ, можуть бути подовжені Міністерством економіки, шляхом видачі відповідного висновку [6].

Кабінет Міністрів також ухвалив підготовлене Міністерством економіки розпорядження, яким затверджено перелік товарів та галузей економіки, для яких НБУ має право застосовувати винятки або особливості розрахунків за експортно-імпортними операціями по ним, а саме:

- для послуг (крім транспортних і страхових), робіт, права інтелектуальної власності та інші немайнові права, що експортуються;
- для медичних послуг, що імпортуються для забезпечення лікування (у тому числі обстеження та діагностики) за кордоном громадян України з захворюваннями, згідно затвердженого МОЗ переліку;
- для товарів і послуг, що підлягають закупівлі відповідно до угод щодо закупівлі, що укладаються МОЗ із спеціалізованими організаціями.

Законодавство України не встановлює вичерпного переліку документів, що підтверджують виконання резидентом робіт, надання послуг, передавання прав інтелектуальної власності нерезиденту. При цьому, акт виконаних робіт, наданих послуг, переданих прав інтелектуальної власності може бути лише одним із таких документів. Якщо згідно з умовами експортного договору документом, який засвідчує надання резидентом послуг, виконання робіт нерезиденту, є, наприклад, «інвойс» (рахунок-фактура) або інший документ, що засвідчує виконання робіт, надання послуг, то саме цей документ може бути підтвержувачим.

Щодо перекладу необхідно зазначити, що банки мають право вимагати від резидентів перекладу на українську мову складених іноземною мовою документів, у тому числі рахунка (інвойсу), крім викладених англійською мовою, а також викладених іноземною мовою з одночасним викладенням українською (англійською) мовою [3].

Первинні документи, складені в електронній формі, застосовуються у бухгалтерському обліку за умови дотримання вимог законодавства про електронні документи та електронний документообіг.

Документами первинного обліку експорту послуг є оформлені рахунки на виконані згідно з договорами (контрактами) послуги [7].

Для відображення в бухгалтерському обліку експорту послуг підприємству необхідно визначитись в основному з трьома основними моментами:

- обрання способу визнання доходу згідно ПСБО 15 «Дохід» (зазвичай визначається обліковою політикою). Визначення гривневого еквіваленту доходу згідно ПСБО 21;
- якщо вказано безпосередньо в документі (рахунок-фактура (інвойс)), що дата оплати є засвідченням наданих послуг, то в обліку на підставі первинного документа визнаємо дохід на цю дату;
- формування собівартості послуги на рахунку 23 «Виробництво» (визначення переліку і складу статей калькулювання собівартості послуги).

Висновки. Отже, законодавством звільнено від валютного контролю експорт послуг (окрім транспортних і страхових), прав інтелектуальної власності, авторських і суміжних прав. Моментом здійснення процедури експорту послуг та відповідно їх обліку вважається дата їх фактичного надання на основі принципу нарахування (за виписаними рахунками). Найчастіше, як правило, дата реєстрації таких операцій збігається з часом виробництва послуг.

Список використаних джерел:

1. Державна служба статистики України: офіц. сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 12.02.2019).
2. Податковий кодекс України: Закон України № 2755-VI від 02.12.2010 р. Дата оновлення: 01.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 15.02.2019).
3. Про внесення змін до деяких законів України щодо усунення адміністративних бар'єрів для експорту послуг: Закон України від 03.11.2016 р. № 1724-VIII. Дата оновлення: 07.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1724-19> (дата звернення: 15.02.2019).
4. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України №960-XII від 16.04.1991 р. Дата оновлення: 07.02.2019. URL: <http://kodeksy.com.ua/> (дата звернення: 16.02.2019).
5. Положення про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів): затверджене наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 06.09.2001 № 201. Дата оновлення: 13.08.2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0833-01> (дата звернення: 10.02.2019).
6. Про валюту та валютні операції: Закон України від 21.06.2018 № 2473-VIII. Дата оновлення: 07.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19> (дата звернення: 16.02.2019).
7. Про затвердження форми державного статистичного спостереження № 9-ЗЕЗ «Звіт про експорт (імпорт) послуг» та Інструкції щодо її заповнення: наказ Державного комітету статистики від 15.07.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0611-02> (дата звернення: 16.02.2019).

Take note of the activities and the accounting of export-related services. The main factors determining the peculiarities of taxation and documentary confirmation of such operations in the residents of Ukraine, taking into account changes in 2019 – from 07.02.2019, have been received.

Key words: export of services, documentary confirmation, accounting, supply of services, external economic agreement.

Отримано: 25.02.2019

УДК 3/6.772.2

Н. Ю. Олійник, кандидат педагогічних наук, доцент

ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНА НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ ДІЛОВОГО МОВЛЕННЯ

У статті схарактеризовано особливості невербальної комунікації ділового мовлення, проаналізовано класифікацію невербальних проявів відображення поведінки людини. Узагальнено знакову систему як основний засіб візуального спілкування, при цьому вказано просторово-часові зони різних видів спілкування.

Ключові слова: невербальні засоби спілкування, комунікація та спілкування, комунікативний процес, ділове мовлення.

Постановка проблеми. У сучасному діловому мовленні виникає проблема невербальної комунікації, що набуває все більшої актуальності. Розуміння мови міміки та жестів дозволяє більш точно визначити позицію співбесідника при діловому спілкуванні, виражає загальнокультурний досвід, індивідуальні особливості особистості, оптимізує передавання, сприймання й розуміння інформації. Як що раніше у теоретичному та в практичному аспекті невербальній комунікації відводилася допоміжна, другорядна роль, порівняно з вербальною, то на сьогодні інтерес різних наук (педагогіка, психологія, лінгвістика) до вивчення саме цього виду спілкування дедалі підвищується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вибух інтересу до проблем невербаліки виник зовсім нещодавно. У середині ХХ століття американський вчений Рей Бірдістел розробив теорію кінетики, яка стала основою для вивчення мови жестів та міміки. Існує ствердження, що саме у цей час невербальні аспекти комунікації перетворились в окремий предмет досліджень, предмет вивчення нової науки. У наукових працях С. Джонсона, П. Екмана, А. Кендона, М. Кейя, А. Мерабієна, А. Піза, С. Холла, А. Шефлена та інших учених досліджуються особливості невербальних аспектів комунікації, а саме: комплексного комунікативного процесу дії людини в цілому, при цьому мають значення тон голосу та рухи тіла.

Проаналізовано етико-психологічні проблеми процесу спілкування з урахуванням науково-практичних висновків як вітчизняних, так і зарубіжних учених, зокрема А.А. Алексеева, Н.П. Волкової, І.В. Гайдаєнка, Г.В. Онкович, Ю.І. Пасова, М.І. Пентилук, О.Б. Тарнопольського, Н.К. Склярєнко та інших, які досліджували процес спілкування і розглядали взаємозв'язок його вербального та невербального компонентів, що дало змогу адекватно оцінити особистісні якості, налаштованість, емоційні реакції партнерів і відповідно коригувати власну поведінку. Значний внесок мають дослідження психолога Т.К. Чмут, які присвячено моральним і психологічним засадам культури ділового спілкування. Автором розкрито поняття етики, моралі, моральної та психологічної культури ділового спілкування. Також описано форми колективного обговорення проблем в організації та умови досягнення ефективності під час їх проведення [3].

Метою дослідження є обґрунтування застосування невербальної комунікації при діловому спілкуванні. Узагальнення візуальної знакової системи у просторово-часових зонах спілкування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливо зазначити, що мовлення є засобом емоційного впливу, який стимулює, або гальмує дію певного члена групи. Наприклад, емоційно-позитивний вплив (заохочення) та емоційно-негативний вплив (покарання) регулюють спільні дії комунікативного процесу. Це поглиблює розуміння ситуативних цілей, що підвищує ефективність групової діяльності студентів. Без застосування зазначених комунікативних категорій жодна координація спільної діяльності неможлива. Мова і мовлення (вербальні засоби спілкування) невіддільні від невербальних (міміка, жести, пантоміміка). Саме невербальні засоби спілкування у поєднанні з різною інтонацією керівника здатні діаметрально протилежний вплив на тих, хто сприймає інформацію.

Науковці вважають, що читання невербальних сигналів є найважливішою умовою ефективного спілкування. Такі сигнали важливі в спілкуванні з певних причин, а саме:

- близько 70 % інформації людина сприймає саме по зоровому (візуальному) каналу;
- невербальні сигнали дозволяють зрозуміти істинні почуття і думки співрозмовника;
- відношення до співрозмовника нерідко формується під впливом першого враження, що, є результатом дії невербальних чинників (хода, вирази обличчя, погляду, манери триматися, стилю одягу і так далі).

Крім того, дослідник невербальної комунікації Алан Піз запевняє, що особливістю немовного спілкування є те, що його прояв зумовлений імпульсами людської підсвідомості, їх неможливо підробити, дає змогу нам довіряти цій мові більше, ніж звичайному каналу спілкування [4, с. 13].

Тому, розглянемо основну класифікацію невербальних проявів відображення поведінки людини:

- експресивно-виразні рухи (поза тіла, міміка, жести, хода);
- тактильні рухи (рукостискання, поплескування по спині або плечу, дотики, поцілунки);
- візуальний контакт (погляд, його напрямок, тривалість, частота контакту);

- просторові прояви (орієнтація, дистанція, розміщення за столом).

Важливо зауважити, що найважливішими засобами невербальної комунікації є *міміка та жести*. Виділяють кілька основних жестів, що відображають стан людини, а саме рухи тіла і рук. В них відображаються стан організму і безпосередні емоційні реакції, що дозволяє судити про темперамент людини, соціальний статус, психологічний стан, рівень культурної вихованості. До прикладу, активна жестикуляція символізує позитивний компонент, який розуміється як дружній настрій і зацікавленість, а ось надмірна жестикуляція – вияв занепокоєння і невпевненості, демонстрація відкритих долонь як показник відвертості і доброти.

Також невербальна комунікація залежить від типу культури, дуже важливо враховувати такі особливості при діловому мовленні з іноземними партнерами. Також є жести, експресивні сигнали, які майже однакові в усіх народів (посмішка, сердитий погляд, насплені брови, хитання головою). Водночас є досить багато невербальних засобів або звичок, що прийняті лише однією нацією.

Специфічною знаковою системою в невербальній комунікації є *контакт очей*, основний засіб візуального спілкування. Якщо людина, яка опанувала культуру спілкування, хоче досягнути взаєморозуміння з іншими, вона дивиться їм в очі, тобто пам'ятає про значення візуального контакту. Здавна відомо, що поглядом можна позитивно або негативно вплинути на іншу людину. Етнографи навіть ділять нації на «контактні» та «неконтактні»; до «контактних» відносять: італійців, іспанців, латиноамериканців, арабів. Представниками «неконтактних» культур вважаються народи Скандинавії, Японії, Індії, Пакистану, де не прийнято прямо розглядати людину.

На особливу увагу серед невербальних засобів заслугує система організації простору і часу спілкування – *проксемика*. Щоб встановити або підтримати контакт з людиною, потрібно не лише дивитися їй в очі, а й триматися на певній відстані від неї. Науковці звернули увагу до просторових потреб людини. Враховуючи цей фактор, виявилось, що існують оптимальні «зони» для різних видів спілкування.

Згідно цього твердження виділяють чотири просторово-часових зони:

- ✓ *Інтимна зона* (15–45 см) – у цю зону допускаються лише близькі, добре знайомі люди; для неї характерна довіра, тихий голос у спілкуванні, тактильний контакт,

дотик. Дослідження показують, що порушення інтимної зони викликає певні фізіологічні зміни в організмі: частіше биття серця, підвищене виділення адреналіну, приплив крові до голови й ін.

- ✓ *Особиста, чи персональна зона* (45–120 см) – для повсякденної бесіди з друзями і колегами, припускає тільки візуально-зоровий контакт між співрозмовниками.

- ✓ *Соціальна зона* (120–400 см) – звичайно витримується під час офіційних зустрічей у кабінетах, як правило, з тими, кого не дуже знають.

- ✓ *Публічна зона* (понад 400 см) – має на увазі спілкування з великою групою людей – у лекційній аудиторії, на мітингу й ін. [2, с.92-93].

Отже, кожна людина прагне мати свою територію, певний повітряний простір навколо свого тіла. Розміри цієї зони залежать від ряду факторів, передусім від соціокультурних відмінностей людей.

Висновки. Складовим елементом будь-якої мовної комунікації, зокрема ділової, поряд із власне мовним знаком є невербальний сигнал. Оволодіваючи невербальними засобами спілкування, людина самовдосконалюється і підвищує культуру своєї поведінки та спілкування. Знання особливостей мови жестів і рухів тіла дозволяє не тільки краще розуміти співрозмовника, а й є запорукою успішних ділових відносин.

Список використаних джерел:

1. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 272 с.
2. Бутенко Н.В. Комунікативні процеси у навчанні: підручник. Київ, 2004. 383 с.
3. Чмут Т.К., Чайка Т.Л., Лукашевич М.П., Осечинська І.Б. Етика ділового спілкування. Київ, 2003. 208 с.
4. Пиз А. Язык телодвижений. Москва: Эксмо, 2012. 136 с.

The article describes features of non-verbal communication of business speech, the classification of nonverbal manifestations of reflection of human behaviour is analysed. A sign system as a basic means of visual communication is generalized, while spatial-temporal zones of different types of communication are indicated.

Key words: nonverbal means of communication, communication and communication, communicative process, business speech as a means of emotional influence.

Отримано: 25.02.2019

УДК 339.137.2

О. С. Олійник, кандидат економічних наук

СУТНІСТЬ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

У статті визначено сутність конкурентоспроможності, досліджено трансформації економічних теорій щодо конкурентоспроможності підприємства.

Ключові слова: теорії, поняття, конкурентоспроможність, конкурентоспроможність підприємства.

Постановка проблеми. Дослідженням проблеми конкурентоспроможності підприємства до 90-х років ХХ століття в Україні не займалися через відсутність необхідності, а зараз, в умовах ринкової економіки та жорсткої конкурентної боротьби, це питання стає дуже актуальним.

Аналіз останніх публікацій. Питанням конкурентної боротьби, розвитку конкуренції як одного із базових принципів ринкової економіки присвячені праці таких відомих вчених-економістів, як М. Портер, Д. Рікардо, Дж. Робінсон, А. Сміт, Й. Шумпетер та інші. Але, незважаючи на велику кількість робіт і досліджень, присвячених цьому питанню, й до цього часу не має чіткого загальноприйнятого визначення конкурентоспроможності.

Метою статті є дослідження поняття «конкурентоспроможність підприємства».

Виклад основного матеріалу. Поняття «конкурентоспроможності» у вітчизняній літературі набуло широкого вжитку відносно недавно. Саме тому, на нашу думку, і досі навколо

нього точаться запеклі наукові дискусії як за теорії (див. *табл. 1*) так і за авторські позиції. Значимо, що поєднання теорій та авторських визначень поняття «конкурентоспроможність» дають загальну характеристику даного поняття.

Відмінності авторських позицій щодо трактувань поняття «конкурентоспроможність» дають можливість нам зробити висновок, що дане поняття широкого та широко масштабне та неоднозначне. У конкурентній економіці реформ на підприємства спускається відповідальність за свої дії, ефективність котрих перевіряється ринком. Таке становище стимулює товаровиробників вивчати структуру ринку, розширювати свою продукцію, робити її конкурентоспроможною. Глобалізація ринків, участь вітчизняної економіки у міжнародному поділі праці актуалізує проблему забезпечення конкурентоспроможності в вивчення теperішого економічного вчення і діяльності по впровадженню підприємницької діяльності.

Аналіз чисельних публікацій дозволяє виділити принаймні декілька підходів до визначення поняття «конку-

рентоспроможність підприємства». Так, ми можемо спостерігати за ототожненнями «конкурентоспроможності підприємства» з «конкурентоспроможністю продукції». Прикладом слугує визначення конкурентоспроможності як реальної та потенційної можливості підприємств в існуючих для них умовах проєктувати, виготовляти та збувати товари, які за ціновими та неціновими характеристиками більш привабливі для споживача, ніж товари конкурентів. Аналогічних поглядів дотримується дослідницька організація «European Management Forum» [1].

Її співробітники під конкурентоспроможністю фірми розуміють реальну і потенційну спроможність компанії, а також наявні у них для цього здатності виготовляти і збувати (в тих умовах, у яких їм доводиться діяти) товари, що за ціновими і неціновими характеристиками у комплексі більш привабливі для споживачів, ніж товари їх конкурентів. Комісія з промислової конкурентоспроможності при президентові Сполучених Штатів Америки дещо уточнює таке бачення і визначають «конкурентоспроможність» як сукупність можливостей об'єкта конкуренції за умов вільного і конкурентного ринку виготовляти товари і послуги, що відповідають вимогам ринку при одночасному збереженні або підвищенні своїх реальних доходів.

Таблиця 1

Трансформація економічних теорій щодо конкурентоспроможності підприємства

Теорії, представники	Зміст теорій
Теорія меркантилізму (Т. Маєн, А. Монкретьєн та ін.)	Протекціоністські дії держави збільшують конкурентоспроможність національного суб'єкта господарювання на зовнішньому ринку, забезпечуючи цим активний торговельний баланс
Теорія вартості (А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Мілль)	Конкурентоспроможність підприємства визначається міною вартістю товару, що залежить від кількості праці (А. Сміт), рідкості товару (Д. Рікардо), врівноваження попиту і пропозиції (Дж. Мілль)
Теорія рівноваги (А. Маршалл)	Критерієм конкурентоспроможності підприємства є ціна – наявність у господарюючого суб'єкта тих ресурсів, що використовуються з вищою продуктивністю
Еволюційна теорія (Й. Шумпетер)	Конкурентоспроможність підприємства визначається вмінням ефективно впроваджувати інноваційні технології. Індикатором конкуренції нового типу є підприємець-новатор
Теорія конкурентних переваг (М. Портер)	Конкурентоспроможність підприємства є проявом системи конкурентних переваг залежно від зміни конкурентного середовища та від їх ефективного використання
Теорія інтелектуального лідерства (Г. Хамел, К. Прахалад)	Застосування нових форм бізнесу, інноваційних технологій в глобальному масштабі, прийняття нестандартних рішень щодо задоволення несформованих потреб споживачів визначають конкурентоспроможність підприємства

Джерело: 2, 3, 4, 5 адаптовано автором.

Ряд науковців сповідують визначення конкурентоспроможності які ґрунтуються на порівняльній характеристиці підприємства з найближчими конкурентами. Конку-

рентоспроможність підприємства має різне визначення для різних призначень. Отже, конкурентоспроможність підприємства для споживачів це здатність задовольняти потреби (вирішувати проблеми) споживачів на основі виробництва товарів і послуг, що перевищують конкурентів за необхідним набором параметрів, а для конкурентів, це здатність виробляти товари та послуги, які відповідають вимоги світових і внутрішніх ринків, та створювати умови зростання потенціалу конкурентоспроможності.

Для інвесторів конкурентоспроможність підприємства представляє собою здатність використовувати ресурси підприємства для динамічного розвитку та розширення ринків збуту, збільшення ринкової вартості підприємства. Конкурентоспроможність підприємства для суб'єктів ринку (галузь, регіон, кластер, держава) це здатність виробляти конкурентну продукцію та створювати умови зростання потенціалу конкурентоспроможності на основі інноваційних чинників зростання. Конкурентоспроможність підприємства є результатом його конкурентних переваг по всьому спектру проблем управління підприємством. З цієї точки зору конкурентоспроможність підприємства визначають як узагальнюючу оцінку його конкурентних переваг у питаннях формування ресурсного потенціалу, якості задоволення споживчого попиту та досягнутої за рахунок цього ефективності функціонування господарчої системи на момент чи протягом періоду оцінювання. Відповідно до цієї дефініції, конкурентоспроможність підприємства характеризується комплексом показників, які визначають становище останнього на відповідному ринку (національному або світовому).

Висновки. Саме таке бачення здається нам кращим, оскільки, по-перше, воно якнайбільш відбиває стан сучасного розвитку економічної думки; по-друге, не обмежує кордони осмислення кількісного вимірювання позицій підприємств у порівнянні із фірмами, які протистоять їм у боротьбі за прихильність споживачів.

Список використаних джерел:

1. Блажевич О.Г. Анализ конкурентоспособности в зарубежных странах. URL: www.nbuv.gov.ua. (Дата звернення: 29.10.2018).
2. Портер М. Конкуренция [пер. с англ.]. Москва. 2002. 496 с.
3. Романенко В.А. Конкуренція і конкурентоспроможність. *Вісник Національної академії наук України*. 2007. № 8. С.14-17.
4. Ромусік Я. Конкурентоспроможність легкої промисловості України та механізм її підвищення. *Економіст*. 2007. № 3. С.16-19.
5. Шумпетер Й. Теория экономического развития (исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры); [пер. с нем.; общ. ред. А.Г. Милитковского]. Москва: Прогресс, 1982. 455 с.

In the article it is defined the essence of competitiveness and investigated the transformation of economic theories on the competitiveness of the enterprise.

Key words: theory, concept, competitiveness, competitiveness of the enterprise.

Отримано: 25.02.2019

УДК 069:373

Б. О. Опря, кандидат історичних наук

ЗНАЧЕННЯ МУЗЕЇВ В СИСТЕМІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті досліджено роль шкільних музеїв у навчально-виховному процесі та в шкільній освіті. З'ясовано особливості та напрями діяльності шкільного музею як однієї з додаткових форм вивчення історії.

Ключові слова: музей, шкільний музей, експозиція, історія, школа.

У сучасній Україні існує велика кількість музеїв, котрі відіграють важливу роль у культурній та освітній сферах. Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29.06.1995 р. визначає, що «музеї як культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені не тільки для вивчення, збереження та використання пам'яток матеріальної і духовної культури, але й для прилучення громадян до

надбань національної і світової історико-культурної спадщини» [1, с.8-9].

Музей при навчальному закладі має свою специфіку, оскільки він створюється з метою залучення учнівської та студентської молоді до вивчення і збереження історико-культурної спадщини українського народу, формування освіченої розвиненої особистості та сприяння вихованню у

неї патріотизму, поваги до народних звичаїв, традицій, національних цінностей українського народу [2].

Роль шкільних музеїв в освітній сфері частково висвітлено у наукових монографіях, статтях та науково-популярній літературі. Значну роль у теоретичному обґрунтуванні потреби створення та функціонування шкільних музеїв відіграли роботи вітчизняних науковців, музеєзнавців та педагогів. Це насамперед праці М. Хитькова [3], Л. Пелькіної [4], Ю. Омельченка [5]. В останні роки теоретичним основам музеєзнавства та методиці музейної роботи, зокрема й шкільних музеїв, приділяли увагу такі вітчизняні науковці як В. Бабарицька, А. Короткова, О. Малиновська [6], П. Горішевський, М. Дейнега, М. Ковалів, В. Мельник, Н. Рега, С. Оришко, О. Соколова [7], М. Рутинський, О. Стецюк [8], В. Якубовський [9]. З зарубіжних дослідників варто відзначити Т. Юреневу [10], С. Сотнікову [11], Ф. Вайдахера [12].

Однак, попри значну кількість наукових робіт, недостатньо дослідженими залишилися питання про обґрунтованість діяльності шкільних музеїв у навчально-виховному процесі сьогодення. Тому метою статті є спроба показати взаємозв'язок шкільного музею з навчально-виховною роботою в школі.

Шкільні музеї це справжні національні обереги, центри навчально-виховної роботи в школі. Останні створюються в школах і позашкільних установах. За профілем поділяються на: історичні, природничо-наукові, меморіальні, літературні, краєзнавчі [8, с.29]. За юридичною приналежністю музеї при навчальних закладах належать до громадських установ [7, с.17].

Створення музеїв, як правило, є результатом цілеспрямованої, систематичної, творчої пошуково-дослідницької, фондової, експозиційної роботи. Основними завданнями шкільного музею є залучення молоді до пошукової, краєзнавчої, науково-дослідницької, художньо-естетичної та природоохоронної роботи; вивчення, охорона і пропаганда пам'яток історії, культури і природи рідного краю; залучення молоді до формування, збереження та раціонального використання Музейного фонду України [2].

Шкільне музеєзнавство одна з форм роботи, котра покращує процес викладання навчальних дисциплін, а також посилює мотивацію навчання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах. Заняття дітей у музеях сприяють формуванню соціальної свідомості школярів, збагаченню словникового запасу. Останні швидше оволодівають складними поняттями, краще слухають та активніше працюють на уроках [13, с.51].

Ефективність роботи шкільного музею значною мірою залежить від керівника. Загальне керівництво діяльністю музеїв здійснює керівник навчального закладу. Саме він визначає відповідального за збереження музейного фонду та його поповнення, вирішує питання роботи музею, застосовує заходи для покращення відвідуваності учнями музею [2].

Важливим питанням роботи шкільного музею є формування фондів та шляхи надходження музейних предметів. Основними джерелами є збір музейних матеріалів у процесі походів по рідному краю, організація надходження музейних предметів у час практичних занять з різних навчальних дисциплін, організація надходження предметів за допомогою діяльності учнів у гуртках, пожертви і подарунки [9, с.40].

Як бачимо, шкільні музеї мають свої особливості. Керівник музею та учнівський актив збирають, вивчають та експонують пам'ятки, котрі безпосередньо пов'язані з історією того чи іншого населеного пункту. Музейні заклади в школі використовують свої фонди для популяризації першоджерел шляхом організації екскурсій, зустрічей, відкритих уроків, олімпіад, днів відкритих дверей тощо.

Навчання дітей історії в школі є більш ефективним за умови залучення різних видів сприйняття, що забезпечу-

ється використанням музейних предметів. Крім того, формування музейного фонду, пошук експонатів розвиває дослідницькі здібності дітей, стає основою для підготовки майбутніх науковців та патріотів своєї держави. Таким чином досягається не лише освітня, але й важлива виховна мета. Втім, дослідницька робота учнів у шкільному музеї буде ефективнішою у разі дотримання наступних умов: діяльність учнів має нести не репродуктивний, а творчий характер; відповідати принципам розвиваючого навчання; діяльність має бути позитивно вмотивованою; учень має бачити результати виконаних завдань, усвідомлювати й оцінювати свої успіхи й досягнення [14, с.302].

Одночасно з музеями в багатьох школах створюються народознавчі світлиці, які віддзеркалюють традиції, звичаї, побутову культуру населення. Музейні предмети у таких світлицях зберігають рідкісний та оригінальний етнографічний матеріал. Значний позитив має краєзнавча робота, котра здійснюється самими учнями під керівництвом мудрих наставників. Особливо в контексті розбудови української державності, адже від власного будинку, вулиці, села чи міста починається формування національної свідомості та розуміння історії власного народу.

Отже, шкільний музей розвиває творчість, активність, самостійність учнів у процесі збору, дослідження, оформлення матеріалів, джерел з історії рідного краю та має виховну й науково-пізнавальну цінність, розвиває сміливе та оригінальне мислення дитини та має позитивний емоційний вплив на особистість. Втім ефективність роботи шкільного музею напряму залежить від ставлення до музейної справи педагогічного колективу та керівника школи. Лише неформальний підхід та власний приклад може принести реальний результат в освітній та виховній роботі.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про музей та музейну справу» // Урядовий кур'єр. 1995. 17 серпня. С.8-9.
2. Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України. URL: www.mon.gov.ua
3. Хитьков Н.А. Школьный музей, его значение и организация. Київ, 1913. 308 с.
4. Пелькіна Л.А. Музей і школа. Київ, 1967. 155 с.
5. Омельченко Ю. А. Шкільні музеї. Київ, 1981. 121 с.
6. Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. Екскурсознавство і музеєзнавство. Київ, 2007. 464 с.
7. Основи музеєзнавства маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв / П. Горішевський, М. Дейнега, М. Ковалів, В. Мельник та ін. Івано-Франківськ., 2005. 64 с.
8. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство. Київ, 2008. 428 с.
9. Якубовський В.І. Музеєзнавство. Кам'янець-Подільський, 2010. 352 с.
10. Юренева Т.Ю. Музеєведение. Москва, 2004. 560 с.
11. Сотнікова С.И. Музеология. Москва, 2004. 192 с.
12. Вайдахер Ф. Загальна музеология. Львів, 2005. 632 с.
13. Камінська В. Педагогічні аспекти організації діяльності музеїв ЗНЗ // Педагогічний пошук. 2003. № 4 (64). С.50-52.
14. Войчик С. Шкільний музей як центр історико-краєзнавчих досліджень // Матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею. Вип. 4. Луцьк, 2009. С. 302-307.

The article examines the role of school museums in the educational process and in schooling. The features and activities of the school museum as one of the additional forms of learning history.

Key words: museum, school museum, exhibition, history, school.

Отримано: 25.02.2019

ПЕРСОНАЛ ПІДПРИЄМСТВА ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

У статті розглядаються теоретичні основи соціального захисту персоналу на підприємстві. Соціальний розвиток підприємства означає прагнення до вдосконалення в його соціальному середовищі – в тих духовно-моральних, громадських і матеріальних умовах, в яких персонал підприємства здійснює свою трудову функцію.

Ключові слова: підприємство, працівники, персонал, соціальні проблеми, соціальний захист.

Постановка проблеми. Соціальний захист персоналу підприємства особливо важливий, так як ми перебуваємо в сучасному суспільстві, де кожен знає свої права і готовий їх захищати. У разі, якщо на підприємстві порушуються права працівників, вони вправі звернутися до відповідних органів, які стежать за соціальним станом на підприємстві. Саме тому соціальні стратегії повинні перебувати під постійним контролем і бути доступними. Соціальний захист на підприємстві є сильним важелем впливу на персонал, а значить і на якість його праці в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні основи змісту соціального захисту персоналу постійно знаходилися в центрі уваги економічної науки. Суттєвий внесок у з'ясування даної проблеми зробили: О.А. Бугуцький, А.С. Гальчинський, С.Д. Драгомарецький, Т.П. Завгородня, Т.М. Кир'ян, А.М. Колот, О.Є. Кузьмін, Г.Т. Куліков, Н.Т. Кучеренко, В.Д. Лагутін, Т.В. Ландіна, М.Й. Малік, В.М. Новіков, Н.О. Павловська, В.М. Пинзеник, С.Ф. Покропивний, Т.Г. Самборська, Л.В. Соколова, І.В. Сорока, К.А. Тітова, О.А. Турецький, О.М. Уманський та ін.

Формулювання мети статті. Вивчити теоретичні основи соціального захисту персоналу на підприємстві, що складаються з комплексу заходів, спрямованих на вдосконалення роботи щодо соціального захисту його працівників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальний захист на підприємстві в своїй змістовній формі орієнтований на персонал. Персонал підприємства – це перш за все сукупність працівників певних професій і категорій, об'єднаних єдиною виробничою діяльністю, спрямованою на отримання доходу, задоволення своїх потреб і вирішення фінансових проблем; іншими словами – це сукупність фізичних осіб, які уклали договір найму з підприємством як юридичною особою.

Соціальний захист персоналу – поєднання соціальних і юридичних гарантій, що забезпечують кожному працівникові захист і реалізацію його основних соціально-економічних прав. Недостатність соціального захисту персоналу стрімко призводить до наростання напруженості не тільки на підприємстві, а й у суспільстві. У регулюванні виробничих та трудових відносин на підприємствах особливу роль відіграють соціальні процеси, які передбачають соціальний захист персоналу з прийняттям до уваги його специфічних особливостей різних категорій, професій і посад працівників [3].

Соціальний захист персоналу об'єднує в собі такі області [1]:

1) створення умов для виконання працездатним населенням його трудової функції, що дозволяє персоналу заробляти кошти для життя на рівні прожиткового мінімуму і вище;

2) створення безпечних умов для персоналу і доступу його до національних систем охорони здоров'я, страхування, реабілітації та професійної освіти;

3) допомога співробітникам і членів їх сімей в досягненні прожиткового мінімуму матеріальних засобів у випадках втрати роботи, годувальника, появи хвороби, народження дитини, виробничої травми, інвалідності, досягнення пенсійного віку.

При вирішенні і усуненні основних проблем соціального захисту персоналу особлива роль відводиться вдосконаленню способів оплати праці та загального формування доходів. У нинішніх умовах зарплата покликана виконувати на практиці такі функції, як регулююча, що відтворює, стимулююча, соціальна [4]:

1) регулююча функція являє собою вплив на відносини між попитом і пропозицією на ринку праці, на формування ефективності виконання трудової функції персоналу і на його підвищення розмірів оплати праці;

2) відтворює функція здійснює встановлення мінімально необхідного рівня оплати праці, враховуючи фізіологічні та соціальні особливості з урахуванням інфляції з величиною прожиткового мінімуму;

3) стимулююча функція виявляє загальну диференціацію рівня тарифних ставок і посадових окладів і розмірів оплати праці з урахуванням його якості, результативності, кількості;

4) соціальна функція являє собою облік заробітної плати в управлінні соціальними складовими оплати праці і, перш за все, соціального захисту персоналу на діючих і ліквідованих підприємствах.

Слід також відзначити і різницю між підприємствами на підставі форми власності, так як це прямо впливає на соціальну захищеність персоналу.

Державні підприємства відрізняються від недержавних підприємств тим, що вони, як правило, залежні від державних структур. Вони не тільки націлені як на ринкові, а й на неринкові відносини. На відміну від недержавних вони мають меншу конкурентоспроможність. У державних підприємств немає зобов'язань перед іншими підприємствами, їм практично не загрожує банкрутство. У той же час уряд контролює лише певні області діяльності державних підприємств, не маючи можливості впливати на інші. Варто відзначити, що бюджети різного рівня забезпечують потреби держпідприємств, а їх фінансування проводиться на підставі кошторису. Надходження коштів ведеться за статтями призначення, контроль над витратами здійснюється Казначейством і ревізійними структурами установи. Штат особи формується відповідно до розкладу, затвердженого вищим органом. Усередині підприємства дотримуються вимоги трудового законодавства. Чітке дотримання правил прийому, переміщення, надання відпусток, звільнення, оплати понаднормового часу, лікарняних листів, пенсійні відрахування – велика перевага.

Інноваційним явищем в соціальний захист персоналу є соціальне партнерство, яке в найзагальнішому сенсі являє собою солідарність і співробітництво різних соціальних груп і категорій населення для досягнення загальних цілей [2].

Соціальне партнерство – це трудові відносини, що складаються на основі створення певної сукупності інтересів і основних цілей, що досягаються завдяки їх спільному погодженню в рамках партнерства працівників, роботодавців і держави між собою.

Тристороннє партнерство включає: об'єднання зусиль при прийнятті спільних рішень у соціальній та економічній сфері; забезпечення умов праці; застосування правових норм на підприємстві за участю представників від імені співробітників.

Важливо, щоб і працівники підприємства доклали зусилля для вирішення соціальних проблем на підприємстві. Трудові колективи володіють багатьма ресурсами, які можуть надати до серйозних змін в соціальній сфері підприємства. До них серед них можна виділити:

1) посилення ролі роботи громадських спілок і організацій, які представляють інтереси робітників в трудовому процесі;

2) визначення на прикладі успішно працюючих підприємств можливих шляхів вирішення власними силами багатьох соціально-трудових проблем в робочому процесі;

3) залучення особливої уваги до реальної значущості колективних договорів, вони повинні бути голосними і ефективними. Крім того, необхідно організувати роботу представників трудових колективів, що беруть участь в підготовці колективних договорів з основних питань.

Отже, для кожного підприємства соціальний захист – це головний інструмент для мотивації персоналу до праці, оскільки вона може задовольнити не тільки фізіологічні потреби, але і дозволити соціальні і економічні проблеми, налагодити взаємини в колективі і в разі збільшити продуктивність роботи персоналу. Варто відзначити, що, крім цього, соціальна захищеність персоналу підприємства істотно залежить від того, в якому стані перебуває економіка держави.

Висновки. Таким чином, соціальний захист на підприємстві сприяє утворенню соціальної активності її суб'єктів, пов'язаної з їх особистісними особливостями, ставленням до праці і задоволеністю робочим місцем. Колективне досягнення цілей і ініціативність з боку персоналу також призводить до отримання високих результатів в діяльності, налагодженню соціально-психологічного клімату в колективі. Всебічний розвиток соціального захисту і впрова-

дження соціальної роботи допоможе підприємству досягти успіху і вирішити безліч його основних проблем.

Список використаних джерел:

1. Болюбах В.В. Соціальний захист працівників на підприємствах. *Актуальні проблеми економіки*. 2006. № 3(57). С.154-157.
2. Богданова Т.І. Особливості формування соціальної політики сучасного підприємства. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua>
3. Фоменко Г.Г. Механізм управління витратами на соціальний захист працівників підприємств. *Вісник Донецького університету економіки та права*. 2012. № 2. С.171-177.
4. Хандій О.О. Управління персоналом підприємства: концептуальне визначення та механізми розвитку: монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. 240 с.

The article deals with the theoretical basis of social protection of personnel at the enterprise. Social development of an enterprise means the desire to improve in its social environment – in those spiritual, moral, social and material conditions in which the personnel of the enterprise carries out their labour function.

Key words: enterprise, employees, personnel, social problems, social protection.

Отримано: 25.02.2019

УДК 331.108.37:331.101.262

О. В. Парок, кандидат економічних наук

СТВОРЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ HR-БРЕНДУ СУЧАСНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

У статті визначені основні елементи, а також описана її модифікація для різних умов, таких як створення нової організації, коригування репутації існуючої компанії, наведені деякі методи, що дозволяють вирішити проблеми, що виникають на шляху побудови HR-бренду компанії.

Ключові слова: HR-бренд; управління людськими ресурсами; маркетинг; брендинг.

Постановка проблеми. Результативність компанії визначає грамотне використання і розподіл ресурсів, які у неї є. Ключовим ресурсом компанії по праву вважаються людські ресурси, тому проблема їх раціонального використання є найбільш важливою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. HR-брендинг проявляється в першу чергу в галузі практичного менеджменту й тільки кілька років тому став предметом уваги академічних досліджень зарубіжних та вітчизняних науковців. Дослідження HR-брендингу найбільш активно проводяться у Великобританії (Т. Амблер, С. Берроуз). Серед російських науковців слід виокремити О. Балашову, О. Бруковську, Д.Г. Кучерова, Н. Осовицьку, Т. Арькову, а серед вітчизняних – О.В. Сардака, А.С. Пасеку та інших.

Формулювання мети статті. Розкрити комплексний і системний характер важливості HR-брендингу та HR-бренда в системі управління персоналом організації.

Виклад основного матеріалу дослідження. HR-брендинг – це процес створення сприятливої репутації і сприятливого іміджу компанії-роботодавця, це безперервна робота, яка спрямована на інтеграцію бренду в персонал і персоналу в бренд, яка неперервна на протязі всієї життєдіяльності компанії. Абревіатура HR розшифровується як «human capital» (людський капітал), тобто HR-брендинг вирішує ті ж питання, що і брендинг (збільшення ефективності бізнесу і підвищення прибутку), але користується тими інструментами, які застосовують в процесі управління персоналом. HR-брендинг є по суті консалтингом, який спрямований на створення єдиного бачення компанії, бренду у співробітників і усвідомлення своєї приналежності і цінності для компанії для досягнення мети бренду. За рахунок впливу на персонал і використання різних інструментів управління відбувається вплив на зовнішнє середовище компанії, внаслідок чого можна спостерігати зростання лояльності до бренду, також розрахунок ефективності діяльності і конкурентоспроможність фірми [4].

У загальному розумінні HR-бренд складається з декількох компонентів: цінності компанії; традиції компанії; внутрішні комунікації; компетенції персоналу; стиль управління; перспективи професійного та кар'єрного росту.

Створення та впровадження сильного HR-бренду компанії, а також результативне управління ним має безліч переваг: компанії з розвиненим HR-брендом можуть платити співробітникам менше своїх конкурентів, завжди існують альтернативні можливості матеріальної винагороди, зниження плинності кадрів, зростання рівня лояльності працівників, компанії стає легко залучати висококваліфікований персонал, зниження витрат і скорочення термінів на закриття вакантної позиції, зростання рівня рентабельності і продуктивності праці, зростання у рівня задоволеності і лояльності клієнтів компанії, стійкість компанії в кризові часи і т.д. Створення HR-бренду бере початок з корпоративного бренду, який є корпоративним баченням, цінністю, індивідуальністю та іміджем підприємства. Дані поняття мають між собою дуже тісні зв'язки. Популярність підприємства збільшує ймовірність вибору її як роботодавця навіть при найгірших умовах найму. Підстава для подібного вибору – фактор престижності. Також популярність підприємства обумовлює пильну увагу засобів масової інформації, а, отже, загальнодоступними є не тільки дані щодо переваг, але і дані щодо недоліків фірми. Ця ситуація відображає необхідність в одночасному будівництві HR-бренду підприємства і підтримки корпоративного бренду. Першочергово підприємству необхідно продумувати її позиціонування на ринку праці. Важливо підкреслити, що робота над HR-брендом вибудовується на спільних зусиллях HR, PR, маркетингових та інших підрозділів компанії, так як його не можна аналізувати незалежно від корпоративного бренду. Формувати HR-бренд необхідно в двох напрямках: внутрішньому – побудова результативної системи роботи з співробітниками і зовнішньому – позиціонування підприємства в якості привабливого роботодавця [1].

В першу чергу, необхідно прийняття рішення про відкриття організації. Подальша робота повинна організовуватися по обох напрямках одночасно. До задачі департаменту HR (відділу кадрів) на цьому етапі належить вироблення принципів і методів управління персоналом, що входить в роботу по створенню внутрішніх компонентів HR-бренду. На етапі створення компанії є доцільним не тільки розробка і впровадження системи мотивації працівників, яка містить умови матеріального стимулювання і певний компенсацій-

ний пакет, але і продумування комплексної системи мотивації. До того, як почнеться основна діяльність компанії, також важливо почати роботу зі створення корпоративного бренду і розширити популярність організації. Наприклад, це можна висловити в озвучуванні цінностей підприємства в процесі відображення в ЗМІ ключових моментів, в проведенні урочистої презентації в момент відкриття фірми і т.д. За такі заходи повністю відповідають маркетингові відділи і PR-відділи. Після вступу компанії до початку свого функціонування, діяльність зі створення та просування HR-бренду поділяється на три категорії: внутрішнє, зовнішнє і напрямком по підтримці корпоративного бренду. Важливо підкреслити, що початковий етап розвитку компанії відрізняється необхідністю виділення бюджетів на створення HR-бренду: на організацію корпоративних заходів і акцій по залученню кандидатів, на рекламу фірми як привабливого роботодавця і освітлення вакансій, які відкриті на даний момент.

Заходи, присвячені підтримці HR-бренду потрібно проводити системним і комплексним чином. З метою успішного створення HR-бренду дуже значимо взаємодія з кандидатами, і, в першу чергу, професійна організація інтерв'ю. Це може дозволити здобувачеві побачити розуміння, серйозний професійний підхід, отримати чесні відкриті дані про фірму та зрозуміти, що фірма – це досить-таки привабливий роботодавець, який дотримується всіх законів і піклується про свій персонал. Робота підприємства повинна достовірно висвітлюватися: плани і обіцянки повинні бути чесними, щоб після того, як співробітник вийшов на роботу, він не був розчарований [3].

Ще один важливий момент в процесі побудови HR-бренду – це оперативне надання даних стосовно поточної ситуації і планів підприємства як у внутрішньому середовищі, так і в засобах масової інформації. Так, багато компаній сьогодні мають Інтранет. Це є не тільки простором, метою якого є вивішування формальної внутрішньої інформації, а й живим середовищем, оновлюється щодня, в якій регулярно публікують новини, корисні матеріали, і де є форум, на якому можна обговорити ті чи інші питання, що хвилюють. Важливо зауважити, що найлегше створювати HR-бренд для новонародженого підприємства, коли воно являє собою чистий аркуш. Але для фірм, які вже існують на ринку, також необхідний HR-бренд. В першу чергу, тут потрібно підкреслити, що у фірми завжди є певна репутація. В такому випадку дуже важливо її правильно оцінити і, ґрунтуючись на результатах цієї оцінки, починати формувати імідж роботодавця. У процесі вивчення очікувань і потреб співробітників і здобувачів HR-менеджерам треба заздалегідь планувати заходи з підтримки іміджу робото-

давця. Щоб створити привабливу компанію в якості гарного місця роботи, HR-менеджер зобов'язаний побудувати прозору систему компенсації та мотивації персоналу [2].

Роботу зі зміни положення потрібно починати з діагностики існуючої ситуації в компанії. Необхідно проаналізувати потреби і ступінь задоволеності працівників за допомогою анкетування. Потрібно сформувати більш точну картину, яка дає анонімне анкетування. Робити це можна як самим, так і сторонньою організацією. Далі діяльність ділиться на три напрямки. Внутрішній напрямком: організація ясності в бізнесі; коригування політики кадрів; налагодження зворотного зв'язку; коригування соціального клімату; поділ загальнолюдських цінностей; «Вихідне інтерв'ю». Зовнішній напрямком: манера поведінки працівника. Напрямок підтримки корпоративного бренду: стабільність організації (вік, ринкова позиція, перспективи, контрагенти, продукція і т.д.) позитивним чином відбивається на корпоративному бренді.

Висновки. HR-бренд є тією невід'ємною частиною будь-якої організації, про яку необхідно пам'ятати завжди її менеджерам і керівникам. HR-бренд ототожнює уявлення потенційних працівників про конкретну компанію. Безумовно, кожній фірмі необхідні грамотні співробітники, які володіють усіма необхідними для тієї чи іншої професії навичками, а залучення такого персоналу варто в задачах будь-якого успішного підприємства. В цьому якраз і допомагає в тих чи інших ситуаціях HR-бренд.

Список використаних джерел:

1. Балашова Е. HR-брендинг: пустые траты или долгосрочные инвестиции. *Управление персоналом*. 2008. № 20. С.25-27.
2. Бруковская О. Как построить HR-бренд вашей компании. 53 способа повысить привлекательность компании. Питер, 2010. 288 с.
3. Пасека, А.С., Красномовец В.А. HR-брендинг в системе управления персоналом. *Вісник ЧДІЕУ*. № 4(16). 2012. С.132-137.
4. Sartain, L. and Schumann M., Brand From the Inside: Eight Essentials to Emotionally Connect Your Employees to Your Business. – San Francisco: John Wiley & Sons, 2006. 272 p.

The article defines the main elements, as well as describes its modification for different conditions, such as the creation of a new organization, the correction of the reputation of the existing company, some methods that solve the problems arising in the way of building HR-brand of the company.

Key words: HR-brand; human resources management; marketing; branding.

Отримано: 25.02.2019

УДК 330.322.2

О. П. Свідер, кандидат економічних наук

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОГО КЛІМАТУ В УКРАЇНІ

Розглядаються основи формування сприятливого клімату для залучення прямих іноземних інвестицій, їх значення для форсування економічних перетворень в країні.

Ключові слова: інвестиційний клімат, ефективність, прями іноземні інвестиції, аналіз, методика, принципи.

Вступ. Актуальність теми дослідження іноземного інвестування української економіки загалом та проблеми оцінки її ефективності зокрема визначається тією роллю, що відіграють прями іноземні інвестиції в перехідних економіках загалом та українській зокрема. Оновлювати основні засоби швидкими темпами лише шляхом використання власних ресурсів не має змоги практично жодна перехідна економіка. Досвід східноєвропейських країн показує, що в економіках, які розвиваються, іноземні інвестиції стають єдиноможливим джерелом отримання новітніх технологічних рішень, значно дешевшого зовнішнього капіталу, поступово перетворюючись на інструмент формування внутрішніх ринків та експортного потенціалу країни на перехідному етапі.

Постановка питання. Вплив прямого іноземного інвестування для України особливо актуальний внаслідок особливостей становлення національної економіки на пе-

рехідному етапі. Зокрема, йдеться про структурні зрушення, що є об'єктивною необхідністю внаслідок отриманої галузево-розбалансованої економічної системи та високого ступеня інтеграції у спільну економіку колишнього Радянського Союзу, що мав місце останній час. Отже формування сприятливого інвестиційного клімату є одним з найактуальніших завдань держави.

Розгляд питання. В Україні існує величезна проблема з середньостроковими та довгостроковими інвестиціями. Незначна частка середньострокових капіталовкладень пов'язана з відсутністю нормально розвиненого ринку цінних паперів, відсутністю достатньої кількості фінансових інститутів як кредитних (наприклад, іпотечних банків), так і інвестиційних (інвестиційних та страхових компаній, фондів тощо), і, звичайно, пов'язана з правовими моментами: недосконалістю законодавства та відсутністю єдиної системи

прозорих фінансових звітів, яка є запорукою існування в країні інституту портфельних інвестицій. Крім того більшість підприємств не мають можливостей власними коштами (через їх відсутність) або залученими (внаслідок згаданої вище відсутності достатньої кількості розвинених фінансово-кредитних установ) приймати рішення про довгострокове фінансування самих себе або ж довгострокові інвестиції в інші підприємства. Знову ж таки, така ситуація ускладнюється в галузях, де значну частину обігових фінансових ресурсів складають позичкові кошти (наприклад – сільське господарство, внаслідок сезонності виробництва).

Як зазначає Я. Жаліло, «в условиях фактического отсутствия стимулов к инвестиционной деятельности инвестиции направляются прежде всего в виды экономической деятельности, имеющие высокую ликвидность и короткие сроки окупаемости, что не удивительно в свете сохраняющейся дороговизны кредитных ресурсов, а, следовательно, – стоимости денег во времени (как критерия оценки финансовой состоятельности инвест-проекта в целом)» [1, с.9].

Для реального стимулювання іноземних інвестицій в Україну державі потрібно ще дуже багато зробити.

Фролов відмічає, що «для создания предпосылок улучшения инвестиционного климата в Украине необходимо обеспечить: стабильность законодательной и политической систем, предотвращение коррекций нормативных и законодательных актов, которые приводят к изменениям режима иностранного инвестирования в Украине, предпринимательского климата в целом; благоприятный климат для вложения капиталов в украинскую экономику с определением льгот в налогообложении согласно имеющемуся международному опыту; уменьшение уровня коррумпированности в государстве, преодоление тенденций криминализации общества; наличие необходимых финансовых и юридических гарантий иностранному капиталу, развитие системы страхования предпринимательского риска» [5, с.14].

В Україні мають місце дві основні форми використання джерел для міжнародного проекту: кредитування, що безпосередньо не є прямим іноземним інвестуванням, та участь сплаченим капіталом. Регулювання державою зовнішніх інвестицій включає в себе кілька основних складових частин.

По-перше – це регулювання об'єктів і сфер капіталовкладень. Жодним законодавчим актом в Україні не обмежено права інвесторів щодо вибору об'єктів інвестування, крім, звичайно, випадків, коли створення або використання цих об'єктів не відповідає законодавчо встановленим нормам (екологічним, санітарно-гігієнічним та іншим). Однак держава має право і мусить стимулювати капіталовкладення в певні пріоритетні, на її думку, галузі. Такими галузями в Україні є: агропромисловий комплекс, медична промисловість, паливно-енергетичний та металургійний комплекси, лісова промисловість, машинобудування та легка промисловість.

По-друге – це податкове регулювання інвестиційної діяльності. Основною характеристикою цього складового елемента для іноземного інвестора є прозорість та чіткість механізму нарахування та сплати податків.

По-третє – суттєвим важелем впливу на зовнішнє інвестування є амортизаційна політика держави. В деяких галузях економіки та стосовно деяких видів основних фондів і устаткування дозволено користуватись прискореними нормами амортизації. Така політика дозволяє зменшувати базу оподаткування і збільшувати обсяги ресурсів, що можуть бути спрямовані на реінвестування. Отже, до шляхів активізації інвестування в Україні можна віднести такі:

1. Реформу підприємств, яка передбачає перехід до загальноприйнятих у світовій практиці стандартів бухгалтерського обліку, оцінку основних виробничих фондів відповідно до їх реальної ринкової вартості, суттєве поліпшення корпоративного управління.
2. Страхування майна (особливо великих підприємств).
3. Розвиток інфраструктури, форм і методів залучення до інвестиційної сфери заощаджень населення.
4. Відновлення іпотечного кредитування.

За умов гострого дефіциту власних капіталовкладень, необхідних для проведення структурної перебудови економіки, розв'язання проблем її інтеграції у світову економіку важливого значення набуває залучення в Україну зовнішніх джерел фінансування, зокрема іноземних інвестицій. Забезпечення зростання обсягу надходжень у країну іноземних інвестицій залежить, по-перше, від поліпшення макроекономічної ситуації в країні загалом. Насамперед це стосується зміцнення фінансового становища держави, включаючи скорочення дефіциту консолідованого бюджету, зменшення внутрішнього та зовнішнього державного боргу, реформування відносин власності, вдосконалення податкової системи, зміцнення економічної стабільності з подальшим зростанням темпів ВВП.

По-друге, зростання обсягів іноземних інвестицій визначається здійсненням заходів економічного, нормативно-правового, інформаційного та організаційного механізмів залучення іноземного капіталу, які здатні забезпечити стабільні умови для інвесторів.

Важливим кроком на шляху до активізації процесів іноземного інвестування в економіку України вважається впровадження дійових механізмів приватизації підприємств стратегічними іноземними інвесторами, до яких насамперед належать транснаціональні компанії (наприклад, із США, Німеччини, Південної Кореї та ін.). Транснаціональні компанії (ТНК) мають на меті якомога ширше використовувати потужний ресурсний потенціал країни та досягти прибутку від інвестування шляхом налагодження в Україні власного виробництва, дилерської мережі та експорту продукції.

Для активізації інвестиційної діяльності неабияке значення має стимулювання лізингових операцій – гарантованого товарного інвестування. Він має ряд переваг. По-перше, лізинг більше за інших наближений за своєю суттю до довгострокових банківських кредитів, що нині так необхідні підприємствам. По-друге, лізинг дає змогу забезпечити оперативність і гнучкість у розв'язанні виробничих завдань шляхом тимчасового використання устаткування, а не придбання його у повну власність. По-третє, лізинг робить можливим доступ підприємствам-користувачам усіх форм власності до найпередовішої техніки і дає змогу ліквідувати суперечності між необхідністю її використання та швидким її моральним старінням.

Одним з найперспективніших напрямів залучення іноземного капіталу в Україну має стати розгортання мережі інвестиційних фондів і компаній. У зв'язку з цим великого значення набуває надходження венчурного (або ризикового) капіталу, який тісно пов'язаний з фінансуванням інновацій та науково-технічним прогресом. Основними галузями в Україні, які потребують ін'єкцій ризикового капіталу, є, передусім, агропромисловий комплекс, енергетика, транспорт, зв'язок.

Активізації залучення інвестицій в економіку України сприятиме реформування власності, приватизація державних підприємств. Прискорення останньої передбачає створення сприятливих умов для ефективної діяльності іноземних інвесторів, кращого використання кредитів, що надаються Світовим банком та СБРР для розвитку приватного сектора економіки, малого і середнього бізнесу.

Висновки. Побудова ринкової економіки та структурні перетворення в Україні вимагають чималих ресурсів внутрішнього чи зовнішнього походження, болочої модернізації основних засобів, привнесення технологічних та управлінських рішень, підготовки кваліфікованих кадрів. В таких умовах важко переоцінити значення прямих іноземних інвестицій в процесі побудови високорозвинутої ринкової економіки в країні. На жаль, за весь період незалежності Україна отримала лише незначні іноземні капіталовкладення (дещо більше 50 млрд. дол. США), які пішли, в основному, у галузі з високою швидкістю оборту капіталу (харчова промисловість, посередництво, оптова торгівля та ін.), оминаючи капіталомісткі, наукоємні та технологічні галузі, що не сприятиме подальшому розвитку та побудові ефективності економіки. Іноземна інвестиція, у будь-якому вигляді, не є виключним джерелом або інструментом перетворень у перехідній економіці. Більше того – вона, як і будь-яка інша категорія в

економіці, діалектична і спричиняє в країні-реципієнті як позитивні, так і негативні наслідки.

Список використаних джерел:

1. Жалило Я. За кулісами інвестиційного буму. *Інвестиції: практика та досвід*. № 12. 2004.
2. Пересада А.А. Основы инвестиционной деятельности. Киев: Либра, 1996. 344 с.
3. Пересада А.А. Управління інвестиційним процесом: монографія. Київ: Либра, 2002. 472 с.
4. Покришка Д., Бабанін О., Шкадюк В. Динаміка інвестиційного клімату країн Східної Європи: досвід для України. URL: www.niss.gov.ua/Monitor/june2009/01.htm
5. Фролов А. Привлечение иностранных инвестиций: реальные механизмы. *Инвестиции: практика та досвід*. № 20. 2004.

The fundamentals of the formation of a favorable climate for attraction of foreign direct investments, their importance for the purpose of economic reforms in the country are considered.

Key words: investment climate, efficiency, direct foreign investments, analysis, methodology, principles.

Отримано: 25.02.2019

УДК 331.1

В. М. Семендяк, кандидат економічних наук

РОЛЬ АУТСОРСИНГУ В ПРОЦЕСІ РЕКРУТИНГУ ПЕРСОНАЛУ

В статті досліджено суть аутсорсингу персоналу як серед вітчизняних так і закордонних вчених. Вивчено вплив аутсорсингу на рекрутинг персоналу в забезпеченні кадрової безпеки, що забезпечує виживання підприємства в сучасних умовах.

Ключові слова: аутсорсинг, рекрутинг, персонал, кадрова безпека, міграція, зайнятість населення.

Постановка проблеми. У конкурентному ринковому середовищі успіху досягти можуть лише ті підприємницькі структури, що можуть мінімізувати свої витрати, при цьому забезпечивши високу якість товарів і послуг. Розвиток конкуренції у ХХ ст. як основної рушійної сили глобалізації економіки та її перехід на початку ХХІ ст. на якісно новий рівень, поряд з іншими факторами, спричинили появу нової концепції управління бізнесом – аутсорсингу та його різновиду – аутсорсингу персоналу [1].

Загалом в літературних джерелах існує чимала кількість визначень та класифікацій аутсорсингу та аутстафінгу. Таке різноманіття видів аутсорсингу та аутстафінгу свідчить про його широке розповсюдження і застосування в господарській діяльності підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми сутності, завдань та ефективності використання аутсорсингу в процесі рекрутингу персоналу досліджували вітчизняні та іноземні економісти, зокрема Б.А. Аникін, І.Л. Рудал, Н.І. Чухрай, А.Г. Загородній, Г.О. Партин, О.П. Зозульов, О.М. Микало, А.Ю. Жданов. Однак, незважаючи на доволі велику кількість праць, питання аутсорсингу та рекрутингу персоналу все ще залишається дискусійним та неповною мірою висвітленим в економічній літературі.

Формування мети статті. В процесі нашого дослідження необхідно з'ясувати вплив аутсорсингу на рекрутинг персоналу.

Вклад основного матеріалу. Аутсорсинг (від. англ. outsourcing – зовнішнє джерело) означає буквально «залучення зовнішніх ресурсів». Винахідником ідеї аутсорсингу деякі вчені вважають Г. Форда, який запровадив певні його елементи ще в 20-х роках минулого століття та визначив наступним чином: «якщо є щось, що фірма не може зробити дешевше і краще, потрібно залучити до виконання когось, хто зробить це краще» [2].

Поняття аутсорсингу все більш упевнено впроваджується в лексику управлінської діяльності зарубіжних і вітчизняних компаній. Хоча його практичне використання в Україні зустрічається поки що відносно рідко, проте у США й Західній Європі аутсорсинг (аутстафінг) персоналу належить до напрямів, які доволі швидко розвиваються, що приносить аутсорсинговим компаніям дохід понад \$60 млрд. на рік.

В Україні ж, на відміну від країн розвинутої ринкової економіки, ринок аутсорсингу персоналу залишається практично не дослідженим.

Поняття «аутсорсинг» увійшло до практики в кінці 80-х рр. ХХ століття, однак особливо активно іноземні корпорації стали застосовувати його як інструмент зниження витрат та підвищення якості послуг близько 20 років тому. Результати досліджень науковців засвідчують, що 54% від загальної суми витрат зарубіжних компаній на

закупівлю ресурсів становлять витрати на оплату аутсорсингових послуг, вартість яких удвічі перевищує їхні витрати на придбання сировини і виробничих матеріалів [3].

Рекрутинг персоналу в сучасних реаліях України є досить актуальним питанням, оскільки в країні спостерігається збільшення міграції населення. За кордон виїжджає найбільш кваліфікований персонал, який після повернення не згоден працювати за мізерну заробітну плату.

Аутсорсинг (від англ. «Outsourcing») – якщо перекладати дослівно означає «використання чужого ресурсу». Іншими словами аутсорсинг – це передача однією компанією на підставі договору певних бізнес-процесів або непрофільних функцій на обслуговування іншій компанії (аутсорсеру), яка спеціалізується у відповідній галузі [4].

Такі дії дозволяють звільнитися від непрофільних для компанії функцій і повністю сконцентруватися на основній діяльності підприємства. В свою чергу працівники компанії аутсорсера залишаються на своїх робочих місцях (виконують завдання дистанційно) та оформленні в штаті компанії аутсорсера.

Можна назвати такі основні види аутсорсингу:

- ІТ-аутсорсинг, що охоплює розробку та тестування програмних продуктів, сервісне обслуговування, локалізацію програмного забезпечення, мережеві послуги, ІТ-консалтинг;
- виробничий аутсорсинг, у складі якого виділяють основний та допоміжний аутсорсинг;
- аутсорсинг бізнес-процесів таких як, управління інтелектуальними ресурсами, надання гарантійних, фінансових і бухгалтерських послуг, створення call-центрів або центрів прийому і обслуговування дзвінків, управління персоналом, здійснення лізингових і логістичних операцій, проведення рекламних заходів [5].

Отже, процеси глобалізації, інтеграції і кооперації зумовляють у вітчизняних підприємств, які захочуть бути конкурентоспроможними на ринку, необхідність використання такого інструменту управління, як аутсорсинг і зокрема його різновиду – аутсорингу персоналу. Досвід використання аутсорсингу в розвинених ринкових економіках провідних держав світу свідчить про його економічну ефективність і доцільність реалізації такого інструментарію в управлінській діяльності українських підприємств.

Висновки. Таким чином, особливістю сучасного етапу розвитку трудових відносин у світі є використання нетрадиційних форм зайнятості населення, серед яких вагоме місце належить лізингу персоналу та аутсорсингу. Саме вони виступають дієвим засобом рекрутингу персоналу. Оскільки ефективна діяльність в області управління персоналом веде до досягнення цілей організації, її головне завдання полягає у створенні умов для реалізації кожним працівником своїх потенційних можливостей, прагнення виконувати поставлені

перед ними задачі кращим чином. Поряд із цим, вивчення досвіду Індії, Китаю, ряду інших розвинутих країн Азії щодо державного регулювання аутсорсингу свідчить про необхідність застосування цього досвіду в Україні. Наша держава стоїть перед важким випробуванням втрати висококваліфікованого персоналу через ряд негативних факторів які відбуваються в економіці країни.

Список використаних джерел:

1. Аникин Б.А. Аутсорсинг и аутстаффинг: высокие технологии менеджмента. Москва: ИНФРА 2007. С.9.
2. Korenik Dorota. Zjawisko outsourcingu bankowego kwestie wybrane Bankowość. Instytucje, instrumenty i strategie finansowe w dobie integracji gospodarczej / Redakcja naukowa Alicja Pomorska. Lublin, 2006. 446 s. S.183-191.

3. Загородній А.Г. Аутсорсинг та його вплив на витрати підприємства Фінанси України. 2009. № 9.(166). С.87-97.
4. Чухрай Н.І. Логістичне обслуговування. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. 292 с.
5. Кохан В.П. Аутсорсинг і договори, що його опосередковують. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 26. С.159-174.

In the article the essence of outsourcing of personnel is studied both among domestic and foreign scientists. The influence of outsourcing on the recruitment of personnel in providing personnel security, ensuring survival of the enterprise in modern conditions is studied.

Key words: Outsourcing, recruiting, personnel, personnel security, migration, employment of the population.

Отримано: 25.02.2019

УДК 631.162:658.511

І. В. Семенець, кандидат економічних наук, доцент

ВИЗНАЧЕННЯ ТА ВІДОБРАЖЕННЯ ФІНАНСОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено еволюцію підходів до визначення фінансових результатів діяльності підприємств.

Ключові слова: прибуток, фінансовий результат.

Актуальність теми. Метою діяльності будь-якої структури, що займається підприємницькою діяльністю є отримання та примноження прибутку.

Отже, забезпечення інформацією про фінансові результати діяльності того чи іншого підприємства є одним із актуальних питань.

В цьому показнику, як ні в якому іншому, знаходять своє відображення майже всі аспекти діяльності підприємств, такі як: продуктивність праці; ступінь використання виробничих фондів, трудових, матеріальних та грошових ресурсів; собівартість реалізованої продукції, її якість, обсяг реалізації, ціни та інше. Він характеризує економічну ефективність господарської діяльності будь-якого підприємства.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми пов'язані з визначенням та відображенням фінансових результатів діяльності підприємств знайшли відображення у дослідженнях багатьох науковців, зокрема: Бабо А., Ван Бреди М., Голова С., Сопка В., Ткача В., Ткача М., Хендерсена Е. та інших.

Метою дослідження є аналіз історичного розвитку порядку визначення та відображення фінансових результатів діяльності підприємств.

Результати досліджень. Розглядаючи теоретичні аспекти суті фінансового результату слід наголосити, що дане питання носить концептуальний характер і є певною мірою дискусійним.

Поняття фінансового результату і його позитивної форми прибутку постійно змінювалося і ускладнювалося, а також змінювалися підходи до методики його визначення.

Важливий внесок в розвиток розуміння природи прибутку, як позитивного фінансового результату, був зроблений Адамом Смітом, який визначав, що прибуток, це ніщо інше, як вирахування з доходу робітників. Він наголошував: «... господар отримує долю продукту їх праці, чи долю вартості, яку праця додає до предметів, що нею обробляється; ця доля і складає прибуток господаря» [4, с.64].

Розвивав дану думку і Д. Рікардо, який відмічав: «прибуток буде високим чи низьким, дивлячись з того, низька чи висока заробітна плата» [3, с.215].

Одним з перших, проте надто поверхневим, є юридичне трактування прибутку, згідно якого прибуток розглядається як «дохід, отриманий від виробництва і реалізації будь-якого товару чи послуги» [1, с.8].

Що ж до виявлення фінансових результатів в бухгалтерському обліку то історія даного питання бере свій початок з німецької факторної бухгалтерії. Прихильники якої почали розглядати бухгалтерський облік як інструмент для визначення результатів діяльності підприємства. Е. Леоте та А. Гільбо побудували елементарну модель господарської

операції з продажу продукції і отримання фінансового результату, описавши, що в результаті операції продажу може виникнути прибуток, збиток чи господарська операція закінчиться безрезультатно (фінансовий результат дорівнює нулю) [5, с.74].

В середині XVIII ст. Джеймс Додсон описував техніку виробничого обліку з виведенням кінцевого фінансового результату. Він порівнював затрати понесені кожним майстром з виручкою від продажу його виробів. За мету свого підходу ставив визначити скільки вдалося заробити на виробництві продукції тим чи іншим майстром [5, с.48-49].

Ю.Н. Кузнєцова відмічає, що «з середини XIX ст. вся бухгалтерська думка була спрямована на розв'язання питання, що таке «дохід» і яким чином його можна вирахувати. В результаті цих досліджень було остаточно доказано, що дохід це не сума грошей в касі, чи на рахунках в банку» [2, с.26].

У вказаному напрямку працював тодішній екс-президент Інституту дипломованих бухгалтерів Англії і Уельсу Ернст Кулер трактуючи прибуток як реальний приріст власності підприємства.

В той же час Томас Вельтон вважав прибутком зміну в вартості, але лише згідно реалізації [2, с.26].

Представник голландської школи І. Лімберг визначав прибуток як різницю між доходами і вартістю відшкодування затрат, а Л. Сей був впевнений, що реальну величину фінансового результату можна визначити лише після ліквідації підприємства, тобто лише за період від початкового і до ліквідаційного балансу.

Дана думка знайшла свій розвиток і у Е. Шмаленбаха, котрий зосереджував свою увагу на русі грошових витрат і доходів, і вважав за необхідне періодично включати до них і суми матеріальних затрат і доходів.

Відхиляючи усі умовності В. Рігер також притримувався думки, що дійсну суму прибутку можна визначити по ліквідаційному балансу, вважаючи, що прибуток звітних періодів носить умовним який немає достовірних еквівалентів в активі балансу [5, с.71; 2, с.27].

Дж. Ст. Міль пропонував розрахувати прибуток шляхом віднімання з доходів підприємства суми затрат на закупівлю матеріалів і послуг, а також суми виплаченої заробітної плати персоналу підприємства.

Розвиваючи цю ідею Мак-Кулох, а також А. Маршал з доходів також ще віднімали і винагороду використовуваних у виробництві капіталів.

В свою чергу Найт і Уест, описуючи ідеї Х. фон Тюнена і Л. Вальраса, ввели поняття «чистого» прибутку, свого роду «залишку із залишків», з якого крім вищевказаного, необхідно вилучити також винагороду керівництва і премії за ризик [1, с.8-9].

Висновки. Отже, в історичному розвитку поняття фінансового результату та його позитивного значення прибутку пройшло досить складний еволюційний шлях. І дозволило сформулювати сучасне його трактування.

Всі автори сходились на думці, що прибуток є якоюсь різницею, відхиленням, чи залишком. Дослідники розглядали прибуток як «дещо», що міститься в виручці від продажу і при цьому в їхніх судженнях виникали розходження при спробі встановити, з яких саме компонентів воно складається.

Однак, не дивлячись на розвиток економічної думки, дискусії навколо даного питання тривають що дає підстави для проведення подальших досліджень.

Список використаних джерел:

1. Бабо А. Прибыль; пер. с фр. Москва: А/О Издательская группа «Прогресс», 1993. 176 с.

УДК 331.108

П. А. Стрельбицький, кандидат економічних наук, доцент

ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ СУЧАСНОГО ПІДПРИЄМСТВА

Охарактеризовано складові системи управління персоналом підприємства. Освітлено аспекти управління персоналом підприємства у сучасних умовах. Визначені проблеми управління персоналом, які сформувались на вітчизняних підприємствах. Також у статті виділено принципи та методи побудови системи управління персоналом підприємства.

Ключові слова: розвиток підприємства, персонал, мотивація, трудові відносини, принципи управління, ефективність управління персоналом.

Постановка проблеми. Продуктивна та стабільна діяльність підприємства безпосередньо пов'язана з рівномірним використанням різноманітних ресурсів, в першу чергу, ресурсів праці, тобто працівників з їхнім рівнем освіти, досвідом практичної підготовленості, рівнем кваліфікації. Це викликає зацікавленість вітчизняної науки і практики управління до розвитку та удосконалення людського фактору для досягнення високого рівня конкурентоспроможності підприємства. Істотні економічні перетворення, що здійснюються в галузі господарської діяльності висувають потребу принципово нових підходів до управління персоналом. Принципи, на яких базується система управління персоналом, потребують постійного оновлення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед вагомих наукових досліджень зарубіжних вчених в галузі управління персоналом можна назвати праці М. Армстронга, М. Беляцького, В. Весніна, М. Гілки, В. Врума, А. Єгоршин, А. Китова, М. Лапіна, Д. Мак-Грегора, М. Мескон, П. Сенге, Ф.-У. Тейлора, А. Файоля, Е. Шейна і інших.

Значний внесок у розробку сучасної теорії оцінки персоналу, проблем ефективного використання трудового потенціалу, мотивації трудової діяльності, підвищення продуктивності, результативності та ефективності управління персоналом зробили такі відомі українські вчені, як А. Акмаєв, Л. Балабанова, Д. Богиня, Н. Борецька, В. Василенко, М. Ведерников, Н. Войнаренко, Н. Гавкалова, А. Грішнова, А. Денисюк, Б. Ігумнов, А. Колот, А. Кредісов, М. Мурашко, В. Нижник, В. Савельєва, Г. Савіна, О. Сардак, М. Семікіна, П. Ситник, А. Тельнов, А. Турецький, Б. Холод, Н. Хрущ, Л. Чорна та інші.

Незважаючи на величезний накопичений досвід і значну кількість наукових розробок вітчизняних та зарубіжних вчених, на сьогодні необхідним є вдосконалення механізму ефективного управління персоналом тому, що проблеми розвитку та управління персоналом на підприємстві все потребують подальшого вивчення з урахуванням змін, які відбуваються в умовах ринкової конкуренції та глобалізації економіки.

Вклад основного матеріалу. Система управління персоналом є реалізатором функцій управління персоналом та являє собою сукупність пов'язаних, погоджених методів й засобів управління персоналом підприємства, які покликані упорядковувати, організувати й направляти діяльність персоналу для досягнення мети. Л.В. Балабанова, О.В. Сардак вважають, що система управління персоналом – це комплекс цілей, завдань, основних напрямків діяльності, а також різних видів, методів, принципів відповід-

2. Кузнецова Ю.Н. Эволюция концепции прибыли: от прошлого к настоящему. *Бухгалтерский учет.* 1992. № 12. С.25–28.
3. Рикардо Д. Сочинения. Т. 3. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1955. 295 с.
4. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва: Соцэкгиз, 1962. 684 с.
5. Соколов Я.В. Очерки по истории бухгалтерского учета. Москва: Финансы и статистика, 1991. 400 с.

The evolution of approaches to the definition of financial results of enterprises activity is highlighted.

Key words: profit, financial result.

Отримано: 25.02.2019

ного механізму управління, спрямованих на підвищення продуктивності праці та якості роботи [6, с.66]. Ефективність функціонування системи управління персоналом прямо залежить від взятих за основу принципів, що описують вимоги до формування та визначають напрям розвитку системи управління персоналом.

У загальному випадку принципи побудови системи управління персоналом – це правила, основні положення та норми, що застосовуються в процесі формування системи управління персоналом. Вони відбивають об'єктивно діючі закони і закономірності (табл. 1).

Таблиця 1

Принципи побудови системи управління персоналом підприємства

Найменування	Зміст принципу
1	2
<i>Принципи, що характеризують вимоги до формування системи управління персоналом</i>	
Обумовленості функцій управління персоналом цілями виробництва	Функції управління персоналом формуються та змінюються не довільно, а відповідно потребам та цілям виробництва
Первинності функцій управління персоналом	Склад підсистем системи управління персоналом, організаційна структура, вимоги до працівників та їх чисельність залежать від складу, кількості та трудомісткості функцій управління персоналом
Оптимальності співвідношення інтра- та інтра-функцій УП	Визначає пропорції між функціями, спрямованими на організацію системи управління персоналом (інтра-функції), та функціями управління персоналом (інфра-функції)
Оптимального співвідношення управлінських орієнтацій	Вказує необхідність випередження орієнтації функцій управління персоналом на розвиток виробництва в порівнянні з функціями, спрямованими на забезпечення функціонування виробництва
Потенційних імітацій	Тимчасове вибуття окремих працівників не має переривати процес здійснення будь-яких функцій управління
Економічності	Передбачає найбільш ефективну та економічну організацію системи управління персоналом, зниження частки витрат на систему управління в загальних витратах на одиницю виробленої продукції, підвищення ефективності виробництва
Прогресивності	Відповідність системи управління персоналом провідним зарубіжним та вітчизняним аналогам
Перспективності	При формуванні системи управління персоналом слід враховувати перспективи розвитку підприємства
Комплексності	Необхідно враховувати всі фактори, що впливають на систему управління персоналом (зв'язки із вищестоящими органами, договірні зв'язки, стан об'єкта управління тощо)

Продовження таблиці 1

1	2
Оперативності	Своєчасне прийняття рішень щодо аналізу та удосконалення системи управління персоналом, попереджувальних або оперативних усунувальних відхилень
Оптимальності	Багатоваріантне опрацювання пропозицій з формування системи УП і вибір найбільш раціонального варіанту для певних умов виробництва
Простоти	Чим простіша система УП, тим краще вона працює
Науковості	Розробка заходів з формування системи управління персоналом має ґрунтуватися на досягненнях науки в галузі управління та враховувати зміни законів розвитку виробництва в ринкових умовах
Ієрархічності	Повинна забезпечуватися ієрархічна взаємодія між ланками управління (структурними підрозділами чи окремими керівниками)
Автономності	Повинна забезпечуватися раціональна автономність структурних підрозділів або окремих керівників
Узгодженості	Взаємодія між ієрархічними ланками по вертикалі, а також між автономними ланками системи управління по горизонталі мають бути в цілому узгодженими з основними цілями підприємства і синхронізовані в часі
Стійкості	Необхідно передбачити спеціальні «локальні регулятори», що за умов відхилення від встановленої цілі підприємства ставлять певного працівника або підрозділ у невигідне становище та спонукають їх до регулювання системи управління персоналом
Багатоаспектність	Управління персоналом по вертикалі та горизонталі може здійснюватися через певні канали: адміністративно-господарському, економічному, правовому тощо
Прозорості	Система управління персоналом повинна володіти концептуальною єдністю, містити єдину доступну термінологію; діяльність всіх підрозділів і керівників повинна будуватися на єдиних етапах (фазах, функціях) для різних за економічним змістом процесів УП
Комфортності	Система управління персоналом має забезпечувати максимальну зручність для творчих процесів обґрунтування, вироблення, прийняття та реалізації рішень людиною.
<i>Принципи, що визначають напрямки розвитку системи управління персоналом</i>	
Концентрації	Розглядається в двох напрямках: 1) концентрація зусиль працівників окремого підрозділу або всієї системи управління персоналом на вирішенні основних завдань; 2) концентрація однорідних функцій в одному підрозділі системи УП, що усуває дублювання
Спеціалізації	Розподіл праці в системі управління персоналом (виділяється праця керівників, спеціалістів та інших службовців). Формуються окремі підрозділи, що спеціалізуються на виконанні однорідних функцій
Паралельності	Передбачає одночасне виконання окремих управлінських рішень, підвищує оперативність управління персоналом
Адаптивності (гнучкості)	Означає пристосованість системи управління персоналом до мінливих цілей об'єкта управління та до умов його роботи
Наступності (послідовності)	Передбачає загальну методичну основу проведення робіт з удосконалення системи управління персоналом на різних її рівнях та різними спеціалістами, стандартне їх оформлення
Безперервності	Відсутність перерв в роботі працівників системи управління персоналом або підрозділів, зменшення часу пролежування документів, простоїв технічних засобів тощо
Ритмічності	Виконання однакового обсягу робіт в рівні проміжки часу та регулярність повтору функцій управління персоналом
Прямоточності	Упорядкованість та цілеспрямованість необхідної інформації для вироблення певного рішення. Буває горизонтальною (взаємозв'язки між функціональними підрозділами) та вертикальною (взаємозв'язки між різними рівнями управління)

* Джерело: Розроблено автором на основі: [1; 2; 3;4].

Система управління персоналом – це налагоджений механізм групи фахівців апарату управління персоналом (суб'єкт управління), який використовує для управлінського впливу на об'єкт управління: технічні засоби, інформаційну базу даних, комплекс методів, на основі діючої законодавчої, нормативно-правової бази для здійснення управління розвитком підприємства.

Для побудови системи УП застосовують різні методи [5]:

✓ *метод декомпозиції* – дозволяє розчленувати складні явища на більш прості (наприклад, систему управління персоналом можна розчленувати на підсистеми, підсистеми – на функції, функції – на процедури, процедури – на операції);

✓ *метод послідовної підстановки* – дозволяє дослідити вплив на формування системи управління персоналом окремо кожного фактору, елімінуючи вплив інших факторів. Фактори ранжують та обирають найбільш суттєві;

✓ *метод порівнянь* – дозволяє порівняти існуючу систему управління персоналом з подібною системою провідного підприємства, з нормативним станом або станом у минулому періоді;

✓ *динамічний метод* – передбачає розташування даних в динамічному ряду та виключення з нього випадкових відхилень (для відображення стійких тенденцій). Метод застосовується при дослідженні кількісних показників, що характеризують систему управління персоналом;

✓ *метод структуризації цілей* – передбачає кількісне та якісне обґрунтування цілей підприємства в цілому та цілей системи управління персоналом з точки зору їх відповідності цілям підприємства. Повинні бути забезпечені взаємозв'язки, повнота, співставність цілей різних рівнів управління персоналом;

✓ *експертно-аналітичний метод* – ґрунтується на залученні висококваліфікованих спеціалістів з управління персоналом та управлінського персоналу підприємства до цього процесу. Важливим є опрацювання форм систематизації, запису та чіткого уявлення поглядів та висновків експертів. За допомогою цього методу виявляються основні напрямки удосконалення управління персоналом, оцінки результатів аналізу та причини недоліків;

✓ *нормативний метод* – передбачає застосування системи нормативів, що визначають склад та зміст функцій з управління персоналом, чисельність працівників за функціями, тип організаційної структури, критерії побудови структури апарату управління підприємства в цілому та системи управління персоналом;

✓ *параметричний метод* – встановлення функціональних взаємозв'язків між параметрами елементів виробничої системи та системи управління персоналом для встановлення ступеню їх відповідності;

✓ *метод функціонально-вартісного аналізу* – дозволяє обрати такий варіант побудови системи управління персоналом або виконання певної функції управління персоналом, який потребує найменших витрат та є найбільш ефективним з точки зору кінцевих результатів. Дозволяє виявити надлишкові або дублюючі функції управління, функції, що з певних причин не виконуються, визначити ступінь централізації та децентралізації функцій управління персоналом;

✓ *метод головних компонент* – дозволяє відобразити в одному показнику (компоненті) властивості десятків показників. Це дає можливість порівняти не множини показників однієї системи управління персоналом з множиною показників іншої подібної системи, а лише один;

✓ *балансовий метод* – дозволяє здійснити балансові співставлення, ув'язки (наприклад, порівнюються результати обробки фотографій робочого дня та технологічних карт виконання управлінських операцій і процедур з діючим фондом робочого часу їх виконання);

✓ *досвідний метод* – базується на досвіді попереднього періоду даної системи управління персоналом та досвіді іншої аналогічної системи;

✓ *метод аналогій* – полягає в застосуванні організаційних форм, що виправдали себе в функціонуючих системах управління персоналом зі схожими економіко-організаційними характеристиками, в системі, що розглядається. Його сутність – розробка типових рішень (наприклад, типової оргструктури управління персоналом) та визначення меж і умов їх використання;

✓ *метод творчих нарад* – передбачає колективне обговорення напрямків розвитку системи управління персоналом групою спеціалістів та керівників. Ефективність

методу полягає в тому, що ідея, висловлена одним працівником, викликає у інших учасників наради нові ідеї, які, в свою чергу, породжують наступні ідеї, в результаті чого виникає потік ідей. Мета творчої наради – виявити найбільше варіантів шляхів удосконалення системи управління персоналом;

✓ *метод колективного блокноту* («банку ідей») – дозволяє поєднувати незалежне висунення ідей кожним експертом з наступною їх колективною оцінкою на нараді з пошуку шляхів удосконалення системи управління персоналом;

✓ *метод контрольних запитань* – полягає в активізації творчого пошуку вирішення завдання з удосконалення системи УП;

✓ *блочний метод* – типові блочні рішення ув'язуються разом із оригінальними організаційними рішеннями в єдиній організаційній системі управління персоналом.

Найбільший ефект і якість системи управління персоналом досягається в тому випадку, коли застосовується система методів в комплексі. Тому на нашу думку, при виборі методу удосконалення і побудови нової системи управління персоналом бажано використовувати саме комплексний підхід до вирішення цієї проблеми.

Система управління персоналом – сукупність взаємопов'язаних елементів, в рамках яких реалізуються функції з управління персоналом.

Всі системи управління персоналом наділені властивостями [6]:

- система управління персоналом є основою будь-якої системи управління підприємством;
- система управління персоналом є присутньою у всіх функціональних сферах діяльності підприємства (виробництві, маркетингу, фінансовій сфері тощо);
- головні цілі з управління персоналом співпадають з основними цілями підприємства;
- в системі управління персоналом присутні всі основні властивості системи управління підприємством.

Для формування системи управління персоналом застосовують наступні три підходи (рис. 1).

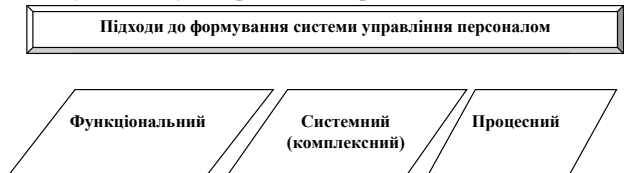

Рис. 1. Підходи до системи управління персоналом. Побудовано за джерелом: [6].

1. Функціональний підхід до формування системи управління персоналом передбачає обґрунтування та виділення основних функцій та їх об'єднання в підсистеми за загальними функціональними ознаками.
2. Системний підхід передбачає побудову системи управління персоналом, що складається з трьох самостійних підсистем управління персоналом – економічної, організаційної та соціальної. Їх сукупність і є комплексною системою управління персоналом.
3. Процесний підхід передбачає побудову системи управління персоналом у вигляді взаємозв'язаних циклічно повторюваних процесів.

Кожна із виділених підсистем УП підприємства реалізує свою діяльність через певні цілі та відповідні їм функції (табл. 2).

Таблиця 2

Структура комплексної системи управління персоналом підприємства

Об'єкт управління	Цілі управління	Системи управління
Працівник	Конкурентоспроможність продукції підприємства	Економічна
Індивід	Конкурентоспроможність робочої сили персоналу	Соціальна
Співробітник	Конкурентоспроможність підприємства	Організаційна

*Джерело: [7]

Процес управління персоналом реалізується також у вигляді циклів: розширеного та елементарного, кожен із яких включає три блоки:

- *вирішальний*, в якому визначаються загальні напрямки роботи та курс дій для зміцнення та збереження конкурентоздатності підприємства за допомогою його працівників, тобто формується кадрова політика та стратегія управління персоналом з урахуванням поставлених перед підприємством завдань управління, управлінської ідеології та стратегії розвитку;
- *перетворюючий*, що передбачає перетворення управлінських впливів у конкретні рішення (реалізацію підбору та відбору персоналу, розстановку за робочими місцями, професійний розвиток і формування резерву на управлінські посади, мотивацію персоналу);
- *інформаційно-контрольний*, що слугує для накопичення та упорядкування інформації про використання персоналу. В його рамках здійснюється ділова оцінка, контроль розстановки персоналу та його аналіз.

Відносно функцій розширений цикл в основному відповідає стратегічним та тактичним задачам, елементарний цикл оперативним задачам.

Під час проведення дослідження ми розглядали систему управління персоналом як механізм взаємодії об'єкта управління з суб'єктом, беручи до уваги те, що «система» – це сукупність елементів (частин), що утворюють єдине ціле та взаємодіють один з одним та навколишнім середовищем.

Розглянемо підсистеми, які деталізують взаємодію системи. Серед науковців, які займалися дослідженням структури системи управління персоналом є такі вчені, як Д.О. Корсакова, Л.Б. Пошелюжна, О.В. Сардак.

Д.О. Корсакова виділяє дев'ять підсистем управління персоналу [8]:

1. Підсистема аналізу та планування персоналу.
2. Підсистема найму та обліку персоналу.
3. Підсистема мотивації.
4. Підсистема оцінки персоналу.
5. Підсистема управління розвитком персоналу.
6. Підсистема створення умов праці.
7. Підсистема інформаційного забезпечення.
8. Підсистема розвитку організаційної структури управління.
9. Підсистема правового забезпечення.

Кожна з даних підсистем має свою специфіку та перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими підсистемами, утворюючи злагоджений механізм роботи персоналу.

О.В. Сардак вважає доцільним виокремлювати наступні підсистеми системи управління персоналом [9]:

1. Підсистема HR-орієнтирів і планування.
2. Підсистема забезпечення та організація роботи персоналу.
3. Підсистема персонал – маркетингу.
4. Підсистема формування і використання персоналу.
5. Підсистема розвитку та активізації HR-потенціалу.

Л.Б. Пошелюжна зазначає, що система управління персоналом, яка сформувалася на сучасних підприємствах, включає наступні підсистеми [10]:

1. Аналізу та планування персоналу.
2. Підбір та наймання персоналу.
3. Оцінювання персоналу.
4. Організація навчання та підвищення кваліфікації.
5. Атестація і ротація кадрів.
6. Мотивація персоналу.
7. Облік співробітників підприємства.
8. Організація трудових відносин на підприємстві.
9. Створення умов праці.
10. Соціальний розвиток та соціальне партнерство.
11. Правове та інформаційне забезпечення процесу управління персоналом.

На основі проведеного дослідження та наукових висновків вчених (Д.О. Корсакова, Л.Б. Пошелюжна, О.В. Сардак), нами було виділено найбільш важливі підсистеми (рис. 2).

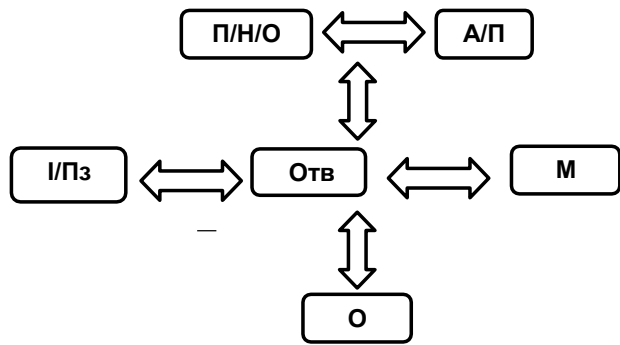

Рис. 2. Підсистеми управління системою персоналу. Побудовано на основі джерел: [8, 9, 10].

1. Аналіз та планування (А/П).

Планування персоналу – це процес визначення кількості та якості потреби організації в персоналі у майбутньому і оцінка того, в якій мірі ця потреба буде задоволена. Планування персоналу покликане визначити:

- Яку кількість персоналу з відповідним рівнем кваліфікації необхідно в майбутньому?
- Як уникнути надлишковості (дефіцитності) персоналу, з урахуванням соціального аспекту?
- Яким чином використовувати працівників в залежності від їхніх можливостей?
- Як допомагати в розвитку персоналу, щоб мати можливість використати цей ресурс у майбутньому?
- Як визначити потребу у фінансовому ресурсі для управління персоналом?

М. Армстронг трактує завдання планування наступним чином:

- Залучення необхідних працівників, з необхідними навичками, досвідом, компетенцією.
- Приведення можливого надлишку (дефіциту) працівників.
- Створення добре підготовленого і гнучкого штату, що вносить вклад у можливості адаптуватися до навколишнього середовища.
- Зниження залежності від найму працівників ззовні, коли на ринку праці визначається не кінцева кількість пропозицій людського ресурсу з важливими для підприємства навичками, за допомогою збереження і розвитку власних працівників.
- Удосконалення використання персоналу за допомогою більш гнучких систем роботи [11].

Планування персоналу повинно бути пов'язаним із загальним процесом планування на підприємстві та взаємодіяти із плануванням збуту, постачання, фінансів, капіталовкладень, організації і структури розподілу праці підприємства.

Саме взаємодія складових частин планування забезпечує єдність дій у досягненні цілей підприємства. Процес планування персоналу не може повноцінно функціонувати без аналізу та прогнозування людських ресурсів (продуктивність, кваліфікація, звільнення, переміщення та інше).

2. Підбору, найму та обліку (П/Н/О).

В.А. Єршов, Ф.Н. Філіна вважають, що «підбір персоналу – це раціональний процес вибору на основі вивчення професійних та особистих якостей претендентів тих із них, хто кращим чином відповідає вимогам посади та придатності до виконання обов'язків на певному робочому місці» [12].

Виділимо наступні завдання менеджера по персоналу: проведення аналізу ринків праці, та виявлення потенційних кандидатів; вивчення способів одержання інформації щодо необхідних для підприємства кандидатів; оцінка впливу засобів масової інформації на сегмент ринку з якого можна буде залучити потенційного працівника; проведення аналізу конкурентних пропозицій; виявлення гнучкого підходу у переговорах з кандидатами.

Робота по найму нових працівників здійснюється за допомогою кількісних (число прийнятих працівників по

окремих посадах на яких не було перерв у роботі) та якісних показників.

Формула якісного показника ефективності роботи служби персоналу ($Яп$, %) із залучення працівників має вигляд [6]:

$$Яп = \frac{\bar{P} + П_1 + П_0}{K}, \quad (1.1)$$

де: $\bar{P}$ – середній рейтинг якості виконання роботи підібраними працівниками; $П_1$ – питома вага нових працівників, що підвищились по службі протягом 1 року; $П_0$ – питома вага нових працівників, що залишились працювати протягом 1 року; K – загальна кількість показників, що враховувались при розрахунках.

До завдань цієї підсистеми також відносять: здійснення переміщень, звільнення персоналу; діловодне забезпечення системи управління персоналу; здійснює професійну орієнтацію раціонального використання персоналу підприємства.

3. Оцінювання, навчання та підвищення кваліфікації (О).

Основними завданнями цієї підсистеми є:

- Якісні зміни в роботі персоналу, швидка адаптація працівників до запроваджених технологій.
- Підвищення показників продуктивності праці.
- Зниження плинності кадрів на підприємстві.
- Збільшення кількості рекомендацій, пропозицій від працівників.
- Зменшення затрат на одиницю продукції в i -тому числі і за рахунок зменшення кількості браку.

Управління навчанням здійснює виявлення потреб у підвищенні кваліфікації шляхом аналізу та зіставлення наявного рівня знань з бажаним. Від цього залежить програма, зміст навчання, вибір методу, форми навчання людини, яка буде його здійснювати. Важливим також є визначення критеріїв оцінки ефективності навчання і розподілу витрат на навчання. Реалізація плану навчання передбачає підготовку, організацію і проведення навчання. Результатом проведених заходів має бути розуміння того, чи в повній мірі працівники засвоїли знання і чи будуть вони застосовувати їх в майбутньому для виконання посадових обов'язків [11].

4. Мотивації (М).

Головними завданнями підсистеми є: розроблення та впровадження ефективної системи оплати праці, тарифів і норм для працівників; розробка форм причетності до прибутків і капіталу підприємства; впровадження нематеріального стимулювання.

5. Організації трудових відносин на підприємстві (Отв).

Головними завданнями підсистеми є: аналіз та регулювання колективних, міжособистісних взаємозв'язків; підпорядкування на підприємстві; врегулювання взаємовідносин керівництва та лідерства; врегулювання етичних відносин між працівниками, а також управління конфліктами та стресовими ситуаціями; врегулювання взаємодії менеджерів з профспілками; створення позитивного соціально-психологічного клімату на підприємстві.

6. Інформаційного та правового забезпечення процесу управління персоналом (І/Пз).

Головними завданнями підсистеми є:

- вирішення правових, нормативних питань, які стосуються персоналу підприємства;
- узгодження документації;
- проведення консультації із юридичних питань;
- ведення статистики персоналу;
- інформаційне і технічне забезпечення;
- дотримання вимог охорони праці.

Підсистема аналізу та планування надає суб'єкту управління чітке бачення рівня забезпечення трудовими ресурсами. При його дефіциті, невідповідному рівні кваліфікації проводиться підбір, найм та облік нового персоналу. Робота нового та існуючого персоналу періодично підлягає оцінці,

для визначення менеджером подальших дій стосовно особи (звільнення, підвищення по службі, кваліфікації). Апаратом управління здійснюється організація трудових відносин на підприємстві на основі сформованої інформаційної бази, для здійснення ефективних рішень. А для підвищення працездатності працівника використовується його мотивація.

Кожна із виділених підсистем може функціонувати як автономно, так і в тісній взаємодії із іншими функціональними одиницями. Розміри підприємства прямо впливають на їх діяльність. Малі підприємства об'єднують підсистеми в цілях економії. Комбінація цих підсистем є своєрідною специфічною характеристикою підприємства.

Висновки. Управління персоналом впливає на управління розвитком підприємства настільки, наскільки успішно працівники використовують свої можливості для реалізації поставлених цілей. Тому для результативності системи управління персоналом, кожному підприємству потрібно використовувати власний досвід роботи із своїм персоналом, корегувати та удосконалювати кожну із підсистем, вивчати та застосовувати досвід зарубіжних підприємств. При виборі методу удосконалення і побудови нової системи управління персоналом бажано використовувати саме комплексний підхід до вирішення цієї проблеми. Управління персоналом впливає на управління розвитком підприємства настільки, наскільки успішно працівники використовують свої можливості для реалізації поставлених цілей. Тому для результативності системи управління персоналом, кожному підприємству потрібно використовувати власний досвід роботи із своїм персоналом, корегувати та удосконалювати кожну із підсистем, вивчати та застосовувати досвід зарубіжних підприємств.

Список використаних джерел:

1. Балабанова Л.В., Сардак О.В. Управління персоналом: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 468 с.
2. Збрицька Т.П., Савченко Г.О., Татаревська М.С. Управління розвитком персоналу. Одеса: Атлант, 2013. 427 с.

3. Мажник Н.А., Костін Д.А. Теоретичні основи управління професійним розвитком персоналу підприємства // Бізнес Інформ. 2011. №1. С.103–107.
4. Стрельбицький П.А., Рарок О.В., Рарок Л.А. Управління персоналом. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., 2015. 180 с.
5. Менеджмент персоналу: навч. посіб. / Данюк В.М. та ін. Київ: КНЕУ, 2006. 398 с.
6. Базалійська Н.П. Управління розвитком персоналу як функціональна підсистема системи управління персоналом // Молодий вчений. 2014. № 6(1). С.73-75.
7. Маркова Н.С. Принципи, функції та моделі управління розвитком персоналу. URL: <http://www.repository.hneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/4670/1/>
8. Корсаков Д.О. Організаційна діагностика системи управління персоналом підприємства. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ecoroz/2011_3/e113kors.pdf
9. Сардак О.В. Позиція персонал-маркетингу в управлінні працівниками підприємств // Економічний аналіз. 2011. Вип. 8. Ч. 2. С.303-307.
10. Пошелюжна Л.Б. Особливості сучасного управління персоналом на вітчизняних підприємствах. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/inek/2010_1/163.pdf
11. Стратегическое управление человеческими ресурсами: Пер. с англ. Москва: ИНФРА-М, 2002. 328 с. (Серия «Менеджмент для лидера»).
12. Ершов В.А. Как не быть обманутым при приеме на работу. Москва, 2009. 40 с.

The essence of personnel management is disclosed in the article. The aspects of personnel management in modern conditions are revealed. Defined the problems of personnel management, which were formed in domestic enterprises. The measures to improve the efficiency of personnel management are proposed.

Key words: enterprise development, personnel, professional training, motivation, labour relations, personnel management functions, personnel management principles.

Отримано: 25.02.2019

УДК 332.02

В. В. Ткачук, кандидат економічних наук, доцент

СТАН ТА ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ПРОБЛЕМНИХ МОМЕНТІВ МОНОПОЛІЗАЦІЇ В АГРОПРОМИСЛОВОМУ ВИРОБНИЦТВІ

Комплексний розвиток підприємницької діяльності в аграрному секторі зокрема та економіки в цілому можливо досягти, лише в поєднанні розвитку системної підприємницької діяльності, вмілої державної політики по напрямку протидії монополізації, що дасть поштовх до інноваційного підходу на основі здорової конкуренції, регулювання відносин та інтересів аграрних підприємств що працюють в напрямку свого розвитку так і усієї економіки в цілому.

Ключові слова: розвиток аграрного сектору, комплексний розвиток економіки, протидія монополізації.

Постановка проблеми. На сьогодні в умовах розвитку та ринкової трансформації аграрного сектору України, входження в глобальні світові ринки та вихід на широку міжнародну арену, принципового значення набувають питання удосконалення форми і методів економічно організаційних механізмів. Розвиток аграрного сектору економіки країни в цілому та кожного регіону зокрема, що спрямований на реалізацію продовольчої безпеки держави, створення умов для постійного нарощування виробництва аграрної продукції та забезпечення всебічної підтримки товаровиробників. Що в свою чергу дає поштовх до розвитку регіону, переробної промисловості, росту соціальних стандартів за соціального забезпечення працівників. І основною проблемою на цьому шляху виступає схильність економічної системи до формування монополістичних напрямків діяльності. Створення нових форм підприємницьких структур галузі і концентрації агропромислового виробництва, пов'язані з централізацією, змінюють моделі і стратегію корпоративного управління. Основним напрямом концентрації агропромислового виробництва стає об'єднання капіталу, перетворення, у формі злиття і поглинання.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблемам монополізації в цілому та агропромислового сектору економіки зокрема присвячені наукові праці вчених: В.П. Галушка,

О.Д. Гудзинського, Р. Дафта Й.С. Завадського, М.Й. Маліка, М.П. Поліщука, А.В. Попова, та багато інших вчених. Разом з тим проблема діяльності, яка направлена на розвиток, а саме компонентів забезпечення в розрізі регіону, забезпечення та пристосування до нових умов господарювання, вимагає подальшого дослідження.

Метою роботи є узагальнення і доповнення теоретично-методологічних положень щодо розробки методичних підходів формування державної політики при формуванні антимонопольних механізмів в аграрному секторі, які формується на основі наукового, інноваційного підходу та розробки рекомендацій для їх впровадження в практику господарювання.

Викладення основного матеріалу дослідження. На сьогодні досить гостро постає питання концентрації агропромислового виробництва та його вплив на продовольчу безпеку країни, конкурентоспроможність агропромислового сектору в цілому. Формування монополізації агропромислового сектору суттєво впливає на його ефективність і тим самим на продовольчу, соціальну та економічну безпеку країни. Потрібно відмітити що позитивним елементом є те що при об'єднанні капіталу та підприємств зростають важливі показники господарської діяльності підприємств за рахунок позитивної дії чинника масштабів виробництва,

досягається економія на постійних витратах, зменшуються питомі капіталовкладення, досягається вища маневреність матеріальних ресурсів і завдяки цьому зростає ефективність їх використання, підвищується продуктивність праці і прибутковість виробництва.

Але потрібно наголосити, що підвищення рівня концентрації виробництва позитивно впливає на економіку лише до певної межі, за якою настає зниження ефективності. У надмірно великих підприємствах ускладнюється процес управління виробництвом, зростають транспортні витрати, погіршується контроль за якістю виконання робіт і дотримання технології. Негативним чинником надмірної концентрації є екологічний, соціальний фактор та основне фактор соціально-економічної безпеки держави в цілому. Створення аграрних холдингів на теренах нашої держави показали негативну сторону розвитку що стосується самого села та його мешканців, що призвело та катастрофічного зниження зайнятості населення, використання земель без дотримання стандартів та вимог культури обробітку ґрунтів формування сівозмін тощо. В аграрному секторі спостерігається парадоксальна ситуація коли з одночасним ростом показників результативності спостерігається зниження показників соціальної захищеності села в цілому, це призводить до соціального розшарування та занепаду сіл в цілому.

Процес проведеного дослідження свідчить, що концентрація агропромислового виробництва без відповідного державного регулювання може привести саме до монополізації всього агропродовольчого ринку і викликати такі наслідки:

- відсутність здорової конкуренції в аграрному секторі в цілому та між підприємствами зокрема, оскільки малі за розміром підприємства неспроможні протидіяти монополістам в технологіях, можливостями затрат, доступу до бюджетних асигнувань, наявності вільних коштів тощо;
- монополізація не дає поштовху до впровадження комплексного інноваційного підходу оскільки немає доцільності впровадження, хоча потрібно відмітити, що підприємства монополісти впроваджують інновації які направлені на зменшення собівартості та отримання максимального прибутку;
- великотоварні підприємства як правило мають вузьку спеціалізацію і направлені здебільшого на експорт, що в свою чергу призводить до недовироблення певної продукції в середині держави підвищення цін та зниження асортиментної політики;
- виникнення можливої загрози для продовольчої безпеки регіону та країни в цілому через незацікавленість монопольних компаній вирощувати ту чи іншу продукцію та фінансовий і інший вплив на місцеві та державні органи влади.

Занепокоєння викликає те, що економічна концентрація здійснюється на фоні експансії іноземного капіталу в переробну промисловість, а сьогодні це спостерігається

безпосередньо в сільському господарстві. Погоджуємось з думкою багатьох українських вчених, що масштабна економічна концентрація, як правило, супроводжується монополізацією окремих товарних ринків, в зв'язку з чим є важливим моніторинг концентрації окремих товарних ринків з точки зору ступеню їх монополізації. У переробній промисловості через підвищення рівня концентрації виробництва зростає ступінь монополізації ринку.

Висновки. Результати наших досліджень та дослідження більшості вчених показують, що становлення якісних економічних і соціальних інститутів у сільській місцевості можливе за умови об'єднання зусиль і спільної участі у цьому процесі держави, аграрного бізнесу і сільського населення. Задоволення інтересів і розвиток ініціативи селян у кінцевому підсумку вигідні бізнесу, натомість ігнорування їх перешкоджатиме нарощенню асортиментної політики валового виробництва, отримання надприбутків дуже скоро стане на заваді досягненню як продовольчого самозабезпечення країни, так і реалізації загальноекономічних цілей, пов'язаних з виробництвом експортоорієнтованої сільськогосподарської продукції. І на завершення потрібно відмітити головне завдання на сьогодні полягає в тому що процеси масштабної концентрації агропромислового виробництва потребують негайного державного регулювання на всіх рівнях та чим раніше та системніше будуть прийняті дії тим скоріше можна запобігти виникненню кризи.

Список використаних джерел:

1. Андрійчук В.Г. *Економіка АПК*. 2009. № 2. С.3-9.
2. Прокопа І., Бородин О. Яка модель агросектору потрібна Україні? *Дзеркало тижня. Україна*. 2012. № 18. URL: http://zn.ua/ECONOMICS/kakaya_model_agrospektora_nuzhna_ukraine102318.html
3. Гуторова О.О., Стасенко О.М. Вплив концентрації на ефективність виробництва зерна у сільськогосподарських підприємствах Харківської області. *Збірн. наук. праць Харківського нац. Аграрного університету ім. В.В. Докучаєва*. URL: <http://www.khntusg.com.ua/files/zbornik>
4. Андрійчук В.Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства. *Економіка АПК*. 2013. № 1. С.3-15.

Complex development of entrepreneurial activity in the agrarian sector in particular and the economy as a whole can only be achieved by combining the development of systematic entrepreneurial activity, a skilful state policy towards countering monopolization, which will give an impetus to an innovative approach based on healthy competition, regulation of relations and interests of agrarian enterprises operating in the direction of its development and the whole economy as a whole.

Key words: development of the agrarian sector, comprehensive development of the economy, counteraction to monopolization.

Отримано: 25.02.2019

УДК 94(477)

А. Ю. Хоптяр, кандидат історичних наук

ЕПІЗОДИ ХОЛОКОСТУ НА ЯРМОЛИНЕЧЧИНІ У 1941-1944 РР. ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО МЕМОРІАЛЬНОГО ТУРИЗМУ

Дослідження висвітлює перебіг нацистської окупації смт. Ярмолинці та злочини окупаційної адміністрації стосовно місцевого єврейського й українського населення, а також торкається значення історичної пам'яті про згадані події в контексті розвитку сучасного меморіального туризму Хмельниччини.

Ключові слова: Ярмолинці, нацистська окупація, євреї, Холокост, злочини проти людяності, меморіал.

Сьогодні одним із перспективних напрямів розвитку туристичної галузі в Україні є меморіальний туризм (темний туризм, туризм пам'яті). За визначенням сучасних дослідників, меморіальний туризм є одним із засобів діалогу між сучасниками історичних подій та їх нащадками через відтворення та передачу історичної пам'яті наступним поколінням. В контексті сучасної боротьби України за власну незалежність дуже важливо пам'ятати уроки минулого та не допускати повторення трагічних сторінок української

історії. І саме це є одним із головних завдань меморіального туризму.

Будь-яка велика трагедія складається з серії менших драматичних епізодів. І дуже часто, для того щоб досягнути в повній мірі причини, наслідки того чи іншого трагічного явища, необхідно звертатися саме до джерел, які висвітлюють перебіг подій в окремо взятому районі, місті, селищі. Саме з таких, відносно дискретних трагічних фактів для сучасного дослідника вимальовується калейдоскоп великих

історичних потрясінь, одним із яких є процес масового знищення євреїв, відомий як Холокост.

Теми окупації та масових вбивств, скоєних нацистами в період окупації на території смт. Ярмолинець торкалися у своїх наукових та публіцистичних добірках ряд дослідників, зокрема П. Слободянюк, Ю. Хоптяр [1], Д. Полохович [2], С. Снігур [10], І. Ратушний [11, с.116-121] та ін. Фрагментарно дана тема також висвітлена в Чорній Книзі Холокосту [4, с.45], різноманітних збірках спогадів та нарисів з історії Ярмолинеччини [5, с.1-16; 6, с.74-77]. Однак, найбільш повне розкриття проблеми стало можливим лише впровадженні кількох останніх років, з відкриттям доступу до фонду органів УНКДБ та «Смерш» в архівах СБ України [7].

Мета статті – відновлення історичного перебігу значених трагічних подій окупації смт. Ярмолинці в 1941-1944 рр., а також висвітлення перспектив розвитку меморіального туризму в смт. Ярмолинці сьогодні.

Для населення містечка (з 1938 р. – смт.) Ярмолинці та однойменного району на Хмельниччині часи Другої світової війни і нацистської окупації стали справжнім випробуванням на людяність і вміння виживати.

Уже 8 липня 1941 р., на третьому тижні війни війська Вермахту, долаючи спорадичний опір радянських частин, зайняли смт. Ярмолинці [8, с.7-8]. З встановленням на території генеральної округи «Волинь-Поділля» окупаційного режиму, окрім органів німецької цивільної адміністрації, новою владою було дозволено існування органів місцевого управління, яким відводилася допоміжна роль. У зв'язку з цим, в генеральній окрузі було утворено 24 гебіткомісаріати, 9 з яких припали на територію Кам'янець-Подільської області. Містечко Ярмолинці, маючи доволі вдале географічне розташування, поряд із залізницею, стало адміністративним центром новоутвореного Ярмолинського гебіткомісаріату (округи) [1, с.36-37].

В Ярмолинцях нацисти за наказом німецького гебіткомісара Еміля Мертеса утворили органи окупаційної влади – комендатуру та окружну жандармерію на чолі з Бугольцом. В підпорядкуванні окружної жандармерії перебувала поліція, очолювана місцевими жителями, що стали на шлях колаборації – начальником поліції (шцуманшафту) Оманським та його заступником Ковбасюком. Всього в лавах ярмолинської поліції перебувало 12-15 осіб [7, арк.54].

З перших днів окупації селища та його околиць, нацистський режим систематично чинив злочини проти людяності, від яких страждали як військовополонені червоноармійці, так і цивільне населення.

Злочини щодо військовополонених головним чином охоплювали часові рамки з липня по грудень 1941 р., коли в районі колгоспу «Більшовик» (північна частина селища) та на території військової частини біля залізничної станції Ярмолинці нацистською окупаційною адміністрацією було створено пункт тимчасового утримання військовополонених, де одночасно перебували до 5 тис. полонених червоноармійців. Більшість із них заморили голодом та нелюдськими умовами утримання [9, с.396-400].

Злочини проти місцевого населення мали місце з початку окупації, але з весни 1942 р. вони набули масового, системного характеру. Більшість жертв серед українського населення обвинувачувалась в підривної діяльності, або роботі на радянську владу. Українці закатовувались у стінах ярмолинської жандармерії та місцевої поліції у багатьох випадках своїми колишніми односельчанами та земляками-колаборантами. Особливо варто згадати і той факт, що через залізничну станцію Ярмолинці проходили ешелони із місцевим населенням, що спрямовувались на примусові роботи до Німеччини. Туди ж відправили близько 2 тис. ярмолинчан [1, с.36-37].

Одна із найтрагічніших сторінок часів окупації – знищення єврейського населення, яке починаючи з літа 1942 р. окупаційна адміністрація звозила до Ярмолинців з усієї території Ярмолинського району, а також з сусідніх районів – Михалпільського, Городоцького та ін. Тоді ж за спеціальними розпорядженнями гебіткомісаріату, євреїв відокремлювали від решти населення у територіально обмежені анклавні – гетто. Лише в самому смт. Ярмолинці на момент окупації

залишилося понад 1,5 тис. євреїв (60% загальної кількості жителів), абсолютна більшість з яких потрапили до гетто [3, с.110-116]. Вони утворювалися за наказом окружного комісара Е. Мертеса у липні 1942 р. у Ярмолинцях (район міського парку), селах Шаровці та Фрамполі неподалік. Майже одразу після впровадження режиму гетто, вхід та вихід із цих районів обмежили, що спричинило в перенаселених єврейських кварталах голод та насильство.

Одним із найжахливіших епізодів періоду нацистської окупації Ярмолинеччини стали масові розстріли єврейського населення у листопаді 1942 р., що відбувались на території військової частини на південно-західних околицях Ярмолинців. До війни там дислокувалася навчальна танкова та зенітна частини, а у 1939-1940 рр. – табір тимчасового утримання польських військовополонених. З липня 1941 р. у казармах утримували полонених червоноармійців. В другій половині 1942 р. територія військової частини стала останнім прихистком для тисяч євреїв, яким була заготована страшна смерть.

На початку листопада 1942 р. за наказом гебіткомісара Мертеса понад 14 тис. осіб єврейської національності різного віку з Ярмолинського, Михалпільського та Городоцького районів зігнали в 3-х поверхове приміщення казарми військового містечка. Євреїв запевняли, що їх збирають для відправки на роботу в Німеччину. За кілька днів до цього неподалік від казарми (100-150 м) на території військової частини були вириті розстрільні ями, куди мали складати трупи. Передчуваючи недобре, в казарми військової частини, про всяк випадок, євреями були пронесені кілька одиниць ручної вогнепальної зброї, яку пізніше вони активно застосовували [2].

Відомості про цей трагічний епізод та про відчайдушний опір євреїв ми можемо знайти у Чорній Книзі Холокосту:

«В Ярмолинцях євреї чинили опір два дні. Зброя була заготовлена заздалегідь її принесли туди разом із повсякденними речами. Першого поліція, який туди зайшов, щоб відібрати приречених, вони убили, труп викинули в вікно. Зав'язалась перестрілка, при цьому були вбиті ще кілька поліцейських. На наступний день прибули вантажівки з поліцейськими сусідніх районів. Лише до вечора, коли в євреїв закінчилися боєприпаси, німці проникли в містечко. При спротиві були вбиті 16 поліцейських, серед них начальник поліції і 5 німців» [4, с.45].

Зберегли відомості про ті страшні події і офіційні документальні джерела, адже органами контррозвідки СМЕРШу та Управління державної безпеки УРСР, що діяли в рамках розслідування злочинів нацистів були притягнуті до відповідальності безпосередні виконавці розстрілів, серед яких – поліцей Ярмолинської окружної жандармерії Михайло Мельник. Протоколи допитів Мельника вичерпно демонструють трагічні події тих осінніх днів листопада 1942 р.:

«У день розстрілу вранці всі поліцейські, в тому числі і я, були приведені в військове містечко і вишикувані в дві шеренги неподалік від входу до казарми, утворивши таким чином коридор, яким мали конвоювати євреїв до ям на розстріл. За дротяним огороженням в 15 м від казарми біля брами стояли групи поліцейських, які повинні були конвоювати жертв безпосередньо до ям.

Коли все було готово, офіцери із СД запропонували вести першу партію, приблизно 100-150 осіб. Коли вказані особи були відведені до брами, офіцер СД наказав здати усім речі, гроші і золото, а поліцейські їх повели до місця розстрілу. Німецький офіцер наказав знімати одяг та ставати в чергу до ями, на дні якої стояв кат, що безпосередньо виконував розстріл. По три особи заходило до ями, лягали на землю, а німець пострілом у потилицю вчиняв убивство [тут Мельник свідомо чи несвідомо каже неправду, адже переважна більшість убитих загинула від кульових поранень кінцівок і тулубу, а не голови – авт.].

Після розстрілу цієї першої партії, євреї, що перебували в казармі, зрозуміли у чому справа і виходити більше не захотіли, піднявся сильний галас. В казарму побіг перекладач і два німецьких офіцера, один із яких зразу вибіг назад, іншого винесли напівмертвого, побитого камінням, а перекладача пізніше знайшли заріганим у казармі. У зв'яз-

ку із зчиненням галасом, розстріли були призупинені, і були впроваджені міри по виводу людей з приміщення казарми. Однак євреї чинили впертий опір. З казарми постійно лунали постріли в бік поліцейських і німців. Двоє євреїв, в тому числі один із гвинтівкою, намагались прорватися з казарми, але навпроти входу стояв кулемет і одного із них убили. Інший, озброєний гвинтівкою, сховався за двері і вистрілював у начальника поліції [Оманського – авт.], якого поранив у плече» [7, арк.26-27].

Євреї забарикадувались та чинили опір в приміщенні казарми до глибокої ночі, поки у них не закінчились набої. Такий розвиток подій виявився повною несподіванкою для нацистської адміністрації та місцевих колаборантів.

В той день розстріли так і не відновились, а на наступний день з усіх прилеглих районів звезли поліцейських на підсилення кругової варті. За розпорядженням комісаріату на кілька вантажівках прибуло воєнізоване підкріплення з Луцька [7, арк.28].

Активна фаза розстрілів поновила зранку третього дня (11 листопада). Як свідчать протоколи допиту поліцейського Мельника:

«В переповненій казармі люди страждали від задухи, спраги і голоду. Німці використали ці обставини для того щоб виманувати євреїв з казарми, і розмістили в центрі двору бочку з водою. Спочатку люди брали воду і безперешкодно заходили назад в казарму, але пізніше всі хто виходив – уже не повертались. На подвір'ї казарми збиралась чергова партія по 100-150 осіб, які відводились до ями і розстрілювались.

До кінця дня майже усі зігнані євреї [12-14 тис. – авт.] були розстріляні. Залишилось трохи молоді, яка залізла на дах триповерхової казарми. До десяти людей, що перебували там, кинулись з даху та розбилися. Після завершення розстрілу я зайшов до казарми і особисто бачив велику кількість євреїв, що вкоротили собі віку в кімнатах казарми і тих, що повісилися під дахом. Усі трупи були винесені до ям.

Після розстрілу було залишено десяток осіб, щоб закопати ями. Пізніше їх також розстріляли. Головним чином засипали ями поліцейські, в тому числі й я» [7, арк.29].

Періодичні акції знищення єврейського і українського населення продовжувались до початку 1944 р., однак наймасовішою в Ярмолинському районі залишається триденна акція в листопаді 1942 р.

Окупаційна адміністрація перебувала в Ярмолинцях до 27 березня 1944 р., коли у селище увійшли радянські війська. Невдовзі (20 червня 1944 р.) розпочала роботу Ярмолинська районна комісія із встановлення злочинів нацистського окупаційного режиму, яка локалізувала місця масових розстрілів і захоронень в районі військового містечка ст. Ярмолинці та лісового масиву «Евеліна», що знаходився поруч. Зокрема, на території військової частини учбового танкового полку комісія виявила 6 масових захоронень, що налічували від кількох сотень до кількох тисяч тіл кожне. Два із них, найбільші, містили 7 та 8 тис. тіл. Більшість захоронених трупів мали кульові поранення грудного та черевного відділів тулубу, тазу й кінцівок. Ці та інші факти (наприклад, наявність землі в ротовій порожнині загиблих) свідчать про те, що їх розстрілювали не в голову, а смерть наступала головним чином від задухи під вагою падаючих тіл, або землі, якою засипались ями. Загалом, кількість жертв, встановлених Ярмолинською районною комісією, перевищила 20 тис. осіб, з яких близько 5 тис. – військовополонені червоноармійці [9, с.400].

Згідно зведеної відомості жертв смт. Ярмолинці входили у трійку наймасовіших міськ розстрілів цивільного населення на території сучасної Хмельницької області,

поступаючись лише Кам'янцю-Подільському та Шепетівці [9, с.34-39]. За підрахунками дослідника І. Ратушного на території Ярмолинського району у 1941-1944 рр. було знищено 19 849 євреїв [11, с.120].

У наш час на території масових захоронень на околицях Ярмолинців розташовується меморіальний комплекс з кількох пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених пам'яті жертв Холокосту та розстріляних полонених червоноармійців. Комплекс розбудовувався з 1970-х рр., хоча головна увага щодо його впорядкування припала на 1990-2010-ті рр. Збереглися й будівлі сумнозвісних військових казарм. З огляду на те, що смт. Ярмолинці розташовується на шляху обласного значення, меморіальний комплекс має потенційні перспективи перетворення на один із найбільших об'єктів меморіального туризму в Хмельницькій обл. Однак згадані перспективи значно обмежує той факт, що комплекс розташований на території діючої військової частини (база тривалого зберігання техніки), яка є режимним об'єктом [2].

Підсумовуюче вищезазначене, слід наголосити, що темні сторінки української історії у наш час потребують особливо ретельного висвітлення задля запобігання і недопущення історичних, геополітичних та соціально-економічних помилок у майбутньому. Поряд з Голодомором, одним із найтрагічніших епізодів української історії є Холокост, який забрав життя більше 6 мільйонів євреїв. І саме меморіальний туризм сприяє відтворенню історичної пам'яті народів Європи і передачі збережених знань про ці події нащадкам як на теренах України, так і на території інших Європейських держав.

Список використаних джерел:

1. Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинського району. Хмельницький: Поділля, 2004. 507 с.
2. Полхович Д. Ярмолинці. Як не військова база, то концтабір. URL: <https://zbruc.eu/node/53016>. 22.06.2016.
3. Книга Скорботи України в 4-х т. Т. 4: Хмельницька область. Хмельницький: Поділля, 2004. С.110-116.
4. Черная книга: литературно-художественное издание / ответствен. за вып. И. Заславский. Киев: МИП «Обериг», 1991. С.45.
5. Жовтневий голокост: спогади та матеріали / укладач В. Москаленко. Ярмолинці: ЦРБ, 2012. С.1-16.
6. Подольские записки о евреях // Штетл: литературно-публицистический сборник. 2003. № 3. Хмельницкий. С.74-77.
7. Архів Управління СБ України в Хмельницькій області. Ф. 5. Спр. 11942. Арк.26-29, 54.
8. Книга Пам'яті України. Хмельницька область: історико-меморіальне багатотомне видання в 10 т. Т. 10: Ярмолинський район. Хмельницький: Поділля, 1997. С.7-8.
9. Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.): збірник документів. Хмельницький: ФОП Мельник А.А. 2015. 680 с.
10. Снігур О. Ярмолинці (короткі історичні нариси). Ярмолинці, 2000. 64 с.
11. Ратушний І. Пам'ятай Холокост. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2004. 210 с.

This article reveals the crimes of Nazis occupational administration against Jews and Ukrainians in Yarmolyntsi district and touches the connection between mentioned events and modern development of memorial tourism.

Key words: Yarmolyntsi, Nazi occupation, Jews, Holocaust, crimes against Humanity, memorial.

Отримано: 25.02.2019

ОСОБЛИВОСТІ МАРКЕТИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПОСТІНДУСТРІАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ

У статті досліджено особливості інтернет-маркетингу, визначено його переваги та висвітлено інструменти використання. Відмічена вагомість соціального маркетингу, та його місце у комерційній політиці підприємств.

Ключові слова: маркетинг, постіндустріальна економіка, інтернет-маркетинг, соціальний маркетинг.

Постановка проблеми. У сучасній постіндустріальній економічній системі одним з основних елементів, що дає можливість займати високі конкурентні позиції є маркетинг. Постіндустріальна модель виробництва, яка вже функціонує в багатьох країнах, передбачає, що основними факторами конкурентоспроможності є нематеріальні ресурси, активи підприємства, а саме: бренди, патенти, технології, зв'язки з контрагентами. Використання сучасної системи маркетингу суттєво відрізняється від попередніх моделей управління, в першу чергу, розширенням сфери свого впливу. Тому, важливого значення набуває аналіз та оцінка використання інтерактивних маркетингових комунікацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Велика кількість науковців у своїх працях досліджували питання сучасної системи маркетингу та особливостей його елементів, зокрема: І. Литовченко, О. Панченко, А. Семенової, С. Суворової, О. Швиденко та ін., але разом з тим, тема інтернет-маркетингу та соціального-маркетингу залишається досить дискусійною та актуальною.

Метою статті є дослідження та узагальнення підходів маркетингу у постіндустріальній економічній системі.

Результати дослідження. Інформатизація суспільства змусила переглянути погляди на ключові фактори успіху у конкурентній боротьбі. Нематеріальні ресурси стали пріоритетом, що у свою чергу, суттєво вплинули на усю концепцію управління підприємствами і маркетинг у тому числі. Традиційні маркетингові підходи й методи уже стали не такими ефективними. Для ефективної конкурентної боротьби на ринку уже недостатньо звичайної реклами, гарної упаковки та викладки по планогамі, усі ці дії потрібно підсилювати інтернет-маркетингом та соціальним маркетингом.

Інтернет-маркетинг потрібно розглядати як новий вид маркетингу, який передбачає застосування традиційних та інноваційних інструментів і технологій у мережі Інтернет для визначення і задоволення потреб і запитів споживачів (покупців) шляхом обміну з метою отримання товаровиробником (продавцем) прибутку чи іншої вигоди.

Як доповнює інтернет-маркетинг класичну маркетингову модель підприємства:

- дає можливість додаткового маркетингових досліджень в Інтернеті (Пошук вторинної інформації, Пошук первинної інформації в Інтернеті);
- розширює маркетингові комунікації (E-mail реклама; Електронна дошка оголошень; Контекстна (пошукова) реклама; Медійна (банерна) реклама; Відеореклама (цифрова); Фонова реклама; Rich media; Лідогенерація; Спонсорство; Пошуковий маркетинг; SEO-пошукова оптимізація; SMO-оптимізація сайту під соціальні мережі; SMM-соціальний медіа-маркетинг; Вірусний інтернет-маркетинг; Прямий інтернет-маркетинг);
- збут продукції через Інтернет (Інтернет магазин).

Що стосується сутності соціального маркетингу то сьгодні можна говорити про кілька основних підходів до визначення соціального маркетингу. Досить поширеним є підхід, в межах якого соціальний маркетинг протиставляється комерційному маркетингу і тлумачиться як сфера маркетингової діяльності, що має некомерційний характер. Однак, на нашу думку, можна соціальний маркетинг ефективно використовувати для підсилення репутації торгової марки, завоювання позитивного ставлення на ринку до підприємства, що у свою чергу дасть можливість коригува-

ти цінову політику, отримувати додаткові переваги у різних тендерах і т.д.

До особливостей соціального маркетингу слід віднести:

1. Організацію всієї системи економічного та соціального управління на маркетингових засадах. Реалізація маркетингової філософії через формування системи міжфункціональної координації всіх видів діяльності на основі маркетингової парадигми та розвиток відповідної корпоративної культури.

2. Організація вирішення проблем споживачів на основі кастомізованого маркетингу. Останній включає в себе системне розуміння індивідуальних та соціальних потреб і гнучке вирішення споживачьких проблем.

3. Становлення «зеленого маркетингу» у відповідь на прояв нової потреби індивіда та суспільства у збереженні природного середовища, яка докорінно змінює відношення людей до процесу споживання загалом.

4. Нова система торгового маркетингу, при якій статус споживачів отримують всі елементи маркетингової системи, починаючи з дистриб'юторів.

5. Посилення конкуренції між виробниками за споживача в умовах обмеження економічного росту та пріоритету показників «якості життя»

6. Радикальне розширення функцій маркетингу як системи соціального прогнозу, передбачення та прогнозування, тобто тих, які пов'язані з реалізацією його системостворюючої ролі в процесі формування постіндустріального суспільства.

7. Становлення глобального маркетингу як засобу регулювання глобального ринку в інтересах сучасної цивілізації.

8. Постійне розширення соціальної відповідальності маркетингу в процесі реалізації маркетингової парадигми як складової становлення постіндустріального суспільства [3, с.109-110].

Висновки. Для ефективного господарювання в постіндустріальній економічній системі необхідно ефективно використовувати усі доступні ресурси, а особливо, нематеріальні. Маркетингова діяльність у цей період отримала додаткові елементи аналізу та впливу, і лише уміле та комплексне їх використання дасть змогу отримати суттєві конкурентні переваги.

Список використаних джерел:

1. Литовченко І.Л. Дослідження Інтернет-середовища України для маркетингової діяльності промислових підприємств // Маркетинг і менеджмент інновацій. 2011. № 2. С.88-94.
2. Панченко О.В. Інтернет як нове середовище маркетингових комунікацій // Економіка Криму. 2013. № 2. С.197-201.
3. Ламбен Ж.-Ж. Менеджмент, ориентированный на рынок / пер с англ. под ред. В.Б. Колчанова. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 800 с.

The features of Internet marketing are investigated, it's advantages are determined and the tools of use are highlighted. The importance of social marketing and its place in commercial policy of enterprises have been noted.

Key words: marketing, postindustrial economics, internet marketing, social marketing.

Отримано: 25.02.2019

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ «СМАРТ» У ТУРИСТИЧНІЙ ГАЛУЗІ

Стаття присвячена теоретичному дослідженню новітнього явища в економіці XXI століття – смарт-туризму. Узагальнено підходи до трактування суті концепції «смарт-туризм», визначено відмінності від електронного туризму. Виявлено базові характеристики смарт-туризму.

Ключові слова. Смарт-туризм, смарт-технології, інтернет речей.

Постановка проблеми. В епоху інформаційної ери вагомим чинником розвитку економіки країн і цілих регіонів стає цифровізація, що змінює їх вигляд і структуру. У 2017 році цифрова революція увійшла у вирішальну фазу – до інтернету підключився кожен другий житель Землі [1]. За оцінкою Глобального інституту McKinsey, вже в найближчі 20 років до 50% робочих операцій в світі можуть бути автоматизовані, і за масштабами цей процес буде порівняний з промисловою революцією XVIII-XIX століть [2]. Туристична галузь, одна із найбільш потужно зростаючих у світі, виокремлюється широким впровадженням ІКТ і появою нового явища – смарт-туризму, що залишається маловивченим у теоретичній і прикладній площині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналітики відзначають швидкий розвиток та розповсюдження смарт-промисловості, смарт-підприємств та смарт-міст. Вивченням смарт-індустрії займаються окремі наукові інституції, зокрема Штутгартський університет здійснює пошуки методологічних обґрунтувань такого явища, прикладні аспекти досліджує міжнародна консалтингова компанія McKinsey. Дослідження смарт-туризму залишаються поодинокими, в даному напрямку варто відзначити [3, 4]. Однак таке новітнє явище сучасної економіки як смарт-концепція в туристичній галузі потребує глибоких досліджень.

Мета статті полягає у дослідженні суті поняття смарт-туризму, визначенні його характерних рис та перспектив розвитку.

Виклад основного матеріалу. Смарт-туризм є соціальним феноменом XXI ст. Компонент інтелектуального досвіду спеціально фокусується на туристському досвіді і його поліпшенні за допомогою персоналізації, контекстно-залежного моніторингу в реальному часі. Виходячи з цих міркувань, концепція смарт-туризму визначається як туризм, що підтримується комплексними зусиллями з метою збору даних, отриманих з фізичної інфраструктури, соціальних зв'язків, державних та організаційних джерел, людських тіл і умів в поєднанні з використанням передових технологій, щоб перетворити ці дані у вузько спрямований досвід і бізнес-пропозиції з чітким акцентом на ефективність, стійкість та збагачення досвіду [3]. На сьогоднішній день в літературі використовують терміни «електронного» та «смарт» туризму. Часто ці терміни застосовують як синоніми. На нашу думку їх варто розмежувати (див. табл. 1).

Таблиця 1

Основні відмінності «смарт» та «електронного» туризму

Критерії	Електронний туризм	Смарт-туризм
Сфера	Технічна	Переносна техніка, фізичний світ
Основна технологія	Веб-сайти	Датчики та смартфони
Момент подорожі	До/ після	Під час
Джерело	Інформація	Big-data
Парадигма	Інтерактивність	Співпраця, основана на технологіях
Структура	Ланцюги	Екосистема
Обмін	Дуальний (B2B, B2C, C2C)	Співпраця державних та приватних установ та споживачів

Складено автором за джерелами [3, 4].

Оскільки час використання смарт-туризму настає власне під час подорожі, то основні технології, що викори-

стовуються, мають бути переносними і орієнтуватися уже в фізичному світі.

Інформація, що отримується засобами електронного туризму, зазвичай походить з Інтернету і є доволі обмеженою, тоді як джерелами «смарту» є численні датчики та здебільшого User Experience. Базуючись на компонуванні, «смарт» покликаний об'єднати усі технології для покращення туристського досвіду. При цьому з'являється можливість співпраці з державою.

На етапі підготовки до подорожі користувач оперує лише всесвітньою павутиною та спілкуванням з представниками тур-операторів, тур-агентств, закладів розміщення та транспортування. З цього можна зробити висновок, що електронний туризм є головною ланкою підготовки подорожі. Що ж стосується смарт-туризму, його застосування припадає на власне подорож.

Smart ІКТ зможе отримати вигоду з досвіду, набути і зберегти знання, а також швидко і успішно реагувати на нову ситуацію. В умовах розумного туризму цей вид технологій є ключовим компонентом інформаційних систем, які обіцяють надати туристам і постачальникам послуг більш значиму інформацію для прийняття рішень, більшу мобільність і більш приємний туристичний досвід. Ці смарт системи містять широкий спектр технологій прямої підтримки туризму: системи підтримки прийняття рішень; системи контекстно-залежних даних; автономні програми, що шукають веб-ресурси; штучний інтелект; системи доповненої реальності [5].

До концептуальних складників (прошарків) смарт-туризму відносять:

- 1) фізичний (споруди, артефакти, пейзажі/фауна/флора, транспортна інфраструктура, енергетична мережа/комунальні послуги, інфраструктура зв'язку, ТВ, знаки тощо);
- 2) технологічний (штучний інтелект, пристрої, сенсори, програмне забезпечення тощо),
- 3) дані (концептуалізація даних, збір даних, зберігання даних, обробка даних, сумісність даних, аналітика даних, обмін даними, хмарні обчислення, відкриті дані);
- 4) бізнесу (відкриті інновації керовані користувачами, інновації тестування, сумісне створення цінності, відкрита система за межами конкретної галузі);
- 5) досвіду (споживання та створення даних, персоналізація, рекомендації, повідомлення, спільне створення, технологічний досвід) [6].

З урахуванням того, що турист є користувачем цих систем, вони націлені на підтримку мандрівників шляхом: 1) прогнозування потреб користувачів на основі різних факторів і винесення рекомендацій щодо вибору контекстно-залежних видів споживання, таких як точки інтересу, харчування та відпочинку; 2) розширення можливостей туристів на місці, через широкі пропозиції різноманітної інформації, орієнтованої на місце розташування та доступні інтерактивні послуги; 3) надання туристам можливості поділитися своїм досвідом подорожей. Хоча ці системи можна охарактеризувати як гетерогенні, розподілені, а іноді навіть фрагментовані, загальна мета розробки цих систем повинна бути відкритою, спрямованою на забезпечення повної автономію відповідних учасників галузі, а також підтримку всього туристичного досвіду і всіх етапів бізнесу.

В концепції смарт-туризму технологія розглядається як інфраструктура, а не як окремі інформаційні системи, і охоплює безліч можливостей інтелектуальних обчислень, які об'єднують апаратні, програмні та мережеві технології для забезпечення в реальному часі розуміння реального світу і розширеної аналітики, щоб допомогти людям приймати оптима-

льні рішення щодо альтернативних варіантів, а також дії, які будуть оптимізувати бізнес-процеси і бізнес-показники.

Інновації, обумовлені Інтернетом Речей (IoT), мають важливі наслідки для розвитку туризму, оскільки «розумне» середовище буде зростати, щоб бути в курсі і мати можливість задовольняти контекстуальні потреби мандрівника [4]. Наприклад, датчики, вбудовані в туристичні визначні пам'ятки, дозволяють постачальникам туристичних послуг відстежувати місце розташування туристів і їх поведінку, щоб пропонувати послуги на основі розташування. Важливу роль в цьому відіграють переносні технології, оскільки вони не тільки збирають дані через свої датчики і камери, але також спілкуються з мережею і, можливо, з IoT, не заважаючи туристу. Отже, технологічний фактор смарт-туризму є багатоплановим, що складається з всюдисущої інфраструктури [3]. Концепція смарт-туризму також опирається на здатність не тільки збирати величезні обсяги даних, а й інтелектуально зберігати, обробляти, комбінувати, аналізувати і використовувати bigdata для інформування про інновації і послуги бізнесу.

Висновки. Отже, в узагальненому вигляді смарт-туризм є комплексним багатограним явищем, яке розвивається в епоху інформаційної економіки і включає в себе низку компонентів, що базуються на застосуванні розумних технологій для покращення задоволення попиту туристів.

Список використаних джерел:

1. Тарасов И.В. Индустрия 4.0: понятие, концепции, тенденции развития. *Стратегии бизнеса: анализ, прогноз, управление*. 2018. № 6 (50). С.57-63.
2. Мельник Л. Четверта промислова революція: передумови та зміст. URL: http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/66690/1/Melnyk_The_Fourth_Industrial_Revolution.pdf
3. Baggio R., Mariani M., Baggio R., Buhalis R., Longhi C. (Eds.). Technological innovation in e-tourism: The role of interoperability and standards. *Tourism management, marketing and development*. NY: Palkgrave McMillane, 2014. P.41-55.
4. Gretzel U., Sigala M., Xiang Z., Koo Ch. Smart tourism: Foundations and Developments. *Electronic Markets*. 2015. 25(3) P.179-188.
5. Femenia-Serra F., Stangl B. & J. Pesonen (Eds.) Smart Tourism Destinations and Higher Tourism Education in Spain. Are We Ready for This New Management Approach? *Information and Communication Technologies in Tourism*. 2018. P.437-449.
6. Gretzel U., Reino S., Kopera S., Koo C. Smart Tourism Challenges. *Journal of Tourism*. 2016. № 1. P.41-47.

The article is devoted to the theoretical research of the newest phenomenon in the economy of the XXI century – a Smart Tourism. The approaches to the interpretation of the concept of "smart tourism" are generalized, the differences from e-tourism are determined. The basic characteristics of smart tourism are revealed.

Key words. Smart tourism, smart technology, internet things.

Отримано: 25.02.2019

УДК 338.48(477)

Р. М. Білик, кандидат педагогічних наук, доцент

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ТУРИЗМІ

У статті розглянуто особливості інноваційних технологій у туризмі. Проаналізовано програми електронного бронювання та складання турів, розглянута їх ресурсна база.

Ключові слова: інноваційні технології, системи бронювання, Galileo, Amadeus, Sabre, Worldspan.

Останнім часом інтерес людей до подорожей постійно зростає, туризм стає все більш привабливим і цікавим для туристів. Задля отримання максимального прибутку власники бізнесу туристичної галузі шукають різноманітні способи, щоб залучити максимальну кількість турагентів. Задля цього компанії розширюють сферу застосування систем бронювання, включаючи в їхню програму широке коло послуг – бронювання готельних місць, прокат автомобілів, страхування авіапасажирів, оформлення квитків, закордонних паспортів тощо.

Електронний бізнес відкриває великі можливості розвитку будь-якому підприємству. Це нова форма ринкових відносин, заснована на застосуванні новітніх телекомунікаційних технологій та Інтернету. Ця система торгівлі прийнятна і для покупця, і для продавця. Але головне, що туризм має важливу перевагу перед іншими секторами електронної торгівлі – його споживач отримує товар безпосередньо в місці його виробництва, в туристичному центрі.

На сьогоднішній день в туристичній індустрії широко використовують інноваційні технології – програми електронного бронювання та складання турів. Поява нової програми даного виду дозволила не тільки здешевити засоби зв'язку, але й дала можливість працювати всім учасникам туристичного ринку як єдиного офісу. Робота з такими програмами дозволяє агентству отримувати оперативну та достовірну інформацію про ціни і кількість вільних місць у будь-який момент часу, а також мати можливість стежити за проходженням замовлення на всіх етапах його здійснення.

Існують різні системи бронювання, вони відрізняються одна від одної набором пропонованих послуг і технологією своєї роботи. Наприклад, найбільш популярними у світі є такі програми як Galileo, Amadeus, Sabre, Worldspan та багато інших.

Amadeus – є провідним процесором угоди для глобальної індустрії туризму і авіаперевезень. Охоплює майже

30% світового ринку і в основному використовується в Європі та Азії. Обслуговування клієнтів здійснюється в 195 країнах. Ресурсна база Amadeus складається з 250 000 готелів по всьому світу [1, с. 4]. Компанія має штат співробітників, який складається з 10000 чоловік по всьому світу, що представляють 123 національності [2].

За даними Європейської Комісії, компанія Amadeus, провідний технологічний партнер світової туристичної галузі, знову стала лідером у своєму секторі за обсягом інвестицій у науково-дослідну роботу серед ТОП-1 000 європейських компаній.

Система **Galileo** – охоплює 22% світового ринку і в основному використовується в Європі та

Північній Америці. Системою користуються більше 67 000 туристичних агентств в 160 країнах світу. Galileo обробляє близько 197 000 000 запитів на день, створює більш 2 000 000 000 розрахунків тарифів на рік, генерує більше 250 000 000 квитків на рік. За допомогою системи Galileo користувачі отримують доступ до: 420 авіакомпаній, 90 000 готелів; 30 000 локацій з оренди автомобілів [4].

Через **Sabre** пов'язані більш ніж 55 000 туристичних агентств, більше 400 авіакомпаній, 86 000 готелів, 25 компаній з прокату автомобілів, 12 круїзних компаній [5]. Охоплює 35 % світового ринку і в основному використовується в Америці.

Система **Worldspan** з'явилася в результаті об'єднання комп'ютерної системи бронювання PARS європейського відділення американської авіакомпанії TWA і КСБ DATAS американського авіаперевізника Delta Airlines. Контрольний пакет акцій Worldspan належить компанії Delta Airlines, центр керування системою перебуває в м. Атланта (США).

Worldspan – найпоширеніша система бронювання в Америці, посідає третє місце по популярності в Європі після Amadeus й Galileo і розширює сфери впливу на Бли-

зькому Сході й Південній Азії. Представництво КСБ Worldspan діє в Росії з 1995 р. й у цей час проводить активну маркетингову політику й на російському ринку, розглядаючи наш ринок як досить перспективний. Worldspan – інформаційна система, що здійснює резервування головним чином на авіатранспорті (487 авіакомпаній), а також в готелях (39 тис. готелів й 216 готельних мереж), екскурсійних бюро, театрах й інших підприємствах культури, компаніях по здачі в оренду автомобілів (45 основних фірм прокату). Worldspan дозволяє також одержати всю необхідну довідкову інформацію, пов'язану з подорожами й туризмом. У цей час системою користуються більше 25 тис. туристських фірм по усій світі. Worldspan надає агентам можливість вибирати встаткування відповідно до їх запитів. На сьогоднішній день Worldspan забезпечує надійний і стійкий зв'язок з базою дані компанії через два варіанти підключення. Перший варіант – це виділений канал зв'язку British Telecom, що припускає як умова підключення щомісячне бронювання 400 сегментів.

Такі інноваційні системи дозволяють резервувати всі основні складові туристичної інфраструктури, тобто вони фактично утворюють загальну інформаційну систему, яка пропонує розподільні мережі для всієї туристичної галузі.

Інновація як процес або як продукт може стати однією з головних статей доходу підприємства, істотно впливаючи на збільшення прибутку. Чим вищий потенціал нововведень, тим вищий очікуваний реальний прибуток.

Особливістю розвитку інноваційної діяльності в туризмі є створення нового або зміна існуючого продукту, вдосконалення транспортних, готельних та інших послуг, освоєння нових ринків, впровадження передових інформаційних і телекомунікаційних технологій і сучасних форм організаційно-управлінської діяльності.

Успіх функціонування підприємства в сфері туризму багато в чому залежить від інноваційного менеджменту. Практичне застосування інновацій в туристичній сфері дозволить не тільки підвищити рівень конкурентоспроможності підприємства, але й оцінити доцільність впровадження нових видів послуг. Практика показує, що найбільш прийнятним варіантом, на сучасному етапі, є використання інформаційних технологій.

Вкладення невеликих інвестицій в інновації дає великий економічний ефект у вигляді прибутку, з одного боку, та економії власного фонду, з іншого. А застосування інновацій в цілому дає великий стрибок для розвитку туристичної фірми.

Список використаних джерел:

1. Муровцев А. Отелей в Amadeus теперь больше. *Украинский туризм. Приложение «Расширяя горизонты»*. Киев: ООО «Издательство «Зеркало мира». 2012. № 2(33). С.9.
2. Мельник И. Исследования Amadeus: Азия - Мекка мирового туризма 2012. *Независимое бюро новостей. Новости Украины*. URL: <http://nbnews.com.ua/blogs/46191/>
3. Amadeus вновь стал лидером по объемам инвестиций в научно-исследовательскую работу. *Украинский авиационный портал*. URL: <http://www.aviation.com.ua/news/25947/remote/>
4. О компании Galileo. *Официальный сайт Galileo*. URL: http://www.galileo.com.ua/m1/ru/about/o_komp
5. О нас. *Официальный сайт Sabre*. URL: <http://www.sabretravelnetwork.com.ua/home/about/>

Features of innovative technologies in tourism are considered in the article. The electronic reservation and touring programs are analyzed, their resource base is considered.

Key words: innovative technologies, reservation systems, Galileo, Amadeus, Sabre, Worldspan.

Отримано: 27.02.2019

УДК 37.018.1:376-056.36

М. Г. Буйняк, асистент

МЕТОДИ ПІДГОТОВКИ БАТЬКІВ ДО СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті подано характеристику форм та методів підготовки батьків до сімейного виховання дітей з особливими освітніми потребами, висвітлено ефективність практичних методів.

Ключові слова: сімейне виховання, підготовка батьків, діти з особливими освітніми потребами, інформаційно-просвітницька робота, тренінг.

Виховання дітей, їхній розвиток та соціалізація є основним завданням компетентного батьківства. Адже саме батьки несуть повну відповідальність за створення повноцінних, сприятливих умов для росту та розвитку дитини у сім'ї. Про це йдеться у низці нормативно-правових документів, зокрема, у Сімейному кодексі України (ст.150, п.2) зазначається, що батьки зобов'язані «піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток» та «забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя» (ст.150, п.3) [2].

Проблема сімейного виховання завжди була і залишається актуальною, проте особливо гостро вона постає, коли йдеться про виховання дітей з особливими освітніми потребами, адже їхні батьки далеко не завжди є готовими до виконання своїх батьківських обов'язків.

Згідно з результатами проведених досліджень причинами неготовності батьків до сімейного виховання дітей з особливими освітніми потребами найчастіше є недостатня інформованість батьків про особливості розвитку своєї дитини; небажання батьків брати участь у вихованні своєї дитини та перекладання своїх обов'язків на заклади освіти; небажання батьків співпрацювати з корекційними педагогами закладів дошкільної та загальної середньої освіти; аморальний спосіб життя батьків.

Не зважаючи на перелічені проблеми, саме на заклади освіти покладається завдання з надання кваліфікованої інформації батькам про виховання та розвиток дітей з особливими освітніми потребами. Перш за все, слід сформулювати у батьків розуміння того, що виховна тактика сім'ї стосовно дитини має бути такою ж, як і у вихованні дитини з типовим розвитком. Але разом з тим, потрібно обов'язково враховувати особливості розвитку дитини, щоб знати, які умови слід створити для дитини у сім'ї, які методи впливу обрати, які вимоги ставити до неї. Крім цього, батьків слід навчити правилам виховання дитини у сім'ї, створення охоронного режиму дня вдома тощо.

Для реалізації вищезазначених завдань доцільним є використання різних форм та методів роботи з батьками.

Як показує багаторічний практичний досвід Р. Мішиної, О. Стребелевої та інших авторів, найбільш часто використовуються такі форми організації цієї роботи [1]:

- консультативно-рекомендаційна;
- інформаційно-просвітницька;
- практичні заняття для батьків (організація «круглих столів», батьківських конференцій, семінарів, клубів, дитячих свят та ранків);
- індивідуальні заняття з батьками та їх дитиною;
- психотерапія і психокорекційна арт-терапія.

Як свідчить практика, найбільш широко використовуються консультативно-рекомендаційна форма. У таких консультаціях беруть участь фахівці різних профілів, які проводять первинне обстеження дитини і потім відстежують

динаміку її розвитку. Фахівці, за бажанням батьків, обирають ті чи інші питання виховання і висвітлюють їх у своїх лекціях. Слухаючи лекції і питання інших батьків, слухачі краще усвідомлюють почуту інформацію, що сприяє її засвоєнню. Крім того, вони мають можливість познайомитися та надати підтримку один одному.

Крім цього, досить добре зарекомендували себе і такі методи підготовки батьків до сімейного виховання дітей з особливими освітніми потребами, як:

- навчання батьків окремим прийомам виховання дитини: читання лекцій, демонстрування прийомів роботи з дитиною, перегляд відеозаписів із заняттями, практичні заняття з батьками;
- читання батьками літератури з питань виховання і розвитку дитини, яку радить корекційний педагог;
- інноваційні методи роботи з батьками (тренінги, сімейні свята, спільне проведення дозвілля тощо).

Не слід забувати, що головним завданням фахівців під час взаємодії з сім'єю дитини є не тільки надання рекомендацій з лікування та виховання дитини, але й створення таких умов, які б максимально стимулювали членів родини до взаємодії з ними та до активного вирішення наявних проблем. За таких умов батьки вважають вироблені в процесі співпраці з фахівцями рішення своїми і більш охоче запроваджують їх у власну практику виховання та навчання дитини.

Отже, підготовка батьків до сімейного виховання дітей з особливими освітніми потребами є одним із важливих завдань системи спеціальної та інклюзивної освіти. Для ефективної її реалізації потрібна тривала, злагоджена робота команди фахівців. Перспективними напрямками дослідження проблеми вважаємо впровадження шляхів та методів підвищення відповідальності батьків щодо виховання дітей з особливими освітніми потребами.

Список використаних джерел:

1. Мاستюкова Е.М. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.М. Мастюкова, А. Г. Московкина ; под ред. В.И. Селиверстова. – Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 408 с.
2. Сімейний кодекс України. – Режим доступу: <http://jurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/005/149.php>
3. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: навчально-методичний посібник / за заг. ред. А.А. Колупаєвої. – Київ : ТОВ ВПЦ «Літопис – XX» – 2010.

The article describes the forms and methods of preparing parents for the family education of children with special educational needs, the effectiveness of practical methods is highlighted.

Key words: family education, preparation of parents, children with special educational needs, informational and educational work, training.

Отримано: 25.02.2019

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ МОТИВАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ КОМУНІКАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ

У статті проаналізовано мотиваційні чинники, які використовуються співрозмовниками під час спілкування та впливають на його результат. З'ясовано зміст та характер комунікативних мотивів, їх спрямованість, міру гуманності, наявність маніпулятивних тенденцій у спілкуванні та вмінні їх розпізнавати.

Ключові слова: комунікація, комунікативна активність, мотивація спілкування, мотиваційні чинники.

З психологічного погляду мотиви є внутрішніми рушіями різних видів активності, у тому числі комунікативної. Вони визначають спрямованість поведінки, характеризують комунікативні наміри співрозмовників та відіграють вирішальну роль у виборі того чи іншого варіанту поведінки. Комунікація виникає тоді коли для цього є внутрішня потреба, яка активується зовнішніми обставинами (стимулами) (Т. Чекмарьова [5]). У спілкуванні необхідно вміти розпізнавати та диференціювати ці стимули.

Для аналізу комунікативних намірів використовують різноманітні види психологічного аналізу. Базовим його рівнем є диференціювання двох основних мотивів: пізнавальних та соціальних мотивів (за Л. Божович) [1]. Пізнавальні мотиви (прагнення володіти знаннями та інформацією, мотиви самоосвіти) відображають необхідність будувати ділове спілкування, а соціальні мотиви (потреба у спілкуванні, дружбі, взаємній підтримці) характеризують наміри формувати міжособистісні взаємини та соціальні взаємодії.

Важливо під час комунікативної діяльності аналізувати зміст та характер мотивів. Так, дослідник В. Лунєєв [2] пропонує розпізнавати п'ять основних категорій комунікативних мотивів: а) корисливі, пов'язані з поліпшенням свого майнового чи матеріального стану: «Купи мені цей ланцюжок – він мені так до вподоби!», «Допоможи мені прибратись і я буду тобі дуже вдячний!»; б) експансивні (нестримні), зумовлені ревнощами, злістю, помстою: «Якщо ти мене не послушаєш, пошкодуєш!», «От побачиш, я все розповім кому потрібно», «Йй богу, вбив би!»; в) ідейні, які полягають у бажанні встановити справедливість, дотримуватись принципів та високих моральних норм: «Мораль у тому, щоб допомогти дітям»; «Це буде справедливо»; г) конформістські, які відображають прагнення дослухатись до думки групи та небажання псувати взаємини з однолітками: «Я – як усі»; д) легковажно-безвідповідальні, що передбачають прагнення жити лише сьогоднішнім днем: «Мені все одно», «Я цим не переймаюсь».

До цієї класифікації слід додати: а) егоїстичні та егоцентричні мотиви, основою яких є самовихвалення: «Більше ні в кого не було такої гарної сукні», «Це я такий кмітливий, що перехитрив усіх»; б) престижні мотиви «Я звик бути у числі кращих», «Не хочу пасти задніх»; в) інформаційні мотиви: «Сьогодні понеділок», «Директор повідомив, що завтра відбудуться збори»; г) естетичні мотиви: «Яка краса навколо!», «Звідси відкривається чудовий краєвид!»; д) гуманні й щирі мотиви: «Я куплю цукерків усім», «Потрібно допомогти старенькій бабусі». Усі вони визначають характер взаємовідносин між співрозмовниками.

Всю багатогранність мотивів можна розділити на ті, які стимулюються прямими чи маніпулятивними впливами. Маніпулятивні впливи здійснюються у прихованій формі задля обманного досягнення своїх намірів. У спілкуванні застосовуються різні форми маніпулятивного впливу (відволікання уваги «Зверни увагу, що інші про тебе говорять», натяк на свої можливості «Я маю широкі зв'язки у певних колах», значимі переживання «Це все заради твоїх дітей», нав'язування ролі «Будь сміливцем і йди навпрямки у цій ситуації», об'єднання проти спільного ворога «Ми згуртуємось і живемо його зі світу», демонстрація образи «Ти образив мої почуття») та багато інших.

Визначальною у межах цілемотиваційного розгляду характеристикою мотиваційних чинників комунікативної активності є спрямованість мотивів. Під час спілкування важливо з'ясувати, позитивні (гуманні, пройняті турботою)

чи негативні (меркантильні, корисливі, егоїстичні) мотиви рухають співрозмовником (М. Савчин [4]). Це уможливить висвітлити характер взаємостосунків – наявність позитивного ставлення дасть змогу сформувати дружні та приязні взаємини.

Однак недостатньо просто розділити мотиви на позитивні і негативні. Комунікативні мотиви можуть характеризуватись схильністю до цілепокладання (мотиви успіху, досягнення) або мати захисний характер (мотиви уникання, захисту). Такий підхід є більш плідним. Поштовхом до формування різноманітних комунікативних впливів можуть однаковою мірою стати і бажання досягти успіху, і страх перед невдачею, вважають А. Мехраб'ян, М. Магомед-Емінов. Проте мотивація успіху, безсумнівно, має позитивний характер. За такої мотивації дії людини спрямовані на те, щоб досягти конструктивних, позитивних результатів. Особистісна активність тут залежить від потреби в досягненні успіху [3].

А от мотивація остраху невдачі відноситься до деструктивної (негативної) мотивації. Дитина, виконуючи завдання, прагне насамперед уникнути осуду, покарання. Очікування неприємних наслідків – ось що визначає її діяльність. Ще нічого не зробивши, вона вже боїться можливого провалу і думає, як його уникнути, а не як домогтись успіху [3].

Отже, на основі проаналізованих теоретичних положень ми дійшли висновку, що комунікативна мотивація – це система стимулів, які спрямовують співрозмовників на задоволення певних цілей та потреб у ситуаціях спілкування. Вони формують бажання спілкуватись, забезпечують інтерес до проблем, що обговорюються, виступають джерелом комунікативної активності співрозмовників. Успішність комунікації залежить від багатьох мотиваційних характеристик. На результат спілкування впливають зміст та характер мотивів, їх модальність і спрямованість. У спілкуванні співрозмовники орієнтуються на успіх або прагнуть уникнути невдач. Усі ці мотиваційні чинники забезпечують різний результат спілкування.

Список використаних джерел:

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Санкт-Петербург [и др.]: Питер, 2008. 398 с.
2. Лунєєв В.В. Субъективное вменение. Москва: Спарк, 2000. 70 с.
3. Романова Е.С. Психодиагностика. 2-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 400 с.
4. Савчин М. В. Педагогічна психологія : навч. посіб. Київ: Академвидав, 2007. 424 с.
5. Чекмарева Т.К. Мотивация учения (управленческий аспект). Завуч начальной школы. 2001. № 2. С.72–80.
6. Шостром Э. Анти-Карнеги; Карнеги Д. Прихоти удачи. Минск: Попурри, 1997. 400 с.

The article analyses motivational factors that are used by interlocutors during communication and influence its outcome. The content and nature of communicative motives, their orientation, the measure of humanity, the presence of manipulative tendencies in communication and the ability to recognize them are determined.

Key words: communication, communicative activity, motivation of communication, motivational factors.

Отримано: 25.02.2019

ПРОКРАСТИНАЦІЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Проведено теоретичний аналіз феномену прокрастинації як психологічної проблеми. Прокрастинація розглядається як вираз емоційної реакції на заплановані чи необхідні справи. Встановлено, що серед особистісних властивостей, які сприяють виникненню прокрастинації, виокремлюють: наявність страху невдачі, тривожність, перфекціонізм, зовнішній локус мотивації й внутрішнє незадоволення собою.

Ключові слова: прокрастинація, прокрастинатор, перфекціонізм, особистість.

Постановка проблеми. Ще в 70-80х роках минулого століття в психології було визначено поняття прокрастинації, розпочалися перші його дослідження. П. Рінгенбах у 1977 році, впродовж написання книги «Прокрастинація в житті людини», виокремив термін феномену в науковому контексті. Однак, поверхневий аналіз історичних джерел вказує на те, що згадки про «прихильників відкладати на завтра» з'явилися ще у часи Стародавньої Греції, в працях Цицерона [3]. Надалі А. Елліас та В. Кнаус, у своїй праці «Подолання прокрастинації», описали власні клінічні спостереження та спроби когнітивного пояснення цього феномену. Дж. Бурка та Л. Юен стали попередниками подальших досліджень, видавши науково-популярну книгу «Прокрастинація: що це таке та як із нею боротися» [1]. Опісля видання теоретичного підґрунтя вивчення проблеми, розпочалися активні емпіричні дослідження. Однак, велика кількість їх даних не дала можливості теоретичній базі оптимізуватися та перетворитися в однорідну систему. Не було досліджено взаємозв'язки прояву феномену з різними властивостями особистості. Гіпотези, які висувалися, часто протирічили одна одній, тим паче, для вітчизняної психології вони стали актуальною сферою досліджень тільки в останні 15 років.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Можна виокремити метаналітичний огляд П. Стіла, який спробував об'єднати всі дані про прокрастинацію в одне ціле. Він визначив декілька загальних ознак феномену. Першим, що об'єднувало попередні гіпотези й концепції, було визначення процесу відкладання у прокрастинації, зволікання або ж невиконання певної діяльності. Наступною відмінною ознакою стало відокремлення дійсних прокрастинаторів від їх наслідувальників. Дослідник передбачав, що феномен супроводжується рядом негативних факторів, серед яких: тривога, почуття провини та невротизм. Отже, прокрастинація – це вираз емоційної реакції на заплановані чи необхідні справи. Прокрастинатори, в свою чергу, є особистостями, які схильні зволікати під час прийняття рішень, відкладати виконання різних завдань на невизначений термін. Щодо психологічних досліджень прокрастинації в Україні, то варто згадати С.І. Бабатіна, Є.Л. Базіку, В.І. Варваричеву, М.С. Дворника, С. Соболева, Ю.Ж. Шайгородського, В.А. Шиманську, Т.А. Колтуновича, О.М. Поліщук та ін. Однак, сюди не варто відносити окремі дослідження ліноців, проблем мотиваційного та вольового аспектів особистості [1; 2].

Мета статті – провести теоретичний аналіз феномену прокрастинації в психології.

Вклад основного матеріалу. Існує декілька теорій виникнення прокрастинації. Насамперед, самоцензура, коли особистість уникає чинників, які можуть зашкодити її існуванню в соціумі, уникаючи тим самим відповідальності за можливі наслідки. Неабияку роль може відіграти авторитарний стиль виховання батьків, діти яких, надалі, весь час відкладають реалізацію власних планів, не можуть самостійно подолати перешкоди. При наявності прихованого спротиву особистості, прокрастинація виникає через відразу людини до своєї соціальної ролі, чи обов'язків, які їй відводяться. Ще однією із причин може стати тривожність, яка підсилює невпевненість особистості в можливості досягнення успіху [3]. Серед особистісних властивостей, які сприяють виникненню прокрастинації, виокремлюють: наявність страху невдачі, тривожність, перфекціонізм, зовнішній локус мотивації й внутрішнє незадоволення собою. Аналізуючи теоретичний базис феномену, ми спостерігали велику різноманітність його класифікацій за різними характеристиками. Наприклад,

Н. Мілграм, Д. Моурер і Дж. Баторі виокремили п'ять типів прокрастинації, залежно від сфери її прояву: 1) щоденна, або побутова – відкладання справи стає життєвою стратегією особистості, оскільки в неї відсутні навички виконання рутинної діяльності; 2) прокрастинація прийняття рішень; 3) невротична прокрастинація – відкладання прийняття важливих рішень, які однозначно вплинуть на подальше майбутнє особистості; 4) компульсивна прокрастинація – поєднання поведінки із прокрастинацією прийняття рішень, є хронічним проявом феномену; 5) академічна – відкладання виконання навчальних завдань.

Пізніше, Р. Тенне із Н. Мілграм вдосконалили класифікацію, скоротивши її до двох типів: прокрастинація завдань та прокрастинація рішень [4]. Можна узагальнити, що існує два типи прокрастинації – напружений та розслаблений. На відміну від першого, розслаблений тип дозволяє особистості витратити свій час на приємні справи для себе, на відміну від обов'язкових. Окрім того, напружений тип можна розділити ще на такі: 1) кризова прокрастинація – особистість здатна створювати для себе серйозну проблему з нічого, уникаючи конструктивних методів її вирішення; 2) прокрастинація прихильників «гострих» відчуттів, коли людина прагне вирішити справу, чи прийняти рішення, за сприяння викиду адреналіну, під час наближення часу дедлайну; 3) прокрастинація жертв помилкових уявлень – особистість чітко впевнена, що тільки в умовах стресу вона зможе продуктивно працювати; 4) прокрастинація мрійників – особистість лише продумує певну діяльність, не виконуючи її, а лише мріючи про певний склад обставин; 5) прокрастинація планувальника, який створює нездійснений для себе список; 6) сповільнена прокрастинація – спричинена впливом авторитарного виховання батьків, проявляється у неефективному виконанні діяльності; 7) імпульсивна прокрастинація, що заснована на відсутності навички вибору різного виду пріоритетів у житті.

Висновки. Варто виокремити, що парадокс феномену прокрастинації полягає в тому, що попри своє завдання полегшити життя людини, вона створює низку проблем, які потрібно вирішувати попри напруженість ситуації. В цей час, індивід може страждати від дії стресового фактору, навіть переживати внутрішньоособистісний конфлікт.

Список використаних джерел:

1. Базица Є.Л. Феномен психофізіологічного стану прокрастинації [Електронний ресурс] // Междисциплинарные исследования в науке и образовании. – 2012. – № 1. – Режим доступу: www.es.rae.ru/mino/158-1023
2. Дворник М.С. Соціально-психологічні практики відтермінування в конструюванні особистістю власного майбутнього: дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / Марина Сергіївна Дворник. – Київ, 2014. – 200 с.
3. Засєкіна Л.В. Безумовне самоприйняття та психологічне благополуччя особистості // Наука і освіта. – 2017. – № 11. – С.182–192.
4. Тенне Р. Тренінг. Настільна книга тренера / К. Торн, Д. Маккей. – [2-е вид.]. – Київ : Всесвіт, 2011. – 240 с.

A theoretical analysis of the phenomenon of procrastination as a psychological problem is conducted. Procrastination is seen as an expression of emotional response to planned or necessary cases. It is established that among the personal qualities that contribute to the occurrence of procrastination, distinguish: the fear of failure, anxiety, perfectionism, external locus of motivation and internal dissatisfaction with oneself.

Key words: procrastination, procrastinator, perfectionism, personality.

Отримано: 25.02.2019

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ

У статті проаналізовано психолого-педагогічну літературу з проблеми розвитку творчого мислення, виділено основні шляхи формування творчої особистості.

Ключові слова: мислення, творче мислення, творчі здібності, особистість.

Психологічний словник визначає творчість як «діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей» [7, с.393]. Але, залежно від ступеня новизни кінцевого продукту творчої діяльності, його соціальної значущості, розрізняють кілька рівнів творчості – від глобального, загальнолюдського до суб'єктивного, коли результат творчої діяльності має значення тільки для самої людини, що її здійснює. При цьому, з точки зору психології, сутність творчого процесу однакова в усіх випадках. Відмінності полягають в масштабах досягнень, в конкретному предметі творчої діяльності, умовах пошуку нового. Тому більшість психологів під творчістю розуміють процес створення, відкриття нового, раніше невідомого для даного конкретного суб'єкта.

Психологічний аспект досліджень творчості полягає у вивченні особливостей мислительного процесу, за допомогою якого людина відкриває щось нове, невідоме, тобто процесу творчого мислення. Творчість як психічне явище базується на розвинених мисленні та уяві і є похідною інтелекту, заломленого через мотиваційну структуру особистості, яка або стимулює, або гальмує вияв творчих здібностей.

Педагогіка, спираючись на психологічні дослідження в галузі творчості, з'ясовує шляхи формування творчої особистості. Виходячи з того, що творчі здібності в тій чи іншій мірі притаманні кожній дитині, завдання педагогіки полягає в тому, щоб їх розкрити і розвинути. Розв'язання цього завдання передбачає, зокрема, з'ясування структури творчої особистості учня, розробки концепції її формування, методів педагогічної оцінки рівня творчих можливостей.

Щоб формувати творчу особистість, вчитель повинен мати уявлення про сутність процесу творчості, творче середовище, характерні якості творчої особистості та форми, шляхи, механізми їх розвитку, способи діагностики. Творчий процес як діяльність здійснюється завдяки творчому мисленню людини, воно є рушійною силою такої діяльності. Тому формуючий вплив на творчі якості учнів у процесі навчання може здійснюватися перш за все через розвиток їх творчого мислення.

Слід зазначити, що як синонім до поняття «творче мислення» вживаються терміни «продуктивне мислення», «креативне мислення», «евристичне мислення». Кожний з них має певний смисловий відтінок. Але однозначної диференціації цих понять на даний час не існує. З.І. Калмикова пропонує розглядати творче мислення як вищу форму мислення продуктивного і застосовувати поняття «творче мислення» лише до осіб, які здійснюють об'єктивно нові для людства відкриття [1]. Такий підхід узгоджується з комплексним міжпредметним визначенням творчості як процесу створення якісно нових матеріальних та духовних цінностей. Проте психолого-педагогічні науки під творчістю здебільшого розуміють процес відкриття, створення нового, раніше невідомого для даного конкретного суб'єкта. Тобто, продукт мислення може бути і не творчим, але саме мислення, в процесі якого він був отриманий, – творчим. Тому в психолого-педагогічній літературі терміни «творче мислення» і «продуктивне мислення» переважно не диференціюються [3], [8] та інші.

Співвідношення між поняттями «творче мислення» і взагалі «мислення» досить складне. Це зумовлено різноманітністю підходів до характеристики мислення в психологічних дослідженнях. Згідно одних концепцій творче мислення – це різновид неоднорідного і варіативного процесу мислення, компонент мислительної діяльності індивіда, в тій чи іншій мірі властивий йому за конкретних обставин. Інша поширена точка зору: будь-яке мислення є продуктивним, творчим процесом, в якому завжди присутні елементи новизни. Крім того,

існують концепції, які взагалі розглядають мислення як суто репродуктивний процес (асоціонізм, біхевіоризм).

Великий внесок у вивчення закономірностей мислення, його творчих якостей зробили психологи Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн, Я.О. Пономарьов, В.Н. Пушкін, О.К. Тихомиров, З.І. Калмикова та інші. Мислення розглядається ними як процес узагальненого і опосередкованого пізнання дійсності. Г.С. Костюк процес мислення трактує як процес розуміння. «Потреба зрозуміти деякий об'єкт актуалізує процеси розуміння, пробуджує нашу думку, надає їй певної цілеспрямованості. Ми думаємо, щоб зрозуміти те, що для нас незрозуміле» [2, с.199]. Отже, у процесі мислення завжди присутні у тій чи іншій мірі елементи продуктивності. Я.О. Пономарьов зазначає, що власне мислення завжди творче, воно виникає в ситуаціях задач, для розв'язання яких у суб'єкта немає готових засобів [6]. Зауважимо, що відсутність готових засобів може стосуватись як пошуку шляхів розв'язання за межами минулого досвіду так і вибору того чи іншого способу дії із арсеналу наявних у суб'єкта знань, як знаходження способу застосування відомого методу розв'язання до конкретної задачі, так і з'ясування самого методу.

Визнаючи продуктивність специфічною рисою мислення, більшість авторів підкреслює, що базою продуктивності виступає попередній досвід. Творчість в чистому вигляді не існує і не може існувати. У реальній розумовій діяльності тісно взаємодіють і переплітаються її продуктивні та репродуктивні компоненти. Про власне творче мислення можна говорити у тих випадках, коли значно переважають елементи продуктивності. При цьому репродуктивні елементи наявні в меншій мірі, але не відсутні повністю.

Така характеристика творчого мислення є досить загальною. У різних сферах людської діяльності даний психічний процес має специфічні особливості. Творче мислення поета відрізняється від творчого мислення інженера, хоча в обох випадках воно спрямоване на створення нового і протікає за загальними психологічними закономірностями.

Процес мислення здійснюється як взаємодія людини і ситуації, яку вона пізнає, тобто як взаємодія суб'єкта і об'єкта. У контексті проблеми розвитку творчого мислення учнів на перший план виступають питання: яку особистість вважати творчою, яка її структура (тобто, хто є суб'єктом творчого мислення); якими засобами можна розвивати творчий потенціал особистості (тобто, що може виступати в якості об'єкту творчого мислення).

А.Н. Лук визначає творчу особистість через таку систему характерних рис: високий інтелект, готовність до ризику, імпульсивність, незалежність суджень, працьовитість в тій галузі, яка цікавить, почуття гумору, здатність вийти за межі звичного, оригінальність, зосередженість, наполегливість, цілеспрямованість, пізнавальна дотепність, критичність, вміння бачити проблему [4, с.92-95].

З. Петрасинський наводить комплекс рис, що сприяють творчості: гнучкість розуму, вміння бачити проблеми, незалежність суджень і сміливість у їх висловленні, позитивна самооцінка, захопленість справою, стійкість в умовах неспіхів і браку зовнішніх винагород, творча уява. Розвиток цього комплексу сприяє формуванню творчого стилю життя і творчої особистості [5, с.75].

Грунтовно проаналізувавши існуючі погляди на визначення творчої особистості, С.О. Сисоєва приходять до висновку, що «творча сутність людини, детермінантом якої виступають її творчі можливості, проявляється у творчій діяльності і обумовлюється особливостями спрямованості, характерологічними особливостями, творчими уміннями і індивідуальними особливостями психічних процесів» [8,

с.124]. Вона виділяє відповідні блоки творчих якостей, сукупність яких відображає творчі можливості особистості.

У структурі творчої особистості розрізняють природжений компонент і надбаний в процесі виховання та розвитку людини. Надбаний компонент формується під дією зовнішніх факторів, які можуть здійснювати як позитивний, так і негативний впливи. Одним із таких факторів, звичайно, є школа. Саме школа великою мірою визначає напрямок творчого розвитку особистості – успішний чи навпаки, напрямок зневіри і розчарувань у своїх можливостях. Значно більше шансів на творчий успіх у житті мають ті діти, яким доводилось відчувати радість творчості в школі. Тому згідно сучасної парадигми особистісно-орієнтованої освіти одним із обов'язкових компонентів її змісту має бути діяльнісно-творчий компонент, який би забезпечував формування і розвиток в учнів «творчих здібностей, необхідних для самореалізації особистості в праці, науковій, художній і інших видах діяльності».

Список використаних джерел:

1. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости / Науч.-исслед. ин-т общей и пед. психологии Акад. пед. наук СССР. Москва: Педагогика, 1981. 200 с.

2. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. Москва: Педагогика, 1988. 304 с.
3. Лук А.Н. Мышление и творчество. Москва: Политиздат, 1976. 144 с.
4. Лук А.Н. Психология творчества. Москва: Наука, 1978. 128 с.
5. Петрасинський З. Пізнай себе: наук.-попул. вид. / пер. з польськ. В.І. Романця. Київ: Рад. шк., 1988. 192 с.
6. Пономарев Я.А. Психология творчества и педагогика. Москва: Педагогика, 1976. 280 с.
7. Психология. Словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Политиздат, 1990. 494 с.
8. Сисоева С.О. Подготовка учителя до формування творчої особистості учня. Київ: Поліграф книга, 1996. 406 с.

In the article conducted analysis of psychological-pedagogical literature for the problem of development of creative thinking and singled out the main ways of forming a creative personality.

Key words: The thinking, the creative thinking, the creative abilities, the personality.

Отримано: 25.02.2019

УДК 37.016:81'242]:37.091.4

В. А. Гурський, кандидат педагогічних наук, доцент

РІДНА МОВА ЯК ЗАСІБ ВИХОВАННЯ ДИТИНИ У ПОГЛЯДАХ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті аналізуються погляди Василя Сухомлинського про значення рідної мови у вихованні підростаючого покоління. Розглядаються основні напрями підвищення ефективності виховної діяльності засобами рідного слова.

Ключові слова: Василь Сухомлинський, рідна мова, дитина, засоби виховання, виховна діяльність.

Мова, як засіб спілкування та передачі набутих знань, завжди була актуальною проблемою розвитку суспільства. Оволодіння рідною мовою визначає широту та багатство інтелектуальних надбань особистості. Виховати з раннього дитинства любов до рідної мови, прагнення правильно говорити – одне із важливих завдань педагога в організації виховання дітей. Багаторічний досвід роботи зі школярами переконав відомого педагога-філософа В.О. Сухомлинського у важливості використання фольклору, його різноманітних жанрів та їх особливостей при організації виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Значним внеском у вивчення педагогічної спадщини Василя Сухомлинського стали праці А. Богущ, В. Куза, О. Савченко, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка та інших.

Окремими аспектами педагогічної системи Василя Олександровича Сухомлинського присвячені дослідження М. Антонця, А. Бика, В. Лозової, І. Наливайка, В. Постоного та інших.

Мета даного дослідження полягала у виявленні та розкритті цінних методичних порад вченого-педагога стосовно використання різноманітного багатства рідної мови як засобу виховання дитини.

Проблема оволодіння рідною мовою кожним новим підростаючим поколінням є завжди актуальною, оскільки історично мова – це найдорогоцініше духовно-культурне надбання будь-якого суспільства. Доки народ дбає про свою мову, доти зберігає і своє ество, етнічну єдність і державно-політичну цілісність. Пророче про це сказав поет відомий Володимир Сосюра: «Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема».

Надзвичайно мудрими і небайдужими є філософсько-педагогічні роздуми вченого про значення рідної мови у змісті навчально-виховного процесу школи. Василь Олександрович був глибоко переконаний у тому, що рідне слово відіграє надзвичайно потужну пізнавально-розвивальну роль у формуванні духовного світу, загальної культури та інтелекту дитини. Мову вчений розглядає не лише як один із предметів навчальних планів шкільної чи вищої освіти, а передусім як один з найважливіших засобів плекання людської душі, як силу, яка проникає в усе, що сприймає, осягає і пізнає особистість.

Відзначимо, що художні твори В. Сухомлинського для дітей з'явилися на світ не лише завдяки його творчому нахненню. Їх написання зумовлене й іншими принципово важливими обставинами. У відомій праці «Серце віддаю дітям» зустрічаємось, зокрема, з такими думками українського вченого-педагога: «Якось прочитавши «3 рідного слова» К.Д. Ушинського вірш «Діти в школу збирайтеся», малята одразу запам'ятали його. Радіючи цьому, я з тривогою подумав про незграбні вірші, якими рясніють багато книжок для читання, починаючи з буквара. Сухі, написані канцелярською мовою вірші, радше вбивають поетичне почуття, ніж виховують любов до слова» [3, с.159]. А у листі до відомого вірменського педагога Р. Атаяна Василь Олександрович повідомляв, що незважаючи на перевантаженість, він написав тисячі казок для дітей і збирається видати їх. Написані вони з вузькопрактичною метою-для учнів рідної школи. Згодом доведено, що твори павлівського педагога-практика сприяли розвиткові у дітей високих морально-етичних, гуманістичних почуттів любові до своїх батьків, рідних, поваги до людей похилого віку, милосердя до немічних і нездолених, а також – естетичної образності, емоційної насиченості, поетичності мислення. На основі художніх творів В. Сухомлинського можна і варто проводити уроки доброти і людяності, ввічливості, чемності тощо.

У книзі «Серце віддаю дітям», розмірковуючи про роль мови у духовному житті дитини, В. Сухомлинський відзначає: «Школа стає справжнім осередком культури лише тоді, коли в ній панують 4 культу: культ Батьківщини, культ людини, культ книжки і культ рідного слова» [2, с.201]. В роботі «Моральні заповіді дитинства і юності» вчений ще вагомніше стверджує, що «Батьківщина – це твоє рідне слово. Знай, бережи, збагачай велике духовне надбання свого народу – рідну українську мову. Це – мова великого народу, великої культури. Українською мовою написані невмирущі твори Котляревського і Шевченка, Франка і Лесі Українки, Нечуя-Левицького і Коцюбинського. Українська мова живе в прекрасних піснях твого народу» [1, с.34]. Знання рідної мови, любов та дбайливе ставлення до неї вчений називає одним з найвагоміших джерел патріотичних почуттів і громадянським обов'язком кожної людини. Саме роки дитинства й отрочтва Василь Олександрович вважає надзвичайно

сприятливим періодом для розкриття перед людиною багатства, сили, виразності і краси рідної мови.

Над проблемою слова і всебічної людської вихованості та духовної культури В. Сухомлинський працював не одне десятиліття. Він, зокрема, мав намір створити «Хрестоматію виховання людської душі», де планував зібрати колекцію скарбів рідного слова. Виховання у підростаючого покоління любові до рідної мови вчений-педагог називає важливою науково-педагогічною проблемою, яку має ставити перед собою і покликана практично розв'язувати кожна школа. У статті «Слово рідної мови» Василь Олександрович акцентує увагу на такому власному переконанні: «Щоб збагатити культуру педагогічного процесу, щоб навести лад у тій майстерні, яка зветься *навчально-виховним процесом*, треба насамперед виховати любов до рідної мови» [4, с.2].

Погляди В. Сухомлинського на освіту, навчання і виховання дітей засобами рідного слова одозвучні з підходами багатьох видатних постатей української науки, літератури і культури. Зокрема: Т. Шевченка, К. Ушинського, Б. Грінченка, М. Грушевського, І. Огієнка, С. Русової, С. Черкасенка, Г. Ващенко та інших. Так К.Д. Ушинський у статті «Рідне слово» стверджував, що народним наставником у вихованні є рідна мова – кращій світ усього духовного життя народу, що ніколи не в'яне. Кожне молоде покоління, вивчаючи рідну мову, засвоює водночас плоди думки і почуття тисяч поколінь, які йому передували. Тому, «усе, що бачили, все, що зазнали, що переживали та передумали ці незчисленні покоління предків, передається... дитині, яка тільки-но відкриває очі на світ Божий і дитина, навчившись рідної мови, вступає вже в життя з безмежними силами. Не тільки умовних звуків вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя і силу...» [5, с.124]. Як гімн рідній мові звучать такі слова Костянтина Дмитровича: «У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина; в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й ріки, її бурі й грози – весь той глибокий, повний думки й почуття, голос рідної природи, ... який відбивається так виразно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів. ... У скарб-

ницю рідного слова складає одне покоління за другим плоди глибоких сердечних порухів, історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя і радості... Мова – найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі і майбутні покоління народу в одне велике, історичне живе ціле. Воно не тільки виявляє собою життєвість народу, а є цілим життям. Коли зникає народна мова – народу немає більше!» [5, с.123].

Вказуючи на важливе значення рідної мови у вихованні дитини Василь Сухомлинський відзначає, що наймогутнішим знаряддям культурного розвитку людини є мова. Тому в навчальному плані загальноосвітньої школи має посісти почесне місце рідна мова. В ній відбиваються культурні здобутки народу, його історія, світогляд та його психічні властивості. Це один з найдорожчих скарбів народу. Саме в цьому аспекті й має вивчатися підростаюче покоління рідну мову.

Список використаних джерел:

1. Сухомлинський В.О. Моральні заповіді дитинства і юності / В.О. Сухомлинський. – Київ : Радянська школа, 1966. – 232 с.
2. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори : у 5 т. – Київ : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С.5-279.
3. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям (нове прочитання) / Василь Сухомлинський / передм. «У пошуках справжнього» О. Сухомлинської. – Харків : Акта, 2012. – 537 с.
4. Сухомлинський В.О. Слово рідної мови / В.О. Сухомлинський // Українська мова і література в школі. – 1968. – № 12. – С.3-10.
5. Ушинський К.Д. Рідне слово // Вибрані педагогічні твори : у 2-х т. Пер. з рос. / редкол.: В.М. Столетов (голова) та інші. – Київ : Радянська школа, 1983. – С.121-133.

In the article are analysed views of Vasyl Sykhomlynskyi on the value of the younger generation. Considered main directions of increasing the efficiency of educational activities by means of native words.

Key words: Vasyl Sykhomlynskyi, native language, a child, means of education, educational activities.

Отримано: 25.02.2019

УДК 364.628-053.6

*Ю. П. Данчук, кандидат психологічних наук, старший викладач,
О. А. Чеканська, кандидат психологічних наук, доцент*

КАЗКОТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ДОШКІЛЬНИКІВ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ

В статті висвітлюються аспекти проблеми розвитку пізнавальної активності дошкільників з особливими потребами. Розглядається казкотерапія, як ефективний засіб виховання і навчання дітей з обмеженими можливостями.

Ключові слова: пізнавальна активність, розвиток, казкотерапія, психокорекція.

Проблема розвитку пізнавальної активності дошкільників з особливими потребами – одна з найактуальніших в дитячій психології, оскільки взаємодія людини з навколишнім світом можлива завдяки її активності та діяльності, крім того, активність є неодмінною передумовою формування розумових якостей особистості, її самостійності та ініціативності. На сьогоднішній день, сучасні програми передбачають формування у дошкільнят не окремих фрагментарних «полегшених» знань про навколишній світ, а цілком достовірних елементарних систем уявлень про різні властивості та відносини предметів і явищ.

Важливу сторону психічного розвитку становить виникнення, змінення і вдосконалення психічних процесів і якостей дітей – сприйняття, відчуття, мислення, пам'яті. Адаже саме для формування цих процесів, дошкільний вік створює оптимальні можливості і в цьому полягає його основний внесок в загальний процес розвитку пізнавальної діяльності. Пізнання, як відомо, починається з сприйняття, і тому, для його розвитку важливо, щоб дитина засвоїла суспільний сенсорний досвід і опанувала найбільш раціональними способами обстеження предметів, їх властивостей. Однак в рамках інклюзивної освіти, що активно впроваджується в освітні реалії українського сьогодення, особливого підходу щодо

формування пізнавальної активності потребують діти з обмеженими можливостями. Одним із продуктивних засобів вирішення цієї проблеми є казкотерапія.

Проблема розвитку пізнавальної активності розглядалася в різних працях педагогів і психологів. Я.А. Коменський, К.Д. Ушинський, Д. Локк, Жан Жак Руссо визначали пізнавальну активність як природне прагнення дошкільнят до пізнання. А.К. Маркова, В.П. Лозова, Ж.М. Тельнова, Г.І. Щукіна та інші вивчали особливості пізнавальної діяльності та способи її активізації у старших дошкільнят.

Істотний внесок у розвиток методу казкотерапії вклали відомі психологи і педагоги: М.В. Осорина, О.М. Лісіна, О.А. Петрова, А.М. Азовцев, І.В. Вачков, Т.Д. Зінкевич-Евстегнеєва, А.І. Константинова, Т.М. Грабенко, Д.В. Соколов, А.В. Гнездилов, а також зарубіжні психотерапевти: Е. Фромм, Е. Берн, Б. Беттельхейм, Р. Гарднер, А. Менечетті.

Проте питання впливу казкотерапії на формування пізнавальної активності у дітей з обмеженими можливостями висвітлено не достатньо.

Дошкільне дитинство – період інтенсивного накопичення фізичних, розумових і духовних сил. У центральній нервовій системі відбуваються зміни, збільшується маса мозку, який на кінець шостого року досягає 1 350 г, що

становить 90% маси мозку дорослої людини. Розвиваються і його функції.

Діти з обмеженими можливостями відстають у розвитку від однолітків як у фізичному, так і психологічному плані. Розвиток пізнавальної потреби йде неоднаково в різних дітей. У одних вона виражена дуже яскраво і має, так би мовити, «теоретичний» напрям, а в інших вона більше пов'язана з практичною активністю дитини. У дітей з обмеженими можливостями розвиток пізнавальної активності потребує постійної корекційної роботи.

Казка, як ефективний засіб виховання і навчання дітей з обмеженими можливостями допомагає, насамперед, встановити контакт з дитиною, створити комфортне, відповідне віковим особливостям середовища. Будучи емоційно включеною в те, що відбувається, дитина з обмеженими можливостями охоче приймає завдання на різноманітну пізнавальну діяльність. Ідентифікуючи з героями літературного твору, співпереживаючи їх пригодам, дитина отримує можливість прояву багатьох почуттів: страху, сорому, образи та ін. Це відбувається і при звичайному слуханні казки. Посилення ж терапевтичного ефекту досягається при програванні казкових сюжетів. Казки розмовляють з дитиною емоційно-насиченою, близькою їй мовою метафор, без прямої настанови. Вони не тільки «дають дитині відчуття, що вона не самотня у своїх страхах і переживан-

нях», а й пропонують в образній формі аналогічні навчальні ситуації, тобто дозволяють дитині «бачити» нові рольові позиції, нові способи дії. Казкотерапія опирається на несвідомий рівень цього процесу. Багато психолого-педагогічних підходів роблять акцент на усвідомленні дитиною морально-етичних норм, тобто впливають на розширення поведінкового репертуару.

Список використаних джерел:

1. Вачков И.В. Сказкотерапия: развитие самосознания через психологическую сказку / И.В. Вачков. – Москва, 2007. – 144 с.
2. Відлацька Т.Ю. Казкотерапія у роботі з дітьми з особливими потребами / Т.Ю. Відлацька ; міжнародний Центр Наукових Досліджень. – 2017. – № 1. – С.68–70.
3. Зинкевич-Эвстигнеева Т.Д. Основы сказкотерапии / Т.Д. Зинкевич-Эвстигнеева. – Москва, 2005. – 80 с.

The article covers aspects of the development cognitive activity of preschool children with special needs. Fairy-taletherapy is considered as an effective means of education and training of children with disabilities.

Key words: cognitive activity, development, fairy-taletherapy, psychocorrection.

Отримано: 25.02.2019

УДК 37.015.31:316.42:376-056.34

О. І. Дмитрієва, кандидат педагогічних наук, доцент

АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті аналізуються підходи науковців до проблем соціалізації особистості дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Висвітлюються окремі фактори, що впливають на процес соціалізації дітей із порушеннями психофізичного розвитку.

Ключові слова: соціалізація, діти з порушеннями психофізичного розвитку, діти з порушеннями слуху.

У складному комплексі проблем спеціальної педагогіки, які вимагають свого вирішення, однією з провідних є проблема соціалізації дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Вивчення різних аспектів даної проблеми дозволяє з'ясувати ті процеси, які послаблюють, або, навпаки, підвищують ефективність соціалізації цієї категорії дітей. Аналіз з'ясованих причин дозволяє визначити найбільш оптимальні фактори, які впливають на ефективність цього соціально значущого процесу.

Автор терміну «соціалізація», американський соціолог Ф. Гіддінгс глумачив його як «розвиток соціальної природи чи характеру індивіда, підготовка до соціального життя» та вважав, що: соціалізація як процес відбувається як у результаті стихійного впливу оточення, так і завдяки впливам суспільства згідно із «свідомим планом»; впливи, що виходять від сім'ї, школи та інших соціальних інститутів, мають виховну спрямованість і покликані формувати в індивідів сукупні реакції, адекватні впливам соціального середовища; підсумком соціалізації повинна бути така поведінка, яка забезпечує взаєморозуміння та комунікацію людей і відповідає суспільній свідомості [1, с.8]. Результати досліджень проблематики соціалізації висвітлені у працях І. Кона, А. Мудрика, В. Сластьоніна, І. Ісаєва, А. Міщенко, Е. Шиянова, В. Смирнова. Новий розвиток вони отримали у працях дослідників Н. Голованової, М. Гуліної, І. Зверєвої, А. Капської та ін. У працях дослідників вивчається вплив соціуму на особистість, дослідження активності індивідів різного віку та різної статі у процесі соціалізації [1, с.10]. Практично усі дослідники даної проблеми основними інститутами соціалізації визначають систему навчання й виховання (сім'я, дошкільні заклади, школа, трудові та інші колективи), першим із яких є сім'я. Саме у сім'ї відбувається засвоєння дитиною системи знань, норм і цінностей, соціальних зв'язків та відносин, першого соціального досвіду, зразків і психологічних механізмів поведінки, що є необхідним їй для щоденного життя у суспільстві.

Метою публікації є з'ясування основних підходів науковців до проблеми соціалізації особистості дітей з порушеннями психофізичного розвитку та визначення факторів,

що впливають на ефективність процесу їх соціалізації. Соціалізація дітей з порушеннями психофізичного розвитку значною мірою залежить від категорії та ступеня порушення, адже різні порушення психофізичного розвитку по-різному впливають на формування соціальних зв'язків дітей. Особливе значення для ефективності цього процесу має усвідомлення існуючої проблеми батьками дітей, правильне розуміння ними особливостей розвитку їхньої дитини. Зокрема, Ф. Рау і Н. Слезіна (1967) зазначали, що чітке уявлення батьками причин відхилення від нормального розвитку дитини, а також можливих наслідків, є необхідною умовою для правильно організованого виховання дитини. Від стосунків з батьками залежить, наскільки адекватною буде взаємодія дітей з навколишнім світом [3, с.195].

Для формування гармонійної особистості, для розвитку у дитини адекватної самооцінки, необхідної для встановлення правильних стосунків з оточуючими людьми, поряд з дитиною має бути доросла людина, яка її розуміє і любить. Е. Еріксон вважає наявність у немовлячому віці тісного та емоційно насиченого контакту з мамою основою розвитку у дитини самостійності, впевненості у собі, незалежності і разом з тим теплою довірливою ставлення до інших людей. В цей період дитина має набути почуття довіри до навколишнього світу, що є основою формування позитивних відчуттів. У подальшому нестача емоційного спілкування позбавляє дитину можливості самостійно орієнтуватися в спрямованості і характері стосунків з іншими людьми, що може призвести до страху перед спілкуванням.

Проте саме у родині, що виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку, часто виникає специфічна ситуація, яка має характер особистої трагедії батьків. Народження дитини з порушеннями розвитку є випробуванням для усіх членів родини, оскільки багато сподівань щодо майбутнього дитини виявляються нездійсненими. А. Співаковська зазначає, що батьківські позиції у сім'ях, де є діти з порушеннями психофізичного розвитку, відрізняються неадекватністю, ригідністю і адресовані до сьогоденних проблем життя дитини, на противагу батьківським

позиціям у сім'ях з дітьми з типовим розвитком, котрі характеризуються адекватністю і прогностичністю, тобто адресовані до майбутнього дитини [2, с.94-95].

Стосунки в родинях, що виховують дитину з порушенням розвитку, не є постійними. У наукових дослідженнях описані фази психологічного усвідомлення факту народження дитини з порушенням психофізичного розвитку, зокрема, з порушенням слуху (Г. Гузєєв, Д. Льютеман, Е. Шухард): перша фаза характеризується станом розгубленості, страху, безпомічності, відповідальності за майбутнє дитини; друга фаза – заперечення визначеного діагнозу і негативізм; третя фаза – глибока депресія, горя; четверта фаза – самостійне, свідоме звернення батьків до фахівців. Від того, як швидко батьки пройдуть перші три фази і перейдуть до конструктивних дій, значною мірою залежить рівень розвитку та соціалізації дитини з порушенням слуху.

Важливий вплив на соціальний розвиток дітей з порушеннями слуху здійснює характер взаємодії між батьками і дітьми, особливо на початкових етапах, в період раннього дитинства. У роботі американських дослідників Д. Плапінгера і Р. Кретчмера (1991) аналізується вплив типу взаємодії між чуною мамою і її дочкою з порушенням слуху на характер їхнього спілкування, на розвиток мовлення дитини [2, с.132]. Зокрема дослідники виокремили два типи взаємодії між мамою і дитиною: перший – розпорядчий, який найкраще передається ситуацією «вчитель – учень», тобто мама – ініціатор і організатор спілкування, вона керує ним і скеровує його, вона ж оцінює ефективність спілкування. Другий тип взаємодії – діалогічний, за якого ініціаторами спілкування можуть бути обоє – і мама, і дитина. Переважання першого типу взаємодії пояснюється тим, що для батьків дітей з порушеннями слуху розвиток мовлення – головний фокус взаємодії, їх спілкування не є безпосереднім та різноманітним, що негативно впливає на соціальний розвиток дитини з порушенням слуху та формування її комунікативних навичок. Тому важливо продемонструвати батькам дітей з порушеннями слуху різні типи взаємодії зі своїми дітьми, пояснивши, яким чином вони впливають на соціальний розвиток їхньої дитини. Відомий американський педіатр Б. Спок (1990), вивчаючи сім'ї, що мали «проблемних дітей», визначив такі типи ставлення батьків до власної дитини: батьки соромляться порушення своєї дитини, надто опікають її; батьки помилково вважають себе винними у стані дитини, наполягають на лікуванні всілякими засобами, які не дають жодної користі; приходячи до висновку щодо безнадійності стану дитини, батьки відмовляють їй у будь-яких знаках уваги та любові; батьки не помічають проблем у розвитку дитини, висувають до неї завищені вимоги; батьки сприймають дитину природно, дозволяючи їй бувати скрізь, не помічаючи поглядів та зауважень інших людей [3, с.196].

Неправильний стиль взаємодії та спілкування з боку батьків може поглибити проблему розвитку та соціалізації дитини.

Значний вплив на рівень соціалізації дітей з порушеннями слуху здійснює фактор наявності чи відсутності слуху у батьків. Дослідження К. Мідоу (1980) продемонстрували, що нечуючі діти нечуючих батьків мають вищий рівень соціальної зрілості, незалежності і здатності взяти відповідальність на себе, аніж нечуючі діти чуючих батьків. Це відставання пов'язане із особливостями сімейного виховання, зокрема з гіперопікою, що характерно для чуючих батьків стосовно дитини з порушенням слуху, пом'якшенням вимог, неправильною оцінкою можливостей дитини тощо [2, с.134].

На думку американських психологів, рівень соціалізації дітей з порушеннями слуху залежить від умов навчання, а саме: чи здійснюється навчання у спеціальному закладі освіти чи в умовах інтеграції з чуочими. Дослідники вважають, що за умов спільного навчання дітей з порушеннями слуху та чуючих дітей є позитивний вплив на соціалізацію дітей з порушеннями слуху, підвищення її рівня. Разом із цим, науковці зазначають, що перебування дітей з порушеннями психофізичного розвитку, в тому числі, з порушеннями слуху, у одному закладі освіти із однолітками з типовим розвитком не впливає позитивно автоматично, а обумовлюється певними факторами, зокрема рівнем розвитку особистості, мотивацією, комунікативними навичками [2, с.134].

Із поширенням в Україні ідей інклюзивного навчання, розширюється спектр умов та факторів, що забезпечують ефективність інклюзивного навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку та впливають на рівень їх соціалізації. Перспективою подальших публікацій є аналіз підходів різних науковців стосовно дослідження цієї проблеми.

Список використаних джерел:

1. Алексєєнко Т.Ф. Соціалізація особистості: можливості і ризики: науково-методичний посібник. Київ, 2007. 152 с.
2. Богданова Т.Г. Сурдопсихологія: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва: Издательский центр «Академия», 2002. 224 с.
3. Шипицына Л.М. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушением интеллекта. 2-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург: Речь, 2005. 477 с.

Scientifically approaches to the problem of socialization of children with psychophysical developmental disorders are analysed in this article. Specific factors that influence the process of socialization of children with psychophysical developmental disorders are examined.

Key words: socialization, children with psychophysical developmental disorders, hard of hearing children.

Отримано: 25.02.2019

УДК 159.9:37.013:376

Т. О. Докучина, кандидат педагогічних наук, доцент

ПРОФОРІЕНТАЦІЙНА РОБОТА ЯК СКЛАДОВА ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ІНКЛЮЗІЇ

Стаття присвячена проблемі профорієнтації учнів з особливими освітніми потребами в умовах закладу загальної середньої освіти з інклюзивним навчанням. Здійснення профорієнтаційної роботи є одним із вагомих завдань інклюзивного навчання, що потребує вирішення з метою успішної соціалізації дітей з особливими освітніми потребами у самостійному житті.

Ключові слова: профорієнтаційна робота, інклюзивне навчання, заклад загальної середньої освіти, учні з особливими освітніми потребами.

Однією з актуальних проблем інклюзивного навчання є здійснення профорієнтаційної роботи з учнями з особливими освітніми потребами, яка передбачає надання допомоги у професійному самовизначенні. Профорієнтаційна робота сприяє соціалізації дітей та реалізації їхнього потенціалу у майбутньому самостійному житті.

Вченими вивчаються різні аспекти проблеми профорієнтаційної роботи та працевлаштування осіб з особливими освітніми (Г. Афузова, Ю. Бистрова, О. Глоба, Є. Клопота, О. Колишкін, О. Легкий, Д. Маршавін, Г. Мерсіянова, М. Судаков, В. Товстоган, К. Турчинська, А. Шевцов та ін.). Аналіз літературних джерел свідчить, що проб-

лема профорієнтації дітей з різними освітніми потребами у спеціальних закладах загальної середньої освіти є достатньо дослідженою, проте особливості реалізації цієї роботи в умовах інклюзивного навчання ще не були проблемою дослідження.

Метою нашої статті є розкриття основних компонентів профорієнтаційної роботи з учнями з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання.

Профорієнтаційна робота являє собою комплекс медичних, педагогічних, психологічних, соціальних заходів, спрямованих на активізацію професійного самовизначення,

виявлення здібностей, інтересів, можливостей учнів, які впливають на вибір професії [1].

У профорієнтаційній роботі виділяють декілька компонентів, а саме: професійну діагностику, професійне інформування, професійне консультування, професійний вибір та професійна адаптація. Здійснювати профорієнтаційну роботу мають усі фахівці закладу освіти, важлива роль серед яких відводиться спеціалістам психологічної служби [2].

У загальному проведенні профорієнтаційних заходів має відбуватись з урахуванням вікових та психофізичних особливостей учнів, потреб ринку праці. Проте у роботі з учнями з особливими освітніми потребами обов'язково слід враховувати стан здоров'я дітей, характер та ступінь порушення функціональних систем організму, можливі протипоказання до певних видів професій. Сприяння професійному самовизначенню передбачає визначення професійної придатності учнів та доступності професій для них.

Визначення доступних професій потребує здійснення професійної діагностики, що передбачає психолого-педагогічну оцінку розвитку учнів. Здійснюють професійну діагностику практичний психолог, соціальний педагог, педагог, медичний працівник закладу освіти, кожен з яких має певну сферу своєї компетентності, в межах якої й здійснює вивчення школяра. Професійна діагностика дітей з особливими освітніми потребами має відбуватись з урахуванням особливостей психічного та фізичного розвитку учнів, що потребує використання адаптованих методик.

Наступним компонентом профорієнтації є професійне інформування, сутність якого ознайомити учнів з світом професій, їхніми характеристиками та вимогами щодо працівника. Необхідною умовою ефективності професійного інформування є знайомство дітей з особливими освітніми потребами з доступними для них професіями.

Особливої уваги у здійсненні профорієнтаційної роботи потребує професійне консультування, основною метою якого є надання допомоги учневі усвідомити свої потенційні можливості, інтереси, а також стимулювати до правильного вибору майбутньої професії.

Вибір професії має здійснювати учень, проте стимулювання професійного самовизначення учнів слід здійснювати у тісній співпраці з батьками, оскільки їхній вплив на

вибір майбутньої професії відіграє важливу роль. Крім того необхідним є залучення соціальних служб, роботодавців, закладів професійно-технічної та вищої освіти для здійснення профорієнтаційної роботи. Наявність такої співпраці забезпечує можливість реалізації завдань професійної адаптації до майбутньої професії під час її здобування або ж безпосереднього опанування.

Отже, здійснення профорієнтаційної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання передбачає: комплексну діагностику учнів, з метою визначення особливостей психічного, фізичного розвитку, інтересів, нахилів; визначення доступних професій для дітей з урахуванням освітніх потреб та можливостей; розвиток мотивації до трудової діяльності та певних видів професій; здійснення профорієнтаційної роботи командою фахівців закладу освіти із залученням батьків, а також соціальних служб, закладів професійно-технічної та вищої освіти, роботодавців та ін.

Список використаних джерел:

1. Постанова Кабінету міністрів України від 17 вересня 2008 р. № 842 «Про затвердження Концепції державної системи професійної орієнтації населення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://xn--80aagahqwyibe8an.com/download/postanova-vid-veresnya-2008-842-pro-2008-6921.html>
2. Професійна орієнтація : підручник / Є.В. Єгорова, О.М. Ігнатівич, В.В. Кобченко, Н.І. Литвинова, І.Б. Марченко, О.Л. Мерзлякова, В.В. Синявський, Г.П. Татаурова-Осика, А.М. Шевенко; [за ред. О.М. Ігнатівич]. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 240 с.

The article is devoted to the problem of professional orientation of pupils with special educational needs in the institution of general secondary education with inclusive education. Carrying out vocational guidance work is one of the most important tasks of inclusive education, which needs to be solved with the purpose of successful socialization of children with special educational needs in independent life.

Key words: vocational guidance work, inclusive education, institution of general secondary education, pupils with special educational needs.

Отримано: 25.02.2019

УДК 159.954-053.67

С. В. Дорофей, кандидат психологічних наук, старший викладач

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ЯК УМОВИ ДИТЯЧОЇ ТВОРЧОСТІ

У статті проаналізовано сутність понять «активність», «пізнавальна активність», їх взаємозв'язок, етапи та типи пізнавальної активності особистості. Охарактеризовано психологічні механізми розвитку пізнавальної активності.

Ключові слова: активність особистості, пізнавальна активність, пізнавальні потреби, творчість.

На етапі дошкільного дитинства особливе значення має розвиток образних форм пізнання навколишнього світу – сприймання, образного мислення, уяви. Тому важливо наповнювати життя дітей враженнями, створювати умови для більш глибокого засвоєння оточуючого, формувати вміння бачити характерні особливості предметів, явищ, розвивати спостережливість, допитливість, пізнавальну активність дитини, що являються тим ґрунтом, на якому формуються творчі здібності дитини.

Світова психолого-педагогічна наука і передова практика переконливо стверджують, що надто дорого обходиться нехтування можливостями саме в дошкільному дитинстві розширювати і поглиблювати здатність до образного пізнання, тобто збагачувати і максимально розгортати саме ті ціннісні якості, по відношенню до яких дитяча природа найбільш сприятлива.

У дослідженнях, у яких аналізується сутність понять «активність», розглядається в різних аспектах. Психологічний аспект активності людини у пізнавальній діяльності можна знайти у роботах Д. Богоявленської, Б. Кадирова, Н. Лейтес, М. Лісіної та багатьох інших. Активність розглядається як умова самостійності (Б. Єсіпов, І. Лернер),

мимовільне бажання дії (В. Оконь), ставлення суб'єкта до об'єкта, що виявляється у системі опосередкування одного іншим (Л. Арістова).

Аналіз робіт психологів виявив, що разом з поняттям «активність» вони вживають щонайменше чотири додаткових визначення: «психічна активність», «розумова активність», «інтелектуальна активність», «пізнавальна активність». Визначення цих термінів схожі, але мають відмінності, вони тісно пов'язані з інтелектом та його розвитком протягом людського життя. «Пізнавальна активність» трактується як якість діяльності, властивість особистості, спрямованість суб'єкта на пізнання, стан готовності до пізнавальної діяльності. Пізнавальну активність як рису особистості, максимальний прояв індивідуальності розглядають (Л. Трастова, М. Данилов, В. Лозова Л. Проколієнко)

«Психічна активність» у самому загальному вигляді визначається майже синонімічно до активності взагалі як міри взаємодії суб'єкту з оточуючою дійсністю (Е. Голубєва, Б. Кадиров, Н. Лейтес).

За визначенням Д.Б. Богоявленської, «інтелектуальна активність» – це «інтегральна властивість деякої гіпотетичної системи, основними складовими якої є інтелектуальні

(загальні розумові здібності) та не інтелектуальні (насамперед мотиваційні) фактори розумової діяльності. Якісною мірою активності є інтелектуальна ініціатива, суть якої полягає у продовженні пізнавальної діяльності, не зумовленої ні практичними потребами, ні вищою або суб'єктивно негативною оцінкою роботи» (Д.Б. Богоявленська) [2, с.107].

На думку О.М. Матюшкіна, пізнавальна активність дошкільника, є основою її пізнавальної мотивації та могутнім розвивальним механізмом творчості, є важливою ознакою дитячої творчості. Про домінування пізнавальної мотивації свідчать дослідницька, пошукова активність дітей, значно нижчі порогові сприймання нового, тобто більш висока чутливість, сенситивність до нових стимулів, нової ситуації, здатність відкривати нове у звичайному. Особливості пізнавальної мотивації дитини проявляються також у високій вибірковості щодо нового предмета дослідження, у понаднормативній активності та інтелектуальній ініціативі, що й породжує творчі образи [3].

У психолого-педагогічній літературі поряд з визначенням сутності пізнавальної активності вченими дається її структура: типи, види, компоненти, основні форми та показники прояву, рівні (Д. Годовікова, К. Крутій, І. Лернер, В. Лозова, М. Матюшкін, В. Мілерян, А. Петровський, К. Щербакова та інші).

Проаналізувавши праці науковців, робимо узагальнення про типи пізнавальної активності: адаптивний та продуктивний – забезпечує пристосування; складає основу виникнення і становлення різних психічних новоутворень (М. Матюшкін); тип зовнішньої пізнавальної активності – поділяється на адаптивну поведінку та діяльність як цілеспрямовану поведінку (В. Дружинін); потенційна пізнавальна активність – характеризується допитливістю, короткочасним інтересом, бажанням пізнати нове (В. Лозова); власна активність дитини – повністю визначається дитиною і детермінована її внутрішнім станом (М. Поддяков); активність, стимульована з боку дорослого – дитина отримує ті результати діяльності, які запланував дорослий; сам процес діяльності відбувається без проб та помилок (М. Поддяков).

Серед основних складових компонентів пізнавальної активності психологи виділяють: пізнавальні потреби та саморегуляцію пошукової діяльності (Д. Годовікова, М. Матюшкін), а також їх елементи. У педагогічних роботах серед компонентів пізнавальної активності визначено змістовний, процесуальний, мотиваційний та емоційний (Т. Міхневич); змістовний, оперативний та результативний (П. Підкасистий).

У психолого-педагогічній літературі помічено традиційне визначення творчого (високого), інтерпретивного (середнього) і репродуктивного (низького) рівнів пізнавальної активності (С. Ладивір, В. Лозова, К. Щербакова, Г. Щукіна та інші). У більшості досліджень можна помітити ріст від її репродуктивного рівня до творчого.

Розвиток пізнавальної активності у дитини обумовлений позицією дорослого. Уважне ставлення дорослих до пізнавальної потреби дітей, організація відповідних пробле-

мних ситуацій, сприяє становленню впевненості дитини у своїх власних силах, а це зумовлює оптимальний розвиток її пізнавальної сфери, адже пізнавальна активність – це і потреба пізнання, й спонукувана нею пізнавальна діяльність.

Про те, чим дитина зацікавлена і якою є її прагнення пізнавати певні явища, свідчать чотири показники: 1) увага й особливий інтерес до предмета; 2) емоційне ставлення до нього (подив, замилювання, нерозуміння, грайливість, стурбованість); 3) дії, спрямовані на краще розпізнавання будови предмета, розуміння його функціонального призначення. Загальна кількість таких дій – передусім їхнє розмаїття й зміна одних типів іншими, паузи, під час яких дитина розмірковує про цей предмет, свідчать про інтенсивність обстеження; 4) постійний потяг до предмета навіть тоді, коли його немає.

У взаємодії з дітьми дорослі повинні приділяти особливу увагу саме особистісним аспектам пізнавального розвитку дітей, таким як ініціативність, активність у пізнанні навколишнього світу, пізнавальні емоції, позитивне переживання процесу пізнання та його результатів, впевненість у підтримці з боку дорослого. Пропонувати творчі завдання у різних видах діяльності з урахуванням пізнавальних інтересів кожної дитини: зображувальних, словесних, музичних, логіко-математичних варіативного характеру, комбінованих; створювати мікросередовище, насичене інформацією, позитивними пізнавальними емоціями, що захоплює дитину, формує у неї стійкий інтерес до пізнавальної взаємодії з дорослим; використовувати творчі завдання на різносторонній розвиток особистості, на дитячу самостійність.

Отже, ефективність розвитку пізнавальної активності дітей, безперечно, залежить від умінь педагога формувати у вихованців більш складний вид активності, збільшуючи питому вагу самостійності і творчості у пізнанні за рахунок відносного зменшення кількості репродуктивно-наслідувальних завдань.

Список використаних джерел:

1. Біла І.М. Розвиток пізнавальної діяльності дошкільників / І.М. Біла. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В.С., 2009. – 120 с.
2. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей / Д.Б. Богоявленская. – Москва : Академия, 2002. – 337 с.
3. Матюшкин А.М. Концепция творческой одаренности / А.М. Матюшкин // Вопросы психологии. – 1989. – № 6. – С.29–33.
4. Савенков А.И. Психология детской одаренности / А.И. Савенков. – Москва : Генезис, 2010. – 440 с.

The article analyses the essence of the concepts of "activity", "cognitive activity", their relationship, stages and types of cognitive activity of the individual. The psychological mechanisms of development of cognitive activity are described.

Key words: personality activity, cognitive activity, cognitive needs, creativity.

Отримано: 25.02.2019

УДК 159.922.7

Т. В. Дуткевич, кандидат психологічних наук, професор

ПСИХОДІАГНОСТИКА КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА

У статті проаналізовано психодіагностичний комплекс з використанням стандартизованих та авторських методик, що дозволяє різнобічно визначити сформованість конфліктологічної компетентності майбутніх педагогів в єдності когнітивних, особистісних та поведінкових компонентів.

Ключові слова: майбутній педагог, конфліктологічна компетентність, психодіагностика, методи.

Постановка проблеми. Важливим завданням у системі фахової підготовки педагогів є формування конфліктологічної компетентності, що передбачає використання надійних і точних, але водночас і доступних для широкого використання, засобів психодіагностики.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми конфліктологічної компетентності педагогів висвітлено у працях І.В. Ващенко [1], Є.А. Дурманенко [2], І.В. Козич [3], А.О. Лукашенко [4], С.С. Філь [5] та ін. На підставі аналізу

останніх досліджень з проблеми можна стверджувати, що сформована конфліктологічна компетентність майбутнього педагога передбачає адекватне сприймання конфлікту, творчий підхід до його аналізу (когнітивний компонент); високу позитивну мотивацію до поповнення конфліктологічних знань, пріоритет духовних цінностей в оцінках конфлікту та у пошуках шляхів його вирішення (особистісний компонент); інтерактивність поведінки у конфлікті та розвинену саморегуляцію (поведінковий компонент). Водно-

час наявні засоби психодіагностики конфліктологічної компетентності не охоплюють всього комплексу властивостей, а відтак потребують свого доповнення.

Основні результати. Запропонований психодіагностичний комплекс (див. *табл. 1*) дозволяє визначити сформованість показників когнітивного, особистісного, поведінкового компонентів конфліктологічної компетентності майбутніх педагогів.

Таблиця 1

Методи психодіагностики конфліктологічної компетентності майбутнього педагога

Компоненти	Критерії	Показники	Методичні прийоми на визначення сформованості показників
Когнітивний	Перцептивний	Розуміння функцій конфлікту	Метод незакінчених речень «Яким повинен бути конфлікт?»
		Розуміння причин конфлікту	Контент-аналіз описів конфліктів за схемою (пункти 2-4)
		Розподіл відповідальності сторін за конфлікт	Контент-аналіз описів конфліктів за схемою (пункти 5-6)
		Раціональність планування виходу з конфлікту	Контент-аналіз описів конфліктів за схемою (пункти 7-8)
		Орієнтація на дотримання норм культури поведінки	Метод незакінчених речень «Яким повинен бути конфлікт?»
	Аналітичний	Точність та глибина аналізу	Експертні оцінки результатів аналізу міжособистісних конфліктів
		Варіативність	
		Оригінальність	
	Продуктивність пропозицій		
Особистісний	Навчально-мотиваційний	Рівень мотивації до навчання конфліктології	«Структура мотивації»
		Модальність мотивації до навчання конфліктології	
		Зміст мотивації до навчання конфліктології	
	Морально-ціннісний	Пріоритет духовних цінностей	Ранжування цінностей
		Стійкість цінностей	Контент-аналіз описів ціннісних конфліктів
	Прагнення до злагоди з товаришами і толерантності	Діагностика комунікативної толерантності (В.В. Бойко)	
Поведінковий	Інтерактивний	Переважаючий стиль поведінки у конфлікті	Визначення стилів поведінки в конфліктній ситуації (К. Томас)
		Здатність до партнерства	Діагностика комунікативних установок (В.В. Бойко)
		Динамічні особливості конфліктної взаємодії	Експертні оцінки частоти, гостроти міжособистісних конфліктів
		Комунікабельність	Тест Кеттелла (фактори А і Н)
	Регулятивний	Самовладання	Дослідження імпульсивності (В.А. Лосенков)
		Емоційна стійкість	Шкала «Нейротизм» (опитувальник Айзенка)
		Мовленнєва гнучкість	Тест з визначення ригідності мовлення
		Самоконтроль	Діагностика самоконтролю в спілкуванні (М. Снайдера)

Контент-аналіз описів конфліктів. В описі конфлікту у системі «педагог-учень (учні)», відповідно із заданою схемою, майбутні педагоги повинні розкрити вісім пунктів: сторони конфлікту; причина конфлікту; привід конфлікту; мета конфлікту (чого хотіла досягти кожна зі сторін); розподіл відповідальності у конфлікті; розподіл сил (хто домінує?); основні етапи розгортання конфлікту; прогноз щодо фіналу конфлікту.

Метод незакінчених речень виявляє розуміння функцій конфлікту та готовність дотримуватись норм культури поведінки у конфлікті. Пропонується завершити наступні речення: Конфлікт – це добре, бо... Конфлікт – це погано, бо ... У ситуації конфлікту можна дозволити собі... У ситуації конфлікту не можна дозволити собі...

Метод експертних оцінок визначає здатність майбутніх педагогів до аналізу міжособистісних конфліктів (точність та глибина аналізу, варіативність, оригінальність, продуктивність пропозицій). Спочатку студенти аналізують три міжособистісних конфлікти за їх описами. Надана схема аналізу передбачає визначення приводу і причин конфлікту, опис всіх можливих варіантів поведінки учасників конфлікту при його подальшому розгортанні, пропозицію якомога більшої кількості шляхів подолання конфліктної суперечності.

Експертами якості аналізу конфліктів виступає п'ять викладачів психології, які користуються трьохбальною шкалою: 1 бал – показник на низькому рівні; 2 – на середньому; 3 – на високому.

Контент-аналіз описів ціннісних конфліктів. На основі зроблених майбутніми педагогами описів ціннісних конфліктів складаємо перелік цінностей, які найчастіше виступили причинами конфліктів. У створеному таким чином переліку майбутні педагоги відзначають ті з цінностей, з приводу яких у них траплялись зіткнення з педагогами або свідками яких вони були.

Експертні оцінки дозволяють визначити динамічні особливості конфліктної поведінки (її частоти і гостроти). Кожного студента оцінюють за ознаками частоти, гостроти, тривалості, легкості початку конфліктів з його участю. Для цього експерти (одногрупники, що мають тривалий досвід знайомства) заповнюють бланки, визначаючи виразність кожної ознаки від мінімального (1 бал) до максимального (5 балів) рівнів. Після оцінки кожної позиції обома експертами підраховується загальна оцінка, а на її підставі – середня сума балів, яка свідчить про динаміку міжособистісних конфліктів.

Висновки. Запропонований психодіагностичний комплекс з використанням стандартизованих та авторських методик дозволяє різнобічно визначити сформованість конфліктологічної компетентності майбутніх педагогів в єдності когнітивних, особистісних та поведінкових компонентів.

Список використаних джерел:

1. Ващенко І.В., Кляп М.І. Конфліктологія та теорія переговорів: навч. посібник. Київ: Знання, 2013. 407 с.
2. Дурманенко Є.А. Конфлікти в педагогічному процесі: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2004. 286 с.
3. Козич І.В. Формування конфліктологічної компетентності соціального педагога в умовах магістратури: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Запоріжжя, 2008. 254 с.
4. Лукашенко А.О. Педагогічні умови формування конфліктологічної компетентності вчителя загальноосвітнього навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Харків, 2006. 238 с.
5. Філь С.С. Формування компетентності студентів у вирішенні конфліктів // Тематичний вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». Київ: Ін-т вищої освіти АПНУ, 2010. С.377–384.

The article deals with the methodical tools of psychological diagnosis of conflictological competence at future pedagogues. The proposed psychological diagnosis complex makes possible to determine the state of cognitive, personalities, behavioural components of conflictological competence at future pedagogues.

Key words: psyche diagnosis, conflictological competence, future pedagogues, methodical tools.

Отримано: 25.02.2019

ОЦІНЮВАННЯ УЧНІВ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ НА ІНДИВІДУАЛЬНІЙ ФОРМІ НАВЧАННЯ

У статті описуються особливості системи оцінювання дітей з особливими освітніми потребами при індивідуальній формі навчання в Україні. З'ясовано труднощі та проблеми, які виникають в процесі оцінювання. Визначено напрямки вдосконалення системи оцінювання цієї категорії дітей.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, індивідуальна форма навчання, система оцінювання.

Проблема оцінювання дітей з особливими освітніми потребами досліджувалась такими вченими: І. Єременко, В. Липа, С. Миронова, В. Синьов та ін. [1; 2; 3; 4]. Особливості оцінювання дітей з психофізичними порушеннями індивідуальної форми навчання предметно не вивчалися [3]. Проте проблема є досить актуальною, оскільки правильно організований підхід до оцінювання дитини впливає на її мотиваційний компонент та якість навчальної діяльності.

Метою статті є висвітлення актуального стану організації процесу оцінювання дітей з особливими освітніми потребами при індивідуальній формі навчання в Україні та з'ясування труднощів, пов'язаних з цим.

Вивчення цього питання здійснювалось в рамках дослідження загального стану індивідуального навчання в Україні. У Хмельницькій, Рівненській, Житомирській та Дніпропетровській областях було проведено анкетування. В опитуванні брали участь вчителі індивідуального навчання та працівники управлінь освіти, що відповідають за організацію індивідуального навчання в обласних та районних центрах. В процесі дослідження було з'ясовано, як оцінюються діти з особливими освітніми потребами на індивідуальній формі навчання та чим відрізняється оцінювання цієї категорії дітей від оцінювання учнів класно-урочної системи навчання.

Результати дослідження виявились досить різними не лише в обласних центрах, а й у районних містах в межах однієї області. 35% опитаних стверджують, що оцінювання дітей з особливими освітніми потребами, які навчаються на індивідуальній формі, абсолютно не відрізняється від оцінювання учнів класно-урочної системи навчання. 30% опитаних вказують, що оцінювання дітей з особливими освітніми потребами на індивідуальній формі навчання, залежать від програми за якою навчається дитина. 28% респондентів вважають, що оцінюючи цю категорію дітей варто застосовувати індивідуальний підхід. 6% опитаних згадують про динаміку розвитку дитини як один із факторів, який впливає на оцінювання, і лише 3% від усіх опитаних називають стан здоров'я важливим фактором, на який слід зважати при оцінюванні.

Узагальнюючи результати, слід зауважити, що значна частина педагогів, які працюють з такою категорією дітей не володіють інформацією про особливості їх оцінювання, оскільки однаковими для усіх учнів є рівні оцінювання, проте зовсім різними критерії до них.

В Хмельницькій області здійснювалось більш глибоке та ґрунтовне вивчення особливостей індивідуального навчання. У процесі цього дослідження вчителі звернулись із запитом щодо удосконалення критеріїв для оцінювання дітей з комплексними порушеннями, оскільки інколи для їх навчання варто комбінувати та адаптувати дві, або три програми, враховуючи соматичне захворювання, унаслідок чого виникає багато запитань щодо особливостей оцінювання.

Отже, назвемо орієнтовні напрямки вдосконалення процесу оцінювання цієї категорії дітей:

- розробка спеціальних рекомендацій щодо критеріїв оцінювання дітей, для навчання яких слід застосовувати кілька програм;
- комплексний підхід до дитини при оцінюванні з урахуванням всіх її психосоматичних особливостей;
- просвітницька робота з вчителями, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами індивідуальної форми навчання в контексті професійного надання корекційних послуг;
- удосконалення нормативно-правової бази щодо особливостей оцінювання дітей з особливими освітніми потребами, які перебувають на індивідуальному навчанні.

Список використаних джерел:

1. Єременко І.Г. Олігофренопедагогіка / І.Г. Єременко. – Київ : Вища школа, 1985. – 328 с.
2. Липа В.А. Основы коррекционной педагогики : учеб. пособие / В.А. Липа. – Донецк : Лебідь, 2002. – 327 с.
3. Миронова С.П. Основы коррекционной педагогики : навчальний посібник / С.П. Миронова, О.В. Гаврилов, М.П. Матвеева. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 264 с.
4. Синьов В.М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : підручник / В.М. Синьов. – Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2007. – Ч. I. – 238 с.

The article describes the features of the grading system of children with special educational needs of the individual form of education in Ukraine. The difficulties and problems that arise in the grading process are clarified. The directions in the improvement of the grading system for this category of children are defined.

Key words: children with special educational needs, individual form of education, grading system.

Отримано: 25.02.2019

СМИСЛОВІ ЗАВДАННЯ МОТОРНИХ ДІЙ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПОБУДОВИ РУХІВ ЛЮДИНИ

У статті здійснений теоретико-методологічний аналіз підходів до дослідження смислових завдань моторних дій. Розкрито значення діяльності парадигми для вивчення закономірностей та механізмів керування моторними діями за допомогою смислових завдань. Визначені рівні реалізації смислових завдань: сенсорно-перцептивний, увлєнь, мовно-мислительний (вербально-логічний).

Ключові слова: діяльність, смислові завдання, моторні дії, принципи психології, рівні побудови рухів.

Усі моторні дії людини, в яких значне місце посідає моторика, містять як моторний склад, так і смислову структуру. Без смислової структури з її центральним компонентом – смисловим завданням дії моторика була б нескоординованою. Водночас і психіка без зв'язків з моторикою не могла б об'єктивуватися в поведінці суб'єкта. Навіть більше, «Психіка виникла на певному етапі розвитку живої

природи в зв'язку з формуванням у живих істот здатності до активного переміщення у просторі» [1, с.291].

Мета статті – здійснити теоретико-методологічний аналіз особливостей застосування діяльного підходу до висвітлення питань функціонування смислових завдань моторних дій людини.

Проблема психологічних закономірностей і механізмів керування моторними діями є однією з центральних в психологічній науці. Важливим науковим завданням психології, безперечно, є розробка методологічних засад дослідження особливостей керування моторними діями за допомогою смислових завдань. На нашу думку, такою методологічною основою у психології може бути діяльнісна парадигма, розробку якої з 1922 року розпочав С.Л. Рубінштейн, сформулювавши принцип єдності свідомості та діяльності: «Суб'єкт у своїх діях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється і проявляється – він у них твориться і визначається. З другої половини 30-х років цю парадигму продовжив розробляти О.М. Леонтьєв [3]. Принцип детермінізму С.Л. Рубінштейн пояснював як дію зовнішніх причин через внутрішні умови [4], а причинну обумовленість О.М. Леонтьєв пояснював як дію внутрішнього через зовнішнє [3].

У сучасних дослідженнях підкреслюється, що «психічне є вищим рівнем відображення дійсності і відповідно вищим рівнем саморегуляції всього життя людини – її діяльності, спілкування, споглядання тощо» [1, с.130].

Постає запитання, чи словесно сформульоване і усвідомлене смислове завдання моторної дії опирається на сенсорно-перцептивний рівень психічного відображення? Відповідь на нього міститься у низці визнаних психологами положень. По-перше, вже у процесах сприймання ми зараховуємо предмети і явища до певних класів. По-друге, вже у процесах сприймання ми виявляємо певне ставлення до того, що відображаємо. Б.Ф. Ломов пише: «Суб'єктивність образу містить момент захоплення, залежності образу від потреб, мотивів, цілей, установок, емоцій людини тощо. Образ формується на ґрунті досвіду, який накопичила людина, тією чи іншою мірою асимілюючи цей досвід, що особливо чітко виявляється у випадках, коли йдеться про образи, пов'язані з життєво значущою для людини діяльністю» [4, с.267]. Тобто межі між рівнями психічного відображення умовні і відносні, а смислові завдання моторних дій опираються у своїй реалізації і на сенсорно-перцептивний рівень.

Смислові завдання моторних дій в образах уявлення характеризуються певною панорамністю, що дає можливість суб'єкту психомоторної активності, на думку Є.М. Суркова [10], вийти за межі конкретного простору і часу, конкретної ситуації. Крім того, «в процесі розумового розвитку людина оволодіває також особливими способами мисленевого оперування уявленнями: мисленевим розчленуванням об'єктів і об'єднанням їх (а також їхніх деталей) в одне ціле, в комбінації і рекомбінації, масштабні перетворення, розумового обернення тощо» [10, с.271].

Отже, за допомогою образів уявлень смислове завдання моторної дії може бути суттєво уточнене, образи уявлення можуть посприяти суб'єкту психомоторної активності віднайти нові, невідомі раніше варіанти техніки виконання дій з новими кінематичними і динамічними характеристиками. «Рівень уявлень має вирішальне значення у формуванні образів-еталонів «когнітивних карт», концептуальних моделей, навчальних схем, планів та інших «когнітивних утворень», необхідних для виконання будь-якої діяльності» [10, с.271].

Смислове завдання моторної дії як система психічного відображення, на основі якого здійснюється керування рухами, випереджальне за своєю суттю.

Морфологічною основою взаємозв'язків між фізичною та психічною активністю людини є ієрархічна структура рівнів та відділів центральної нервової системи. На роль низки рівнів нервової системи в керуванні моторними діями звертали увагу різні вчені, але найбільш розгорнутий їх аналіз здійснив М.О. Бернштейн [2]. Автор також описав, що є характерним для цього трактування рівнів: а) в матеріальному субстраті кожного з рівнів містяться як ефекторні, так і рецепторні утворення; б) зміст і структура моторного завдання визначають який з рівнів буде провідним; в) здійснено перелік та опис конкретних координаційних рівнів [2]. Для нашого дослідження особливо важливим є обґрунтування М.О. Бернштейном того, що саме моторне завдання визначає який з рівнів побудови рухів буде провідним, а які фоновими.

Висновки. Смислові завдання моторних дій доцільно досліджувати як системні утворення, яким притаманна багаторівневність та багатомірність. Регуляторна та відображувальна функції смислових завдань моторних дій наперед реалізуються на сенсорно-перцептивному, уявлень та мовно-мислительному рівнях психічного відображення.

Список використаних джерел:

1. Деятельность: теории, методология, проблемы. – Москва: Политиздат, 1990. – 366 с.
2. Жияк Н.В. Психологічні особливості регуляції моторних дій за допомогою смислових завдань: монографія / Н.В. Жияк. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2015. – 150 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность / А.Н. Леонтьев. – Москва: Политиздат, 1975. – 302 с.
4. Ломов Б.Ф. Психическая регуляция деятельности: избранные труды / Б.Ф. Ломов. – Москва: Из-во «Институт психологии РАН», 2006. – 624 с.
5. Ломов Б.Ф. Антиципация в структуре деятельности / Б.Ф. Ломов, Е.Н. Сурков. – Москва: Наука, 1980. – 279 с.
6. Основы психологии: учебник / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменца. – Київ: Либідь, 1995. – 632 с.
7. Психологический словарь / под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – 2-е изд. перераб. и доп. – Москва: Педагогика-Пресс, 1998. – 440 с.
8. Роменец В.А. История психологии XIX начала XX столетия / В.А. Роменец. – Київ: Вища школа, 1995. – 614 с.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. В 2-х т. / С.Л. Рубинштейн. – Т. 1. – Москва: Педагогика, 1989. – 448 с.
10. Сурков Е.Н. Антиципация в спорте / Е.Н. Сурков. – Москва: Физкультура и спорт, 1982. – 145 с.

The article deals with theoretical and methodological analysis of approaches to the research of semantic tasks of motor actions. The significance of the activity of the paradigm for the study of the laws and mechanisms of control of motor activities through semantic tasks is revealed. The levels of realization of semantic tasks are defined: sensory-perceptual, representations, linguistic-thought (verbal-logical).

Key words: activity, semantic tasks, motor actions, principles of psychology, levels of constructing movements.

Отримано: 25.02.2019

УДК 159.920

Д. І. Куриця, кандидат психологічних наук, старший викладач

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ РІВНЕМ ПРОФЕСІЙНОГО СТРЕСУ ТА СІМЕЙНИМ СТАНОМ ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ

У статті проаналізовано поняття «стрес» та «професійний стрес», розглянуто основні етапи протікання професійного стресу, висвітлено результати дослідження взаємозв'язку між рівнем професійного стресу працівників державної служби та такою соціально-демографічною характеристикою як сімейний стан.

Ключові слова: стрес, професійний стрес, етапи протікання професійного стресу.

Постійні, дуже часто негативного характеру соціально-економічні зміни, обумовлюють, певним чином, інтенсифікацію професійної діяльності працівників різних сфер діяльності.

Не стали виключенням і представники сфери державної служби, перед якими все частіше ставиться вимога ефективного і своєчасного виконання складних професійних за-

Таблиця 1

Взаємозв'язок рівня професійного стресу у держслужбовців та їх сімейним станом

Соціально-демографічна характеристика	Коефіцієнт кореляції (r_s)
Сімейний стан	0,232**

** $p < 0,01$.

вдань. Як наслідок, така ситуація може призвести до виникнення в цієї категорії працівників такого явища як професійний стрес, що, цілком ймовірно, негативно позначатиметься на ефективності виконання посадових обов'язків.

Вивченню проблеми професійного стресу приділено багато уваги такими вітчизняними вченими як Л. Карамушка, Н. Козубай, В. Корольчук, В. Паньковець та інші. Водночас, поруч із вивченням проблематики професійного стресу загалом, постало питання щодо аналізу взаємозв'язку між рівнем професійного стресу та сімейним станом працівників державної служби, що, власне, і є метою даної статті.

Насамперед, дамо визначення поняттю стрес та професійний стрес. Сьогодні термін «стрес» використовують у біології (фізіології), медицині, психології для пояснення широкого кола станів людини, які виникають внаслідок негативної дії зовнішніх і внутрішніх факторів. Відповідно, існує багато теорій, які пояснюють природу стресу. Отже, стрес – це фізіологічна реакція організму, яка виникає у результаті впливу фізичних, хімічних або органічних факторів [3]. Професійний стрес – це специфічна форма порушення фізіологічної та психічної діяльності, яка виникає у відповідь на негативний вплив професійної ситуації, і яка обумовлена індивідуально-психологічними характеристиками працівників. Протікання професійного стресу складається з таких основних етапів як виникнення професійної ситуації, сприймання професійної ситуації як стресової, емоційне збудження, виникнення фізіологічного збудження, виникнення наслідків стресу [1].

З урахуванням існуючих підходів до вивчення професійного стресу можна говорити про те, що модель виникнення професійного стресу працівників державної служби включає такі основні складові:

1. Блок чинників макрорівня (чинники, які стосуються суспільства).
2. Блок чинників мезорівня (чинники, які стосуються організації).
3. Блок чинників мікрорівня (чинники, які стосуються особистості персоналу).
4. Блок фізіологічних і психологічних виявів та наслідків професійного стресу [1].

Стосовно ж взаємозв'язку між рівнем професійного стресу та сімейним станом працівників державної служби, отримані результати психологічного дослідження, свідчать про наявність статистично значущого зв'язку ($r_s = 0,232$, $p < 0,01$) між рівнем професійного стресу та сімейним станом (табл. 1). Суть даного зв'язку полягає в тому, що рівень професійного стресу зростає для тих категорій персоналу, які не мають сім'ї (або ще не створили її, або вже втратили).

Отримані дані також підтверджуються результатами, які були виявлені за допомогою методу спряжених таблиць (табл. 2). Вони свідчать про наявність статистично-значущого зв'язку ($p < 0,001$) між рівнем професійного стресу та сімейним станом держслужбовців. Суть зв'язку полягає в тому, що осіб, які мають високий рівень професійного стресу, більше серед тих, які не мають сім'ї (або ще не створили її, або вже втратили), ніж серед тих, хто має сім'ю (відповідно 59,6% та 80,0% проти 32,6%).

Виходячи з цього, можна говорити про те, що наявність власної сім'ї, усвідомлення своєї приналежності до неї, робить персонал державного апарату більш стійким до впливу стресових факторів, а відтак, й більш ефективним у виконанні своїх безпосередніх професійних обов'язків. Це, ймовірно, пов'язано насамперед з тим, що держслужбовці, які мають сім'ю, мають можливість поділитися з близькою людиною своїми проблемами, отримати підтримку та в кінці-кінців в сприятливому сімейному оточенні «вийти» зі стресової ситуації.

Таблиця 2

Взаємозв'язок рівня професійного стресу у держслужбовців та їх сімейного стану (у % від загальної кількості опитаних)

Сімейний стан держслужбовців	Рівні професійного стресу		
	Низький	Середній	Високий
Одружені	34,3***	33,0***	32,6***
Не одружені	28,8***	11,5***	59,6***
Розлучені	0***	20,0***	80,0***

*** $p < 0,001$.

Отже, можна говорити про те, що в контексті профілактики професійного стресу керівництво державного апарату повинно, з одного боку, приділяти значну увагу профілактиці конфлікту між роботою та сім'єю [4], створювати умови для можливості гармонійного поєднання, або принаймні дотримання балансу між роботою та особистим життям.

З іншого боку, варто говорити про те, що персонал, який не має сім'ї, потребує більшої уваги в контексті створення умов для профілактики стресу.

Список використаних джерел:

1. Гринберг Дж. Управление стрессом / Дж. Гринберг. – Санкт-Петербург : Питер, 2002. – 496 с.
2. Карамушка Л.М. Психологічні особливості професійного стресу у працівників медичних установ / Л.М. Карамушка, О.О. Раковчена // Главный врач. – № 12. – Киев : Блиц-Информ, 2009. – С. 88–93.
3. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – Москва : Прогресс, 1979. – 124 с.
4. Netmeyer, R.G. Development and validation of work-family conflicts and work-family conflict scales / R.G. Netmeyer, J.S. Boles, R. McMurrian // Journal of Applied Psychology. – 1996. – Vol. 81. – P.400–410.

The article analyses the concepts of "stress" and "professional stress", examines the main stages of the process of professional stress, and highlights the results of the study of the relationship between the level of professional stress among civil servants and a socio-demographic characteristic as a marital status.

Key words: stress, professional stress, stages of occupational stress.

Отримано: 25.02.2019

КОПІНГ-ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ З ОСОБЛИВОСТЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті представлено розуміння копінг-поведінки особистості у ситуації стресових факторів та напрямків формування копінгового ресурсу людини. Узагальнено дослідження копіngu у дітей та підлітків з особливостями інтелектуальної діяльності. Розуміння механізмів психічного відновлення може слугувати підґрунтям у розробці програм психолого-педагогічного розвитку дітей у системі освіти.

Ключові слова: стрес, копінг-стратегії, формування психологічної пружності, діти з особливостями інтелектуального розвитку.

Переживання стресових ситуацій змінює сприйняття навколишнього світу, а отже і ставлення до нього. Ці внутрішні переживання можуть проявлятися у підвищеній тривожності, девіантній поведінці, психосоматичних порушеннях, травматичному стресі. Процеси оволодіння важкими подіями і обставинами в українській психолого-педагогічній науці позначаються як психологічне подолання або копінг-поведінка. Проблема копіngu, як особливого способу взаємодії особистості з важкими життєвими ситуаціями, почала розглядатися в другій половині ХХ століття. У наукових працях індивідуальну адаптаційну реакцію людини до складної життєвої ситуації визначають такими термінами як: копінг, копінгові дії, копінг-стратегії, копінгові стилі, копінг-поведінка [1; 2]. Поняття «копінг» походить від англійського «соре» (переборювати). У роботах німецьких авторів використовується термін «bewältigung» (подолання). «Coping» – індивідуальний спосіб взаємодії з ситуацією у відповідності з її особистісною логікою, значимістю в житті людини та її психологічними можливостями.

Теоретичні засади проблеми копінг-поведінки тісно пов'язані з проблемою стресу. Копінг і стрес – два взаємопов'язаних процеси. Г. Сельє і його послідовники увагу приділяли аналізу зовнішнього стресового чинника. Р. Лазарус і С. Фолкмен обґрунтували теорію про те, що здатність особистості долати стрес у більшості випадків більш важлива, ніж природа і величина стресу та частота його впливу [3]. Це положення стало теоретичною основою розвитку транзакціональної когнітивної теорії стресу і копінг-поведінки. В даній теорії механізми подолання стресу сприяють розвитку форм поведінки, що призводять до адаптації чи дезадаптації особистості [3].

В літературі копінг-поведінка розглядається, як певна відповідь особистості на виклик стресовій ситуації, що блокує її актуальні життєві потреби та порушує стан психологічного комфорту. Основною функцією копіngu є адаптація людини до стресової ситуації та відновлення комфортного психологічного стану [2].

У науковій літературі існує незначна кількість досліджень копінгових процесів у дітей та підлітків з особливостями психофізичного розвитку, серед яких: С. Бернардо, Ю. Чиркова, Т. Колосова, Т. Ханецька, Л. Макачук. На підставі даних досліджень можемо зробити висновки, що стратегії копінг-поведінки визначаються не тільки віковим фактором, а й особливостями психічного (розумового, особистісного та емоційного) розвитку дитини. При порушенні інтелектуальної діяльності відбувається збій в процесі копінг-поведінки на етапі «первинного оцінювання» (когнітивного інтелектуального процесу з емоційним компонентом).

При дослідженні копінг-поведінки та механізмів психологічного захисту у підлітків з особливостями інтелектуального розвитку Т. Колосова виявила, що вони рідше, ніж підлітки зі сталим розвитком, використовують конструктивні стратегії, що спрямовані на вирішення ситуації [4]. У більшості випадків копінгові стратегії є не конструктивними, що проявляються у «фізичному насиченні» та різних формах деструктивної поведінки. А ці фактори призводять до зниження адаптаційних можливостей особистості підлітку. З'ясувалося що характерною ознакою опановуючої поведінки підлітків з інтелектуальними особливостями у складних життєвих та стресових ситуаціях є дія за шаблоном, без врахування особливостей ситуації. Причому одноліткам зі сталим розвитком притаманний більш широкий спектр стратегій. Низька кількість стратегій поведінкового

копіngu підлітків з інтелектуальними порушеннями частково пов'язано з недостатньою гнучкістю мислення, зниженою здатністю до навчання, уповільненим накопиченням життєвого досвіду[5].

При дослідженні копінг-поведінки у осіб раннього юнацького віку з легким ступенем розумової недостатності С.Х. Бернардо встановила, що неправильне «первинне оцінювання» ситуації даної категорії осіб, пов'язано з нестійкістю емоційної сфери [6]. Найбільш виражена в репертуарі копінг-стратегій у осіб зі зниженими розумовими здібностями – це стратегія «пошуку соціальної підтримки», завдяки якій і пом'якшується вплив стресорів.

На даний момент науковцями накопичено достатню кількість досліджень розуміння копінг-процесів особистості, проте зовсім мало досліджень опановуючої поведінки дітей та підлітків з особливостями психофізичного розвитку. Відсутній адаптований психологічний інструментарій для дослідження копінг-поведінки у осіб з низькою розумовою спроможністю.

В результаті аналізу наукової літератури та досліджень проведених С.Х. Бернардо та Т. Колосовою можемо говорити про те, що:

- підлітки з порушеннями розумового розвитку використовують дефіцитарні, малопродуктивні стратегії подолання стресу, що призводять до соціальної дезадаптації та інших негативних поведінкових проявів;
- копінг-поведінка підлітків з особливостями інтелектуального розвитку має певні відмінності за характером та змістом від копінг-поведінки підлітків зі сталим інтелектуальним розвитком;
- у підлітків з особливостями діяльності інтелектуальної сфери частіше, ніж у їх однолітків з типовим розвитком, проявляються механізми психологічного захисту, що притаманні більш раннього вікового періоду;
- соціально-психологічна адаптація підлітків з інтелектуальними порушеннями на відміну від їх типових однолітків ускладнена внаслідок особливостей їх копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту.

Важливим напрямком психічного та соціального розвитку в підлітковому віці дітей з особливостями розумового розвитку – є формування стратегій, способів подолання стресових факторів, тобто формування широкого арсеналу опанування власної поведінки.

Список використаних джерел:

1. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Москва: МГУ, 1984. 198 с.
2. Нартова-Бочавер С.К. «Coping-behavior» в системе понятий психологии личности // Психол. журнал, 1997. № 5. С.20-30.
3. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования // Эмоциональный стресс / под ред. Л. Леви. Москва: Наука, 1970. С.178-208.
4. Колосова Т.А. Особенности копинг-поведения и механизмов психологической защиты умственно отсталых подростков // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2007. Т. 10. № 31. С.189-194.
5. Макачук Л.О. Опановуюча поведінка як фактор подолання порушень поведінки підлітків з розумовою відсталістю // Серія 12: Психологічні науки. Вип. 4(49). С.82-90.
6. Бернардо С.Х. Исследование взаимосвязи между уровнем интеллекта и предпочтениями психологических защит в

юношеском возрасте // Материалы конференции, посвященной 140-летию юбилею клиники нервных и душевных болезней. Санкт-Петербург: ВМедА, 2000. С.175–176.

The article talks about new opinions on understanding stress and coping strategies in children with intellectual disabilities. Understanding the mechanisms of coping, psychological resiliency and mechanisms of mental recovery can be the

basis for programs of educational, developmental and correctional character in the education system.

Key words: stress, coping strategies, children and adolescents, children with intellectual disabilities, formation of psychological elasticity.

Отримано: 25.02.2019

УДК 376-056.36.016:91

І. І. Матвійчук, аспірант

ВИКОРИСТАННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ З УЧНЯМИ, ЯКІ МАЮТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ПОРУШЕННЯ

У статті проаналізовано стан вивчення значущості використання практичних завдань у спеціальній літературі. Вивчено та виокремлено принципи організації практичних робіт, а також умовно виділено види практичних завдань, які використовуються на уроках географії з учнями з порушеним інтелектом.

Ключові слова: учні з інтелектуальними порушеннями, практичні завдання, географія, активізація пізнавальної активності.

Весь освітній процес учнів з інтелектуальними порушеннями (далі – учні з ІП) будується на принципі свідомого набуття учнями вмій та навичок, що виявляється зовсім не простою задачею. Педагогу потрібно прикласти максимум зусиль, щоб учні могли свідомо використовувати набутий досвід. На уроках потрібно застосовувати різні засоби та методи роботи, орієнтуючись на весь клас і на кожного учня індивідуально. Чим більшою кількістю прийомів для активізації пізнавальної активності володіє вчитель, тим більша вірогідність успішної реалізації корекційної спрямованості навчання та соціалізації особистості в цілому. Виразну корекційну спрямованість для учнів з інтелектуальними порушеннями мають і уроки географії. У спеціальній методиці викладання географії представлена різноманітна кількість педагогічних засобів та методів для максимальної успішної реалізації корекційної мети уроку. Серед них чільне місце посідають практичні завдання.

Використання практичних завдань на уроках географії у загальній дидактиці вивчали: М. Багров, Й. Гілецький, Ф. Заставний, С. Кобернік, Р. Коваленко, В. Корнеєв, О. Топузов та ін. У спеціальній методиці викладання географії учням з інтелектуальними порушеннями особливого значення мають праці: Т. Головіної, М. Кузнецової, В. Ликога, В. Липи, О. Липецької, Л. Одинченко, Т. Пороцької, В. Синьова та ін.

Метою нашого дослідження є аналіз особливостей використання та видів практичних завдань на уроках географії в навчанні учнів з ІП.

За визначенням С. Миронової, практичні завдання (в тому числі й лабораторні роботи) – метод формування та закріплення вмій і навичок, набутих під час засвоєння теоретичного матеріалу, основне завдання яких спрямоване на оволодіння практичними вміннями [2].

Значущості використання практичних робіт на уроках географії з учнями з ІП досліджувала Т. Головіна. Вчена виділила особливості використання практичних робіт за роками навчання, починаючи з пропедевтики вивчення географічного матеріалу в 1-4-х класах, і, закінчуючи старшими класами. Т. Головіна виокремила види завдань, які можна застосувати з учнями з ІП відповідно до вивчення навчальних тем. Наприклад, при вивченні теми «Земна куля», вчена пропонує з дітьми виготовити макет Землі, Сонця; порівняти глобус із тим макетом, який вони виготовили; визначити за глобусом такі поняття як «екватор», «полюси». При вивченні теми «Орієнтування на місцевості» доцільно буде ознайомити учнів з компасом, його будовою та принципом роботи, зі специфікою його використання на відкритій місцевості; навчити орієнтуватися за місцевими ознаками [1].

В. Синьов ґрунтовно описав важливість проведення практичних робіт з географії як одного із засобів корекційно-розвиткової роботи з учнями з ІП, виділивши при цьому принципи організації, зокрема [3]:

- ретельне інформування учнів про всі деталі практичної роботи;
- повторення правил виконання та орієнтація в завданнях перед початком практичної роботи;
- вчительський контроль за роботою учнів з метою профілактики помилок;
- надання учням розширеної інструкції з поступовим її скороченням.

Теоретичний аналіз літературних джерел призвів до виділення таких видів практичних завдань з учнями з ІП на уроках географії:

- завдання із контурною та географічною картою;
- виготовлення моделей вивчених об'єктів;
- робота на географічному майданчику;
- ведення календарів спостереження за погодою;
- робота з таблицями, схемами;
- складання порівняльних характеристик поданим об'єктам та ін.

Одним із доцільних засобів, який дозволить вчителю вирішувати практичні завдання на кожному уроці є робочий зошит на друкованій основі. В такому зошиті компактно та логічно може бути вміщений матеріал практичного спрямування, що зекономить вчителю час на пошук і підготовку робіт. Робочий зошит дасть вчителю можливості диференціювати практичні завдання, спираючись на особливості пізнавального розвитку учнів та темп роботи.

Стаття не розкриває повністю особливостей використання практичних завдань на уроках географії для учнів з ІП. Лише частково проаналізовано стан використання їх в освітньому процесі учнів з ІП, виділено їх види. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у розробці та апробації диференційованих завдань з географії практичного спрямування.

Список використаних джерел:

1. Головіна Т.Н. Практические работы по географии во вспомогательной школе. Москва: Просвещение, 1965. 30 с.
2. Миронова С.П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: підручник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. унів. ім. І. Огієнка, 2015. 312 с.
3. Синев В.Н. Коррекционная работа на уроках географии и естествознания. Київ: Радянська школа, 1977. 87 с.

The article analyses the state of the study of the significance of the use of practical tasks in the special literature. The principles of organization of practical works are studied and singled out.

Key words: students with intellectual disabilities, practical tasks, geography, activation of cognitive activity.

Отримано: 25.02.2019

С. П. Миронова, доктор педагогічних наук, професор

СТВОРЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО СЕРЕДОВИЩА В ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті визначені складові інклюзивного середовища в закладі вищої освіти на прикладі процесів інклюзії в Університеті ім. Т.Г. Масарика в Чеській Республіці. Такими складовими є: розробка проектів на підтримку інклюзії; формування інклюзивної політики та культури в закладі; зміна змісту й методів викладання; створення Центру підтримки студентів з особливими освітніми потребами; методична підготовка викладачів; інклюзивний дизайн.

Ключові слова: інклюзія; інклюзивне середовище; студенти з особливими освітніми потребами; заклад вищої освіти; супровід студентів.

У Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (стаття 24) проголошується необхідність надання особам з інвалідністю доступу «до загальної вищої освіти, професійного навчання, освіти для дорослих і навчання протягом усього життя без дискримінації та нарівні з іншими» [1]. На підтримку цієї вимоги в Україні розроблено проект Постанови Кабінету Міністрів України «Порядок організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти», який планується ввести в дію з 2019-2020 н. р. Таке навчання буде логічним продовженням шкільної інклюзивної освіти, розпочатої з 2011 р. З огляду на це, проблема створення інклюзивного середовища в закладах вищої освіти є досить актуальною.

В Україні наразі є лише окремі дослідження проблеми інклюзії в закладах вищої освіти (Г. Давиденко, О. Добровічка, Л. Міщик, О. Фудорова, М. Чайковський, А. Шевцов та ін.). Водночас є нагальна потреба у цілеспрямованих системних наукових пошуках цієї проблеми.

Метою нашого дослідження є визначення складових інклюзивного середовища в закладі вищої освіти на прикладі вивчення процесів інклюзії в Університеті ім. Т.Г. Масарика в місті Брно Чеської Республіки.

Університет ім. Т.Г. Масарика посідає 2-ге місце в Чехії за кількістю студентів (35 тис.) та якістю їх підготовки. Вагоме місце в останні роки в закладі приділяється процесам інклюзії, яка розглядається як включення всіх студентів в активну діяльність.

Одним з компонентів формування інклюзивного середовища в університеті є розробка різних проектів, що підтримують інклюзію, зокрема: 1) проекти, які стосуються навчання дітей та студентів з специфічними освітніми потребами, мігрантів, національних меншин, осіб з складними соціальними умовами; 2) проекти, спрямовані на розвиток діяльності у регіональному, державному і міжнародному середовищі як творців стандартів з інклюзивної політики; 3) співпраця з громадськими інституціями в галузі інклюзії; 4) проекти розвитку співпраці з європейськими університетами щодо вищої інклюзивної освіти; 5) проект «Бар'єри в інклюзії та їх подолання».

Вагомою складовою є формування загальної політики та інклюзивної культури в університеті, покликаних сформувати позитивне ставлення до інклюзії в цілому. У всіх учасників освітнього процесу формується уявлення про те, що інклюзивний підхід є природною, а не альтернативною складовою існування закладів освіти. Для цього кардинально змінюють зміст й методи викладання. Зокрема, застосовують міждисциплінарний підхід до змісту підготовки, зменшують кількість дисциплін; уникають фронтальних

форм навчання; натомість використовують роботу в групах, дискусії. Випускникам надають не лише фахову освіту, а й такі компетентності: гнучкість, соціальна активність, критичне мислення, вміння комунікувати з різними особами, креативність. Багато уваги університет приділяє практиці студентів, для цього він співпрацює з школами, що активно впроваджують інклюзивне навчання.

Університет ім. Т.Г. Масарика відкритий до різних осіб. Головним є визначення потреб студента і надання йому необхідного супроводу. Для цього в 2000 р. було створено Центр підтримки студентів зі специфічними потребами Teresias, роботу якого забезпечують 150 фахівців (загальний відділ, бібліотека, ІТ відділ, асистенти). Для студента з особливими потребами складається гнучка програма індивідуального супроводу, яка передбачає різні види допомоги: консультативна, навчальна, технологічна, соціальна тощо. На базі центру здійснюється й методична підготовка викладачів до роботи з студентами з специфічними потребами. Університет витрачає мінімум коштів для роботи центру, адже його фінансування надходить з різних джерел, з якими укладаються відповідні угоди.

Складовою інклюзивного середовища є створення доступного простору в університеті, в тому числі й пристосування будівель до потреб студентів.

Отже, теоретичний та практичний аналіз проблеми свідчить про гостру необхідність створення в закладах вищої освіти інклюзивного середовища, складові реалізації якого є перспективним напрямком дослідження.

Список використаних джерел:

1. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_g71
2. Порядок організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти: проект Постанови Кабінету Міністрів України. URL: <https://mon.gov.ua>

The components of an inclusive environment in an institution of higher education on the example of the processes of inclusion at the Masaryk University of in the Czech Republic is considered in the article. These components are: projects to support inclusion; inclusive policies and culture in the institution; change in the content and teaching methods; creation of the Centre for the Support of Students with Special Educational Needs; training of teachers; inclusive design.

Key words: inclination; inclusive environment; students with specific educational needs; institution of higher education; support of students.

Отримано: 25.02.2019

С. А. Михальська, кандидат психологічних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСІБ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

У статті розглянуто педагогічні особливості професійного становлення особистості студента з порушеннями зору. Запропоновано низку заходів, що сприятимуть більш якісному навчанню означеної категорії студентів. Описано педагогічної особливості професійної підготовки студентів з порушеннями зору.

Ключові слова: студент із порушеннями зору, професійне становлення особистості, інклюзивна освіта, педагогічні особливості.

Студентський вік – початок переходу від юності до зрілості, важливий період розвитку самосвідомості та зрілої самооцінки. Феноменально це проявляється в усвідомленні своєї індивідуальності, неповторності, мотивів поведінки та діяль-

ності, інтимізації внутрішнього життя. У завершальній стадії знаходиться і професійне становлення студентів.

Готовність незрячих та слабкозорих школярів до одержання професійної освіти – це складне психолого-медико-

педагогічне утворення, що поєднує взаємозалежні психологічні й моральні якості особистості, соціально-ціннісні мотиви, способи поведінки і оволодіння знаннями, уміннями й навичками формування професійного наміру, сформульовані відповідно до можливостей освітнього процесу.

Питання професійного становлення особистості розглядаються у наукових працях Л. Виготського, Т. Кудрявцева, С. Павлютенкова, О. Пехоти, А. Старевої та інших. Особливостям освіти, професійної підготовки, реабілітації, супроводу навчання осіб з особливими потребами, зокрема студентів із порушеннями зору, приділяють увагу такі науковці, як П. Таланчук, К. Кольченко, Г. Нікуліна І. Зарубіна, С. Кислюк, М. Шульмін, Н. Софій та ін.

Процес адаптації студентів із порушеннями зору до професійного навчання має свою специфіку. Навчальний процес незрячих студентів має суттєві відмінності не лише за формою технічного забезпечення та практичної реалізації, але і за особливостями психічних процесів, що відбуваються як на свідому так і на підсвідомому рівнях вказаних осіб.

У самому процесі навчання незрячі та слабозорі діти відчують труднощі, пов'язані із протіканням когнітивних процесів: низькою продуктивністю навчання внаслідок відволікання, незібраності; ускладненнями із довготривалим запам'ятовуванням, абстрактним мисленням, структуруванням власних знань; недостатньою результативністю практичної мануальної діяльності.

Специфіка отримання обробки та передачі інформації породжує особливості психічних процесів, що мають незрячі студенти в своєму навчанні. Повна або часткова відсутність зору призводить до компенсаторної дії перш за все слухового аналізатору, а також пальців як органів дотику.

Адаптація студентів-інвалідів по зору до навчання у ВНЗ – це складний, багатофакторний, взаємопов'язаний, поетапний процес долаття адаптаційних труднощів та входження їх до сфери реалізації професійних функцій.

Т.М. Гребенюк [2, с.15-18] встановила пряму залежність рівня адаптації від групи інвалідності студента. Глибина порушення зору, накладаючи відбиток на всю діяльність особистості, значно впливає на рівень адаптації, знижуючи його. Рівні адаптації у студентів корелюють з рівнями особистісної та ситуативної тривожності, з переважаанням останньої, навіть після періоду психологічного втручання з використанням психотренінгів. Дезадаптивні стани студентів з вадами зору характеризуються порушеннями психічних функцій, негативними емоційними переживаннями, нездатністю реально оцінити ситуацію, невмінням знайти раціональний вихід із складного становища, неадекватністю вибору способу дій чи одностороннім використанням суперечливих дій.

В.К. Майборода, Є.В. Горкуша [4] прийшли до висновку, що інклюзивне навчання передбачає створення відповідного освітнього простору, забезпечення наукового, психолого-педагогічного супроводу, створення навчальних програм, адаптованих до можливостей і потреб студентів із вадами зору. Основним напрямом професійної підготовки фахівців є забезпечення рівних можливостей в процесі особистісно-орієнтованого навчання. На їхню думку, шляхи вирішення проблем інклюзивного навчання студентів із вадами зору в умовах університету передбачають практичну реалізацію зазначених вище заходів, постанов, нормативно-правових документів, прийнятих і ратифікованих в Україні. Розробляючи навчально-методичне забезпечення інклюзивного навчання цієї категорії студентів слід використати досвід країн, які досягли успіху в цій сфері й адаптувати його до реалій України. Необхідно сформувати в суспільстві толерантне ставлення до людей з особливими потребами, у т.ч. за допомогою засобів масової інформації.

Є.В. Горкуша [1] зазначає, що професійне становлення особистості студента з вадами зору в умовах інклюзивної освіти відбуватиметься повною мірою, якщо при цьому будуть урахуватись такі педагогічні особливості:

1. Знання викладачем специфіки сприйняття навчального матеріалу студентами з вадами зору.
2. Індивідуальний підхід викладачів до навчання означеної вище категорії студентів.

3. Адаптація змісту, методики і технології навчання студентів із вадами зору до їх індивідуальних потреб.

4. Можливість самостійної роботи студентів з вадами зору з використанням методичної і технічної бази ВНЗ, адаптованої до їхніх потреб.

5. Підготовка висококваліфікованих фахівців до навчання означеної категорії студентів.

6. Використання альтернативних форм контролю знань студентів із вадами зору.

7. Надання консультативної допомоги студентам з вадами зору.

Є.В. Горкуша пропонує певні заходи, спрямовані на підвищення рівня професійного становлення підготовки слабозорих студентів у вищих навчальних закладах, а саме:

- презентація аудіокниг із різних дисциплін, створених студентами під керівництвом викладачів;
- проведення для викладачів курсу «Основи інклюзивної освіти»;
- ознайомлення студентів з правовою базою, яка безпосередньо їх стосується;
- тематичні зустрічі з обміну досвідом з іноземними фахівцями, проведення тренінгів, семінарів;
- курси з навчання студентів роботи на комп'ютерах зі спеціальним програмним забезпеченням, орієнтації у просторі [1].

Є.А. Клопота [3] підкреслює, що інтеграція молодих осіб з глибокими порушеннями зору в суспільство матиме позитивний результат за умови наукової розробки і практичної реалізації комплексу дій, що містить у собі заходи медичного, педагогічного, соціально-психологічного супроводу слабозорих і незрячих молодих осіб у процесі їх професійної самореалізації та інтеграції в суспільні відносини.

Висновки. Навчальний процес незрячих студентів має суттєві відмінності не лише за формою технічного забезпечення та практичної реалізації, але і за особливостями психічних процесів студентів з порушеннями зору. В професійній підготовці майбутніх фахівців з порушеннями зору важливим є забезпечення рівних можливостей в процесі особистісно-орієнтованого навчання, знання викладачем специфіки сприйняття навчального матеріалу студентами з вадами зору, використання альтернативних форм контролю знань студентів із вадами зору, адаптація методики і технології навчання студентів із вадами зору до їх індивідуальних потреб.

Проведене дослідження не вичерпало всіх аспектів проблеми. Подальшої розробки потребують такі питання, як удосконалення технологій вузівського навчання інвалідів по зору.

Список використаних джерел:

1. Горкуша Є.В. Педагогічні особливості професійного становлення особистості студента з вадами зору в умовах інклюзивної освіти // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. 2011. № 8. С.30–38. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apnvelop_2011_8_6.pdf
2. Гребенюк Т.М. Соціально-психологічна адаптація інвалідів з вадами зору до навчання у вищих навчальних закладах: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.08. Ін-т спец. педагогіки АПН України. Київ, 2008. 21 с.
3. Клопота Є.А. Професійне становлення та психологічний супровід осіб з глибокими порушеннями зору // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. 2013. № 10. С.273–283. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apnvelop_2013_10_26
4. Майборода В.К., Горкуша Є. В. Розвиток інклюзивного навчання студентів із вадами зору в університетах України // Біоресурси і природокористування. 2014. Т. 6. № 3/4. С.187–191.

The article is considered pedagogical peculiarities of the professional formation of personality of student with visual impairments. Stories of the actions which promote to more qualitative teaching of the indicated category of students are proposed. The pedagogical peculiarities of the professional training of students with visual impairment are described.

Key words: student with visual impairments, professional formation of personality, inclusive education, pedagogical peculiarities.

Отримано: 25.02.2019

L. A. Onufrieva, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor,
Professor of the Department of General and Applied Psychology

ME-PROFESSIONAL IMAGE AS A COMPONENT OF ME-CONCEPT OF FUTURE PROFESSIONALS' PERSONALITIES

Констатовано, що образ «Я-професіонал» є складовою частиною загальної «Я-концепції» особистості. Виділено структуру професійної «Я-концепції» особистості. Показано, що образ Я-професіонал формується у процесі дорослішання та професійного самовизначення. Зазначено, що професійна самооцінка формується під впливом змісту професійної діяльності, результатів, досягнутих у цій діяльності, індивідуальних властивостей особистості. З'ясовано, що важливою складовою професійної «Я-концепції» є професійна самосвідомість, яка обумовлює саморегуляцію особистості своїх дій у професійній сфері на основі пізнання професійних вимог, своїх професійних можливостей і емоційно-ціннісного ставлення до себе як до суб'єкта конкретної професійної діяльності.

Ключові слова: «Я-концепція», професійні вимоги, професійні можливості, професійна самооцінка, емоційно-ціннісне ставлення, суб'єкт, професійні якості, професійна самосвідомість, професіонал, образ «Я-професіонал», індивідуальні властивості особистості, саморегуляція, професійна діяльність.

Formulation of the problem. The contemporary education is directed at the formation of a positive Me-concept of a personality that promotes the full development of a personality. While studying at the institution of higher education, and mastering professional knowledge, skills and abilities, the image of Me-professional is formed. This image is formed in the process of overcoming the obstacles to the professional formation: the correct choice of professional orientation, overcoming the barriers of adaptation to studying, the correction of personality features that do not correlate with the chosen profession, the need for additional training in a certain direction, the acquisition of knowledge and skills, and further job search. Having overcome all these and other obstacles, students, graduates form their own image of Me-professional.

The image of Me-professional is studied in the context of the problem of professional identity. A great contribution to the theoretical and methodological principles of professional identity in psychology was made by K.O. Albuhanova-Slavska, R. Burns, V.S. Bibler, B.S. Bratus, I.S. Kon, K. Levin, O.M. Leontiev, J. Piaget, V.M. Rosin, V.V. Stolin, D. Super, S.M. Chystiakova, V.O. Yadov and others.

The aim of the work consists in the theoretical and methodological analysis of the Me-professional image as a component of Me-concept of future specialists.

The theoretical and methodological basis of the research includes the scientific and psychological principles: on the Me-professional image as an integral part of Me-concept of a personality (A.A. Rean, W. James, N.V. Chepelieva, Y.M. Pavliutenkov, V.P. Andronov, N.V. Kuzmina, Y.P. Klubov, A.K. Markova, Y.K. Strelkov, E.V. Prokopieva, etc.); on the professional self-esteem as a reflection of a personality's professional formation (V. Abrakhmanova, A.O. Rean, F. Hoppe, etc.); on the peculiarities of the formation of a psychologist-professional in the conditions of higher education (N.V. Chepelieva, Y.I. Umanets, K.V. Nediapkova, R.R. Ihnatenko, T.P. Ivanova, H.S. Abramova, I. Andriichuk and others).

The main material research. The basic point of the «Me-concept» of people who are actively self-actualizing includes the feeling of self-esteem and freedom, the ability to establish and maintain good relationships with others, openness to new experiences, rational behavior, personal responsibility, spiritual and moral lifestyle [2, c.175].

W. James, the founder of the problem on «Me-concept» of a personality, considered the human «Me-concept», consisting of two parts of the personal Self: Self – the very essence of a man; Me – as an object including all that one can call his own [10]. The researcher identified 4 components that are arranged in a distinct sequence in the structure of «Me» as an object, namely: the spiritual «Me», the material «Me», the social «Me» and the physical «Me».

The social and cognitive theory is represented by A. Bandura and U. Mishel. They focused the ideas of this theory on a man as an interpreter and figure. This person actively interacts with the social environment by overcoming the obstacles that occur in the path. According to A. Bandura, «Me» is an aspect that concerns the self-effectiveness, or a person's perception of his ability to act successfully in specific situations [6, c.429–436].

The founder of the integral internationalist approach, R. Burns, considered «Me-concept» as a set of attitudes aimed at oneself and highlighted three components of «Me-concept»: «Me»-real, «Me»-social (mirror), and «Me»-ideal [5].

The phenomenal approach of C. Rogers let the individual perceive himself, perceive the influence imposed on his behavior the needs, feelings, values, beliefs. According to this direction, an individual cannot change events that occur, but he can change his attitude to these events [7].

Contemporary scientists consider the definition of «Me-concept» in two opposing views. According to the first view, «Me-concept» is a holistic image of personal Self, a system of instructions about own person that is sufficiently stable, more or less consciously understood [3, c.132]. Other authors consider the phenomenon of «Me-concept» as dynamic, active and able to change formation. The representatives of this understanding of «Me-concept» believe that it mediates the most important inner personality-based processes (emotions, information processing, motivation) and most interpersonal interactions (social perception, partner choice situation, strategy of interaction with him) [4; 5].

But the most complete and holistic definition of «Me-concept» is reflected by V. Ahapov: «Me-concept» is a system, integral and one that independently organizes the formation of the psyche, a complex, dynamic, multilevel and multicomponent system of personal attitude towards oneself and the external world [1, c.40].

It is possible to distinguish three functions of «Me-concept»:

- the achievement of internal consistency is ensured through the desire of the individual to ensure maximum internal consistency. To do this, the personality takes a variety of measures, only to avoid psychological internal discomfort, internal disharmony;
- the second function (the interpretation of experience) is related to the way of explaining the personality's behavior. So, different people can react differently and evaluate different situations in different ways;
- the third function (determination of expectations) helps a person to predict what can happen in certain situations based on his behavior, experience, knowledge to plan. For example, a person who shows punctuality will expect the same punctuality from other people [8, c.235].

In each situation, a person has his own patterns of behavior being applied in appropriate situations. Behavior of a person varies depending on the situation in which he is, from the psychological or social role it adopts [5].

According to the general «Me-concept», in the process of maturing and professional self-determination, a new kind of personal «Me» image is formed – the image of Me-professional. «Me-concept» is divided into real and ideal by its form. The real «Me-concept» reflects the idea of the person about him actually, at the moment. The ideal «Me-concept» is an idea of a person, about what he wants to be in the future, which ideal he seeks to achieve [2, c.189–190].

The professional «Me-concept», or the image of «Me-professional», is a personality's perception of himself as a pro-

fessional [5]. The structure of this concept, according to the researcher, includes four components: the ideal image of «Me-professional»; the real image of «Me-professional»; the mirror image of «Me-professional»; and the professional self-assessment of a future specialist [9, с.207].

On the basis of the research, we distinguish the structure of the professional «Me-concept» of a personality, including the following components: cognitive component, emotional and appraisal component, and behavioral component [5].

The correlation between the «Me-professional» image and «Me-concept» of the personality is clearly explained by E. Prokopenko, she proposed a possible classification of the concept «Me-professional» on the basis of the correlation of various variants of the professional and general «Me-concept» of the personality.

On the basis of this integrative characteristic a personality realizes rules, norms, models of his profession, standards for awareness of his qualities; the basis of the professional outlook and the personal conception of work are formed; the realization of these qualities from other people, comparing oneself with some kind of a middle-level professional is done; the expectations and rating of oneself as a professional from other people are recorded; the personality's positive evaluation of oneself as a whole, determination of his positive qualities, prospects for the creation of «Me-professional» is realized [5].

Conclusion. The image of «Me-professional» is formed in the process of maturation and professional self-determination. The structure of the Me-professional image includes the ideal image of Me-professional, the real image of Me-professional, a mirror image of Me-professional and a professional self-esteem. The professional self-esteem is a central component of a personality's professional self-consciousness, which is connected with value attitude to personal Me, to professional qualities and results of professional activities. The main parameters of the professional self-esteem are the degree of adequacy, criticality and degree of stability of the personality.

References:

1. Агапов В.С. Сущностная характеристика Я-концепции / В.С. Агапов. – Москва : МГСА: РПО, 2001. – С.40.
2. Гапон Н. Соціальна психологія: [навч. посібник] / Н. Гапон // Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 365с., с.189–190.
3. Гуменюк О. Психологія Я-концепції / О. Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 186 с.
4. Жилін О. Мотивація персоналу: Конспект лекцій / О. Жилін // Харківський національний економічний ун-т. – Харків : ХНЕУ, 2005. – 132 с.
5. Онуфрієва Л.А. The theoretical and methodological analysis of Me-professional image as a component of future professionals' Me-concept / Л.А. Онуфрієва // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. – Вип. 39. – С.195–205. DOI: 10.32626/2227-6246.2018-39.195-205.
6. Петровський А.В. Личность в психологии: парадигма субъективности / А.В. Петровский. – Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 1996. – 512 с.
7. Радчук Г.К. Психолого-педагогічні умови гармонізації Я-концепції майбутніх практичних психологів : методичні рекомендації для викладачів ВНЗ та практичних психологів освіти / Г.К. Радчук, І.П. Андрійчук. – Тернопіль, 2002. – 48 с.
8. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – Санкт-Петербург : Питер, 2000. – 291 с.
9. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. / А.А. Реан. – М. : АСТ, 2007. – 407с.
10. Чепелева Н.В. Проблемы личностной подготовки психологов-практиков в условиях вуза / Н.В. Чепелева, Л.И. Уманец // Сборник материалов международной конференции «Актуальные проблемы психологической службы: теория и практика». – Т. 2. – Одеса. – 1992. – С.111–112.

The image of «Me-professional» is emphasized to be an integral part of the general «Me-concept» of the personality. The structure of the professional «Me-concept» of the personality is distinguished. It is shown that the «Me-professional» image is formed in the process of maturation and professional self-determination. It is found out that professional self-esteem is formed under the influence of the professional activities, the results achieved in activities, individual properties of the personality. The important component of the professional «Me-concept» is proved to be the professional self-consciousness, which determines the personality's self-regulation of actions in the professional sphere on the basis of the professional requirements, personal professional capabilities and emotional and value attitude towards oneself as to a subject of particular professional activities.

Key words: «Me-concept», professional requirements, professional capabilities, professional self-esteem, emotional and value attitude, subject, professional qualities, professional self-consciousness, a professional, «Me-professional» image, individual characteristics of a personality, self-regulation, professional activities.

Отримано: 25.02.2019

УДК 376.36

А. В. Орлянська, аспірантка

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СФЕРИ У ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ

У статті висвітлені особливості емоційно-вольової сфери у дітей раннього віку з порушеннями розумового розвитку (далі ПРР); обґрунтована необхідність психолого-педагогічного впливу на формування і розвиток емоційно-вольової сфери, зроблено висновки про необхідність спеціального корекційного психолого-педагогічного впливу на розвиток емоційно-вольової сфери у дітей з ПРР.

Ключові слова: порушення розумового розвитку, ранній вік, емоційно-вольова сфера.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. На сучасному етапі становлення та розвитку спеціальної освіти домінують постає проблема підбору підходів до навчання і виховання дітей дошкільного віку з порушеннями інтелектуального розвитку. Емоційно-вольова сфера є визначальною щодо розвитку інших сфер: особистісної, когнітивної та пізнавальної.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний стан спеціальної освіти в Україні характеризується поглибленою увагою вчених до вивчення проблеми навчання і виховання дітей з порушеннями розумового розвитку. Проблемі емоційно-вольового компоненту у формуванні особистості і поведінки у дітей з порушеннями розумового розвит-

ку у різні роки досліджували Л. Виготський, Д. Ісаєв, К. Левін, М. Матвєєва, Б. Пінський, В. Петрова С. Рубінштейн, Е. Сеген, В. Синьов, М. Хохліна, М. Царидзе та ін.

Розвиток дітей з ПРР залежить від багатьох чинників, як біологічної так і психологічної природи, і тісно пов'язаний з особливостями становлення, дозрівання емоційно-вольової сфери. У ранньому віці відбувається розвиток вольової сфери за двома напрямками: це становлення власних прагнень дитини; розвиток довільності, як здатності володіти собою, своєю зовнішньою і внутрішньою діяльністю. У онтогенезі воля і довільність розвиваються в нерозривній єдності і взаємозначають одне одного. Процес становлення вольової і довільної поведінки має єдину спрямованість, яка полягає в подоланні спонукальної сили

ситуативних впливів і стереотипних реакцій, в становленні здатності самостійно визначати свої дії і керувати ними.

Вчені (Д. Ісаєв, С. Рубінштейн, В. Петрова та ін.) вказували на залежність розвитку волі у дітей з ПРР від ситуації та власної ефективності. Діти безпосередньо реагують на зовнішні подразники, схильні до некритичного наслідування, їх діяльність позбавлена мети і сенсу.

У складній вольовій дії С. Рубінштейн визначає чотири стадії: стадія виникнення мотиву; стадія постановки мети; стадія обговорення та боротьби мотивів; стадія вирішення. Тому, виконання вольових дій залежить від розвитку мовлення, а саме – мовленнєвого планування і мовленнєвої регуляції. У ранньому віці дитина, розуміючи мовлення, використовує його у спілкуванні, проте ще не вміє виконувати за словесною інструкцією складні дії. Вказівки дорослого можуть спонукати почати дію або зупинити. Мовлення дитини раннього віку лише супроводжує дії і виражає їх результати, але ще не планує і не регулює їх. За результатами досліджень О. Лурія встановив, що регулююча функція мовлення у дітей з ПРР виявляється найбільш вразливою. Вчений зазначив, що діти не усвідомлюють своїх дій, не можуть їх пояснити.

Мета нашої публікації полягає в обґрунтуванні актуальності проблеми розвитку емоційно-вольової сфери дітей з ПРР. Завданням нашого дослідження є вивчення особливостей розвитку емоційно-вольової сфери дітей з ПРР.

Вклад основного матеріалу дослідження. Дітям з порушеннями розумового розвитку властиве різко виразне відставання у розвитку емоцій, волі, нестабільність почуттів, обмеження діапазону переживань, крайній характер проявів радості, засмучення, веселощів. Їхні емоції не залежать від структури порушення, тобто від належності дитини до певної клінічної групи.

До основних причин незрілості емоційної сфери у дітей з ПРР відносяться: порушення інтелекту, ускладнений процес формування соціальних потреб, несприятливі умови виховання. Порушення інтелекту призводять, до неадекватного емоційного реагування на ситуації, недоступні розумінню дитини; неспроможності усвідомлювати власні емоційні прояви, керувати ними. Крім емоційної незрілості, дітям характерні примітивні, повсюдні переживання. Діти з ПРР відчувають тільки задоволення або незадоволення власних потреб. Їхні емоції поверхові, нестійкі. Діти можуть безпричинно сміятись, негативні емоції виникають несподівано, набувають стійкого характеру. Майже у всіх дітей з ПРР спостерігається відсутність або значне зниження, у порівнянні з дітьми з нормальним розвитком, пізнавального інтересу. У ранньому віці дітям не цікаві власні іграшки, іграшки інших дітей, сюжетно-рольові ігри з ни-

ми. Вольова сфера характеризується слабкістю спонукань і ініціативи, відсутністю самостійності. Вчинки відрізняються імпульсивністю, нецільспрямованістю.

У поведінці спостерігається негативізм. Діяльність визначається потягами й афектами, а також у значній мірі ситуативними обставинами.

Вольова сфера знаходиться на початкових етапах формування. Тому що її становлення, як ми зазначали, безпосередньо пов'язано з появою мовлення, яке дозволяє дитині зрозуміти необхідність певного способу дії. Мотиваційна сфера у дітей з ПРР знаходиться на початковій стадії становлення. Їх інтереси тісно пов'язані з цікавістю виконуваної діяльності, мало інтенсивні, неглибокі, ситуативні, нестійкі, викликаються переважно фізіологічними потребами. Тому, тільки спеціальні, педагогічно спрямовані розвивальні умови дозволять сформувати правильну побутову поведінку, сформують необхідні навички і звички, а також дозволять дітям зробити перші кроки в напрямку контролю за своїми емоційними проявами.

Висновки. Отже, результати нашого дослідження переконливо доводять, що розвиток емоційно-вольової сфери у дітей з ПРР значною мірою впливає на розвиток інших сфер – особистісної, когнітивної та пізнавальної. Тому, виникає необхідність спеціального корекційного психолого-педагогічного впливу на розвиток емоційно-вольової сфери у дітей з ПРР, який буде здійснюватись батьками і педагогами саме в ранньому віці.

Список використаних джерел:

1. Ісаєв Д.Н. Отстающий в развитии ребенок. Как узнать, что ребенок отстает в развитии? Санкт-Петербург: Речь, 2012. 187 с.
2. Лурія А.Р. Язык и сознание / под редакцией Е.Д. Хомской. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1979. 320 с.
3. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини: підручник. Київ: Знання, 2008. С.217–246.
4. Матвеева М.П., Миронова С.П. Спеціальна психологія. Тексти. Частина I. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 1999. С.132-135.

The article highlights the features of the emotional-volitional sphere in young children with mental disorders, the necessity of psychological and pedagogical influence on formation and development of emotional-volitional sphere is substantiated, conclusions about the necessity of development of emotional-volitional sphere in children are made.

Key words: disturbance in mental development, early age, emotional and volitional sphere.

Отримано: 25.02.2019

УДК 159.9:378

Н. П. Панчук, кандидат психологічних наук, доцент

МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА СТАНОВЛЕННЯ ЖИТТЄВО-ПРОФЕСІЙНИХ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ

У статті розглядаються психологічні особливості становлення життєвих та професійних ціннісних орієнтацій, їх вплив на професійну реалізацію майбутнього вчителя. Встановлено, що загалом відчутною є орієнтація на життєві цінності. Суттєвих відмінностей в життєвих цінностях залежно від статі та місця проживання не виявлено.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, професійне становлення, мотивація, навчально-професійна діяльність.

Актуальність дослідження. Розуміння ціннісно-сміслової свідомості особистості як сукупності ціннісних орієнтацій, цінностей, установок підводить до визнання значущості процесу її становлення в ході навчання у виші. Період, коли особистість в процесі професійної підготовки входить в професійну діяльність є одним з важливих етапів формування особистості.

Дослідниками Ф. Бондаренко, Л.В. Долинською, З.С. Карпенко, Д.О. Леонтьєвим, В.М. Мицько, М.С. Пряжніковим, С.О. Ставицькою, Н.Ф. Шевченко, Н.В. Чепелєвою, М.С. Яницьким тощо вивчаються ціннісні орієнтації як елементи структури фахівця у процесі його професійного ста-

новлення. У зв'язку з цим уваги вимагає вивчення проблеми поєднання та доцільного застосування знань, технологій практичної діяльності з системою цінностей особистості, яка б відповідала професійній поведінці вчителя.

Мета дослідження – аналіз психологічних особливостей становлення життєво-професійних ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя, розкрити вплив місця проживання на становлення системи цінностей студентства.

Результати дослідження. Простежимо відмінності у виборі основних життєвих та професійних цінностей юнацтва залежно від основного місця проживання (див. *табл. 1, 2*).

Таблиця 1

Життєво-професійні цінності дівчат залежно від місця проживання

№ з/п	Зміст ЦО	Дівчата загалом		Міські дівчата		Сільські дівчата	
		абс. к-сть	%	абс. к-сть	%	абс. к-сть	%
1.	Активне, діяльне життя	8	23.5	6	27.3	2	16.7
2.	Життєва мудрість	9	26.5	5	22.7	4	33.3
3.	Здоров'я	27	79.4	16	72.7	11	91.7
4.	Цікава робота	14	41.2	8	36.4	6	50.0
5.	Володіння методикою викладання	4	11.8	4	18.2	0	0.0
6.	Навчання в педвузі	3	8.8	3	13.6	0	0.0
7.	Матеріально забезпечене життя	21	61.8	13	59.1	8	66.7
8.	Наявність вірних друзів	24	70.6	16	72.7	8	66.7
9.	Хороша атмосфера на роботі	12	35.3	7	31.8	5	41.7
10.	Суспільне визнання	2	5.9	2	9.1	0	0.0
11.	Пізнання	12	35.3	1	4.5	11	91.7
12.	Рівні можливості всім, справедливості	0	0.0	0	0.0	0	0.0
13.	Самостійність у судженнях і оцінках	4	11.8	3	13.6	1	8.3
14.	Свобода, незалежність у вчинках	7	20.6	45.4	22.7	2	16.7
15.	Щасливе сімейне життя (у батьківській родині)	15	44.1	9	40.9	6	50.0
16.	Творчість	6	17.6	6	27.3	0	0.0
17.	Впевненість у собі	15	44.1	8	36.4	7	58.3
18.	Розваги	13	37.6	8	36.4	5	41.7
19.	Спілкування	4	11.8	1	4.5	3	25.0
20.	Відчуття безпеки, захищеності	5	14.7	2	9.1	3	25.0
21.	Виховання дітей	8	23.5	4	18.2	4	33.3
22.	Вдячність батьків за учнів	1	2.9	0	0.0	1	8.3
23.	Боротьба з труднощами	3	8.8	1	4.5	2	16.7
24.	Спілкування з однодумцями	3	8.8	2	9.1	1	8.3
25.	Любов до другої людини, секс	19	55.9	13	59.1	6	50.0
26.	Можливість бути самим собою	12	35.3	7	31.8	5	41.7
27.	Любов до дітей	14	41.2	8	36.4	6	50.0
28.	Бажання залишити слід на землі	5	14.7	2	9.1	3	25.0
29.	Розуміння інших, любов до інших	8	23.5	6	27.3	2	16.7
30.	Реалізація та розвиток своїх здібностей	5	14.7	3	13.6	2	16.7
31.	Допомога батькам, дітям, чуйність	0	0.0	0	0.0	0	0.0
32.	Вміння розуміти дитину	11	32.4	5	22.7	6	50.0
33.	Пошук нових методів та засобів професійного зростання	1	2.9	1	4.5	0	0.0
34.	Почуття власної гідності	10	29.4	3	13.6	7	58.3
35.	Гарний зовнішній вигляд, охайність	9	26.5	8	36.4	1	8.3
36.	Майбутнє сімейне життя	22	64.7	14	63.6	8	66.7

Аналіз цінностей не виявив різниці у виборах міських та сільських дівчат по цінностях: «здоров'я» (1 ранг), «щасливе сімейне життя» (4 ранг), «розваги» (5 ранг), «майбутнє сімейне життя (окремо від батьків)» (2 ранг). Несуттєві відмінності є у виборі цінностей: «цікава робота» – в сільських 4 ранг, міських – 5 ранг. «Матеріально забезпечене життя» у сільських – 2 ранг, у міських – 3 ранг; «наявність вірних друзів» – у міських 1 ранг (поряд з ЦО «здоров'я»), у сільських – 2 ранг; у сільських «впевненість в собі» – (3 ранг), у міських – 5 ранг. «Любов до дітей» сільські ставлять на 4 місце, міські – на 5 місце. У міських дівчат не отримали вибору цінності: братерство, рівні можливості для всіх, справедливість; вдячність батьків за учнів; допомога дітям, батькам, чуйність. У сільських дівчат не отримали вибору: володіння методикою викладання; навчання у виші; суспільне визнання; рівні можливості для всіх, справедливість; творчість; допомога дітям, батькам, чуйність; пошук методів та засобів професійного зростання.

При аналізі життєвих цінностей дівчат залежно від місця проживання, суттєвих відмінностей не виявлено. Щодо професійних цінностей дівчат є відмінність, що полягає у наданні пріоритетності цінності "пізнання" сільськими. У сільських дівчат, нараховується більше професійних цінностей, які не отримали вибору: володіння методи-

кою викладання; навчання у виші; творчість; пошук творчих методів, засобів профзростання, що свідчить про невисокий рівень професійно-педагогічної спрямованості.

Розглянемо основні життєві та професійні цінності юнаків залежно від місця проживання (див. табл. 2).

Таблиця 2

Життєво-професійні цінності юнаків залежно від місця проживання

№ з/п	Зміст ЦО	Юнаки загалом		Міські юнаки		Сільські юнаки	
		абс. к-сть	%	абс. к-сть	%	абс. к-сть	%
1.	Активне, діяльне життя	10	27.8	10	38.5	0	0
2.	Життєва мудрість	14	38.9	10	38.5	4	40
3.	Здоров'я	34	94.4	24	92.3	10	100
4.	Цікава робота	8	22.2	8	30.8	0	0
5.	Володіння методикою викладання	0	0.0	0	0.0	0	0
6.	Навчання в педвузі	2	5.6	0	0.0	2	20
7.	Матеріально забезпечене життя	28	77.8	22	84.6	6	60
8.	Наявність вірних друзів	16	44.4	14	53.8	2	20
9.	Хороша атмосфера на роботі	8	22.2	6	23.1	2	20
10.	Суспільне визнання	18	50.0	14	53.8	4	40
11.	Пізнання	8	22.2	6	23.1	2	20
12.	Рівні можливості, справедливість	2	5.6	2	7.7	0	0
13.	Самостійність у судженнях і оцінках	6	16.7	6	23.1	0	0
14.	Свобода, незалежність у вчинках	10	27.8	8	30.8	2	20
15.	Щасливе сімейне життя (у батьківській родині)	12	33.3	8	30.8	4	40
16.	Творчість	0	0.0	0	0.0	0	0
17.	Впевненість у собі	10	27.8	8	30.8	2	20
18.	Розваги	12	33.3	12	46.2	0	0
19.	Спілкування	2	5.6	2	7.7	0	0
20.	Відчуття безпеки, захищеності	2	5.6	2	7.7	0	0
21.	Виховання дітей	12	33.3	8	30.8	4	40
22.	Вдячність батьків за учнів	2	5.6	0	0.0	2	20
23.	Боротьба з труднощами	8	22.2	8	30.8	0	0
24.	Спілкування з однодумцями	2	5.6	0	0.0	2	20
25.	Любов до другої людини, секс	20	55.6	12	46.2	8	80
26.	Можливість бути самим собою	0	0.0	0	0.0	0	0
27.	Любов до дітей	4	11.1	4	15.4	0	0
28.	Бажання залишити слід на землі	12	33.3	4	15.4	8	80
29.	Розуміння інших, любов до інших	8	22.2	6	23.1	2	20
30.	Реалізація, розвиток своїх здібностей	8	22.2	4	15.4	4	40
31.	Допомога батькам, дітям, чуйність	2	5.6	2	7.7	0	0
32.	Вміння розуміти дитину	8	22.2	4	15.4	4	40
33.	Пошук нових методів та засобів професійного зростання	2	5.6	0	0.0	2	20
34.	Почуття власної гідності	4	11.1	4	15.4	0	0
35.	Гарний зовнішній вигляд, охайність	12	33.3	10	38.5	2	20
36.	Майбутнє сімейне життя	16	44.4	10	38.5	6	60

За результатами дослідження: цінність «здоров'я» зайняла для всіх юнаків 1 ранг; «матеріально забезпечене життя» у міських – 2 ранг, у сільських – 3 ранг; «наявність вірних друзів» у міських – 3 місце, сільських – 5 місце; для сільських «хороша атмосфера на роботі» є більш значущою. «Розваги» для міських є більш пріоритетними. Не отримали жодного вибору або зайняли найнижчі місця: володіння методикою викладання; навчання у виші; творчість; вдячність батьків за учнів; спілкування з однодумцями; можливість бути самим собою; пошук нових методів та засобів професійного зростання (у міських юнаків); активне діяльне життя; цікава робота; володіння методикою викладання; рівні можливості для всіх, справедливість; самостійність як незалежність у судженнях і оцінках; творчість; розваги; спілкування з колегами, учнями, батьками учнів; відчуття захищеності; можливість бути самим собою; любов до дітей; допомога дітям, батькам, чуйність (у сільських юнаків). Отже, у сільських юнаків порівняно з міськими, рівень професійно-педагогічної спрямованості нижчий.

Висновки. Загалом відчутною орієнтація на життєві цінності. Суттєвих відмінностей в життєвих цінностях залежно від місця проживання не виявлено. Юнацтво, яке проживає у селі, менше, порівняно з міським, орієнтується на професійні цінності. Це пояснюється тим, що міська молодь, яка поступає до вишу, зробила цей вибір більш свідомо завдяки педкласам, підготовчим курсам тощо. Тоді як випускники сільської школи, мають зараз в більшості випадків установки «вихати з села». Більшість з них і не збирається повертатись в село працювати вчителем. Тому в сільських школах слід посилити роботу з профорієнтації та

формування професійної спрямованості учнів, зокрема, професійно-педагогічної.

The article deals with psychological peculiarities of the formation of life and professional values orientations, their influence on the professional realization of the future teacher. It is established that the tangible orientation is on the vital values. There were no significant differences in the values of life depending on gender and place of residence.

Key words: values, values orientations, professional formation, motivation, educational and professional activity.

Отримано: 25.02.2019

УДК 159.947.5

О. В. Савицька, кандидат психологічних наук, доцент

МОТИВАЦІЙНО-ЦІЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Стаття присвячена проблемі мотивації навчально-професійної діяльності студентів закладів вищої освіти. Автор описує результати порівняльного емпіричного дослідження мотивації навчально-професійної діяльності першокурсників та її зміни впродовж кількох десятиліть.

Ключові слова: мотивація навчально-професійної діяльності, прагматичний мотив, пізнавальний мотив, професійний мотив.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Навчально-професійна діяльність студента забезпечує становлення суб'єкта професійної діяльності, тобто передбачає як оволодіння технологічно складовою професійної діяльності, так і розвиток складних системних особистісних утворень. Мотивація є визначальною складовою будь-якої діяльності, дозволяє зрозуміти особливості протікання, спрогнозувати її результати, поведінку і стан людини, здійснити їх корекцію.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичний аналіз психологічних досліджень проблем мотивації (В.Г. Асєєв, В.І. Ковальов, О.М. Леонтьєв, Є.П. Ільїн, А.К. Маркова, С.Д. Максименко, А. Маслоу, Х. Хекхаузен та ін.) дозволяє стверджувати, що у сучасній психологічній науці склалася досить чітка система знань, яка описує природу, механізми формування, взаємодію, структуру мотивації та типологію мотивів, визначено місце та структура мотивації при породженні діяльності та з'ясовано її взаємозв'язки з різними психічними та особистісними феноменами, вивчено мотивацію різних видів активності та діяльності людини [1, с.115].

Найчастіше дослідниками вивчалася проблема мотивації навчальної діяльності учнів шкільного віку, здебільшого мотивація вибору професії старшокласниками, а також мотивація вибору конкретного навчального закладу.

З-поміж досліджень мотивації студентської молоді вирізняються, здійснені у 1981 р., дослідження Ф.М. Рахматуліної та М.В. Вовчик-Блакитної. Так, Ф.М. Рахматуліна виявила, що у першокурсників домінує професійний мотив, а на другому місці – пізнавальний мотив навчальної діяльності. За М.В. Вовчик-Блакитною, у першокурсників основним є престижний мотив (утвердження себе в статусі студента), на другому – пізнавальний інтерес, а на третьому місці – професійно-практичний мотив.

В ході досліджень А.М. Печнікова та Г.А. Мухіної (1996 р.) виявлено, що основними мотивами навчання студентів є «професійний» і «особистого престижу», менш значущі «прагматичні» (отримати диплом про вищу освіту) і «пізнавальні», водночас роль домінуючих мотивів змінюється на різних курсах. Так, на першому курсі провідним є «професійний» мотив [1].

Метою нашої статті є виявлення мотиваційно-цільових особливостей навчально-професійної діяльності першокурсників-майбутніх педагогів.

Вклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Реалізація поставленої мети нашого дослідження спиралася на такі основні положення: 1) діяльність та поведінка людини є полімотивованими; 2) можливі зміни складу мотивації, структури мотиваційної сфери, зміна питомої ваги та позиції окремих спонук в загальній структурі мотивації навчально-професійної діяльності [2].

Для з'ясування особливостей мотивації навчально-професійної діяльності першокурсників різних поколінь нами використовувалася методика «Мотивація навчання у вузі» (Т.І. Ільїна) [2, с.358-360], яка дозволяє виявити рівень сформованості трьох основних мотивів навчання у виші «набуття знань» (або пізнавальний), «оволодіння професією» (професійний) і «отримання диплому» (прагматичний). Опитувальник містить 50 тверджень, кожне з яких оцінюється за спеціальною шкалою у певну кількість балів (від 3,6 до 1 бала). Дослідження проводилося у два етапи: у 2005-2006 та 2018-2019 навчальних роках. У нашому дослідженні взяли участь 241 студентів (чоловічої та жіночої статі) 1 курсів педагогічних спеціальностей Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Отримані нами результати емпіричного дослідження дозволяють стверджувати наступне. У 2005-2006 н.р. у першокурсників переважала прагматична мотивація, найменше спонукала навчально-професійну діяльність пізнавальна мотивація. У 2018-2019 н.р. у структурі мотивів навчально-професійної діяльності домінує пізнавальна мотивація та практично зникла професійна мотивація.

За специфікою структури мотивації навчання було виявлено 4 групи студентів (див. *табл. 1*): група А – високомотивовані до навчання студенти, тобто ті, у кого всі три досліджувані мотиви мають високий рівень сформованості або один з трьох має середній, а два інші високий рівні сформованості; група В – середньомотивовані до навчання студенти, у яких виявлено середній рівень сформованості усіх трьох означених вище мотивів; група С – мономотивовані студенти. До цієї групи нами віднесені студенти, у яких простежується переважання лише однієї з зазначених категорій мотивації; група D – низькомотивовані до навчання студенти. У цю групу нами були віднесені ті, у кого було зафіксовано низький рівень сформованості двох або трьох мотивів.

Таблиця 1.

Розподіл першокурсників за рівнем сформованості мотивації (у %)

Навчальний рік	Група А	Група В	Група С	Група D
2005-2006	20,1	34,3	39,6	5,9
2018-2019	27	32,5	24,3	16,2

Як видно з *таблиці 1* спостерігається незначне зростання чисельності груп А (з 20,1% до 27%), тобто дещо збільшується кількість студентів з одночасно високим та середнім рівнями пізнавальної, професійної і прагматичної мотивації та значно зростає чисельність групи D (з 5,9% до 16,2%), тобто збільшується кількість студентів з низькою мотивацією до навчання. При цьому суттєво зменшується відсоток студентів, у яких переважає лише один з мотивів навчально-професійної діяльності (з 39,6% до 24,3%).

Викликає інтерес розподіл першокурсників за домінантним одним з мотивів. Отримані результати дозволяють стверджувати, що якщо професійна мотивація навчально-професійної діяльності студентів у першокурсників 2005-2006 н.р. недостатньо сформована (18,5%), то у сучасних студентів вона практично не представлена (11,1%). Спостерігається дзеркальна зміна провідного мотиву навчально-професійної діяльності студентів. Якщо у першокурсників у 2005-2006 н.р. – це був прагматичний мотив (отримання диплому) (50,6%), то у сучасних студентів – пізнавальний (оволодіння знаннями) (55,9%).

Аналіз структури мотивації студентів групи А за ознакою високого рівня сформованості двох і середнього рівня сформованості третьої складової мотивації, засвідчив, що у 2005-2006 н.р. поєднання високих рівнів сформованості пізнавальної і професійної, пізнавальної та прагматичної, професійної і прагматичної мотивації зустрічається приблизно однаково кількість разів, тоді як у сучасних студентів зустрічається поєднання лише пізнавальної та прагматичної (у 83%), а поєднання професійної і прагматичної мотивації (у 17%). Як бачимо сучасних першокурсників не цікавить отримання професії, а лише знань та поведінки – диплому.

Порівняння отриманих нами результатів з результатами досліджень проведених у 1981 та 1996 рр. виявили, що у 2005-2006 н.р. значно зросла кількість студентів, для яких центральною або домінуючою мотивацією навчання є прагматичний мотив, а у 2018-2019 н.р. домінуючим мотивом навчально-професійної діяльності першокурсників став пізнавальний мотив, чого не спостерігалося в згаданих дослідженнях.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок з даного напрямку. Отже, нами виявлено низький рівень професійної мотивації навчально-професійної діяльності сучасних першокурсників; у значній кількості студентів домінуючим стає один з провідних мотивів, питомо вага студентів з однаково низькими рівнями всіх складових мотивації зростає.

Ці висновки нашою думкою про необхідність цілеспрямованого формування професійної мотивації студентів в процесі навчання в університеті; про доцільність обов'язкового професійного відбору при вступі на педагогічні спеціальності та професійної орієнтації майбутніх абітурієнтів. Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у створенні програми психологічного супроводу формування професійної мотивації першокурсників.

Список використаних джерел:

1. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 512 с.
2. Семиченко В.А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека. Модульный курс психологии. Модуль «Направленность». (Лекции, практические занятия, задания для самостоятельной работы). Киев: Миллениум, 2004. 512 с.

The article is devoted to the problem of motivation of educational and professional activity of students of higher education. The author presents the results of a comparative empirical research of the motivation of educational and professional activities of freshmen and its changes for several decades.

Key words: motivation of educational-professional activity, pragmatic motive, cognitive motive, professional motive.

Отримано: 25.02.2019

УДК 376:616.896:364.622-785.4:7.02

М. М. Свідерська, аспірант

ЕЛЕМЕНТИ АРТ-ТЕРАПІЇ У ЛОГОПЕДИЧНІЙ РОБОТІ З ДІТЬМИ ІЗ АУТИЗМОМ

У статті описані способи використання елементів ізотерапії, казкотерапії, пісочної терапії, лялькотерапії у роботі логопеда з дітьми із аутизмом. Описано їхній позитивний вплив на встановлення контакту, розвиток мовленнєвої діяльності та подальшої соціалізації. Арт-терапія допомагає дітям зрозуміти свої внутрішні переживання та навчитися передавати їх оточуючим за допомогою мовлення та продуктів діяльності.

Ключові слова: діти з аутизмом, елементи арт-терапії, розвиток мовлення, логопедичні заняття.

Дітям з аутизмом характерні порушення соціальної взаємодії та комунікації. Часто виникає проблема встановлення контакту дитини з дорослим. Цей процес стає важким та тривалим, виникає потреба використання елементів психотерапії у роботі з дітьми. Діти з аутизмом мають труднощі передачі своїх бажань, наслідком цього є відмінність їхньої поведінки від загальноприйнятої у соціумі. Виникає потреба пошуку способів корекції небажаної реакції та налагодження мовленнєвої діяльності. Одним із таких способів є використання елементів арт-терапії. З її допомогою учні з аутизмом навчаються повідомляти оточуючим свої бажання, відчуття та переживання, що у подальшому допомагає їм налагодити зв'язки із іншими людьми. Методи арт-терапії, які використовують логопеди, психологи, дають можливість дитині з аутизмом не лише проявити свої почуття, але й налагодити контакт із оточуючими. Отже, вище висвітлене доводить актуальність теми публікації.

А. Хіл вперше використав термін арт-терапія, як спосіб впливу на психоемоційний стан людини. Багато науковців (О. Вознесенська, А. Захаров, Л. Калмикова, М. Кісельова, О. Копитін, В. Литвиненко, Є. Петрова, С. Рибаківа, О. Федій та ін.) вивчали та детально описували напрямки арт-терапії. Про використання її у роботі з дітьми із аутизмом писала Т. Скрипник; Ю. Селіванова досліджувала, як за допомогою арт-терапії соціалізувати дітей з аутизмом молодшого шкільного віку. Водночас, у вітчизняній літературі недостатньо описано, яким чином використовують елементи арт-терапії у логопедичній роботі з дітьми із аутизмом. Метою дослідження є теоретичний аналіз впливу елементів арт-терапії на мовленнєву діяльність та комунікацію дітей з аутизмом; визначення їх ролі у логопедичній роботі з цими дітьми.

Арт-терапія містить багато напрямків. Часто навіть батьки використовують їхні елементи, не усвідомлюючи цього. За допомогою правильного підбору завдань та осмисленого використання, можна допомогти дітям позбутися тривожності, змінити ставлення до себе та навколишнього світу, налагодити спілкування (вербальне і невербальне) та багато іншого.

М. Кісельова описує, як під час малювання (ізотерапія) учні переносять свої почуття на папір за допомогою олівців, пензля та ін., після чого намагаються вербалізувати намальоване [2]. Враховуючи те, що діти з аутизмом міркують образами, робота із малюнками допомагає їм впорядкувати зображення, кольори, форми. Під час роботи діти навчаються контролювати себе та свої емоції. Використання такої діяльності на початку заняття допомагає логопеду зрозуміти емоційний стан дитини та налагодити процес спілкування під час обговорення її роботи. Також спеціаліст контролює мовлення та допомагає встановити правильну послідовність висловлювань. Якщо школяр із аутизмом не бажає спілкуватися, можна перейти на невербальне спілкування з використанням малюнків.

Завдання із пластилінової логопедії використовують для розвитку дрібної моторики, творчості, стимуляції мовленнєвої діяльності (М. Кісельова). Цей вид роботи подобається учням і часто зацікавлює. Діти починають коментувати свої дії, звертатися до дорослого за допомогою [2]. Водночас, є недоліки роботи з пластиліном. Зокрема, потребує багато часу як сама робота, так і прибирання робочого місця; є категорія дітей з аутизмом, які бояться забруднити руки, або є вибірковими у тактильних відчуттях.

Цікавим є поєднання логопедом казкотерапії з пісочною терапією. Т. Грабенко і Т. Зінкевич-Євстигнеєва описують, як під керівництвом дорослого, діти обирають головних героїв,

створюють у піску простір для подальшої історії [4]. Під час роботи логопед звертається до дитини за допомогою у створенні сюжету, надаючи навідні запитання. Цими діями відбувається налагодження довірливих стосунків та стимуляція дитини з аутизмом до використання мовлення. Для подальшого позитивного налаштування до роботи, важливим є хороше закінчення казки, де добро перемагає. Така робота допоможе дитині розкрити свої мовленнєві здібності, навчитись правильно та послідовно висловлювати свою думку.

Використання лялькотерапії логопедом також допомагає налагодити спілкування через третю особу. Якщо дитина з аутизмом не йде на контакт, можливе використання ляльки, яка буде надавати їй інструкції та спілкуватись. О. Федій рекомендує дати можливість дитині обрати ляльку або допомогти виготовити її, задля кращого пізнання внутрішнього стану учня [4]. Робота із пальчиковими ляльками розвиватиме і дрібну моторику. За умови їх використання хорошим доповненням є казкотерапія. Дитина включається в роботу логопеда, одягає на пальчики героїв, які їй сподобались, тим самим стає активним учасником казки.

Корекційна ритміка як вид активної музичної терапії використовується на логопедичних заняттях з метою розвитку загальної та дрібної моторики. Повторення певних рухів з мовленнєвим супроводом корегують та розвивають моторну сферу дітей [2; 4]. В. Литвиненко надає особливого значення використанню методів логопедичної ритміки під час роботи з дітьми із фонетико-фонематичним недорозвиненням мовлення [3]. Водночас, її використання є найбільш ризикованим у роботі з дітьми із аутизмом серед перелічених. Потрібно враховувати поріг слухової чутливості, який у більшості дітей з аутизмом є досить різним.

Отже, запровадження елементів арт-терапії є альтернативним методом встановлення контакту, налагодження

мовленнєвої діяльності з дитиною та кращого розуміння її поведінки. Використання таких елементів допоможе провести логопедичне заняття у цікавій формі та розкрити нові можливості учнів з аутизмом. Потрібно врахувати індивідуальні особливості кожної дитини для побудови комфортного середовища та налагодження довірливих стосунків. Перспективою подальшого розвитку є розробка завдань з використанням елементів арт-терапії з метою розвитку комунікативної діяльності дітей з аутизмом.

Список використаних джерел:

1. Грабенко Т.М., Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. Чудеса на песке. Песочная игротерапия. Санкт-Петербург: Институт специальной педагогики и психологии. 1998. 50 с.
2. Киселева М.В. Арт-терапия в работе с детьми: руководство для детских психологов, педагогов, врачей и специалистов, работающих с детьми. Санкт-Петербург: Речь. 2006. 160 с.
3. Литвиненко В.А. Корекція фонетико-фонематичного недорозвинення мовлення дітей дошкільного віку засобами арт-педагогіки: навч.-метод. посіб. Суми: ПП Кудраков С.Г. 2011. 144 с.
4. Федій О.А. Естетотерапія: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури. 2007. 256с.

The article describes methods of using elements of isotherapy, fairy-tale therapy, sand therapy, lalotherapy in the work of the speech therapist with children with autism. Their positive influence on establishing contact, development of speech activity and further socialization is described. Art therapy helps children understand their inner experiences and learn to convey them to others through speech and product activities.

Key words: schoolchildren with autism, isotherapy, fairy-tale therapy, sand therapy, lalotherapy, speech therapy classes.

Отримано: 25.02.2019

УДК 159.9-61.06

В. М. Сич, кандидат психологічних наук, доцент

ОСНОВНІ ФОРМИ ТА МЕТОДИ РОЗВИТКУ МОТИВАЦІЇ НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті здійснено аналіз основних форм та методів розвитку мотивації навчання майбутніх фахівців в умовах соціокультурного середовища.

Ключові слова: культура, соціум, соціокультурне середовище, студентство, форми розвитку мотивації навчання.

Постановка проблеми. На погляд, Ю.Р. Вишневсько-го, особливістю сучасного студентства є те, що «процес його включення в суспільне життя йде не тільки через навчальну діяльність і професійну підготовку, а й шляхом формування незалежних матеріально-побутових умов, нових форм прояву власної активності і шляхом вибору форм соціальної взаємодії» [1].

Необхідною умовою успішної діяльності студента є освоєння нових для нього особливостей навчання у вузі, що усуває відчуття внутрішнього дискомфорту і блокує можливість конфлікту з середовищем. З вступом до навчального закладу для молодшої людини практично закінчується період вибору професії, від курсу до курсу йде процес її коригування. Разом з тим на 2 і 3 курсах нерідко виникає питання про правильність вибору навчального закладу, спеціальності та професії. Е.Ф. Зеєр зазначає, що у багатьох студентів «виникає невдоволення окремими предметами, з'являються сумніви в правильності професійного вибору, падає інтерес до навчання. Спостерігається криза професійного вибору... За рідкісним винятком ця криза долається зміною навчальної мотивації на соціально-професійну. Посилюється з року в рік професійна спрямованість навчальних дисциплін знижує незадоволеність майбутньою професією» [2].

Мета дослідження полягає у визначенні основних форм та методів розвитку мотивації навчання майбутніх фахівців в умовах соціокультурного середовища.

Результати дослідження. За даними дослідження на мотивацію навчання негативно впливають: 1) нестача під-

ручників і методичної літератури, що обмежує доступність освіти та її якість; 2) велика навчальне навантаження, особливо у старшокурсників і студентів-заочників, що доповнюється ще й незручно складеним, з точки зору студентів, розкладом; 3) відсутність сучасного обладнання, технічних засобів, навички роботи з якими, на думку студентів-техніків і економістів, зробили б їх більш конкурентоспроможними на ринку праці; 4) не пристосовані до занять аудиторії, що вимагають ремонт, оснащення новими меблями, обладнанням.

До чинників, що здійснюють позитивний вплив на мотивацію навчання, студенти віднесли: високий професіоналізм викладачів і цікавий виклад матеріалу; можливість проявляти ініціативу; відносини з товаришами (схожість інтересів, проведення спільного дозвілля, і як наслідок хороших відносин, можливість переписати один у одного лекцію або самостійну роботу, що задана викладачами); велика кількість навчально-методичного матеріалу та навчальної літератури, що дозволило б краще готуватися до занять, особливо студентам-заочникам.

Основними формами навчальної роботи, що задовольняють пізнавальні потреби студентів переважно є: лекції; практичні заняття; навчальні ігри; тести.

Проте студенти практично не аналізують отриману в процесі лекції інформацію і рідко задають питання, в той час як характерною особливістю лекції становить її діяльність на основі, взаємодія між студентами і педагогом. На думку студентів, в більшості випадків на лекції відсутній зворотний зв'язок. Таким чином, в вузі закріплюється звичка до пасивного способу отримання знань, небажання і невміння

частини студентів проявляти самостійність і ініціативу. Причин, що знижують активність студентів на лекціях чимало: втомно, незручно складений розклад, не пристосовані до занять аудиторії і т.п. Але, на наш погляд, найбільш важливою причиною є звичка до пасивного способу отримання знань і небажання виділятися серед студентів своєї групи, в той час як для засвоєння інформації обов'язковими є власна активність студента і його самостійність.

Викладачі вказують, на те, що застосовують такі форми роботи – лекції, семінарські заняття, тести, навчальні ігри, робота в команді, індивідуальна практична робота. При цьому викладачі віддають перевагу індивідуальній практичній роботі зі студентами, що дозволяє визначити рівень засвоєння матеріалу кожним з них, в той же час студенти віддають перевагу роботі в команді, не бажаючи виділятися серед інших.

Важливим показником загальної мотивації навчальної діяльності та пізнавальної активності студентів є їх участь у науковій роботі ВНЗ. Це найпоширеніший вид наукової роботи серед студентів. На другому місці знаходяться ділові ігри. Варто зазначити, що у підвищенні мотивації студентів до наукової роботи важлива роль належить викладачам і адміністрації вузу, які повинні створювати умови для розвитку науки у ВНЗ, пояснювати важливість і необхідність такої роботи, розвивати ефективну систему винагород творчо налаштованих на наукову діяльність студентів.

Ще одним напрямом, що дозволяє судити про мотивацію навчання, є ставлення студентів до виробничої практики. Це дозволяє не тільки виробити певні вміння і навички, а й виконувати курсові роботи із залученням практичного матеріалу, отриманого під час проходження практики. Але є і такі студенти, які вважають, що практика нічого не дає, і проходять її формально.

До умов підвищення інтересу до навчання студенти відносять, насамперед, відносини з викладачами, які, на думку студентів, повинні стати більш гуманними, поважними, крім того, викладачі повинні володіти великим професіоналізмом, вміти зацікавлювати студентів вивченням свого предмета.

Також студенти хотіли б збільшення числа спортивних, комп'ютерних та інших секцій і клубів за інтересами всередині свого навчального закладу, а також більше вільного часу для відпочинку. Студенти незадоволені оснащенням і станом навчальних аудиторій, наголошують на необхідності їх ремонту, оновлення меблів, оснащення

комп'ютерних класів більш сучасним обладнанням, що підвищить інтерес до занять.

Поліпшення форм навчальної роботи, на думку студентів, повинно включати більше практичних занять. Студенти пропонують проводити заняття, де можливо, у вигляді гри, круглих столів, практикумів з фахівцями відповідного профілю.

Ефективність і результативність навчальної діяльності студентів багато в чому визначається складною системою мотивів, яка розвивається як на основі раніше сформованих потреб, інтересів, здібностей, так і під впливом соціокультурного середовища.

Висновки. Отже, основними формами навчальної роботи, що задовольняють пізнавальні потреби студентів, є, переважно, лекції, практичні заняття, навчальні ігри, тести, тобто ті, які застосовуються викладачами вузів. Важливим показником загальної мотивації навчальної діяльності та пізнавальної активності студентів є їх участь у науковій роботі ВНЗ, у виробничій практиці. Найпоширенішим серед студентів є участь в студентських конференціях і в ділових іграх.

Безліч об'єктивних чинників соціокультурного середовища, що включають відносини з викладачами, оснащення навчальних аудиторій, взаємини в навчальній групі, різноманітність форм навчальної роботи, інформаційні ресурси, економічні умови, в яких знаходиться сам студент, впливають на мотивацію навчання студентів. Але при цьому більшість студентів забуває, що основна мета будь-якої освіти – навчити людину самостійно мислити, озброїти його інструментом для дослідження обраного предмета, професії. Досягнення цієї мети неможливо уявити без активності самого студента, зацікавленого в результаті свого навчання.

Список використаних джерел:

1. Вишневицкий Ю.Р., Шапко В.Т. Студент 90-х – социокультурная динамика / Социс. 2000. № 12. С.56-63.
2. Зеер Э.Ф. Психология профессий. Москва: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 336 с.

The article analyses the main forms and methods of developing the motivation of training future specialists in the conditions of the socio-cultural environment.

Key words: culture, society, socio-cultural environment, students, forms of motivation development training.

Отримано: 25.02.2019

УДК 159.9.072.53(076)

Р. Т. Сімко, кандидат психологічних наук, старший викладач

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АКТИВНОСТІ ЛЮДИНИ

У статті розглянуто основні підходи щодо поняття активності психіки суб'єкта діяльності. Встановлено, що джерелом активності особистості є її різноманітні потреби. Тобто активність людини зумовлюється потребами, які мають як суспільний, так і особистісний характер.

Ключові слова: особистість, активність, діяльність, потреби, психіка.

Процес життя можна розглядати як безперервну реалізацію живими істотами активності. Людина з самого свого початку існування є суб'єктом складної як внутрішньої, так і зовнішньої активності, які нероздільно пов'язані між собою та взаємодоповнюють одна одну [3].

Активність є всезагальною характеристикою живих істот, яка зумовлюється їх потребами і спрямовується на задоволення цих різноманітних потреб. Під потребою в психології розуміють стан живої істоти, який відображує її залежність від актуальних умов існування та породжує активність щодо останніх. Водночас існують кардинальні відмінності між співвідношенням активності та потреб у тварин і людини. Активність тварин безпосередньо спрямовується на задоволення конкретної потреби, яка не тільки спонукає живу істоту до тієї чи іншої поведінки, а й визначає її форми. Тобто, потреби у тварин прямо визначають як відображувальні (що виділяє психіка з навколишнього середовища) так і регуляторні функції психіки (які

дії обираються та регулюються). Активність людини зумовлюється потребами, які мають як суспільний так і особистісний характер. Отже, не сама по собі потреба, як така, а суспільно прийнятні способи її задоволення визначають ті форми поведінки, що обирає особистість. Потреби людини формуються поступово, у процесі її виховання, у процесі постанови особистості [3].

Все різноманіття потреб людини умовно можна розрізнити за їх походженням та предметом. За походженням потреби можуть бути природними (вода, їжа, сон, захист від холоду та спеки, особа протилежної статі) і культурними (ложка, стілець, стіл, ліжко та інші продукти людської культури) Без задоволення природних потреб людина загине, чи не буде продовження роду. Без задоволення культурних потреб людина буде жити, але щось людське в неї буде втрачено. За предметом потреби можуть бути матеріальними (одяг, житло, предмети побуту, засоби виробництва тощо) і духовними (залежність від продуктів суспільної

свідомості – читати газети і журнали, читати книжки, дивитися спектаклі та фільми, слухати музику). Перераховані потреби взаємопов'язані між собою [3].

В сучасній літературі В.А. Петровський, розглядаючи людину як суб'єкта, виділяє внутрішні та зовнішні характеристики будови її активності. Для розуміння внутрішньої організації активності автор аналізує її мотиваційну, цільову та інструментальну основи. У зовнішній організації активності виокремлюються три основні «прошарки»: цілісний словесний акт поведінки, предметну дію, операції (відповідно до трьох складових внутрішньої організації). Зовнішня і внутрішня організації активності, з їх компонентами, утворюють єдність. Залежність внутрішніх факторів активності від її зовнішніх проявів, як підкреслює автор, характеризують феномени опредмечування потреб, випробовування цілі дією, функціональної фіксованості. Отже, характеристики активності взаємо-проникають одна в одну [3].

Ця складна система сама перебуває в русі, об'єднуючи в собі безліч динамічних проявів, виявляє свою динаміку, або, як уточнює автор, володіє якістю саморуку [1, с.288].

Водночас, В.Л. Хайкін зазначає: «При всьому тому, що поняття активності – одне з найбільш часто вживаних у різній літературі (психологічній, філософській, історичній, економічній та ін.) в різних поєднаннях і зв'язках – активність як діяльність, активність поведінки, активність особистості, активна діяльність, психічна активність, інтелектуальна, творча, соціальна активність, активна особистісна позиція, активність суспільства і т. ін., – до цього часу немає єдиного загальноприйнятого визначення активності на рівні теоретичного поняття» [2, с.4].

Що ж до сучасного розуміння активності особистості, яка необхідна для діяльності, спілкування навіть споглядання, то в різних наукових школах провідними вважають різні її джерела. Активність людини у психоаналітиків зумовлюється інстинктивними спонуканнями (в основному – це статевий інстинкт та інстинкт агресії). Тобто активність в їх теоріях трактується як біологічна сила і протиставляється суспільству. Останнє своїми заборонами обмежує потяги. У неофрейдизмі (А. Карднер, Е. Фромм, К. Хорні) послідовники З. Фрейда відмовилися від безперечного пріоритету сексуальних спонукань і намагалися відійти від надмірної біологізації джерел активності, здійснивши спробу віднайти її витoki в залежності особистості від се-

редовища. У гуманістичній психології (А. Маслоу) на перший план виступає безперервне прагнення людини до самоактуалізації, до самовираження, яке і детермінує її активність. У радянській психології така спрямованість концепцій західних персонологів на самовдосконалення особистості викликала критику. Натомість пропонувалось звертати увагу на соціальну необхідність проведення змін у світі. У процесі реалізації останніх буде змінюватись і особистість. Джерелом активності особистості, відповідно до поглядів Ф. Енгельса, вважаються її різноманітні потреби. А під потребою у вітчизняній психології, як вже зазначалося, розуміють стан живої істоти, в якому виявляється її залежність від конкретних умов існування.

В.А. Петровський наголошує на тому, що активності притаманна причинність особливого типу «... положення «поміж» детермінованістю з боку подій минулого (стимул) і – образів потрібного майбутнього (ціль)» [1, с.274]. І дещо далі про те, що необхідно «... адекватно осмислити своєрідність такого типу причинності, яка приховується за феноменом активності людини. Мова йде про актуальну причинність, про детермінуюче значення моменту на відміну від інших форм детермінації, чи це детермінація з боку минулого (звичайні причинно-наслідкові відношення: діюча причинність), чи з боку можливого майбутнього (у вигляді цільової причинності)» [1, с.275].

Список використаних джерел:

1. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии. Москва: ИНФРА-М, 1999. 528 с.
2. Хайкин В.Л. Активность (характеристики и развитие). Москва: Моск. психол.-соц. ин-тут; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2000. 448 с.
3. Шинкарук А.І., Шинкарук В.А., Сімко Р.Т. Психологія діяльності: навчальний посібник / за заг. ред. А.І. Шинкарука. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. 208 с.

The article deals with the main approaches to the concept of subject's psyche activity. It is established that the source of activity of the individual is its various needs. That is, human activity is predetermined by needs that have both social and personal character.

Key words: personality, activity, action, needs, psyche.

Отримано: 25.02.2019

УДК 159.9

Н. С. Славіна, кандидат психологічних наук, доцент

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ

Юнацький вік – дуже відповідальний етап розвитку у житті школяра, коли завершується морфофункціональне дозрівання організму, відбуваються суттєві зміни його особистості, психологічне та соціальне дорослішання. Згідно з періодизацією, прийнятою у віковій фізіології, юнацький вік у дівчат починається в 16 років, у хлопців – у 17 років. У школярів юнацький вік припадає на старші класи, коли виникають значні труднощі, пов'язані з інтенсивним учбовим навантаженням та емоційним напруженням, минучим під час вибору професії і підготовки до вступу до дорослого життя.

Ключові слова: старші школярі, юнацький вік, дозрівання, розвиток, психологічне та соціальне дорослішання.

У вітчизняній науці прийнято розглядати юність як самостійний період розвитку людини, його особистості та індивідуальності. І.С. Кон визначає юність у межах 14-18 років, зазначаючи при цьому, що перехід від дитинства до дорослості звичайно поділяють на два етапи: підлітковий вік (отроцтво) та юність (ранню і пізню). Однак хронологічні межі цих вікових груп часто визначають зовсім порізно. Наприклад, у вітчизняній психіатрії вік від 14 до 18 років називається підлітковим, в психології ж 16-18-річних вважають юнаками Але частіше їх звужують до 15-17 років, і тоді юнацький вік фактично співпадає зі старшим шкільним віком, з періодом навчання у старших класах середньої загальноосвітньої школи [2].

Під віковими особливостями розуміють характерні для того чи іншого періоду психологічні особливості, що мають тенденцію до прояву в поведінці всіх представників даного вікового етапу. І.В. Дубровіна зазначає, що основним особистісним новоутворенням юнацького віку є пси-

хологічна готовність до самовизначення та процес формування цього новоутворення.

Разом із тим, психологічна готовність визначається не стільки завершенням формування психологічних структур і якостей, скільки певною зрілістю особистості, тобто сформованістю психологічних утворень і механізмів, що забезпечують можливість безупинного зростання особистості зараз і в майбутньому. Самовизначення – центральне питання у ранньому юнацькому віці. Усвідомлення свого місця у майбутньому, своєї життєвої перспективи Л.І. Божович вважала центральним моментом психічного та особистісного розвитку в цьому віці [1].

Найважливіша психологічна умова для виникнення і розвитку життєвих перспектив учнів – їх ціннісні орієнтації. Великі зміни у власному організмі та зовнішності, пов'язані зі статевим дозріванням, певна невизначеність положення (вже не дитина, але ще й не дорослий), ускладнення життєвої діяльності та розширення кола осіб з якими юнак мусить

узгоджувати свою поведінку – все це різко активізує у юнацькому віці ціннісно-орієнтовану діяльність. Наявність певної системи цінностей особистості є необхідною психологічною умовою для формування зрілих життєвих планів, особистісного й професійного самовизначення юнаків [1].

Ціннісні орієнтації – це елементи структури особистості, що характеризують змістовну сторону її спрямованості. У формі ціннісних орієнтацій у результаті визначення цінностей фіксується істотне, найбільш важливе для людини. Ціннісні орієнтації – це стійкі, інваріантні утворення моральної свідомості – основні його ідеї, поняття, «ціннісні блоки», компоненти світогляду, що виражають суть моральності людини, а виходить, і загальні культурно-історичні умови й перспективи. Зміст їх мінливий і рухливий. Система ціннісних орієнтацій виступає «згорнутою» програмою життєдіяльності і служить підставою для реалізації визначеної моделі особистості.

У ряді досліджень відмічається, що юнацький вік сензитивний, дуже сприятливий для утворення ціннісних орієнтацій як стійкої якості особистості, що сприяє становленню світогляду учнів, їх ставленню до оточуючої дійсності.

Розглядаючи у цілому особливості формування ціннісних орієнтацій у старшому шкільному віці, вчені стверджують, що цей необхідний та важливий елемент особистісної структури повністю сформований лише у одній третині юнаків та дівчат. У третині школярів юнацького віку ціннісні орієнтації лише тільки починають формуватися і не можна стверджувати, що вони перетворилися на стійку якість особистості. Значна частина старшокласників не повністю усвідомлює своєї життєвої позиції, не визначила свого особистого ставлення до цінностей оточуючого світу [2].

Старшокласника традиційно прийнято розглядати як особу, що «стоїть на порозі» дорослого життя, сповненого планів та сподівань, зверненого у майбутнє. Аспект професійних планів та намірів випускників середніх шкіл неодноразово й у різних контекстах досліджувався педагогами, психологами, соціологами. Вперше виникаючи у підлітковому та ранньому юнацькому віці, життєвий план відіграє надзвичайно важливу роль у становленні мотиваційно-потребової сфери, піднімаючи особистість на новий, більш високий рівень розвитку.

Перспективу у часі, як план уявлень про майбутнє життя, автори розглядають як одну з центральних у старшому шкільному віці інстанцій, що опосередковує діяльність людини, що впливає на зміст та функціонування мотиваційно-потребової сфери особистості.

У старшокласників найбільш часто зустрічаються мотиви, пов'язані із власною особистістю; достатньо великий відсоток становлять мотиви саморозвитку. Мотиви розвитку власних здібностей, потенцій у галузі навчання яскравіше виражені у 10-класників, ніж у 9-класників. Мотивація, пов'язана з майбутньою професійною діяльністю і роботою, виражена слабо. Таким чином, найбільш характерною є мотивація, направлена на власну особистість, Я старшокласників. Друге місце займає мотивація спілкування, і нарешті третє місце належить діловій мотивації, пов'язаній з реалізацією учбових та інших задач. Одночасно окреслюється тенденція до відносного зростання від 9 до 10 класу діловій мотивації за рахунок деякого зниження мотивації спілкування. Носіями цієї тенденції виступають перш за все юнаки, в той час як дівчата консервативно утримують пріоритет збереження значущості мотивації спілкування [1].

Емоційні властивості ранньої юності мають різноманітні форми прояву. Це найбільш високий, в порівнянні з іншими віковими групами, рівень тривожності у всіх сферах спілкування, продовження диференціації за силою емоційної реакції, більша екстравертованість, менша імпульсивність і емоційна збудливість, більша емоційна стійкість в порівнянні з підлітками. Похідними від них є втрата юнаками інтересу до навчання, зниження успішності навчальної діяльності, виникнення міжособистісних конфліктів, внутрішніх суперечностей і криз тощо.

Розв'язання проблем емоційного становлення молоді вимагає проведення всебічного дослідження особливостей перебігу та процесу формування емоційної стійкості у старших школярів. Емоційна стійкість в сучасній науковій літературі визначається як стійка характеристика індивідуальності, як складова темпераменту, важлива на рівні із психічною активністю.

При виборі професії тією чи іншою людиною, як правило, власні риси характеру та особистісні якості не враховуються у достатній мірі або й взагалі не приймаються до уваги. Старшокласники дуже часто не знають, чого вони хочуть, який фах обрати. Знання про велику кількість професій не роблять їх насправді значущими для професійного самовизначення. Реальними альтернативами вони стають лише тоді, коли набувають особистісного смислу і вписуються у контекст власного життєвого світу.

Висновки. Вивчення особливостей перебігу та процесу формування професійного самовизначення в старшому шкільному віці дозволить виявити професійну спрямованість особистості раннього юнацького віку, мотиви вибору професії. Така робота стає необхідною передумовою для оптимізації процесу особистісного самовизначення у ранньому юнацькому віці, що має на меті формування гармонійно розвинутої, творчої особистості через трансформацію всього навчально-виховного процесу системи освіти, переорієнтацію на особистість, урахування її індивідуально-психологічних і вікових особливостей.

Список використаних джерел:

1. Круглов Б.С. Роль ценностных ориентации в формировании личности Школьника // Психологические особенности формирования личности школьника. Москва: Просвещение, 2000. С.4–15.
2. Кон И.С. Психология старшеклассника. Москва: Просвещение, 1982. 245с.
3. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту / под ред. И.В. Дубровиной. Москва: Просвещение, 1987. 181 с.

Youth age is the very responsible stage of development in life of schoolboy, when the morphofunctional ripening of organism is completed, there are substantial changes of his personality, psychological and social maturing. According to the division into periods, accepted in age-old physiology, youth age for girls begins in 16, for guys-in 17. For schoolchildren youth age is on higher forms, when the considerable difficulties, related to the intensive educational loading and emotional tension inevitable during the choice of profession and preparation to the prelude of adult life, are.

Key words: senior schoolchildren, youth age, ripening, development, psychological and social

Отримано: 25.02.2019

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН ДОШКІЛЬНИКІВ У РІЗНОВІКОВІЙ ГРУПІ ДНЗ

У статті обґрунтовано систему методичних прийомів та діагностичних методик для визначення рівня сформованості міжособистісних взаємин дітей в умовах різновікового спілкування. Проаналізовано погляди психологів на особливості міжособистісних взаємин дошкільників різного віку.

Ключові слова: міжособистісні взаємини, різновікові взаємини, різновікова група, методичні прийоми, діагностичні методи.

Постановка проблеми. У «Базовому компоненті дошкільної освіти в Україні» зазначено, що для особистісного становлення дитини особливе значення має спілкування, яке є найважливішим фактором перетворення новонародженого індивіда в соціальну істоту. Дитина дошкільного віку має оволодіти вміннями спілкуватися з однолітками, з молодшими та старшими за себе дітьми. Незважаючи на багатогранність вивчення проблеми міжособистісних взаємин, ученими недостатньо уваги приділяється проблемі розвитку дітей, що виховуються у різновікових групах дошкільного навчального закладу і, зокрема, дослідженню особливостей ігрової діяльності дошкільників різного віку. Тобто, потреба дошкільної освіти у розробці психологічно обґрунтованої системи виховних впливів для формування позитивних різновікових взаємин дітей є досить актуальною.

Мета статті: науково-теоретичне обґрунтування комплексу методів вивчення особливостей спілкування дітей в різновікових групах дошкільного навчального закладу.

Вклад основного матеріалу. Під час вивчення особливостей міжособистісних взаємин дітей в різновікових групах дошкільного навчального закладу увага концентрувалася перш за все на розробці критеріїв оцінювання розвитку різновікового спілкування досліджуваних. Вихідними концептуальними засадами у визначенні даних критеріїв виступили позиції вітчизняних вчених. Одним із основних критеріїв спілкування фахівці виділяють потребу дошкільників у взаємодії з іншими дітьми. У психологічних дослідженнях Л. Галігузової, Д. Годовікової, О. Запорожця, О. Леонтєва, М. Лісної, Д. Ельконіна підкреслюється значущість даної потреби для особистісного розвитку дитини. Наголошується, що потреба дітей у спілкуванні не народжується спонтанно, а складається у ранньому віці на основі спілкування і взаємин з дорослими та під їх впливом [1; 3; 4]. Доведено, що дана потреба має єдину природу незалежно від того, який вік дитини [4; 5]. Показано, що спрямованість дитини на однолітка має на меті залучити його у процес спілкування [3; 6].

На думку психологів (С. Ладивір, Т. Репіної, Ю. Приходько, А. Счастної), з віком у дошкільників актуалізується потреба в поширенні кола спілкування з ровесниками, зростає бажання вступати з ними у контакти, збільшується інтенсивність спілкування [2].

Визначаючи наступний критерій різновікових взаємин – емоційне ставлення дітей один до одного, ми базувалися на твердженні науковців: Г. Андрєєвої, О. Бодальова, О. Кононко, С. Ладивір, Л. Уманець про те, що спілкування є втіленням ставлень дітей один до одного, до спільної діяльності та її результатів [3], воно не може бути успішним і тривалим, якщо наміри і почуття одного з партнерів не знаходяться адекватного відгуку в іншого [1; 4], якщо не враховується можлива реакція на власні дії [2].

Слушною є думка М. Лісної, Т. Репіної, Ю. Приходько, А. Счастної про те, що в процесі спілкування дошкільник прагне встановити з оточуючими емоційно забарвлені взаємини [3]. Емоційним компонентом спілкування вважається: емоційний відгук, чутливість до інших дітей, прояви уваги до їх дій [2]. Проявами емоційного стану дитини є експресивні засоби спілкування, які можуть бути індикатором ставлення однієї дитини до іншої, виявляючи прихильність чи неприязнь дітей один до одного [6].

Визначаючи третім критерієм різновікового спілкування дошкільників ініціативу його учасників, ми виходи-

ли з розуміння, що спілкування є діяльністю, яка складається з ланцюга безупинних дій, таких як говоріння, слухання, сприйняття партнера, участь у розмові [2].

Дійсна природа спілкування виявляється через діалогічність мовної діяльності, коли виникає ланцюг логічних і змістовно пов'язаних мовних висловлювань безпосередньо контактуючих людей, у якому репліка одного продовжує розкривати смисл виголошеного іншим [2].

В. Авраменковою, Т. Репіною, О. Смірною, Т. Ушаковою, С.Г. Якобсон доведено, що починаючи з середнього дошкільного віку головним змістом спілкування стає ділове співробітництво, коли діти зайняті спільною справою, яка вимагає співвідношення дій і врахування активності партнерів для досягнення спільного результату [1; 6]. Активність у спілкуванні залежить від успішності в діяльності, коли діти починають реалізовувати свої намагання [2]. Успішність у спілкуванні залежить від наявності комунікативних умінь: вміння встановлювати контакти з іншими дітьми, спільно діяти, вести бесіду, проявляти ініціативу (К. Карасьова, С. Кулачківська, С. Ладивір).

М. Лісіна та Т. Репіна виділяють дві основні категорії спілкування – ініціативні акти і відповідні дії партнерів. Поведінковим компонентом спілкування О. Смірнова вважає здатність дітей до співробітництва, спільної діяльності та ініціативності у спілкуванні.

Виходячи з того, що процес спілкування потребує від суб'єктів спілкування вміння слухати та сприймати партнера, розуміти його точку зору (Т. Антонова, Л. Галігузова, К. Карасьова, О. Кононко, Є. Суботський). Тому, як четвертий критерій різновікового спілкування дітей, ми виділяємо увагу до партнера, чутливість до його дій.

Виходячи із вищезазначеного, можливо визначити чотири критерії здатності дошкільників до різновікового спілкування: потреба дитини в різновіковому спілкуванні; емоційне ставлення дитини до партнера іншого віку; ініціатива дітей в процесі спілкування; прояви уваги дитини до партнера іншого віку, чутливості до його дій.

Висновки. Комплекс розроблених критеріїв дослідження здатності дошкільників до різновікових взаємин є достатнім для розкриття психологічних особливостей міжособистісних взаємин дітей в умовах різновікових груп дошкільного навчального закладу, оскільки його застосування дає змогу отримати розгорнуту картину характеру взаємин дітей в умовах різновікової групи дошкільного навчального закладу та виявити закономірності цього процесу. Зміст кожного з обраних критеріїв забезпечує досягнення загальної мети дослідження.

Список використаних джерел:

1. Алексєєва М. І. Взаємодія батьків і дітей в сім'ї як виховний чинник // Розвиток ідей Г.С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: [наук. записки ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка]. Київ, 2016. Вип. 20. Ч. 1. С.24-30.
2. Вовчик-Блакитна О.О. Психологічні передумови соціально значимої взаємодії дітей різного віку // Психологія. Київ : Наукова книга, 2011. №2. С.80-87.
3. Карасьова К.В. Особливості прояву комунікативного складника у структурі сюжетно-рольової гри молодших дошкільників // Актуальні проблеми психології. Т. 4. Психологія розвитку дошкільника. Вип. 2. [Зб. наук. статей / за ред. С.Д. Максименка та С.Є. Кулачківської]. Київ: Нора-прінт, 2014. С.49-53.

4. Кононко О.Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід). Київ: Стило, 2010. 336 с.
5. Кулачківська С.Є., Тищенко С.П. Вихователь як фасилітатор особистісного зростання дитини // Розвиток ідей Г.С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: [наук. записки ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України]. Київ, 2016. Вип. 20. Ч. 2. С.3-13.
6. Люблинська Г.О. Дитяча психологія. Київ: Вища школа, 2014. 354 с.

In the article the looks of home and foreign psychologists are analysed to the role of mutual relations of children of different age in development of personality of child. The problem of mutual relations of children of different age small part of researches is sanctified to. The special attention is required by opening of psychological features of communication of children in the groups of preschool educational establishment.

Key words: mutual relations of children of different age, group of different age, position «chief» and «junior».

Отримано: 25.02.2019

УДК 378.147: 373.3

О. С. Толков, кандидат психологічних наук, старший викладач

КОМПОНЕНТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті визначено особливості психологічної готовності майбутніх учителів початкової школи до педагогічної діяльності. Виокремлено компоненти психологічної готовності: мотиваційний, когнітивний, операційний та особистісний.

Ключові слова: майбутні учителі, психологічна готовність, компоненти психологічної готовності.

Система освіти в Україні розвивається в умовах трансформації у соціумі. Перетворення в освіті спрямовуються на впровадження інноваційних технологій, створення та введення нових форм підготовки високоінтелектуальної особистості, здатної усвідомлювати та використовувати нову інформацію, приймати адекватні рішення, генерувати ідеї. Саме тому сучасний учитель початкової школи має бути здатним до використання інноваційних технологій навчання у своїй професійній діяльності, володіти гнучкістю розуму, критичним мисленням, постійно самовдосконалюватися й розвиватися.

Варто зазначити, що ефективність педагогічної діяльності майбутнього вчителя початкових класів обумовлюється готовністю особистості до неї. Опанування професії вчителя залежить від сформованості індивідуально-психологічних якостей, комунікабельності, емпатійності тощо.

У низці наукових джерел стверджується, що психологічна готовність майбутніх учителів до педагогічної діяльності полягає у набутті спеціалізованих знань, умінь та навичок, формуванні необхідних індивідуальних якостей особистості, розвитку творчості, оволодіння новими формами та методами навчання та виховання [3; 5; 6].

Під готовністю до діяльності розуміють стан активізації психологічних систем людини, які забезпечують виконання певної роботи [2, с.137].

Проаналізувавши наукову літературу з проблематики дослідження можна виокремити такі компоненти психологічної готовності майбутніх учителів початкової школи до педагогічної діяльності: мотиваційний, когнітивний, операційний, особистісний [1; 3; 4]. Розглянемо їх більш детально.

Мотиваційний компонент являє собою сукупність мотивів, адекватних цілям і завданням педагогічної діяльності й включає в себе:

- переконання у важливості самої педагогічної діяльності вчителя початкових класів для суспільних потреб;
- усвідомлення мотивів успішного професійного становлення;
- прагнення провадити творчу педагогічну діяльність;
- позитивне сприйняття дітей, врахування їх потреб;
- сформованість цілей індивідуальної педагогічної діяльності;
- систематичну самомотивацію.

Когнітивний компонент пов'язується з пізнавальною сферою особистості й включає в себе сукупність знань, необхідних для ефективної педагогічної діяльності.

До когнітивного компоненту входить сукупність професійних знань, необхідних для забезпечення професії педагога. Він включає в себе знання:

- про особливості педагогічної діяльності;
- про форми, методи та засоби здійснення ефективного педагогічного процесу;
- про способи впровадження інноваційних педагогічних технологій;

- характеризує проінформованість педагога про сутність професійного саморозвитку.

Операційний компонент передбачає наявність сукупності умінь і навичок розв'язання завдань у процесі педагогічної діяльності. Він полягає у накопиченні практичного досвіду забезпечення педагогічного процесу й включає в себе:

- навички педагогічної діяльності;
- практичні шляхи розв'язання педагогічних ситуацій та педагогічних задач;
- уміння здійснювати самоконтроль та самоаналіз результатів діяльності;
- комунікативні навички та вміння;
- навички поведінки в конфліктних ситуаціях.

Особистісний компонент складається з сукупності особистісних якостей, важливих для виконання професійної діяльності:

- відповідальності;
- комунікабельності;
- самостійності;
- стресостійкості;
- тактовності;
- толерантності тощо.

Отже, психологічна готовність майбутніх учителів початкової школи до педагогічної діяльності – це комплексне утворення, яке включає в себе мотиви, знання, уміння, навички, особистісні якості, що допомагають забезпечувати ефективну педагогічну діяльність майбутнім учителям початкової школи. Вона складається з мотиваційного, когнітивного, операційного та особистісного компонентів.

Подальші розробки стосуватимуться емпіричного дослідження складових мотиваційного, когнітивного, операційного та особистісного компонентів, визначення чинників психологічної готовності майбутніх учителів початкової школи до педагогічної діяльності.

Список використаних джерел:

1. Габеркорн І. Готовність майбутніх вчителів до розвитку творчих здібностей молодших школярів / І. Габеркорн // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [гол. ред.: Н.С. Побірченко]. – Умань : ПП Жовтий О.О., 2012. – Вип. 43. – Ч. 1. – С.19-26.
2. Енциклопедія освіти / гол. ред. В.Г. Кремень. – Київ : Юрком Інтер, 2008. – 1040 с.
3. Карамушка Л.М. Технологія психологічної підготовки персоналу організацій до роботи в умовах соціально-економічних змін (на матеріалі освітніх організацій) / Л.М. Карамушка, О.А. Філь, Г.Л. Федосова та ін. – Київ : Науковий світ, 2008. – 230 с.
4. Карамушка Л.М. Формування психологічної готовності персоналу вищої школи до діяльності в умовах соціально-економічних змін : монографія / Л.М. Карамушка, О.С. То-

- люков. – Київ – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2013. – 254 с.
5. Комар О.А. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до застосування інтерактивних технологій. Теоретико-методичні аспекти : монографія / О.А. Комар. – Умань : РВЦ "Софія", 2008. – 332 с.
6. Пехота О.М. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій : навчальний посібник /

О.М. Пехота, В.Д. Будах та ін. ; за ред. І.А. Зязюна, О.М. Пехоти. – Київ : Видавництво А.С.К., 2003. – 240 с.

The article outlines the peculiarities of the psychological readiness of future teachers of elementary school to pedagogical activity. The components of psychological readiness are singled out: motivational, cognitive, operational and personal.

Key words: future teachers, psychological readiness, components of psychological readiness.

Отримано: 25.02.2019

УДК 376-056.36:17.022

Я. А. Утьосов, аспірант

КОРЕКЦІЙНИЙ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК СКЛАДОВИХ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Стаття присвячена проблемі формування соціальної компетентності у підлітків з інтелектуальними порушеннями. Визначено основні складові соціальної компетентності – вміння будувати міжособистісні стосунки, володіти спільною діяльністю, нормами поведінки, спілкування у суспільстві, вміння розрізняти та висловлювати емоції та ін.

В статті розкрито основні умови та специфіку корекційної роботи з формування соціальної компетентності підлітків. Наведено три основні напрями такої роботи з урахуванням компонентів розвитку особистості, що включала в себе психокорекційну програму спеціальних занять-кроків з формування та розвитку навичок соціальної взаємодії та соціально схваленої поведінки.

Ключові слова: соціальна компетентність, підлітки, інтелектуальні порушення.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими практичними завданнями. Формування соціальної компетентності у підлітків з інтелектуальними порушеннями – одне з пріоритетних завдань спеціальної та інклюзивної освіти. Адже саме набуття системи знань про соціальну дійсність та власну особистість, навичок міжособистісного спілкування та соціально схваленої поведінки надає можливість досягнути основної мети спеціальної освіти дітей з порушеннями інтелекту – їх успішної соціалізації у суспільстві [2, с.17-23; 3].

Для повноцінного розвитку соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями необхідно створювати спеціальні корекційно-виховні умови, які сприяли б розвитку активної, всебічно розвинутої, соціально адаптованої особистості, готової до життя, яка володіє навиками соціально схваленої поведінки, вміє спілкуватися з оточуючими, здатна до спільної діяльності в колективі.

Аналіз останніх досліджень. У загальній та спеціальній педагогіці та психології окремі вчені розглядають, на нашу думку, цікаві ідеї, які можна використовувати при створенні системи формування соціальної компетентності у підлітків з інтелектуальними порушеннями (Е. Альбрехт, Ю. Бистрова, Л. Виготський, О. Гаврилов, Г. Запругас, Л. Канішевська, В. Коваленко, О. Лічко, І. Матющенко, С. Миронова, С. Мнухін, М. Певзнер, Л. Руденко, О. Северов, В. Синьов, Г. Сухарева, О. Фрейсеров, О. Хохліна, Л. Шипіцина, Д. Шульженко та ін.).

Концепції соціально-психологічних особливостей соціалізації як процесу активного засвоєння індивідом соціальних норм, зразків поведінки вивчали В. Андрущенко, І. Бех, Ю. Бистрова, Н. Коломінський, В. Коваленко, О. Проскурняк, Л. Руденко, В. Синьов, Е. Синьова, М. Супрун, Л. Фомічова, Д. Шульженко та ін.

Дослідженнями міжособистісних стосунків людини з інтелектуальними порушеннями займалися І. Бех, В. Вярнен, Л. Даргевичене, Г. Дульнев, В. Кашенко, Н. Коломінський, М. Матвеева та інші. У корекційній педагогіці та психології вивчалася проблема соціальної поведінки дитини з порушеннями інтелектуального розвитку, а також різнобічні питання виховання таких дітей (А. Белкін, В. Бондар, А. Висоцька, Т. Власова, Г. Дульнев, І. Єременко, А. Капустін, С. Конопляста, А. Корнієнко, В. Липа, М. Матвеева, С. Миронова, М. Певзнер, В. Синьов, С. Федоренко, О. Хохліна).

Але аналіз науково-літературних джерел, а також досвід спеціальних шкіл показав, що практична діяльність корекційних педагогів щодо комплексного підходу в формуванні соціальної компетентності, корекції чинників порушень соціалізації підлітків як теоретично, так і методично забезпечена недостатньо.

Мета статті – зазначити основні складові соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями та науково обґрунтувати специфіку корекційного впливу на їх розвиток.

Виклад основного матеріалу. Процес формування соціальної компетентності – застосування м'яких технологій у сфері міжособистісних стосунків, комунікативної та спільної діяльності – не можна розглядати як звичайну систему корекційної роботи з формування певних знань, умінь і навичок. Багато в чому успішність його реалізації залежить від індивідуальних особливостей підлітків (інтелектуального, емоційного й особистісного розвитку; системи цінностей і потреб, що склалися під впливом сім'ї, навчального закладу тощо) [1; 4; 5]. Тому в дослідженні нами було визначено основні складові формування соціальної компетентності підлітка з інтелектуальними порушеннями, а саме:

- розвиток соціальної активності, що виявляється в спільній діяльності й міжособистісному спілкуванні;
- розвиток спрямованості на однолітків – вибір друзів, міжособистісне спілкування;
- розвиток соціального сприйняття, об'єктивна оцінка ситуацій, чітке усвідомлення своїх цілей і потреб, поглядів опонента в конфлікті;
- формування кооперативних дій, співпраці;
- розвиток емоційної сфери.

На нашу думку, корекційний вплив має бути спрямований окремо на кожну складову соціальної компетентності. Виходячи із загальної мети дослідження, а також з урахуванням виділених складових, було визначено такі завдання експериментальної корекційної роботи [5]:

- розвиток емоційної сфери, зміни на цій основі окремих особистісних настанов, посилення соціальної спрямованості поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями;
- навчання вмінню розрізнення, аналізу, усвідомлення та вирішення різних типів соціальних ситуацій;
- формування адекватних способів реагування на конфліктні ситуації;
- закріплення навичок переносу моделей соціальних відносин, продуктивних стратегій поведінки в практику реального спілкування;
- надання психологічної консультативної допомоги вчителям під час організації навчально-виховного процесу з використанням способів попередження чи продуктивного вирішення конфліктів при роботі з підлітками;
- організація сімейних консультацій психолога один раз на місяць і спільної роботи шкільної психологічної служби з центрами родини та молоді й соціальними

службами з формування соціальних компетенцій в родині підлітків.

Корекційна робота проводилась на базі 8–9-х класів Чертезької спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату І-ІІ ступенів Закарпатської обласної ради протягом 2018-2019 навчального року.

Система корекційної роботи передбачала також діагностику міжособистісних стосунків, виявлення спільної діяльності та соціально нормативної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями, здійснення корекційного впливу на підлітків та отримання зворотного зв'язку щодо його результатів.

Корекційна робота велася в трьох напрямках з урахуванням компонентів розвитку особистості та включала в себе психокорекційну програму спеціальних занять-кроків з формування та розвитку навичок соціальної взаємодії та соціально схваленої поведінки. Основним для психокорекційної програми є підхід, який має на увазі створення можливостей для отримання підлітком з інтелектуальними порушеннями певного соціального досвіду поведінки в колективі. Як засоби психолого-педагогічного впливу на заняттях використовувалися ігри та вправи, при цьому важливим було їх обговорення, у процесі чого учні намагались побачити альтернативні, більш ефективні варіанти вирішення різних життєвих ситуацій. Для того, щоб оптимально реалізувати поставлені завдання, ця програма, що складається з 10 психокорекційних занять, була поділена на три етапи.

Висновки та перспективні напрямки дослідження. Таким чином, нами визначено основні складові, що впливають на формування загальної соціальної компетентності підлітків – вміння будувати міжособистісні стосунки, володіти спільною діяльністю, нормами поведінки, спілкування у суспільстві, розвиток та корекція емоційної сфери та ін. Також визначено основні шляхи їх корекції – на нашу думку, при формуванні соціальної компетентності у підлітків з інтелектуальними порушеннями означені складові потребують окремого корекційного впливу. Отже, подальші наші наукові дослідження будуть спрямовані на визначення напрямків формування та корекції складових соціальної компетентнос-

ті, а також з'ясування конкретних методів її формування у підлітків з інтелектуальними порушеннями з урахуванням їх індивідуально-особистісних якостей.

Список використаних джерел:

1. Канишевська Л.В. Формування життєвої компетентності вихованців у закладах інтернатного типу: наук.-метод. посіб. Київ: Пед. думка, 2007. 172 с.
2. Синьов В.М., Пометун О.І., Кривуша В.І., Супрун М.О. Основи теорії виховання: навч.-метод. посіб. Київ: РВ КІВС, 2000. 140 с.
3. Синьов В.Н. Особенности воспитания социально-нормативного поведения учащихся вспомогательной школы. *Воспитание и обучение детей во вспомогательной школе* / под ред. В.В. Воронковой. М., 1994. С.278-297.
4. Славина Н.С. Мельник Л.П. Психологічне дослідження підлітків з девіантною поведінкою. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2013. Вип. 35. С.58-61.
5. Утьосов Я.А. Змістові основи соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць*: вип. 11. [за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова]. Кам'янець-Подільський, ПП «Медобори – 2006», 2018. С.53-59.

The article is devoted to the problem of social competence formation in teenagers with intellectual disabilities. The basic components of social competence are defined – the ability to build interpersonal relationships, have joint activities, norms of behaviour, communication in society, the ability to distinguish and express emotions, etc.

The article describes the basic conditions and specifics of corrective work on the formation of adolescents' social competence. There are three main directions of such work, taking into account the components of personality development, which included a psychocorrective program of special lessons-steps for the formation and development of skills of social interaction and socially approved behaviour.

Key words: social competence, adolescents, intellectual disabilities.

Отримано: 25.02.2019

УДК 376.091.33:159.93-056.36

М. М. Утьосова, аспірантка

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ТА КОРЕКЦІЇ СПРИЙМАННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

У статті висвітлено проблему розвитку сприймання простору у дошкільників з інтелектуальними порушеннями. Наведено діагностичні методики та наголошено, що діагностику сприймання простору доцільно організувати шляхом навчального експерименту. У статті автор також надає методики корекції сприймання та умови їх виконання.

Ключові слова: дошкільники, інтелектуальні порушення, сприймання простору.

Постановка проблеми. Актуальне завдання дошкільної освіти в Україні – формування базису для розвитку гармонійної особистості. Гармонійний розвиток дитини неможливий без розвитку у неї здатності до орієнтування в просторі. Сприймання простору, орієнтування в ньому надає вплив на розвиток особистості, її поведінку і, таким чином, є невід'ємною частиною процесу її соціалізації [3, с.7-10; 4, с.123-128].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Просторове орієнтування дітей з інтелектуальними порушеннями є предметом дослідження багатьох зарубіжних дослідників (Г. Бирч, З. Заззо, М. Пеше, Г. Сантуччі). Недостатність, обмеженість та фрагментарність сприймання та знань про навколишній світ у дітей з порушеннями інтелекту відзначали А. Запорожець, В. Зинченко, Б. Ломов, А. Семеновіч, В. Нікітін, Х. Спіонек, С. Шевченко) [2, с.235-246].

Порушення просторового сприймання дітей з інтелектуальними порушеннями під час практичної діяльності висвітлено в роботах В. Карваліса, Н. Павлової, В. Синьова [4, с.117-123].

Мета статті – визначити основні напрями розвитку та корекції сприймання у дошкільників з інтелектуальними порушеннями.

Вклад основного матеріалу. За результатами попереднього дослідження [6] нами було визначено основні напрями корекційного впливу на розвиток сприймання просторових уявлень у дошкільників з порушеннями інтелекту, а саме:

І напрямок «Діагностичний». Будь-яке діагностичне дослідження констатує «зріз» розвитку, але не надає підстав будувати на цьому довготривалий прогноз. Будь-які зміни в розвитку дитини під впливом негативних чи позитивних детермінант зумовлюють зміни і у розвитку сприймання, як передумови розвитку розумових операцій (аналіз, узагальнення, порівняння). Це обумовлює необхідність систематичності перевірки рівня розвитку сприймання дошкільників. Проведення такого лонгітюдного дослідження та накопичення відповідних даних дуже важливе для вирішення питання підготовки дитини до навчальної діяльності.

Дослідження сприймання простору можна організувати шляхом навчального експерименту. Для діагностики можна використовувати наступні методики:

- дослідити схильність до уяви просторових відношень можна за допомогою завдання «Панель», «Будиночок», «Кораблик» на дослідження просторових уявлень та просторового орієнтування [5];

- схильність до чіткого маніпулювання з дрібними деталями можна вивчити за допомогою: 1. Методики Керна-Йірассека на діагностування стану сенсомоторної координації; 2. Завдання О.А. Стребелевої «Чарівний мішечок»;

II напрямок «Корекційно-розвиваючий». Розвиток сприймання включає два взаємозв'язаних аспекти: формування і вдосконалення уявлень про різновиди властивостей предметів, що виконують функції сенсорних еталонів; формування і вдосконалення самих перцептивних дій, необхідних для використання еталонів при аналізі властивостей реальних предметів.

Для розвитку схильності до сприймання просторових відношень можна використовувати наступні розвиваючі ігри та вправи. Прийомами роботи з розвитку просторових відношень є:

- опора на наочність ситуації;
- практична діяльність з конкретними предметами;
- використання у розвиваючій роботі дидактичних ігор;
- створення ігрових ситуацій;
- активне використання дошкільниками у своєму мовленні прикметників та слів, які відображують просторове відношення предметів.

Для розминки можна використовувати вправи на розвиток уяви просторових відношень. Стрибки на місці:

- стрибки на двох ногах з поворотом на 180° у праву, ліву сторони;
- стрибки через невеликий предмет, який лежить на підлозі;
- стрибки у праву, ліву сторони на двох ногах чи на одній нозі;
- стрибки вперед чи назад на одній нозі чи на двох ногах.

Якщо виконання стрибків ускладнено, внаслідок особливостей розвитку опорно-рухового апарату, можна запропонувати крокування через предмети, рух вперед, назад, вправо, вліво.

Повторення рухів педагога чи батьків. Інструкція: «Те, що я буду робити правою рукою, ти повинен повторити правою рукою». Дорослий та дитина стоять навпроти один одного. Завдання:

- показати правою рукою ліве око;
- показати лівою рукою ліве ухо;
- показати правою рукою ліве коліно і т.д.

Рухливий диктант:

- зробити один шаг вперед, два кроки вправо;
- один шаг назад два кроки вліво.

Усвідомлення рухливих можливостей: сюжет «Пустеля» – імітація пересування на гарячому піску у спекотний день; сюжет «Змія» – пересування на підлозі без допомоги рук (на животі, на спині); сюжет «Жаба» – стрибки на ногах та руках; сюжет «Перекасти поле» – перекачування та переверти у різних напрямках; сюжет «Заєць» – стрибки та переходи; сюжет «Ведмідь» – повільні, важкі, сильні рухи; сюжет «Лисиця» – повільні, гнучкі, стрімкі рухи; сюжет «Кінь» – акцент на рухах корпусу і ніг; сюжет «Синиця» – дрібні, короткі стрибки, рухи руками; сюжет «Лебідь» – повільні, граційні, широкі рухи; сюжет «Пташиний двір» – учні імітують рухи уявлених домашніх птахів.

У розвитку сприймання простору важливу участь відіграє мотиваційна сфера. Тільки на підставі існуючого інтересу, бажання пізнавати у дитини можливе виникнення та розвиток схильностей, як передумови спеціальних здібностей до певної діяльності. Тому, паралельно необхідно розвивати мотиваційну сферу у дошкільників.

Формування пізнавального інтересу, як складової мотиваційної сфери відбувається за двома напрямками: на заняттях у дитячому садку та в позанавчальний час.

Мета навчального напрямку реалізується на заняттях через:

- підбір цікавого матеріалу;
- правильну організацію формування ігрової діяльності, враховуючи психофізичні особливості дітей з особливими освітніми потребами;
- формування високого рівня довільності, уміння контролювати власні дії;
- формування самостійності у виконанні завдання;
- формування вміння оцінювати правильність виконання власної роботи.

Мета позаурочного напрямку реалізується через: проведення пізнавальних свят; музичних занять; цікавих прогулянок.

Одним з засобів формування пізнавального інтересу є зацікавленість. Найбільш ефективним засобом залучення дитини є ігрова діяльність.

У дитячому садку за основу береться ігровий метод навчання. Для того, щоб гра стала методом, необхідно дотримуватися наступних умов:

1. Навчальне завдання повинно збігатися з ігровим.
2. Існування навчального завдання не повинно переважувати ігрове завдання. Важливо зберігати ігрову ситуацію.
3. Поодинокі гра не дає бажаного результату навчання, тому необхідно будувати систему ігор з поступовим ускладненням навчального завдання.

Висновки та перспективні напрямки дослідження. Отже, при спеціально змодельованій корекційній роботі, при існуванні сприятливих чинників для розвитку та формування просторового сприймання можливе підвищення рівня сформованості цих якостей у дошкільників з інтелектуальними порушеннями. Успішний розвиток просторового сприймання можливий лише в провідній діяльності при поступовому розвитку зацікавленості у заняттях, тобто розвитку мотиваційної сфери дошкільника за допомогою гри. Тому подальшою темою дослідження буде організація корекційного впливу на формування сприймання дошкільників в ігровій діяльності.

Список використаних джерел:

1. Ільченко А.М. Ідеї раннього і вільного виховання дітей з обмеженими розумовими можливостями у педагогічній спадщині М. Монтесорі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка». Київ, 2007. 20 с.
2. Познательные процессы: ощущения, восприятия / под ред. А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова, В.П. Зинченко. Москва: Просвещение, 1972. 335 с.
3. Рогальська І.П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості у дошкільному дитинстві: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05. Луганськ: Луганський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2009. 43 с.
4. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини. Київ: Знання, 2008. 359 с.
5. Стадненко Н.М. Ілляшенко Т.Д., Обухівська А.Г. Методика діагностики відхилень в інтелектуальному розвитку молодших школярів. Кам'янець-Подільський: Вид. ПП Зволько Д. Г., 2006. 36 с.
6. Утьосова М.М. Змістові аспекти розвитку сприймання простору в дошкільників з інтелектуальними порушеннями. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*: збірник наукових праць: вип. 11. [за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2018. С.48-53.

The article deals with the problem of development of space perception in pre-schoolers with intellectual disabilities. Diagnostic methods are presented and it is expedient to organize diagnostics of space perception by means of a training experiment. In the article the author also provides methods of correction of perception and conditions of their fulfillment.

Key words: pre-schoolers, intellectual disabilities, space perception.

Отримано: 25.02.2019

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДИНАМІКИ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

У статті розглянуто особливості професійного становлення майбутніх психологів. Проаналізовано і виділено основні компоненти психологічної готовності до професійної діяльності майбутніх фахівців.

Ключові слова: професійне становлення, професійна підготовка, професійна спрямованість, майбутні психологи.

Постановка проблеми. Питання особистісного розвитку студента і формування його готовності до майбутньої професійної діяльності є ключовими в теорії і практиці вдосконалення роботи сучасного закладу вищої освіти. Це обумовлено тим, що саме в ході етапу первинного «освоєння» професії, який якраз і припадає на час навчання у вузі, здійснюється процес самовизначення молодої людини, формуються його життєва і світоглядна позиції, освоюються індивідуалізовані способи і прийоми діяльності, поведінки і спілкування. При цьому однією з провідних проблем є побудова такої системи навчально-виховного процесу, яка оптимальним чином враховувала б особливості та закономірності не тільки особистісного розвитку студента, а й його професійного становлення як фахівця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літературних джерел показав, що в сучасній вітчизняній психології є чимало досліджень, присвячених різним психологічним аспектам професійної діяльності і професіоналізації особистості. Ці питання розглядалися в контексті: специфіки студентського віку як важливого етапу особистісного розвитку

(Б. Ананьєв, П. Бабочкін, А. Крупнов, Н. Пейсахов, В. Рибалка, Е. Степанова та ін.), виявлення сутності, етапів та факторів, що детермінують процес становлення професіонала та суб'єкта діяльності (К. Абульханова-Славська, А. Деркач, В. Зінченко, Е. Клімов, А. Маркова, В. Шадріков та ін.), визначення ролі і місця здібностей, інтересів, мотивів і індивідуальних особливостей у формуванні професійно важливих якостей фахівця, а також оптимізації професійної підготовки та умов здійснення успішної професійної діяльності (Б. Ананьєв, А. Асмолов, В. Бодров, Е. Клімов, Б. Ломов, В. Мерлін, К. Платонов, Н. Чепелева, Н. Шевченко та ін.).

Разом з тим, незважаючи на значущість і результативність проведених досліджень, ряд проблем особистісного розвитку і професійного становлення студентів-психологів, ще залишається маловивченими. Таким чином, актуальність даного дослідження визначається всезростаючими вимогами до вузу як ведучого соціального інституту професіоналізації і значимого чинника соціалізації особистості, необхідністю уточнення теоретичних основ підготовки професійних психологів в системі вищої професійної освіти, розробки ефективних технологій навчання і оптимізації навчального процесу.

Мета статті – проаналізувати динаміку професійного становлення у майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу. Особливості професійного становлення майбутніх психологів визначаються специфікою професійної психологічної підготовки. Робота майбутнього фахівця-психолога вимагає багаточисельних та багатосторонніх знань про людину. У своїй майбутній професійній діяльності психологи стикаються з тим що: 1) стандартної технології взаємодії не існує, а вона повинна бути вибудована по мірі набуття досвіду на основі теоретичних розробок і власної інтуїції; 2) безпосереднє застосування великої кількості отриманих знань, вмінь і навичок можливе лише в ситуації професійного спілкування.

Багато дослідників відзначають складний, суперечливий характер професійного становлення психологів в період навчання у вузі. Для систематизації труднощів професійного становлення студентів-психологів можна взяти за основу структуру їх професіоналізму: когнітивний, самооцінний, життєвий та компонент професійного досвіду. У зміст когнітивного компоненту до таких труднощів слід віднести: відсутність цілісної системи спеціальної наукової термінології, нерозвиненість професійного мислення [1].

Самооцінний компонент включає наступне: відчуття незадоволення собою, недостатня відповідність свого «Я» професії, залежність від думки викладача [4]. У зміст життєвого компоненту входить: орієнтування в більшій мірі на емоційно-особистісну взаємодію, а не на спілкування в просторі майбутньої професії [3]. Компонент професійного досвіду передбачає: утруднення в виборі своєї професійної лінії, психологічної парадигми, власного стилю роботи, вузькість практичних психологічних вмінь і навичок [1].

У наукових працях багатьох вчених знаходимо думку про те, що професійна підготовка майбутніх психологів повинна здійснюватися в новій особистісно орієнтованій парадигмі, передбачати актуалізацію професійно важливих особистісних якостей, орієнтуватися на формування професійної компетентності психолога, а також створення системи професійних навичок, які дозволяють досягати професійного успіху, самореалізації, отримання професійної культури спілкування, професійної інтуїції, рефлексії.

Професійне становлення майбутніх психологів відбувається в процесі підготовки у закладах вищої освіти і потребує врахування особливостей студентського віку як важливого періоду особистісного розвитку та оптимізації умов здійснення успішного професійного розвитку.

На думку А. Бондаренко [2], проблема професійно-особистісної підготовки психолога-практика включає чотири взаємопов'язані аспекти: 1) побудова теоретичної моделі фахівця, яка передбачає розробку стандартів (норм і нормативів), вимог до особистості та діяльності практичного психолога; 2) первинний відбір професійно придатних кандидатів; 3) розробку змісту навчання і розвитку психологів-практиків; 4) вирішення проблем власного професійного самовизначення фахівців, ведучою із яких є проблема професійної ідентифікації.

В. Панок [6] вказує на значущість процесу професійної підготовки в рамках навчання у ЗВО і пропонує трирівневу структуру отримання професійних психологічних знань. Основу першого, загальнонаукового рівня повинні складати теорії, гіпотези і факти, встановлені в дослідженнях. Другий рівень – це практична психологія, третій – прийоми і досвід роботи в конкретній техніці (техніках), або так званий індивідуально-типологічний рівень, покликаний враховувати особливості кожної особистості студента.

Н. Чепелева [7], аналізуючи цю проблему вважає, що система організації підготовки практичного психолога повинна включати світоглядний, професійний і особистісний рівні, спрямовані як на формування професійної свідомості, психологічної культури і професійно значущих особистісних якостей, так і на оволодіння відповідною системою знань, технології практичної діяльності майбутнього психолога.

За час навчання у вузі під впливом викладання суспільних, фахових та інших дисциплін, участі в суспільному житті у студентів розвивається і формується професійна спрямованість особистості, тобто особиста спрямованість застосувати свої знання, досвід, здібності в області обраної професії. У професійній спрямованості особистості виражаються позитивне ставлення до професії, схильність та інтерес до неї, бажання вдосконалювати свою підготовку, задовольняти матеріальні і духовні потреби, займаючись працею в області своєї професії. Професійна спрямованість передбачає розуміння і внутрішнє прийняття цілей і завдань професійної діяльності, інтереси, ідеали, установки, переконання і погляди. Всі ці риси і компоненти професійної спрямованості служать показниками рівня її розвитку, характеризуються стійкістю (нестійкістю), домінуванням суспільних або вузькоособистісних мотивів, далекою або

близькою перспективою. Позитивні зміни у змісті професійної спрямованості проявляються в тому, що міцніють мотиви, пов'язані з майбутньою професією: прагнення добре виконувати свої ділові обов'язки, показати себе значущим, вмілим фахівцем.

В дослідженні Л. Мови [5] було виділено такі критерії особистісної самореалізації майбутніх психологів: а) низький рівень особистісної тривожності; б) низький рівень агресивності; в) виражена сила "Я"; г) гнучкість поглядів; д) розвинута емпатія; е) високий рівень креативності; ж) впевненість у собі; з) емоційна стійкість; і) самостійність (незалежність суджень).

Професійне становлення сучасного кваліфікованого спеціаліста, зокрема і в галузі психології, повинне будуватись на використанні особистісного підходу як психолого-педагогічного принципу організації профільної та професійної підготовки.

Висновки. Отже, професійна підготовка майбутніх психологів формує значущі якості та забезпечує готовність до майбутньої професійної діяльності, включає загальнотеоретичну і наукову підготовку, методологію і технології психології для успішної професійної діяльності. Управління процесом професійного становлення під час навчання у закладах вищої освіти може здійснюватися шляхом планомірного формування у них професійного ставлення до себе.

Список використаних джерел:

1. Белова Д.Е. Смысловое будущее в контексте профессионального самоопределения студентов-психологов: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 – общая психология, психология личности, история психологии. – Екатеринбург, 2004. – 26 с.

2. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика: учебное пособие. – Киев: Укртехпрес, 1997. – 216 с.
3. Григорович Л.А. Введение в профессию психолога: учебное пособие. – Москва: Гардарики, 2004. – 192 с.
4. Донцов А.И. Профессиональные представления студентов-психологов / А.И. Донцов, Г.М. Белокрылова // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С.42–49.
5. Мова Л.В. Психологічні особливості забезпечення особистісної самореалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія». – Київ, 2003. – 20 с.
6. Панок В. Реформування змісту, форм і методів підготовки практикуючих психологів як нагальна вимога суспільної практики // Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів у вищих навчальних закладах. – Київ: Ніка-Центр, 2002. – С.18–28.
7. Чепелева Н.В., Пов'якель Н.І. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога // Психологія: збірник наукових праць. – Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1998. – Вип. 3. – С.35–41.

The article considers the peculiarities of the professional formation of future psychologists. The main components of psychological preparedness for the professional activity of future specialists are analysed and highlighted.

Key words: professional formation, professional training, professional orientation, future psychologists.

Отримано: 25.02.2019

УДК 373-056.2/3:376:159.963.32

О. В. Чопік, кандидат педагогічних наук, старший викладач

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ДІТЕЙ З РСА В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

У статті описано особливості психофізичного розвитку дітей з розладами спектру аутизму, розглянуто прийоми реалізації індивідуального підходу до учнів в умовах інклюзивного навчання.

Ключові слова: індивідуальний підхід, діти з розладами спектру аутизму, інклюзивне навчання.

На часі вагомим значення набуває проблема підготовки вчителів предметів, класних керівників, які працюють з дітьми з *розладами спектру аутизму* (далі – РСА), в умовах закладу загальної середньої освіти з інклюзивним навчанням. Оскільки педагоги класів з інклюзивним навчанням не мають спеціальної освіти, у них виникають значні труднощі у роботі з цією категорією дітей. Тому важливим є формування готовності вчителів до роботи з дітьми з РСА.

Питання підготовки педагогів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання досліджували В. Бондар, О. Гноєвська, Л. Гречко, Л. Демченко, В. Засенко, Т. Ілляшенко, А. Колупаєва, І. Кузава, М. Матвєєва, С. Миронова, В. Синьов та інші.

Вивченню проблем психолого-педагогічного супроводу дітей з РСА присвячено праці таких вітчизняних і зарубіжних науковців, як О. Аршатської, О. Басенської, В. Башиної, М. Веденіної, В. Лебединського, К. Лебединської, М. Ліблінг, І. Мамайчук, С. Мнухіна, О. Нікольської, К. Островської, Т. Пітерса, Т. Скрипник, В. Тарасун, Д. Шульженко, D. Asperger, C. Gillberg, S. Harris, L. Kanner, G. Mesibov, E. Schopler, F. Volkmar та інших. Проте, повною мірою ця проблема не є вивченою.

Метою нашого дослідження є опис прийомів реалізації індивідуального підходу до учнів з РСА в умовах інклюзивного навчання.

Педагогам важливо знати індивідуальні особливості психофізичного розвитку кожної дитини з РСА, яка навчається у класі з інклюзивним навчанням, та загальну характеристику цієї категорії школярів. Часто діти з РСА не мають потреби у спілкуванні з ровесниками. Інколи холодність і байдужість до оточуючих поєднуються з підвищеною вразливістю, лякливою, хворобливою чутливістю до найменших зауважень. У деяких учнів відзначається під-

вищена дратівливість, примхливість, впертість, невмотивовано піднесений настрій, метушливість, надмірна балакучість. Проте у школярів з РСА можуть зустрічатися також порушення мовлення. Зокрема, вони не вживають особових займенників, говорять про себе у другій або третій особі [1; 2]. Вчителям потрібно враховувати, що характерною особливістю дітей є недостатній розвиток навичок наслідування та перцептивних процесів. Тактильний, нюховий, смаковий аналізатори часто більш розвинуті, ніж зоровий і слуховий. У оточуючих людей може скластися думка, що у дитини є порушення зір. Оскільки вона ніби ігнорує людей, предмети. Сенсорне сприймання дітей з РСА характеризується вираженою дисгармонією, зокрема, гіперактивність до багатьох сенсорних стимулів може поєднуватися з підвищеною чутливістю до інших подразників. Наприклад, діти не можуть переносити шум, тому затуляють вуха, коли чують різні неприємні для них звуки [2]. Для дітей з РСА характерними є порушення моторики, наявність стереотипних рухів, наприклад, кружляння, гойдання, змащування руками, плескання у долоні [1]. У деяких дітей спостерігається різна за ступенем вираження інтелектуальна неповносправність. Особливості проявів, рівень здібностей дітей, інші індивідуальні характеристики, порушення психофізичного розвитку учнів з РСА можуть бути у різноманітних комбінаціях і мати різні ступені важкості. Діти можуть бути цілковито занурені у власний світ, відсторонені від оточення, або у них можуть спостерігатися мінімальні аутистичні прояви [3].

На основі аналізу літературних джерел, вивчення досвіду роботи педагогів, нами було розроблено прийоми реалізації індивідуального підходу до учнів з РСА в умовах інклюзивного навчання: на початку навчального року педагогам важливо налагодити контакт з учнем з РСА; для організації навчання дитини з РСА необхідно обладнати спеціаль-

не постійне місце у класі; під час розробки календарного планування з конкретного предмету (за умови навчання учня з РСА за іншою навчальною програмою) вчителям варто враховувати наявний рівень знань, вмінь і навичок школяра, його можливості; на кожному уроці реалізовувати корекційну мету; у разі виникнення проявів неадекватної поведінки у дитини наприклад, крику, стереотипних рухів, сміху, не варто карати її за це; у процесі навчання не варто акцентувати увагу на унікальних здібностях дитини до обчислень, механічного запам'ятовування тощо; потрібно спостерігати, чи учень усвідомлює практичну значущість одержаних знань, вмій застосовувати їх на практиці; використовувати візуальні стимули (малюнки, піктограми, графіки тощо) у роботі з цією категорією учнів; на уроках постійно підтримувати і заохочувати учня з РСА; опитувати дитину з РСА краще індивідуально; допомогти школяреві з РСА встановити контакт з однокурсниками з типовим розвитком; налаштовувати учнів з типовим розвитком на підтримку комфортного самопочуття дитини з РСА; розвивати здатність встановлювати і підтримувати контакт з ровесниками, вчителем на уроці; навчати керувати власною поведінкою під час спілкування, правильно вступати у процес взаємодії, підтримувати спілкування; у разі порушення мовлення у дитини з РСА, вчити оптимально використовувати засоби допоміжної комунікації, невербальні комунікативні засоби; розвивати читальські вміння за допомогою методу заучування написаних слів (глобального читання), озвучувати власні бажання за допомогою складання речення з карток з окремими словами тощо; добирати зрозумілі для учня завдання і давати мінімальні вказівки щодо їхнього виконання; використовувати різновиди візуальної підтримки (розклади, правила, алгоритми дій тощо); у роботі з дітьми з РСА використовувати вправи, завдання на розвиток моторики; встановити правила поведінки, яких має дотримуватися учень з РСА на уроці; варто вчити школярів з РСА поважати педагога та орієнтуватися на нього, не дозволяти учням маніпулювати собою; спосте-

рігати за поведінкою дитини, фіксувати ситуації, коли у неї з'являється проблемна поведінка, з метою її уникнення у майбутньому; визначити перешкоди, які заважають дитині з РСА адаптуватися до освітнього процесу; поступово збільшувати кількість завдань, які потрібно виконати; говорити чіткіше і повільніше, а також давати дитині більше часу на відповідь.

Отже, засвоєння навчальної програми дітьми з РСА у значній мірі залежить від готовності вчителів предметів до роботи з цією категорією учнів. Проте лише завдяки злагожденій роботі мультидисциплінарної команди навчання школяра з РСА буде результативним.

Перспективним напрямком дослідження є розробка методичних рекомендацій для класних керівників щодо роботи з дітьми з РСА.

Список використаних джерел:

1. Волошин О. Психолого-педагогічний супровід дітей із розладами спектра аутизму в умовах інклюзії: рівний доступ до освіти // Дефектолог. – 2013. – № 12. – С.11–14.
2. Діти з розладами аутистичного спектра: план корекційно-розвиткової роботи / авт. кол.: Л.О. Юрченко, Л.В. Олтаржевська, Т.А. Малюченко та ін. ; упор. В.В. Семизорова. – Тернопіль : Мандрівець, 2017. – 104 с.
3. Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів : навчально-методичний посібник / за ред. М.А. Порошенко та ін. – Київ, 2018. – 252 с.

The peculiarities of psychophysical development of children with autism spectrum disorders have been described, methods of realization of an individual approach to pupils in conditions of inclusive education have been considered in the article.

Key words: individual approach, children with autism spectrum disorders, inclusive education.

Отримано: 25.02.2019

УДК 376.2-056.4:159.264

О. Б. Бєлова, кандидат педагогічних наук, старший викладач

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙ У ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ З ТИПОВИМ РОЗВИТКОМ ТА ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

Стаття розкриває науково-теоретичний аналіз емоційно-вольової сфери у дітей раннього віку з типовим психофізичним розвитком та порушеннями мовлення.

Ключові слова: емоції, діти з порушеннями мовлення.

Постановка проблеми. Емоційний розвиток дитини – вагама складова її нервово-психічного здоров'я та розвитку мовлення. Емоційна сфера запускає всі пізнавальні процеси і керує ними, формується у кожного індивідуально та викликає різні реакції. Проблеми у розвитку емоційно-вольової сфери у дітей раннього віку як з типовим так і з порушеннями мовлення у подальшому можуть призводити до порушень поведінки, внутрішніх переживань дитини, труднощів у взаємодії із однолітками та близькими людьми.

Аналіз останніх досліджень. Формування та функціонування емоційної сфери розглядалось у різних галузях науки, зокрема, нейропсихологи (П. Анохін, О. Лурія, І. Павлов, П. Сімонов, С. Хомська та ін.), педагоги (Л. Виготський, Б. Додонов, К. Ушинський та ін.), психологи (В. Вилюнас, К. Ізард, Г. Люблінська, С. Рубінштейн та ін.), вказують, що становлення емоційної сфери залежить від впливів зовнішнього світу та відображає внутрішній стан особистості.

Більшість науковців, які вивчали пізнавальні процеси у дітей з порушеннями мовлення (О. Бєлова, Н. Гаврилова, С. Конопляста, С. Собонович, В. Тарасун, М. Шеремет та ін.) зазначали, що емоційна сфера тісно пов'язана з розвитком мовлення. При порушеннях мовленнєвого розвитку можуть виникати: невпевненість у собі або висока самовпевненість, нестриманість, замкнутість, дратівливість тощо.

Мета дослідження – здійснити науково-теоретичний аналіз з вивчення проблеми емоційних переживань у дітей раннього віку.

Виклад основного матеріалу. Науковці Д. Ельконін, Т. Телегіна, М. Пігарева, О. Гонина, М. Лісіна, Р. Павелків, Л. Виготський та ін. виділяли, що емоції дітей раннього віку носять безпосередній характер та мають досить імпульсивні реакції. Зокрема, Р. Павелків описував що від народження і до шести місяців в дитини проявляються різні емоції:

- перші емоції дитини негативні, так як новонароджений починає своє життя з крику і в подальшому він позначає неприємні відчуття які переживає дитина (потреба в їжі, сні, теплі, сухості і т.д.);
- до трьох місяців у дитини проявляються і позитивні емоції такі як: посмішка, вокалізація, активний рух. Такі реакції називають "комплексом поживлення";
- до чотирьох-п'яти місяців у малюка проявляються емоційні реакції такі як подив і смуток;
- в шість місяців малюк вмій відрізняє інтонації голосу дорослого. Він посміхається на лагідний голос, і хмуриться, коли чує строгий голос дорослого. Дитина вже проявляє різні емоційні реакції (позитивні і негативні, різні за тривалістю і періодичністю) коли вибирає іграшку, одягу, опиняється в незнайомій ситуації, бачить рідну людину та інше.

І. Губеладзе охарактеризувала розвиток емоцій від шести місяців до року:

- у сім-вісім місяців дитина здатна відчувати страх, сором, гнів, боязкість. Також у цьому віці малюк наслідую емоції, міміку обличчя і голосові інтонації людей (сміється, верещить, копіюючи поведінку значущих близьких при безпосередньому спілкуванні);
- у дев'ять-одинадцять місяців малюк спокійно і зацікавлено грається, щиро радіє іграм з дорослими. Використовує посмішку або хникання для досягнення своєї цілі, також здатна розрізнати і відповідно реагувати на різну міміку і інтонацію дорослого. В даному віці малюк в різних ситуаціях вміє використовувати різноманітні вирази обличчя: інтерес, задоволення, радість, увага, образа;
- в дванадцять місяців дитина впізнає близьку людину на фотографії і радіє, захоплення викликають іграшки різні; ображається, висловлює своє невдоволення на забороно батьків, засмучується коли в нього щось не виходить. Малюк все також активно наслідую міміку, сміх, жести та ігрові рухи дорослих і однолітків. Цікавиться картинками у книжках виражаючи різні емоції.

О. Гонина відзначила, що розвиток емоцій у дітей від року до двох характеризують певними особливостями:

- навичкою дитини відгукуватись на переживання свого однолітка, хоч це відбувається через ототожнення себе з ним;
- невмінням контролювати і стримувати свої емоції через те що вони ще не стійкі і короточасні в даному віці їх обмежують тільки заохочення або покарання дорослого;
- переживання незадоволення проявляється у вигляді емоцій гніву, страху, печалі, відрази, ревності, а переживання задоволення проявляється у емоції радості, захоплення, ніжності, розчулення і т.д.

Е. Ільїн вказав, що розвиток емоцій у дітей від двох до трьох років проявляється:

- виділення себе як одиницю соціуму, дитина вже не ототожнює себе і свої переживання з іншими.
- з'являються соціальні форми гніву, ревності, заздрощі, сердитість і плач коли хтось з батьків грається з іншою дитиною чи бере на руки.

- дитина для зображення емоції підбирає мімічні засоби для вираження радості, гніву, відрази, горя, подиву, сорому, гордість, збентеження, зняковиння, чуйність і інших.

У свою чергу, емоційна сфера у дітей з порушеннями мовлення має свої особливості прояву, так О. Алмазова, А. Іполітова, І. Єрмакова вказували, що у дітей з ринолалією розвиток емоційно-особистісної сфери гальмує стан здоров'я, тому їх поведінка, характеризується в'ялістю, моторною розгальмованістю а також підвищеною збудливістю, капризністю та плаксивістю, відмічається соматичною слабкістю, астеничний синдром [1].

Н. Пахомова описала, що у дітей з ЗНМ емоції характеризуються: лабільністю, нестійкістю, змінюються протягом дня. Часто у них домінує поганий настрій, вони плаксиві, капризні, бурхливо реагують на прохання, роздратовані, неврівноважені [2].

Висновки з даного дослідження. Отже, аналіз літературних джерел доводить, що розвиток емоцій у дітей раннього віку залежить від умов у які їм забезпечують оточуючі близькі люди, а також від ускладнень порушень мовленнєвої системи.

Список використаних джерел:

1. Бслова О.Б. Характеристика особливостей розвитку психічних процесів у дітей з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком // Збірник наукових праць Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Вип. 10 (197) / за ред. В.С. Курило, С.В. Савченко. Луганськ: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка: 2010. С. 92-101.
2. Пахомова Н.Г., Кононова М.М. Спеціальна психологія: навчальний посібник для студентів спеціальності 6.010105 «Корекційна освіта» / ПНПУ ім. В.Г. Короленка. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. 357 с.

The article reveals the scientific-theoretical analysis of the emotional-volitional sphere in young children with typical psychophysical development and speech disorders.

Key words: emotions, children with speech disorders.

Отримано: 4.03.2019

УДК 378.147:001.76

Ю. Ю. Бугера, старший викладач

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ТВОРЧИХ ТА ДОСЛІДНИЦЬКИХ МЕТОДІВ ЗАСВОЄННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ СТУДЕНТАМИ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті розглядаються проблеми модернізації та підвищення якості вищої освіти України у контексті європейської інтеграції, шляхом впровадження інноваційних методів викладання дисциплін в галузі спеціальної освіти.

Ключові слова: метод, інноваційні методи, творчі методи, дослідницькі методи, заклад вищої освіти.

Стратегічною метою реформування й модернізації вищої освіти і науки в Україні є створення ефективного інноваційного освітнього середовища у вищих навчальних закладах через упровадження сучасних технологій і моделей навчання.

Метою статті є розкриття ролі і значення інноваційних методик викладання у сучасній вищій освіті, визначення найбільш ефективних методи і форми навчальної роботи в галузі спеціальної освіти.

Українська наука й освіта розвивається під впливом конкуренції на всіх рівнях і в усіх сферах суспільного життя. Актуальним науково-методичним завданням у закладах вищої освіти стає пошук нових ефективних форм і методів вищої освіти: від розроблення і введення в навчальні плани нових перспективних дисциплін до впровадження інноваційних методик і форм викладання. Впровадження яких у навчальний процес допомагає готувати висококваліфікованих, конкурентоспроможних спеціалістів, здатних виконувати складні науково-дослідницькі, фахово-прикладні й творчі завдання.

На сьогодні суттєво зростає творча складова освіти, активізується роль усіх учасників навчального процесу, зміцнюється творчо-пошукова самостійність студентів, особливої актуальності нині набули концепції проблемного та інтерактивного навчання. Під час такого навчання студент вступає у діалог з викладачем, виконує творчі, проблемні завдання, відповідає на запитання, що розвивають аналітичне і критичне мислення, ставить запитання викладачеві та іншим учасникам, тобто активізується творча співпраця викладача зі студентами (разом вирішують проблеми, моделюють ситуації, оцінюють дії однокурсників та власну поведінку).

Надзвичайно високу ефективність навчального процесу, на нашу думку забезпечує застосування таких методів, форм і прийомів навчальної роботи, як:

Метод конкретних ситуацій, або кейс-метод. В основу методу покладено принцип прецеденту, або випадку (case). Цінність цього методу полягає у його прикладній спрямованості, коли студент навчається приймати професійні рішення ще в університетській аудиторії.

Ділова (рольова) гра. Один із найбільш популярних серед студентів видів навчальної роботи, адже побудований на творчості, змагальності, колективній співпраці. Основна мета будь-якої ділової гри полягає у створенні ситуації, максимально наближеної до реальної, в якій студент повинен виконати необхідні професійні дії, правильно застосувати набуті знання, виявити навички роботи з дітьми, колегами, батьками, а також вміння працювати з документацією.

Проблемний (проблемно-пошуковий) метод. Передбачає проблемний виклад матеріалу, проблемні евристичні діалоги, вправи проблемно-пошукового характеру, створення певної проблемної ситуації, організації колективного пошуку оптимального варіанта розв'язання проблеми, наприклад шляхом обговорення, «ініціативних» дій учасників тощо.

Моделювання. Це універсальний метод дослідження будь-яких об'єктів та явищ на їхніх аналогах (моделях) з метою вивчення їхніх характеристик, прогнозування дій і наслідків, пошуку оптимального варіанта тощо. У процесі викладання моделі доцільно унаочнити за допомогою різних засобів (схем, графіків, малюнків, графічних та віртуальних зображень, наприклад за допомогою комп'ютерної графіки, мультимедійної апаратури тощо).

«Мозковий штурм» (брейнстормінг від англ. brain storming). Це метод організації спільної групової та творчої роботи в аудиторії з метою підвищити розумову активність учасників і знайти плідні ідеї, конструктивні рішення, розв'язання складних проблем або нестандартних ситуацій. Його доцільно застосовувати на самому початку розв'язання проблеми або якщо цей процес зайшов у глухий кут. Проблема формулюється у формі запитання. На першому етапі учасники генерують свої ідеї та пропозиції.

Метод проєктів реалізує диференційований, індивідуально-творчий та активніший підходи у навчанні. Проєкт може мати дослідницький, пошуковий, творчий (креативний), прогностичний, аналітичний та ігровий характер. Основу проєктного методу складає орієнтація на інтереси і побажання учасників. цей забезпечує сприятливі умови для активізації їхньої відповідальності, формування партнерських стосунків між виконавцями проєкту та викладачем.

Метод творчого пошуку (дослідження). Серед різних видів завдань, які пропонує викладач кожної дисципліни студентам, особливо важливе місце посідають завдання творчого характеру. Пропонуючи такі завдання студентам для роботи на семінарських і практичних заняттях або для самостійної роботи (з наданням достатнього часу на його виконання), викладач прагне посилити інтерес слухачів до свого предмета, глибше дослідити ті чи інші питання курсу, залучити їх до науково-дослідницької роботи.

«Сократів діалог» – у його основі лежить метод Сократа, який формує вміння грамотно ставити запитання, спрямовувати діалог, складати його алгоритм, передбачати можливі варіанти відповідей і заздалегідь готувати варіанти наступних ланцюжків запитань. Метод стимулює творче (аналітичне і синтетичне) мислення, самостійний пошук відповідей, навчас логічно вибудувати ланцюг запитань, які наближають до остаточної відповіді.

PRES-формула. Допоміжний метод навчання, спрямований на розвиток і закріплення навичок аргументування, обґрунтування й захисту власної позиції у дискусії, діалозі, під час ділових зустрічей. У цій формулі запрограмований алгоритм логічно послідовних дій: Позиція (думка) – обґрунтування – приклад – висновок (наслідок).

«Дерево рішень» – простий практичний спосіб зважити переваги і недоліки різних варіантів дій, рішень тощо.

Плюси і мінуси фіксуються у спеціальних таблицях. Студенти підвищують свою компетентність, аналізуючи та оцінюючи альтернативні варіанти розв'язання проблеми та прогнозуючи наслідки кожного з них. Вміння поставити правильні запитання – запорука всебічної та об'єктивної оцінки можливих варіантів рішень.

Тренінги (індивідуальні та групові). Мета тренінгу – забезпечити студента практичними знаннями, вміннями, навичками, необхідними для виконання конкретних завдань шляхом тренування (повторення й закріплення) певних дій.

Метод роботи в малих групах (від 2-3 до 5-7 осіб) – кликакий формувати навички командної співпраці, конструктивної взаємодії з колегами, адекватного сприйняття дій інших та власної поведінки. Завдання для груп можуть бути однаковими (наприкінці заняття учасники груп під керівництвом викладача порівнюють результати виконання завдання в різних групах, аналізують, оцінюють, визначають найкращий варіант), а можуть бути вибірковими (кожна група обирає завдання за своїми інтересами).

Окрім розглянутих методів, прийомів і форм роботи, у навчальному процесі ефективними є також: дискусії із запрошенням фахівців; публічні виступи на задану тему (імпровізація); цільове спостереження за якимось процесом з метою виявлення його відповідності бажаному результату або заданим параметрам (моніторинг); аналіз і діагностика ситуації; на їхній основі – прогнозування; тлумачення (в усіх його різновидах) та коментування (подій); оцінка (або самооцінка) дій учасників; аналіз помилок, казусів та ін.

Отже, підвищити якість та інтенсивність освітнього процесу у вищій школі допомагає органічне поєднання інноваційних методик із класичними, традиційними, продумане і гармонійне комбінування різних методів щодо кожної дисципліни та кожного заняття залежно від їхньої мети, призначення, специфіки. Високопродуктивними і перспективними є також форми роботи, що ґрунтуються на синтезі аудиторної та поза-аудиторної роботи. Вони не тільки сприяють формуванню професійних умінь і навичок, але й водночас плекають активну громадську позицію майбутнього спеціаліста

Перспективними напрямками дослідження може бути аналіз шляхів впровадження інноваційних методів засвоєння термінології студентами в галузі спеціальної освіти.

Список використаних джерел:

1. Шаронова С.А. Деловые игры: учеб. пособие. Москва: Изд-во РУДН, 2004. С.110-113.
2. Барнс Л.Б., Кристенсен К.Р., Хансен Э.Дж. Преподавание и метод конкретных ситуаций (конкретные ситуации и дополнительная литература): пер. с англ. А.И. Наумова. Москва: Гардирики, 2000. С.9-10.
3. Цезерани Д. От мозгового штурма к большим идеям: NLP и синектика в инновационной деятельности / пер. с англ. В.В. Егорова. Москва: ФАИР-ПРЕСС, 2005. С.56.
4. Інновації у вищій освіті: бібліографічний покажчик / укладч: Н.В. Артикуца. Київ: Стило, 2005. 202 с.

The article deals with the problems of modernization and improvement of the quality of higher education of Ukraine in the context of European integration, by introducing innovative methods of teaching the disciplines in the field of special education.

Key words: method, innovative methods, creative methods, research methods, institution of higher education.

Отримано: 4.03.2019

ДІАГНОСТИКА ЗАГАЛЬНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ШКОЛИ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

У статті розглянуто проблеми введення в Україні інклюзивного та інтегрованого навчання, організації діагностики та відбору дітей з порушеннями інтелектуального розвитку до навчання у відповідних групах дошкільних установ різного типу та подальшого їх навчання у різних типах загальних (інтегрованих та інклюзивних класах) та спеціальних освітніх закладах.

Ключові слова: діагностична діяльність, порушення психофізичного розвитку, психічний розвиток дитини, соціальна адаптація.

Одним із пріоритетних та актуальних завдань розвитку загальної та спеціальної дошкільної освіти, за умови введення в Україні інклюзивного та інтегрованого навчання, виступає правильна діагностика та відбору дітей з порушеннями інтелектуального розвитку до навчання у відповідних групах дошкільних установ різного типу та подальшого їх навчання у різних типах загальних (інтегрованих та інклюзивних класах) та спеціальних освітніх закладах.

На нашу думку, таке інтегроване поєднання дозволить змінити не лише систему підготовки до школи різних категорій дітей з порушеннями психофізичного розвитку, дасть змогу їм легше соціально адаптуватися до оточуючих, отримати необхідну спеціалізовану допомогу, але й змінити ставлення оточуючих до таких дітей.

Першочерговим напрямком такої роботи виступає діагностична діяльність. Вивчення психологічного змісту предмета підготовки дітей з розумовою відсталістю до школи потребує, насамперед, з'ясування теоретичних та практичних основ сутності, змісту, структурних компонентів та напрямків даного виду роботи.

Зазначимо на тому, що психологічне вивчення дошкільників з різними порушеннями психофізичного розвитку стає більш ефективним за умови правильного функціонування інклюзивних ресурсних центрів та центрів ранньої діагностики і корекції. У зв'язку із цим науковці та практичні психологи І. Дубровіна, А. Андреева, Т. Вохняніна зазначають, що будь-яка психологічна діагностика дошкільників залежить від правильних аспектів діяльності відповідних служб (наукового, прикладного та практичного), саме це гарантує подальший повноцінний психічний та особистісний розвиток дітей, що складає основну спрямованість їхньої діяльності.

Діагностичне обстеження повинно охоплювати не лише кількісне дослідження усіх сторін психічного розвитку дитини, але й ґрунтуватися на якісному аналізі отриманих результатів, що включає у себе: різні сторони сприйняття, розуміння та осмислення дитиною запропонованого експериментатором, психологом чи корекційним педагогом завдання або мовленнєвої інструкції; виявлення відповідного емоційно-мотиваційного, особистісного ставлення до запропонованого виду діяльності, а власне зацікавленості або не зацікавленості завданням.

Якісний бік психологічного обстеження повинен також враховувати уміння дитини: орієнтуватися в умовах завдання чи інструкції, обирати адекватні способи виконання діагностичних вправ, діяти за наочним та словесним зразком або за інструкцією, програмувати власну діяльність без допомоги дорослого, поопераційно виконувати різні за ступенем та змістом завдання, проводити поточний та підсумковий контроль власної діяльності, знаходити та виправляти помилки, оцінювати результат, що вказує на рівень розвитку саморегуляції, співпрацювати з дорослим, характер цієї співпраці, приймати та обирати необхідний варіант допомоги згідно до інструкції.

С. Рубінштейн, А. Катаева Є. Стребелева, досліджуючи процес психологічного вивчення старших дошкільників з розумовою відсталістю на предмет якісного аналізу їх психічного розвитку, стверджують, що усі вище перераховані уміння у даної категорії дітей не сформовані, базова причина цього явища полягає у порушенні інтелектуальної діяльності та активності вище зазначених дітей.

Питанням діагностики рівня готовності старших дошкільників до навчання у школі займалися дослідники

А. Венгер, А. Запорожець, які у своїх працях звертали увагу на етапи індивідуального обстеження дітей, що дасть змогу надалі правильно організувати їх підготовку не лише до спілкування і діяльності з однолітками, але й до подальшої сумісної навчальної діяльності.

Діагностичне вивчення є передумовою подальшої побудови педагогічного процесу, який має завдання корекції аномального розвитку дітей з психічними та фізичними вадами, необхідне детальне вивчення цих дітей, в першу чергу, виявлення особливостей їхньої навчальної діяльності.

При проведенні обстеження дошкільників з розумовою відсталістю необхідно використовувати адаптовані, до особливостей психофізичного розвитку даної категорії дітей, психодіагностичні методики. Такі методики дозволяють враховувати різний рівень інтелектуального розвитку дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку однієї вікової груп, перш за все розвиток у них таких психологічних процесів, як: мислення та мовлення, які чітко диференціюють їх розумову діяльність. Отже, на думку І. Сременко, В. Турчинської, Н. Менчинської, У. Ул'єнкової, М. Шермет існує взаємозалежність між рівнем сформованості психологічної готовності до навчання у школі та рівнем розумового та мовленнєвого розвитку дітей.

На нашу думку, психодіагностична робота потребує попереднього встановлення психологічних передумов та з'ясування причин низького рівня готовності дітей з розумовою відсталістю до навчання у школі, що можливо за умови правильного встановлення типології та проведення діагностики індивідуально-типових особливостей даної категорії дітей.

В. Дубровіна особливе місце, при проведенні діагностичного обстеження психологічної готовності до школи, відводить вивченню: індивідуальних особливостей дітей, а саме їх інтересів, нахилів, здібностей; рівня сформованості таких особистісно-вольових характеристик, як: самосвідомості, самооцінки, спрямованості, ціннісних орієнтацій, впевненості у собі та довіри до себе; позитивного чи негативного психологічного клімату в мікро- та макросередовищі, яке оточує дитину, зокрема звертається увага на встановлення рівня продуктивності та ефективності спілкування дітей з дорослими.

При діагностиці готовності дитини до навчання у школі ми звертаємо увагу на дослідження передумов розвитку навчальної діяльності, параметрами яких виступають уміння дітей: свідомо підкорювати свої дії правилам, узагальнено визначаючому способу дії, орієнтуватися на задану систему вимог, уважно слухати того, хто говорить і точно виконувати словесні завдання, самостійно виконувати завдання за сприйнятим зоровим зразком.

Діагностика загальної готовності до школи дає змогу виявити та вивчити індивідуальні здатності дитини до навчання, встановити та спланувати подальші загальні та індивідуальні шляхи подолання негативних особливостей формування психіки дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, враховуючи їх основний недолік – розумову відсталість.

Перед проведенням психолого-педагогічної діагностики Л.С. Виготський вважав, що необхідно вивчати увесь комплекс симптомів, що характеризують дане порушення у дитини. Зокрема корекційні педагоги та психологи повинні з'ясувати: історію психофізичного розвитку дошкільника з порушеннями інтелектуального розвитку, мається на увазі особливості вікового розвитку дитини, при цьому особлива увага звертається на своєрідність становлення дитини у критичні періоди; історію мікро- і макросоціального вихо-

вання особистості, а саме в умовах сім'ї, дошкільного закладу та в оточенні однолітків.

Історія розвитку та виховання дошкільника допомагає встановити повний психологічний діагноз розвитку та взаємозалежності у нього психічних процесів, а також визначити вікові відставання і прогалини у становленні тієї чи іншої психічної функції.

Схема діагностичного обстеження повинна враховувати не лише принципи, методи та зміст психологічного обстеження дітей, але й принципи та зміст подальшої типової та індивідуалізованої програм корекції їх психічного розвитку. З цього приводу У. Ульєнкова при розробці діагностичних методик вивчення дошкільників із затримкою психічного розвитку, які можливо також використовувати і з дошкільниками з порушеннями інтелектуального розвитку, визначила наступні напрямки роботи щодо підготовки дітей до школи: вивчення природи психолого-педагогічного аспекту рівня готовності до навчання, розробка загальних та індивідуальних шляхів і засобів подолання зниженої навченості, визначення, як відбувається компенсація негативних особливостей готовності до навчання у школі в адекватних педагогічних умовах, розробка теоретичних та організаційно-методичних принципів психолого-педагогічної діагностики та корекції зниженої навченості.

Вище перераховані завдання не лише підкреслюють необхідність проведення психологічного вивчення дітей з порушеннями інтелектуального розвитку на предмет з'ясування рівня їх підготовки до школи, але й подальшої організації корекційно-виховної роботи з ними.

Для своєчасного встановлення низького рівня готовності до школи необхідно надавати методичну та роз'яс-

нювальну допомогу педагогам і батькам, які працюють з дитиною з порушеннями інтелектуального розвитку. Особливо гостро ця проблема буде вставати перед багатопрофільними реабілітаційними центрами та дошкільними закладами інклюзивного призначення, які впроваджують інтеграцію та інклюзію у виховний процес, а саме поєднують виховання дитини з типовим розвитком та порушеннями інтелектуального розвитку. З цього приводу, паралельно з діагностичним обстеженням, необхідне вирішення наступних проблем: психологічна освіта педагогічного персоналу та батьків, створення позитивного клімату в мікро- і макросередовищі, в якому перебуває дитина, організація та регулювання взаємовідносин дорослого з дитиною, допомога дитині в адаптації до соціального оточення, налагодження взаємовідносин дітей з однолітками, вироблення рекомендацій щодо корекції відхилень у їх розвитку.

Отже, систематична комплексна психолого-педагогічна діагностична робота у взаємодії з педагогічною корекцією протягом необхідного часу надалі забезпечить диференціацію дітей, а саме визначить мінімальний чи максимальний рівень сформованості їх здатності до навчання у школі.

The article deals with the problems of introducing inclusive and integrated education in Ukraine, organization of diagnostics and selection of children with intellectual disabilities to study in respective groups of preschool institutions of different types and their further education in different types of general (integrated and inclusive classes) and special educational institutions.

Key words: diagnostic activity, disorders of psychophysical development, mental development of the child, social adaptation.

Отримано: 4.03.2019

УДК 347.464(477):316.422

О. І. Данилюк, кандидат економічних наук, старший викладач

ПЕНСІЙНА СИСТЕМА УКРАЇНИ: ЕТАПИ РЕФОРМУВАННЯ

У статті здійснено теоретичний аналіз змін, що відбулися у сфері пенсійного забезпечення в Україні. Виокремлено основні етапи її становлення та реформування, які визначали ключові параметри й тенденції.

Ключові слова: пенсія, пенсійний вік, пенсійне забезпечення, пенсійна реформа, пенсійна система, накопичувальна система.

Постановка проблеми. Станом на 2017 рік в Україні склалась ситуація, коли на 12,5 млн пенсіонерів припадає 26 млн. осіб працездатного віку, з них зайнятими є тільки 17,6 млн. осіб. При цьому з числа зайнятих лише 10 млн. осіб сплачують єдиний соціальний внесок, що є основою для формування Пенсійного фонду. Таким чином, проблемні питання пенсійного реформування не втрачають своєї актуальності і потребують подальшого дослідження, оскільки залишаються одними з пріоритетних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика пенсійної системи України досліджувалась та висвітлена в багатьох працях вчених. Зокрема, серед них: С. Лаптева, Е. Лібанова, Б. Надточій, К. Васьківська, В. Бурак, І. Гуменюк, Т. Кравчук, Г. Третьякова, Н. Горюк, Д. Боярчук, Мельничук та інші.

Створення пенсійної системи України було започатковане прийняттям Закону України "Про пенсійне забезпечення" від 5 листопада 1991 року. Заснований на поєднанні принципів соціального страхування і соціальної допомоги, закон закладав страхові основи захисту людей похилого віку, інвалідів, передбачивши відокремлення пенсійної системи від державного бюджету.

У 2000 році було введено систему повного персоналізованого обліку відомостей створення системи повної автоматизації обліку пенсійних внесків та пенсійних виплат. Персоналізація внесків в певній мірі формувала в більшості страхувальників і застрахованих осіб розуміння феномена залежності розміру пенсії від трудового стажу, заробітку та страхового внеску, а також залежності результатів розрахунку пенсії від рівня достовірності відомостей, поданих до системи персоналізованого обліку. В результаті підви-

щилася платіжна дисципліна платників, склалися умови для легалізації тінювих доходів населення.

Другий етап розвитку пенсійного забезпечення в Україні розпочався з набранням чинності базових законів «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», та «Про недержавне пенсійне забезпечення». Була запроваджена багаторівнева (дворівнева) пенсійна система, яка ґрунтується на поєднанні економічних інтересів членів суспільства: суспільних, групових, індивідуальних.

Впродовж наступних років було прийнято низку змін, що стосувалися формули обчислення і перерахунку пенсій, підвищення їх розміру. Проте, ці нововведення через відсутність відповідних соціально-економічних підстав, виявилися неефективними і спричинили чергову реформу пенсійного забезпечення, що розпочалася з 1 жовтня 2011 року набуттям чинності Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи».

Загальноприйнятим показником рівня пенсійного забезпечення є коефіцієнт заміщення, який визначають як відношення середньої пенсії до середньої заробітної плати. Відповідно до норм Міжнародної організації праці він має становити не менш як 55% [2, с.82]. Найвищого значення в Україні даний коефіцієнт набув у 2009 році – 49%, однак, у наступні два роки він знизився: до 46% у 2010 році і до 41% у 2017 році.

Відносність цього показника не дозволяє зробити висновок про рівень пенсійного забезпечення в країні, оскільки на нього впливає, насамперед, рівень заробітної плати. Через значну частку тінювого сектора економіки і відповідно доходів, значення коефіцієнта заміщення в Україні є завищеним.

За дослідженнями Лібанової Е.М. пенсії є другим за значенням чинників нерівності доходів населення після оплати праці [3].

На сьогодні в Україні пенсійні видатки становлять 15% від ВВП що є одним із найвищих показників у Європі та значно перевищує аналогічний показник багатьох країн з істотно вищим рівнем старіння, таких як Швеція, Фінляндія, Великобританія, Норвегія, Швейцарія [1]. В Україні вже понад 25 років тривають спроби здійснити пенсійну реформу, що нарешті вирішить ці проблеми.

З 11 жовтня 2017 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій», відповідно до якого пенсійна система зазнала суттєвих змін [4].

Основним завданням цього етапу пенсійної реформи є забезпечення бездефіцитності Пенсійного фонду у середньостроковій перспективі, що відбудеться через встановлення вимог до тривалості страхового стажу та мінімального розміру страхового внеску. За 10 років пенсійний стаж, потрібний для виходу на пенсію, поступово (до 2028 року) зростає до 35 років. Ті, в кого немає страхового стажу, можуть отримувати соціальну пенсію з 65 років. Додатковий страховий стаж, але не більше 5 років, можна буде купити [5]. Для придбання додаткового стажу сума сплаченого єдиного внеску за кожен місяць такого періоду не може бути меншою за мінімальний страховий внесок, помножений на коефіцієнт 2.

Завдяки реформі відбулося осучаснення пенсій: перерахунок відповідно до зростання середньої заробітної плати, з якої сплачуються внески. З кожним роком середня зарплата зростає, тому пенсії українців теж повинні осучаснюватись. З 11,7 мільйонів пенсіонерів пенсії з 1 жовтня перераховано 10,2 млн. з них. Середній розмір пенсії збільшився з 1 886,78 грн. до 2447,95 грн. [1].

З урахуванням зростання середньої зарплати та показника інфляції передбачено на майбутнє автоматичний перерахунок пенсій. У 2019 та 2020 роках пенсії індексуватимуться окремими рішеннями парламенту, а вже з 2021 року відбуватиметься автоматична індексація, що на 50 відсотків буде залежати від інфляції за попередній рік, а на 50 відсотків – від зростання середньої зарплати за попередні три роки.

Висновок. Таким чином, аналізуючи стан системи пенсійного забезпечення України, виокремлено основні етапи її розвитку та реформування, які визначали ключові параметри та тенденції.

Перший етап розвитку та реформування тривав до 2003 року. Основними рисами його є перехід від бюджетної системи пенсійного забезпечення до змішаної, заснова-

ної на поєднанні страхових принципів та бюджетного фінансування. Характерною особливістю другого етапу (з 2004 року до 1 жовтня 2011 року) є створення багаторівневої (дворівневої) пенсійної системи. Третій етап, що розпочався після 1 жовтня 2011 року, визначився реформою першого рівня (поступове підвищення пенсійного віку, тривалості страхового стажу, обмеження максимальних пенсій, зміна умов нарахування спеціальних пенсій). На четвертому етапі реформування, що розпочався з 11 жовтня 2017 року, удосконалюється солідарна система пенсійного страхування, звільняється від невластивих видатків; диференціюються розміри пенсій, залежно від набутого страхового стажу та отриманого заробітку; впроваджуються єдині підходи до обчислення пенсій.

Але, на сьогодні, в теорії і практиці реформування пенсійної системи України є низка невирішених проблем. Зокрема, система пенсійного страхування не виконує належним чином свого головного завдання та перебуває в надзвичайно складному фінансовому становищі і не забезпечує пенсіонерів необхідним розміром доходу (пенсії) для підтримання прийнятної рівня життєдіяльності, що потребує подальшого дослідження та удосконалення.

Список використаних джерел:

1. Впровадження змін у пенсійній системі: Федерація профспілок України. URL: <http://fpsu.org.ua/naryamki-diyalnosti/sotsialne-strakhuvannya-i-pensijne-zabezpechennya/232-provokatsiyam-proti-fpu-rishuchu-vidsich>
2. Коваль О. Щодо гарантій збереження коштів загальнообов'язкової накопичувальної пенсійної системи // Економіка України. 2012. С.80-83.
3. Лібанова Е. Сучасна пенсійна система України потребує кардинального реформування // Праця і зарплата. 2011. № 4. 26 січ.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій – Закон України від 03.10.2017 р. № 2148-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2148-19-5>
5. Пенсійна реформа Гройсмана. Гордон: Інтернет-видання. URL: <http://gordonua.com/publications/pensionnaya-reforma-groysmana-cho-izmemtsya-dlya-pensionerov-210470.html>

In the article the theoretical analysis of phased changes that took place in the field of pension provision in Ukraine was made. The main stages of its formation and reform were outlined, which determined the key parameters and trends.

Key words: pension, retirement age, pension provision, pension reform, pension system, accumulative pension system.

Отримано: 4.03.2019

УДК 376.016:81-028.31

Ю. В. Галецька, кандидат педагогічних наук, асистент

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ФОНЕТИКО-ФОНЕМАТИЧНОЇ СТОРОНИ МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.

В статті розкриваються особливості розвитку фонетико-фонематичної сторони мовлення дітей з порушеннями розумового розвитку, причини сповільненого розвитку мовлення даної категорії дітей.

Ключові слова: фонетико-фонематична сторона мовлення, дитина з інтелектуальними порушеннями, сповільнений розвиток мовлення.

Діти з інтелектуальними порушеннями, не маючи ні шкоджен слуху, ні різких аномалій будови мовленнєвих органів, оволодівають мовленням значно пізніше своїх ровесників з типовим розвитком. Про наявність недоліків у фонетичній будові мовлення дітей з порушеннями розумового розвитку говорило багато авторів – А.А. Попова, Г.Я. Трошин, М.Ю. Хватцев, Р.Ю. Левіна, С.С. Ляпідевський, Д.І. Орлова та інші. Всі дослідники визначали у дітей з порушеннями психофізичного розвитку значно більшу розповсюдженість порушень вимови, ніж у дітей з типовим розвитком.

Дослідження Р.І. Лаласової показали, що в учнів молодших класів переважає поліморфне порушення звуковимови – дефекти вимови двох-трьох груп звуків (свистячих

шиплячих, р або д) [2]. Фонетичні недоліки мовлення виявляються у цієї категорії дітей з різним ступенем інтенсивності. Г.А. Каше визначила, що 65% учнів першого класу та 60% учнів другого класу спеціальної школи мають більш або менш виразні дефекти вимови [3].

Недостатність диференціації фонем, близьких за звучанням, труднощі звукового аналізу слова, зниження точності, координованості роботи артикуляційного апарату, складність контролю над правильністю вимови зумовлюють фонетико-фонематичні порушення. На довільності вимови звуків та слів позначається характерне при інтелектуальному порушенні загальне порушення моторики, яке ускладнює координованість рухів органів мовлення. Істотно перешко-

дою правильної звуковимови є невміння дітей порівнювати власну неправильну вимову з правильною. Дефекти вимови, що є наслідком не стільки недостатності роботи артикуляційного апарату, скільки порушення звукового аналізу і синтезу слів, різко негативно впливають на подальший розвиток мислення й мовлення дитини з інтелектуальним порушенням, створюють перешкоди для опанування будови слова, призводять до перестановки звуків, складів у словах, недомови закінчень. Невиразно сприймаючи слова, особливо подібні за звучанням фонеми, дитина не може розрізнити відтінки значень багатьох слів. Це сповільнює засвоєння словника та граматичної будови мови [1].

Діти з порушеннями розумового розвитку володіють значними потенційними можливостями необхідними для оволодіння фонетичною будовою рідної мови (Г.А. Каше, Р.Ю. Левіна, Д.І. Орлова). Проте, відносно легко долаючи неправильну вимову ізольованих звуків, школярі протягом декількох років не вживають ці звуки у самостійних висловлюваннях [3].

Порушення вимови створюють перешкоди для спілкування дитини з оточуючими. Це, в свою чергу, поглиблює порушення її інтелектуального й емоційного розвитку, викликає замкнутість, невпевненість у собі та своїх знаннях і ще більше знижує пізнавальну активність, зменшує потребу в спілкуванні та уповільнює мовленнєвий розвиток.

Порушення вимови звуків у цієї категорії дітей, за В.Г. Петровою, виявляються у трьох варіантах [2]. По-перше, повне невміння вимовляти той чи інший звук (дитина або пропускає його, або замінює іншим). По-друге, неправильне використання звуків, що виражається у різноманітних нестійких замінах одного звуку іншими, дещо подібними за звучанням або артикуляцією. По-третє, спостерігається звучання вимови низки звуків, викликана неправильно сформованим артикулюванням або недиференційованою вимовою двох або декількох звуків.

Залежно від впливу на процес формування навичок письма дефекти звуковимови у дітей з порушеннями психофізичного розвитку поділяються на дві групи (М.А. Савченко, Р.А. Юрова) [2].

Перша група – спотворення вимови звуків (різні види ротацизму, лямбдацизму, сигматизму). Ці недоліки не позначаються на засвоєнні навичок письма. Вони найчастіше пояснюються недостатністю дрібних мовленнєво-рухових диференціацій, що склалися у практиці спілкування у вигляді неправильних стереотипів.

До другої групи належать недоліки, які зводяться до заміни одних звуків іншими, близькими за акустико-артикуляційними ознаками (заміна шиплячих свистячими, африкат – їх складовими, твердих – м'якими, дзвінких – глухими). Зазвичай ці недоліки перешкоджають навчанню грамоти й переносяться на письмо. В основі цих дефектів можуть бути такі причини: несформованість дрібних мовленнєво-рухових і слухових диференціацій; недостатня спрямованість уваги дитини на власне мовлення; нечіткість фонематичних уявлень про звуковий склад слова у зв'язку з недостатністю таких інтелектуальних операцій, як спрямованість уваги на звукове оформлення мовлення, порівняння слів за звучанням, слухова пам'ять тощо.

Робота логопеда над виправленням неправильної вимови у дітей з інтелектуальними порушеннями має свою специфіку. Наявні мовленнєві стереотипи через властиву даній категорії дітей інертність нервових процесів виявляються патологічно стійкими. Вони знову і знову повертаються до звичної неправильної вимови. Поставлені звуки автоматизуються повільно, з великими труднощами. Аномальний розвиток пізнавальної діяльності учнів спеціальної школи зумовлює те, що вони рідко виявляють інтерес до вимовного аспекту мовлення. У свідомості учня слово нерозривно пов'язане лише з його предметним значенням, звукове оформлення слова не привертає уваги.

Необхідно враховувати й ту обставину, що порівняно з вимовою окремого звука, використання звуків у власному активному мовленні об'єктивно є значно складнішою діяльністю. Залежно від позиції у слові той самий звук набу-

ває різних відтінків звучання. Дитину навчають вимовляти основний звук і декілька поширених його варіантів. Далі дитина повинна самостійно здійснювати тонкий і узагальнений фонетичний аналіз слова та скоординувати рухи органів мовлення. Завдяки спеціальній роботі недоліки вимови учнів спеціальної школи поступово згладжуються. За даними Г.А. Каше, в 3-му класі фонетичні дефекти трапляються у 30 % учнів, проте у невеликій кількості школярів вони можуть зберігатися і в старших класах [2].

В усному мовленні більшості учнів молодших класів спеціальної школи основні виразні засоби представлені недостатньо, їхнє мовлення є монотонним, бідним на інтонації, насиченим неправильними наголосами, непотрібними паузами. У деяких, переважно збудливих дітей, спостерігається надмірно прискорене мовлення, яке становить потік слів та звуків переплутаних, незакінчених, проковтнутих. В іншій частині учнів – загальмованих, сором'язливих або ослаблених – мовлення буває патологічно уповільненим. Вони говорять тихо, мляво, розтягуючи слова, схильні втрачати думку або не висловлювати її до кінця [1].

Порушення темпу мовлення ускладнює його сприймання і знижує можливості спілкування. Невміння дітей з порушеннями психофізичного розвитку користуватися інтонацією позбавляє їхнє мовлення емоційності. З метою розвитку інтонаційного аспекту мовлення в спеціальній школі широко застосовують різноманітні прийоми навчання, зокрема, виразне читання завчених віршів, читання в особах або драматизація нескладних казок, оповідань або байок, вимова однієї й тієї самої фрази з передачею різних почуттів, визначення того, з яким почуттям вимовлене висловлювання тощо.

Отже, крім порушення звуковимови, у дітей з інтелектуальними порушеннями можна виокремити монотонність, сповільненість, відсутність логічного наголосу, інтонаційні дефекти. Учні спеціальної школи рідко ініціюють спілкування, адже у них є зниженою потреба у соціальних контактах та самовираженні. Від розмови дітей часто відволікають сторонні подразники, через що вони втрачають думку, не розуміють до кінця те, що почули. Деякі діти демонструють схильність до ехолоалії і замість того, щоб відповісти на запитання, повторюють його повністю або частково. Спілкування учнів спеціальної школи є не лише неповноцінним, а й звуженим, вони мало спілкуються між собою та з дорослими.

Ще більш складним для школярів з інтелектуальними порушеннями є монологічне мовлення, яке потребує дотримання певної логічної послідовності висловлювання. Щоб щось розповісти тривалий час діти потребують постійної стимуляції у вигляді запитань. Без такої допомоги їхні висловлювання є фрагментарними, непослідовними, малозрозумілими, з великою кількістю повторів та пересерацій. Для організації та підтримання діалогу вони потребують зовнішніх орієнтирів у вигляді плану, опорних слів, наочності. Дітям з інтелектуальними порушеннями важко не лише будувати власну розповідь, а й сприймати монолог іншої людини. Проте, спеціальне навчання сприяє збагаченню досвіду спілкування, формуванню комунікативних навичок, уміння відповідати на запитання, переказувати текст.

Список використаних джерел:

1. Давидова О. Вплив психофізичних відхилень на стан мовленнєвого розвитку дитини // Дефектологія. 2007. №11. С.49-51.
2. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини. Підручник. Київ: Знання, 2008. 359 с.
3. Матвеева М.П., Миронова С.П. Спеціальна психологія: тексти. Частина І. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 1999. 158 с.

In the article the features of the phonetic and phonemic side speech mentally retarded children, the causes of delayed speech development of children.

Key words: phonetic and phonemic side of speech, mentally retarded children, retarded language development.

Отримано: 4.03.2019

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ МОЛОДІ ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ

У статті розглянуто основні проблеми підготовки молоді до сімейного життя. Проведено аналіз дослідження готовності учнівської молоді до шлюбно-сімейних стосунків.

Ключові слова: сім'я, молодь, сімейне життя, шлюбно-сімейні стосунки.

Сім'я є одним з найважливіших соціальних інститутів, що вимагає постійного наукового вивчення. Це допомагає, по – перше, мати уявлення про реально існуючий стан внутрішньосімейного життя і його зовнішні зв'язки, по – друге, прогнозувати його розвиток, надавати необхідну допомогу, координувати його взаємодію з іншими соціальними структурами держави [3].

Як доводять науковці (Алексєєнко Т., Поставий В.) сім'я завжди перебуває в центрі складних соціально-економічних процесів мікро- і макросоціуму. Від її економічної спроможності та внутрішньої духовної стабільності залежить чітке функціонування економічних, господарських механізмів, отже – стабільність в цілому. Міцна економічно, фізично і морально сім'я з достатнім коефіцієнтом відтворення є запорукою існування української держави.

Високий рівень розлучень, тенденція консенсуального співжиття роблять актуальним пошук шляхів стабілізації сім'ї та відповідного підходу до її утворення, формування у молоді уявлень про майбутню сім'ю [2].

Проблема підготовки молоді до сімейного життя досліджувалась у роботах В. Костіва, Л. Ковальчука, І. Волги, І. Мацковського та інших. В них висвітлювались проблеми сучасної сім'ї, питання про формування сімейно-шлюбних відносин, типології функцій сім'ї.

Разом з цим, спеціальних досліджень, які б торкалися вивчення особливостей процесу формування уявлень про майбутню сім'ю, не виявлено, тоді як ця проблема є дуже важливою складовою підготовки молодого покоління до сімейного життя.

Проаналізувавши теоретичні основи проблеми підготовки молоді до сімейного життя, зокрема в умовах закладу вищої освіти, ми визначили, що дана проблема потребує удосконалення змісту та методик навчання молоді основам психології сімейного життя, враховуючи вікові інтереси та особливості юнацького віку, такі як міжособистісні взаємовідносини і статево-рольову ідентифікацію у батьківській сім'ї.

Аналіз відповідей молодих людей, щодо визначення та розуміння поняття «сімейного життя», показав такі результати: найхарактернішими відповідями на дане питання стали: «сімейне життя – це союз двох людей, різної статі»: так вважають 25% юнаків та 12% дівчат; «сімейне життя – це казка, щастя, кохання»: здебільшого таке визначення давали дівчата – 28%, і лише 8% хлопців; «сімейне життя – це обов'язок перед людством продовжувати людський рід»: 13% дівчат та 9% юнаків; «сімейне життя – це взаєморозуміння та любов між чоловіком та дружиною, ведення ними спільного господарства, виховання дітей та гармонія між членами сім'ї»: 24% дівчат та 18% хлопців; «сімейне життя – це велика кількість обов'язків, з якими потрібно справлятися разом»: 30% хлопців та 15% дівчат. Відсутньою відповідь на дане питання була у 10% юнаків та 8% дівчат.

Отримані дані показують, що юнаки і дівчата розуміють, в основному, сімейне життя лише як союз двох людей, оснований на почуттях. У таких визначеннях проявляється недостатність знань про цілі шлюбу.

Отже, можна зробити висновок про те, що учні мають не достатньо розгорнуті уявлення про якість ідеального чоловіка й ідеальної дружини, дещо по-різному розуміють ці поняття, що може привести до формування в молоді неадекватних очікувань щодо майбутнього партнера.

На характер міжособистісних відносин у сім'ї безпосередньо впливає розподіл домашніх обов'язків, витрати часу членами родини на організацію споживання і побуту. Вивчення розподілу господарських обов'язків між чолові-

ком і жінкою показало, що чоловік повинен ремонтувати сантехніку (83%), виносити сміття (31%), готувати їжу (23%), доглядати за домашніми тваринами (23%), робити покупки (18%), прибирати (9%), прати (8%). Жінка повинна прибирати (84%), мити посуд (34%), готувати їжу (49%), прати (20%), доглядати за домашніми тваринами (16%), робити покупки (54%), виносити сміття (12%).

Дані дослідження відношення молоді до статевих стосунків до шлюбу можна простежити у таблиці 1.

Таблиця 1.

Результати дослідження відношення молоді до статевих стосунків до шлюбу

Варіанти відповідей	Кількість виборів (у %)	
	Хлопці	Дівчата
Аморально	5%	16%
Цілком природно	49%	37%
Це зараз модно	34%	29%
Не визначився	12%	18%

Отримані результати дають можливість зробити висновок про те, що рівень статевої культури та виховання знаходиться на досить низькому рівні, і потребує психолого-педагогічної корекції.

Конфлікти є відображенням на рівні окремої сім'ї протиріч розвитку сім'ї як соціального інституту, тобто вони закономірні і неминучі. За даними дослідження, основним способом розв'язання конфліктів у сім'ї для молоді, як для юнаків (47%) так і для дівчат (33%), є суперництво, на другому місці – компроміс (18%/29%). Причому, дівчата здебільшого орієнтовані на компроміс, а юнаки на суперництво як спосіб розв'язання конфліктів. Співробітництво обрали 39% юнаків та 25% дівчат; уникненню, як способу вирішення конфліктної ситуації, віддали перевагу 34% респондентів, з них 12% хлопців та 12% дівчат.

Узагальнення та інтерпретація отриманих результатів дають підстави зробити висновки про те, що уявлення дівчат та юнаків про майбутню сім'ю є неповними і мають статеві відмінності. Потребують визначення теоретичні підходи та створення конкретної програми цілеспрямованої роботи з розширення уявлень про майбутню сім'ю у молоді.

Список використаних джерел:

1. Гречин І.М. Підготовка учнівської молоді до виконання батьківських обов'язків у Німеччині: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Тернопіль, 2012. 166 с.
2. Кравець В. Основні підходи до сексуальної соціалізації учнівської молоді в країнах Західної та Східної Європи // Статева соціалізація та підготовка учнівської молоді до сімейного життя у педагогіці та шкільній практиці зарубіжних країн: [монографія] / за ред. В. Кравця. Тернопіль: Видавництво Астон, 2009. С.172-203.
3. Лемешенко О.Р. Аналіз наукових підходів до вивчення феномену «батьківство» // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонець: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2015. № 3 (38). С.223-231.

In the article the basic problems of preparation of senior pupils are considered to domestic life. The analysis of research of readiness of student's young people is conducted to the marriage-domestic relations.

Key words: family, senior pupils, domestic life, marriage-domestic relations.

Отримано: 4.03.2019

ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВЛЕННЯ СТУПЕНЯ КОГНІТИВНОГО ДЕФІЦИТУ ТА ОЦІНКА ПСИХІЧНОГО СТАТУСУ ПРИ ПЕРВИННОМУ КОНСУЛЬТУВАННІ

Для швидкої оцінки психічного статусу фахівцеві необхідно мати в своєму арсеналі певний набір тестових методик. Поглиблене вивчення когнітивних функцій доцільно проводити спільно з клінічним психологом або нейропсихологом. Одним з таких методик, які дозволяють отримати необхідний для клінічної практики об'єм даних про когнітивні порушення, є шкала MMSE і тест візуальної ретенції Бентона.

Ключові слова: когнітивні порушення, психічний статус, шкала MMSE, тест Бентона.

Вступ. В нейропсихології та медичній практиці за допомогою психометричних тестів досить ефективно проводять оцінку когнітивних функцій пацієнтів. Проте за відсутності правильної клінічної інтерпретації цих тестів можливі серйозні помилки в діагностиці. Освіта, культурний рівень, володіння мовою, на якій проводиться тестування, поведінкові реакції на контакт з дослідником (ступінь довіри, емпатія та ін.), соматичний статус в момент опитування серйозно впливають на його результати, адаптаційні можливості якого до будь-якої незвичайної ситуації можуть бути значно знижені. На теперішній час не існує універсального психометричного тесту для оцінки когнітивного дефіциту [3, 4]. Основне призначення психометричного тесту при первинному консультуванні – швидко і просто визначити напрям, в якому слід з ним працювати для діагностики і лікування. Психометричний тест є експериментально стандартизованою методикою для статистичного порівняння інших суб'єктів дослідження, що дає можливість досліднику типологічно або кількісно класифікувати ці суб'єкти. Це поняття припускає кількісну оцінку, специфічну для кожного тесту, в межах певних ознак груп пацієнтів (вік, стать, культурно-соціальний рівень та ін.) [2, 5, 6].

На практиці існують тести, що в значній мірі відповідають вищезгаданому регламенту, але складні для пацієнтів літнього віку, особливо з низьким освітнім рівнем. І, навпаки, є тести, з якими легко справляються немолоді пацієнти з низьким освітнім рівнем, але вони недостатньо еталонізовані.

Мета дослідження – шляхом тестування виявити ранні ознаки когнітивної недостатності. Принципова перевага тесту MMSE – можливість оцінки максимально широкого спектру когнітивних порушень: пам'яті, орієнтації, концентрації уваги, а також інструментальних функцій, які найбільш часто страждають при хворобі Альцгеймера (мовна практична, конструктивна, ідеаторна – створення ідей). Тест є адаптованим до любого віку і до низького культурного рівня. Проте, він набагато менше адаптований до вищого культурного рівня – відсоток помилок при цьому зростає у бік недооцінки патологічних змін. Когнітивна сфера оцінюється за 3- або 5-бальною шкалою. Максимальне число балів – 30.

При проведенні тестування завжди слід диференціювати відповіді частково неправильні, які можна коректувати за допомогою діалогу, ставлячи навідні питання або повністю неправильні, такі, що практично не залишають сумнівів в наявності патологічних змін. У класичному варіанті результат 24 бали з 30 є межею норми і патології, а результат нижче 24 свідчить про наявність патології. Для пацієнтів з низьким культурним рівнем ця цифра порогу патології знижується до 20. Результат 15 балів з 30 безперечно свідчить про глибоку когнітивну дисфункцію, менше 10 балів – про тяжку деменцію.

В наших дослідженнях при деменції легкого ступеня сумарний бал MMSE деколи залишався в межах нормального діапазону. Це відмічалось переважно в осіб з ураженням підкіркових структур або при деменціях з переважним ураженням лобових часток півкуль головного мозку, що підтверджує, що чутливість вищенаведеної методики не є абсолютною.

Тест візуальної ретенції запропонований A.L. Benton (1952) для дослідження запам'ятовування малюнків різних форм в якості доповнення до заходів слухо-мовного зберігання і призначений для оцінки просторового зорового

сприйняття, зорових конструктивних здібностей і пам'яті, а також для виявлення органічної мозкової патології. Малюнки, за допомогою яких проводиться тестування, об'єднані в три форми – С, D, E. Всі ці три форми еквівалентні і полягають кожна з 10 карток-зразків. На картці зображено декілька простих геометричних фігур. Час експозиції картки – 10 с. Потім обстежуваний повинен відтворити намальовані на картці фігури по пам'яті або вибрати з 4-х одночасно представлених фігур. При цьому оцінка відповіді проводиться за кількісним і якісним показниками. Кількісна оцінка відповіді нескладна, правильна репродукція оцінюється в 1 бал, неправильна – в 0 балів. Порівнюючи співвідношення правильно і неправильно виконаних завдань, ми отримуємо своєрідний показник розумового дефіциту. Є також дві додаткові форми F і I, кожна з них містить по 15 карток. На кожній картці – 4 набори фігур. Більш цікавий якісний аналіз отриманих результатів по спеціальній таблиці можливих помилкових репродукцій кожної картинки-зразка. При цьому розрізняються помилки, що спостерігаються у здорових людей, і помилки, типові для органічної церебральної патології. За даними Корсакової Н.К., Балашової О.Ю., Рощиної І.Ф., тест Бентона вельми ефективний для геронтопсихологічних досліджень [1, 2]. На великій групі обстежених вони виявляли помітне зростання числа помилок з віком, особливо після 60 років.

В наших дослідженнях ми проводили порівняння результатів, отриманих за допомогою тесту Бентона при обстеженні практично здорових і осіб, які мали органічну церебральну патологію. Отримані статистично достовірні дані засвідчили, що тест Бентона чітко виявляє органічну патологію. Дослідження цих двох груп у віковому аспекті, показало, що вказана різниця даних з віком значно зменшувалась. При цьому наявність однієї «органічної» помилки можлива і у психічно здорових осіб, що може бути пояснене чинником перевтоми. Наявність двох «органічних» помилок представляло велику рідкість навіть в осіб старшого віку, психічно здорових. Наприклад, на картинці для дослідження по Бентону намальовані дві головні, великі фігури і одна дрібна. Типові для здорових людей помилки: обстежуваний забув намалювати одну з фігур, але він усвідомлює це і залишив для неї порожнє місце, або він змінив розташування фігур на малюнку, поставивши маленьку фігуру в правий верхній кут. Можуть бути і інші помилки такого роду, при яких переміщуються ті або інші фігури, але всі вони не вважаються патогномонічними для органічного ураження головного мозку.

Найбільш типові помилки здорових обстежуваних: перестановка головної фігури справа наліво, неправильне переміщення головної фігури по вертикалі, поворот навколо осі малої (великої) фігур або переміщення елементів фігури, свідомий пропуск малої фігури, свідомий пропуск елементів фігури.

Приклади «органічних» помилок: повний/частковий пропуск малих фігур, повторення (дублікація) фігур, розташування периферичної фігури між головними або усередині головної, поворот фігур на малюнку на 90°.

Приклади «важких» помилок, що найчастіше спостерігаються при явній органічній церебральній патології: тенденція до деформації фігур за розмірами, повторення головної фігури в одному і тому ж зразку, повторення елементів фігури в зразку, контамінація (сплав) фігур, тенденція до персеверації фігур, значне спотворення фігур, вставки у фігури, повний пропуск зразка.

Висновки. Шкала MMSE і тест візуальної ретенції Бентона є найбільш ефективними для виявлення максимально широкого спектру когнітивних порушень. Проте вони набагато менш придатні до характеристики кожного з цих порушень, що робить їх менш цінними для використання в практиці психоневролога, якому ці тести дають лише орієнтири для більш глибокого дослідження. Вищевказані методики є ефективними інструментами для оцінки психічного статусу, прості у виконанні і можуть бути використані практичними лікарями, психологами при первинному консультуванні, а в поєднанні – можуть внести істотний внесок у диференційну нейропсихологію.

Список використаних джерел:

1. Корсакова Н.К., Балашова Е.Ю., Рощина И.Ф. Экспресс-методика оценки когнитивных функций при старении // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2009. № 3(5).
2. Корсакова Н.К., Рощина И.Ф., Балашова Е.Ю. Экспресс-методика оценки мнестико-интеллектуальной сферы в позднем возрасте // Развитие научного наследия А.Р. Лурии в отечественной и мировой психологии: материалы 3-й Международной научно-практической конференции памя-

- ти А.Р. Лурии / под ред. В.А. Москвина. Москва–Белгород: РГНФ, 2007. С.79-80.
3. Лурия А.Р. Высшие корковые функции человека. Москва: Питер, 2008. 621 с.
  4. Яхно Н.Н., Захаров В.В. Синдромы нарушения высших психических функций // Болезни нервной системы: руководство для врачей / под ред. Н.Н. Яхно, Д.Р. Штульмана. Москва: Медицина, 2001. Т.1. С.170-190.
  5. Guerrero-Berroa E., Luo X., Schmeidler J. et al. The MMSE orientation for time domain is strong predictor of subsequent cognitive decline in the elderly // Int. J. Geriatr. Psychiatry. 2009. 24 (12): 1429–1437.
  6. Moriarty J. Recognising and evaluating disordered mental states: a guide for neurologists // J. Neurol. Neurosurg. Psychiatry. 2005. Vol. 76. P.39-44.

To quickly assess the mental status of a specialist, you need to have a set of test methods in your arsenal. An in-depth study of cognitive functions should be conducted in conjunction with a clinical psychologist or neuropsychologist. One of the techniques that allow us to obtain the amount of cognitive impairment required for clinical practice is the MMSE scale and the Benton visual retention test.

Key words: cognitive impairment, mental status, MMSE scale, Benton test.

Отримано: 4.03.2019

УДК 37:005.591.6

Н. М. Дідик, кандидат психологічних наук, доцент

КВЕСТ ЯК ЗАСІБ АКТИВІЗАЦІЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

У статті проаналізовано квест як засіб активізації пізнавальної діяльності майбутніх фахівців соціальної сфери. Описано значення квесту, його етапи і типологію. Обґрунтовано переваги застосування у навчальному процесі. Розкрито досвід використання квесту у професійній підготовці фахівців.

Ключові слова: квест, ігрова технологія, компетенція, гейміфікація.

В умовах соціально-економічних перетворень актуальним є формування конкурентоздатного фахівця, здатного критично мислити, творчо вирішувати проблемні ситуації, швидко адаптуватися до змінних умов професійної діяльності. Ці якості подано у компетенціях сучасного фахівця соціальної сфери: інструментальні компетенції (здатність до аналізу і синтезу соціально-значущих проблем та процесів; здатність до організації і планування соціально-економічних явищ; елементарні комп'ютерні навички (використання мережі Інтернет для опанування рекомендованих електронних джерел, робота у Microsoft Office PowerPoint при підготовці доповіді з презентацією); навички управління інформацією для виокремлення тенденцій розвитку та форм організації діяльності (уміння знаходити та аналізувати інформацію з різних джерел), системні компетенції (здатність застосовувати знання на практиці; здатність критично мислити і генерувати креативні ідеї та вирішувати важливі проблеми на інноваційній основі; здатність адаптуватися до нових ситуацій у професійній діяльності; уміння реалізовувати проекти в сфері управління трудовими ресурсами), спеціальні (фахові) компетенції (здатність виявлення, формулювання та аналізу актуальних соціально-економічних проблем; розуміння основних категорій, моделей, методів у соціальному забезпеченні як напрямів прикладного аналізу соціальної політики; здатність виявляти закономірності та основні тенденції розвитку досліджуваних явищ).

На думку І.М. Сокол, впровадження технології квестів в навчально-виховний процес сприяє підвищенню якості навчання, зацікавленості студентів і викладачів, розвитку професійних компетенцій і є важливою стадією процесу реформування традиційної системи освіти в контексті глобалізації [4]. Саме ігрові технології найбільше активізують пізнавальну активність студентів, стимулюють до саморозвитку, розвивають креативність. Гейміфікація перетворилася на одну з інновацій сучасної освіти. Гейміфікація – це використання ігрових практик і механізмів у неігровому контексті для вирішення поставлених завдань [5, с.5]. Гейміфікація не передбачає створення повноцінної гри. Це

використання окремих елементів гри, що дає більше гнучкості у вирішенні поставлених завдань.

Теоретичні та практичні аспекти застосування квестів у навчальному процесі вивчали: О.В. Гаврилова, О.В. Ільченко, К. Журба, І. Шкільна, О.Д. Мішагіна І.М. Сокол, Н. Харченко та ін. [1-5]. Разом з тим, проблема застосування квесту у професійній підготовці фахівців соціальної сфери вивчена ще недостатньо. Це стало **метою статті** – проаналізувати квест як засіб активізації пізнавальної діяльності майбутніх фахівців соціальної сфери.

Спочатку назва «квест» (англ. quest) використовувалася в назві комп'ютерних ігор, розроблених компанією Sierra On-Line: King's Quest, Space Quest, Police Quest. Пізніше квестом почали називати активні екстремальні та інтелектуальні ігри. У 1995 році модель веб-квесту була представлена викладачем університету Сан-Дієго Берні Доджем як метод для найбільш вдалого використання Інтернету на уроках. Квест (від англ. quest – пошук, пошук щастя / знання / істини, пошук пригод) – інтелектуальне змагання з елементами рольової гри, основою якого є послідовне виконання заздалегідь підготовлених завдань командами або окремими учасниками.

І.М. Сокол зауважує, що квест є комплексним завданням, тому оцінка його виконання повинна ґрунтуватися на декількох критеріях, орієнтованих на тип проблемного завдання і форму представлення результату [4].

О.В. Гаврилова описує таку класифікацію квестів: за формою: веб-квести, QR-квести, медіа квести, квести на природі, комп'ютерні ігри і комбіновані; за режимом проведення: квести у реальному і віртуальному режимах, а також комбіновані; за змістом: предметні та інтегровані; за терміном реалізації: довгострокові і короткострокові; за кількістю учасників: індивідуальні та групові; за метою: інформаційний, дослідницький, творчий, волонтерський, рольовий [1]. К. Журба, І. Шкільна виділяють такі типи квестів: реальний квест, веб-квест, персональний квест, сіті-квест, ескейп рум, екшн-квест, квест-перформанс, хоррор (жахи) квест, морфеус-квест [2].

О.Д. Мішагіна описує такі основні засади квесту: проходження за сюжетом, який може бути чітко визначеним або мати декілька варіантів, у залежності від вибору учасника; питання розраховані на застосування логіки; однозначність відповіді; регламентована кількість часу на обговорення; не завжди лаконічні та чіткі завдання розвивають дослідницькі навички; залучення всіх учасників; міжпредметні зв'язки, застосування знань у новій ситуації [3].

К. Журба, І. Шкільна виділяють такі етапи проведення квестів:

1. Організаційно-підготовчий етап: визначення навчальних потреб учнів; визначення теми, мети та типу квесту; формулювання сюжету і завдань; опис головних ролей учасників; розроблення вхідної та вихідної анкет (визначення потреб учнів, знань з обраної теми, отриманих знань, саморефлексія тощо); розроблення критеріїв оцінювання діяльності учнів; підготовка списку інформаційних джерел; підготовка та заповнення платформи для реалізації.

2. Етап реалізації: ознайомлення учнів із сюжетом, основними запитаннями, організаційними моментами, інструкціями (пам'ятками) до завдань; проведення та аналіз вхідної анкети; коригування сюжету і завдань квесту на основі вхідної анкети; об'єднання учнів у групи і розподіл завдань між ними; ознайомлення учнів із критеріями оцінювання та вимогами щодо оформлення творчих завдань; проведення консультацій з учнями на етапі реалізації квесту; супровід проходження учнями квесту; перевірка та оцінювання проміжних етапів.

3. Заключний етап: оцінювання діяльності учнів за розробленими критеріями; представлення результату діяльності учнів; проведення та аналіз вихідної анкети; формулювання висновків; нагородження переможців.

4. Підбиття підсумків: аналіз досвіду, отриманого учасниками квесту [2].

О.В. Гаврилова висловлює думку, що при підготовці до квесту існують такі етапи [1]: 1. Аналітичний. Автор орієнтується на потреби цільової аудиторії, оцінює свої можливості та ресурси, визначає масштаби і термін впровадження квесту. 2. Формування квесту. Визначення загальної концепції квесту, мети і завдань, стратегії. 3. Планування: визначення необхідних ресурсів, делегування повноважень, контроль результатів, адаптованість до змін, затвердження плану-графіку. 4. Організаційний: підготовка завдань, накопичення бази даних. 5. Діяльнісний: розробка документації, формулювання бізнес-пропозиції, кошторису. 6. Підведення підсумків. Аналіз результатів проведення квесту для себе та для учасників.

Нами було застосовано професійний квест, де майбутні фахівці соціальної сфери у відповідних центрах соціального спрямування мали виконати певні професійні завдання на швидкість. Ефективними у професійній підготовці фахівців соціальної сфери можуть бути такі квести: «Кватроключ, або 4 ключі скрині скарбів» (для напрацювання цінностей організації та формування корпоративної

культури), «Секрети чоловічків, що танцюють» (для напрацювання нестандартних методів прийняття управлінських рішень), «Управлінець у ситуації конфлікту», «7 постатей просвіти», «Острів рішень», «Паралельна реальність» (на командну взаємодію), бібліоквест «Людина світла», антиквест «Неймовірно страшно і дуже темно» (для емоційного розвантаження) [5].

О.Д. Мішагіна називає такі переваги використання квесту: дозволяє пізнати один одного в умовах необхідності прийняття швидких рішень; виявляє: приховані якості потенційних лідерів, інтелектуалів, учнів-логістів, які вміють прорахувати на декілька ходів вперед; розвиває логічне мислення, інтуїцію, вміння швидко знаходити вихід із складної ситуації, знайти спільну мову з різними людьми; дозволяє краще ознайомитися з темою, бо всі сценарії носять тематичний характер; проводить аналогії й асоціації між явищами; швидка актуалізація інформації; ігрові етапи дозволяють спільно пережити емоційні сплески, що психологічно зближує, викликають масу позитивних емоцій і радісних спогадів, сприяють розвитку комунікабельності; інтелектуальні етапи розвивають ерудицію і виявляють спритність [3].

Отже, квест – це інноваційна інтерактивна ігрова технологія, ефективна для стимулювання пізнавальної активності та саморозвитку майбутніх фахівців соціальної сфери. Перспективами подальших досліджень є практичне застосування квест-технологій для формування конкурентоздатного фахівця.

Список використаних джерел:

1. Гаврилова О. В. Квест як проектна інтерактивна форма роботи при підготовці студентів туристичної галузі. *«Young Scientist»*. 2017. № 42 (442). С.19-24.
2. Журба К., Шкільна І. Квест як засіб формування національно-культурної ідентичності підлітків. *Рідна школа*. 2017. № 11-12. С. 44-52.
3. Мішагіна О.Д. Використання квесту як засобу активізації навчальної діяльності учнів. URL: http://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/34730/
4. Сокол І.М. Квест як сучасна інноваційна технологія навчання. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: РДГУ, 2013. Випуск 7 (50). С.168-171.
5. Харченко Н. Квести для управлінців. Київ: Шкільний світ, 2017. 180 с.

The article analyses the quest as a means of activating the cognitive activity of future professionals in the social sphere. Describes the value of the quest, its stages and typology. The advantages of using in the educational process are substantiated. The experience of using the quest in professional training is revealed.

Key words: quest, game technology, competence, gameplay.

Отримано: 4.03.2019

УДК 808.56:37.064.1

А. І. Куриця, кандидат психологічних наук, старший викладач

БЕСІДА ЯК ОСНОВНА ФОРМА РОБОТИ ЛОГОПЕДА З БАТЬКАМИ

У статті йдеться про важливість співпраці логопеда з батьками. Розкрито значення бесіди як основної форми роботи логопеда з батьками

Ключові слова: логопед, батьки, взаємодія, бесіда.

Сім'я – найближче і постійне соціальне оточення дитини. Її вплив на формування особистості дуже вагомий. Це перша ступінь оволодіння дитиною рідною мовою – засобом і джерелом морального, естетичного, інтелектуального, емоційного розвитку дитини, формування її гармонійної особистості.

На жаль, сучасна сім'я переживає кризу: в даний час батьки витрачають значну частину часу на підтримання необхідного рівня життя, приділяючи мало уваги розвитку і

вихованню дитини. Крім того, значна частина сучасних батьків не мають педагогічної освіти і не володіють методами і прийомами виховання та розвитку дитини. Тому багато дітей відчувають нестачу батьківської любові, розуміння і співпереживання.

Сім'я, де виховується дитина з порушенням мовлення, вимагає особливої уваги і захисту. Такі сім'ї потребують допомоги фахівців з питань виховання, навчання, розвитку дітей з мовними порушеннями.

У зв'язку з цим актуальним стає пошук найбільш ефективних форм і видів взаємодії логопеда з батьками з метою підвищення їх психолого-педагогічної культури і поліпшення результатів роботи з розвитку та корекції мовлення дітей.

Жодна педагогічна система не може бути в повній мірі ефективною, якщо в ній не задіяна родина.

Найбільш типовою групою та індивідуальною формою роботи з батьками є бесіда. Групові бесіди проводяться з питань загальних проблем сімейного виховання, індивідуальні – щодо роботи з конкретною дитиною. Бесіда з батьками сприяє поліпшенню умов життя дитини в сім'ї, створення в ній здорового психологічного і соціального мікроклімату.

Бесіди допомагають зміцнювати в батьків впевненість в тому, що справжня батьківська любов, правильне ставлення до дитини чинять позитивний вплив. Батькам потрібно допомагати кваліфікованою порадою, тактовно і доброзичливо рекомендувати заходи щодо поліпшення побуту, підкреслюючи важливу роль сім'ї в виховному процесі, навчити розумного поєднання вимог до дитини зі схваленням її старань.

Бесіди представляють сприятливі можливості для встановлення особистих контактів, дружніх зв'язків, виникнення довіри, допомагають залучити батьків в виховний процес, знайти правильний підхід до дітей.

Бесіда – найпоширеніша форма і метод спілкування з батьками, її використовують всі логопеди без винятку, і вона дозволяє швидко встановити контакт і довірливі відносини. Але є батьки, які насилу йдуть на контакт. У цьому випадку більш прийнятна методика В.А. Петровського, який запропонував наступну поетапну взаємодію педагога з батьками: 1-й етап – називається «Трансляція батькам позитивного образу дитини». Педагог ніколи не скаржиться на дитину. Навіть якщо він щось накоїв. Бесіда проходить під девізом: «Ваша дитина краще за всіх». 2-й етап – «Трансляція батькам знань про дитину, яких вони б не могли отримати в сім'ї». Логопед повідомляє про успіхи та розвитку дитини в логопедичній групі, особливості спілкування її з іншими дітьми, результатами навчальної діяльності. 3-й етап – «Ознайомлення логопеда з проблемами сім'ї у вихованні та навчанні дитини». На даному етапі

активна роль належить батькам, логопед тільки підтримує діалог. Не даючи оціночних суджень. Потрібно пам'ятати, що отриманої від батьків інформацією не слід ділитися з колегами по групі і її слід використовувати лише для організації позитивної взаємодії. 4-й етап – «Спільне дослідження і формування особистості дитини». Тільки на цьому етапі педагог, який завоював довіру батьків при успішному проведенні попередніх етапів, може починати обережно давати поради батькам. Аналогічна поетапна методика була розроблена в науково-дослідній інститут загальних проблем виховання і з успіхом застосовується багатьма логопедами.

Взаємодія логопеда та родини – необхідна умова повноцінного мовленнєвого розвитку дитини, так як найкращі результати відзначаються там, де логопеди і батьки діють узгоджено. Поняття «взаємодії з сім'єю» не можна плутати з поняттям «робота з батьками», хоча друге є складовою частиною першого. Взаємодія обов'язково має на увазі контроль, або зворотний зв'язок; при цьому контроль повинен бути ненав'язливим, опосередкованим.

Підвищення педагогічної культури батьків – основа вдосконалення повноцінного розвитку дитини. Залучення батьків до виховного та освітнього процесу, їх зацікавлена участь в корекційно-педагогічній діяльності важлива не тому, що цього хоче логопед, а тому, що це необхідно для розвитку їх власної дитини.

Список використаних джерел:

1. Крутії К.Л. Перспективне планування роботи з дітьми молодшого дошкільного віку. Запоріжжя: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2001. 220 с.
2. Тищенко В.В., Рібцун В.Ю. Як навчити дитину правильно розмовляти: від народження до 5 років. Поради батькам. Київ: Літера ЛТД, 2009. 128 с.

The article deals with the importance of cooperation between speech therapists and parents. The value of the conversation as the main form of the speech therapist's work with parents is revealed

Key words: speech therapist, parents, interaction, conversation.

Отримано: 4.03.2019

УДК 376.42

В. Е. Левицький, кандидат педагогічних наук, доцент

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ СКЛАДОВИХ ТРУДОВОЇ ПІДГОТОВКИ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ

Стаття містить опис результатів дослідження складових трудової підготовки старших дошкільників з порушеннями розумового розвитку. Роль інтелектуального компонента діяльності дітей у процесі занять з ручної праці зростатиме, якщо ці вміння формуватимуться на основі усвідомлення кінцевого результату праці, створення образу дій, формування самоконтролю під час та після виконання завдання, уміння оцінювати кінцевий результат праці.

Ключові слова: трудове навчання, діти дошкільного віку, ручна праця, працездатність, порушення розумового розвитку, трудова підготовка.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Трудове навчання здійснюється шляхом формування технічних та технологічних знань і трудових прийомів роботи. Виправлення недоліків і розвиток їх загального рівня під час трудової діяльності відбувається з урахуванням індивідуальних можливостей дітей. Як невід'ємна частина роботи спеціального закладу (групи), відіграє базову роль у корекції, розвитку, соціальній адаптації та комплексній педагогічній реабілітації дітей з порушеннями розумового розвитку [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти корекційної роботи з учнями, що мають порушення розумового розвитку, у процесі трудового навчання розглянуті у комплексних та системних дослідженнях В.І. Бондаря, В.М. Синьова, Г.М. Дульнева, О.М. Граборова, В.В. Засенко, І.Г. Єременко, В.Ю. Карвяліса, Г.М. Мерсіянової, С.Л. Мирського, Б.І. Пінського, Г.М. Плещканівської, К.М. Турчинської, О.П. Хохліної. Втім, менша низка досліджень (Л.С. Вавіна, О.П. Гаврилушкіна, Е.К. Гульянц, С.І. Давидова,

Т.М. Дегтяренко, О.А. Катаєва, Л.В. Калінікова, Н.Г. Морозова, Н.Д. Соколова, О.А. Стребелева, О.В. Чеботарьова) присвячені трудовому навчанню та вихованню дошкільників в яких розглядаються комплексні методики з різних видів трудової діяльності дітей вказаної нозології.

Постановка мети. Метою дослідження є вивчення складових трудової підготовки старших дошкільників з порушеннями розумового розвитку і опис отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу. На заняттях з ручної праці вихователь спеціального закладу дошкільної освіти (групи) стикається з труднощами, зумовленими: недорозвиненням у дітей різних видів мислення та мисленнєвих операцій, психічних процесів, вмінь встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, труднощами орієнтації у просторі та на площині, розуміння інструкцій та технологічних малюнків, бідним словниковим запасом і недорозвитком

різних сторін мовлення, недоліками дрібною і загальною моторики і т.д.

Найбільша складність трудового навчання старших дошкільників з порушенням розумового розвитку полягає у формуванні узагальнених умінь, здатності виконувати трудові завдання не тільки у визначеній ситуації, але і за зміни умов.

Організоване педагогічне спостереження на заняттях включало в себе вивчення дошкільників під час оволодіння загально-трудовами вміннями та трудовими прийомами. Для того щоб спостереження достатньо розкрило картину трудової діяльності, визначені основні напрямки реалізації. Так, при вивченні орієнтувальної діяльності виявлено: труднощі при аналізі зразка виробу (називання меншої кількості деталей, у визначенні форми, розмірів, особливостей, способів з'єднання, просторового та площинного розташування матеріалів, деталей та елементів); особливості аналізу зразка аналогічного виробу, відносно нового; різну (непередбачувану, суперечливу) реакцію (відсутність її) на різні види допомоги; низький вплив аналізу зразка на успішність планування, поточний і заключний самоконтроль; стан та темп оволодіння умінням аналізувати об'єкт.

На етапі планування роботи виділено: порушення послідовності, пропуск операцій, повторення пунктів плану; вплив попереднього (знайомого) плану для виготовлення аналогічного (нового) виробу; темп (час) оволодіння умінням планувати хід роботи різними учнями.

Під час практичної роботи і здійснення підсумкового самоконтролю визначено: труднощі у проведенні порівняння незакінченої та виконаної роботи зі зразком, труднощі у встановленні причинно-наслідкової залежності між дією і результатом в ході роботи та поясненні причин помилок після її закінчення; стан розвитку вміння використовувати різні способи контролю («на око», накладенням, перенесенням).

При формуванні рухових трудових прийомів визначено: недостатню правильність виконання (вміння тримати інструмент, послідовність рухів, темп, просторова точність і плавність виконання прийому, диференціація зусиль); розуміння фронтального пояснення прийому; уповільнений темп оволодіння прийомом; відносно міцність сформованого вміння (застосування його поряд з іншими при виготовленні аналогічного і нового виробу); різний (протилежний) якісний результат виконання.

Спостереження за старшими дошкільниками в цілому показало, що діти по-різному проявляють себе на заняттях. Більшість дітей з бажанням бралися за виготовлення виробів, але їх зацікавленість була короткочасна, нестійка. Вони швидко втрачали інтерес до роботи, особливо коли потрібно було щось переробити, виправити. Деякі не виявляли інтерес до занять, відразу відмовлялися від виготовлення, кажучи, що не зможуть виконати виріб, або мовчки (механічно) перебирали деталі, сировину та інструменти. Протягом заняття їм потрібні були спонукання, підбадьорювання і допомога (без особливого успіху). Як правило, діти були недостатньо уважні, не могли спокійно сидіти за столом, часто не вислуховували до кінця інструкцію, без дозволу брали що лежить на столі. Не вміли (з труднощами) правильно звернутися до вихователя, організувати своє робоче місце, прибрати його, не знали правил безпечної роботи.

В цілому аналіз окремих сторін трудової підготовки старших дошкільників виявив наступні негативні риси: 1) у третини дітей діяльність за завданням не викликає позитивного емоційного ставлення, не прагнуть його виконання, готові у будь-який момент припинити роботу; 2) на етапі орієнтування у завданні вербалізують і програмують лише загальну мету діяльності; 3) правила виконання завдання у запропонованому обсязі усвідомлюються пізніше у процесі

практичних дій; 4) якщо вербалізують окремі правила виконання завдання, то головним чином сенсорні, правила на встановлення логічних відносин не звучали; 5) при виконанні завдання на основі зразка у дітей проявляється «бездумний» (механічний) стиль праці: копіюють зразок доступними їм засобами, нерідко досягаючи в цілому непоганого зовнішнього результату або маніпулюють деталями та інструментами; 5) оцінити результат з точки зору заданих правил не можуть, так як не виділили і не осмислили їх; б) не досягнувши заданого взірця-результату, некритично оцінюють свою працю: задоволені, вважають, що завдання виконано правильно.

Негативні особливості формування складових трудової діяльності необхідно враховувати при розробці корекційно-педагогічного впливу. Одночасно потрібно орієнтуватися і на виявлені позитивні потенційні можливості: 1) діти у більшості усвідомлюють мету пред'явленого їм завдання, підпорядковують їй свою активність під час заняття; 2) з позиції усвідомлених правил виконання завдання (головним чином сенсорних) намагаються контролювати і оцінювати окремі дії та досягнутий результат.

Висновки. У процесі занять з ручної праці діти вчать ся діяти за наслідуванням, зразком і словесною інструкцією. Дії за словесною інструкцією, спочатку простою і короткою, а потім все більш розгорнутою, допомагають розвитку словесної регуляції діяльності.

Заняття з ручної праці сприяють розвитку моторики, рухової сфери, координованості дій, стимулюють відповідний фізичний розвиток (точність, швидкість, вправність рухів). Зв'язок між трудовим навчанням і вихованням взаємозумовлений. Роль інтелектуального компонента діяльності дітей у процесі занять з ручної праці зростатиме, якщо ці вміння формуватимуться на основі усвідомлення кінцевого результату праці, створення образу дій, формування самоконтролю під час та після виконання завдання, уміння оцінювати кінцевий результат праці.

Список використаних джерел:

1. Бондар В.І. Підготовка учнів допоміжної школи до самостійної трудової діяльності. Київ: Радянська школа. 1988. 128 с.
2. Миронова С.П. Олігофренопедагогіка. Компактний навчальний курс: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ. 2007. 204 с.
3. Дидактичні та методичні засади спеціальної освіти розумово відсталих дошкільників: навчально-методичний посібник / Н.О. Макаруч, А.М. Висоцька, О.В. Чеботарьова, А.В. Міненко, С.В. Трикоз, Г.О. Блеч, І.В. Бобренко, І.В. Гладченко. Київ, 2014. 337 с.
4. Хохліна О.П. Психолого-педагогічні основи корекційної спрямованості трудового навчання учнів з вадами розумового розвитку. Київ: Педагогічна думка. 2000. 286 с.

The article contains a description of the results of the study of the components of the labour training of senior preschool children with impaired mental development. The effectiveness of labour training will increase when it is linked to educational tasks. The role of the intellectual component of the activity of children in the process of manual labour will increase if these skills are formalized not mechanically, but on the basis of conscious creation of the image of actions, the formation of self-control, the ability to evaluate the final result of labour.

Key words: labour training, children of preschool age, manual labour, disability, mental disorder, labour training.

Отримано: 4.03.2019

ОСОБЛИВОСТІ ТРУДНОЩІВ В ПРОЦЕСІ РОЗВ'ЯЗУВАННЯ АРИФМЕТИЧНИХ ЗАДАЧ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

В статті проведено аналіз труднощів у молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення при розв'язуванні арифметичних задач.

Ключові слова: арифметична задача, мислення, розвиток, розуміння.

У початковій школі при вивченні математики важливе місце займають арифметичні задачі. Вони є обов'язковим розділом програми, зміст якого учні мають засвоїти, а також є засобом навчання, виховання і розвитку школярів.

Однак на сучасному етапі визначено, що у молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення (надалі ТПМ) спостерігаються труднощі при розв'язуванні арифметичних задач складніші ніж в учнів з типовим розвитком. Які обумовленні недорозвитком базових психічних процесів пізнавальної діяльності (Н.С. Гаврилова, Л.Є. Томме та інші), симультанних та сукцесивних синтезів (В.В. Тарасун). Також визначено, що рівень засвоєння арифметичних задач дітьми з ТПМ (Н.С. Гаврилова, В.В. Тарасун) переважно репродуктивний, а рідких випадках може бути репродуктивно-продуктивним, окремі школярі з ТПМ засвоюють їх лише на рівні впізнавань (пасивно-репродуктивному) [3, 5, 6].

Отже, результати аналізу наукових досліджень дітей з ТПМ свідчать про те, що у них наявні особливості недорозвитку не лише мовлення, а й своєрідність розвитку усіх психічних процесів та функцій, які зумовлюють труднощі у формуванні навичок письма, читання, лічби, аналізу змісту арифметичних задач тощо.

З метою підтвердження або спростування припущення ми експериментально дослідили і виявили які труднощі зустрічаються в учнів молодших класів з ТПМ при розв'язуванні арифметичних задач. Зокрема, на етапі читання учні з ТПМ допускали помилки, що пов'язані з неточністю читання, а саме: заміна слів при читанні за акустичною, артикуляційною або літеральною ознаками, заміна слів при читанні за семантичною ознакою, також не дочитування слів, аграматизми, повільне читання, поскладове читання, по буквене читання.

Учні з ТПМ переказували текст частково; зустрічались учні, що взагалі не переказували текст; частина дітей переказує текст після надання допомоги: у вигляді повторного читання тексту (1-5 разів), у вигляді навідних запитань.

Аналізуючи зміст арифметичної задачі молодші школярі з ТПМ допускали помилки відволікаючись на несуттєві дані тексту задачі; узагальнюючи з опорою на зовнішні ознаки, ігноруючи при цьому абстрактне значення, а тому узагальнюють їх не завжди вірно; неправильно виділяли числові дані, які записані словом; неправильно виділяли числові дані записані цифрою; неправильно співвідносили числові дані зі словами: предметами, явищами тощо; неправильно виділяли слова, що визначають алгоритм розв'язання задачі.

У процесі синтезу усіх даних змісту арифметичної задачі (представлення усіх даних арифметичної задачі в цілому) молодші школярі з ТПМ допускали наступні помилки: поєднання між собою чисел і знаків арифметичних дій не відповідно до змісту умови задачі; неправильно визначена послідовність арифметичних дій за допомогою яких розв'язується задача.

При здійсненні скороченого запису змісту арифметичної задачі та арифметичних дій молодші школярі з ТПМ припустились наступних помилок: не точно записували цифри (недостатньо каліграфічно); заміняли цифри, що відрізняються певним елементом (1-7, 3-8) або розташуванням (14-41); неправильно розташовували скорочений запис на листку паперу та арифметичні дії; неправильно витримували відстань між словами, цифрами та прикладами; у скороченому записі допускали помилки у словах: пропускали букви; про-

пускали склади; замінювали одні букви іншими; неправильно записували числові дані у стовпчик.

У процесі обчислення арифметичних дій молодші школярі з ТПМ в неправильній послідовності обчислювали числові дані, тому результат виходив невірний: сплутували числові дані, використовуючи при обчисленні пальці; обчислювали лише з використанням додаткових засобів: пальців рук (для додавання та віднімання) чи лінійки, таблички множення та ділення; зустрічались учні які не знала алгоритм обчислення арифметичних дій в рядок: на додавання, віднімання, множення, ділення; не знали алгоритм обчислення арифметичних дій у стовпчик: на додавання, віднімання, множення, ділення; неправильно обчислювали результат арифметичної дії; не виконували арифметичні дії на додавання, віднімання, множення, ділення, навіть з використанням підручних засобів (лінійки, таблички на множення, ділення).

Відповідно, в кінці розв'язування арифметичної задачі є формулювання загальної, повної відповіді. Молодші школярі з ТПМ мали такі труднощі при формулюванні відповіді: неправильна смислова, логічна побудова відповіді, неправильне узгодження слів, заміна та пропуски букв у словах в процесі запису, не правильне скорочення слів, не правильний запис відповіді на кінцеве запитання задачі.

Отже, було виявлено, що у дітей з ТПМ в процесі роботи над арифметичною задачею помилки виникають на всіх етапах роботи. Також визначено, що помилки у школярів з ТПМ різного віку, як різні так і спільні. Типи труднощів диференційовані на кожному етапі і прямо не залежали від діагнозу.

Список використаних джерел:

1. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / [О.В. Скрипченко, Л.В. Волинська, З.В. Огороднійчук та ін.]. Київ: Просвіта, 2001. 416 с.
2. Гаврилова Н.С. Психологічна характеристика дітей з загальним недорозвитком мовлення з порушенням пізнавальної сфери кінетичного типу // Збірник наукових праць Кам'янець-Поділь. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Сер.: соціально-педагогічна / за ред. О.В. Гаврилова, В.І. Співака. Кам'янець-Подільський, 2008. Вип. X. С.181-185.
3. Лісова Л.І. Корекція навчальної діяльності молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ "Друк-Сервіс", 2015. 224 с.
4. Тарасун В.В. Логодидактика: навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Київ: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2004. 348 с.
5. Тарасун В.В., Гаврилова Н.С. Особливості навчання математики молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В.С., 2007. 268 с.
6. Томме Л.Є. Исследования готовности детей с тяжелыми нарушениями речи к обучению математики // Дефектология. 2007. № 5. С.33-41.

The article analyses the difficulties of younger students with severe speech disorders when solving arithmetic problems.

Key words: arithmetic problem, thinking, development, understanding.

Отримано: 4.03.2019

ТЕХНОЛОГІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОНТЕРСЬКИХ ГРУП ЗА РІЗНИМИ НАПРЯМАМИ РОБОТИ ВОЛОНТЕРСТВА

У статті проаналізовано технології організації діяльності волонтерських груп за різними напрямками роботи волонтерства. Охарактеризовано тенденції підготовки соціальних працівників до волонтерської діяльності.

Ключові слова: волонтер, волонтерські групи, волонтерська робота, напрями волонтерської діяльності.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення Україна знаходиться на етапі становлення та розвитку громадянського суспільства на засадах свободи, творчості, гуманізму, милосердя. Цей непростий і тривалий процес зумовлюється суперечливою політичною та соціально-економічною ситуацією, яка склалася в державі. Нині соціальні пріоритети в Україні визначені як провідні напрями державної політики. Для вирішення соціальних проблем залучаються різні соціальні інституції та неурядові організації, створюється розгалужена система різноманітних соціальних служб.

На жаль, кадрове забезпечення закладів соціальної сфери не відповідає вимогам сьогодення, не вистачає професійно підготовлених фахівців для реалізації різних напрямів соціально-педагогічної діяльності. Саме тому останнім часом в Україні активно стимулюється благодійна діяльність та розвивається волонтерський рух. Наразі волонтери є повноправними суб'єктами соціально-педагогічної діяльності.

Роль волонтерства у соціальній сфері визнана на державному рівні, що знаходить своє підтвердження в окремих законодавчих документах, зокрема у законах України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про соціальні послуги», «Про волонтерську діяльність», в яких добровільна праця волонтерів визнається як необхідна та суспільно корисна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти діяльності волонтерів розкриті в працях вітчизняних науковців. Так, у роботах Н. Заверико, І. Звереві, Г. Лактіонової, Ю. Поліщука, С. Харченка обґрунтовано роль волонтерства як складової соціально-педагогічної роботи з молоддю. У дослідженнях О. Безпалько, Р. Вайноли, А. Капської, В. Петровича розкрито технології залучення та підготовки молоді до волонтерської діяльності. Вітчизняні науковці З. Бондаренко, О. Карпенко, Л. Міщик, В. Поліщук розглядають волонтерство як фактор професійного становлення майбутніх соціальних педагогів та соціальних працівників.

Аналіз багаторічного досвіду волонтерства подано у роботах зарубіжних авторів, зокрема Г. Каскеллі, Р. Кроу, Б. Левайн, Р. Лінча, С. Маккарлі, М. Мерріл, К. Навартнам, М. Нуланд.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Враховуючи, що зазначена проблематика й досі залишається не достатньо вивченою, що суперечить об'єктивним потребам щодо підвищення якісного рівня підготовки фахівців соціальної сфери в Україні, **метою** нашої статті є розкриття технологій організації діяльності волонтерських груп за різними напрямками роботи волонтерства.

Виклад основного матеріалу. *Волонтерство* – це добровільна безкорисна суспільно корисна діяльність, що може здійснюватися і окремими людьми, і організаціями. *А волонтерська група* – це невелика за чисельністю спільнота людей, яка діє на добровільних засадах, об'єднана певною благодійною діяльністю, утворена при державній чи неурядовій організації, або ж функціонує як неформальна ініціативна група.

На думку І.Д. Звереві, *волонтерська робота* – це добродійна діяльність, яка здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної плати, без просування по службі, заради добробуту та процвітання спільнот і суспільства в цілому. Людину, яка добровільно надає безоплатну соціальну допомогу та послуги інвалідам, хворим, особам і соціальним групам, що опинилися в складній життєвій ситуації, називають *волонтером* [4, с.38].

Згідно із Загальною декларацією волонтерів, яку було прийнято на II Конгресі Міжнародної Асоціації Волонтерів 14 вересня 1990 року в Парижі, волонтерська діяльність розглядається як інструмент соціального, культурного, економічного розвитку. У Декларації підкреслюється, що волонтерство – це добровільний вибір, що відображає особисті погляди і позиції; що виражається, як правило, у спільній діяльності в межах різного роду асоціацій. Волонтерство сприяє покращенню якості життя, особистому процвітання й поглибленню солідарності, реалізації основних потреб на шляху будівництва справедливого і мирного суспільства, більш збалансованому економічному і соціальному розвитку, створенню нових робочих місць і нових професій. У Декларації проголошено низку головних принципів руху, зокрема, принцип надання особистих або організованих послуг, а також принцип перетворення волонтерства в елемент особистісного розвитку, набуття нових знань та навичок [3].

Встановлено, що найчисельнішою групою волонтерів в Україні є учнівська та студентська молодь, яка працює переважно у складі окремих волонтерських груп.

Проаналізовані нами різні підходи зарубіжних та вітчизняних науковців до класифікації волонтерських груп, дало можливість виокремити такі види студентських волонтерських груп: *за приналежністю до організації* (волонтери державної організації, волонтери громадської організації, волонтери вищого навчального закладу); *за досвідом волонтерської роботи* (волонтери без досвіду, волонтери з незначним досвідом, волонтери з достатнім досвідом); *за тривалістю волонтерської роботи* (волонтери, які працюють тривалий проміжок часу (понад 6 місяців); сезонні волонтери (працюють час від часу); волонтери, які працюють короткий проміжок часу (менше 6 місяців)); *за складом волонтерської групи* (волонтери-студенти спеціальностей «Соціальна робота», «Практична психологія», волонтери-студенти медичних вищих навчальних закладів, волонтери-студенти інших вищих навчальних закладів, змішані студентські волонтерські групи із представників різних вищих навчальних закладів).

Базуючись на наукових положеннях Т. Алексеєнко, О. Безпалько, Н. Заверико, І. Звереві, А. Капської, Г. Лактіонової, С. Савченка, С. Харченка про зміст соціально-педагогічної діяльності визначено *основні напрями роботи студентських волонтерських груп*: профілактичний, інформаційно-просвітницький, рекреаційний, соціально-рекламний, реабілітаційний, соціально-побутовий, охоронно-захисний, діагностико-корекційний, фандрейзинговий. Напрями роботи цих груп зумовлюються метою та основними завданнями соціально-педагогічної діяльності окремої державної чи неурядової організації [1].

В Україні та світі волонтерська діяльність здійснюється за такими *напрямами*:

- 1) надання волонтерської допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, що потребують соціальної реабілітації;
- 2) здійснення догляду за хворими, інвалідами, одинокими, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують підтримки та допомоги;
- 3) надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи військового стану, проведення антитеро-

ристичної операції, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам злочинів, біженцям, внутрішньо переміщеним особам;

4) надання допомоги особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів;

5) проведення заходів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, збереженням культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання;

6) сприяння проведенню заходів національного та міжнародного значення, пов'язаних з організацією масових спортивних, культурних та інших видовищних і громадських заходів [2].

Таким чином, сучасний стан розвитку соціально-педагогічної науки дає нам змогу розглядати волонтерство як ресурс соціальної роботи, спираючись на технологічний підхід у соціальній роботі; ми розглядаємо волонтерство як складову професійної підготовки фахівців у галузі соціальної роботи (соціальних працівників, психологів), як школу особистісного розвитку, успішної самореалізації особистості.

УДК 159.9:616.12

А. В. Михальський, кандидат медичних наук, доцент,

Ж. Л. Михальська, лікар функціональної діагностики Кам'янець-Подільської міської поліклініки № 1

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ХВОРИХ КАРДІОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ

Викладено результати аналізу особистісних особливостей хворих на артеріальну гіпертензію, церебральний атеросклероз та ішемічну хворобу серця. Акцентована увага на врахуванні психологічних особливостей кожної особистості при лікуванні пацієнтів із серцево-судинними захворюваннями.

Ключові слова: серцево-судинні захворювання, артеріальна гіпертензія, ішемічна хвороба серця, церебральний атеросклероз, психологічні особливості.

Серцево-судинні захворювання є одними з найпоширеніших серед населення. Експертами Всесвітньої Організації охорони здоров'я (ВООЗ) прогнозується подальше зростання серцево-судинної захворюваності і смертності як в розвинених країнах, так і країнах, що розвиваються, обумовлене старінням населення і особливостями способу життя. Помічено, що вони є основною причиною смертності в Україні, особливо серед чоловіків.

За даними ВООЗ Україна займає перше місце в Європі і друге у світі в рейтингу смертності від серцево-судинних захворювань. З серцево-судинними захворюваннями стикається кожен 2-й українець. У 2016 році серцево-судинні захворювання забрали життя 392 тис. українців.

До найбільш поширених серцево-судинних захворювань відносяться ішемічна хвороба серця (ІХС), артеріальна гіпертензія (АГ) і церебральний атеросклероз. За статистичними даними, ІХС страждають близько 12% усіх чоловіків у віці 45-59 років.

Ні в кого не викликає сумніву, що будь яка хвороба впливає на людину в цілому. Так, фізичне самопочуття впливає на душевний стан людини і навпаки.

Психологічне реагування на хворобу в першу чергу зумовлено оцінкою пацієнтом важкості захворювання та структурою особистості в преморбіді. Багато авторів вважають, що адекватність реакції залежить від ступеня зрілості особистості і її інтелектуальних можливостей. Так у інфантильних, незрілих особистостей з рисами дитячості, часті витіснення і заперечення хвороби або «втеча у хворобу». У астеничних, тривожних людей важкі захворювання викликають бурхливу реакцію тривоги, хвилювання з наступними депресивно-іпохондричними розладами. Реакція на хворобу залежить також і від віку пацієнта.

Виникнення будь-якого серцево-судинного захворювання для хворого є сильним стресовим чинником, що викликає психоемоційну дезадаптацію.

Психіка хворого з початку захворювання опиняється в незвичайному стані, оскільки у зв'язку з хворобою порушується звичний ритм життя, праці, відпочинку, сну і бадьорості. Відбувається перебудова в значенні відчуттів. На внутрішній світ обрушується велика кількість інтерцепти-

Список використаних джерел:

1. Волонтерство: poradnik dla organizatora wolonterskiego ruchu / uкл.: Лях Т.П., авт. кол. О.В. Безпалько, Н.В. Заверико, І.Д. Зверева, Н.В. Зимівець. К. : Волонтер. 2001. 176 с.
2. Грига І., Брижовата О., Дума Л., Лисенко О. Досвід волонтерської роботи та напрями її вдосконалення // Соціальна робота в Україні: перші кроки / за ред. В. Полтавця. Київ: КМ Academia. 2000. С.145-173.
3. Капська А.Й. Технологізація волонтерської роботи в сучасних умовах. Київ: Держ. центр соц. служб. 2001. 140 с.
4. Соціальна робота в Україні: навч. посібник / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін.; за заг. ред. І.Д. Зверевої, Г.М. Лактіонової. Київ: Науковий світ. 2003. 233 с.

The article analyses the technologies of organizing volunteer groups activity in different directions of volunteer work. The tendencies of preparation of social workers for volunteer activity are characterized.

Key words: volunteer, volunteer groups, volunteer work, volunteering activities.

Отримано: 4.03.2019

вних сигналів, які заповнюють усі інтереси хворого і набувають небувалу значущість [2, с.145].

Разом із загальними закономірностями впливу хвороби на особистість, при серцево-судинних захворюваннях має місце феномен, який R. Johnson назвав «соціокультуральною символікою серця». Пов'язано це з тим значенням, яке надає людина серцю.

Основною психологічною проблемою кардіологічних хворих є занепокоєння, тривога і страх смерті, багато із них мають іпохондричний тип реакції на хворобу. Для хворих характерна наявність психічного дистресу, соматизації, тривожності, депресії і фобічної тривожності. При цьому дистрес і соматизація сильніше проявляються у хворих з ІХС, а рівень депресії, тривожності і фобічної тривожності безпосередньо залежить від важкості стану хворих.

У хворих відзначається інертність, нерішучість, втрата волюватої активності і життєвої стійкості, втрата інтересу до праці і життя в цілому, звуження кола інтересів, егоцентричність, а також образливість, нестриманість. Найбільш частим типом відношення до хвороби є сенситивний і ергопатичний. Слід зазначити, що ергопатичний тип можна вважати досить типовим для пацієнтів з різноманітною патологією серця [3, с.191].

При розвитку нападів стенокардії і інфаркту міокарду значну роль відіграють негативні невідраговані емоції. Так, ІХС розвивається частіше у вольових, цілеспрямованих людей, не схильних до глибокого і тривалого переживання негативних емоцій.

При одужанні після інфаркту на тривалий час залишаються астеничні прояви. Може бути іпохондрична фіксація на відчуттях. У таких хворих виникає певний стиль поведінки. Вони виробляють для себе щадний режим, обмежують коло обов'язків, зосереджуються на хворобі.

Для пацієнтів, що страждають на ІХС, характерними є такі особливості як поєднання тривожності, сензитивності, лабільності, інтровертності, конфірмованості та ригідної фіксації на травмуючих спогадах. Їм властивий спосіб регулювання конфліктів за типом уникання та високий рівень алекситимії [7, с.25].

АГ є надзвичайно поширеним захворюванням серцево-судинної системи. У осіб старших 40 років, які проживають у великих містах, та розвинутих країнах хвороба виявляється у 20-25% населення.

У якості прерорбідних особливостей особистості, схильної до розвитку АГ, спостерігається виражена афективна нестійкість: тривожність, підвищена вразливість, ригідність у переживанні неприємних вражень і обмежена здатність до переживання позитивних емоцій [5, с.157].

Пацієнти з АГ описуються як люди працьовиті, обов'язкові, товариські, з великим почуттям відповідальності. У зв'язку з цим у них виникають внутрішні і зовнішні конфлікти, від яких вони не можуть емоційно відмежуватися [5, с.147].

Пацієнти, що страждають АГ, мають вищі показники тривожності, рівня нервово-психічної напруги і депресії [1, с.251].

Церебральний атеросклероз найчастіше виникає у людей літнього віку, хоча може спостерігатися і в порівняно молодому віці. Фон настрою зазвичай знижений, особливо у вечірній час, хворі пригнічені, тужливі, песимістично відносяться до свого майбутнього.

На думку Обухова Я.Л. (1997) у хворих церебральним атеросклерозом змінюється характер. Можуть з'явитися надмірні побоювання за своє здоров'я і за своє життя, недовірливість, фіксація на своїх відчуттях, переоцінка наявних проявів хвороби. Однією з характерних рис церебрального атеросклерозу є легкодухність. Хворі стають слізливими і сентиментальними, розсіяними, повільними, їм важко перемикається з одного виду діяльності на інший, швидко втомлюються від розумових навантажень.

Таким чином можна зазначити, що кожному кардіологічному хворому властиві індивідуальні психологічні особливості реагування на хворобу.

Лікарі, як правило, більше орієнтуються на результати лабораторних і рентгенівських досліджень, які, на їхню думку є основою для встановлення діагнозу, а особистість пацієнта, як така з її суб'єктивними відчуттями часто випадає з поля зору медиків [6, с.272].

У той же час враховувати особливості психологічної картини кардіологічних хворих необхідно кожному лікарю, що дасть їм можливість впливати на ефективність лікування, а проведення психокорекційної роботи сформує адекватне відношення до хвороби.

Список використаних джерел:

1. Захарова Е.В. Психологические особенности пациентов, страдающих сердечно-сосудистыми заболеваниями. *Молодой ученый*. 2018. № 46. С.251.
2. Лакосина Н.Д., Ушаков Г.К. Медицинская психология. Москва: Медицина, 1984. 272 с.
3. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология. Москва: МЕДпресс-информ, 2005. 432 с.
4. Обухов Я.Л. Глубинно-психологический подход в психотерапии психосоматических заболеваний. Москва: Медицина, 1997. 342 с.
5. Основи медичної психології: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закл. IV рів. акред. та лік.-інтерн. / Ждан В.М., Скрипніков А.М., Животовська Л.В. та ін. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. 255 с.
6. Савенкова І.І. «Хронопсихологічний портрет» хворих на серцево-судинні захворювання. *Науковий вісник: [зб. наук. праць Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського]* / [за ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової, С.І. Болтвіцев, Т.В. Говорун, Н.Б. Іванцова]. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2014. Серія: Психологічні науки. Т.2. С.272–277.
7. Степанова Н. М. Психологічні особливості хворих на серцево-судинні захворювання (на моделі артеріальної гіпертензії та ішемічної хвороби серця). *Медична психологія*. 2010. Т. 5. № 3. С. 19-26.

The results of the analysis of personality peculiarities in patients with arterial hypertension, cerebral atherosclerosis and coronary artery disease are reported. Attention is focused on taking into account the psychological characteristics of each person in the treatment of patients with cardiovascular diseases.

Key words: cardio-vascular diseases, arterial hypertension, coronary artery disease, cerebral atherosclerosis, psychological peculiarities.

Отримано: 4.03.2019

УДК 614.44/48

Ю. А. Михальська, кандидат психологічних наук, асистент

ПРОТИЕПІДЕМІЧНІ, ПРОФІЛАКТИЧНІ ТА ЛІКУВАЛЬНІ ЗАХОДИ ПРИ КОРУ

Кір є дуже заразною важкою хворобою. Метою епідеміологічного нагляду за кором є подальше зниження захворюваності та створення передумов для її ліквідації. Прискорені заходи щодо імунізації мали значний вплив на зниження смертності від кору. Найефективнішим способом профілактики є вакцинація. Зважаючи на низьку стійкість збудника в навколишньому середовищі, завершальна дезінфекція не проводиться. Слід знати, що спеціального лікування, спрямованого проти вірусу кору, не існує.

Ключові слова: кір, вірус, Всесвітньої організації охорони здоров'я, протиепідемічні заходи, захворюваність, профілактика, вакцина, лікування.

Кір – вірусне захворювання, що характеризується гострим початком із продромальною гарячкою. Катаральним й інтоксикаційним синдромами, етапною висипкою.

Це захворювання відоме з часів глибокої давнини. Його детальний клінічний опис зробили арабський лікар Разес (IX), англійці Т. Сіденгам і Р. Мортон (XVII ст.). Кір і тепер є однією з провідних причин смерті серед дітей раннього віку в світі, незважаючи на наявність досить безпечної вакцини. Так в 2017 р. кір стала причиною 100 000 смертей в світі, в основному дітей у віці до 5 років.

Кір є вкрай заразною важкою хворобою. Громашевський Л.В. стверджував, що уникнути кору вдається лише тим особам, які протягом свого життя поставлені поза умовами зустрічі з джерелом інфекції. До введення протикорової вакцини в 1963 році і широкого поширення вакцинації, великі епідемії кору відбувалися кожні 2-3 роки, щорічно налічувалося 2,6 мільйона випадків смерті від кору [4, с.83-92; 6].

За оцінками ВООЗ, в 2017 р від кору померло 110 000 чоловік, більшість з яких діти у віці до п'яти років, і це незважаючи на наявність безпечної та ефективної вакцини від цього захворювання.

За період з 2000 по 2017 рр. протикорова вакцинація призвела до зниження глобальної смертності від кору на 80%. У 2017 року близько 85% всіх дітей в світі отримали одну дозу протикорової вакцини протягом першого року життя в ході надання регулярних медичних послуг, у порівнянні з 72% в 2000 році. У 2000-2016 рр. вакцинація від кору запобігла, за оцінками ВООЗ, 20,4 мільйона випадків смерті, зробивши вакцину від кору одним з найбільш вигідних досягнень суспільної охорони здоров'я.

Кількість хворих на кір у Європі у 2018 році сягнула понад 82 тисячі людей – це найбільший показник десятиліття, йдеться у звіті Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) для Європейського регіону. Хоча рівень вакцинації покращується, але ВООЗ каже, що охоплення є недостатньо високим для запобігання циркуляції вірусу в багатьох країнах [6].

За останніми даними Центру громадського здоров'я МОЗ України, за січень 2019 року на кір в Україні захворіло 15 тисяч людей, з них більш ніж половина діти. Найвищі показники захворюваності медики фіксують у Львівській, Вінницькій, Рівненській, Хмельницькій областях та місті Київ.

Найбільше хворих минулого року було в Україні, при чому сумарна кількість хворих на кір в країні вища, ніж у решті країн Європейського регіону разом узятих. В Україні понад 53 тисяч хворих, а у решті країн регіону загалом – трохи більше ніж 34 тисячі.

Слід відзначити, що з вірусом кору сьогодні пов'язують виникнення розсіяного склерозу, аутоімунного гепатиту, гломерулонефриту та інших захворювань. Однак ці питання потребують подальшого вивчення [4 с.83-92].

Враховуючи все вище написане, стає зрозумілим наскільки важливо знати і виконувати основні протиепідемічні та профілактичні заходи для запобігання захворюванню.

Відповідно до наказу від 17.05.2005 р. № 188 МОЗ України «Про затвердження інструкції щодо організації епідеміологічного нагляду за кором» метою епідеміологічного нагляду за кором є подальше зниження захворюваності та створення передумов для її ліквідації. Для ефективного проведення епідеміологічного нагляду необхідна чітка взаємодія закладів охорони здоров'я, об'єднання спеціалістів різного профілю – епідеміологів, інфекціоністів, терапевтів, педіатрів, імунологів, вірусологів [5].

Згідно з календарем профілактичних щеплень в Україні профілактика кору проводиться живою вакциною, а вакцинація проти кору починається в 12-15 місяців. Слід знати, що контактним хворим на кір у віці до 30 років, не щепленим, які не хворіли на кір, за відсутності протипоказань до вакцинації профілактику кору проводять шляхом введення протикорової вакцини непізніше 3 днів з моменту контакту [4, с.83-92].

За наявності протипоказань для вакцинації проводять пасивну імунізацію контактних шляхом одноразового введення імуноглобуліну в перші 5 днів після контакту з хворим. Постконтактне введення імуноглобуліну показано дітям до 3 років, вагітним і особам з явищами імунодефіциту [1, с.532-533, 1098-1099; 3, с.81-82].

Хворого госпіталізують за клінічними або епідеміологічними показаннями. Знаючи, що хворий на кір є джерелом зараження протягом останніх 48 годин інкубаційного періоду, весь катаральний період і 5 днів з дня появи висипу, тому ізоляція триває до 5-го дня з моменту появи висипу, а в ускладнених випадках – до 10 днів. Спостереженню протягом 17 днів (а при введенні з профілактичною метою імуноглобуліну – 21 день) підлягають особи, які не хворіли на кір. В осередку щоденно проводять профілактичний огляд і термометрію, всіх виявлених хворих терміново ізолюють. Відокремлюються від дитячих колективів діти, які не були щеплені й не хворіли на кір з 8 по 17 день

після контакту (після введення імуноглобуліну з 8 по 21 день) [3, с.81-82; 4, с.83-92].

Зважаючи на низьку стійкість збудника в навколишньому середовищі, завершальна дезінфекція в осередку кору не проводиться. У приміщеннях виконують вологе прибирання, провітрювання й опромінення бактеріцидними лампами.

Слід зазначити, що спеціального лікування, спрямованого проти вірусу кору, не існує. Тому лікувальні заходи направлені на усунення основних симптомів хвороби та не допускання розвитку ускладнення.

Основні ж медичні заходи, в цілому, направлені на профілактику, найефективніший результат дає вакцинація, та застосування протиепідемічних заходів, що включають своєчасне виявлення осередку інфекції та ізоляція хворих.

Враховуючи рівень захворюваності на кір, можливий розвиток ускладнень та, на жаль, летальні випадки, на краще попередити ймовірні спалахи хвороби. Як стверджували, ще у давнину, китайські монахи Тибету, які використали досвід індійців: «Краще попередити хворобу, ніж її лікувати».

Список використаних джерел:

1. Воробьев А.И. Справочник практикующего врача. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. 1200 с. С. 532-533, 1098-1099.
2. Голубовська О.А. Інфекційні хвороби: підручник. Київ: ВСВ «Медицина», 2012. 728 с. С. 280-285.
3. Дубинська Г.М., Коваль Т.І., Боднар В.А., Ізюмська О.М. Основи епідеміології: навчальний посібник для студентів стоматологічного факультету. Полтава, 2015. 155 с. С.81-82.
4. Крамарев С.О. Інфекційні хвороби у дітей. Клінічні лекції. Київ: МОПЮН, 2003. 480 с. С.83-92.
5. Про затвердження інструкції щодо організації епідеміологічного нагляду за кором. Наказ № 188. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0811-05>
6. World Health Organization. Measles. URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/measles>

Measles is a highly contagious, serious disease caused by a virus. The goal of epidemiological surveillance of the bark is to further reduce the incidence and create the preconditions for its elimination. Accelerated immunization activities have had a major impact on reducing measles deaths. The most effective method of prevention is vaccination. Due to the low resistance of the pathogen in the environment, final decontamination is not carried out. It should be noted that there is no special treatment directed against measles virus.

Key words: measles, virus, World Health Organization, anti-epidemic measures, morbidity, prophylaxis, vaccine, treatment.

Отримано: 4.03.2019

УДК 376.2.016:81

О. П. Мілевська, кандидат педагогічних наук, доцент

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИЧНИХ УМІНЬ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ У ДІЄСЛІВНІЙ ЛАНЦІ

У статті представлено зміст методики та результати дослідження умінь орієнтуватись у дієслівній лексиці в учнів з тяжкими порушеннями мовлення; визначено типові труднощі вживання дієслів цими дітьми в активному мовленні та особливості розуміння дієслівної семантики в умовах різних мовно-сміслових завдань.

Ключові слова: тяжкі порушення мовлення, дієслівна лексика, дієслівна семантика, дієслівні зв'язки.

Лексика є першорядним засобом для накопичення знань та уявлень про навколишнє, для становлення комунікативних процесів та понятійного (словесного) мислення. В онтогенезі мовлення дитина навчається користуватись різними типами лексичних значень у певній послідовності. В першу чергу, це назви предметів (іменники), потім – дій (дієслова) та інші: ознак, станів. Проте, розуміти відповідні лексичні значення дитина починає інакше: спочатку – дії, потім – назви.

Процес засвоєння лексичних значень порушується за наявності тяжких порушень мовлення (далі ТПМ). У дітей з ТПМ об'єктивно існують специфічні труднощі навчання, особливо у початкових класах, які зумовлені обмеженістю мовленнєвого досвіду та особливостями психічного розвитку (О. Жильцова, Г. Каше, Р. Левіна, М. Савченко, Є. Собо-

тович, Л. Спірова, ін.). Наукові дослідження Н. Жукової, Р. Левіної, Г. Чиркіної, Т. Філічової, Л. Трофіменко та ін. свідчать про суттєві відхилення та своєрідні особливості формування лексичної системи мовлення дітей із ТПМ. Недорозвинення лексичної сторони мовлення школярів з ТПМ характеризується порушенням предметної спрямованості слів, дифузним і нестійким характером лексичних значень, слабкою орієнтацією у змістовній стороні слів, обмеженості обсягу семантичних полів.

Дієслово як граматична одиниця української мови характеризується найбільшою складністю і різноманітністю; цій одиниці властива розгалужена система граматичних категорій і їх матеріальних маркерів – граматичних форм. Саме вивчення дієслова значною мірою стимулює мовленнєвий розвиток учнів. Дієслово динамізує мовлення, орга-

нізує семантико-синтаксичну структуру речень, створює умови для розвитку зв'язного мовлення. Дієслово, як смисловий центр речення, має найбільше синтаксичних зв'язків у ньому, чим пояснюється його синтаксична специфіка. В мовознавчій літературі є вказівки щодо визначальної ролі дієслова у граматичному структуруванні української мови. Зазначається дієслівність української мови, отже центром висловлювання виступає дієслово [1].

Метою нашого дослідження було виявлення особливостей засвоєння дієслівної лексики молодшими школярами з ТПМ. У дослідженні ми опирались на діагностичну методику Г. Грибань, розроблену для з'ясування наявного рівня сформованості та особливостей лексико-семантичної системи мовлення в учнів (на матеріалі дієслівної лексики). Обрана методика включала такі завдання:

- 1) співвіднесення слова із зображенням дії;
- 2) адекватне використання дієслова у відповідності з його значенням;
- 3) проведення різних видів асоціативного експерименту;
- 4) утворення антонімічних пар дієслів;
- 5) добір синонімів, споріднених слів;
- 6) розуміння багатозначності дієслів.

У дослідженні взяли участь 40 учнів з ТПМ: з них 11 першокласників, 12 другокласників, 7 третьокласників; 10 учнів четвертого класу. В учнів експериментальної групи 1-3 класів був попередньо діагностований стан загального недорозвинення мовлення II-III рівнів, в учнів 4 класів – загальне недорозвинення мовлення III-IV рівнів. В залежності від року навчання учням пропонувались завдання різної складності відповідно до типології завдань, визначених у діагностичній методиці.

Аналіз емпіричної інформації дозволив визначити групи досліджуваних відповідно до рівнів сформованості у них дієслівної лексики:

Група 1 (5%): учні з високим рівнем засвоєння дієслівної лексики; у цих школярів проявлявся стійкий пізнавальний інтерес до значення слова, вони вмільо застосовували дієслова під час виконання різних завдань, самостійно виконували завдання. До цієї групи увійшли лише двоє учнів 4х класів, які впродовж навчання у початковій школі опановують навчальну і логокорекційну програми та, відповідно, демонструють хороший результат.

Група 2 (23%): учні з достатнім рівнем засвоєння дієслівної лексики; учні 1-го класу, які увійшли до цієї групи, недостатньо володіли загальними знаннями про дії предметів; учні 2-го класу змішували між собою тематичні групи слів – добираючи, наприклад, антонім до слова *руйнувати* (*будувати*), учні змінювали закінчення (*руйнувати* – *руйнують*); школярі 3-го класу припускались помилок у завданнях на розуміння та вживання переносного значення слова і, якщо завдання навіть виконане правильно, пояснити власну думку без допомоги вчителя не могли; учні 4-го класу показали недостатні знання про лексичне значення дієслова, зокрема помилялись у доборі синонімів, антонімів, відчували труднощі розуміння текстів та окремих прислів'їв, які містили дієслова у переносному значенні чи багатозначні дієслова. Учні 4-х класів, які увійшли до цієї групи, повільно та з помилками виконували завдання на виділення дієслів у тексті, проте, за наявності допомоги дорослого змогли їх знайти та виправити.

Група 3 (40%): учні із середнім рівнем засвоєння дієслівної лексики. У дітей, які увійшли до цієї групи, труднощі виконання завдань були спричинені обмеженим словниковим запасом та недостатніми вміння ним користуватися. Ми помітили також, що дітям цієї групи властива напруженість, тривожність під час виконання завдань, вони проявляли невпевненість, боялись виконати завдання неправильно, допустити помилку. Ці учні не наважувались попросити допомоги у вчителя і прийняти запропоновану допомогу.

Група 4 (32%): учні з низьким рівнем засвоєння дієслівної лексики. Ці учні були неактивними, потребували постійного спонукання до виконання завдань. Додатково для цих школярів спрощувалися завдання та інструкції до них, переважна більшість завдань подавалася з наочною опорою (в картинках), навіть для учнів 4-го класу. Учні, які увійшли до цієї групи, часто не відповідали на запитання, в своєму мовленні використовували обмежену кількість слів (два-три слова). Демонстрували нерозуміння поставлених перед ними завдань, подекуди виявляли неадекватні реакції через невміння їх виконати. Лише з допомогою вчителя могли частково виконати окремі завдання.

Якісний аналіз отриманих результатів показав, що учням із ТПМ властиві типові помилки та труднощі виконання завдань на оперування дієслівною лексикою. Зокрема, недостатнє або неправильне розуміння лексичного значення синонімії в цілому та, відповідно, синонімії на матеріалі слів-дій; під час добору синонімів учні схилились до використання слів-замінників за акустичною подібністю (напр., міркувати – *міряти*; розривати – *розкривати*), за ситуативно-смисловим компонентом (*робити* – *на роботі*, *будувати* – *будинок*, *йти* – *додому*.) тощо.

Стереотипно досліджувані виконували завдання на добір дієслів-антонімів, а саме вживаючи заперечну частку *-не-* (*миє* – *не миє*). Помилки такого типу можуть бути наслідком слабкої актуалізації слів, а також звуження семантичних полів дієслова. Проте, учні виявили кращі уміння добору протилежних за значенням дій на пасивному рівні: ми виявили чималу кількість правильно поєднаних малюнків, які зображували протилежні дії (*плаче-сміється*, *смітить-прибирає*, ін.).

Окремі труднощі ми виявили під час виконання учнями завдань на вживання дієслів для позначення зображеної дії: невідповідність використання слова до заданого контексту проявлялась у замінах дієслів іншими дієсловами, які або далекі за значенням, або позначають супровідну дію у ситуації (напр. «*дівчинка малює за столом*» – «*дівчинка сидить*», «*дівчинка має олівці*»).

Отже, отримані нами результати дослідження особливостей засвоєння дієслівної лексики молодшими школярами з ТПМ показали недостатній рівень володіння дієслівною лексикою у активному мовленні, порівняно з кращими вміннями щодо розуміння та застосування дієслівних лексем на пасивному рівні. В цілому, проведене дослідження підтвердило наукові дані стосовно особливостей оперування лексико-семантичним значенням дієслів учнями із тяжкими порушеннями мовлення (із загальним недорозвиненням), що в свою чергу позначатиметься на труднощах відтворення синтаксичної структури речень та реалізації зв'язного мовлення.

Список використаних джерел:

1. Грибань Г.В. Дослідження особливостей оволодіння дієслівною лексикою молодшими школярами з ТПМ // Теорія і практика сучасної логопедії. Київ: Актуальна освіта, 2005. Вип. 2. С.47-53.
2. Соботович Є.Ф. Критерії оцінювання мовленнєвого розвитку дитини (у його лексичній ланці) на різних вікових етапах // Дефектологія. 2003. № 2. С.2-7.
3. Спирова Л.Ф. Особенности речевого развития учащихся с тяжёлыми нарушениями речи (I-IV кл.). Москва: Педагогика, 1980. С.192.

The article presents the content of the methodology and the results of the research of abilities to be oriented in verbal vocabulary in primary students with speech disorders; the typical difficulties of the use of verbs by these children in active speech and the peculiarities of understanding the verbal semantics in conditions of different language-semantic tasks are determined.

Key words: speech disorders, verbal vocabulary, verbal semantics, verbal connections.

Отримано: 4.03.2019

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ НЕТРАДИЦІЙНИХ ТЕХНІК ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА В АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНІ МЕТОДИКИ

У статті розглянуто особливості впровадження нетрадиційних технік образотворчого мистецтва в арт-терапевтичні методики соціальної сфери. Образотворче мистецтво відіграє велику роль у формуванні гармонійної особистості. Саме нетрадиційні техніки образотворчого мистецтва які впроваджуються в арт-терапію – найбільш природний і захопливий вид діяльності дітей та дорослих, у якому вони реалізують потребу самовираження, формують естетичний смак, відчуття гармонії, розширюють кругозір, розвивають творчі здібності, дрібну моторику рук, художнє сприйняття життя.

Ключові слова: образотворче мистецтво, нетрадиційні техніки, арт-терапевтичні методики, креативність, творче мислення, творчі здібності, зображувальна діяльність, естетичний вплив, творча активність дітей, творчість.

Образотворча та декоративно-прикладна діяльність в арт-терапії – це специфічне образне пізнання дійсності. І як будь-яка пізнавальна діяльність вона має велике значення для розумового та естетичного виховання дітей. Оволодіння умінням зображувати неможливе без розвитку зорового сприйняття – спостереження. Для того щоб намалювати, виліпити будь-якої предмет, попередньо треба добре з ним познайомитися, запам'ятати його форму, величину, конструкцію, колір, розташування частин і об'єднати це все в єдине ціле.

Серед сучасних можливостей подальшого удосконалення реабілітаційних технологій належна увага надається арт-терапії. Саме успішне оволодіння образотворчою діяльністю вимагає здійснення сенсорного виховання і саме сприяє цьому вихованню. Дітей дуже хвилює ставлення дорослих, однолітків до їх малюнків, ліплення, аплікації. Вони дуже реагують на зауваження товаришів, оцінку педагога, травматерапевта. Похвала дитини радує (про те, що його робота відзначена педагогом, дитина розповідає всім), а негативна оцінка засмучує. Тому використовувати похвалу і осуд під час занять потрібно вдумливо, обережно: якщо весь час хвалити дитину, у нього може сформуватися самовпевненість, зазнайство; і навпаки: якщо постійно говорити дитині, що він погано намалював, виліпив або наклеїв, можна виробити міцне негативне ставлення до образотворчої діяльності під час заняття з арт – терапії.

Арт-терапія – це лікування за допомогою залучення дитини до мистецтв. При цьому дитина навчається спілкуватися з навколишнім світом на рівні екосистеми, використовуючи образотворчі, рухові та звукові засоби. Вона дає змогу самостійно висловлювати свої почуття, потреби та мотивацію своєї поведінки, діяльності і спілкування, необхідні для її повноцінного розвитку та пристосування до навколишнього середовища. Через малюнок або інший вид творчої діяльності дитина може «виплеснути» негативні та поділитися позитивними емоціями [4].

У процесі занять з арт – терапії поєднується розумова і фізична активність. Для створення малюнка необхідно докласти зусиль, здійснити трудові дії, оволодіти певними вміннями. Образотворча діяльність дошкільників вчить їх долати труднощі, виявляти трудові зусилля, опановувати трудовими навичками. Спочатку у дітей виникає інтерес до руху олівця або пензля, до слідів, відбитків, клякс, що залишаються ними на папері; поступово з'являються нові мотиви творчості – бажання отримати результат, створити певне зображення.

На думку І.В. Бабій саме арт-терапія включає в себе: Нетрадиційні напрямки образотворчої діяльності, направлені на корекцію мотиваційної сфери дитини, що передбачає психологічний супровід сюжетних ліній, створених дитиною. Створення колажів з малюнків, фотографій, символів, природних матеріалів навчає дитину «спілкуватися» з навколишнім середовищем. Пальчиковий театр та нетрадиційні форми роботи з папером мають на меті психокорекцію моторної, когнітивної, мотиваційної сфери дитини. За допомогою сюжетно-рольової гри діти знайомляться з елементами виразних рухів, мімікою, жестами. Робота з тістом, тістопластика передбачає корекцію рухової можливості дитини, корекцію пізнавальних й творчих можливостей дитини. Малювання на тканині губкою, пальцями та долонями підвищує потреби в активності та реалізації моторних

та емоційних можливостей. Сенсорна інтеграція та психокорекція передбачає знайомство дитини з формою, розміром, площиною та частинами предметів, що сприяє психокорекції пізнавальних процесів, мотивації, а також підвищенню соціальної адаптації дитини [4].

Отже, особлива увага при впровадженні нетрадиційних технік образотворчого мистецтва в арт-терапевтичних методиках приділяється відтворенню фантазії дитини. При цьому дотримуються основних правил арт-терапії: дитина має право вибирати вид та зміст своєї творчої діяльності, працювати в своєму особистому темпі, врахування індивідуальних особливостей дитини, підбір певних видів та технік образотворчої діяльності, які окрема дитина спроможна виконати і отримати результат, регламентування роботи дитини, що дає змогу підвищити зосередження уваги. Такі правила дають змогу стимулювати пізнавальну активність дитини, організувати поведінку.

Основне значення арт – терапії полягає в тому, що вона є засобом естетичного виховання. У процесі образотворчої діяльності створюються сприятливі умови для розвитку естетичного сприйняття і емоцій, які поступово переходять в естетичні почуття, сприяють формуванню естетичного ставлення до дійсності. Безпосереднє естетичне почуття, яке виникає при сприйнятті гарного предмета, включає різні складові елементи: почуття кольору, почуття пропорцій, почуття форми, почуття ритму.

Для естетичного виховання дітей і для розвитку їх образотворчих здібностей велике значення має знайомство в арт – терапії з творами образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва. Яскравість, виразність образів в картинках, скульптурі, архітектурі та творах прикладного мистецтва викликають естетичні переживання, допомагають глибше і повніше сприймати явища життя і знаходити образні вираження своїх вражень в малюнку, ліпленні, аплікації. Поступово у дітей розвивається художній смак.

Арт-терапія – це найбільш м'який метод роботи, контакту з важкими проблемами. Дитина може не говорити, або не може визнати свої проблеми своїми, але при цьому ліпити, рухатися і виражати себе через рухи тілом. Також заняття арт-терапією можуть знімати психічне напруження. У занятті мистецтвом дуже важливо, щоб дитина відчувала свій успіх в цій справі. Якщо вона бачить, що має успіх у виразі і відображенні своїх емоцій, створенні унікальних виробів, малюнків, до неї приходить успіх у спілкуванні, а взаємодія зі світом стає більш конструктивною. Успіх у творчості в його психіці несвідомо переноситься і на звичайне життя [4].

Залучаючи дітей до сприйняття доступного образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва в арт-терапії, ми допомагаємо їм не тільки краще розуміти і відчувати світ, але тим самим краще зрозуміти і сенс його власної образотворчої діяльності. Щоб дитина згодом не втратив інтересу до малюнка, доцільно в ігровій формі ознайомити його з найпростішими і доступними йому способами зображення, навчити користуватися образотворчими матеріалами.

Велике значення має використання нетрадиційних прийомів малювання в дитячому віці для розвитку творчих здібностей дітей. Адже можливості дітей середнього дошкільного віку не досконалі, бажання дітей дуже часто не відповідають реальним можливостям. «Хочу» дуже часто більше ніж «можу». І розуміння дитиною своїх робіт може приз-

вести навіть до відмови від образотворчої діяльності. Від дитини, який усвідомив що у нього не виходить задумане дуже часто можна почути «У мене не виходить», «Я не вмію, не буду малювати», «У мене нічого не вийде». Саме в цьому віці важливо показати дитині різноманітні техніки та прийом образотворчої діяльності. Вони допоможуть йому створювати задумане, щось нове, оригінальне, незвичайне, навіть якщо технічні навички дитини недосконалі.

Нетрадиційні техніки малювання – означає використання матеріалів, інструментів, способів малювання, які не є традиційними, широко відомими. Нетрадиційні техніки малювання – це спосіб створення нового, оригінального витвору мистецтва, це поштовх до розвитку уяви, творчості, прояву самостійності, ініціативи, вираження індивідуальності. Отже, образотворча діяльність під час занять з арт-терапії цікава, захоплююча для дітей, так як вона має можливість передати свої враження про навколишню дійсність з допомогою олівців, фарб, пластиліну, паперу тощо. Тому соціальному працівнику слід враховувати, що всі діти і умови їх розвитку неоднакові. Тому немає точних термінів розвитку образотворчої та декоративно-прикладної діяльності дітей. Отже, впровадження нетрадиційних технік образотворчого мистецтва в арт-терапевтичні методики соціальної роботи допомагають малюкам і дорослим побороти агресію і негатив, навчитися виражати свої погляди і почуття, підняти самооцінку, вирішити наявні конфлікти і проблеми, а також привести свої думки і почуття до гармонії та любові.

УДК 374.091:005.336.2

Т. Л. Опалюк, кандидат педагогічних наук, старший викладач

КЛЮЧОВІ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДЛЯ НАВЧАННЯ ПРОТЯГОМ УСЬОГО ЖИТТЯ

У статті представлені результати аналізу різних підходів науковців до розуміння понять у контексті заявленої проблематики, а також прослідковуються динаміка еволюції компетентнісної освіти в історичному розвитку. Особлива увага звертається на порівняння підходів до визначення переліку ключових компетентностей для навчання протягом життя, у тому числі визначаються тенденції та особливості їх оновлення в 2018 році, схваленого Європейським Парламентом та Радою (ЄС).

Ключові слова: компетентність, навчання, соціальна рефлексія, майбутній вчитель.

Постановка проблеми. Проблема ієрархізації компетентностей трактується як основа визначення вектору та механізмів імплементації ключових компетентностей для навчання протягом життя на нижчі, більш конкретні та специфічні (відповідно до цілей навчання) освітні системи, підсистеми в комплексі їх складових.

Проблема складна та багатогранна й, незважаючи на те, що впродовж останніх десятиліть ведуться активні наукові пошуки стосовно трактування ключових понять, визначення методологічної основи, базових, системотвірних теоретичних позицій і технологічних схем щодо імплементації та розвитку компетентнісної освіти, домінантною характеристикою процесу залишається поліаспектність парадигмальних засад, різність підходів до дефініції ключових і супутніх понять, процесів, відповідно, неоднозначність в інтерпретації змістово-технологічних алгоритмів їх практичної реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи результати наукових досліджень з проблем трактування та застосування компетентнісного підходу в освіті, як і забезпечення освіти впродовж життя (Д. Демченко, М. Головань, Л. Демчук, І. Зимня, С. Козак, О. Малихін, О. Пометун, О. Усик, А. Хуторської та інші), неважко дійти висновку, наскільки складною є проблема. Закономірно, різними, часто навіть суперечливими є підходи до її методологічної, науково-теоретичної, методичної інтерпретації, відповідно, визначення технологій практичного застосування, перспектив подальшого теоретичного вивчення.

Мета статті. Теоретично представити підходи науковців до розуміння компетентнісної освіти, ключових компетентностей для навчання протягом усього життя.

Виклад основного матеріалу. Проблему важливо розглядати, насамперед, у широкому міжнародному ракурсі,

Список використаних джерел:

1. Ільченко І.С. Арт-терапія: навчальний посібник для студентів. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. 150 с.
2. Пекарюк Р.В. АРТ-терапія для дітей. Творчо-корекційно розвиваючі заняття. URL: <http://rostislava.in.ua/majbutni-podii/art-terapiya-dlya-ditej-korekcijno-tvorchi-zanyattya/>
3. Пономарьова Г.Г. Нетрадиційні техніки малювання в дитячому садку та їх роль в розвитку дітей дошкільного віку. URL: <http://ditsad.com.ua/konsultac/konsultac2983.html>
4. Теорія і практика арт-терапії: навчально-методичний комплекс / уклад. І.В. Бабій. Умань: Алмі, 2014.

The article considers the peculiarities of the introduction of non-traditional techniques of fine arts in the art-therapeutic techniques of the social sphere. Fine art plays an important role in shaping a harmonious personality. It is the non-traditional techniques of fine art that are introduced into art therapy – the most natural and exciting kind of activity of children and adults, in which they realize the need for expression, form aesthetic taste, a sense of harmony, expand the horizons, develop creative abilities, fine motor skills of hands, artistic perception of life.

Key words: fine arts, non-traditional techniques, art-therapeutic techniques, social work, creativity, creative thinking, creative abilities, figurative activity, aesthetic influence, creative activity of children, creativity.

Отримано: 4.03.2019

оскільки й дотепер немає однозначного трактування концепції та концепту компетентності (англ. concept of competence), її понятійного апарату. Як стверджує Франц Вайнерт [4], немає ані єдиного застосування концепції компетентності, ані широко прийнятого визначення цього терміну.

Відповідно до визначених Міжнародним департаментом стандартів для навчання, досягнення та освіти (International Board of Standards for Training, Performance and Instruction (IBSTPI) поняття компетентності визначається як спроможність кваліфіковано здійснювати діяльність, виконувати завдання або роботу. Позиціонується комплекс знань, навичок і ставлень, що дають змогу особистості ефективно здійснювати діяльність відповідно до визначених функцій, орієнтуючись на досягнення певних стандартів у професії, іншому виді діяльності [3, с. 1].

Тому вже в самому трактуванні поняття «компетентність» закладено потенціал навчання впродовж життя, тобто концептуально освітня діяльність проектується не на конкретний етап навчання чи визначену сферу діяльності, наприклад, професійну, а на життєвий простір особистості, який не обмежується часовими чи просторовими рамками. За таких умов професійна діяльність трактується як значуща складова життєвого простору людини, інтегруючи професійні й особистісні цінності.

У зазначеному вище контексті глобалізаційно-інтегративних процесів особливого значення набуває проблема дослідження феномену ключових компетентностей. Так, міжнародна комісія Ради Європи розглядає поняття компетентностей як загальні, або ключові, вміння, базові вміння, фундаментальні шляхи навчання, ключові кваліфікації, кроснавчальні вміння або навички, ключові уявлення, опори, опорні знання [2].

Характерною ознакою трактування поняття ключових компетентностей є широкий соціокультурний, життєвий

контекст, який супроводжує процес оволодіння навчальною інформацією, що визначає здатність її адаптувати до особливостей конкретних особистісно значущих ситуацій, обумовлюючи спроможність не лише застосовувати набуті компетентності упродовж життя, а також сприяти їх подальшому розвитку, оперативню реагуючи на актуальні соціально-економічні, життєві виклики. Об'єднавши зусилля в рамках міжнародного проекту "DeSeCo" (Definition and Selection of Competencies), його учасниками було визначено перелік ключових компетентностей, на який орієнтується сучасна освіта та який було адаптовано до особливостей національних систем.

У концепції «Нової української школи» (2017) подано визначення поняття «ключові компетентності», яке апріорі базується на розумінні освіти як соціально, особистісно значущого пожиттєвого процесу, як умови досягнення успіху в усіх сферах життєдіяльності людини. «Ключові компетентності – ті, яких кожен потребує для особистої реалізації, розвитку, активної громадянської позиції, соціальної інклюзії та працевлаштування та які здатні забезпечити життєвий успіх молоді в суспільстві знань». З-поміж десяти визначених ключових компетентностей є «уміння навчатися впродовж життя», яка трактується як «здатність до пошуку та засвоєння нових знань, набуття нових вмінь і навичок, організації навчального процесу (власного й колективного), зокрема через ефективне керування ресурсами та інформаційними потоками, уміння визначати навчальні цілі та способи їх досягнення, вибудовувати свою навчальну траєкторію, оцінювати власні результати навчання, навчатися впродовж життя» [1].

Висновки. Особливу цінність підходу науковця до трактування та структуризації компетентностей на основі ключових вбачаємо, насамперед, в обґрунтуванні необхідності ієрархічної їх побудови з тим, щоб можна було відслідкувати системи взаємозв'язків та взаємозалежностей у їх контексті, які мають визначити правильні орієнтири в системному розумінні сутності складної архітектурної організації компетентнісної освіти, відповідно, цільовій спрямованості навчального процесу, особливостях формування його змісту, адекватного технологічного забезпечення та ін. Тобто важливо, щоб ключові компетентності не залишилися декларативними, а інтегрувались у всі сегменти освітньої системи, навчального процесу як її основи, реалізуючи не лише функції орієнтації в його плануванні й організації, а й критеріальну-діагностичного інструментарію якості.

Отже, проблеми забезпечення навчання впродовж життя набувають особливої актуальності на сучасному етапі соціально-економічного розвитку держави, інтенсифікації глобалізаційних, інтеграційних процесів. Попри неоднозначність підходів різних науковців до дослідження теоретичних засад, сутності, змістово-технологічних основ компетентнісної освіти, усі вони однотайні у визначенні перспектив її розвитку, у тому числі потрактуванні ключових компетентностей, головною функцією яких є забезпечення перманентності освіти, переходу з одного рівня на інший, дотримуючись спільних базових принципів самоорганізації, самоуправління. Поряд з оновленням системи ключових компетентностей для навчання впродовж життя, актуальними мають бути проблеми їх імплементації на різні рівні та в усі аспекти освітньої діяльності, дотримуючись ієрархії залежностей, а відтак і переходу від макро- до мікросистеми.

Список використаних джерел:

1. Концепція «Нова українська школа». URL: <http://mon.gov.ua/2016/12/05/konczepczziya.pdf>
2. Definition and Selection of Competencies. Theoretical and Conceptual Foundations (DESECO). Strategy Paper on Key Competencies. An Overarching Frame of Reference for an Assessment and Research Program – OECD (Draft). 279 p.
3. Spector J. ERIC Clearinghouse on Information and Technology Syracuse NY. Competencies for Online Teaching. ERIC Digest. Competence, Competencies and Certification / J. Spector, Michael-de la Teja, Ileana. N.Y., 1996. 123 p.
4. Weinert F.E. (2001). Concept of competence: A conceptual clarification. / In: Rychen, D.S. & Salganik, L. H. (Eds.). Definition and selection key competencies. Gottingen: Hogrefe & Huber. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.111.1152 &rep=rep1&type=pdf>

The article presents the results of the analysis of various approaches of scientists to understanding the concepts in the context of the problem under research, as well as the dynamics of the evolution of competence education in historical development. Particular attention is drawn to the comparison of approaches of determining the list of key competencies for life-long learning, including trends and peculiarities of their renewal in 2018, approved by the European Parliament and the Council (EU).

Key words: competence, training, social reflection, future teacher.

Отримано: 4.03.2019

УДК 331.102.24:364

Я. М. Раєвська, кандидат психологічних наук, старший викладач

ТЕХНОЛОГІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МІЖПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

У статті порушено проблему систематизації форм та технологій міжпрофесійної комунікації у соціальній роботі. Розглянуто класичні моделі комунікації та виокремлено критерії для аналізу міжпрофесійної комунікації. Наведено основний зміст провідних форм міпрофесійної комунікації в соціальній роботі.

Ключові слова: міжпрофесійна комунікація, предмет комунікації, форми міжпрофесійної комунікації, рівні міжпрофесійної комунікації, технології міжпрофесійної комунікації.

Постановка проблеми. Різноманітні професійні вимоги до фахівця соціальної сфери впливають з таких його головних функцій: діагностична, прогностична, правозахисна, організаційна, профілактична, соціально-медична, соціально-педагогічна, технологічна, соціально-побутова і комунікативна. Серед наявних засобів і технологій у міжпрофесійній взаємодії фахівця соціальної сфери переважають комунікативні, що спричинило вибір теми нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. У соціальній роботі комунікація є цілеспрямованим процесом міжпрофесійної взаємодії фахівця соціальної сфери і клієнта, за допомогою якого професіонал здійснює збір інформації про важкій життєвій ситуації клієнта. У найпростішому розумінні комунікація є процесом передачі інформації, який включає принаймні три базові елементи: комунікант (той, хто пере-

дає інформацію), повідомлення та реципієнт. Відтак, міжпрофесійну комунікацію ми розуміємо як таку, що розгортається у просторі професійної ситуації між суб'єктами, які займають позицію «професіонал», й тими, на кого спрямована професійна діяльність (наприклад «клієнт»). Предметом міжпрофесійної комунікації є певна проблема (професійна мета, задача), постановка й вирішення якої є можливою виключно в даному контексті та обумовлює розгортання комунікативного процесу, вибір способу взаємодії, визначення результатів тощо. Загальним предметом міжпрофесійної комунікації в соціальній роботі виступає соціальна проблема. Однак, щоразу, при побудові конкретних форм комунікації, предмет залежить від змісту основних професійних задач фахівця соціальної сфери як провідного суб'єкта міжпрофесійної комунікації. В свою чергу, зміст задач визначається тою позицією, яку займає працівник (практичні, управлінські, дослідницькі тощо).

У соціальній роботі ми розглядаємо наступні рівні міжпрофесійної комунікації:

1) за позиціями суб'єктів:

- фахівець-клієнт (взаємодія між фахівцем соціальної сфери та клієнтом, або групою клієнтів);
- фахівець-фахівець (взаємодія між спеціалістами у сфері соціальної роботи, а також зв'язки фахівця соціальної сфери із представниками інших соціальних інститутів та організацій).

Формами міжпрофесійної комунікації на рівні «фахівець-клієнт» можуть виступати консультування, група підтримки, соціальна медіація, соціальний театр, соціальна бібліотека, соціальні акції, соціальна реклама, соціальна пропаганда, соціальне кіно.

2) за типом суб'єкта: міжособистісна, публічна, масова.

Ефективність комунікативного контакту в практиці соціальної роботи залежить від здатності професіонала вирішувати проблеми, що виникають у процесі взаємодії з клієнтом. Виділяють наступні проблеми, специфічні для комунікативного процесу в практиці соціальної роботи:

- подвійне повідомлення – два повідомлення, що суперечать один одному, отриманих одночасно;
- двозначні повідомлення – повідомлення, що мають різну інтерпретацію, незрозумілі, мало стосовні до обговорюваної ситуації;
- референтні сумніви – інформація має багатозначні смисли для різних людей;
- селективна увага – перекручене повідомлення, що утрудняє розуміння ситуації;
- переробка інформації – отримання інформації більше, ніж це необхідно клієнту;
- ритуалізм і неконгруентність – порушення послідовності очікуваних повідомлень, які суперечать поведінковим паттернам;
- регуляторна несумісність – використання контактів, слухання і бачення, прийнятних для однієї і неприйнятних для іншої культури.

Формами міжпрофесійної комунікації на рівні «фахівець-фахівець» є супервізія, навчальний тренінг, професійний клуб, організаційна фасилітація тощо.

УДК 364.7:355.08

Ю. В. Сербалюк, кандидат історичних наук, доцент

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті здійснено ретроспективний огляд становлення системи соціального захисту військовослужбовців Збройних Сил України за роки незалежності. Відзначено проблеми реалізації соціальних прав військовослужбовців та основні шляхи їх забезпечення на сучасному етапі.

Ключові слова: соціальний захист, законодавство, військовослужбовці.

Конституція України гарантує всім громадянам України право на соціальний захист (ст. 46). Це право поширюється і на військовослужбовців Збройних сил України (далі – ЗСУ). Однак, з огляду на специфіку їх діяльності, держава гарантує їм та членам їх сімей особливі засади соціального захисту.

Система соціального захисту військовослужбовців пройшла своє становлення у непростих соціально-економічних і політичних умовах і досліджувалась у монографіях С. Афоніна, П. Богущького, В. Шелкунова, у дисертаційних дослідженнях С. Корольова, Л. Медвідь, О. Шуропачького, у наукових публікаціях В. Агєєва, С. Ветлинського, І. Качана, М. Кравченка та ін. Ці дослідження не охоплюють останніх змін у нормативно-правовій базі, яка швидко змінюється.

Метою дослідження є ретроспективний огляд становлення системи соціального захисту військовослужбовців та виявлення тенденцій його розвитку в сучасних умовах протистояння на Сході України.

Організація комунікацій в соціальній роботі буде залежати від специфіки клієнта, його соціокультурної характеристики і соціоекономічної проблематики, які динамічно змінюються в суспільних відносинах.

Висновок. Комунікація в теорії і практиці соціальної роботи осмислюється як процес міжпрофесійної взаємодії, в результаті якого здійснюється кваліфікована допомога клієнту. Збір і передача емоцій, станів, смислових комплексів, умінь, репродукування спогадів, реконструкція ситуацій і поведінки є основними елементами комунікативної ланцюжка між фахівцями соціальної сфери та між фахівцем соціальної сфери і клієнтом. Слід зазначити, що форми міжпрофесійної комунікації не обмежуються вищенаведеним переліком, проте, нами було проаналізовано ті, які виступають основними для галузі соціальної роботи. Для того, щоб вільно обирати й застосовувати кожен з цих форм, фахівець має усвідомлювати вимоги кожної конкретної професійної ситуації, а також власні професійні цілі та задачі.

Список використаних джерел:

1. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. Москва: Ваклер, 2014. 90 с.
2. Филиппов А.Ф. Социология пространства. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2008. 290 с.
3. Швалб Ю.М. Задачный подход к построению учебного тренинга в вузе // Психологичні тренінгові технології у правоохоронній діяльності: науково-методичні та організаційно-практичні проблеми впровадження і використання, перспективи розвитку: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. Донецьк: ДЮІ МВС при ДонНУ. 2005. Ч.2. С.15-25.

This article deals with the problem of systematization of forms and technologies of interprofessional communication in social work. The classical models of communication are considered and the criteria for interprofessional communication analysis are outlined. The main content of the leading forms of professional communication in social work is given.

Key words: interprofessional communication, the subject of communication, forms of interprofessional communication, levels of interprofessional communication, technology of interprofessional communication.

Отримано: 4.03.2019

правових актів. Але і це ситуацію не вирівнювало. Мало того, починаючи з 2000 р. спостерігалось згорання соціальних гарантій для військовослужбовців. Закон України «Про державний бюджет України на 2000 рік» встановлював обмеження щодо пільгового забезпечення послугами телефонного зв'язку, санаторно-курортного лікування, оплати за комунальні послуги або звільнення від неї тощо. Постановою уряду за № 12 від 08.01.2000 р. змінено було порядок обчислення вислуги років та призначення пенсій і грошової допомоги особам офіцерського складу та іншим військовослужбовцям, що також звужувало обсяг соціальних пільг. У цьому ж році, з метою економії коштів було прийнято Закон «Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів», яким призупинялася виплата компенсацій за неодержане речове майно військовослужбовцям.

Не дивлячись на ці обмеження, в країні все ж була визначена система соціального захисту військовослужбовців. Вона включала в себе: пільги з метою компенсації певних обмежень їх прав і свобод, пов'язаних із перебуванням на військовій службі та стимулюванням зацікавленості в її проходженні; матеріальне забезпечення (продовольче, речове, житлового, грошового, медичне; пенсійне забезпечення та допомоги, які за відповідних обставин можуть бути призначені членам сімей військовослужбовців.

Новий період розвитку системи соціального захисту військовослужбовців зумовлений був анексією АР Крим та початком російської агресії на Сході держави. Вже у 2014 р. були внесені зміни до Законів України що посилювали соціальний захист військовослужбовців ЗСУ. Ці зміни стосуються податкових пільг, змін у нарахуванні стажу, виплати грошового забезпечення, соціальних стандартів надання медичної допомоги військовослужбовцям, які зазнали ушкоджень внаслідок військових дій, зарахування до військових ліцеїв, ліцеїв із посиленою військово-фізичною підготовкою, до вищих військових навчальних закладів та вищих навчальних закладів, які мають військові навчальні підрозділи дітей військовослужбовців, пільг звільненням з військової служби особам, які стали інвалідами під час проходження військової служби, та членам їх сімей, які перебувають на їх утриманні, батькам та членам сімей військовослужбовців, які загинули (померли) або пропали безвісті під час проходження військової служби тощо.

У 2018 р. були внесені важливі зміни до законів України, що стосуються соціального захисту військовослужбовців. Так, у лютому було прийнято Закон «Про внесення змін до Закону «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», який надає поширене право на отримання грошової компенсації за найм жилого приміщення і на військовослужбовців рядового, сержантського та старшинського складу військової служби за контрактом, – у місцях розгортання, де відсутній житловий фонд. Вдосконалено систему оплати підйомної допомоги.

У травні 2018 р. прийняті зміни до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» передбачають не враховувати у відпустку час проїзду в межах України до місця проведення відпустки та назад.

10 жовтня 2018 Президент підписав закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо підвищення соціального захисту військовослужбовців». Цей документ надає можливість членам сімей осіб, що загинули після звільнення внаслідок отриманих на службі травм, отримувати таку ж грошову допомогу, як і члени сімей осіб, що померли в статусі військовослужбовця. Реалізація закону дозволить посилити соціальний захист членів сімей осіб, що загинули після звільнення зі служби внаслідок травм, контузій, каліцтва чи захворювань, отриманих у зв'язку із захистом Вітчизни, та дозволить надати їм обсяг прав на

отримання одноразової, яким володіють члени сімей осіб, що померли в статусі військовослужбовця.

Забезпечення службовим або постійним житлом є вагомим складовим здійснення соціального та правового захисту військовослужбовців ЗСУ, осіб звільнених в запас або відставку, та членів їх сімей. Для врегулювання цієї проблеми Головним квартирно-експлуатаційним управлінням Збройних Сил України за дорученням Президента України (від 07.06.2018 № 01-01/340) розроблено проект Концепції забезпечення житлом військовослужбовців ЗСУ та членів їх сімей.

Основними напрямками розв'язання проблеми визначено:

- власне будівництво, реконструкція будівель під житлові приміщення;
- закупівля житла за рахунок коштів Державного бюджету;
- виплата сім'ям військовослужбовців грошової компенсації за належні для отримання їм житлові приміщення;
- отримання житла шляхом залучення не бюджетних коштів;
- забезпечення військовослужбовців службовими житлом у місцях постійної дислокації військових частин на час проходження військової служби;
- надання одноразової грошової допомоги військовослужбовцям ЗСУ та членів їх сімей на вирішення житлово-побутових питань, яких буде прийнято на військову службу починаючи з 01 січня 2020 року (при набутті календарної вислуги 20 років);
- надання військовослужбовцям та членам їх сімей кредитів на індивідуальне житлове будівництво або придбання правного житлового будинку (квартири) на строк до 20 років.

Таким чином, не дивлячись на те, що протягом 1991 – 2013 рр. була створена нормативно-правова база соціального захисту військовослужбовців ЗСУ, їх гарантії і пільги, визначені законодавством, не завжди забезпечувались через брак фінансування. Розбудова ЗСУ в умовах збройного протистояння на Сході викликала до життя позитивні зміни у сфері соціального захисту військовослужбовців.

Список використаних джерел:

1. Агеев В.М. Соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей // Матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 30 черв. 2017 р. Харків, 2017. С.121-122. URL: <http://www.hups.mil.gov.ua/assets/doc/science/student-conf/suchasna-viyna-gumanitarniy-aspekt/39.pdf> (дата звернення: 10.02.2019).
2. Ветлінський С.О. Соціальний захист військовослужбовців в умовах проведення антитерористичної операції. Ефективність державного управління. Львів. 2016. Вип. 4. С.198-205. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2016_4_24 (дата звернення: 11.02.2019).
3. Корольов С.С. Нормативно-правове забезпечення державних гарантій соціального захисту військовослужбовців в період реформування Збройних Сил України: історичний аспект. Харків. 2010. Вип. 4. С.264-268. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZKhUPS_2010_4_60 (дата звернення: 12.02.2019).

We have conducted a retrospective review of the social protection system formation during the years of independence for militaries of Armed Forces of Ukraine. We have noted problems of social rights realization for militaries and the main ways of their provision at the present stage.

Key words: legislation, social protection, militaries.

Отримано: 4.03.2019

ШЛЯХИ ОСОБИСТІСНО-РОЛЬОВОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розглядаються теоретичні, методичні і практичні (організаційні) особливості здійснення особистісно-рольової реабілітації дітей та підлітків.

Ключові слова: реабілітація, діти, підлітки, особистісно-рольовий підхід.

Поняття реабілітації за своїм смислом і походженням означає відновлення втраченої здатності, повернення певної якості після того, як вона з якихось причин зазнала негативних змін. Рольова реабілітація – це реабілітація засобами рольових методів практичної психології. В звичайному розумінні реабілітація – це прерогатива психокорекції чи психотерапії. Реабілітаційна педагогіка повинна поєднувати в собі психотерапевтичні функції з традиційними цілями та завданнями навчання і виховання, тобто не лише формувати, розвивати, а й усувати ті перешкоди, які виникають на шляху нормального розвитку особистості.

Особистісно-рольовий підхід не новий для педагогіки. Проте, не зважаючи на те, що рольова гра вважається одним з важливих методів навчання (особливо, коли йдеться про вироблення професійних навичок), ще дуже рано говорити про вичерпне використання ігрових методів в педагогіці. Традиції застосування гри (зокрема рольової) в психотерапії набагато солідніші, і можна говорити про рольову психотерапію як окрему галузь практики психологічної психотерапії особистості [3]. На нашу думку методи рольової гри є найбільш дієвими з метою поєднання терапевтичного і педагогічного підходів та створення концепції рольової реабілітації.

Одна з найважливіших функцій психологічної ролі – це її зв'язок з образом "Я". Найважливіші ролі людини входять в структуру її особистості, а отже від їх функціонування залежить особистісне благополуччя. З іншого боку, через ролі можливий вплив на особистісні механізми з метою психотерапії, психологічної реабілітації та виховання Я-концепції, адже остання суттєвим чином залежить від психологічних ролей людини, в першу чергу – від рольових очікувань оточуючих [1].

Роль це не лише одна з функцій особистості, а й модель можливого "Я" людини. Ролі можуть бути реальні та уявні, зовнішні та внутрішні. Найрізноманітніші форми уявлення людини про себе можуть існувати в рольовій формі, тобто втілюватися в конкретні рольові образи, які не обов'язково відповідають реальним функціям особистості, а можуть бути зв'язані з ідеалами, прагненнями, потребами особистості.

Найчастіше рольова реабілітація необхідна тоді, коли має місце втрата чи порушення рольових функцій людини. Деформація чи руйнування психологічної ролі призводить до рольової дезадаптації і потребує психокорекції, спрямованої на відновлення нормальних рольових функцій. Найкраще це можна зробити в ситуації штучної ролі, в ігровій ситуації. По-перше, як вважає Г.Л. Лендрет, "гра – природне мовлення дитини, вона є середовищем для її самовираження, в якій вона почуває себе найбільш комфортно" [4]. По-друге, в грі дитина не боїться помилитися, оскільки ця помилка не така фатальна як в реальному житті. Ігрова роль це "чернетка" життєвої ролі і можна відпрацювати її механізми без серйозних наслідків для життя людини і взаємин з іншими.

Рольова гра є дієвим засобом реабілітації дитини у випадку, коли та зазнала психічної травми, переживає кризовий період, або має інші емоційні психологічні проблеми. Виконання ролі здійснюється на двох рівнях: поведінковому і чуттєвому. В процесі виконання ролі у дитини виникає рольове переживання, яке поєднує інтелектуальні, моральні та інші почуття, зв'язані з рольовим образом. Рольове переживання може служити засобом реабілітаційного впливу як форма емоційного відреагування і як форма компенсації дисгармоній власної особистості в творчому процесі.

Важливим аспектом рольової реабілітації є зв'язок життєвих ролей людини з життєвим світом особистості.

Життєвий світ людини є певним співвідношенням зовнішнього світу, в якому живе людина, і внутрішнього світу її переживань, образів, відношень. Під час життєвої кризи життєвий світ людини зазнає деформацій, а інколи (в особливо серйозних випадках) майже повного руйнування): втрати зв'язків, зміни відношень, зникнення звичних орієнтирів тощо. Очевидно, реабілітаційна допомога повинна спрямовуватись на відновлення життєвого світу, точніше його внутрішньої підструктури. Зовнішня підструктура життєвого світу знаходиться за межами компетентності психотерапії, але навіть у разі її руйнування (наприклад, у переселенців з Чорнобильської зони, або біженців із зон військових конфліктів) ці втрати можна частково компенсувати змінами у внутрішньому світі.

Людина є соціальною істотою, тому важливе місце в її світі належить значущим іншим людям, з якими вона спілкується. Втрата когось із близьких (смерть, розлука) це втрата частини життєвого світу, яка також потребує психологічної реабілітації. Чим може допомогти в цьому випадку рольова гра? В ігровій формі можна змоделювати будь-яку ситуацію з реального життя людини, і не просто змоделювати, а пережити всі необхідні почуття, як це робиться, наприклад, у психодрамі. Таким чином відновлюються втрачені образи, переживання, відношення. Людина компенсує дефіцит реальних життєвих переживань рольовими переживаннями, які мають значний терапевтичний ефект.

Рольове переживання виникає не тільки в процесі рольової гри чи психодраматичної дії. Близький до рольового переживання стан виникає у багатьох видах творчої діяльності людини, що супроводжується рольовою децентрацією чи частковим перевтіленням в образи творчості. Дитина не просто малює, вона уявляє себе на місці того персонажу, якого зображує.

Подібні почуття виникають не тільки в активній творчості, а й при пасивному сприйнятті творчого матеріалу – читання, перегляд кінофільму чи мультфільму, слухання музики тощо. Саме тому, наприклад, дитина так любить слухати чи читати улюблені казки, переживаючи себе на місці героїв і занурюючись в казковий світ, що на певний час стає заміною її реального життєвого світу. Тут можна спостерігати потребу дитини у рольовому переживанні, а не просто пізнавальну потребу, адже часто дитина знає улюблену казку чи кінофільм майже напам'ять і нічого нового в пізнавальному плані вже не отримуватиме. Творчість як засіб психотерапії та психологічної реабілітації широко застосовується в таких терапевтичних методах, як арт-терапія, терапія творчим самовираженням [2].

Описані закономірності є, на наш погляд, найважливішими саме для основних принципів реабілітаційної педагогіки. Творчу діяльність, творче самовираження та рольову гру можна дуже гармонійно вpleсти в будь-яку навчально-виховну програму. Мало того, педагогічні програми обов'язково мають весь цей багатющий арсенал. Для того, щоб досягти психологічної реабілітації треба лише здійснити по-справжньому індивідуальний підхід, що полягатиме у врахуванні особистісних психологічних проблем дитини чи підлітка. А це можливо при співпраці педагога не лише з досвідченим методистом і психологом, які добре знають індивідуальні особливості та здібності дитини, а й з психотерапевтом.

Які діти потребують реабілітаційної допомоги?

Перш за все – це діти, що переживають життєву кризу. Нормативні (чи вікові) життєві кризи – це закономірні періоди її розвитку, зумовлені розвитком особистості, коли зростає ймовірність розвитку дисгармоній, внутрішніх конфліктів тощо. Одну з найсерйозніших нормативних

криз – підліткову можна подолати засобами так званої інтрапсихічної психодрами, яка працює з субособистостями людини, тобто внутрішніми прихованими життєвими ролями. Ненормативні кризи необов'язкові для людини, але вони трапляються внаслідок ряду життєвих обставин. Криза – це перехід від одного життєвого періоду чи циклу до іншого. Вона завжди супроводжується зміною життєвих ролей людини, які відрізняються в різні періоди. Складність кризи визначається труднощами зміни цих ролей, відмови від старих ролей і засвоєння нових. Рольова психотерапія має за мету допомогти засвоїти нові життєві ролі засобами рольової гри, яку можна організувати моделюючи життєві ситуації, в яких знаходиться дитини.

Реабілітація необхідна дітям, що зазнали психічної травми в результаті насильства (в тому числі і сексуального). В цьому випадку треба допомогти дитині позбутися наслідків негативного емоційного досвіду, а також отримати новий позитивний емоційний досвід. Найкраще це можна здійснити засобами психодрами, що дозволяє відреагувати незавершені переживання, змінити ситуацію психотравми (відтворивши її в психодраматичній групі, а потім трансформуючи її психодраматичними засобами) таким чином, щоб вона втратила свою травмуючу силу, відчувти підтримку і подолати зневіру в людей і самого себе. В подібних випадках часто виникає почуття провини, що патогенно впливає на поведінку дитини і її особистісний розвиток. Психодрама дозволяє зняти ці почуття підкріпивши Я-концепцію дитини і допомагаючи прийняти себе такою, як вона є.

Дуже важливою є допомога дітям, що переживають горе через втрату когось з близьких. Суттєвою допомогою крім психодрами тут може служити терапія творчістю, яка дозволяє гармонійно включити образ втраченої людини у внутрішній світ дитини. Зробити це можна різними засобами від малювання портрету, написання твору чи листа до бібліотерапії, тобто читання літератури, де схожі образи і переживання допоможуть подолати депресію. Звісно, що образ, створений творчою уявою не замінить образу втра-

ченої людини, проте зможе полегшити тяжкий психологічний стан.

Психологічної реабілітації потребують також діти, що страждають від соціальної дезадаптації, яка виникла внаслідок зміни життєвих обставин: переїзд, зміна соціального оточення тощо. Основна причина дезадаптивного стану – це втрата багатьох значущих соціальних зв'язків (а разом з ними і міжособових ролей) і труднощі створення нових. Рольова гра, учасниками якої є діти, що складають нові дитячі колективи, покликана покращити створення нових соціальних зв'язків, підвищити соціальний статус новачків.

Окремо слід сказати про випадки неблагополучної сімейної ситуації дитини в результаті різкої зміни сімейних обставин: розлучення батьків, створення батьками нової сім'ї, позбавлення батьків батьківських прав, усиновлення тощо. Є досвід використання психодрами для роботи з членами новоствореної сім'ї, проте для розв'язання цих проблем можуть бути корисними найрізноманітніші методи, пов'язані з рольовою грою чи творчою діяльністю.

Список використаних джерел:

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: пер. с англ. Москва: Прогресс, 1986. 422 с.
2. Бурно М.Е. Терапия творческим самовыражением. Москва: Медицина, 1989. 304 с.
3. Гройсман А.Л. Проблемы ролевой психотерапии // Психологические механизмы регуляции социального поведения. Москва: Наука, 1979. С.175-203.
4. Лэндретт Г.Л. Игровая терапия: Искусство отношений. Москва: Междунар. пед. академия, 1994. 368 с.

The article presents theoretical, methodological and practical (organizational) peculiarities the realization of children' and teenagers personally-rolling rehabilitation.

Key words: rehabilitation, children, teenagers, personally-rolling approach.

Отримано: 4.03.2019

ПЕДАГОГІЧНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА ДО СЦЕНІЧНОГО ВИСТУПУ

У статті розкривається актуальне питання сучасної музичної педагогіки – підготовка майбутнього вчителя музичного мистецтва до сценічного виступу, розглядаються методи формування виконавської культури та подолання хвилювання на сцені, визначається система розвитку виконавських вмінь та навичок у процесі безпосереднього залучення студентів до активної виконавської діяльності, надаються певні методичні рекомендації щодо виконавської практики у вигляді публічних виступів.

Ключові слова: музична педагогіка, виконавська культура, сценічне хвилювання, виконавська практика, емоційний стан, розвиток творчих здібностей.

В умовах розвитку сучасної мистецької освіти важливого значення набувають питання виконавської практики студентів, майбутніх вчителів музичного мистецтва. Складний комплекс підготовки до професійної музичної та музично-педагогічної діяльності передбачає високий рівень знань свого предмету, ґрунтовну технічну підготовку, розвиток емоційно-творчих умінь та здібностей. Як показує практика, найбільш інтенсивний та якісний їх розвиток відбувається у процесі безпосереднього залучення студентів до виконавської діяльності, яка відбувається у вигляді публічних виступів. Адже майбутній вчитель музичного мистецтва повинен вміти не лише яскраво, виразно і лаконічно розповісти про музичний образ чи твір, але і якісно його проілюструвати.

Формування готовності до виконавської діяльності студентів музично-педагогічного напрямку є однією із головних проблем сучасної музичної педагогіки вищої школи. Психологічна підготовка виконавця до концертного виступу – найважливіша ланка у виконавському мистецтві, адже негативний вплив сценічного хвилювання відчувають на собі всі музиканти без виключення. Ознаки тривоги та неспокою супроводжуються змінами в організмі, типовими для будь-якої стресової ситуації. Відомий скрипаль і педагог Д. Ойстрах зазначав: «На сцені стан виконавця завжди різний. Його неможливо передбачити завчасно». Вміння подолати сценічне хвилювання настільки важливе, що деякі блискучі виконавці були змушені відмовитись від концертної діяльності з-за неможливості боротися із цим станом. Серед них П. Роде, А. В'єтан, К. Ліпінський, Е. Ізаї, М. Полякін та ін..

Значний внесок у дослідження цієї проблеми у педагогічному аспекті внесли видатні музиканти-педагоги Л. Баренбойм, І. Гофман, М. Давидов, Р. Коган, Р. Нейгауз, С. Савшинський, М. Фейгін та ін.. Найбільший інтерес представляють роботи Л. Баренбойма і С. Савшинського, що мають безпосереднє відношення до проблеми сценічного самопочуття виконавця. У них автори розглядають питання виконавської діяльності музиканта у педагогічно-психологічному плані. На сучасному рівні розвитку виконавства музиканти – педагоги також повинні використовувати знання, накопичені суміжними медико-біологічними науками і досягнення прикладної психології. В результаті цього стає можливим значне розширення арсеналу засобів, що дозволяють оптимізувати стан психіки музиканта – виконавця на естраді.

Більшість відомих виконавців неодноразово намагались систематизувати і узагальнити закономірності підготовки до виступу на сцені, аналізували власний досвід, вишуквали загальні та індивідуальні шляхи подолання стресового навантаження і досягнення необхідної саморегуляції під час виступу. Але, на думку науковців, психологічний стан і поведінка виконавця на сцені до цього часу є невідомими і

нерозгаданими. Досвід і сучасні дослідження не отримали відповідного наукового аналізу та узагальнення. Насправді всі складові творчої діяльності артиста-виконавця комплексно та різнобічно не досліджені ні в психології, ні в теорії виконавського мистецтва, ні в музичній педагогіці.

Психологія визначає два різновиди естрадного хвилювання – «хвилювання-паніка» і «хвилювання-підйом». Внаслідок індивідуальних психологічних особливостей, в першому випадку хвилювання сприяє яскравому виконанню, а в другому може повністю знищити зроблену програму, коли більша частина енергії буде потрачена на подолання негативного стану. Тому, для публічного виступу слід добирати твори, які допоможуть студенту розкрити власну індивідуальність і використати сильні сторони своєї особистості. Не варто надавати перевагу амбіціям педагога, краще виконувати не дуже складні твори добре, ніж посередньо виконати складні.

Чинники формування навичок сценічного самопочуття у студентів умовно можна підрозділити на три групи: а) рівномірний розвиток професійних навичок, які створюють «комплекс повноцінності»; б) формування позитивного стану психіки перед публічним виступом і після нього; в) розвиток реакції виконавця на зовнішні і внутрішні подразники під час концерту. У період підготовки студента до публічного виступу важливо, насамперед, підкреслити значення об'єктивної оцінки ступеня його готовності. Тут небезпечні як недооцінка власних можливостей, так і їх переоцінка.

Перша обставина стає причиною невпевненості, породжуючи зайве хвилювання часто спричиняє втрату самоконтролю, як правило, задовго до концертного виступу. А переоцінка виконавцем своїх можливостей небезпечна тим, що вона виявляється безпосередньо під час публічного виступу. На практиці, завищена оцінка своїх можливостей приводить студента насамперед до вибору недоступного для нього на конкретному етапі репертуару. «Завищена програма» (термін, що існує в педагогічній практиці) практично завжди приречена на невдачу. Це дуже «яскрава» ілюстрація порушення деякими педагогами дидактичного принципу доступності у навчальному процесі. Проблема концертного виконання на практиці дуже тісно пов'язана з ефективністю професійної діяльності і виконавця, і його педагога.

Рівень підготовки виконавця здебільшого залежить від його способу реагування на сценічну ситуацію, яка завжди залишається підвищеним стресогенним чинником. Сценічне хвилювання – це емоційна напруга, що є основою творчості музиканта на сцені. Сама по собі емоційна напруга – ні погано, ні добре. Але в роботі музиканта вона немінуча, без неї неможливо прийти в стан емоційного тону та творчого підйому. У кожного музиканта-виконавця є власний оптимальний рівень емоційного збудження, який дозволяє йому найуспішніше реалізувати

творчий задум і створити передумови для виникнення особливого стану душі, що прийнято називати натхненням.

Складний і малодосліджений стан психіки музиканта – виконавця, пов'язаний із підготовкою і проведенням концертного виступу звично кваліфікується як *стан стресу* – особливий психоемоційний стан тривоги та занепокоєння, який виникає на фоні загрози сприятливому результату виступу на сцені. Разом з тим, стрес може здійснювати і цілком протилежну функцію – позитивну, стимулюючу, яка мобілізує і пробуджує приховані творчі сили.

Інший бік сценічного стану пов'язаний із таким терміном як *фрустрація* – дезорганізація роботи свідомості та діяльності. Він виникає як результат непереборних труднощів при грі музичного твору, або переоцінкою своїх можливостей. В такому випадку доцільно перейти до виконання творів технічно доступніших, але з яскравим образним змістом, наприклад жанрових мініатюр.

Ще один бік емоційного стану виконавця – це *внутрішній конфлікт* артиста, коли неможливо ухилитися від виходу на сцену і обов'язку зіграти там. Суть конфлікту в істотній різниці між своїми завищеними вимогами і реальними можливостями. В таких випадках викладач має проводити заняття зі студентом шляхом досягнення певного компромісу, формувати вміння об'єктивно співвідносити свої бажання і можливості.

Існує ще один бік сценічного стану – *криза*. Для нього характерні серйозні протиріччя між бажаною ціллю (наприклад, стати солістом) і неможливістю її реалізацією з-за відсутності необхідних здібностей, а саме – емоційні зриви, порушення пам'яті, нестійкі вольові процеси тощо. Є два виходи із цієї ситуації: збереження або часткова зміна своїх намірів або прийняття іншої життєвої стратегії, можливо із зміною діяльності. При наявності глибокої кризи для виконавця не буде зайвою допомогою психолога.

На основі певної кількості експериментальних досліджень були отримані цікаві дані про можливості використання досягнень сучасної прикладної психології з метою оптимізації стану психіки музиканта на естраді. Наприклад, тренування емоційного стану, яке включає ряд прийомів, заснованих на виконанні фізичних, дихальних і інших вправ (на розслаблення або напруження м'язів), на використанні слова як стимулятора функцій організму, фіксації уваги на позитивних емоціях і відволіканні від впливу негативних, а також прийомів, заснованих на закріпленні успішних результатів тренувань та перетворенні їх у звички. Відсутність теоретичного аналізу цих практичних дій або недооцінка його з боку деяких педагогів нерідко обертається поганими результатами під час здачі студентами іспитів або під час публічних виступів.

Викладачам музично – педагогічних факультетів бажано розвивати навчально-виховний процес, враховуючи музично – виконавські здібності студентів, шукати індивідуальні форми роботи з кожним із них. Існує термін «елементарний музичний комплекс», який включає п'ять основних компонентів: переживання музики, музичний слух, відчуття ритму, здатність зосереджено спостерігати за рухом музики, навички і уміння читати музичний текст. Повноцінність будь-якого з цих компонентів можна взяти під сумнів, якщо студент на іспиті втрачає контроль над своїм емоційним станом.

По мірі наближення виступу багато виконавців відчувають певну тривогу, деякі хворобливі відчуття, а іноді навіть суттєве нездужання. Подібний стан отримав назву «передстартова лихоманка» або «передстартова апатія».

Передстартова лихоманка – це різко виражений передстартовий стан як наслідок низької (або зниженої хоча б тимчасово) емоційної і вольової стійкості. Виявляється в зниженні дієздатності і найчастіше пов'язаний із сильним емоційним збудженням. Він супроводжується неухабною, нестійкістю переживань, що призводить до зниження критичності в поведінці, примхливості, навіть впертості та грубості у стосунках з близькими, друзями та викладачами.

Передстартова апатія – стан протилежний лихоманці. Він виникає або при негативному ставленні людини до майбутньої діяльності, або при великому бажанні здійснювати діяльність (у другому випадку – як наслідок «перегорання» від довготривалого збудження) і супроводжується зниженим рівнем активності та гальмуванням.

Загалом, подолання сценічного стресу є багатограничним і комплексним процесом і, в більшості випадків, має будуватися на основі індивідуального підходу щодо розвитку сценічної рефлексії, створення позитивної психологічної установки, вироблення навичок конструктивного, творчо-позитивного ставлення до екстремальної ситуації. Сучасна прикладна психологія має широкий арсенал засобів регуляції психічних станів людини в процесі професійної підготовки до того чи іншого виду діяльності, але дослідженню ефективних технологій сценічного стресу приділено дуже мало уваги. Виконана робота не висчерпала всіх питань проблеми і в силу своєї специфіки вимагає детальнішого дослідження.

Для студентів музичних спеціальностей публічні виступи бажано проводити якомога частіше. Вони виховують волюваті якості, які необхідні виконавцю, удосконалюють практику і творче естрадне самопочуття. Крім цього розвиваються необхідні виконавські якості, покращується пам'ять і формується сценічна витримка. Головна задача педагога в цій справі – не тільки «діагностика», але й трансформація негативного психологічного стану хвилювання у дієздатний душевний стан (емоційний стимул), який допомагає виконавцю досягнути максимального творчого оптимізму на естраді.

Узагальнюючи сказане, важливо зазначити, що формування сценічного самопочуття у студентів факультетів музичного мистецтва у процесі музично-виконавської підготовки буде ефективнішим за умови систематичної й цілеспрямованої роботи в цьому напрямку. Результати сучасних досліджень розкривають нові можливості для пошуку ефективних шляхів педагогічної координації внутрішніх психічних процесів особистості в умовах музично-виконавської діяльності.

Список використаних джерел:

1. Григорьев В. Ю. Исполнитель и эстрада. Москва : Классика-XXI, 2006. 156 с.
2. Захаров А. И. Как помочь нашим детям избавиться от страха. Санкт-Петербург : Гиппократ, 1995. 128 с.
3. Вопросы скрипичного исполнительства и педагогики: сб. ст. / составитель С. Сапожников. Москва, 1968. 146 с.
4. Завалко Е.В. Детская скрипичная педагогика: инновационный подход: [моногр.]. Київ, 2014. 374 с.
5. Стеценко В. Методика навчання гри на скрипці. Київ : Мистецтво, 1964. 151 с.
6. Янкевич Ю.И. Педагогическое наследие. Москва, 1993. 311 с.
7. Bergonci J. Melodic Structures. Advance Musik, 1992. 95 с.
8. Апатский В.Н. Основы теории и методики музыкально-исполнительского искусства. Київ : НМАУ им. П.И. Чайковского, 2006. 430 с.
9. Баренбойм Л. Музыкальная педагогика и исполнительство. Ленинград, 1974.
10. Фейгин М. Воспитание и совершенствование музыканта-педагога. Москва, 1973.
11. Фейгин М. Индивидуальность ученика и искусство педагога. Москва, 1968.

This article reveals the current issue of contemporary music pedagogy – training of a future teacher of music art to a stage performance, methods of performing culture establishment and overcoming the excitement on stage are reviewed, the system of development of performing skills in the process of direct involvement of students in active performance is defined, and certain methodological recommendations regarding performance in the form of public concerts speeches are provided.

Key words: music pedagogy, performing culture, stage excitement, performing practice, emotional state, development of creative abilities.

Отримано: 25.02.2019

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДИТЯЧОГО МУЗИЧНОГО ФОЛЬКЛОРУ В РОБОТІ З УЧНЯМИ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті розглядаються функції дитячого музичного фольклору. Висвітлюються особливості забезпечення ефективності навчання та виховання учнів початкової школи шляхом впровадження в освітній процес зразків національно-культурної спадщини.

Ключові слова: дитячий музичний фольклор, функції дитячого музичного фольклору, молодші школярі, початкова школа, освітній процес.

Одним із найважливіших завдань загальноосвітніх навчальних закладів в умовах національного відродження України постає виховання гармонійної, духовно багатой та національно свідомої особистості. Згідно з Концепцією Нової української школи «випускник нової української школи – це: цілісна всебічно розвинена особистість, здатна до критичного мислення; патріот з активною позицією, який діє згідно з морально-етичними принципами, здатний приймати відповідальні рішення, поважає гідність і права людини» [4].

Проблемам музично-естетичного, морального виховання та соціального становлення учнів початкової школи засобами української народної традиційної культури присвячено роботи вчених В. Бойка, Г. Верховинця, С. Горбенка, С. Грици, Л. Кондратової, М. Костриця, О. Лобової, Л. Масол, В. Обозного, Г. Падалки, О. Ростовського, Ю. Руденко, О. Рудницької, С. Русової, Т. Самотулка, З. Сергійчука, О. Смоляка, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, К. Ушинського, В. Юцевича, Д. Яворницького та ін.

Не дивлячись на те, що проблема музично-естетичного виховання молодших школярів розглядалася багатьма вченими, питання висвітлення та систематизації функцій дитячого музичного фольклору залишається актуальним у даний час.

Вже в початковій школі відбувається ідентифікація національної приналежності учнями, отже саме цей період навчання виступає базисом соціально-культурного становлення особистості. Видатний український педагог-практик С. Русова ще на початку минулого століття звертала увагу вчителів на багатий український фольклорний матеріал, який є важливим чинником забезпечення *розвивальної функції*. На думку С. Русової, у шкільній практиці варто активно застосовувати дитячі народні пісні та ігри, що сприятиме музично-естетичному, духовному, творчому, розумовому розвитку. Під час взаємодії з дитячим фольклором у молодших школярів відбувається формування пізнавальних інтересів, художніх смаків. Дитина набуває життєвого, емоційного досвіду. В учнів розширюється словарний запас, відбувається природне формування музичної інтонації, лексики тощо [5].

У роботі з молодшими школярами і сьогодні можна широко використовувати збірки ігор з піснями, які не втратили своєї актуальності: В. Верховинець «Весняночка» [1], К. Квітка, М. Косач «Дитячі ігри, пісні й казки» тощо [3].

Практика показує, що саме в молодшому шкільному віці діти проявляють інтерес до засвоєння обрядових дій народного календарно-обрядового циклу. Вони легко запам'ятовують тексти пісень і з великим задоволенням беруть участь у народних святах та розвагах, здобуваючи етнічний досвід. Засобами українського дитячого фольклору відбувається формування координації рухів, тренується робота легенів, опорно-рухового апарату, органів зору, слуху, пам'ять. Участь у музичних руханках на фольклорному матеріалі допомагає нормалізації роботи нервової системи. Ці музично-рухові твори сприяють процесу фізичного розвитку особистості, виконуючи *здоров'язберігаючу функцію*. Ігрові твори дитячого фольклору можна використовувати у на уроках мистецтва у початковій школі і в позаурочний час.

У таких музичних дійствах встановлюється емоційний контакт та довіра між педагогом та учнем, що приводить до продуктивної діяльності. Варто звернути увагу на *інтерактивну функцію* дитячого фольклору. Саме під час музично-ігрових дій відбувається активна взаємодія педагога та учнів, а також учнів між собою.

Оскільки виконання народних музичних творів відбувається переважно масово, узгоджено (з обов'язковим спілкування між всіма учасниками народного дійства), тому варто акцентувати на *комунікативній функції* українського дитячого музичного фольклору.

Впливаючи на розумовий та загальний розвиток молодших школярів, дитячий музичний фольклор виконує ще *мотиваційно-виховну функцію*, тобто формує стійку мотивацію до уроків мистецтва та музичного мистецтва. Адже саме дитячі музично-поетичні твори є надзвичайно яскравими, динамічними, часто супроводжуються своєрідними поетичними та речитативними вставками, що підіймає настрій дітей і сприяє прояву інтересу до занять музикою.

Дитячі народні музично-поетичні твори насичені різноманітними персонажами (звірі, птахи, фантастичні образи тощо). Це допомагає дорослим зосередити увагу дитини, розширити її знання про навколишній світ, реалізуючи *пізнавальну та лексико-образну функцію*. Музичні ігри, утішки, забавлянки, пісні-казки, музичні вставки до ігор, звуконаслідування, примовки спрямовані на розвиток правильного, чіткого й виразного мовлення дітей, сприяють оволодінню рідною мовою, виробленню дикції, виконуючи *логопедичну функцію*.

Твори дитячого фольклору мають переважно веселий, жартівливий характер, їм притаманна фантастичність та казковість, що допомагає зняти напругу викликану насиченим шкільним графіком. Тому варто наголосити на важливості *функції психологічної розрядки*.

Необхідно виокремити *гедоністичну функцію*, адже вивчаючи та виконуючи дитячий музичний фольклор учні отримують естетичну насолоду від спілкування з традиційною народною культурою. Опанувавши зразки музичного фольклору діти проявляють бажання самостійно демонструвати свої творчі здобутки.

Дитячі пісні, хороводи, музичні ігри віддзеркалюють трудову діяльність дорослих. У даних творах наводяться позитивні приклади трударів та засуджується негативна поведінка персонажів, які не бажано працювати, виконуючи тим самим *функцію трудового виховання*.

Навчально-виховна функція дитячого фольклору проявляється в опануванні учнями знань про народні звичаї, обряди, народне мистецтво тощо. Діти навчаються самостійно визначати жанри народних музичних зразків, характер музики, засоби музичної виразності, характеризувати музичні образи тощо.

Український дитячий музичний фольклор, як правило, комплексно сприяє трудовому, розумовому, моральному, естетичному, фізичному вихованню підростаючого покоління. Кожен фольклорний зразок містить декілька функцій, інтегруючи навчальну, розвивальну, виховну, комунікативну, пізнавальну, терапевтичну, образну, гедоністичну та інші функції.

За допомогою реалізації в освітньому процесі багатограничних та різноманітних функцій українського дитячого музичного фольклору відбувається різнобічне та комплексне виховання учнів молодшого шкільного віку, розвиток у них музично-естетичних здібностей, формування творчої активності, креативності, що в свою чергу, сприяє реалізації основних принципів гуманізації освіти. Практика показує, що твори українського музичного фольклору не втратили своєї актуальності та можуть ефективно використовуватися в сучасних закладах середньої освіти на уроках мистецтва та в позаурочний час.

Список використаних джерел:

1. Верховинець В.М. Весняночка. Київ: Музична Україна, 1989. 343 с.
2. Довженко Г.В. Дитячий фольклор. Київ: Дніпро, 1986. 304 с.
3. Квітка К., Косач М. Дитячі ігри, пісні й казки. Київ: друкарня Чоколова, 1903. 294 с.
4. Концепція Нова українська школа. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola_compressed.pdf. Назва з екрану.
5. Русова С.Ф. Моральні завдання сучасної школи. Київ: Українська школа, 1938. 122 с.
6. Смоляк О.С. Український дитячий музичний фольклор: підручник-хрестоматія для викладачів та учнів. Вип.1. Тернопіль: Лілея, 1998. 80 с.

The article deals with the functions of children's musical folklore. The peculiarities of ensuring the efficiency of education and upbringing of primary school pupils by introducing samples of the national-cultural heritage in the educational process are highlighted.

Key words: children's musical folklore, functions of children's musical folklore, junior schoolchildren, elementary school, educational process.

Отримано: 25.02.2019

УДК 510.2:371.3

О. С. Борейко, кандидат педагогічних наук, доцент,

І. П. Борейко, вчитель-методист Кам'янець-Подільського НВК № 9 імені А. М. Трояна

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ЖИТТЄВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

У статті зроблено аналіз життєвих компетентностей. Запропоновано методику формування і розвитку їх на уроках математики в початкових класах. Наведені конкретні приклади формування життєвих компетентностей.

Ключові слова: освітній процес, компетентність, методика формування компетентностей, початкова школа.

Сучасне інформаційне суспільство – це період високих технологій, що потребує від освіти формування компетентної та активної особистості. Поступове впровадження гуманістичної парадигми освітнього процесу веде до певної зміни ролі й функцій вчителя, зростання його самостійності на етапі прогнозування, конструювання й організації, що приводить відповідно до підвищення відповідальності за результати своєї праці. Саме на досягнення кінцевого результату, розвитку особистості через призму формування життєво необхідних компетентностей, націлена сучасна модель освіти.

Світ потребує винахідників, ідей яких кардинально змінять життя нових поколінь. І тільки освіта, яка є одним з найдавніших соціальних інститутів, є центром таких змін. Вона викликана саме потребами суспільства передавати знання, вміння та навички, готувати майбутнє покоління до самостійного життя та до вирішення різноманітних проблем, що стоятимуть на шляху кожного.

Освіта створює середовище в якому дитина зможе показати свої таланти, розкритися, розвинути свій потенціал, стати гідною особою суспільства та досягти поставлених цілей. Саме через освіту здійснюється навчальний процес, через який і здобувається освіта.

Сучасний стан розвитку українського суспільства характеризується посиленням уваги до проблем формування особистості, здатної повноцінно сприймати, розуміти та примножувати матеріальні і духовні цінності. Як зазначено у Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, головною метою української системи освіти є створення умов для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України, формування покоління, здатного навчатися впродовж життя, створювати і розвивати цінності громадянського суспільства. Поняття життєвої компетентності особистості є одним із тих, що засвідчує складне і багатоглибке явище у системі соціалізації людини, її освіти, навчання та виховання. Життєва компетентність охоплює у собі такі надбання особистості, як знання, вміння, навички, способи діяльності, розвинені можливості сприймання, розуміння та творчого використання матеріальних та духовних цінностей суспільства. Поняття «життєва компетентність» є інтегрованим від поняття «компетентність» і «життя».

Вивчення та аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчує, що проблема компетентного підходу перебуває в центрі уваги українських учених та дослідників закордоння. Увага науковців спрямована на вивчення сутності та змісту компетентного підходу, розроблення шляхів і засобів формування компетентної особистості (Н. Бібік, С. Гончаренко, І. Гушлевська, І. Зимня, В. Краєвський, С. Клепко, О. Локшина, О. Овчарук, О. Пометун, О. Савченко та ін.); вивчення життєвої компетентності та її складників займалися І. Єрмаков, Л. Мітіна, І. Яшук та інші. Су-

часна система освіти має бути побудована на наданні учням можливостей міркувати, зіставляти різні точки зору, формулювати та аргументувати власну точку зору, спираючись на знання фактів, законів, закономірностей, вироблених наукою, власне спостереженнях, досвіді, умінні проектувати і реалізувати власні навчальні проекти, творчо і нестандартно розв'язувати навчальні проблеми, бути толерантним до іншої точки зору. За таких умов формування компетентностей різних рівнів засобами змісту освіти є основними завданнями кожного педагога. Навчання з використанням компетентного підходу підвищує інтелект дитини, зміцнює її віру у власні здібності, стимулює активність і творчість.

Важливе місце в навчальному процесі займають природничо-математичні дисципліни, а особливо математика, яка є фундаментом багатьох наук та професій. Математична освіта сприяє розвитку інтелекту особистості, формуванню культури мислення, вихованню волевих якостей, уміння долати труднощі, виховує впевненість та дисциплінованість. Підґрунтям досягнення особистістю таких якостей є вивчення математики в початкових класах, від характеру якого залежить подальше її вивчення, сприйняття навколишнього світу, перспективи та її особистого життя.

Перед початковою школою, відповідно до нового Державного стандарту початковою загальною освітою, стоїть завдання впровадження компетентного підходу в навчально-виховний процес початкової школи, розробка навчально-методичного забезпечення щодо формування ключових компетентностей молодших школярів, вдосконалення професійної майстерності вчителів початкових класів щодо розвитку компетентностей учнів молодших класів. Новий Державний стандарт України ґрунтується на засадах особистісно зорієнтованого і компетентного підходів, що зумовлює чітке визначення результативної складової засвоєння змісту початкової загальної освіти. Сьогодні школа повинна забезпечити формування і розвиток інтелектуальної, творчої і ініціативної особистості, здатної жити в принципово нових умовах, реалізувати себе у житті, бути успішною і сприяти розвитку суспільства.

Тому вчителю необхідно не тільки дати учням певний обсяг знань і вмінь, але й сформувати людину, здатну приймати рішення, мати свою позицію, брати на себе відповідальність, творчо мислити, вміти займатися самоосвітою, критично оцінювати інформацію, співпрацювати в колективі, вміти братися за справу, вміти домовлятися. адаптуватися до умов життя, здатну до мобільності, швидко змінювати соціальних ролей, тобто бути людиною компетентною, людиною, яка ставить мету і досягає успіху.

Важливе місце в навчальному процесі займають природничо-математичні дисципліни, а особливо математика, яка є фундаментом багатьох наук та професій. Математич-

на освіта сприяє розвитку інтелекту особистості, формуванню культури мислення, вихованню вольових якостей, уміння долати труднощі, виховує впевненість та дисциплінованість. Підґрунтям досягнення особистістю таких якостей є вивчення математики в початкових класах, від характеру якого залежить подальше її вивчення, сприйняття навколишнього світу, перспективи та її особистого життя. Для того, щоб учні полюбили урок математики, вміли використовувати математичні знання в повсякденному житті необхідно позитивно налаштувати учнів. Позитивне ставлення до математики, розуміння ключових понять, елементарні математичні навички допомагають учням ближче знайомитися з навколишнім світом, бути впевненими і самостійними у своїх рішеннях.

На початковому етапі вивчення математики, вчитель має пояснити та разом обговорити з учнями присутність математики в житті кожного, оскільки, знання з цього предмету та уявлення про нього в учнів досить різноманітне. Також учні в процесі навчання, мають зрозуміти, що знання ми використовуємо не тільки коли записуємо, чи розв'язуємо певні задачі, а коли просто розмовляємо, спостерігаємо, міркуємо, виконуємо досліди.

Учні самостійно використовують прості математичні моделі, та вчаться використовувати їх у повсякденному житті за принципом наступності. Прикладом можуть виступати завдання сортування речей за певною ознакою, або ж завдання, що пов'язані з послідовністю дій. Такі завдання розвивають в учнів самостійність, вчать критично мислити та доводити власну думку.

Активна розумова діяльність учня – це передумова для формування глибоких та міцних знань і розвитку творчого мислення. Мислення учня активізується, якщо в нього виникло бажання розуміти, вивчати новий матеріал, з'явилася зацікавленість роботою, коли він стає учасником навчально-пізнавального процесу. Тому задачею уроку є збудити інтерес до нової теми, зробити значущою мету її вивчення, показати необхідність введення нового поняття, розширення наявних знань. Орієнтуючи школярів на пошуки оригінальних розв'язків нестандартних задач, учитель сприяє естетичному вихованню учнів і підвищенню їх математичної культури. Найбільший інтерес викликають у учнів задачі взяті з оточуючого середовища, задачі, які зв'язані з відомими учням фактами, які служать для зрозумілої учням цілі. Завдяки інтегрованого підходу в навчанні можливо передбачити рух пізнання учнів від знань, здобутих у конкретних предметах, до світоглядного пізнання, і навпаки, до правильного тлумачення конкретно-наукових істин. В процесі викладання математики вчитель повинен формувати і розвивати розумові здібності учнів по таких напрямках як: спостереження і порівняння, узагальнення й систематизація, відшукування й застосування аналогій і протиставлень, побудова гіпотез і планування дій, розвиток критичного відношення до матеріалу, який вивчається і самоконтроль. Дані уміння і навички важливі не тільки самі по собі, але як зброя ціленаправленого, продуктивного мислення, яка веде до розв'язування поставлених задач. З метою підвищення ефективності уроку як основної форми навчання слід практикувати уроки-лекції, комбіновані уроки, уроки-заліки, використовуючи різні сучасні технології: "мозковий штурм", "коло ідей" навчаючи, вчуся", "мікрофон" тощо «Навчаючи – учись» – використовується при вивченні блоку інформації або при узагальненні та повторенні вивченого. Він дає можливість учням взяти участь у передачі своїх знань однокласникам. Використання цього методу підвищує інтерес до вивчення математики. При вирішенні компетентнісно зорієнтованих завдань основна увага повинна приділятися формуванню здібностей учнів, використовувати математичні знання в різноманітних ситуаціях, що вимагають для свого вирішення різних підходів, роздумів і інтуїції. Завдання складаються на основі практичної ситуації, яка по можливості, повинна бути наближена до ситуації знайомої для учнів. В рамках запропонованої ситуації повинна виникнути така проблема, для вирішення якої необхідно застосування знань з математики.

Прикладом такого завдання може бути задача. Відомо, що з 60 кг макулатури можна виробити стільки паперу,

скільки його виробляють з одного великого дерева. Скільки дерев зберегли учні двох класів, якщо один клас зібрав 300 кг макулатури, а другий – 360 кг?

Наступним видом може бути задача, яка включає встановлення зв'язків та інтеграцію матеріалу з різних математичних тем, необхідних для вирішення поставленого завдання. Учні можуть застосовувати свої знання в різноманітних, достатньо складних ситуаціях. Вони можуть упорядковувати, співвідносити і робити обчислення, вирішувати багатокрокові текстові задачі. Учні можуть виконувати нескладні алгебраїчні завдання, що включають складання виразів, розв'язування систем лінійних рівнянь, визначати значення величин.

Наприклад:

Задача 1. Три білочки збирали горіхи. Перша білочка знайшла 8 горіхів, друга – 5, а третя, лише 2. Ці горіхи білочки поділили між собою порівну. Скільки горіхів віддала перша білочка третій? Друга білочка – третій?

Задача 2. На городі у коротунчиків виросла диня масою 4 кг. На скільки шматочків слід їх розділити, якщо машина Гвинтика та Шпунтика піднімає 90г вантажу, а все насіння з дині масою 500 г коротунчики залишають на городі сушитися?

На уроках вивчення нового матеріалу за допомогою компетентнісно орієнтованого завдання можна створити умови для формування понять, виведення і засвоєння формул. Як приклад можна навести урок «Периметр багатокутників». Вчитель показує фотографії подвір'я школи, що треба загородити. По ходу обговорення пропозицій дітей допомагає їм сформулювати завдання. Питаннями підводить учнів до розуміння необхідності отримання деяких нових знань, а саме виведення формули обчислення периметра трикутника, чотирикутника, багатокутника.

На рівні міркування учні можуть організувати інформування, робити узагальнення, вирішувати нестандартні проблеми, робити висновки на основі вихідних даних та обґрунтовувати їх. Вони можуть застосувати знання алгебраїчних понять і залежностей, скласти алгебраїчну модель нескладної ситуації. У завданнях такого рівня, перш за все, необхідно самостійно виділити в ситуації проблему, яка вирішується засобами математики, і розробити відповідну їй математичну модель. Розв'язувати поставлену задачу використовуючи математичні міркування та узагальнення, та інтерпретувати рішення з урахуванням особливостей розглянутої в завданні ситуації.

Прикладом таких завдань можуть бути наступні:

У першій, другій та третій квартирах живуть три коти: чорний, білий та рудий. У першій та другій квартирах живе не чорний кіт. Білий живе не в першій квартирі. Який номер квартири кожного кота?

3 яблука і 1 груша важать стільки, скільки 10 персиків, а 4 персики і 2 яблука, важать стільки, скільки 2 груші. Скільки потрібно персиків, щоб зрівноважити 1 грушу? Компетентнісно зорієнтовані задачі відповідають найвищому рівню засвоєння навчального матеріалу – застосування навчального досвіду в змінених умовах. У зв'язку з цим їх доцільно використовувати на завершальному етапі вивчення теми (в межах одного уроку чи кількох взаємопов'язаних уроків) або на етапі контрольно навчальних досягнень учнів. Таким чином, компетентнісно зорієнтовані задачі можуть виконувати відповідно формувальну, узагальнювальну або контролювальну функції.

Як бачимо, представлені задачі містять матеріал із різних змістових ліній програми; у них описується знайома дітям життєва ситуація; потребують під час виконання аналізу умови й пошуку деяких необхідних для розв'язування даних; спонукають до самостійного прийняття практично виваженого рішення. Такі характеристики дають підставу вважати, що уведення у процес навчання математики компетентнісно зорієнтованих задач сприятиме досягненню освітньої мети та відповідних їй завдань, визначених Державним стандартом, а саме формувати в учнів: розуміння ролі математики у пізнанні дійсності; готовність

до розпізнавання проблем, які можна розв'язати математичними методами; здатність обґрунтовувати свої дії, застосовувати знання і вміння у новій ситуації.

Отже, життєва компетентність формує в учнів позитивні якості особистості, що є невід'ємними в сучасному світі. Формування життєвої компетентності має бути на кожному уроці, в тому числі і з математики, щоб в подальшому діти змогли нормально функціонувати в суспільстві.

Потрібно зважати на всі ситуації, що оточують учнів, давати можливість самостійно вирішувати певні завдання, поступово ускладнюючи їх. Ретельно підбирати матеріал та намагатися сформувати особистість, яка потрібна суспільству в майбутньому.

Отже, життєва компетентність формує в учнів позитивні якості особистості, що є невід'ємними в сучасному світі. Формування життєвої компетентності має бути на кожному уроці, в тому числі і з математики, щоб в подальшому діти змогли нормально функціонувати в суспільстві.

Потрібно зважати на всі ситуації, що оточують учнів, давати можливість самостійно вирішувати певні завдання, поступово ускладнюючи їх. Ретельно підбирати матеріал та намагатися сформувати особистість, яка потрібна суспільству в майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Головань М.С. Математична компетентність: сутність та структура // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету. 2014. № 1. С. 35-39.
2. Маценко Н.В. Упровадження нового державного стандарту початкової освіти // Початкове навчання та виховання. 2018. № 28-29. С. 41-44.
3. Погорелова Т.В. Формування комунікативної компетентності першокласників // Початкове навчання та виховання. 2018. № 13-15. С. 44-48.
4. Савченко О.Я. Компетентнісний підхід як чинник модернізації початкової освіти // Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового центру НАПН України. Серія «Педагогіка». 2011. № 4.
5. Яшук І.П. Формування життєво компетентної особистості: Науково-методичний посібник. Хмельницький: Видавництво Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту, 1999. 54 с.

The article analyses the life competencies. The method of formation and development of them in mathematics lessons in elementary grades is offered. The concrete examples of formation of vital competences are given.

Key words: educational process, competence, methodology of competence formation, elementary school.

Отримано: 25.02.2019

УДК 378:784.91

Т. В. Борисова, кандидат педагогічних наук, доцент

ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ ВОКАЛЬНО-ІНТОНАЦІЙНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «СОЛЬФЕДЖІО»

Стаття присвячена пошуку ефективних шляхів вирішення проблеми удосконалення вокально-інтонаційних умінь і навичок майбутніх вчителів музичного мистецтва. Окреслюються негативні фактори, що впливають на вокально-інтонаційну вправність студентів. Пропонуються елементи технологічного забезпечення процесу розвитку вокально-інтонаційних умінь і навичок студентів на заняттях з «Сольфеджіо»

Ключові слова: сольфеджіо, майбутні вчителі музичного мистецтва, вокально-інтонаційні вміння, інтерактивні технології, ігрові технології.

У контексті модернізації сучасної системи вищої музично-педагогічної освіти особливе значення має компетентнісний підхід до підготовки педагогічних кадрів, здатних у повному обсязі вирішувати складні навчальні, виховні тощо задачі, які постають перед вчителем музичного мистецтва.

Різні аспекти фахової компетентності майбутніх вчителів музичного мистецтва досить повно відображено у значній кількості наукових праць і методичних розробок, які у повній мірі розкривають їх сутнісні характеристики та висвітлюють численні алгоритми формування цих якостей у процесі відповідної спеціальної підготовки. Серед цих напрацювань – фундаментальний науковий доробок корифеїв музичної педагогіки: Д.Б. Кабалецького, В.М. Шацької, Л.Г. Арчажнікової, О.Я. Ростовського, Г.М. Падалки, О.О. Олексюк та ін. Існує також досить значний сегмент наукових розвідок у царині музично-теоретичної підготовки музикантів до майбутньої професійної діяльності: наукові дослідження Б.В. Асаф'єва, О.В. Давидової, О.Л. Островського та ін.

Однак, проблема технологічного забезпечення процесу розвитку вокально-інтонаційних умінь і навичок студентів на заняттях з «Сольфеджіо» досить не піддавалась цілеспрямованій науковій розробці, хоча є досить значущою для становлення фахової майстерності майбутніх вчителів музичного мистецтва і такою, що заслуговує на більш вичерпне й глибоке наукове осмислення й опрацювання.

Так, серед ключових компетентностей, якими має володіти майбутній музичний педагог, особливо виразняються такі, як: вільне володіння вокально-інтонаційними уміннями і навичками; здатність інтонаційно довершено відтворювати нотний матеріал і презентувати його учнівській аудиторії; вправність у визначенні вокально-інтонаційних недоліків дитячого музичного виконавства; оперативність та мобільність у доборі методів вирішення проблем, пов'язаних із чистотою індивідуального та хорového співу.

Перелічені фахові компетентності формуються системно і послідовно впродовж всього періоду підготовки педагога-музиканта (що включає також і первинну ланку навчання у музичній школі, спеціальному середньому освітньому закладі тощо) і охоплюють цілу низку класичних музичних дисциплін, безпосередньо або опосередковано націлених на їх формування та розвиток.

До таких дисциплін, в першу чергу, належать: «Постановка голосу», «Хоровий клас», у певній мірі «Хорове диригування», які в основі своїй гуртуються на вокально-інтонаційній роботі, і, відповідно, володіють неабияким потенціалом для розвитку відповідних умінь і навичок.

Слід також відзначити відповідний вплив на формування вокально-інтонаційної вправності майбутніх вчителів музичного мистецтва й навчальних курсів музично-теоретичної спрямованості, зокрема «Теорії музики», «Гармонії», «Поліфонії», «Хорознавства» тощо, де вони набувають відповідних теоретичних знань щодо сутності і фізичних параметрів музичного звуку, його акустичних властивостей, взаємозв'язків звуків у ладах, у різноманітних гармонічних та інтервальних сполуках, а також осягають принципи і канони розвитку музичної тканини, що, безумовно, створює відповідну теоретичну платформу і сприяє усвідомленню оволодінню вокально-інтонаційними уміннями.

Однак, найбільш повноцінною лабораторією для здобуття вокально-інтонаційних умінь і навичок виступає навчальний курс «Сольфеджіо». Це зумовлено самою специфічною природою занять сольфеджіо, змістом цієї дисципліни, переважно практичними формами роботи, націленими на відпрацювання досить широкого спектру елементів вокально-інтонаційної вправності майбутніх вчителів музичного мистецтва.

Загальновідомо, що основою предмета «Сольфеджіо» виступає спів. Саме досконалий, інтонаційно точний і виразний спів є чи не найголовнішою фаховою навичкою, на

якій засновуються більшість видів музично-педагогічної діяльності вчителя музичного мистецтва. Адже, як зазначав академік Б.В. Асаф'єв: «Музика – перш за все є інтонаційним мистецтвом. Саме поняття тон – основне поняття музики – містить у собі вказівку на неминучість пізнання музики через сприйняття звуків, закономірно пов'язаних із відчуттям їх звуковисотності» [1, с.195].

Хоча спів є природним фактором, все ж таки професійне оволодіння студентами його механізмів потребує відповідного педагогічного втручання, корекції і застосування дієвих технологій, здатних не лише розвинути їх особисті вокально-інтонаційні якості, але й привчити аналізувати свій спів й спів інших, озброїти методами подолання вокально-інтонаційних проблем, навчити застосовувати ці методи у майбутній роботі з дітьми. «Робота над вокально-інтонаційними вміннями суттєво впливає на закріплення практичних умінь та теоретичних знань, а також розширює обсяг накопичених внутрішніх і зовнішніх музично-слухових уявлень», – вказує О.Л. Островський [2, с.98].

Варто зазначити, що основні недоліки поганої вокальної інтонації студентів криються як у фізіологічній, так і у психологічній сферах. Так, наприклад, до фізіологічних причин відносяться такі: обмеженість координації між слухом та голосом; деякі відхилення у будові голосового апарату студента; недостатньо розвинений музичний слух тощо. До психологічних причин варто, перш за все, віднести внутрішні затиски, блоки, пов'язані із невпевненістю у своїх виконавських вміннях (часто ці негативні фактори виникають ще під час навчання у музичній школі, училищі тощо, коли мало обізнані із психологією особистості вчителі сольфеджіо провадять хибну педагогічну практику постійного наголошення на недоліках сольфеджіної роботи, вказуючи лише на помилки, тим самим вселяючи у своїх вихованців зневіру, позбавляючи їх прагнення до подальшого удосконалення у цій сфері). Також окремі студенти не бажають виглядати недоулю в очах своїх товаришів, є надто сором'язливі за своєю природою тощо.

Тому викладач сольфеджіо має поставити собі за мету зацікавити студента, подолати його психологічний внутрішній супротив, створити на занятті комфортну і невимущену, насичену позитивними емоціями атмосферу не «муштри», а мотивованої, чітко організованої, націленої на позитивний результат колегіальної співпраці, цілеспрямованого подолання труднощів, які виникають у вокально-інтонаційній діяльності.

З огляду на ці міркування, технологічні алгоритми процесу розвитку вокально-інтонаційних умінь студентів повинні містити елементи інтерактивної і кооперативної роботи студентів. Так, кожен з них повинен мати змогу взаємодіяти один із одним, а також із викладачем у процесі вирішення вокально-інтонаційних проблем. Наприклад, спочатку варто організувати колективні обговорення вокально-інтонаційних вад сторонніх осіб (для цього можуть використовуватись фрагменти відео та аудіозаписів співу учнів музичних шкіл на уроках сольфеджіо, виступи вокалістів-виконавців, шкільних хорів, навіть, в окремих випадках – відомих співаків, які з тих або інших причин допускаються вокально-інтонаційних проблем), згодом можна організувати навчальну роботу у такий спосіб, щоб аналізувати вже власні недоліки. Викладач має повсякчас спонукати студента до відвертого і прискіпливого аналізу свого співу і співу інших, слідкувати, щоб цей процес не був принизливий,

емоційно негативний для студентів, а носив лише раціональний характер, націлений на розпізнання, визначення ймовірних причин і виправлення допущених помилок. Варто також дбати про системність такого виду навчальної діяльності, щоб студенти не відчували жодного психологічного дискомфорту, викликаного новизною роботи, і натомість у них сформувалась невимущена й позбавлена зайвих емоційних напруг звичка контролювати, аналізувати, оцінювати й коригувати власну вокально-інтонаційну практику і відповідні уміння в інших осіб.

Досить дієвим інструментом оптимізації вокально-інтонаційних умінь і навичок є застосування елементів проблемних технологій. Наприклад, викладач або хтось інший умисне пропонує їм зразок неточного виконання певної акордової сполуки, інтервалу, звуку, гамоподібного ходу, музичного уривку тощо. Студенти мають визначити цей момент, «допомогти» виправити цей недолік, а також спробувати виконати його вірно, надаючи своєрідний «взірець» точної інтонації.

Можна також використовувати в процесі такої роботи відповідні ділові ігри. Наприклад, гру «Ловець химерних звуків», суть якої полягає у тому, щоб під час прослуховування певного, заздалегідь «змонтованого» музичного матеріалу, який містить багато вокально-інтонаційних порушень розпізнати якомога більше таких моментів. Чим більше інтонаційних «химер» студенту вдасться «зловити», тим більше балів він отримає за цей різновид роботи.

Значну ефективність у подоланні вокально-інтонаційних проблем мають комп'ютерні технології. Так, наприклад, зараз існує велика кількість відеоуроків, аналізуючи які студенти розширяють своє розуміння сутності співацької діяльності, ознайомляться із нетиповими зразками подолання вокально-інтонаційних проблем, а навчальні програми (серед яких програми-коректори, програми-тестери тощо) допоможуть відшліфувати різні грані їх вокально-інтонаційної майстерності.

Загалом, проблема розвитку вокально-інтонаційних умінь студентів на заняттях «Сольфеджіо» є надзвичайно глибокою, різноаспектною, професійно-значущою та потребує постійного пошуку нових технологічних підходів до її вирішення.

Список використаних джерел:

1. Асаф'єв Б.В. Музыкальная форма как процесс. Ленинград : Музгиз, 1963.195 с.
2. Островский А.Л. Методика теории музыки и сольфеджио: пособие для педагогов. Изд. 2-е, доп. Ленинград : Музыка, 1970. 296 с.
3. Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін). Київ : Освіта України, 2010. 274 с.

The article is devoted to the search of effective ways of solving the problem of improving vocal-intonational skills and skills of future teachers of musical art. The negative factors influencing vocal and intonation skills of students are outlined. The elements of technological support of the process of development of vocal-intonational skills and abilities of students in classes from "Solfeggio" are offered.

Key words: solfeggio, future teachers of musical art, vocal-intonational skills, interactive technologies, game technologies.

Отримано: 25.02.2019

УДК 78.071.1:781.68

А. М. Бориуляк, кандидат мистецтвознавства, доцент

СЕМАНТИКА МУЗИЧНОГО ТЕМАТИЗМУ КЛАВІРНИХ ТВОРІВ Й. С. БАХА

В статті розглядаються проблеми семантики музичного тематизму на основі бахівських клавірних опусів. Підкреслюється важливість семантичного аналізу в процесі інтерпретації інструментальних творів.

Ключові слова: музична семантика, тематизм, інтерпретація.

У процесі гуманізації сучасного освітнього процесу України актуальності набуває проблема підготовки майбутніх учителів музики до виконавської інтерпретації музич-

них творів. Професійно-виконавська практика музиканта-інструменталіста потребує наукової теорії, яка би розглянула та узагальнила основні питання виконавства з ураху-

ванням положень сучасної психології, філософії, естетики та релігії. Музична семантика тісно пов'язана з виконавською практикою, її традиціями відтворення смислу музично-мовних структур та їх інтерпретацією. Вміння вірно інтерпретувати музичні твори, зокрема епохи бароко, допоможе реалізувати основні навчально-виховні завдання й забезпечить формування майбутнього фахівця з високим рівнем музичної та педагогічної культури.

Проблемам осмислення музики як мовної системи та дослідження музичної семантики, змісту і смислу в музиці присвячені роботи М. Арановського, Б. Асаф'єва, Б. Яворського, В. Медушевського, В. і Ю. Холопових, Т. Кюрегян, І. Казанцевої, Л. Шаймухаметової, А. Денисова та ін. Проте складність розробки семантики музичної мови як складової музичної семіотики й до сьогодні не отримала свого вирішення.

Отже, *мета статті* – розкрити семантику музичного тематизму клавірних творів Й.С. Баха.

Проблема інтерпретації змісту музичного твору на сучасному етапі постає досить гостро та викликає неабиякі дискусії. Теорія аналізу дозволяє одержати різноманітні аналітичні тлумачення музичного тексту. Найбільш перспективним постає семантичний підхід, який дозволяє здійснити смисловий аналіз художнього твору. В перекладі з грецької семантика (*semantikos*) означає пояснюючий, інтерпретуючий. Семантика є розділом логіки та семіотики, який присвячений аналізу цілого комплексу понять, основними з яких виокремлюються – значення і смислу. Зародившись досить давно в надрах філософії, поняття семантики переходить в гуманітарні науки, а також в музикознавство.

Розгляд музики з позиції семіотики представляє особливу цікавість не лише для музикознавців, але й для виконавців, оскільки мистецтво наповнене багатьма таємницями і загадками, котрі потребують розкриття. Саме для вдалого виконання музичного твору, яке «робить твір почутим з його характером і змістом» (І. Форкель), необхідні знання символікомовних засобів, особливо музично-риторичних фігур зі своїм смисловим навантаженням. Адже музичний твір існує на перетині трьох векторів «художнього мислення особистості»: композитора, який зашифрує свої думки в тексті, виконавця, що їх розшифрує та слухача, який сприймає весь творчий процес. Художній текст є своєрідною структурою, яка завдяки музичним знакам та символам, обраними волею творця-композитора, перетворюється в художню інформацію. Розкриття сакрального значення символу дає можливість більш глибоко проникнути в істинний, глибинний смисл твору, закладену програму, що дуже важливо, як для музиканта-виконавця, так і педагога. Щоб зрозуміти забуті на довгі віки символи, необхідно відновити їх зміст тогочасся. Тільки так педагог зможе не лише сам інакше почути широко розповсюджені і популярні твори, але й донести їх розуміння до учня.

Розробляючи концепцію семантики як спеціальної області наукової дисципліни музичної лінгвістики, Г. Тараєва зазначає, що «характеристика символічного контексту дозволяє наблизитися до вирішення проблеми вербального опису семантики – символ дає підставу виділяти смислові одиниці, які утворюють «гнізда» семантичних музичних структур... вони утворюють однорідний «семантичний репертуар» музичних засобів» [2, с.30].

Проблема символу, втіленого в музиці, пов'язана з взаємодією знання та розуміння, а також розуміння та інтерпретації. Адже «не знаючи смислу мотиву, часто неможливо заграти п'єсу Баха в правильному темпі з правильни-

ми акцентами й фразуванням. Простого «почуття» для виконання Баха не завжди достатньо... Вивчення музичної мови Баха – суттєва необхідність практичного музиканта» [3, с.344]. Зрозуміти смисл багатьох творів, зокрема епохи бароко, допомагають музично-риторичні фігури та музичні символи, що історично склалися на протязі багатьох віків. І лише проникнувши в образний зміст твору, можна знайти правильні прийоми його втілення (артикуляцію, штрихи, динаміку та інші).

Одним із головних символів бахівської клавірної творчості є «символ страстей» (тема хреста, мотив розп'яття). Вже в графічному стисломому зображенні мотиву можна помітити контури хреста, що створює безпосередній зв'язок з емоційним смислом. Адже, поєднання двох мотивів зітхань надає символу виразної глибини. В основі теми хреста, а отже, і символу страстей, лежать хоральні витоки.

В оберненому вигляді символ хреста означає спокутування через вже здійснену хрестову муку. Яворський позначає також як мотив спокутування висхідний рух мелодії із трьох нот (воскресіння, вознесіння). Таке трактування мотиву спокутування як (*figura corta*) радісна тема, очевидно, пов'язувалась Яворським із прощенням та продовженням життя, а отже, із відродженням та радістю. Наступний – «символ страждання» виражається хроматичним низхідним рухом із п'яти-семи звуків (музично-риторична фігура – *passus duriusculus*). Даний хроматизм передає гостре переживання, біль. Тихий смуток створюється низхідним рухом попарно зв'язаних звуків. Науковець Г. Тараєва відмічає, що «епоха бароко збирала по крихтах засоби для вираження символу страждання. Пам'ять-слух, фіксуєчи зміст музики, ідентифікує «сходження» сприйняття музичної семантики скорботи, печалі, благання, страждання до барокового архетипу «страстей» як руху на смерть-муку» [2, с. 32]. Більш детально проблема осмислення феномена пасіонності розглядається в авторській монографії [1].

«Символ печалі» – падіння на терцію, а «символ відходу в могилу» – поєднання кількох мотивів зітхань. Низхідний рух (музично-риторична фігура *catabasis*) символізував вмирання, оплакування, смерть.

Саме в епоху бароко й, зокрема, в творчості Й. Баха формується нова система музичної мови, що відрізняється іншим поглядом на природу музики, яка була довгі століття «космогонією» і «архітектурою» (за Г. Тараєвою).

Таким чином, дослідження семантики тематизму клавірних творів Й. Баха дає можливість по-новому тлумачити «шляхи розкриття» закладених в ньому змісту і смислу.

Список використаних джерел:

1. Боршуляк А.М. Феномен символіки пасіонності епохи бароко та романтизму : монографія. Кам'янець-Подільський : КПНУ, 2012. 224 с.
2. Тараєва Г.Р. Семантика музикального мови: конвенції, традиції, інтерпретації : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра искусствоведения : 17.00.02 «Музыкальное искусство». Ростов-на-Дону, 2013. 42 с.
3. Швейцер А. Иоганн Себастьян Бах. Москва : Классика-XXI, 2004. 808 с.

The article deals with the problems of the semantics of musical themes based on Bach's clavier opuses. Emphasizes the importance of semantic analysis in the process of interpreting instrumental works.

Key words: musical semantics, themes, interpretation.

Отримано: 25.02.2019

МЕТОДИКА УКРІПЛЕННЯ ОЛІЙНОГО ЖИВОПИСУ НА ПОЛОТНІ

У статті описуються та розкриваються основні практичні засоби і методики реставрації та консервації олійного живопису. Характеристика старого олійного фарбового шару на прикладі використання у станковому живописі на полотні. Розглядаються основні причини руйнування олійного фарбового шару. Описуються практичні методи укріплення олійного живопису на полотні.

Ключові слова: старий олійний живопис, фарбовий шар, адгезив, синтетика, рослинний клей, укріплення, полотно, регенерація, консервація, реставрація, кракелюр, живописний твір.

Олійний живопис на полотняній основі набув поширення багато пізніше, ніж на дереві. Широке застосування тканих основ було обумовлено переходом від темперного живопису до олійного. Більше того, нова техніка не тільки потребувала новий матеріал для основи, але і варіювала його структуру залежно від суто мальовничих завдань, які стояли перед художниками різних епох. Наразі при реставрації живопису на полотні є актуальними засоби що використовуються саме на цій основі для живопису. Укріплення олійного живопису на полотні є одним з головних практичних засобів сучасної реставрації.

Мета роботи – описати основні характеристики матеріалів олійного живопису на полотні. Виявити причини руйнування живописного шару, описати методи укріплення олійного живопису на полотні.

Структура полотна багато в чому визначає характер живописної поверхні; і в той же час вибір тканини тієї або іншої структури залежить від задуму, особливостей живописної манери майстра. Тому якщо основа з дерева може свідчити про походження і час створення твору, то характер основи з тканини каже про індивідуальні схильності художника. Таким чином, основа з тканини – це вже один з тих матеріальних елементів картини, який бере участь у формуванні індивідуальної манери, або «почерку», художника в широкому сенсі слова. Тому визначення характерних особливостей тканини має неодмінно входити в суму питань, що підлягають технологічному дослідженню [1, с.31-45].

З появою основ з тканини їх використовували спочатку паралельно з основами з дерева. Проте з часом дерево практично було витіснене і стало настільки ж рідко застосовуватись в живописі, як рідко використовувались впродовж кількох століть основи з тканини.

Хоча полотно як основу для живопису стали використовувати в Європі лише в XV столітті, окремі випадки його застосування мали місце і раніше. На щільному, грубому полотні дійшли до нас деякі фаюмські портрети I-II століття нашої ери. В епоху середньовіччя живопис на полотні був пов'язаний з писаними хоругвами і прапорами церковного і світського призначення. До найбільш старих картин, написаних на грубому пеньковому полотні, належать твори венеціанських художників [9, с.12-13].

Щодо олійних фарб то вони складаються з сухих пігментів змішаних висихаючим маслом. Наприклад, може застосовуватись масло насіння льону, маку або масло волоських горіхів.

Сучасні пігменти яскравіше, стійкіше і різноманітніше пігментів, що використовувалися старими майстрами. Вони також менш токсичні.

Для виробництва олійних фарб найбільш популярне ляне масло. Кращим маслом вважається масло холодного віджиму. Якісне ляне масло має золотавий колір і не має запаху. На світлі й у присутності повітря масло "окислюється" і твердне, утворюючи прозору водостійку плівку, яка утримує пігменти. Повністю сухе масло дуже крихке і легко тріскається при найменшій механічній деформації.

Особливості олійних фарб на полотняній основі після висихання є такі що при поганих умовах зовнішнього середовища вони руйнуються. Якщо виникнуть умови для втрати зв'язку олійної фарби з ґрунтом то вони почнуть осипатись, тріскатись (вкриваються кракелюром), відшаруватись. Велике значення мають правильні умови зберігання творів станкового олійного живопису на полотні.

Кракелюр виникає від різних причин, а тому і має кілька різних видів. Буває кракелюр крупно-сітчастий, мілко-

сітчастий, «сферичний», «паукоподібний», паралельний горизонтальному і вертикальному бортах картини, діагональний та ін. Кракелюр з гострими бортами тріщин, за своїм характером нагадує розбите скло, його прийнято називати жорстким. Зазвичай він викликається зміною лаку або ґрунту, які є недостатньо еластичними [3, с.253-256]. Новий кракелюр що виникає все більше на картині загрожує цілісності твору, а тому картини, уражені ним, вимагають спеціального режиму зберігання або реставрації.

Укріплення фарбового шару – основний процес консервації картин, який об'єднує різні прийоми зміцнення живопису при різноманітних характерах руйнування. Ці руйнування можуть бути представлені через втрати зв'язку між фарбовим шаром і ґрунтом; відставанні ґрунту від основи; недостатньою кількістю зв'язуючого між фарбовими шарами при багатошаровому живописі. Сюди ж можна віднести зміцнення і вирівнювання фарбового шару при осадці полотна.

При укріпленні фарбового шару в основному застосовують риб'ячий клей: у концентрації від 4 до 8%. Для зміцнення ґрунту на полотні і фарбового шару на клейовому і емальній ґрунтах в клей додають пластифікатор – полівиниловий спирт, мед, з розрахунку 1:1 до ваги сухого клею в розчині, і в якості антисептика – пентахлорфенолят натрію.

У випадках порушення зв'язку між фарбовими шарами при багатошаровому живописі, відшаруванні фарбового шару від олійного ґрунту, при ураженні фарбового шару, при здутті на основі, метали та інших матеріалах, де риб'ячий клей не дає міцного склеювання, вживається воськово-смоляна мастика.

Процентний вміст клею підбирають у кожному окремому випадку залежно від характеру і ступеня руйнування, а також від матеріалу основи. Для зміцнення пухкого ґрунту на дрібнозернистому полотні застосовують клей вищої концентрації; для зміцнення живопису на щільному полотні застосовують клей менш концентрований. Укріплення може бути фрагментарним або суцільним. Клейове укріплення фарбового шару на полотні безпечніше робити до зняття картини з підрамника. Ця умова особливо важливо в тих випадках, коли виникає побоювання, що клей може пройти наскрізь, змочити полотно і викликати його усадку [6].

При місцевому зміцненні клей наносять тільки на ту ділянку, де спостерігаються здуття, відставання фарбового шару або існує загроза виникнення таких. Як правило, клей застосовують теплий, температура його повинна бути не нижче +30°C щоб уникнути утворення гелю. Потрібно мати також на увазі, що з підвищенням температури рухливість клею збільшується та знижується його в'язкість, а отже, збільшується глибина проникнення.

Процес укріплення полягає в наступному: на робочій ділянці флейцом наносять клей, маленьким пензликом ретельно підводять під всі відсталі лусочки. Лист цигаркового паперу, що за величиною відповідає зміцнювальній ділянці, покривають тим же клеєм і накладають проклеєною стороною на дану ділянку. Після підсихання клею, але не повного його просушування та починають прасування. Прасування виконують маленькою праскою при температурі нагріву близько +70°C. Якщо фарбовий шар потрібно розм'якшити і вирівняти, то прасування ведуть через плівку фторопласту. По закінченню процесу на оброблену ділянку ставлять холодний прес [2, с.12-56].

Більш складно проводиться зміцнення здуття. Щоб клей мав доступ під відсталі ділянки живопису, необхідно робити проколи. Переважно проколи роблять з боку полотна, по одному проколу з двох різних сторін здуття. Перший прокол

роблять для виходу повітря, другий – для введення клею під здуття за допомогою шприця. Прасування ділянки, що укріплюють ведуть звичайним способом з лицьового боку картини.

Але не завжди можна зробити проколи полотна. Якщо картина має шар ґрунту значної товщини і до того ж дубльована, то зробити проколи в невелике за площею здуття не вдається. Доводиться прогрівати плівку живопису. Щоб при цьому завдати мінімальної шкоди картині, вдаються до таких дій: на здуття накладають профілактичну заклею з міколентного паперу, в момент неповного просихання клею роблять проколи і підводять під здуття клей шприцом. Ознакою наповнення здуття клеєм є вихід його з отвору з протилежної сторони здуття. Прасування проводять звичайним способом.

Якщо картина потребує укріплення на всій площі, процес проводять послідовно від одного краю до іншого. У цьому випадку потрібно підібрати розмір ділянок таким чином, щоб лінії накладання одного аркуша цигаркового паперу на інший не проходили по зображеннях осіб портретованих або фігур жанрових сцен [2, с.67-123].

Робота з фарбовим олійним шаром є відповідальним і складним процесом. Тому реставратор зобов'язаний знати техніку твору, що реставрується, вміло підбирати засоби та методи.

Отже, під терміном «укріплення» розуміють сукупність заходів та методів, що виконує реставратор професіонал для припинення процесів інтенсивного руйнування матеріалів твору живопису (при умовах правильного зберігання).

Список використаних джерел:

1. Аггеев П. Возобновление масляных картин. Т.4. Санкт-Петербург : Вестник изящных искусств, 1886. 446 с.

2. Алешин А.Б. Реставрация станковой масляной живописи в России. Ленинград : Художник РСФСР, 1989. 160 с.
3. Афанасьев В.А. Джерело. Київ : Культура і життя, 1998. №42, №44. 50 с.
4. Білокінь С. Михайло Бойчук: проблеми реставрації пам'яток // Реставрація, консервація, атрибуція пам'яток мистецтва на Україні: Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1989. 49 с.
5. Бобров Ю.Г. История реставрации древнерусской живописи. Ленинград : Художник РСФСР, 1987. С.16-25.
6. Библиотека реставратора. URL: <http://art-con.ru/libraries>. Назва з екрана.
7. Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век. Москва : Искусство, 1986. С.20-23.
8. Ганзенко Л.Г. История реставрации древнерусской живописи на Украине XVII-XIX вв. Ленинград : Институт живописи, скульптуры и архитектуры, 1989. 25 с.
9. Кудрявцев Е.В. Техника реставрации картин. Москва : Издательство В. Шевчук, 2002. 252 с.

The article describes and reveals the main practical means and methods of restoration and conservation of oil painting. Characteristics of an old oil paint layer on an example of use in easel painting on canvas. The main reasons for the destruction of the oil paint layer are considered. Describe the practical methods of strengthening oil painting on canvas.

Key words: old oil painting, paint layer, adhesive, synthetics, plant glue, fortification, canvas, regeneration, conservation, restoration, cracklier, paintings.

Отримано: 25.02.2019

УДК 762.16:06.76

В. Й. Бучковський, асистент

ВІДРОДЖЕННЯ «ЧОРНОЇ МАНЕРИ»

У статті розкрито історію, сутність і використання в сучасному мистецтві графіки оригінальної техніки мецо-тинто. Визначено основних дослідників, проблеми, старовинних і сучасних графіків, які працюють у техніці мецо-тинто, описано технологію.

Ключові слова: графіка, офорт, мецо-тинто, техніка, виконавці.

У мистецтвознавчій літературі описано чимало технік графіки. Графічною технікою називають сукупність способів, прийомів роботи у певному матеріалі й навичок у використанні його особливостей, що застосовуються для створення художнього твору. Однією з найцікавіших і рідкісних у застосуванні графічних технік є мецо-тинто.

Мета статті: охарактеризувати графічну техніку з погляду історії її виникнення й розвитку, застосування сучасними митцями.

Мецо-тинто, («чорна манера» (італ. mezzo – середній, tinto – пофарбований) – вид гравюри на металі (гравюри глибокого друку). Основною принциповою відмінністю від інших манер офорта є не створення системи поглиблень – штрихів і крапок, а вигладжування світлих місць на зернічній дошці. Ефекти, що досягаються мецо-тинто, неможливо отримати іншими «тоновими» манерами. Інакше кажучи, необхідне у відбитку зображення створюється за рахунок різної градації світлих ділянок на чорному тлі.

Винайшов мецо-тинто художник-аматор Людвіг фон Зіген, який виконав у 1642 році свою першу гравюру в цій техніці (відома його гравюра mezzotint, портрет Ландграфіне Амалії Єлизабет). Поштовою до винаходу послужило бажання художника, захопленого творчістю Рембранта, відтворити в гравюрі ефекти струмуючих хвиль золотистого світла, що притаманне творам великого земляка. Людвіг фон Зіген гравірував у цій техніці головним чином портрети коронованих осіб [4].

Винахід фон Зігена потрапив до Англії за сприяння Принца Руперта (Рупрехт фон дер Пфальц), видатного рояліста часів громадянської війни в Англії, який також був одним із перших членів Королівського товариства. Він захопився мецо-тинто, перебуваючи у вигнанні в Голландії.

Принц Руперт розробив рокер, який був ключем до полегшення процесу. Однак Руперт створив лише невелику кількість робіт у техніці мецо-тинто. Його помічник, Валлерант Вайан, професійний друкар, виготовив їх набагато більше та вдосконалив техніку. Його відбитки особливо вражають і повною мірою використовують багаті чорні і оксамитові тональні ефекти, які можуть бути досягнуті.

Перша публікація з описом техніки мецо-тинто міститься в книзі члена Королівського суспільства Джона Івліна «Скульптура, або Історія та мистецтво каліграфії і гравірування на міді...» (1662 р.), який багато зробив для популяризації мецо-тинто в Англії. З прибуттям до Лондона в 1670-х роках низки голландських друкарів, включаючи Blooteling, ця практика стала більш усталеною. Продовжуючи удосконалюватись і розвиватись у XVIII столітті, техніка мецо-тинто стала кращим методом для відтворення портретів. Мецо-тинто також використовувалася Беккетом і Смітом, а також такими художниками, як Роберт Робінсон, Бернард Ленс (II) і Вільям Фейторн-молодший, для «сюжетних» відбитків, що охоплюють весь спектр релігійних, міфологічних, пейзажних, жанрових і натюрмортних образів і настільки міцно вкорінилася в Британії, що її називали англійською манерою.

Характерною зовнішньою ознакою мецо-тинто є глибокий оксамитовий тон у темних місцях гравюри. У світлих (не чисто білих) ділянках тон набирається різними за інтенсивністю точками, розташування яких залежить від інструменту, вживаного при зернічній металу. Саме якісне зерніння дає робота гойдалкою (гранильником). Гойдалка являє собою сталеву пластину із закругленою нижньою стороною, на якій нанесені дрібні зубці. Ця пластина закріплена на ручці, а весь інструмент схожий на широку ко-

ротку стамеску з дугоподібним лезом. Цим інструментом, притискаючи і розгойдуючи його, спочатку в одному напрямку, потім перпендикулярно, далі по діагоналі і т. д., створюють систему заглиблень з барб. Ця попередня підготовка дошки займає багато часу і в результаті мідна пластина поступово втрачає свою гладкість і покривається безліччю дрібних поглиблень. Якщо покрити таке кліше фарбою й притиснути до нього аркуш паперу, то вийде рівний оксамитово-чорний відбиток [3]. Коли зазначена робота закінчена, на пластину наносять малюнок. Для цього її вибірково полірують шабером, зменшуючи нерівності пропорційно відтінку, який повинна передавати відповідна частина гравюри. Чим менші поглиблення в результаті шліфування, тим менше фарби в них потрапляє при друкуванні. Таким чином, вправний гравер може передати плавний перехід відтінків і зробити гравюру реалістичною, на відміну від схематичної гравюри, виконаної різцем [2]. Дошки, награвіровані способом мецо-тинто, при друці дають всього 30-60 повноцінних відбитків. При наступному тиражуванні шорсткості друкованої форми швидко згладжуються і зображення стає сірим, контрастність його зникає. На жаль, ця дуже своєрідна за своїми образотворчим засобам манера офорта рідко використовувалася у творчості вітчизняних графіків. Причини цього криються в технічній складності й невеликому тиражі гравюри, у поступовій втраті прийомів роботи, а також у тому, що не виробляються інструменти для чорної манери, а механічне зерніння дошки художників не задовольняє.

Мецо-тинто ХХ століття, не відриваючись від своєї графічної природи та пам'ятаючи свій родовід, охоче залучає й інші техніки гравюри – суху голку, офорт, акватинту (до речі, контурні лінії в мецо-тинто використовували і майстри ХVІІІ століття). Одні художники, поєднуючи різні техніки гравірування і методи обробки дошки, досягають додаткових образотворчих ефектів; інші, дотримуючись «чистоти жанру», творять у класичному мецо-тинто, удосконалюючи прийоми гравірування та знаходячи все нові художні можливості реалізації творчих задумів. Тому художники-гравери – скромні та серйозні люди («як гранильщики алмазів»), що не розмінюються на дрібні теми, і навіть, здавалося б, традиційні сюжети, в мецо-тинто осмислюються символічно з філософським узагальненням [3].

На Подільських теренах у техніці мецо-тинто працює художник-графік Негода Борис Михайлович – член Національної спілки художників України, заслужений художник України професор кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва. Майстерне володіння складною технікою дозволило митцю досягти високих професійних результатів у зображенні природи й уявних сюжетно-тематичних композицій. У техніці мецо-тинто Б. Негодою створені портрети Т. Шевченка та художника О. Грена, серії «Хотинське повстання» й «Натюрморти» [1].

«Такого Шевченка, як на портреті Бориса Негоди, не доводилося бачити ні в кого. Мова не тільки про обличчя, про погляд поета, звернений не так у зовнішній світ власного ества, – мова й про «антураж»: горсточку маківки, що мовби виростають із засіяного словами аркуша паперу та чорнильниці, підносяться врозтіч на тонких стебельцях. Що символізують оті маківки, невидиме, німе (доки не сколихнеш порухом!) насіння в мороці круглястих комірчин? Мистецький твір не поясниш однозначно...»

Борисові Негоді вдається щасливо уникнути властивої багатьом художникам вади: оспівувати подію факт, явище, не вникаючи в їхню глибину суті...

Нерухо- мий, здавалося б, об'єкт у зображенні Бориса Негоди аж ніяк не статичний – він схоплений у динаміці, в русі, він живе, пульсує, випромінює високовольтну духовну енергію» (Б. Гришук. Світ співучий чорно-білий // Рад. Поділля. – 9.05.1986 р.)

Зерніння дошки – процес тривалий і потребує значних фізичних зусиль. На замовлення Бориса Михайловича було виготовлено інструмент, яким користуються чеські художники для більш глибокого зерніння мідної дошки. У його порожніх ручках легко обертається вісь, на яку насаджені і закріплені гайками гостро відточені на конус фрези. Відстань між фрезами може змінюватися за рахунок різної товщини прокладених між ними шайб. Щоб замінювати фрези і шайби, одна з ручок робиться змінною. Діаметр фрез – 8-10 см. На вісь насаджуються десять-дванадцять фрез. Велика власна вага суцільнометалевого інструменту полегшує роботу. Зерніння дошки виробляють плавними рухами інструменту вперед і назад, не відриваючи його від поверхні. Він особливо зручний для обробки великих площин. Після такої підготовки по дошці слід кілька разів пройтися звичайною качалкою, або поєднати фрезерування дошки з обробкою граблями з різними насічками по вибіркових площинах згідно з творчим задумом, таким чином збагачуючи цю чудову техніку більш фактурними елементами.

Низка цікавих робіт сучасних художників у техніці класичного мецо-тинто та в поєднанні з іншими графічними техніками свідчить про те, що не слід вважати «чорну манеру» приреченою на зникнення.

Список використаних джерел:

1. Бренюк А.Г. Графіка Кам'янець-Подільського в художній культурі краю ХХ століття. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. 272 с.
2. Богомольний Н.Я., Чебикін А.В. Техніка офорта: навчальний посібник. Київ : Вища школа, 1978. 141 с.
3. Звонцов В., Шистко В. Офорт. Техніка. Історія., Санкт-Петербург: Аврора 1978.272 с.
4. URL: <https://www.npg.org.uk/research/programmes/early-history-of-mezzotint.php#an chor96338>

The article reveals the history, essence and usage in modern art of the graphics of the original technique of the mezzotint. The main researchers, problems, ancient and modern charts working in the technique of tinto are determined, the technology is described.

Key words: graphic, etching, metal-tinto, technique, performers.

Отримано: 25.02.2019

ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СТИЛЮ В УКРАЇНСЬКОМУ ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ

У статті розкривається питання національного стилю в українському образотворчому мистецтві.

Ключові слова: мистецтво, стиль, культурно-художня спадщина, художник, народне мистецтво.

Сьогоднішня вітчизняного мистецтвознавства позначена новим розумінням широкого кола явищ і проблем українського образотворчого й народного мистецтва, переосмисленням здобутків попередників, зокрема в галузі національного ідейно-теоретичного підґрунтя мистецтва.

Усвідомлення важливості мистецької традиції для української культури стає особливо помітним ще на межі XIX–XX століть, чому сприяло піднесення національного руху й національної самосвідомості у даний період. В Європі ці процеси набули особливої активності у першій половині XIX ст. і перебували, головним чином, під впливом ідей Гердера і Фіхте, які, привертаючи увагу до неповторності різних народів світу, поклали початок концепції національної самобутності. У контексті цих ідей представники європейського романтизму у пошуках «душі народу», його національного духу особливо значення приділяли фольклору, і взагалі народній культурі, народним традиціям тощо.

В Україні наприкінці XIX – початку XX століть провідні ідеї європейського романтизму знайшли сприятливі умови для власних концептуальних підходів. На них ґрунтувалися пошуки П. Куліша, М. Драгоманова, О. Потебні. Новий рівень проблеми національного репрезентують Т. Зіньківський та І. Франко. Ролі національних традицій та привнесених впливів чималого значення надавав і А. Шептицький, підкреслюючи художній аспект цієї проблеми. На проблемі національного характеру культури, її національного стилю акцентувалася увага в діяльності Товариства імені Шевченка у Львові, Українського художньо-архітектурного відділення літературно-художнього гуртка у Харкові. Національна концепція стала однією з провідних проблем української художньої культури періоду модерну [5, с.25].

Першим, хто викристалізував ідею українського національного стилю в образотворчому мистецтві був Василь Кричевський. Спираючись на традиції народного будівництва і декоративно-ужиткового мистецтва України, він спроектував будинок Полтавського губернського земства, що переміг на конкурсі 1903 року і ознаменував собою народження сучасного українського архітектурного стилю.

Ідея В. Кричевського і дискусії навколо неї спричинили до підвищення національної свідомості української інтелігенції. І хоча напередодні Першої світової війни спостерігається занепад модерну, проте проблема національного стилю не зникає, а, навпаки, набуває ще більшої гостроти й актуальності [5, с.26].

Розвиток національного напрямку супроводжувався підвищенням інтересом до «художньої археології». Колекціонуються старі українські ікони, стародруки, предмети декоративно-ужиткового мистецтва. Їхні виставки стають стимулюючим фактором еволюції національного стилю.

Проблема національного стилю в українській художній культурі на межі століть перепліталася з проблемою форми, що з кінця XIX ст. займала все помітніше місце в європейському мистецькому просторі. Без формальних пошуків неможливо уявити найновіші досягнення європейського мистецтва XX ст. Без урахування європейського досвіду – тогочасну українську художню культуру [5, с.26].

В Україні нові мистецькі течії, тяжіння до пошуків форми, характерні в цілому для початку XX ст., виявлялись у специфічних формах, пов'язаних із вивченням та застосуванням національних традицій [4, с.11].

У дослідженнях Л. Соколюк [5], Н. Канішиної [2], О. Федорука [6] подано класифікацію проявів національних традицій та їх впливу на формування художньо-естетичних засад українського авангардного мистецтва, зокрема йдеться про українське бароко, візантійський іконопис та народне мистецтво.

Народне мистецтво України – цілий пласт української культури, пов'язаний з відтворенням світосприйняття на-

роду, його психології, етичних настанов і естетичних прагнень. Досвід історії засвідчує, що український народ зберіг своє існування завдяки культурному надбанню, в тому числі й народному мистецтву. Культура України є унікальним синтезом української національної культури та багатьох етнокультур, які духовно й територіально об'єдналися в сучасній Україні [1].

Кожна етнонаціональна культура має індивідуально-неповторні риси духовного досвіду, що закріплюються у мові мистецтва, створюючи національний художній стиль.

Неповторність естетичного образу народу, нації закріплюється у творчості геніальних митців, які «збирають» ментальний досвід в естетично визначену цілісність і надають йому художньо довершеного способу втілення мовою мистецтва. Поняття «національний стиль» не тотожне поняттю «народне мистецтво». У сучасній естетичній теорії поняття «народне мистецтво» вживається для означення «залишкових» форм художності (фольклор, декоративно-прикладна творчість), на відміну від розвинутих форм професійного мистецтва. Національний стиль – поняття, що обіймає все багатство художніх явищ як народного, так і професійного мистецтва. Основою стильової єдності є народне мистецтво, народні форми художності [3, с.352].

Процес розвитку народного мистецтва є проявом складної діалектичної взаємодії індивідуальної творчості та колективних традицій збереження її результатів. Ознаки автентичного фольклоризму можна спостерігати в таких видах народного мистецтва, як писанкарство, лозоплетіння, плетіння з соломки, витинанка, вишивка, бісероплетіння, ковальство, кераміка, іграшка тощо. Інші види побутують у вторинних фольклорних формах: художнє дерево, ткацтво, розпис, художня обробка шкіри, скло [1].

У загальній системі культурно-естетичних відносин українські міфологія і фольклор безпосередньо пов'язані з глибинністю історії та народного життя. Вони стали системою світогляду й уяви, фантастичного й реального, космології й земного буття. Міфологія і фольклор мають спільні корені, що пов'язані їхньою давниною, світоглядністю, автохтонними етнічними особливостями [3, с.355].

Насичення життя символічною художньо-образною мовою – спосіб створити психологічно зручні умови виживання та розгортання відношень із зовнішнім світом і упорядкування психічних структур (їх організацію) змістом досвіду всередині соціального цілого. Етнонаціональний духовний досвід задає людині ритм життєвих процесів з перших днів народження. Він визначає спосіб реагування на явища навколишнього світу [3, с.392].

Як зазначає Н. Канішина, стародавнє анонімне мистецтво виявилось співзвучним тогочасній сучасності саме своїм пошуком гармонійних відносин з природою та космосом, своєю метаморфічністю, вмінням переключатися із «високого» духовного регістра на «низький», матеріально-тілесний, наповнювати побут символікою, знаходити вихід з трагедії життя у рятівному гуморі. О. Богомазов, М. Бойчук, В. Пальмов, К. Малевич, Д. Бурлюк, О. Екстер, А. Петрицький розуміли, що примітив та авангард засновані на спільних архетипах, а також на спільних елементах архаїки, які будучи введені в нову дійсність, «витагнуті на світ», «заполичують» у дійсності деякі її властивості та якості й водночас перетворюють її саму [2, с.11].

Художньо-естетичні пошуки та експерименти українських митців, що відбувалися у всіх видах мистецтва, на наш погляд, найбільш рельєфно виявились в образотворчому мистецтві, зокрема у живописі.

На родючому ґрунті народної спадщини виріс неопримітивізм Д. Бурлюка, М. Синякової, Б. Косарева. Глибокі національні корені мали кубофутуризм О. Богомазова, супрематизм К. Малевича та інших представників «україн-

ського авангарду». Життєрадісну барвистість, безпосередність, мелодійність художньої мови українські авангардисти черпали з надр колективної творчості українського народу, звертаючись до ікон та кахлів, розпису весільних скринь, вишиванок, лубків, ляльок, килимів, писанок.

Отже, можна констатувати, що у процесі становлення та подальшого існування українського образотворчого мистецтва упродовж майже всього ХХ століття взагалі та у конкретних художніх проявах, творчих композиціях простежується дуалістичний характер образно-стильового інтерпретування, зокрема, взаємодія інтернаціонального і національного, новітнього й традиційного. Водночас, прагнучи визначити місце української культури в загальноосвітньому контексті, митці активно досліджували народне мистецтво, відкриваючи в ньому непересічні мистецькі цінності, здобуваючи в їх пластичній мові форми та методи, які вони поєднували з надбаннями новітніх художніх течій.

Список використаних джерел:

1. Бариш-Тищенко І.А. Основні тенденції сучасного традиційного народного і аматорського декоративно-ужиткового мистецтва. URL: http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2004_13_1.php. Назва з екрану.

2. Канішина Н.М. Художньо-естетичні засади українського авангардного мистецтва першої третини ХХ століття: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.08 «Естетика». Київ, 1999. 25 с.
3. Мовчан В.С. Естетика: навч. посіб. Київ: Знання, 2011. 527 с.
4. Сидоренко В. Д. Візуальне мистецтво від авангардних зрушень до новітніх спрямувань: Розвиток візуального мистецтва України ХХ-ХХІ століть; Інститут проблем сучасн. мист-ва Акад. мист-в України. Київ: ВХ [студіо], 2008. 190 с.
5. Соколюк Л. Проблема національного стилю в українському мистецтві першої третини ХХ століття // Мистецтвознавство України: зб. наук. пр. Київ, 2003. Вип. 3. С.25-31.
6. Федорук О.К. Авангард України: Поміж Сходом і Заходом (1910 – 1930-ті роки) // Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів: ХІ міжнар. з'їзд славістів. Братислава, 30.08–8.09.1993. Київ, 1993. С.5–43.

The author in this article reveals the issues of national style in the Ukrainian fine arts.

Key words: art, style, cultural-artistic heritage, artist, folk art.

Отримано: 25.02.2019

УДК 378.016

Л. М. Восвідко, кандидат педагогічних наук, доцент

ЕКСЦИТАТИВНІ КОМПОНЕНТИ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розглядаються ексцитативні компоненти фахової підготовки здобувачів вищої освіти першого бакалаврського рівня для сучасних українських закладів загальної середньої освіти.

Ключові слова: компоненти, гуманізація, самореалізація, фундаменталізація, фахова підготовка, концепція, Нова українська школа, компетентності.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства особливо гостро постає питання якості педагогічної освіти студентів. Складні соціально-економічні проблеми в житті українського суспільства обумовлюють нові підходи до всіх ланок освітньої системи. В таких умовах успішним та спроможним конкурувати буде фахівець, який буде здатен до постійних змін, враховуючи той факт, що основною тенденцією сьогодення є стрімка зміна оточуючого світу.

В країнах Європейського союзу мистецька освіта розглядається як природний шлях розвитку креативного мислення особистості, що відіграє принципову роль не тільки в мистецькій діяльності, а, у першу чергу, формує досвід конструктивного розв'язання завдань практичної діяльності, що є важливим чинником для фахівців в умовах сучасного ринку праці [1].

Процес професійної підготовки здобувачів вищої освіти розглядали у своїх розвідках: О. Абдулін, Л. Арчажнікова, Т. Борисенко, С. Горбенко, Н. Гуральник, І. Зязюн, А. Козир, Н. Кузьміна, Г. Падалка, О. Пехота, О. Рудницька, С. Сисосва, В. Шульгіна та ін. Проблеми удосконалення фахової підготовки майбутніх вчителів музичного мистецтва висвітлені у працях С. Горбенка, Н. Гуральник, А. Козир, В. Орлова, Г. Падалки, О. Рудницької, О. Ростовського та ін. Сучасні наукові концепції з проблем взаємодії педагогічної та виконавської майстерності висвітлені у працях В. Белікової, М. Давидова, О. Маркової, В. Москаленка та ін. Успішність формування фахових компетентностей майбутніх педагогів залежить, перш за все, від методичного супроводу професійної підготовки, а також від практичної складової підготовки здобувачів вищої освіти.

Осмислення теоретичних засад професійної підготовки здобувачів вищої освіти на підставі аналізу досліджень Е. Абдуліна, Л. Арчажнікової, Р. Верхолаз, С. Горбенка, Н. Гуральник, О. Олексюк, Г. Падалки, О. Ростовського, О. Рудницької, О. Щолокової та ін. свідчать про те, що метою фахової підготовки можна вважати розвиток особистісно-ціннісних компонент, потреб в художньо-творчій самореалізації та духовному самовдосконаленні, забезпеченні належного рівня професійних умінь і готовності до самостійної ефективної музично-педагогічної діяльності в Новій українській школі.

Слід зазначити, що від того, яким буде вчитель музичного мистецтва, як здійснюватиме свою подальшу діяльність, чи здатен він враховувати вимоги, що висуваються йому суспільством, теорією та практикою педагогічної освіти, багато в чому залежить рівень освіченості, виховання та розвитку духовної культури школярів. Вирішення цього важливого, актуального завдання може бути здійснено тільки за наявності висококваліфікованих учителів, які володіють системою знань, умінь, навичок та компетентностей на рівні високих вимог сучасності.

Важливими компонентами ефективності професійної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва у вищій школі насамперед виступають:

- гуманізація, що полягає в утвердженні особистості як найвищої цінності (особистісно орієнтоване навчання) та утверджує створення нового зразка музично-педагогічної освіти;
- фундаменталізація, яка забезпечує багатовекторність, вихід у суміжні сфери, сприйнятливості до інновацій, здатність до продуктивної переробки інформації та перманентного творчого пошуку;
- гуманітаризація, що передбачає формування духовності особистості, планетарного мислення, художньої картини світу, спонуканні до самовизначення особистості в музично-педагогічній діяльності;
- національна спрямованість, яка полягає в органічному поєднанні музичної освіти з історією та українськими традиціями, у збереженні і збагаченні наших національних цінностей;
- перехід від інформативних форм до активних методів музичного навчання, який передбачає використання наукового пошуку, проблемного підходу, застосування мультимедійних технологій та програм, інноваційних моделей, які активізують інтелектуальну діяльність здобувачів вищої освіти;
- створення сприятливих умов для творчої самореалізації здобувачів вищої освіти, що передбачає самоактуалізацію творчих підходів та їх творчого розвитку.

Отже, здобувачі вищої освіти спеціальності Музичне мистецтво мають вільно оперувати знаннями в галузі педа-

гогіки, психології, музичної педагогіки, методики музичного виховання, музикознавства, виявляти зв'язок між процесами розвитку музично-педагогічної, загально-філософської та художньо-естетичної думки; аналізувати музично-педагогічні явища та процеси розвитку світової музичної педагогіки, аргументувати власну особистісно-професійну позицію стосовно різних музично-педагогічних явищ і процесів у вирішенні сучасних проблем музично-педагогічної практики в Новій українській школі.

Список використаних джерел:

- Шевнюк О. Мистецькі дисципліни в реформаційних процесах євроінтеграції // Імідж сучасного педагога. 2006. № 5-6. С.17-19.

The article is about the important components of the professional preparation of higher education graduates of the first bachelor level for modern Ukrainian institutions of general secondary education.

Key words: components, humanization, self-realization, fundamentalization, professional preparation, concept, New Ukrainian school, competence.

Отримано: 25.02.2019

УДК 611.9: 616.831

*Л. Л. Галаманжук, доктор педагогічних наук, доцент,
A. Siedlaczek-Szwed, profesor, doctor habilitowany*

МОРФОЛОГІЧНИЙ СТАТУС ДІВЧАТОК 7-17 РОКІВ ІЗ ЦЕРЕБРАЛЬНИМ ПАРАЛІЧЕМ ТА БЕЗ ВІДХИЛЕНЬ У ФІЗИЧНОМУ РОЗВИТКУ

У період між 7 та 17 роками в дівчаток із церебральним паралічем та дівчаток без відхилень у фізичному розвитку вивчали особливості вияву морфологічних показників. Проведеним дослідженням встановлено подібні риси та розбіжності у значеннях морфологічних показників таких дівчаток. Одержані дані сприятимуть удосконаленню організації, змісту та підходів до його реалізації під час різних форм фізичної активності, що передбачає інклюзивне навчання в закладі середньої освіти.

Ключові слова: інклюзивне навчання, дівчатка, морфологічні показники, порівняння значень.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. На сучасному етапі держава приділяє особливу увагу практичній реалізації інклюзивного навчання у закладах середньої освіти. Це актуалізує наукову проблему, пов'язану з організаційними, змістовими засадами та підходами до реалізації спільної фізичної активності дітей, які мають порушені функції опорно-рухового апарату внаслідок захворювання на церебральний параліч, а також однолітків без відхилень у фізичному розвитку.

Роботу виконано згідно з планом науково-дослідної роботи на 2015-2019 роки проблемної лабораторії «Гендерні профілактично-оздоровчі технології фізичного виховання та реабілітації» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за темою «Програмування профілактично-оздоровчих і розвивальних технологій фізичної культури для дітей та студентської молоді».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За інформацією фахівців з фізичної реабілітації та адаптивної фізичної культури дітей та молоді з порушеними функціями опорно-рухового апарату [1-4] питання морфологічного статусу таких дівчаток і хлопчиків у період 7-17 років присвячено значну кількість досліджень.

Аналогічним є результат вивчення питання про морфологічний статус дівчаток 7-17 років, яких віднесено до основної медичної групи, оскільки вони не мають відхилень у фізичному розвитку [5; 6].

Проте, загальновідомим є факт про необхідність, щонайменше один раз на десять років уточнювати дані про морфологічні характеристики дітей 7-17 років. У зв'язку з цим та визначальним місцем інклюзивного навчання в закладах середньої освіти на сучасному етапі відзначаємо необхідність проведення досліджень в означеному напрямі.

Мета дослідження. Зреалізоване дослідження було спрямоване на визначення особливостей вияву морфологічних показників у дівчаток із церебральним паралічем (ЦП) та дівчаток без відхилень фізичного розвитку (ФР) у період між 7 та 17 роками. Для досягнення поставленої мети використовували групу адекватних методів дослідження, зокрема загальнонаукові, а саме аналіз, систематизацію; із педагогічних – констатувальний експеримент; із медико-біологічних – антропометрію; математичної статистики [7, с.39]. У дослідженні взяли участь загалом 75 дівчаток із геміпарезом, гіперкінезом й атонічно-астатичною формою ЦП і 127 дівчаток ФР. Дослідження здійснювалося протягом п'яти навчальних років, щоразу у період вересень-жовтень.

Результати дослідження. Насамперед відзначили, що в період 7-17 років у дівчаток із ЦП зміна морфологічних показників відзначалася періодами з високим приростом показників. Так, збільшення довжини і маси тіла виявили у чотирьох періодах, обвідних розмірів – у шістьох періодах (табл. 1).

Натомість у дівчаток ФР високим темпом покращувалася, передусім довжина тіла, у дещо меншу кількість вікових періодів, але в обох випадках однаково по величині розвитку – обвідні розміри та маса тіла.

Таблиця 1

Бальна характеристика темпів приросту морфологічних показників у дівчаток з ЦП і ФР у період 7-17 років

Віковий період	Дівчатка з ЦП				Дівчатка ФР									
	Довжина тіла		Маса тіла		ОГК		Сума балів/рівень							
	t	Бал	t	Бал	t	Бал	t	Бал						
7-8	+	3	+	3	+	3	8/В	+	2	1	2	4/С		
8-9	+	3	+	1	+	3	8/В	+	3	1	1	4/С		
9-10		1	+	1		2	5/С	+	3	+	3	8/В		
10-11		0		0		0	0/Ск	+	3	+	3	1	7/В	
11-12		0		0	+	3	2/Н		1	0	+	3	5/С	
12-13		0	+	3	+	3	6/С	+	3		0	0	2/Н	
13-14		0	+	3		1	5/С	+	3	+	3	+	3	9/В
14-15	+	3		2	+	3	9/В		1	+	2	0	2/Н	
15-16	+	3	+	3	+	2	8/В	+	3	+	3	+	3	9/В
16-17		2		1	+	3	5/С		0		0	0	0/Ск	

Що стосується середнього приросту показників, то у дівчаток із ЦП найбільше періодів з таким приростом виявлено для обвідних розмірів тіла, значно меншу кількість періодів – для маси, але особливо – для довжини тіла.

Порівняння сумарного темпу приросту морфологічних показників, тобто за приростом усіх досліджуваних морфологічних показників, виявило таке. У дівчаток ФР було чітко виокремлено періоди високого приросту показників, якими були: в початковій школі – 9-11 років, основній школі – 13-14 років, старшій школі – 15-16 років. У дівчаток із ЦП високий приріст відбувався в дещо іншому віці, зокрема 7-9 та 14-16 років. Водночас відзначили, що субкритичні періоди приросту також не співпадали: у дівчаток із ЦП таким був період 10-11 років, тоді як у дівчаток ФР – тільки між 16 і 17 роками.

Висновки: 1. На сучасному етапі особливої актуальності набувають дослідження, результати яких дозволяють удосконалити організаційні, змістові засади та підходи до реалізації спільної фізичної активності дівчаток із ЦП та

без відхилень у фізичному розвитку. 2. Процес росту в дівчаток із ЦП і ФР суттєво відрізняється: найбільш інтенсивно морфологічні характеристики перших розвиваються в 7-9 і 14-16 років, других – у 9-11, 13-14 і 15-16 років, а найменш інтенсивно – в 11-12 та 12-13, 14-15 років відповідно.

Подальші дослідження необхідно спрямувати на розроблення нормативів оцінки морфологічних показників дівчаток із ЦП та ФР у період 7-17 років.

Список використаних джерел:

1. Випасняк І.П. Теоретико-методичні основи корекційно-профілактичних технологій фізичного виховання студентів з функціональними порушеннями опорно-рухового апарату // Науковий часопис Нац. пед. у-ту імені М.П. Драгоманова. Серія № 15. «Науково-педагогічні проблеми фіз. культури / Фіз. культура і спорт». 2018. Вип. 5 (99). С.50-57.
2. Єдинак Г.А. Загальні закономірності та особливості вікової динаміки морфофункціональних показників дівчат 7–17 років з церебральним паралічем і фізично здорових одноклітків в умовах традиційно організованої фізкультурної діяльності // Концепція розвитку галузі фіз. вих. і сп. в Україні. 2006. С. 145-154.
3. Єдинак Г.А. Закономірні тенденції й особливості динаміки морфофункціональних показників фізично здорових і дівчат з церебральним паралічем // Вісник КіПНУ імені Івана Огієнка. 2008. Вип. 6. Т.4. С.190-194.

4. Єдинак Г.А. Фізичне виховання дітей з церебральним паралічем: монографія. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2009. 394 с.
5. Єдинак Г.А. Стан вирішення завдання з поліпшення психофізичного стану учнів початкової школи на сучасному етапі // Вісник Чернігівського нац. пед. у-ту. Серія: Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт. 2015. Вип. 129, Т.3. С.122-128.
6. Носко М.О. Здоров'язбережувальні технології у фізичному вихованні: монографія. Київ : СПД Чалчинська Н.В., 2014. 340 с.
7. Шиян Б.М., Єдинак Г.А., Петришин Ю.В. Наукові дослідження у фізичному вихованні та спорті: навч. посібник. Кам'янець-Подільський : Оіум, 2012. 280 с.

Between 7 and 17 years in girls with cerebral palsy and girls without abnormalities in physical development, the features of the manifestation of morphological characteristics were studied. The conducted research has established similar features and differences in values of morphological indices of such girls. The obtained data will contribute to the improvement of the organization, content and approaches to its implementation during various forms of physical activity, which involves inclusive education in a secondary education institution.

Key words: inclusive education, girls, morphological indicators, comparison of values.

Отримано: 25.02.2019

УДК 373.2.016:796-055.2

Л. Л. Галаманчук, доктор педагогічних наук, доцент
J. Juszyk-Rygallo, doctor

ПСИХОФІЗИЧНИЙ СТАН ДІТЕЙ З РІЗНОЮ РУХОВОЮ АСИМЕТРІЄЮ У ДОШКІЛЬНИЙ ПЕРІОД

Розглянуто дані літературних джерел про зумовленість вияву показників психофізичного стану дошкільників спрямованістю їх рухової асиметрії. Виявлено існування такої зумовленості, з'ясовано причини формування рухової асиметрії та необхідність її врахування під час занять дошкільників різними видами діяльності, у тому числі фізичної. Урахування рухової асиметрії дитини сприяє кращому психофізичному розвитку.

Ключові слова: дошкільники, рухова асиметрія, розвиток, психофізичний стан.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язку із важливими науковими чи практичними завданнями. У дошкільний період закладаються основи фізичного, духовного, інтелектуального і творчого розвитку особистості дитини. У зв'язку з цим особливою актуальністю набувають проблеми дошкільного розвитку та виховання [6; 9; 10]. Але успішне вирішення таких завдань є неможливим без належного психофізичного стану дитини [3; 4]. Проте він відзначається відхиленнями від норми, передусім у зв'язку зі зниженими показниками фізичного здоров'я, посиленням дисгармонійності в загальному розвитку, збільшенням кількості соматичних і психічних захворювань [12, с. 40].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розв'язанню проблеми можуть сприяти заняття фізичними вправами, адже є одним із провідних чинників поліпшення психофізичних показників дошкільників [1; 2]. Їх реалізація повинна відбуватися на засадах диференційованого й індивідуального підходів: із 3-ох років діти вже виявляють особливості морфофункціонального розвитку [3-5; 7; 13]. У зв'язку з цим відзначаємо недостатність вивчення питання щодо ефективності використання рухової асиметрії (РА) для реалізації означених підходів. Перспективність використання такої ознаки при формуванні однорідних вибірок опосередковано підтверджується таким: рухова асиметрія має надзвичайно складний вияв; залежить від статі; зумовлює рівень вияву певних видів координації [4; 7; 13]. Водночас, роботи з вивчення в комплексі показників психофізичного стану дошкільників, урахуовуючи їх РА та використовуючи лонгітюдинальний метод організації дослідження, практично відсутні. Це зумовлює необхідність проведення таких досліджень.

Мета, завдання роботи, матеріал та методи. Мета роботи полягала у вивченні на теоретичному рівні дослідження стану розв'язання проблеми, пов'язаної з поліпшенням психофізичного стану дітей у дошкільний період, урахуовуючи під час занять фізичними вправами спрямова-

ність РА їх рук. Для досягнення такої мети використовували загальнонаукові методи, зокрема аналіз, узагальнення літературних джерел [11, с.45].

Результати досліджень. На сучасному етапі все більше уваги приділяється проблемі використанню РА як ознаки для формування однорідних вибірок дітей. Один з її виявів – надання дитиною переваги лівій або правій руці (нозі, наприклад) під час виконання різних рухових дій. Протягом 20-го століття кількість ліворуких збільшилася майже вчетверо [13, с.8]. РА рук необхідно розглядати не з позицій кращого розвитку правої або лівої руки, а з позиції рухових центрів півкулі, що здійснює управління нею. Така спеціалізація забезпечує високий рівень компенсаторних можливостей мозку, а відмінності в якості виконання рухів правою і лівою руками відображають нерівнозначність та специфіку функціонування півкуль мозку.

Базовим є уявлення, що ліва півкуля оперує словами чи іншими умовними знаками, права – образами й іншими невербальними сигналами, тобто їхня основна діяльність полягає у логіко-вербальному та просторово-образному мисленні відповідно. Це пояснює причину обрання кожного разу ліворукими не логічного шляху із дотриманням раніше визначеного алгоритму, а нового (іншого) шляху від постановки проблеми до її розв'язання, застосовуючи для цього, на перший погляд, недоцільні й нераціональні методи. Відзначають також вищі творчі здібності дітей з лівою спрямованістю РА, але повільнішому, ніж у дітей з правою РА, формуванню навичок діяльності, що потребують взаємодії обох півкуль [7; 8; 13].

Крім цього, у зв'язку з порушенням оптико-просторових, зорових, психомоторних і деяких інших функцій, у дітей з лівою спрямованістю РА часто мають місце труднощі в навчанні читанню, письму, лічбі. Вони відстають від дітей з правою спрямованістю РА рук у розвитку дрібної моторики, координації дій руками, дозріванням кори

великих півкуль. Тому діти з лівою спрямованістю РА рук неспроможні тривалий час концентрувати увагу на одному об'єкті, мають низьку швидкість її розподілу і переключення, менший обсяг короткочасної, довготривалої, довільної й уявної пам'яті, а також неспроможні швидко орієнтуватися в ситуації, переходити від одного виду діяльності до іншого, одночасно слідкувати за декількома явищами без втрати жодного з поля зору своєї уваги.

Діти з лівою спрямованістю РА відзначаються випередженням емоційно-вольових, але відставанням психомоторних функцій і просторового сприйняття, у зв'язку з першим – більш швидкою втомою, порівняно з дітьми, які мають праву спрямованість РА. У певні періоди фізичний розвиток таких дітей має суттєві відмінності в природі функціональних можливостей, зокрема фізичних якостей, загальної фізичної працездатності.

Висновки. 1. На сучасному етапі збільшується кількість дітей з лівою спрямованістю РА рук. 2. Діти однакового віку, але з лівою та правою спрямованістю РА, відрізняються виявом і станом розвитку психічних функцій і психологічних характеристик, що зумовлює необхідність урахування існуючих особливостей у процесі їхнього навчання.

Подальші дослідження потрібно спрямувати на вивчення ставово-вікових особливостей вияву та зміни показників психофізичного стану дітей з різною спрямованістю РА рук у дошкільний період із наданням конкретних рекомендацій щодо її врахування в практичній діяльності.

Список використаних джерел:

1. Бар-Ор О., Роуланд Т. Здоров'є детей и двигательная активность: от физиологических основ до практического применения. Київ : Олімп. л-ра, 2009. 528 с.
2. Вільчковський Е.С., Денисенко Н.Ф., Цось А.В., Шиян Б.М. Оптимізація фізичного виховання дитини у вітчизняній системі освіти: монографія. Запоріжжя : ЗОППО, 2010. 250 с.
3. Галаманжук Л.Л., Балацька Л.В., Єдинак Г.А. Організація і методика фізичної активності дітей дошкільного віку з формування рухового потенціалу: навч. посіб. Кам'янець-Подільський : Друкарня Рута, 2014. 160 с.
4. Галаманжук Л.Л. Превентивний розвиток рухової активності дітей дошкільного віку: монографія. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2015. 500 с.
5. Єдинак Г.А., Галаманжук Л.Л. Стан розвитку функціональних можливостей і фізичних якостей у дітей дошкільно-

го віку на сучасному етапі // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт). 2017. Вип. 5К (86)17. С.117-121.

6. Калуська Л.В. Комплексна програма розвитку, навчання та виховання дітей дошкільного віку «Соняшник». Тернопіль : Мандрівець, 2014. 144 с.
7. Коротка Г.П. Роль асиметрії головного мозку в регуляції рухових та вегетативних функцій організму: автореф. дис. ... канд. біол. наук: 03.00.13 / КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. 20 с.
8. Леутин В.П., Николаева, Е.И. Функциональная асимметрия мозга: мифы и действительность. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 276 с.
9. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» (нова редакція). У 2 ч. Ч. II. Від трьох до шести (семи) років: наук. керівник О.Л. Кононко. Київ : ТОВ «МЦФЕР-Україна», 2014. 452 с.
10. Світ дитинства: комплексна освітня програма для дошкільних навчальних закладів. Упоряд. О.М. Байер, Л.В. Батліна, А.М. Богуш [та ін.]; наук. керівник акад. А.М. Богуш; за заг. ред. Л.В. Батліної. Тернопіль : Мандрівець, 2014. 200 с.
11. Шиян Б.М., Єдинак Г.А., Петришин Ю.В. Наукові дослідження у фізичному вихованні та спорті: навч. посібник. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2012. 280 с.
12. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2017 рік. МОЗ України, ДУ «УІСД МОЗ України». Київ : МВЦ «Медінформ», 2018. 458 с.
13. Kuhl, J., Kazen, M. (2005). Hemispheric asymmetry: Does power beat wisdom?: Manuscript submitted for publication. Seattle : Hogrefe and Huber Publishers.

The data of literary sources about the condition of display of indicators of psychophysical state of preschool children by the direction of their motor asymmetry is considered. The existence of such a condition was revealed, the causes of the formation of motor asymmetry and the necessity of its inclusion during the employment of preschool children by various types of activities, including physical, were clarified. Taking into account the motor asymmetry of the child contributes to the best psycho-physical development.

Key words: pre-schoolers, motor asymmetry, development, psychophysical condition.

Отримано: 25.02.2019

УДК 7.036.1:378.6.016.-057.87

І. А. Гуцул, кандидат мистецтвознавства, доцент

НАСКРІЗНІ ПРОМАЛЬОВКИ СКЕЛЕТУ В НАТУРНИХ ЗАМАЛЬОВКАХ ЛЮДИНИ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ВІДВИЩЕННЯ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ З РИСУНКУ СТУДЕНТІВ ХУДОЖНІХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті розглядається проблема удосконалення фахової майстерності студентів з рисунку мистецьких спеціальностей вищих навчальних закладів методом наскрізних промальовок скелета в натурних замальовках людини. Розглядаються художньо-методологічні особливості виконання майбутніми художниками графічних творів та способи адаптації отриманих знань і навиків з пластичної анатомії для підвищення професійної майстерності з рисунку при зображенні фігури людини.

Ключові слова. Мистецтво, мистецька освіта, художник, твір мистецтва, рисунок, пластична анатомія, замальовок.

Виклики сьогодення зумовлюють нове бачення в системі сучасної освіти та в рівні фахової підготовки випускників вищих навчальних закладів України. Суспільству потрібні креативні та самостійні люди, здатні до самовдосконалення, швидкої переорієнтації в нову сферу діяльності, відповідно до вимог суспільства. Завдання мистецької освіти сформувані спеціалістів, що стануть в авангарді культурного розвитку суспільства. Одним із важливих елементів фахового становлення і розвитку студентів вищої школи мистецьких спеціальностей є набуття графічної майстерності рисунку. Цей напрямок фахової підготовки охоплює широкий спектр різноманітних педагогічних методів та адаптації отриманих знань і навиків з пластичної анатомії для підвищення професійної майстерності студентів з рисунку при зображенні фігури людини.

У галузі мистецької освіти проблема педагогічної майстерності досліджувалась науковцями, теоретичні ідеї яких широко реалізовувались у практиці підготовки майбутніх викладачів мистецьких дисциплін. Це такі вчені як Н. Миропольська, В. Орлов, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Рудницька, О. Щолокова та ін.).

Методологічну основу формування художньої майстерності студента та опис графічних технік старих майстрів складають праці вчених в галузі, мистецтвознавства, педагогіки, техніки живопису як Г.В. Біди, Д.І. Киплик, І.М. Кириченко, Т.В. Максимова, С.А. Писарева, М.Н. Филимонова та ін.

Основам пластичної анатомії та майстерності зображення фігури людини як форми навчання академічного рисунку присвятили свою працю дослідники Ю.В. Карасьов, Е. Никонова, А.В. Андрієва, та ін.

Та проблема методики формування майстерності реалістичного рисунку студентів, підвищення їх професійності за допомогою вивчення графічних технік старих майстрів та застосування митців академічної школи знань і навиків з пластичної анатомії для підвищення професійної майстерності з рисунку при зображенні фігури людини залишається недостатньо вивченою.

Мета статті: визначити методику адаптації отриманих знань і навиків з пластичної анатомії для підвищення професійної майстерності з рисунку фігури людини майбутніми художниками методом наскрізних промальвок скелета в натурних замальовках людини.

Завдання статті: розкрити методику адаптації знань і навиків студентів мистецьких дисциплін з пластичної анатомії для підвищення професійної майстерності з рисунку фігури людини методом наскрізної промальвки скелета в натурних замальовках людини з методичними рекомендаціями щодо виконання конкретних завдань.

Крім аудиторних практичних занять з рисунку, величезне значення для зростання професійної майстерності майбутніх художників є визначені викладачем завдання для самостійної роботи студентів. Можливості для практики в зображенні живої моделі безмежні: це начерки в транспорті, замальовки з друзів і знайомих і так далі. «Найдосконаліший керівник, ведучий через триумфальні ворота до мистецтва, – це малювання з натури.» [5, с.24]. Корисно навчитися також малювати самого себе і, крім того, постійно спостерігати за оточуючими людьми. Подібне спостереження розвиває пам'ять і збагачує образотворчу мову, що пізніше знайде своє застосування в подальшому навчанні.

Основною помилкою при малюванні фігури людини є недостатність зв'язку теоретичних знань і їх практичного застосування. Побачити у зовнішній формі конструктивну будову і на основі знань про анатомію конкретизувати її є найпоширеніша проблема, яка долається студентом лише великим обсягом цілеспрямованої практичної роботи.

При виконанні натурних замальовок фігури необхідно пам'ятати, що будь-який рух людини пов'язаний з роботою цілих груп скелетних м'язів. Навіть в спокійному стані велика кількість м'язів знаходяться в напрузі і утримують тіло в тому чи іншому положенні. Під час руху змінюється положення скелета, напруга м'язів, напрямки основних осей фігури [1, с.20]. Вивчаючи послідовність виконання малюнка фігури, необхідно щодня виконувати велику кількість начерків і замальовок з різних типажів людини, за допомогою художньо-виразних графічних матеріалів передавати характер і особливості поз. Так студент, що добре вивчив анатомію з великою кількістю напрацьованих начерків, під час малювання тривалої роботи буде акцентувати ті деталі, від яких залежить характер цілого, які підкреслюють органічний зв'язок частин і цілого [4, с.164]. Буває ж і так, що людина спеціально не позує, тоді короткострокові малюнки робляться по пам'яті. Таке виконання роботи, допомагає зафіксувати головне в фігурі людини, передати її цілісність. Саме про цю особливість (цілісності) сприйняття у художників говорив І.П. Павлов: «У людей художнього типу переважає перша сигнальна система, і вони сприймають дійсність цілком, без всякого дроблення, без всякого роз'єднання» [2]. У начерках і замальовках дуже важливо використовувати можливості різних графічних матеріалів. Властивості матеріалу, його фактура впливають на сприйняття лінії, штриха і сили тону, а, отже, і на характер зображення. Виразність композиції багато в чому залежить від сукупності практичних навичок, способів і прийомів, використовуваних в процесі виконання малюнка. Технічна майстерність має сприяти виявленню пластичних якостей натури, допомагати передачі характеру натури [3, с.13].

Теоретичне вивчення пластичної анатомії і анатомічних таблиць бажано супроводжувати практичним заняття-

ми з неодмінною участю живої моделі і скелета. Модель необхідно підібрати худорляву з рельєфною мускулатурою. Оглянувши з усіх боків досліджувану кістка, треба зверити її з анатомічними таблицями, приставити до відповідного місця на тілі моделі і промацати (на моделі або на собі), як дана кістка залягає серед м'язів. Тільки після ряду подібних вправ почне складатися об'ємне уявлення про скелет і м'язи, що його оточують. Така робота з анатомічними таблицями, скелетом і моделлю дасть повне об'ємне уявлення про анатомічну будову, навчить розбиратися вже дивлячись на живу модель, як кістки і м'язи спільно утворюють «малу форму», як з «малих форм» утворюється «велика форма» і як великі форми, пов'язані скелетом, утворюють фігуру. Ці вправи навчать, малюючи живе тіло, розуміти і відчувати структуру фігури, тобто те, що показано на анатомічних таблицях.

Вивчаючи скелет, треба замальовувати кістки з тією частиною тіла, в якій вони залягають. Для цього жива модель і скелет ставляться поруч в однаковому ракурсі. Причому, малювати потрібно не схематичний контур з промальвовою в ньому кісток – це не дасть об'ємного уявлення про досліджувану частину тіла. Навпаки, треба в об'ємному світлотіньовому зображенні якої-небудь деталі живої моделі об'ємно намалювати кістку. Для цього слід прищепити кістки у позує людини, попросити модель рухатися та напружувати мускулатуру. Ці вправи з вивчення скелета закінчуються об'ємним малюнком фігури з об'ємним промальовуванням всього скелета, який ставиться поряд з зображеною моделлю в однаковому з нею ракурсі. Малюнок повинен бути побудований на підставі скелета (він повинен «просвічуватися» всередині фігури) і узагальнених м'язових масивів.

Отже, виконання натурних начерків і замальовок з фігури людини з подальшою наскрізною промальвовою скелету є одним з головних засобів, що сприяють підвищенню ефективності вивчення фігури людини. Такі начерки і замальовки допомагають розвинути цілісність сприйняття, побачити фігуру людини узагальнено в просторі, зрозуміти функціональні особливості частин тіла, конструктивно побудувати скелетну основу та виділити в малюнку головне, що сприяє в передачі індивідуальності образу і характеру фігури зображуваного.

Список використаних джерел:

1. Вострикова Ю.В. Очерки и зарисовки фигуры человека: метод. указания. Ухта: УГТУ, 2012. 34 с.
2. Гомзякова Е.Л. О роли набросков и зарисовок в рисунке // СибАК. 2015. XXXVI Международной научно-практической конференции «Научное общество студентов XXI века. ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ» (Россия, Новосибирск, 17 ноября 2015 г.). URL: <http://sibac.info/studconf/hum/xxxvi/43261>
3. Павлинов П.Я. Для тех, кто рисует: советы художника. Москва : Сов. художник, 1965. 71 с.
4. Ростовцев Н.Н. Академический рисунок. Курс лекций: учеб. пособие для студентов пед. институтов. Москва : Просвещение, 1973. 240 с.
5. Ченнини Ч. Книга об искусстве или трактат о живописи. Москва : ОЗИГ.

The article deals with the problem of improving the professional skill of students in drawing artistic specialties of higher educational institutions by the method of through skeleton sketches in figure drawing sketches. Artistic and methodological peculiarities of performance of future graphic art artists and methods of adaptation of acquired knowledge and skills from plastic anatomy for enhancement of professional skill in drawing when depicted human figures are considered.

Key words: art, artistic education, artist, work of art, drawing, plastic anatomy, sketches.

Отримано: 25.02.2019

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕРТМЕЙСТЕРСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ

У статті характеризуються педагогічні умови формування фахової компетентності майбутнього вчителя музики, зокрема концертмейстерської, які обумовлюють високий рівень підготовленості фахівця до реалізації своїх професійних функцій в школах різного типу навчання.

Ключові слова: фахова підготовка, педагогічні умови, майбутній вчитель музики, компетентність, концертмейстер, професійний розвиток знання, уміння.

Проблема професійної підготовки майбутнього вчителя в наш час набуває першорядного значення. Втілення концепції освіти у відповідності з Державною національною програмою «Освіта» (Україна ХХІ століття), Національною доктриною розвитку освіти в Україні (2001 р.) та Законом України «Про вищу освіту» (2002 р.) зорієнтованої на оновлення всіх ланок навчання і виховання підрастаючого покоління, передбачає теоретичне обґрунтування підготовки висококваліфікованих фахівців, які б відповідали потребам сучасної школи [1; 2]. У зв'язку з цим особливою актуальністю набуває проблема формування компетентності майбутнього вчителя музики, яка виступає як здатність особистості у відповідності з суспільними вимогами та ціннісними орієнтаціями. Рівень сформованості фахової компетентності характеризує ступінь підготовленості вчителя музики до музично-освітньої роботи в школі, виступає передумовою ефективності його педагогічної діяльності. Фахова компетентність є ланкою вдосконалення набутого інтелектуального й практичного досвіду, пошуку ефективних шляхів підвищення педагогічної майстерності, виявлення педагогічних умов формування фахівців. Цим і пояснюється актуальність теми статті.

У науковій літературі компетентність учителя досліджувалася здебільшого у сфері педагогічної діяльності (О. Бігич, Н. Кузьміна, А. Маркова, О. Мармаза, О. Овчарук, Р. Рогожнікова, О. Савченко, В. Стрельников, А. Хурторської), а також у галузі виховання комунікативної компетентності (С. Макаренко, Л. Петровська).

Професійні якості вчителя музики були предметом дослідження О. Краснової-Соколової, Т. Левшенка, В. Муцмахера, Г. Найдонишевої та інших вчених. Частково компетентність висвітлювалася у багатьох працях, присвячених питанням фахової підготовки майбутнього вчителя музики. Зокрема, розглядалися сутність педагогічної діяльності вчителя музики (Е. Абдулін, Л. Арчажнікова, В. Орлов, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Рудницька, О. Щолокова та інші), його музично-педагогічної культури (К. Васильовська, В. Мішеченко, А. Растрігіна, Р. Тельчарова); особливості виконавської підготовки (Л. Василенко, Л. Гусейнова, Н. Згурська, В. Крицький, І. Мостова, Г. Ніколаї, О. Щербініна), засвоєння музично-педагогічних знань (Е. Карпова, І. Малашевська, Н. Провозіна), виховання ціннісних орієнтацій (В. Волкова, В. Дряпкіна, Н. Свещинська). Однак питання формування саме фахової компетентності майбутнього вчителя музики розглядалося здебільшого опосередковано.

Аналіз науково-методичної літератури виявив, що багато питань з формування концертмейстерської компетентності майбутнього вчителя музики залишилися поза увагою дослідників. Зокрема, не розкрито педагогічні умови її формування. Тому метою даної статті є розкриття педагогічних умов концертмейстерської компетентності майбутнього вчителя музики. Педагогічні проблеми, що виникають у процесі фахової підготовки студентів, є відображенням суперечностей між зростаючими вимогами до розвитку ключових компетентностей учнів та усталеною практикою формування фахової компетентності майбутнього вчителя музики у вищих закладах педагогічної освіти; між необхідністю становлення фахової компетентності майбутнього вчителя музики і відсутністю у системі підготовки вчителів відповідного методичного забезпечення; між теоретичною і практичною підготовкою студентів та їх здатністю реалізувати набуті знання і вміння у педагогічній діяльності. Ключем до розв'язання багатьох проблем є цілеспрямоване

формування всіх складових фахової компетентності майбутнього вчителя музики.

У філософії поняття «умова» визначається як категорія, в якій відображається відношення речі до тих факторів, завдяки яким вона виникає і існує. Особливістю умови є те, що вона сама собою, без діяльності не може перетворитися на нову дійсність, продукувати її, вона лише створює можливість нової речі як зумовленої [3, с.531]. Під педагогічними умовами розуміються обставини процесу навчання і виховання, які забезпечують досягнення наперед поставлених цілей [4, с.36].

Конкретизуючи дане визначення стосовно завдань цього дослідження, можна зазначити, що педагогічні умови, які сприяють становленню і розвитку концертмейстерської компетентності вчителя музики – є просторово-освітнім середовищем, в якому вдало протікають процеси навчання, виховання і саморозвитку педагога, формуються професійно значущі концертмейстерські уміння, якості і властивості особистості, обумовлюючи високий рівень підготовленості фахівця до реалізації своїх професійних функцій в школах різного типу навчання.

У результаті вивчення наукової і методичної літератури в аспекті досліджуваної проблеми, а також узагальнення особистого досвіду роботи автора дослідження як викладача концертмейстерського класу педагогічного університету, ми дійшли висновку, що розвиток концертмейстерської компетентності вчителя музики досягається при комплексній реалізації психолого-педагогічних, організаційних і музично-дидактичних угруповань педагогічних умов (див. табл. 1).

Таблиця 1

Педагогічні умови розвитку концертмейстерської компетентності студентів-музикантів

Назва групи педагогічних умов	Педагогічні умови
Психолого-педагогічні умови	Орієнтація навчально-виховного процесу в концертмейстерському класі педагогічного вишу на спрямування і розвиток у студентів професійної компетентності в акомпанаторсько-виконавській діяльності. Перехід майбутнього вчителя музики з позиції об'єкту виховання і навчання на позицію суб'єкта педагогічної діяльності. Усвідомлення і розуміння потенційними фахівцями важливості розвитку і вдосконалення концертмейстерської компетентності як необхідного елементу професійного розвитку і невід'ємного компоненту якісної професійної підготовки до майбутньої музично-педагогічної діяльності.
Організаційні умови	Створення художньо-естетичного середовища на рівні ВНЗ, факультету, відділення. Освоєння майбутніми вчителями музики практики виконавсько-концертмейстерської роботи. Здійснення міжпредметних зв'язків на змістовому і технологічному рівнях.
Музично-дидактичні умови	Множинність і варіативність навчально-педагогічного репертуару студентів. Оптимальне поєднання ефективних методів і прийомів, що відображають специфічний характер концертмейстерської діяльності педагога-музиканта.

Розглянемо групу психолого-педагогічних умов. Численні дослідження різних моделей професійної праці так чи інакше базуються на положенні С. Рубінштейна про два спо-

соби життя і можуть бути об'єднані у дві групи: 1) модель адаптивної поведінки; 2) модель професійного розвитку. Основна мета моделі адаптивної поведінки полягає у формуванні умінь людини «вписатися» в навколишню дійсність. У моделі професійного розвитку основний акцент переноситься на становлення уміння «вийти» за межі безперервного потоку повсякденної практики; бачити, усвідомлювати і оцінювати різні проблеми, конструктивно вирішувати їх відповідно до своїх ціннісних орієнтацій, розглядати будь-яку складність як стимул до подальшого розвитку [5, с.6].

Результат професійної підготовки студентів-музикантів до концертмейстерсько-виконавської діяльності, який здійснюється в процесі вивчення фахових дисциплін, може бути висвітлений в повній мірі за допомогою поняття «концертмейстерська компетентність», оскільки її становлення і розвиток, на наш погляд, детерміноване наявністю наступних чинників:

- зміст навчальної діяльності орієнтований не на подачу готових знань, а на спрямування студентів знаходити ці знання і застосовувати їх у своїй практичній діяльності;
- використання у навчально-виховному процесі технологій навчання, які охоплюють такі функції: ініціювання активності студентів; оволодіння способами продуктивної діяльності; стимулювання мотивації творчості; забезпечення розвитку критичності мислення, обміну ціннісними думками; активізування співпраці в колективній роботі;
- особливе місце і роль викладача в педагогічному процесі, який виконує функції вчителя, вихователя, організатора, керівника пізнавальної діяльності, процесом самоосвіти і самовиховання учнів.

Орієнтація процесу концертмейстерської підготовки майбутніх вчителів музики на сприяння становлення і розвитку їх професійної компетентності обумовлює необхідність зміни характеру взаємодії викладача зі студентами. Йдеться про переосмислення позицій педагога, який повинен стати більшою мірою «координатором» і «наставником», ніж безпосереднім джерелом знань і інформації. Зміна професійної позиції педагога призводить до того, що студент виступає як партнер у процесі навчання, причому як такий, що має певний життєвий досвід. З об'єкту навчання він стає суб'єктом, що активно включається в процес навчання і самостійно спрямовує свої інтелектуальні і волевільні зусилля на вирішення тих або інших навчальних і професійних проблем і завдань.

Ефективність професійного розвитку майбутніх вчителів музики тісно пов'язана з розумінням студентами-музикантами значення концертмейстерської діяльності, з усвідомленням важливості процесів, що вивчаються, для майбутньої діяльності. Вирішення питання про необхідність концертмейстерських знань в житті і професії створює реальну основу для подолання труднощів в навчанні, стимулює потребу в пізнанні, а відтак в цілому позитивно впливаючи на процеси становлення і розвитку компетентності фахівця.

Певною програмою реалізації даної умови в навчально-виховному процесі можуть служити: розкриття педагогом соціальної і практичної значущості музично-педагогічної діяльності; формування і підтримка позитивного і зацікавленого ставлення студентів до процесу пізнання; тісний зв'язок навчального процесу у вищій з практичною діяльністю, різноманітність навчального матеріалу і прийомів роботи.

Охарактеризуємо організаційну групу педагогічних умов. Одним з найважливіших чинників, що багато в чому визначають успішність професійного розвитку студентів-музикантів є освоєння ними цінностей і нормативів соціальної і професійної культури. При цьому надзвичайно важливо, щоб у цьому процесі майбутній фахівець міг реалізувати свій творчий потенціал. У зв'язку з цим створення художньо-естетичного середовища на рівні вищого навчального закладу, факультету, відділення виступає необхідною умовою, яка сприяє розвитку концертмейстерської компетентності майбутніх педагогів-музикантів.

Залучення студентів до різних видів мистецтв за допомогою організації виставок і концертів, знайомства учнів

з діяльністю тих або інших творчих колективів, створення обстановки, комфортної для задоволення духовних потреб і інтересів, не тільки сприятимуть розвитку гармонізації особистості майбутніх педагогів-музикантів, але й створюватимуть необхідну базу для всебічного самопізнання і саморозкриття творчих сил потенційних фахівців.

Неодмінною умовою розвитку концертмейстерської компетентності студентів-музикантів є комплексна організація навчального процесу, яка передбачає поєднання теоретико-практичної аудиторної роботи і концертмейстерської практики.

Слід зазначити, що визначальним чинником особистісно-професійного розвитку майбутнього вчителя музики виступає саме оволодіння практики концертмейстерської роботи, що дозволяє сформувати ставлення студента до конкретної професійної реальності, визначитися в системі власних професійних очікувань і цінностей. Освоєння практики концертмейстерської роботи може йти у двох напрямках: по-перше, маємо ширше використовувати різноманітні форми виконавського мистецтва (концерти, бесіди про музику, конкурси пісень з шкільного репертуару, огляди художньої самодіяльності), по-друге, необхідно якомога більше брати участь в різних формах навчального процесу концертмейстерського класу (робота над шкільним пісенним репертуаром, спільна музично-виконавська діяльність, читання з аркуша, підбір на слух, транспонування, імпровізація).

Необхідною умовою успішного виховання і навчання студентів-музикантів у концертмейстерському класі педагогічного вишу є реалізація міжпредметних зв'язків. В процесі професійно-педагогічної підготовки фахівця вони виконують декілька функцій: виховну (виробляють позитивний вплив на формування особистості в цілому, активізують мислення, пізнавальну самостійність студента), розвиваючу (розширюють предметне пізнання, тобто сприяють перенесенню знань з однієї навчальної ділянки в іншу), детермінуючу (підвищує продуктивність психічних процесів учнів).

Забезпечуючи в сукупності фундамент практичної підготовки майбутніх вчителів музики, всебічні міжпредметні зв'язки конкретизують, уточнюють і збагачують раніше утворені музичні поняття і музично-слухові уявлення, дозволяють поєднати різні професійні навички і уміння, набуті студентами в класах основного і додаткового музичного інструменту, вокально-хорових дисциплін а також на заняттях з дисциплін культурологічного, музично-естетичного і музично-теоретичного циклів, створюючи умови для комплексного бачення і вирішення проблем у практичній музично-виконавській діяльності.

Зазначимо, що в концертмейстерському класі, через його специфіку, найяскравіше виявляється взаємозв'язок між виконавською і теоретичною підготовкою студентів-музикантів: вирішальну роль в оволодінні уміннями транспонувати і підбирати на слух музичний твір грає ґрунтовне засвоєння майбутніми вчителями музики курсу гармонії і уміння застосовувати ці знання в своїй діяльності; акомпанування солісту і виконання пісні з шкільного репертуару під власний супровід передбачає знання закономірностей і естетичних норм вокального виконання, розуміння будови музичного твору, його жанрових, стилістичних і фактурних особливостей, що вимагає знань з історії і теорії музики. Розуміння семантики музичної фонетики, уміння аналізувати музичну мову і передбачати звукові образи в їх інтонаційному і гармонічному багатстві, необхідні для вдалого читання з аркуша, також можливі лише за умови глибоких музично-теоретичних і практичних знань.

Виходячи з вищевикладеного, робимо наступний висновок: оскільки концертмейстерська підготовка студентів-музикантів не має ґрунтового віддзеркалення у змісті навчального процесу, оволодіння необхідними для вчителя музики видами концертмейстерської діяльності можливе і повинно здійснюватися у взаємозв'язку з теоретичними, музикознавчими і виконавськими дисциплінами. Такий підхід сприятиме підвищенню рівня загальнопедагогічної підготовки вчителя, органічного поєднання суто спеціальних і загальнопрофесійних знань та умінь.

Перейдемо до розгляду групи музично-дидактичних умов. Відправною точкою педагогічного процесу у концертмейстерському класі є робота над музичним твором. У зв'язку з цим, на всіх етапах професійної підготовки студентів, при здійсненні усіх видів концертмейстерської діяльності істотне значення належить музично підбраному художньо-виконавському репертуару майбутнього вчителя музики.

Однією з педагогічних умов професійного розвитку і виховання музиканта в концертмейстерському класі є умільний відбір «навчального» матеріалу, який вимагає дотримання наступних вимог, що пред'являються до його змісту:

- відповідність ступеня складності засвоєваних у концертмейстерському класі музичних творів професійно-виконавським можливостям і ресурсам тих, хто навчається;
- постановка задач і розташування матеріалу, що вивчається, за принципом рівномірної еволюції зростаючої складності;
- багатоплановість репертуару, що включає вокальну, хорову, симфонічну і камерну музичну літературу;
- органічне поєднання творів академічної орієнтації і творів різних епох, стилів і жанрів шкільної програми з музики;
- різноманітність, яскравість музичного репертуару, здатного збудити стійкий інтерес і емоційне співпереживання студентів.

Розгляд проблеми професійного розвитку майбутнього вчителя музики у концертмейстерському класі педагогічного вишу тісно пов'язаний з питаннями пошуку ефективних методів навчання, які сприяють становленню інтеграційно-особистісних характеристик фахівця. Вивчення і аналіз широкого кола праць педагогів-музикантів, а також практичний досвід роботи показав доцільність виділення як істотної умови, яка багато в чому забезпечує успішність професійного дозрівання особистості учня, оптимальне поєднання наступних методів навчання: метод інтонаційно-стильового розуміння музики і моделювання художньо-

мистецького процесу; метод «монографічного» вивчення музичних творів; методи проблемного навчання; метод ескізного освоєння навчально-педагогічного репертуару; метод педагогічної оцінки і самооцінки творчої діяльності.

Виконання вищезгаданих вимог одночасно дає змогу вирішувати завдання, що сприяють виробленню у майбутніх вчителів музики необхідних для професійної діяльності виконавських навичок; створюють міцний фундамент для їх подальшого творчого розвитку; дозволяють менш підготовленим студентам перейти на вищий рівень підготовленості до практичної діяльності у школі; розширюють загальний художній світогляд учнів, збагачують їх музичний інтелект, сприяють накопиченню творчого багажу для роботи з дітьми, позитивно впливають на процеси професійного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Державна національна Програма «Освіта». Україна XXI століття. Київ : Райдуга, 1994. 61 с.
2. Закон України «Про освіту». Київ : Освіта, 1996. 36 с.
3. Філософський словник / за ред. В.І. Шинкарука. Київ : Головна редакція укр. рад. енциклопедії, 1973. С.531.
4. Новиков А.М. Как работать над диссертацией (пособие в помощь начинающему педагогу-исследователю). Москва : Педагогический поиск, 1994. С.36.
5. Компетентностный подход в педагогическом образовании: коллективная монография / под ред. В.А. Козырева, Н.Ф. Радионовой, А.П. Тряпицовой. Санкт-Петербург : Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2005. С. 6.

The pedagogical terms of forming of professional competence of future music master are characterized in the article, concertmasterly in particular, which stipulate the high level of preparedness of specialist to realization of the professional functions at schools of a different type of studies.

Key words: professional preparation, pedagogical terms, future music master, competence, concertmaster, professional development of knowledge, skill.

Отримано: 25.02.2019

УДК 784.4(477)(092)

*Т. П. Карпенко, кандидат педагогічних наук, доцент;
С. В. Чайка, кандидат педагогічних наук, доцент*

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИКИ ДО ВИКОНАВСЬКО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАСОБАМИ ФОЛЬКЛОРУ

У статті деталізується змістовно-сутнісна характеристика фольклору, інтерпретації та виконавства. Розглядаються актуальні питання оптимізації фахової підготовки майбутніх учителів музики шляхом впровадження фольклорного матеріалу у навчальний процес

Ключові слова: музичний фольклор, творчий пошук, музично-творча діяльність, формування виконавських навичок.

У державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття) сформульовано вимогу, що втілена в одному із принципів її реалізації: «Національна спрямованість освіти полягає у невіддільності освіти від національного ґрунту, її органічному поєднанні з національною історією і народними традиціями, збереженні та збагаченні культури українського народу, визнанні освіти важливим інструментом національного розвитку і гармонізації національних відносин» [1]. Незаперечним є те, що у вирішенні цих завдань чільне місце має відводитися вивченню і використанню фольклору у підготовці до виконавсько-педагогічної діяльності майбутнього вчителя музики.

Сучасна школа покликана сприяти відтворенню і утвердженню духовної культури, виховувати духовно багате покоління. Концепція національного виховання, схвалена Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти, розглядала розвинену духовність як одну з найважливіших особистісних рис громадянина України [2]. Важливим засобом засвоєння духовної культури є музичне виховання молоді, яке, насамперед, залежить від наявності висококваліфікованих кадрів – вчителів музики, які досконало володіють усім спектром фольклорного багажу, адже фольклор – це той мистецький ґрунт, на якому зародилася і розк-

вітла професійна музична культура українського народу. Усі жанри і форми української класичної і сучасної музики глибоко пройняті образами і закономірностями фольклору, що визначає її яскраву національну самобутність. Оскільки учитель музики в школі дає дітям знання, вміння, навички з усіх музичних дисциплін в комплексі, це його зобов'язує оперувати набутими вміннями і навичками в його широкому діапазоні. І саме виконавська майстерність є одним з важливих компонентів у підготовці такого фахівця.

Питанню підготовки учителів музики до виконавсько-педагогічної діяльності засобами фольклору приділяли увагу дослідники М. Гордійчук, Ю. Руденко, Ф. Колесса.

Як складова частина музичного досвіду, виконавська майстерність є надбудовою над життєвим, тобто соціально-історичним досвідом особистості. Це сутність знань і навичок, набутих на основі і в процесі виконавської діяльності. Виконавство – це продуктивний процес відтворення музичного твору засобами виконавської майстерності. Метою музично-виконавського мистецтва є актуалізація задуму і донесення його до слухача в оригінальній формі.

Мета статті – висвітлити та охарактеризувати готовність майбутніх учителів музики до виконавсько-педагогічної діяльності засобами фольклору.

Рівень виконавської майстерності зростає за умови вдосконалення розвиненого мелодико-інтонаційного, ладово-гармонічного, поліфонічного, архітектонічного, ритмічного відчуття; поєднання специфічних виконавських психолого-фізіологічних властивостей виконавця, а також вільного володіння музичним інструментом, який є важливим засобом теоретичного і практичного пізнання музики, розвитку загальної музичної культури. Тому саме навчальні дисципліни «Основний музичний інструмент», «Концертмейстерський клас», «Ансамбль», які є частиною цілісної програми гармонічного формування музиканта, сприяють вдосконаленню виконавської майстерності студентів – майбутніх фахівців. В умовах національного відродження досить гостро постає проблема репертуарного насичення навчальних програм зразками української музичної культури. Фортепіанна і хорова спадщина українських композиторів містить образний світ багатогранної структури, що зумовлює активне його впровадження до програм зі слухання музики у школах. Важливу пізнавальну та виховну функцію здатні виконувати транскрипції та обробки народних пісень, оригінальні твори, до яких органічно увійшов інтонаційний фонд українського народного мелосу.

Важливим напрямком в опануванні фольклору є включення до занять бесід про його історичний розвиток, жанрову специфіку, особливості музично-поетичної мови, характерні форми музичної інтерпретації як творчого пошуку.

Вивчення творів українських композиторів студентами музично-педагогічних факультетів формує їх національну свідомість, спрямовує процес слухового засвоєння та практичного вивчення репертуару на певну інтонаційно-стильову закономірність. Наприклад, у творах, Кос-Анатольського, П. Бриля, М. Колесси, М. Скорика, Б. Фільц студенти вчать-ся вчувати коломийку або співанку, яку «виконують» трембіта або флюяра, дрімба або скрипка. Творам В. Косенка, М. Лисенка, Л. Ревуцького притаманний думний епос, який продовжує традиції історичних і величальних пісень киево-нязівського періоду, традиції давньоруських билин, а також старовинних східнослов'янських народних плачів і голосінь. Як і в думах, близьких до кийських билин, цим творам притаманні такі ознаки: героїко-патріотичний пафос, спокійний об'єктивно-розповідальний тон ставлення до героя або героїзму в окремих, переважно сумних епізодах, мелодійна рецитація, імпровізаційність виконання. Варто також знайомити студентів з творами таких композиторів, як С. Людкевич, М. Сільванський, В. Барвінський, в творах яких національно-стилеутворюючою основою є побутова лірика, а не думний епос, хоч останній, здавалося б, більше відповідає вимогам формування національного стилю, як найтиповішої закономірності українського звукообразного мислення. За свідченням Ф. Колесси, серед різноманітних народнопісенних зразків, що дійшли до нас у записах XVII-XVIII століть, «... любовні пісні обіймають, безперечно, найбільшу групу та виявляють найбільше викінчення й різнородності. Уже в старинних обрядових піснях, найбільш у веснянках і весільних, та навіть у колядках подібаємо еротичні мотиви. Та коли лірика обрядових пісень була висловом колективних почувань і настроїв, то в піснях XVII в. любовна лірика є вже сильно індивідуалізованою й витонченою, підноситься до вислову особистих інтимних почувань. Розбуджене політичне і духовне життя українського народу в козацькій добі давало багато імпульсів до розвитку ліричної поезії, якій чимало мотивів піддавали стосунки, витворені безнастанни-

ми війнами, та й саме життя козака, багате на трагічні моменти. Через те обсяг ліричної поезії в козацькій добі помітно поширюється» [3]. Включення в навчальний репертуар творів відомих сучасників М. Дремлюги, М. Скорика, І. Шамо, В. Сильвестрова, Л. Дичко теж доповнять фахову основу майбутніх учителів музичного мистецтва.

У ході поетапного вивчення кожного твору бажано акцентувати увагу на уявленні студентами особливостей мелодичного та ладового розвитку. Визначення типу мелодичного руху, ступеня взаємозв'язку музичної тканини з поетичним текстом, вияву епізодів декламаційного та кантиленного звучання – все це відноситься до створення індивідуальної виконавської інтерпретації народних пісень, яка, в свою чергу, створює великі можливості для розвитку загальних музично-пізнавальних процесів особистості. Інтерпретація охоплює різні аспекти музично-пізнавальної діяльності студентів. Робота має розпочинатися з конкретного музичного твору і спрямовуватися на розвиток їх здатності проникати в суть музичних явищ, досліджувати закономірності розвитку музичної мови. Така інтерпретація не обмежується процесами сприйняття і розуміння виконавцем художнього сенсу творів. Все це спрямовується на вирішенні завдань, що передбачає освоєння фольклорного музичного матеріалу виконавцем із врахуванням його індивідуальних творчих можливостей.

Значна увага в роботі зі студентами в подоланні труднощів опанування метро-ритмічних малюнків українських народних пісень надається усвідомленню ними закономірностей метро-ритмічних змін асиметрії, єдності та різниці ритмічних побудов, варіаційності. Синкретизм музичного та поетичного матеріалу української народної пісні створює необхідність комплексного підходу в оцінці ритмічної основи фольклору.

Отже, вивчення різножанрової народної музики – це не тільки знайомство з обробками (в тому числі гармонізації) фольклорних першоджерел (або безпосереднього використання їх як інтонаційно-тематичного матеріалу в інших жанрах композиторської творчості), але й вивчення історико-теоретичних процесів зародження, шліфування та своєрідної «міграції» фольклорних першоджерел у живому народномасовому побутуванні. Таким чином, важливим у підготовці майбутніх вчителів музики до виконавської діяльності є дотримання конкретно-визначеної методики вивчення фольклору, що полягає в його поетапності та різноаспектності розгляду його вивчення.

Список використаних джерел:

1. Інформаційний збірник Міністерства Освіти України. Київ, 1993. № 24. С.5.
2. Концепція національного виховання // Рідна школа, 1995. № 6. С.20.
3. Гордійчук М. Фольклор і фольклористика. Київ : Музична Україна, 1979. 17 с.

Richly-essence description of folklore, interpretation and carrying out goes into detail in the article. The pressing questions of optimization of professional preparation of future music masters are examined by introduction of folklore material in an educational process.

Key words: musical folklore, creative search, musically-creative activity, forming of carrying out skills.

Отримано: 25.02.2019

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ДИЗАЙНІ ВІДКРИТИХ ГРОМАДСЬКИХ ПРОСТОРІВ

Метою дослідження є акцентування на взаємозв'язку соціального предмету і культурного значення облаштування відкритих громадських просторів міст у відповідності до потреб та пріоритетів суспільства. Автором проаналізовано шляхи пошуку актуальних рішень, де конкурсний спосіб відбору дизайн-концепцій визначено як один із найсприятливіших.

Ключові слова: дизайн міського середовища, відкритий громадський простір, тенденції благоустрою, конкурсний відбір, дизайн-концепція.

Комунікативна та креативна функція міських просторів відіграє значну соціокультурну, суспільну роль й у формуванні ідентичності міста. Мета їх організації не обмежується лише створенням мережі вільних від забудови територій, вона також полягає в забезпеченні потреб суспільства.

У ході дослідження використано методи історичного і урбаністичного аналізу, а також методи порівняння та узагальнення. Проте, першочергово було вивчено відповідні літературні джерела, які містять основні положення й здобутки попередників у дослідженні проблем дизайну та планування міських просторів. Тож, головною ознакою міста, як і будь-якого архітектурного твору, є його простір (А. Іконніков) [2], проте, окрім символічно-образних та архітектурно-композиційних аспектів, простір міста залежить від його функціональної організації. Організація життєвого простору задля забезпечення потреб суспільства в масштабах міста є головною метою містобудування (Т. Панченко) [4]. Це в свою чергу впливає на формування образу та ідентичності міст. Перелічені проблеми неодмінно потрібно враховувати при формуванні загальнодопустимих відкритих громадських урбанізованих просторів.

Мета дослідження полягає у відображенні взаємозв'язку соціального предмету і культурного значення облаштування відкритих громадських просторів міст у відповідності до потреб та пріоритетів суспільства.

Багато концепцій організації міських просторів опираються на формальні аспекти, що базуються на фізичній структурі міста, бо відомо, що у формуванні сприятливих візуальних образів міста важливу роль відіграють архітектурні, історичні, символічні або культурні пам'ятки. Фізичні елементи (об'єкти) трактуються як єдина опорна точка, а оточуючий її простір залишається лише доповненням. Це далеко не завжди є правильним підходом, адже такий об'єктний принцип притаманний архітектурі, але не міському плануванню.

В архітектурній теорії та практиці одним із найрепрезентативніших підходів до розв'язання будь яких завдань в архітектурно-містобудівній діяльності є конкурсна система. Звісно, за рівнем проведення архітектурні конкурси можуть бути міжнародного, національного, регіонального, загальноміського, місцевого та локального значення [1, с.608]. Як вдалий приклад із світового досвіду можна виокремити замовний конкурс на забудову вулиці-алеї Рінгштрассе у Відні (XIX ст.), де практично вперше відбувся конкурс не на окремий архітектурний об'єкт, а на грандіозний міський ансамбль із поєднанням архітектурних об'єктів та міських просторів різного призначення. Важливо, що такий кільцевий бульвар, який розмістився на місці вже не придатних оточуючих укріплень старого міста мав виконувати нові цілі. Їх особливість полягала у великій увазі до презентативних функцій міста і проявлялась у відведенні достатньо великих територій під великі відкриті площі. Це дозволило принести в структуру великого міста елементи озеленення і рекреації, підкреслити доступність відкритість і доступність міського простору для населення і його громадських потреб.

Якщо говорити про українські терена, то за зразок поліфункціональності простору можна взяти весь проспект Свободи у Львові, бо він від початку закладений виконував більшість громадських функцій – світську, політичну, торгову, розважальну, згодом і меморіальну, а також виконував роль місця-символу Львова. По аналогії із Рінгштрассе проспект Свободи закладався на місці давнього оборонного валу. Такий підхід дозволяв, не втрачаючи ідентичності роз-

витку планувальної системи міст, акцентувати на зміні пріоритетів у функціональних потребах соціуму.

Сучасне київське онлайн-видання «Хмарочос» підсумувало головні критерії якісного дизайну громадського простору, які озвучив у своєму майстер-класі Х. Мацуру. Відповідно до його теорії різниця між архітектурою та урбаністичним плануванням полягає у їх кардинальній протилежності. «Щоб зрозуміти, що таке міський дизайн, потрібно уявити місто із великою кількістю будівель, це – архітектура, але також є простір між ними – це і є те, чим опікується міський дизайн. Обидва елементи міста взаємозалежні та взаємодоповнюючі.» [3]. Відповідно, архітектурі притаманне щось рідкісне, унікальне, суб'єктивне, у той час як міський дизайн характеризується універсальністю, в ньому не повинно бути чогось надзвичайного, екстраординарного. При проектуванні міських просторів необхідно враховувати їх орієнтацію на абсолютну різноманітних людей – жителів різного віку, гендеру, національності.

Щодо правил проектування міських просторів, із слів Хірокі можна виокремити наступні:

- ✓ по-перше, потрібні чіткі та зрозумілі концепції, які б не можна було трактувати не правильно, адже такі проекти розраховані на довгу перспективу, під час якої змінюється багато обставин і людей;
- ✓ по-друге, необхідно використовувати та оптимізувати те, що вже є, наприклад, історичні та ландшафтні елементи, символи міста;
- ✓ по-третє варто працювати над тими речами, які дійсно мають значення для щоденного життя людей, тобто є функціональною складовою.

Досвід організації громадських просторів Польщі теж демонструє тяжіння до тези «Громадський простір для людей» і руйнує старі суспільні стереотипи в даній сфері. Тут можна звернути увагу на набережну міста Тихи, яка сьогодні є одним з найбільш успішних прикладів як польського, так і світового творення громадських просторів. Оновлена в 2014 р. рекреаційна зона базується на дерев'яних доріжках, прокладених вздовж берега озера. В облаштуванні простору використано багато світлих поверхонь, тентів, що створює комфортні кліматичні умови.

Досвід багатьох міст по світу вказує на те, що комфортні громадські простори здатні приносити прибуток, оживляти ділову та культурну активність в місті, покращувати мікроклімат і підвищувати цінність міських земель, проте ініціатива та фінансування некомерційних громадських об'єктів далеко не завжди походять від влади. Активну участь в цих процесах беруть громадяни та інвестори, при чому з взаємною вигодою для всіх сторін. Історії відомо безліч випадків, коли активна позиція громадськості спонукала проведення конкурсних відборів, залучення великої кількості зацікавлених сторін у покращенні благоустрою міст та, в результаті, до утворення нових культурних вузлів, що виростили завдяки привабливості громадських зон (район Блумсбері в Лондоні, район Фолс-Крік у Ванкувері, «Сади Йєрба-Буена» у Сан-Франциско).

Проаналізувавши теоретичні та практичні надбання світового досвіду у галузі формування благоустрою відкритих громадських просторів міст і узагальнивши останні тенденції дизайн-концепцій, можна виділити пріоритетні напрямки їх розвитку: багатофункціональність; універсальність; здешевлення і полегшення систем експлуатації просторів; екологічність рішень; підвищення кліматичного комфорту; лаконічність; доступність.

Список використаних джерел:

1. Дудка О. Роль творчих конкурсів у розвитку теорії та практики містобудування. Креативний урбанізм: монографія. Львів : видавництво НУ«ЛП», 2014. С.607-610.
2. Иконников А. Архитектура : Большая Советская Энциклопедия. Т. 2. 3-е изд. Москва. 1970. С.296–302.
3. Луцька В. «Міський дизайн повинен бути простим та зрозумілим». Хірокі Мацура. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2018/06/07/miskiy-dizayn-povinen-butii-prostim-ta-zrozumilim-hiroki-matsura>. Назва з екрану, 2018.
4. Панченко Т. Містобудування. Довідник проектувальника. Київ : Укрархбудінформ. 2001.

The aim of the research is to accent on the interconnection of the social subject and the cultural significance of arrangement of the urban open public spaces in accordance with the society's demands and priorities. The author analyses the ways of finding actual solutions, where the competitive manner of selecting design concepts is determined as one of the most favourable manners.

Key words: urban environment design, open public space, landscaping tendencies, competitive selection, design concept.

Отримано: 25.02.2019

УДК 7.026:75:378.6.011.3-051:7.071.2

Н. І. Кучма, магістр, асистент

КОПІЮВАННЯ ТВОРІВ ЖИВОПИСУ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ХУДОЖНИКА-ПЕДАГОГА

У статті розглянуто методи та ефективність вивчення предмету "Копіювання творів живопису" як розвиваючого заобу в процесі художньої і професійної підготовки художника-педагога; розкриваються найбільш ефективні шляхи використання практики копіювання творів станкового олійного живопису в підготовці вчителя образотворчого мистецтва.

Ключові слова: копіювання, педагогіка, живопис, художник-педагог, методика, олійний живопис, митець.

Копіювання творів живопису – в системі навчання є одним із важливих засобів підготовки майбутнього художника. А для художника-педагога знайомство з цим видом діяльності особливо необхідне, оскільки спеціальні компетенції педагогічної освіти за профілем підготовки образотворчого мистецтва мають на увазі ґрунтовне володіння інструментарієм, методами, прийомами і практичними навичками роботи в образотворчому, декоративно-прикладному мистецтві та реставрації.

Дане дослідження полягає у тому, що використовуючи практику копіювання, студенти художніх спеціальностей розширюють свої можливості як в області педагогічної майстерності, так і в художньо-творчій діяльності.

У теорії і практиці копіювального мистецтва міститься велика кількість знань, які можуть бути застосовані в усіх навчальних дисциплінах художніх спеціальностей і вони можуть стати суттєвим доповненням до базового освітнього ресурсу.

Мета статті – розкрити значення копіювання творів живопису як один з інноваційних методів професійної підготовки художника-педагога.

В останні роки гостро стоїть проблема підготовки вчителів образотворчого мистецтва, які володіють на високому рівні не тільки педагогічною, а й образотворчою діяльністю [1, с.5].

Професійна діяльність вчителя образотворчого мистецтва може бути ефективною, якщо його педагогічна робота постійно підкріплюється його особистим досвідом в практиці рисунка, живопису, копіюванні, графіки, скульптури, дизайну, декоративно-прикладного мистецтва, його здатністю показати учням процес втілення художнього образу в тому чи іншому матеріалі, використовуючи різноманітні образотворчі техніки – як традиційні, так і новітні.

Педагогічна практика сьогодні показує, що знання в області технологічного аспекту живопису, які мають сучасні студенти художніх спеціальностей педагогічних факультетів, може бути ефективною, якщо їх навички постійно підкріплюються особистим досвідом в копіюванні творів живопису.

Для того, щоб домогтися справжньої майстерності в академічному живописі, потрібно ретельного, цілеспрямованого, систематичного вивчати техніки і технології майстрів минулого. Саме тому в арсеналі теоретичних розробок по спеціальностях, що становлять профільну частину навчання, неодмінно повинна входити методика, основними завданнями якої буде систематизація знань і умінь в області копіювання творів станкового олійного живопису і, що найважливіше, адаптація їх до існуючої системи підготовки художника-педагога.

Копія в образотворчому мистецтві, означає точне відтворення художнього твору в усіх деталях, в тому ж матеріалі, техніці і на тих же основах.

Аналіз навчальних живописних і творчих робіт студентів, показує, що в більшості із них акцентується увага на зовнішній стороні твору, тобто на авторській манері трактування художнього образу, при цьому не береться до уваги методика застосування технічних засобів і прийомів живопису в їх послідовності.

Копіюючи твір мистецтва та відмовившись спочатку від принципу прямого змалювання з натури, студенти, в першу чергу, повинні писати орієнтуючись на копіювальний матеріал з оригінального твору, щоб звикнути до кольору і до тіней в фарбах, іншими словами, щоб зв'язати копіювальне живописне навчання з подальшою роботою над натурою, що само по собі значно полегшує роботу з фарбами. Коли необхідні навички опановані, молоді художники починають писати з натури.

Таким чином орієнтуючись на вивчення спадщини старих майстрів за допомогою копіювання розширюється художній кругозір, виховується смак, збагачується культура, відбувається знайомство з різними національними художніми школами, різними матеріалами, техніками та способами їх застосування, доповнюється пізнання різноманітних художньо-технічних прийомів.

Студенти шляхом засвоєння знань і умінь у сфері копіювальної практики оволодівають більш глибокими знаннями в області:

- копіювальні;
- композиції, гармонізації художньої форми;
- технології станкового олійного живопису;
- сприйняття кольору, кольорознавства і колористики.

Отже, копіювання творів живопису дає можливість активізувати розвиток спеціальних знань, умінь і навичок студентів художніх спеціальностей, допомогти їм у повному обсязі опанувати спеціальними компетентностями отримати необхідний блок знань, без яких неможливо обійтися при виконанні робіт в техніці олійного живопису.

Тому копіювання як предмет займає особливе місце в процесі навчання, оскільки в ході його освоєння відбувається залучення молодих митців до шедеврів світового живопису, а при правильному підході до цього виду навчальної діяльності вибудовується свого роду специфічний діалог між студентом, що вивчає секрети майстерності живопису сьогодні, і великими майстрами минулого.

Список використаних джерел:

1. Коробко Г.Ю. Профессиональная подготовка художников-педагогов в условиях вариативных форм и средств изобразительной деятельности. Краснодар, 2006. 193 с.
2. Ваняев В.А. «Копирование произведений станковой масляной живописи на примере специальной подготовки художника-педагога» (современная версия) // Наука и школа, 2012.

3. Шмагало Р. Мистецька освіта в Україні середини XIX – середини XX ст.: структурування, методологія, художні позиції; ЛНАМ. Львів: Українські технології, 2005. 528 с.
4. Копирование произведений масляной живописи в системе подготовки художника-педагога. URL: <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-02/dissertaciya>

The article deals with the methods and effectiveness of teaching the subject "Copy of works of painting" as a develop-

ing means in the process of artistic and professional training of the artist-teacher; reveals the most effective ways of using the practice of copying works of easel oil painting in the preparation of a teacher of fine arts.

Key words: copying, pedagogy, painting, artist-teacher, technique, method, oil painting, master.

Отримано: 25.02.2019

УДК 739.2(477)"19/20":378.6:7

С. В. Луць, кандидат мистецтвознавства, старший викладач

УКРАЇНСЬКЕ ЮВЕЛІРСТВО В КОНТЕКСТІ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВИТИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто передумови формування засад сучасного українського ювелірного мистецтва, яке позначено відкриттям та розвитком відділів та кафедр художнього металу у мистецьких вишах України на межі ХХ – ХХІ століть, що характеризується специфікою організації та творчого потенціалу учасників освітнього процесу в означеній галузі.

Ключові слова: українське ювелірство, художній метал, мистецька освіта, процеси, розвиток.

Ювелірство України другої половини ХХ століття будучи у повній ізоляції від світового ювелірного мистецтва, попри тотальну заборону радянського режиму на роботу з коштовними матеріалами, все ж поступово розвивалося. Важливим фактором у розвитку українського ювелірного мистецтва нової доби було відкриття в 1960–70 рр. відділів, а згодом у 1990-х рр. кафедр художнього металу в навчальних художніх закладах декоративно-прикладного спрямування у Львові, Вишніці, Косові, Ужгороді, Києві, де викладачі та студенти були своєрідною рушійною силою на етапі становлення та подальшого поступу українського ювелірного мистецтва кінця ХХ – початку ХХІ століття [3, с.82; 6, с.160].

Серед останніх досліджень в галузі художнього металу, ювелірного мистецтва та мистецької освіти України авторитетно виокремлюються праці відомих українських мистецтвознавців: Р. Шмагала та Л. Пасічник [4; 5; 6; 2]. Зокрема, Л. Пасічник у монографії «Ювелірне мистецтво України ХХ – ХХІ століть» присвятила окремий розділ, в якому висвітлено діяльність мистецьких навчальних закладів, де одним з векторів розвитку художнього металу є саме ювелірне мистецтво [2].

Мета статті – проаналізувати основні аспекти формування та розвитку основних осередків мистецької освіти України в галузі ювелірного мистецтва на зламі ХХ – ХХІ століть.

Одним з потужних та ініціативних колективів викладачів та студентів відділів художнього металу серед зазначених навчальних закладів, що завжди творчо експериментували в галузі ювелірного мистецтва поза рамками запланованого навчального процесу, у 1980-х та 1990-х рр. були представники Вишніцького училища прикладного мистецтва ім. В. Шкрібляка (нині Вишніцький коледж прикладного мистецтва ім. В. Шкрібляка). Серед них викладачі: Е. Жуковський, Л. Беренфельд, В. Воронюк, О. Жуковський, І. Поп'юк, П. Прокопчик, а також велика когорта талановитих студентів-ентузіастів: С. Москаленко, С. Лемський, А. Дідковський, А. Волошенко, І. Семенчук, Р. Окіпняк, О. Флорескул, Ю. Кирилюк, Р. Захотій, Ю. Блажко, С. Луць, С. Юрков, В. Дицьо, Д. Мамчур, М. Гуцул, І. Задорожний, О. Буйвідт, О. Куконін, та інші. Саме завдяки активній творчій експериментально-дослідницькій позиції щодо композиційних та технологічних прийомів формування відбувалося становлення зазначених осіб саме як художників-ювелірів. Зазначимо, що в майбутньому це дало поштовх до інтенсивного впровадження творчих завдань з ювелірного мистецтва в навчальний процес зазначеного закладу та утворення окремої спеціалізації ювелірного мистецтва, яка працює і по нині, опираючись на навчально-методичне забезпечення, розроблене саме для цього фаху декоративно-прикладного мистецтва. Враховуючи фактор активного ентузіазму зазначених особистостей, а також тверду позицію творчо розвиватися саме в цій галузі, привело до трансформування фахових пріоритетів за межі навчального закладу. Так, когорта студентів: О. Флорескул, О. Тимохов,

Д. Мамчур, М. Гуцул та багато інших продовжили навчання в Південно-Українському педагогічному університеті ім. Ушинського (м. Одеса). За ініціативи О. Флорескула, був утворений відділ та сформована майстерня, де розширилося коло зацікавлених осіб вивчати та надалі продовжувати експериментально-творчі пошуки в царині ювелірного мистецтва. Такі персоналії як О. Буйвідт та О. Куконін продовжили навчання у Львівській національній академії мистецтв, та з часом (на початку 2000-х рр.) свої творчі здобутки презентували на міжнародних фестивалях «Гейфайстон» (Чехія), а також інших престижних спеціалізованих форумах художнього металу, де були відзначені нагородами та дипломами. Варто згадати, що І. Поп'юк продовжив викладацьку роботу в Київському державному інституті декоративно-прикладного мистецтва та дизайну ім. В. Бойчука (нині Київська державна академія декоративно-прикладного мистецтва та дизайну ім. В. Бойчука), де разом з випускником ЛНАМ А. Кулігіним, широко розгорнули роботу кафедри художнього металу, зокрема в галузі ювелірного мистецтва. Варто виокремити Р. Окіпняка, який володіючи потужним творчим і технологічно-технічним арсеналом, а також великим досвідом праці в Україні та закордоном у 2004–2009 рр. працював на посаді викладача Академії ювелірного мистецтва (м. Одеса), де відзначився як висококваліфікований фахівець, а в 2014 р. нагороджений орденом «Малый знак М. Перхіна». Велике число талановитих випускників ВКПМ ім. В. Шкрібляка неодноразово були переможцями різних спеціалізованих культурно-мистецьких заходів. Так, Д. Мамчур (м. Хмельницький) в 2013р. стала переможцем Міжнародного конкурсу «Класичного ювелірного мистецтва ХХІ століття», що проводився КюД «Лобортас», де здобула І місце в номінації «Скульптура (мілка пластика)», а В. Дицьо (м. Одеса) здобув ІІ місце в номінації «Ювелірна робота (предмет)». Також, в 2015 р. Д. Мамчур здобула гран-прі в номінації «Краща срібна прикраса» на Міжнародній виставці «Ювелір – Експо – Україна».

Знаковим фактором для поступу українського ювелірного мистецтва 90-х років є творчість випускника Естонського державного художнього інституту (м. Таллінн) Віктора Шоломія (1959–2007), який у 1989 р. стояв у витоків створення кафедри художнього металу в Львівській академії мистецтв (нині ЛНАМ). Митець згуртував навколо себе та дав поштовх для генерування концептуально-філософських ідей формотворення в ювелірстві цілій плеяді молодих художників-ювелірів, які з відвертою захопленістю студіювали ювелірне мистецтво за індивідуальною програмою навчання, розробленою В. Шоломієм, що діяла в стінах академії в 90-х роках ХХ століття. В. Шоломій виступав провідником нового підходу у формуванні ряду молодих творчих особистостей. Концепціями різноманітних інтерпретацій, які позначені переосмисленням давньослов'янської міфології, багатством орнаментальних мотивів світової етнокультури, експресивністю та емоційною насиченістю технологічних процесів, пошуком нових виражальних засобів формотворення виріз-

няється творчість когорти митців-ювелірів, що навчалися за індивідуальною програмою на кафедрі художнього металу ЛНАМ. Серед них: Сергій Микита, Дмитро Ледницький, Орест Івасюта, Роман Велігурський, Ольга Гикова, Віталій Крохмалюк, Едуард Іванющенко, Олександр Буйвідт, Андрій Кулигін та інші. Ювелірство цих майстрів вирізняється синтезом креативних дизайнерських та технологічних рішень, що в результаті утворюють індивідуальну манеру виконання ювелірного твору [2, с.97-100].

Початок першого десятиліття ХХІ ст. позначився сплеском розвитку ювелірного в Косівському інституті прикладного та декоративного мистецтва ЛНАМ, де яскраво вирізняється творчо-педагогічна праця О. Гаркуса (ст. викладач, зав. кафедри художнього металу), який згуртував студентів, що з ентузіазмом продукують сучасне українське ювелірство, композиційні схеми, яких вирізняються етномотивами, що яскраво характеризують даний регіон країни. Серед них: А. Корчмин, (м. Прилуки), Я. Савчук (с. Розтоки, Івано-Франківська обл.), А. Свирид (с. Вербоваць, Івано-Франківська обл.), В. Богаченко (м. Косів, Івано-Франківська обл.), А. Савчук та О. Савчук (м. Кам'янець-Подільський) та ін. [1, с.108-111].

Слід також виокремити представників Київського державного інституту декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. В. Бойчука (нині Академія), котрі внесли значний внесок у становлення та розвиток сучасного ювелірного мистецтва, що відзначилися активною творчою позицією та є значимими учасниками у розбудові нових прогресивних якісних змін в царині ювелірного мистецтва України поч. ХХІ століття. Серед них: І. Юрков, О. Барбалат, Л. Довгошей та багато інших.

Загалом відзначимо, що переважна більшість випускників спеціалізацій художнього металу після закінчення навчальних закладів акумулювали та спрямували свій творчий потенціал саме в галузь ювелірного мистецтва, що безперечно при-

несло велику користь для утворення загальної концепції розвитку новітнього українського ювелірного мистецтва. Треба відмітити, що кожний навчальний заклад сформував власну стилістику та концепцію формотворення ювелірних виробів, що відтворює певні характерні традиції в цій галузі відповідних географічно-етнічних регіонів країни.

Список використаних джерел:

1. Ковальська майстерня: каталог «Художня обробка металу в навчальних закладах України» // Catalogue «Metal art at the educational institutions of Ukraine». 2006. № 3 (5). 216 с.
2. Пасічник Л.В. Ювелірне мистецтво України ХХ–ХХІ століть. Київ : Наукова думка, 2017. 302 с.
3. Шафран Р. Особливості професійного ювелірного мистецтва Львова кінця ХХ ст. // Вісник ЛНАМ. Львів : ЛНАМ, 2008. Спецвипуск 5. С.80-102.
4. Шмагало Р.Т. Енциклопедія художнього металу. Львів : Априорі, 2015. Т. 1: Світовий та український художній метал. Класифікація, термінологія, стилістика, експертиза. 420 с.
5. Шмагало Р. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст.: структурування, методологія, художні позиції. Львів, 2005. 528 с., 743 іл.
6. Шмагало Р.Т. Художній метал України ХХ – поч. ХХІ ст. Енциклопедія художнього металу. Львів : Априорі, 2015. Т. 2. 276 с., 668 іл.

The article examines the preconditions for forming the foundations of modern Ukrainian jewellery, which is marked by the discovery and development of departments of artistic metal in the art universities of Ukraine at the turn of the ХХ – ХХІ centuries, characterized by the specifics of the organization and creative potential of the participants in the educational process in the industry.

Key words: Ukrainian jewellery, artistic metal, artistic education, processes, development.

Отримано: 25.02.2019

УДК 78.067.26

І. Г. Маринін, кандидат педагогічних наук, доцент

ФОЛЬКЛОРНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ТВОРЧОСТІ М. РІЗОЛЯ

У статті аналізуються фольклорні тенденції формування основних концертних творів для баяна в творчості українського композитора М. Різоля.

Ключові слова: творчість М. Різоля, баян, оригінальна баянна література, композиційно-стильові особливості.

Сучасна оригінальна баянно-акордеонна література, що створювалася протягом багатьох десятиліть вітчизняними композиторами, сьогодні є невід'ємною частиною української музичної культури. Значний внесок в її формування вніс український композитор-баяніст Микола Різоля.

Творчість Миколи Різоля, зокрема її композиторський аспект, досліджували відомі науковці-мистецтвознавці – Ю. Акімов, С. Димченко, С. Грінченко, Д. Кужелев, М. Лисенко, Л. Понікарова.

Отже, метою статті є аналіз найбільш відомих баянних творів М. Різоля, створених на фольклорній основі. Основним завданням дослідження є – простеження фольклорних тенденцій в творчості українського композитора – Миколи Різоля та констатація їх художнього значення в процесі становлення професіоналізації баянного виконавства.

Творча спадщина М. Різоля для баяна нараховує понад п'ятсот зразків пісень і танців, що у різний час надруковані в тринадцяти збірниках. Автор опрацював понад сімдесят фольклорних тем з народного мелосу різних етнічних груп населення.

Протягом тривалого часу твори М. Різоля посідають чільне місце в педагогічному і концертному репертуарі баяністів, заповнюючи одну з основних його жанрових напрямів – обробки народного мелосу. «Його обробки та перекладання, підкріплені знаннями виразальних можливостей баяна, завжди вирізняються професіоналізмом, віртуозністю, яскравістю фігури, художнім смаком. Та найголовніше, що з його чисельних обробок, перекладень і транскрипцій сформувався той великий педагогічний і концерт-

ний репертуар, без якого не обходиться сьогодні жодний концертуєчий баяніст» [4, с.26].

Відомо, що багато опрацювань М. Різоля представлених у різних збірниках, є лаконічним інструментальним викладенням народних тем у простих варіаційних формах, що є не складними для виконавців та адресувалися, як правило – аматорам.

Ведучи мову про культурологічну й мистецьку значимість друкованих видань для баяна М. Різоля, що вийшли у 1950-60-х роках, мистецтвознавець Л. Понікарова наголошує, що «збірники є унікальною антологією українського мелосу в обробці для баяна, якою півстоліття з любов'ю користувалися мільйони мас аматорів і професіоналів...<...> саме цей факт утвердив у свідомості народу, в його менталітеті ставлення до баяна як до власного українського народного інструмента, на якому органічно звучать як наспівні ліричні українські пісні, так і запальні темпераментні танці українського народу. Значення творчості М. Різоля в утвердженні в національному та соціальному менталітеті українців баяна в статусі народного українського інструменту важко переоцінити» [3, с.81-82].

Отже, нескладні у виконавському плані й доступні найширшому колу музикантів (аматорів, учнів музичних студій, шкіл і училищ, учасників художньої самодіяльності, а також професійних баяністів щодо використання їх від побутового життя до концертної естради), твори композитора М. Різоля відзеркалювали основний комплекс інструментально-фактурних засобів, характерних для баянного мистецтва середини минулого століття. Викладення фольк-

лорного тематизму відбувалося в одноголосному вигляді, подекуди подвосними нотами, акордами. Елементарне варіаційне опрацювання представлено у вигляді рухливих ладово-гармонійних обігрань з використанням елементів підголоскової та імітаційної поліфонії в кантиленних зразках.

Подібні твердження стосовно фольклорно-інструментального напрямку творчості М. Різоль спостерігаємо й у висловлюваннях інших науковців. Зокрема, мистецтвознавець Д. Кужелев, простежуючи фольклорні тенденції та засобами її втілення на баяні, зазначає, що «властива Різолью баяністу опора на побутову традицію вирізняє домінування в його спадку обробок танцювальних мелодій веселого, жартівливого характеру як віддзеркалення глибинно-етнічної моделі психології, наївно-радісного світовідчуття й народної святковості. У більшості з них переважають нескладні музичні фрази, які лежать на поверхні загальнодоступних форм побутового музикування: виклад мелодії в терцію, елементарна гармонізація, традиційні для гармоніко-баянного музикування басово-акордові формули супроводу та нескладні прийомі орнаментального варіювання тем» [2, с.13].

Серед широкого загалу баянних обробок народного мелосу в творчості М. Різоль вирізняються зразки як танцювально-жартівливого характеру («Ой, лопнув обруч», «Вийшли в поле косарі», «Ой, орав мужик край дороги»), так і кантиленного характеру – ліричних, епічних, думних («Реве та стогне Дніпр широкий», «Ой з-за гори буйний вітер віс»), «Копав, копав криниченьку».

Особливого ж значення набули фольклорні обробки М. Різоль концертного напрямку, що адресувалися професійним виконавцям. Серед них найбільшу популярність набула «Фантазія на теми українських народних пісень і танців», Варіації на тему української народної пісні «Дощик» та обробка угорського народного танцю «Чардаш».

Один з найяскравіших опусів М. Різоль – «Фантазія на теми українських народних пісень і танців», представлений у формі розгорнутої масштабної фольклорної багатотемної композиції. Твір побудований із в'язанки українських народних тем з яскравою й динамічною драматургією. Концепція фантазії охоплює цілу низку образно-емоційних спектрів – широту, урочистість («Розпрягайте, хлопці коней»), грайливість, жартівливість («Полюбила

Петруся»), задушевна лірика («Там де Ятрань круто в'ється»), рухлива пісенність («Дівка в сінях стояла»), нарешті, фесрична танцювальність, святковість (козачок, гопак, метелиця тощо).

Інший твір – Варіації на тему української народної пісні «Дощик» (1944) посідає особливе місце в українській музиці для баяна, оскільки його вважають «умовним «водорозділом» на шляху професіоналізації цього жанру у вітчизняній музиці. Він є першим професійним твором в українській літературі для баяна, який пройшов випробування часом й та на тлі попередників вирізняється певним рівнем професіоналізму» [4, с.43].

Мистецтвознавець Ю. Акімов в творчості М. Різоль виокремлює витончений художній смак автора: «У Варіації на тему української народної пісні «Дощик», гостра друга варіація, яка побудована на інтонаціях теми, ніби імітує шум теплою літнього дощу. Надалі у варіаційному розвитку використовуються специфічні баянні (зручні) звороти» [1].

Отже, творчість Миколи Різоль відіграла провідну роль у становленні професійного баянного виконавства України. Саме його діяльність у 1940-і – 50-ті роки є початком нового етапу в становленні та професіоналізації баянного виконавства в Україні, яке ґрунтується на глибокому проникненні в фольклорну основу української народної музики.

Список використаних джерел:

1. Акімов Ю. Николай Иванович Ризоль // Баян и баянисты. Москва : Сов. композитор. 1981. Вып. 5. С.85–110.
2. Кужелев Д. Музыка українських композиторів для баяна [рукопис]. Львів. 2009. 306 с.
3. Поникарова Л. Н. Баян в народно-інструментальном жанре Украины. Харьков : Торнадо. 2003. 104 с.
4. Сташевський А. Нариси з історії української музики для баяна. Луганськ : Поліграфресурс. 2006. 152 с.

This article analyses the folklore trends of forming the fundamental concert works for accordion by Ukrainian composer M. Rizol.

Key words: creativity of M. Rizol, accordion, original accordion literature, composition-style features.

Отримано: 25.02.2019

УДК 37.018.55:373.3.091

Л. В. Мартинюк, кандидат педагогічних наук, доцент

ІННОВАЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗАКЛАДІВ ПОЧАТКОВОЇ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ

У статті розглядаються інноваційні проекти розвитку сучасної початкової мистецької освіти, новітні форми організації навчально-виховного процесу в них.

Ключові слова: навчальний заклад, початкова спеціалізована мистецька освіта, методи, музична педагогіка, творчий потенціал.

У сучасній педагогіці мистецька освіта є самостійною, рельєфно окресленою моделлю, діапазон якої охоплює широкий спектр завдань: від духовного становлення особистості до забезпечення належного культурно-естетичного клімату цивілізованої держави. Зміни в системі мистецької освіти в Україні пов'язані, насамперед, утвердженням її незалежного статусу і переходом до нових суспільно-економічних відносин. Як і раніше, ефективність мистецької освіти сьогодні знаходиться в прямій залежності від якісного рівня загальної системи естетичного виховання, що координує всі причетні до цього соціально-виховні інститути: загальноосвітні, культурно-мистецькі установи, творчі спілки, відповідні громадські організації. Однак, при цьому в загальній педагогічній системі, поряд із традиційними, випробуваними часом, мають місце нові мистецько-навчальні установи, зорієнтовані, насамперед, на пошук найбільш ефективних підходів у реалізації завдань підготовки висококваліфікованих, конкурентоздатних у світовому культурному просторі мистецьких кадрів, які є предметом нашого дослідження в даній статті.

На сьогодні жорсткі умови економіки є малоприятливими для позитивного вирішення проблем освіти, тому

пошук нових форм організації навчально-виховного процесу є особливо нагальним. Саме з такою метою у нашій державі реалізуються інноваційні проекти, що мають забезпечувати підготовку високопрофесійних фахівців, які в майбутньому зможуть примножити інтелектуальний потенціал держави. Прикладом такого проекту може слугувати Київська дитяча Академія мистецтв – поліфункціональний заклад, в якому випереджаючі дослідження ідей та методів музичної педагогіки, акумуляція світового досвіду та власних національних традицій поєднуються з експериментальним пошуком конкретних шляхів формування творчого потенціалу обдарованої дитини, підготовки високоосвічених, конкурентоздатних фахівців, спроможних у недалекому майбутньому гідно презентувати українське мистецтво.

Основні методологічні засади, на яких базується педагогічна виховна система в Академії, – навчити учня творити і прагнути творчості. Для цього впроваджуються оригінальні методики та форми роботи: нетрадиційно організований ігровий простір аудиторії, елементи театралізації, побудова уроку, що включає сенсорику, фантазування, імпровізаційність, інтелектуальні комп'ютерні ігри тощо. Засвоєнню мистецьких дисциплін, їх знакових систем сприяє широке

використання сучасних інформаційних технологій (мультимедійні, комп'ютерні програми, аудіо-, відеоряд).

Навчально-педагогічна структура Академії створила умови для функціонування кількох навчальних закладів різного обсягу і спрямування. На сьогодні основним з них є Вищий мистецький коледж (ВМК), що об'єднує чотири рівні навчання (підготовча школа – початкова школа – середня школа – вища школа) і надає випусникам ступінь бакалавра мистецтв. Ефективність системи безперервного навчання (14 років), єдиний процес навчальної і художньої діяльності має забезпечити, передусім, розкриття творчих можливостей дитини, захист інтелектуальної власності особистості, розуміння таланту як важливого чинника національного багатства держави [2, с.26]. Поряд з Вищим мистецьким коледжем на сьогодні в Академії діють авторські школи, майстер-класи, спецкурси, а також передбачається відкриття 11-річної школи мистецтв та гуманітарної школи з мистецьким ухилом (на базі однієї із загальноосвітніх шкіл). Інноваційність цих закладів визначають кардинальні зміни форм і методів навчання та виховання, спрямовані, насамперед, на забезпечення заданої суми знань, формування мистецько-творчого потенціалу та морально-духовної культури особистості. Однак, вони не є альтернативними до існуючої системи мистецької освіти, оскільки базуються на закладених у цій системі положеннях і вимогах самовдосконалення й реалізують засади руху від уніфікованого до поліваріантного навчання. Водночас ці заклади, функціонуючи в межах академічно-усталених традицій, є динамічними, творчо-гнучкими структурами, спрямованими на пошук нових форм освітньої діяльності, відповідно до завдань часу, соціально-економічної та культурної ситуації в країні.

Прикладом інноваційної моделі сучасної початкової музичної освіти в Україні є київська школа мистецтв Роланд, головна відмінність якої від уже існуючих шкіл – це застосування у процесі навчання сучасних цифрових музичних інструментів та прогресивних методик із викладання музики. Школа мистецтв Роланд пропонує новий підхід до процесу навчання у різних видах мистецтв – музики, вокалу, живопису, акторської майстерності. Методика, що застосовується в даному навчальному закладі, не тільки розвиває розумові здібності і духовність дитини, допомагає їй реалізувати свій творчий потенціал, але й робить процес навчання цікавим та незабутнім. Тут враховуються усі досягнення психології та педагогіки, і не випадково вживається слово «людина», а не «дитина» [1, с.94]. Для учнів школи мистецтв Роланд не іс-

нує вікових обмежень, тут вчать як діти, так і студенти, успішно діє розроблена викладачами програма сімейного навчання. Батьки тих дітей, які навчаються у школі мистецтв, помічають у своїх дітей підвищення самооцінки та впевненості у собі, вміння зосередитися в умовах концертного виступу. Процес навчання приносить максимум користі і задоволення, так як школа використовує: новітні методики викладання; індивідуальний підхід до кожного учня; сучасні цифрові інструменти; індивідуальну програму навчання з урахуванням побажань та нахилів учня; новітні комп'ютерні технології та музичні програми. Домінуючим принципом навчального процесу в школі мистецтв є використання елементів творчості: імпровізації, підбору «на слух» мелодії та акомпанементу, складання власних композицій, вивчення та застосування комп'ютерних програм, вибору музичних напрямків: класична музика, джаз, рок, поп, сучасна танцювальна музика Tehno та Dance. Інноваційні методи роботи вищезазначених навчальних закладів використовуються прогресивними керівниками різноманітних творчих колективів, зокрема, вони знайшли своє продовження та застосування в роботі Зразкового дитячого театру пісні «Любава» та вокальної студії «Невгамовні», які працюють на базі Кам'янець-Подільської міської музичної школи ім. Фадея Ганіцького.

Отже, сьогодні найбільш ефективною і принциповою є саме така навчально-виховна система, що поєднує національну ідею, власні традиції та найвищі духовні і технічні досягнення людства. А діяльність вищезазначених мистецьких закладів є ознакою нового часу. Вона породжена бажанням, спираючись на вже набутий досвід, рухатися далі, вперед, для створення найсприятливіших умов організації мистецької освіти обдарованих дітей України.

Список використаних джерел:

1. Кононко О.Л. Яке нам потрібне виховання // Дитина у кризовому соціумі: як її розуміти і виховувати. Київ : Ред. загальнопед. газ., 2014. 128 с.
2. Масол Л.М. Інтегративні технології викладання мистецтва у ЗНЗ // Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи: зб. наукових праць. Київ, 2004. Вип. 8. С.25–29.

The article deals with innovative projects for the development of contemporary elementary art education, the newest forms of organization of the educational process in them.

Key words: educational institution, elementary specialized art education, methods, musical pedagogy, creative potential.

Отримано: 25.02.2019

УДК 748(477.43)

Н. В. Мендерецька, асистент, магістр

ДО ПИТАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ГУТНОЇ СПРАВИ НА ПОДІЛЛІ

Стаття присвячена питанням розвитку художньої обробки скла на Поділлі, його стилістичним і морфологічним особливостям, проблемам сучасного дослідження.

Ключові слова: скло, декоративно-прикладне мистецтво, форма, матеріал, особливості, тенденції.

Аналіз міського ремесла губернського центру другої половини XIX ст. зробив М. Островерхов. Характеристику ремісничого виробництва в містах і містечках краю, а також впливи умов праці ремісника на його здоров'я подав Й. Ролле. Однак, найбільш ґрунтовною роботою цього періоду, присвяченою цеховому ремеслу на Поділлі є дослідження Ю. Січинського. У ній автор дав розуміння поняття цеху, показав зародження та розвиток цехової організації, з'ясував особливості цехового устрою, роль цехів у міському господарстві, тощо. Разом з тим, позацехове виробництво міст і містечок губернії залишилося поза увагою автора.

Одною з найцінніших праць з історії і етнографії Подільського краю та Кам'яниччини є «Приходи і церкви Подольської єпархії» Юхима Йосиповича Січинського. В книзі подано всі найголовніші географічні, історичні, етнографічні відомості про усі поселення Поділля. Праця відзначається систематизацією фактичного матеріалу, новизною його викладу, серйозністю дослідження, глибиною пізнань, використанням писемних джерел, частина з яких безповоротно

втрачена. Ю.Й. Січинській по праву вважається фундатором поділлєзнавства, батьком історії Подільського краю. Так, на сьогодні ця праця є чи не єдиним топонімічним джерелом для розгляду, вивчення і доказу існування розвинутого скло-виробництва на теренах Кам'яниччини у XVIII ст. У Січинського зустрічаємо 24 поселення на території Подільської губернії у назвах яких є слово «гута».

«Новая Гута сначала была, очевидно, стеклянным заводом, устроенным в Смотричских лесах; доселе сохраняются остатки этого завода, и в деревне есть семейства с фамилией Склярусов» [5].

«Что касается приписных деревень, то Старая Гута, по всей вероятности явилась в начале XVIII в., в лесах; название этого поселения показывает, что это был первоначально стеклянный завод» [5].

Значний інтерес до вивчення міського ремесла спостерігається у 20-30-х рр. XX ст. Найвагомішою постаттю серед дослідників цехового ремесла того періоду був П.В. Клименко. Чималу увагу він звертав на специфіку розвитку промис-

ловості регіону, що базувалася на основі землевласницького господарства, а також міську промисловість, пов'язану з «міщанським суспільством і капіталом».

До унікальних цехових пам'яток належить віднайдена і опублікована П. Клименком книга кам'янецького бондарсько-стельмахівсько-колодійсько-столярського цеху від 1601 до 1803 рр. Особливо цінними для нас є записи у книзі рубежу XVIII–XIX ст. На основі останніх робимо висновок, що цехове життя подільських міст в період переходу Поділля під владу Росії не зазнало суттєвих змін [3].

Гутне скло (від нім. die Hütte – будівля, в якій знаходиться скловарна піч). Перші згадки про вітчизняні скляні майстерні – гутти зустрічаються в документах XV–XVI ст., тобто набагато пізніше існування склярства в Київській Русі. При трактуванні терміну розрізняють три аспекти. Перший пов'язаний з традиційною схильністю дослідників усе давнє українське скло називати гутним, виходячи з найпоширенішої у давнину назви склоробних майстерень. Гутними називають також лише ті старі вироби, що дістали своє завершення біля скловарної печі. Третій погляд виник за принципом аналогії: гутним склом називають також вироби сучасних майстрів-гутників.

Термін вказує насамперед на особливості технології виробництва, суть якої полягає в тому, що формування виробу відбувається без використання спеціальних форм і тому називається вільним видуванням, або вільним формуванням.

Відродження українського скловиробництва почалося у XIV–XV століттях, а надзвичайний розвиток – у наступні два століття. Саме тоді виникли перші гутти – невеликі підприємства з виготовлення скла.

Якщо глянути на сучасну карту Хмельниччини, то ми знайдемо 17 сіл з назвами, що походять від слова «гута» – Гута, Стара і Нова Гута, Стара і Нова Гутиська, Гута-Морозовецька, Гута-Глибівська та інші. Століття тому населених пунктів з такими назвами було близько 30. Все може означати одне – в нашому краї були сприятливі умови для скловиробництва, отож й для функціонування гут.

По-перше, є поклади головної сировини – кварцових пісковиків. По-друге, наявність лісових масивів дозволяло виробляти поташ – невід'ємний компонент виробництва скла. До речі, місця перепалення деревини для добування поташу називались будами. Раніше на Поділлі та Волині також було не одне село з назвою Буда, Будиська та ін. Часто гутти і буди в інтересах виробництва розташовували поряд.

Гутти, як правило, будували серед лісу, працювали у них до 10–15 робітників. Ще стільки ж займалися заготовленням та підвезенням піску та деревини. Майстри-гутники

вручну, біля скловарної печі-горна, виготовляли віконницю (скло для вікон), різноманітні посудини, а також скляні прикраси. Гутне скло не мало такої якості та прозорості, як сучасне, але й із нього виходили гарні вироби.

Головним продуктом виробництва волинських і подільських гут були посудини чотирьох основних типів: пляшки – з XVIII століття наймасовіші скляні вироби, кварта та штофи – смності чотиригранної форми з горлом, зазвичай, темно-зеленого або брунатного кольору, аптечний та інший дрібний посуд, й нарешті – посуд для пиття, з яких найпоширенішим були різноманітні склянки та кухлі. Всі ці вироби наших гутників мали попит не лише на своїх землях, а й вивозилися до Московщини, Білорусі, Польщі та Прибалтики [2].

В українських гутах майже виключно застосовувалась одна з найдавніших у скляному виробництві техніка вільного видування. Вона давала можливість максимально використовувати властивості скла, відзначалася простотою та відсутністю готових форм чи шаблонів. Кожен складув мусив бути одночасно і техніком, і художником.

Форма виробу зумовлювалася його практичним призначенням. За цим принципом створені всі кращі зразки старого гутного посуду – від найпростіших скляниць і до фігурного скла. Багатство і неповторність форм гутних виробів посилювалися широким використанням колориту скла, яке полягало в основному у забарвленні самого матеріалу і поліхромній обробці готової продукції. В деяких випадках ці способи поєднувалися.

Список використаних джерел:

1. Гагенмейстер В. Гутне скло Поділля. Кам'янець-Подільський: Наука, 1931. 34 с.
2. Історія українського мистецтва в шести томах. Т. 3. Мистецтво другої половини XVII–XVIII століття. Київ, 1968.
3. Клименко П.В. Промисловість і торгівля в Подольській губернії на початку XIX віку // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. Київ: УАН, 1927.
4. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: АН УРСР, 1963.
5. Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. 996 с.

The article deals with the development of art glass processing in Podillia, its stylistic and morphological features, problems of its current research.

Key words: glass, applied arts, form, material, features, tendencies.

Отримано: 25.02.2019

УДК 75.057:7.071.2(477.43-21

Б. М. Негода, професор

ПРОБЛЕМА ЗАПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АБЕТКИ НА КИРИЛИЧНІЙ ОСНОВІ

У статті аналізуються теоретичні засади, актуальність, соціальна та політична цінність проекту української абетки графіка Василя Яковича Чебаніка.

Ключові слова: шрифтова графіка, шрифт, кирилиця, Василь Чебанік, нова українська абетка.

Серед різноманіття видів графічного мистецтва особливої уваги на сучасному етапі його розвитку набуває шрифтова графіка. Значною мірою це зумовлено тим, що Україна, на жаль, не має свого графічного зображення мови. До нинішніх днів ми послуговуємося громадянським шрифтом, запровадженим Петром I, який називають кирилицею. Все частіше у ЗМІ звучать заклики про необхідність переходу на латиницю. Однак не меншою мірою висловлюються й заперечення такого кроку, насамперед мовознавцями, оскільки у фонетичній системі української мови є чимало звуків, які неможливо передати графічними знаками латиниці.

Спроби створити українську абетку намагалися зробити на початку XX ст. Г. Нарбут, В. Кричевський та ін. У діаспорі питаннями українського шрифту займався Я. Гніздовський. У 80-х роках минулого століття В. Хоменко розробив абетку «хоменківська», яка функціонувала в наших друкарнях до появи офсетного друку» [2, с.78].

Автором нової української абетки у наші дні є відомий в Україні митець, завідувач кафедри графічного дизайну, професор Київського державного інституту декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені М. Бойчука Василь Чебанік. Теоретичними засадами його праці є результати досліджень у галузі графіки, історії України, зокрема й історії української мови. На їх основі розроблено концепцію нової української абетки: «Шрифт – це візуальне зображення мови символами, які пластично співпадають (збігаються) з особливостями мовної мелодії і, як органічне ціле з мовою, живляться одним корінням із глибини історії... Наша мова володіє багатою традицією первісного кириличного письма, яке існує тільки в пам'ятках культових і канонічних творів православ'я. ... Як самостійна держава – Україна повинна володіти всіма символами державності й, перш за все, державною мовою з відповідною цій мові графічною абеткою. ... Українська абетка повинна

бути кириличною (кирильською) у своїй основі, сучасною за державними, національними, художніми та естетичними ознаками. Новостворена національна абетка в цей несприятливий для існування української мови час стане надійною резервацією, де мова збережеться навечно, ще й позбудеться ознак вторинності й неповноцінності. Потрібна тільки воля української держави» [4, с.6].

Дослідник творчості Василя Чебанника Олена Загаєцька у праці «Графіка української мови Василя Чебанника» пише: «В. Чебанник, за його словами, нічого не вигадує, він лише звертається в глибину віків, до первісних основ. А вже після реформи Петра I, який на початку XVIII ст. запровадив для світської літератури гражданський шрифт (так звану «гражданку»), де було спрощено систему накреслення літер кириличного півуставу, розвиток кириличного шрифту був припинений, у той час як на латинській шрифті і каліграфію протягом двох з половиною тисячоліть опрацьовують тисячі художників. ... Василь Чебанник пропонує ввести до української абетки 15 літер із кирилиці. Це літери **є, є, ж, к, з, о, н, р, у, ф, ц, ю, ч, ц, я**.

Аналізуючи стан сучасної шрифтової графіки у статті «Новий Василь Кричевський...», Оксана Антонюк пише: «Великий вплив на розвиток шрифтової культури мають В. Юрчишин, В. Чебанник. ... В. Чебанник – один із найвизначніших сучасних шрифтовиків, завідувач кафедри графічного дизайну, професор Київського державного інституту декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені М. Бойчука, один із тих, які справді пропагують і не тільки на рівні ідеї намагаються донести до широкого загалу необхідність мати відповідну державній мові абетку. Чебанника по праву називають майстром книги. Художник багато років експериментує, розробляє нові види шрифтових форм і композицій» [1, с.70].

Отже, Василь Чебанник на основі кирилиці, давньоруського бароко розробив графічний вираз української мови. Ця абетка дуже легка, вона просто читається і засвоюється. На її створення митець витратив більше десяти років життя.

На жаль, в Україні унікальна абетка Василя Чебанника допоки залишається непоміченою. Аби привернути уваги

громадськості до цієї проблеми, Муніципальна галерея мистецтв Центральної районної бібліотеки імені Павла Загребельного Деснянського району столиці організувала виставку «Графіка української мови». У центрі експозиції ручна робота – «Проект абетки української мови». Поруч – «Скоропис». Також на виставці представлені створені В. Чебанником портрети Вільяма Шекспіра, Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Людвіга ван Бетховена, Олександра Довженка, Михайла Лермонтова, поруч – зображення Рафаеля, Леонардо да Вінчі. А ще ілюстрації до драми Лесі Українки «Камінний господар» і роману Віктора Гюго «Собор Паризької Богоматері». Тут же світлини унікальних книжок, які оформив митець. Це «Конституція України», на якій разом з «Пересопницьким Євангелієм» Президенти України дають клятву, «Трембик Петра Могили», подарунковий варіант Біблії.

Отже, потрібно, аби люди зрозуміли, що запровадження української абетки на кириличній основі – справа державної ваги. Якщо не матимемо свого, то доведеться й надалі користуватися чужим. За іронією долі українці, які навчили москвитів читати і писати, зараз користуються їхнім шрифтом.

Список використаних джерел:

1. Антонюк О. Новий Василь Кричевський // Образотворче мистецтво. 2009/2010. № 4/1. С.70-71.
2. Загаєцька Олена. Графіка української мови Василя Чебанника // Образотворче мистецтво. 2005. № 4. С.78-79.
3. Пасічний А.М. Образотворче мистецтво. Словник-довідник. Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2003. 216 с.
4. Чебанник Василь. Графіка української мови /Абетка. Київ, 2004. 48 с.

The article analyses the theoretical foundations, relevance, social and political value of the project of the Ukrainian alphabet of the graph of Vasyl Yakovlevich Chebanik.

Key words: font type, font, cyrillic, Vasyl Chebanik, new Ukrainian alphabet.

Отримано: 25.02.2019

УДК 378.147:78.07

Б. Є. Панчук, аспірант

РОЗВИТОК ВИКОНАВСЬКОГО ІНТОНУВАННЯ МАЙБУТЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА В ПРОЦЕСІ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОГО НАВЧАННЯ

У статті висвітлюється результат педагогічного проектування процесу формування виконавського інтонування майбутнього вчителя музичного мистецтва в процесі інструментального навчання.

Ключові слова: виконавське інтонування, інтонаційне мислення, інтонаційний слух, майбутній вчитель музичного мистецтва, інструментальне навчання.

Формування особистості у лоні музичного мистецтва є цілеспрямованим і послідовним процесом залучення людини до високих духовних цінностей, акумульованих у смислому просторі музичного твору як художньої реальності. Осягнення феномену художньої реальності є розширенням кордонів світу Людини, вивільненням її сутнісних сил. А вже, на думку філософів, мистецтво відтворює дійсність в її можливості і здатне актуалізувати ті життєві явища, які існують лише потенційно [1, с.85]. Звідси відкриваються можливості розкриття через музику художніх потенцій буття, які, одночасно, здатні розширювати «горизонти інтерсуб'єктивності» (С. Кримський). Музика постає тут як модель репрезентації абсолютного, і, як така, виступає предметом пізнання. З іншого боку, серед функцій музики як мистецтва виділяють збереження світопорядку, його гармонії і рівноваги, «перекриття прірви між ідеальним і реальним» (Г.Г. Гадамер), що дає можливість розглядати її й як специфічну форму освоєння дійсності.

Мета: виявлення суті виконавського інтонування як професійної якості майбутнього вчителя музичного мистецтва та особливостей його формування в процесі навчання у ЗВО.

Проблема виконавської інтонації активно розглядається в наукових працях фортепіанної школи – Ф.М. Блунфельда, К.Н. Ігумнова, О.Б. Гондельвейзера, С.Е. Фейнберга, І. Браудо, О.Н. Ніколаєвої, Е. Гнесіної, Б.Л. Яворського, Г.Г. Нейгауза і багатьох інших. На думку К.Н. Ігумнова, головним засобом інтонування є інтонація. Саме на інтонацію, як ядро музичного образу, як засіб виявлення психологічного характеру музичної мови і було спрямовано його увагу. Він говорить, що «основною при вивченні музичного твору є інтонація», що від «уміння передати інтонаційний сенс твору багато в чому залежить змістовність виконання» [2, с.56].

Аналіз педагогічної практики свідчить, що педагогіки-музиканти, які переконані в тому, що дітям буде достатньо проілюстровати інструментальний чи вокальний музичний твір у непрофесійному виконанні – все одно школярі не зможуть визначити рівень майстерності музикування. На їхню думку, тільки професіонал або досвідчений слухач може повноцінно емоційно пережити складний класичний твір, визначити цінність музики та рівень її виконання. Ми підтримуємо думку науковців (Г. Падалка, О. Ростовський, Б. Теплов та ін.), які стверджують, що якісне та живе (в реальному часі) виконання музики, її чудове звучання заці-

кавить школярів і обов'язково приверне увагу дітей до класичного музичного мистецтва, буде сприяти активізації їхньої уваги до створення художніх образів [3].

Результат педагогічного проектування процесу формування виконавського інтонування майбутнього вчителя музичного мистецтва виражений в моделі.

Так, на етапі пізнання музичного матеріалу у свідомості майбутнього вчителя музичного мистецтва формуються стереотипні музично-слухові уявлення та мотиваційна основа дій, в стимуляції яких значна роль педагога. Спонукаючи до високої слухової активності, він створює проблемні ситуації, що вимагають від студента виявлення розбіжностей між спостережуваними фактами і власним досвідом, що мається у нього, і навичками мислення. Усвідомлення недостатності їх сформованості є стимулом до вирішення цього протиріччя, тобто до засвоєння досвіду пізнання.

Цей етап є орієнтовним у виявленні основи дій і операцій виконавського інтонування. Тут відбувається передбачення інтонаційного розвитку та музично-педагогічного протиріччя. Проблемні ситуації, що створюються педагогом, наповнюються конкретним змістом, пов'язаним з музичним матеріалом, що вивчається. Виявляється система орієнтирів і визначається послідовність операцій порівнянь, узагальнення і припущення, обумовлена їх функціонуванням в проблемних ситуаціях, в результаті яких у свідомості майбутнього вчителя музичного мистецтва формуються музично-слухові та інтонаційно-образні уявлення.

Оскільки кожен музичний твір є дидактичним засобом формування виконавським інтонуванням, то нам представляється доцільним на основі навчального репертуару розробити систему прогресуючих завдань, через які реалізуються проблемні ситуації трьох рівнів складності.

Суть завдань полягає в досягненні інтонаційної суті творів, яка розкривається в семантиці музичних інтонацій та в логіці розгортання форми-процесу. На основі здійсненого пізнання музичної предметності майбутній вчитель музичного мистецтва набуває можливості художньо та інтонаційно достовірно утілити задум композитора.

Функція системи прогресивних завдань – стимулювати мотивацію і потребу майбутнього вчителя музичного мистецтва до формування виконавського інтонування, а також надавати різноманітну музичну інформацію для накопичення тезауруса – «музично – інтонаційного словника». Кожне завдання формулюється у вигляді проблемної ситуації на основі творів, різноманітних по стилю, жанру, формі, мірі складності.

Таким чином, система прогресивних завдань складається з продуктивних і творчих завдань, які відповідають найближчим дидактичним цілям навчально-виховного процесу. Так, продуктивні завдання припускають пошук і визначення виразного значення інтонацій, адекватного задуму композитора. Результат рішення продуктивних завдань – це виконання музичного твору на рівні стереотипних інтонаційно-слухових і образно-семантичних уявлень, які завжди передбачувані і обмежені деякою кількістю варіантів. Продуктивні завдання створюють той необхідний рівень пізнання музичного матеріалу, який, у свою чергу, буде реалізований в подальших творчих завданнях.

В умовах інструментально-виконавської підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва творчі завдання пов'язані з втіленням художнього образу твору. Це – завдання з відкритою структурою: вони мають «варіативність»

рішень виконавських проблем і самих підходів до їх вирішення, що робить художнє виконання музичного твору індивідуально своєрідним, завжди несхожим на інтерпретації, що створюються іншими виконавцями. Творчі завдання припускають опору не лише на усвідомлений, але і на несвідомий досвід, на інтуїцію, а також вимагає наявності емоційно-ціннісного відношення до виконуваного твору і реалізації механізмів творчості – тобто слухових уявлень. Проте втілення музичного образу завжди містить в собі об'єктивну основу, обумовлену стильовими, жанровими, формо-творними закономірностями, виявленими на основі продуктивних завдань. Таким чином, формування виконавського інтонування організовується як пошуковий творчий процес. Принципово важливо, що формування виконавського інтонування відбувається одночасно і у взаємозв'язку з освітніми завданнями і пронизує увесь процес навчання.

Проблемні ситуації, що реалізуються через систему прогресивних завдань, спрямовані на ознайомлення з усіма елементами музичної предметності в їх взаємозв'язку, на осмислення особливостей музичної мови, що впливають на виразне значення інтонації і на логіку розвитку форми-процесу. Осмислення усієї нескінченної різноманітності музичних інтонацій в їх індивідуальній неповторності ми зводимо до наступних дій:

- осмислення висхідного та низхідного руху мелодії, її інтервальної будови, ладового відхилення, тембрового забарвлення, штрихової характеристики;
- осмислення метро-ритмічного малюнка (рух однаковими тривалостями, заміна довгих тривалостей короткими і навпаки, що свідчить про піднесення руху або його спад);
- осмислення гармонії, яка виражається у відчуттях консонантного і диссонантного, тяжіння, тональності і модуляції;
- осмислення різномасштабних структурних побудов.

Отже, пізнання семантики інтонацій та осмислення логіки розвитку форми обумовлене сприйняттям елементів музичного матеріалу в їх цілісності і взаємозв'язку. Механізм процесу пізнання реалізується (тобто виявляється і формується) за допомогою алгоритму дій виконавського інтонування.

Перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження полягає в розробці критеріїв та показників визначення рівня виконавської інтонації музичного твору майбутнім вчителем музичного мистецтва в процесі фахової підготовки (або інструментальної).

Список використаних джерел:

1. Кримський С. Запити філософських смислів. Київ : ПАРАПАН, 2003. 240 с.
2. Мильштейн Я.И. Константин Николаевич Игумнов. Москва : Музыка. 1975. 471 с.
3. Падалка Г.М. Учитель, музика, діти. Київ : Муз. Україна, 1982. 144 с

The article highlights the result of the pedagogical design of the process of forming the performing intonation of the future teacher of musical art in the process of instrumental learning.

Key words: performing intonation, intonational thinking, intonational hearing, future teacher of musical art, instrumental learning.

Отримано: 25.02.2019

І. В. Паур, кандидат історичних наук, старший викладач

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ ІКОНОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ У ПРОЦЕСІ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядається методика використання поштових листівок як одного з видів іконографічних джерел, у пам'яткоохоронній діяльності. З'ясовано, що поштові листівки з краєвидами Кам'янця-Подільського та його передмість дозволяють з детальною точністю відтворити зовнішній історико-архітектурний ансамбль міста, що формувався упродовж нового часу і в основному зберігся до початку ХХ ст. Таким чином, вони надають об'єктивні підстави для реконструкції та реставрації фасадів будівель, їх локалізації в планувальній структурі Кам'янця-Подільського.

Ключові слова: іконографічні джерела, поштова листівка, м. Кам'янець-Подільський, історико-архітектурний комплекс, реставрація, реконструкція.

Поштові листівки з видами Кам'янця-Подільського кінця ХІХ – початку ХХ ст., на яких зображено різні частини міста є важливим іконографічним джерелом для вивчення топографії губернського центру. У цей період був загальноприйнятий «канонічний» набір листівок, присвячених великим європейським містам: панорамні зображення, види вулиць і площ, центральних частин міста, бульварів, собори, церкви, громадські будівлі, навчальні заклади тощо. Обираючи в Кам'янці-Подільському об'єкти для фіксації, фотографи та видавці зупинялися на архітектурних пам'ятках чи місцевостях, що були добре відомі й користувалися незмінною увагою містян і гостей міста. Тож більшість сюжетів видових листівок складали громадські будівлі центральної частини Старого міста, види Кам'янецької фортеці, Замкового і Новопланівського мостів тощо.

Мета статті. З'ясувати можливості поштової листівки в пам'яткоохоронній діяльності, зокрема відтворені зовнішнього історико-архітектурного ансамблю м. Кам'янця-Подільського початку ХХ ст.

Серед масиву документальних листівок із видами міста Кам'янця-Подільського особливий інтерес мають загальні та панорамні види Старого міста, що відображали забудову кінця ХІХ – початку ХХ ст. Вони відтворювали панорамні композиції міста з усіх чотирьох сторін світу, зокрема близько 50 сюжетів відзнятих зі схилів Смотрицького каньйону, Нового бульвару, Новопланівського та Замкового мостів, Польських та Руських фільварок, пожежної каланчі та ін. Найбільш вагомий внесок у відтворення панорамних композицій міста, більшість негативів і відбитків яких зберігаються в архівах Польської академії мистецтв у Кракові (PAU) і Польської академії Наук (PAN), зробив М. Грейм. Починаючи з 1864 р. він неодноразово проводив зйомки видів Кам'янця-Подільського з п'яти сторін півострова Старого міста, утвореного каньйоном річки Смотрича. Вони склали п'ять груп фотографій: одна – з 5 знімків, інші чотири – по 3 знімки. М. Грейм подарував їх Польській академії мистецтв, членом антропологічної комісії якої він був. Центральна фотографія кожної з цих груп містила автограф: «До збірки антропологічної комісії Польської академії мистецтв в Кракові від члена М. Грейма». Перша група мала назву «Панорама Кам'янця-Подільського зі сходу в 5 образах»; друга – «Панорама Кам'янця-Подільського із заходу в 3 образах»; третя – «Панорама Кам'янця-Подільського з півдня в 3 образах»; четверта – «Панорама Кам'янця-Подільського з півночі в 2 образах»; п'ята – «Панорама Кам'янця-Подільського з північного сходу в 3 образах» [7, с.94].

Для відтворення загальних панорам Старого міста та Долини каньйону річки Смотрич видавці, як правило, використовували види з північного, східного та південно-східного боків. У першому випадку в центрі композиції документальних листівок були порохові склади, за якими проглядалася забудова Старого міста [9]. У правому боці фотографії листівки проглядалася забудова до Польської брами та викреслювався силует фортеці, з лівого – Долини до Нового мосту. На ній зафіксовано планувально-територіальну структуру Долини, а також локалізацію оборонних споруд, житлової, культової, адміністративної і господарської забудови Старого міста, що формувалася упродовж попередніх століть. Як свідчить зображення листівки, в останній третині ХІХ ст. була заселена не лише правобережна частина долини Смотрича, а й лівобережна. З її пра-

вобережною частиною зв'язував дерев'яний місток. Зафіксоване на листівці зображення вказувало, що правобережною частиною річкової долини тягнулася лише одна вулиця, праворуч і ліворуч якої розміщувалася садибна забудова. Від Польських воріт до Порохових складів у східному напрямку планування Долини і садибна забудова мали упорядкований характер. Садиби, що знаходилися праворуч від дороги примикали до скелі й були обнесені, як правило, кам'яними огорожами. Житлові та господарські споруди в основному були одноповерховими і розміщувалися біля дороги, а невеликі садиби примикали до скелі. Садиби, що знаходилися ліворуч від дороги, формували начебто декілька кварталів. Дещо рідше видавцями використовувалося загальне панорамне зображення міста зі сходу [5] та південного-сходу [4].

Окрему групу документальних листівок з фотосвітлинами М. Грейма склали види центральної частини Старого міста з півночі, півдня, заходу та північного сходу. Вони були відзняті з вежі ратуші, що упродовж ХІХ ст. виконувала також роль пожежної каланчі. Будинок ратуші займав домінуюче становище на центральному майдані, а тому з її верхнього поверху проглядалися усі квартали Старого міста, Фортеця та передмістя. Зокрема, у панорамне зображення листівки «Вид з каланчі (північно-східний бік)» потрапили не лише церква Св. Трійці й Вітряна брама, що були окрасою північно-східної частини Старого міста, але й забудова Польських фільварок та Нового міста [3, Эм 13578]. На передньому плані західного виду листівки цієї групи була зображена церква Успіння Пресвятої Богородиці (Архієрейська), на другому – забудова Карвасар та Видрівки, завершив композицію вигляд Старої фортеці [3, Эм 13574].

Один із найвеличніших православних храмів Кам'янця-Подільського до початку 1900-х рр. був збудований у стилі бароко та розвернутий пресбітеріумом до вулиці Кармелітської собор Ікони Казанської Божої Матері [8; 9], що функціонував на місці колишнього кляштору Босих Кармелітів [1, с.12-13]. Видавці документальних листівок використовували його зображення після перебудови, проведеної під керівництвом архітектора Д. Освальда упродовж 1867–1878 рр. [2, с.267]. На поштівках видно два яруси Собору, в надбудові якого над бічними навами розмістилося засноване у 1889–1890 рр. церковне давньосховище Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Приміщення для давньосховища (архіву бібліотеки й музею) надав тодішній протоієрей Казанського кафедрального собору М. Доронович. Після побудови на Новому плані наприкінці 1890-х рр. великого православного храму в ім'я Олександра Невського, що став кафедральним, Казанський собор на початку ХХ ст. зазнав чергової реконструкції: над центральною навою звели великий купол, а також зняли барокові завершення з бічних веж і замінили їх нижчими дахами, декорованими в стилі московської архітектури [6, с.30-33]. Проіснував храм до середини 30-х рр. ХХ ст. коли був розібраний внаслідок більшовицького антирелігійного терору [6, с.41]. Влітку 2004 р., за підтримки Кам'янець-Подільської міської ради, викладачі та студенти історичного факультету розпочали розчищення фундаментів колишнього храму з метою його відродження. Поштові листівки початку ХХ ст. сприяють цьому процесу, оскільки зафіксували вид собору з півдня, півночі та з боку Польських фільварків [4; 8; 9].

Отже, поштові листівки з красвидами Кам'янця-Подільського та його передмість дозволяють з детальною точністю відтворити зовнішній історико-архітектурний ансамбль міста, що формувався упродовж нового часу і в основному зберігся до початку ХХ ст. Пошуки і виявлення нових іконографічних джерел про кожну міську будівлю дозволяють з'ясувати об'єктивні підстави для реконструкції фасадів будинків, їх локалізації в планувальній структурі Кам'янця-Подільського, цілісно відтворити історико-архітектурний комплекс Старого міста.

Список використаних джерел:

1. Задорожнюк А., Копилов С. Казанський собор у Кам'янці-Подільському. Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М.І., 2007. 52 с.
2. Задорожнюк А.Б. Подільські архітектори ХІХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Оюм, 2004. Т. 4. С.264–270.
3. Колекція листівок відділу зображальних мистецтв Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург).
4. Колекція листівок Історико-культурологічного Подільського братства (м. Кам'янець-Подільський).
5. Колекція листівок Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (м. Кам'янець-Подільський).

6. Копилов С., Задорожнюк А. Український собор: минуле і сучасність (історичний нарис). Кам'янець-Подільський : Рута, 2018. 63 с.
7. Підгурний І.С., Урсу Н.О. Культурно-мистецька спадщина Поділля у художніх фотографіях Михайла Грейма (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. 232 с.
8. Приватна колекція листівок І. Паур (м. Кам'янець-Подільський).
9. Приватна колекція листівок Я. Васильковського (м. Варшава).

The article discusses the method of using postcards as one of the types of iconographic sources in the protection of monuments. It was found that postcards with views of Kamianets-Podilskyi and its suburbs allow to recreate in detail the external historical and architectural ensemble of the city, which was formed during the new time and mainly preserved until the early XX century. Thus, they provide objective grounds for reconstruction and restoration of facades of buildings, their localization in the planning structure of Kamianets-Podilskyi.

Key words: iconographic sources, postcard, Kamianets-Podilskyi, historical and architectural complex, restoration, reconstruction.

Отримано: 25.02.2019

УДК 004.94:7

І. С. Підгурний, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри

КОМП'ЮТЕРНЕ МОДЕЛЮВАННЯ В МИСТЕЦТВІ

У статті розглядається створення повної моделі компонента, частини або збірки на комп'ютері і значення цього процесу у мистецтві. Віртуальна модель є цифровим поданням фізичного об'єкта і служить основою для моделювання процесу виготовлення і структурної поведінки деталі. Віртуальна модель також може бути використана для прототипу об'єкта. У статті проведено розмежування понять цифрова копія і цифрова модель.

Ключові слова: Віртуальна реальність, цифрове мистецтво, комп'ютерна графіка, моделювання.

Віртуальне моделювання досить широке поняття та має безпосередній зв'язок з комп'ютерним моделюванням. Також пов'язане з поняттям віртуальної реальності, або віртуального середовища. Але якщо віртуальне моделювання і комп'ютерне моделювання – тотожні поняття, то віртуальна реальність це їх продукт. Поняття віртуальної реальності можна ототожити з цифровою реальністю.

Важко провести чіткі межі де закінчується комп'ютерна графіка, а де починається творчість (мистецтво) Але в будь-якій галузі вважається, що творчий рівень володіння знаннями, уміннями і навичками – це найвищий рівень.

Сьогодні цифрове мистецтво розглядають як один із жанрів образотворчого мистецтва. Оцифровану версію класичного твору мистецтва ми не відносимо до цифрового мистецтва, однак його можна вважати цифровою копією. Однією з ознак цифрового мистецтва можна вважати легкість редагування на будь-якому етапі створення. Тобто можливість легкого втручання у будь-який з компонентів структури зображення або моделі.

Ми виділяємо такі основні різновиди у цифровому мистецтві: цифрова фотографія (з цифровим ретушуванням), фотографіка (фотоколаж, фотомонтаж, тощо), векторна графіка (векторні кліпарті), цифровий живопис (малювання у растровому графічному редакторі) [4].

Звичайно, створення віртуальної реальності реалістичної, як у сучасних відео-комп'ютерних іграх потребує значних знань програмування, однак без художньої складової вона була б неможливою, тому на допомогу приходять цифрові художники. Зазвичай художник створює певну картинку, атмосферу, образ, стиль для майбутнього героя, сцени, карти майбутньої реальності, а фахівці програмісти відтворюють її у комп'ютерній цифровій моделі відповідними засобами.

Коли мова іде про віртуальне моделювання найчастіше мають на увазі створення комп'ютерної моделі. Це може бути моделювання фізичних або хімічних явищ і процесів. Останнім часом комп'ютерне моделювання практично замінило паперовий етап проектування у дизайні. Хоча попередні ескізи, начерки все таки, як правило роблять у

вигляді замальовок. Але навіть вони все частіше виконуються на комп'ютері, особливо, якщо це планшетний комп'ютер, чи графічний планшет. Усім відома компанія Adobe у своїх програмних продуктах давно вже підтримує так звані шаблонні шари (layer шар, слой), які ще можуть називатися трафаретними. Також не новим для програмних продуктів є розпізнавання рукописного введення. Та ж Adobe в останніх версіях Illustrator підтримує об'єктне малювання (інструмент Shapes – форми) з можливістю розпізнавання базових простих фігур (лінія, трикутник, квадрат, круг) з розширеними можливостями їх модифікації (об'єднання, різниці, доповнення, тощо) за допомогою простих жестів маніпулятора (мишка, графічне перо чи стилус).

Якщо мова іде про книгодрукування то вже традиційним для усіх є створення попереднього електронного макета. Чим не комп'ютерна модель? Автор передає у видавництво, так званий «рукопис» – це роки з двадцять уже текстовий файл (комп'ютерний). З ним і працює художник-верстальник – надає йому оформлення згідно усіх правил сучасної типографіки.

Мабуть варто розмежувати поняття цифрової копії і цифрової моделі. Цифровою копією можна вважати «скан» (цифрові зображення отримані за допомогою сканера) книги чи твору мистецтва. Цифровою моделлю книги ми вважатимемо відтворення змісту, структури, авторського оформлення книги, яка при цьому буде схожа на цифровий «скан». Цифровою моделлю почерку людини, наприклад, буде гарнітура шрифту, розроблена на основі її рукопису.

Копією тривимірних об'єктів архітектури буде, так званий VR Object – об'єкт віртуальної реальності у флеш форматі, який складається з переліку послідовних фотографій об'єкта з різних точок зору в інтерактивному режимі [1; 2].

Цифрова модель архітектури може бути поверхневою або проєктною. Поверхнева модель архітектури може бути розроблена за допомогою тривимірного редактора SketchUp, який дозволить відтворити усі візуальні особливості будівлі, такі як планування, форму, колір, тощо. Але ця модель не буде повною. Бо вона буде зроблена без урахування функціональних властивостей архітектури. Таку

функціональну модель можна розробити лише у спеціалізованому програмному забезпеченні на кшталт ArchiCad. Такий софт (soft від software програмне забезпечення) дозволить розробити, розрахувати різноманітні функціональні системи архітектурної структури: системи утеплення, опалення, електро-, водопостачання, міцність, навантаження матеріалів та багато іншого.

Отже, комп'ютерне моделювання для творчих спеціальностей є досить важливим питанням у системі мистецької освіти. Можливо не кожен митець повинен уміти розробити повнофункціональну комп'ютерну модель, але візуалізацію того чи іншого об'єкта відповідно до законів естетики треба вміти робити.

Список використаних джерел:

1. Підгурний І.С. Тенденції поєднання технологій сучасного 3D проектування і фотографії у дизайн-освіті дизайну // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. 15. Т.1. 194 с. С.177-178.

2. Підгурний І.С. Методика створення й використання VR об'єктів у дизайн // Збірник наук. праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 6. С.101–102.
3. Підгурний І.С. Сучасні тенденції розвитку технології фотографії // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: зб. наук. пр. / за ред. В.Я. Даниленка. Харків: ХДАДМ, 2015. С.126-130 (Мистецтвознавство: № 7).
4. Цибенко В.С. Цифрове мистецтво. Цифровий живопис. Цифровий арт. URL: https://informatika.udpu.edu.ua/?page_id=3491. Назва з екрану.

The article contains a review procedure of creating a full model of a component, a part, or an assembly on the computer. The virtual model is a digital representation of the physical object and serves as a basis for simulating the fabrication process and the structural behaviour of the part. The article deals with the distinction between the concepts of digital copy and digital model.

Key words: Virtual reality, digital art, computer graphics, modelling.

Отримано: 25.02.2019

УДК 378.147.134:784

О. М. Прядко, кандидат педагогічних наук, доцент

РОЗВИТОК РУХЛИВОСТІ СПІВАЦЬКОГО ГОЛОСУ НА ЗАНЯТТЯХ З ВОКАЛУ

У статті розглядаються проблеми вокальної підготовки майбутніх вчителів музичного мистецтва, аналізується процес розвитку елементів вокальної техніки студентів, зокрема, рухливості співацького голосу, як цінної співацької якості, здійснюється характеристика прийомів та методів спрямованих на розвиток вокально-технічних умінь та навичок майбутніх педагогів-музикантів на заняттях з постановки голосу.

Ключові слова: вокальна підготовка, рухливість голосу, вокально-технічні навички.

Співацький голос є важливим інструментом професійної діяльності вчителя музичного мистецтва у школі. Тому розвиток співацького потенціалу студентів музично-педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів, розкриття кращих якостей співацького голосу є одним із пріоритетних завдань в ході фахової підготовки майбутніх педагогів. Процес постановки співацького голосу складний та багатограний, полягає у пристосуванні голосу до професійного використання. Він включає роботу над розвитком звуковисотного діапазону, динаміки звучання, розкриття акустичних характеристик, вироблення багатьох елементів вокальної техніки, зокрема, рухливості співацького голосу.

Науково-методичні основи постановки співацького голосу закладені у працях Л. Дмитрієва, В. Багадурова, Д. Євтушенка, О. Здановича, І. Левідова, В. Морозова, О. Стахевича. Л. Василенко, А. Менабені, Л. Пашкіна, Т. Пляченко, Г. Стасько, Ю. Юцевич досліджували специфіку вокальної підготовки майбутніх педагогів-музикантів. Важливою та актуальною залишається проблема удосконалення методики постановки співацького голосу студентів, відшукування ефективних прийомів формування усіх компонентів вокальної техніки, зокрема, розвитку рухливості та гнучкості співацького голосу.

Мета статті – аналіз прийомів та методів розвитку рухливості співацького голосу студентів музично-педагогічних спеціальностей на заняттях з вокалу.

Вимоги до вокальної техніки вокалістів змінюються у різні періоди розвитку мистецтва співу залежно від культурно-естетичних завдань, які ставлять перед виконавцями композитори. Працюючи над розвитком вокальної техніки важливо враховувати ті зміни, які відбуваються в музичному мистецтві в цілому. Необхідно пам'ятати, що сьогодні вокаліст має бути готовим виконувати твори композиторів різних епох, і відповідно, долати різноманітні вокальні завдання, закладені в музиці. Арсенал його виражальних засобів, технічних прийомів має бути дуже багатим. Вокальна техніка – це комплекс фонаційних прийомів, які застосовуються співаками для забезпечення необхідного звучання голосу у співі. Її завданням є досягнення високої

якості звучання співацького голосу, забезпечення можливості втілювати за допомогою певних вокальних прийомів (у вокальній формі) художній задум автора твору [1]. Рухливість голосу є одним з елементів вокальної техніки.

Працюючи над розвитком рухливості співацького голосу роботу потрібно починати з формування вміння співати природно та легко. Форсування звуку є основною перешкодою на шляху до розвитку будь-якого елемента вокальної техніки. Розвиток рухливості голосу передбачає формування вміння співати у швидкому темпі не втрачаючи при цьому кантилени. Основними прийомами розвитку легкості голосу є виконання вокально-технічних вправ та вокалізів, які спрямовані на розвиток гнучкості, рухливості. Такий дидактичний матеріал може вимагати формування вміння виконувати форшлаги, групетто, трель, що стимулює розвиток м'язової системи голосового апарату.

Кожен тип співацького голосу характеризується специфічною здатністю до оволодіння технічними елементами. Найбільш ефективно розвиток гнучкості та рухливості голосу проходить у високих жіночих голосів. Педагогічний досвід доводить, що схильність до рухливості голосу у співі є вродженою якістю. Але досягнути гарної координованості фонаційного процесу та легкості виконання творів у швидкому темпі можна і в результаті тривалих, наполегливих занять. Легкість голосу є цінною співацькою якістю.

Вироблення рухливості співацького голосу вимагає обов'язкового розвитку навичок доброї координації вокальних рухів студента. Багаторазове виконання складного технічного дидактичного матеріалу, поступовість занять, уважність виконавця до якості звучання голосу сприяє швидкому вкоріненню необхідних технічних навичок. Важливою умовою збереження сформованих навичок є систематичність вправлянь, недопускання великих перерв у заняттях, оскільки складні вокально-рухові стереотипи діяльності, якими є вокальні навички, здатні швидко затухати та зникати у випадку, коли не відбувається постійне тренування, необхідне для їх закріплення та вдосконалення.

Тренування м'язової системи голосового апарату не є кінцевим етапом розвитку такого елемента вокальної техніки, як рухливість голосу. Важливим є окрім виконання

розспівок, спрямованих на розвиток побіжності голосу, використовувати набуті вміння у художньому репертуарі студента. Перехідним етапом на шляху від абстрактних вправлянь під час виконання вокально-технічних вправ до виконання пісень, романсів та арій є спів вокалізів, які також мають вміщувати елементи технічних складнощів.

Сформованість технічного компонента вокальної майстерності передбачає вільне володіння студентом співацьким голосом на усьому звуковисотному діапазоні, свободу і легкість виконання творів у різних темпах. Добре розвинена вокальна техніка дозволяє студенту зосереджуватися на художніх завданнях вокального виконавства не відволікаючись на технічні складнощі. Розвиток рухливості голосу у співі має відбуватися не відокремлено, а в комплексі з формуванням усіх інших вокально-технічних умінь та навичок.

Робота студента над елементами колоратурної техніки, віртуозним володінням голосу, має базуватися на засвоєнні вірних навичок голосоутворення, співацького дихання, відпрацьованості різних технік вокалізації. Розвинути здатність до виконання складних елементів вокальної техніки можна сформувавши чіткі вокальні автоматизми, які виникають як результат систематичних занять, наполегливого відпрацювання окремих складних колоратурних елементів. Чим складнішими є завдання, тим більшої уваги та часу для вправлянь вони вимагають. Для того, щоб усі складні моменти твору виконувалися легко, без надмірної концентрації уваги, фізичного напруження, потрібні міцно засвоєні моторно-рухові вокальні стереотипи, автоматизація фонаційного процесу, переведення виконання співацьких рухів на рівень підсвідомого.

Отже, рухливість співацького голосу є цінною співацькою якістю, робота над якою передбачає формування склад-

них моторно-рухових стереотипів вокальної діяльності студентів. Відпрацюванню елементів колоратурної техніки виконавця має передувати наполеглива праця над формуванням вірних навичок голосоутворення, співацького дихання, різних технік вокалізації. Найбільш схильні до розвитку гнучкості та рухливості голосу студенти з високими співацькими голосами. Але досягнути гарної координованості фонаційного процесу та легкості виконання творів у швидкому темпі можна і в результаті тривалих, наполегливих занять.

Список використаних джерел:

1. Дмитриев Л.Б. Основы вокальной методики. Москва : Музыка, 2007. 368 с.
2. Стахевич О. Основы вокальной педагогики. Суми, 2002. Ч. 1: Природно-наукові теорії сольного співу: курс лекцій: навч. посібник для студентів диригентсько-хорових факультетів музичних і педагогічних вузів. 91 с.
3. Юцевич Ю.Є. Теорія і методика розвитку співацького голосу: навч.-метод. посіб. для викладачів і студ. мистецьких навч. закладів, учителів шкіл різного типу; Ін-т змісту і методу навчання. Київ, 1998. 158 с.

The article deals with issues of vocal training of future teachers of musical art, analyses the process of development of all elements of the vocal technique of students, in particular, the mobility of the singing voice as valuable singing quality; the characteristic of methods and methods aimed at the development of vocal and technical skills and skills of future teachers-musicians at vocal classes.

Key words: vocal training, voice mobility, vocal-technical skills.

Отримано: 25.02.2019

УДК 378.011.3-051:78]:7.071.2

Т. Д. Пухальський, асистент

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ ЗАСОБАМИ ДИРИГЕНТСЬКО-ХОРОВИХ ДИСЦИПЛІН

У статті розкривається зміст структурних блоків організаційно-методичної моделі формування професійної компетентності майбутніх учителів музики засобами диригентсько-хорових дисциплін.

Ключові слова: професійна компетентність, організаційно-методична модель, учитель музики, диригентсько-хорові дисципліни.

Пріоритетним напрямом розвитку системи професійно-педагогічної освіти є забезпечення відповідності сучасним стандартам якості підготовки високоосвічених компетентних вчителів, які досконало володіють своїм фахом, готові до постійного професійного зростання та конкуренції на ринку освітніх послуг. Інноваційні підходи до організації системи шкільної освіти, своєю чергою, обумовлюють оновлені вимоги до професійної підготовки та діяльності педагога-музиканта, рівня його професійної компетентності. Тому розробка нових ефективних організаційних моделей є актуальною проблемою професійної підготовки вчителів музики.

Педагогічний потенціал диригентсько-хорової діяльності має великі можливості у підготовці педагогів-музикантів, на що вказують дослідження Л. Бірюкової, Н. Гречаник, А. Растрігіної, Т. Раструби, С. Світайло, З. Софроній та ін. Попри наявність фундаментальних досліджень та значного практичного досвіду в організації диригентсько-хорової підготовки вчителів музики, аналіз науково-методичної літератури свідчить про недостатній рівень наукової розробки ефективних моделей комплексного використання диригентсько-хорових дисциплін як засобів формування професійної компетентності вчителів музики.

Мета статті – розкрити зміст структурних блоків організаційно-методичної моделі формування професійної компетентності майбутніх учителів музики засобами диригентсько-хорових дисциплін.

Організаційно-методична модель розроблена на основі теоретичних положень дослідження, обґрунтованої структури професійної компетентності майбутніх учителів музики, визначених основних змістово-технологічних напрямів її формування засобами диригентсько-хорових дисциплін, а також вивченого практичного досвіду та навчально-методичного забезпечення підготовки педагогів-музикантів. Моделювання здійснено за логікою організації діяльності та реалізовано за орієнтувально-цільовим (мета та завдання, які засновані на принципах і підходах), змістовим (зміст підготовки у циклі диригентсько-хорових дисциплін), процесуально-технологічним (етапи, форми, методи) та результативним (критерії, рівні) блоками (див. *рис. 1*).

Орієнтувально-цільовий блок складається з таких структурних одиниць як мета і завдання. Мета реалізує основну цілепокладальну функцію моделі та задає вектор у реалізації всіх її структурних блоків, які сформовані на концептуальних засадах формування професійної компетентності майбутнього учителя музики засобами диригентсько-хорових дисциплін та конкретизується у завданнях [2].

Модель віддзеркалює зв'язок мети та результату формування професійної компетентності майбутніх учителів музики засобами диригентсько-хорових дисциплін через забезпечення педагогічних умов, які трактуються як системовірні та супроводжувальні засади забезпечення якості функціонування змістового та процесуально-технологічного блоків моделі.

Педагогічними умовами формування професійної компетентності вчителя музики засобами диригентсько-хорових дисциплін визначено:

- реалізація інтегративного, міжпредметного підходу до формування професійної компетентності майбутніх учителів музики, зокрема забезпечення системи тісних змістово-методичних взаємозв'язків у вивченні диригентсько-хорових дисциплін;

- забезпечення освітнього середовища, оптимального для творчої самореалізації майбутнього вчителя музики у процесі вивчення диригентсько-хорових дисциплін;
- сприяння особистісній орієнтованості професійного розвитку майбутнього вчителя музики через організацію ефективної самостійної роботи студентів;
- забезпечення практико-орієнтованого підходу до підготовки сучасного вчителя музики [1, с.54-67].

Змістовий блок у моделі віддзеркалює підходи до формування змістової основи професійної підготовки у циклі диригентсько-хорових дисциплін, що базуються на засадничих елементах цільового блоку та спрямовані на досягнення сформульованої у моделі мети. Диригентсько-хорові дисципліни (хорознавство, хорове диригування, хоровий клас, хорове аранжування) тісно взаємопов'язані. Їх вивчення характеризується природною внутрішньою взаємінтеграцією, взаємопроникненням навчального матеріалу, міжпредметними зв'язками з широким колом дисциплін професійно-педагогічної підготовки, що дає нам значні можливості у реалізації поставленої мети. Зміст навчання нерозривно поєднаний з процесуально-технологічним блоком моделі та його структурними одиницями.

Процесуально-технологічний блок охоплює етапи реалізації моделі, форми та методи. Відповідно до моделі формування професійної компетентності майбутніх учителів музики відбувається впродовж організаційно-моделюючого (за інформаційно-методичним, мотиваційно-стимулювальним та організаційно-коригувальним напрямками) та контрольно-практичного етапів.

В організації освітнього процесу у циклі диригентсько-хорових дисциплін передбачено використання аудиторних (лекційних, практичних (групових, індивідуальних), лабораторних занять) і позааудиторних (СР, педагогічної практики, хорової лабораторії, участі у хорових колективах, конкурсу диригентської майстерності, диригентської практики) форм навчання. Методами обрано розповідь, роз'яснення, індивідуальну і колективну бесіду, дискусію, демонстрацію, спостереження, збагачення практичного досвіду, вправи, моделювання педагогічних ситуацій у роботі з хором; навчальні ігри, творчі завдання, інтерактивні методи, аналіз та інтерпретацію музичних творів, створення ситуацій успіху.

Забезпечуючи цільову спрямованість моделі (результативний блок) застосовується інструментарій для діагностики рівнів сформованості професійної компетентності майбутнього учителя музики засобами диригентсько-хорових дисциплін за мотиваційно-рефлексивним, когнітивно-пізнавальним та діяльнісно-творчим критеріями.

Отже, можемо припустити, що формування професійної компетентності майбутніх учителів музики засобами диригентсько-хорових дисциплін буде ефективним за реалізації організаційно-методичної моделі, яка структурована за орієнтувально-цільовим, змістовим, процесуально-технологічним та результативним блоками.

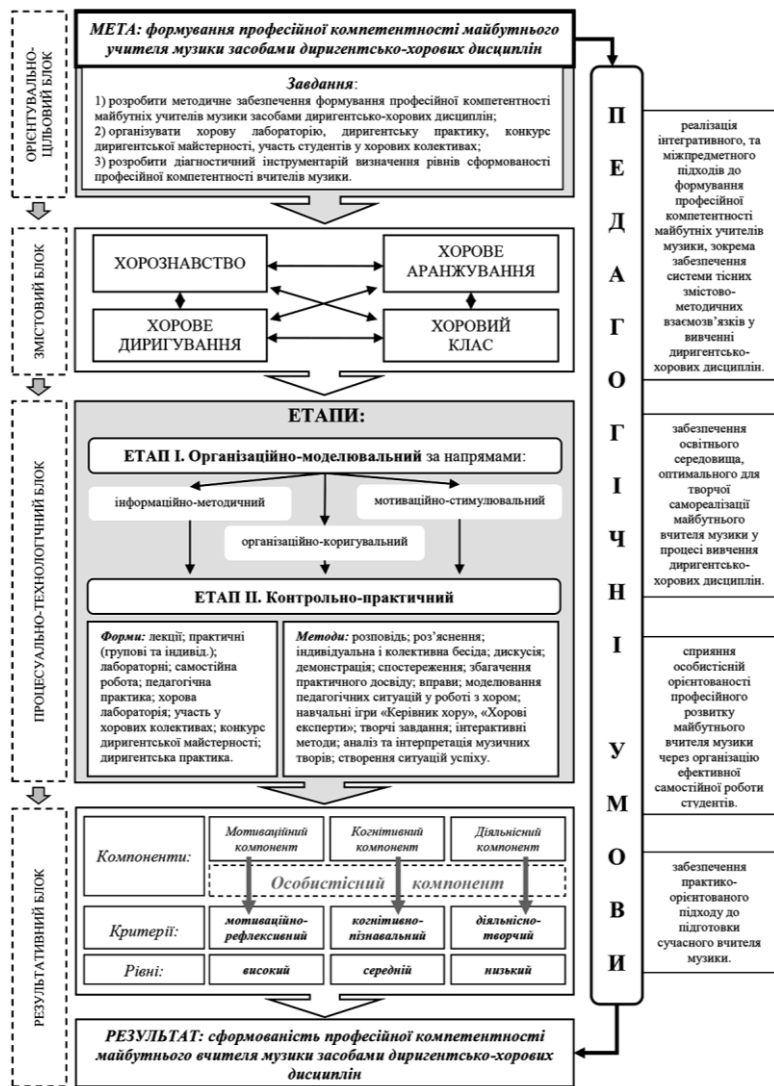

Рис. 1. Організаційно-методична модель формування професійної компетентності майбутнього учителя музики засобами диригентсько-хорових дисциплін.

Список використаних джерел:

1. Пухальський Т.Д. Педагогічні умови формування професійної компетентності вчителя музики засобами диригентсько-хорових дисциплін. *International Collection of scientific proceedings «European Cooperation»*. Варшава, 2016. Vol 11, № 18. С.54-67.
2. Пухальський Т.Д. Формування професійної компетентності майбутніх учителів музики засобами диригентсько-хорових дисциплін: хід та результати експерименту. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. Слов'янськ: ДВНЗ «ДДПУ», 2018. Вип. 8 (Ч. 2). С.118-129. URL: <http://profped.ddpu.edu.ua/article/view/153797>

The article reveals the content of structural blocks of the organizational-methodical model of formation the professional competence of future music teachers by means of conducting and choral disciplines.

Key words: professional competence, organizational-methodical model, music teacher, conductor and choral disciplines.

Отримано: 25.02.2019

РОЗВИТОК ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНОГО МИСЛЕННЯ ЯК ОСНОВИ ТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ

У статті розкриваються сутність, основні характерні риси та функції художньо – образного мислення як основи творчого процесу.

Ключові слова: художнє, образне мислення, творчий процес, свідоме, несвідоме.

Здатність людини мислити в образах створило таке унікальне явище, яке ми називаємо мистецтвом. Створення художніх образів вимагає від митця максимальної активізації художньо-образного мислення. В свою чергу, для того, щоб «читати», «осягати» художні образи мистецтва, людина повинна мати сформоване художньо-образне мислення. Саме воно має непересічне значення для повноцінного, цілісного сприйняття світу, для становлення системи цінностей особистості, формування її переконань, поглядів. Тому проблема формування художньо-образного мислення як основи творчого процесу є важливою і потребує глибокого та ґрунтовного вивчення.

Розвитку художньо-образного мислення, знаходження найбільш досконалих моделей і схем образного аналізу змісту твору присвячені дослідження Є. Назайкінського, О. Ростовського, О. Рудницької, Л. Радковської та ін. В працях науковців підкреслюється, що сутність, основні характерні риси та функції художньо-образного мислення проявляються через естетичну культуру, через особливості сприймання та оцінювання творів мистецтва, через виявлення спільності і специфічності різних видів мистецтва, а також як психологічні явища пов'язані з вищими емоціями. Художньо-образне мислення людини – це різновид асоціативно-образного ряду, пов'язаний з тим чи іншим видом мистецтва, це процес оперування думками і почуттями на основі сприймання художнього образу і особистого життєвого досвіду.

Мета дослідження – визначити основні етапи творчого процесу та поліфункціональність художньо-образного мислення, яке формується засобами літератури, музики, живопису і яке є основою цього процесу. Джерело виникнення художніх образів може бути одне і те ж, але в створенні суб'єктивного образу завжди присутні чуттєві ознаки різної модальності, пов'язані з особистим досвідом людини. Тому, чим багатший запас життєвих вражень людини, її суб'єктивний досвід сприйняття навколишнього світу, тим більш естетично цінним буде створюваний нею художній образ.

Процес створення художнього образу складається з безперервного ряду «вирішень», які митець повинен приймати, щоби матеріалізувати свій естетичний ідеал. Вибір естетично виправданих форм завжди базується на складному об'єднанні того, що митець усвідомлює і того, що ним як мотив вирішення усвідомлюється погано, або навіть не усвідомлюється зовсім. Цей не усвідомлюваний мотив вирішення завжди присутній в дійсно художній творчості. Якби творчий процес перетворювався до кінця в акт раціональний, ясно усвідомлюваний і логічно аргументований, то цим би підірвалася його основа і сутність.

Головною особливістю художнього образу є своєрідне синтезування загального і одиничного, типового та індивідуального, об'єктивного і суб'єктивного, свідомого та несвідомого. Свідоме – це вища форма відображення об'єктивної реальності, притаманна виключно людині. Несвідоме – рівень психіки особливо властивий періоду творчої діяльності людини, коли нові ідеї входять у її свідомість уже після того, як вона керується певними положеннями. Навряд чи можна ставити під сумнів, що творчість митців має свідоме начало. Та поряд із цим творчий запал особистості не завжди регламентується свідомістю, деколи він проявляється незалежно від неї, а виток цього натхнення, очевидно, криються в безодні несвідомого. Якщо творчість виражається в пристосуванні людини до мінливих обставин буття, то антипод творчості – догматизм – орієнтований на збереження стабільності і, в кінцевому рахунку, веде до деградації. Творчість націлена на оригінальність, а догматизм на роздуми і дії по незмінним, готовими рецеп-

тами. Ідея несумісності творчості з раціональним пізнанням набула широкого поширення. Платон вважав творчість божественною здатністю, спорідненою особливому виду божевілля. Кант називав творчість відмінною рисою генія і протиставляв творчу діяльність раціональній, Фрейд, Юм і Кречмер, підкреслюючи неповторність творчості, цілком відносили її до сфери несвідомого. Пізнання й творчість не можуть бути сліпим знаряддям фактів. Вони повинні бути унікальним сплавом реального та ідеального, де є місце як свідомому, так і несвідомому. Наявність несвідомого, інтуїції – одна з необхідних умов продуктивної творчої діяльності. Тому в справі формування творчих здібностей людини настільки важливим і необхідним є етап накопичення необхідних знань, прийомів оперування ними і вироблення на цій основі автоматизмів. В основі творчого процесу лежить установка особистості на концентрацію зусиль для вирішення поставленого завдання. Така установка пов'язана з емоційною напругою. («муки творчості», «натхнення»), яка дозволяє особистості проробляти безперервно та невпинно велику роботу, за рахунок перерозподілу енергетичного навантаження між свідомим і несвідомим. Велику роль у творчості відіграє натхнення. Натхнення – це особливий стан людської психіки, що передбачає підвищену творчу активність індивіда, високу інтенсивність процесу мислення. Іноді акт натхнення нагадує стан сп'яніння – тільки це, як говорили філософи в старовину, духовне сп'яніння. Умовою натхнення є усвідомлення суспільної значимості рішення задачі, захоплення ідеєю, що розробляється. Передумовою натхнення є попередня завзята праця, довгі роздуми. Результатом натхнення є виникнення або реалізація задуму та ідеї твору науки, мистецтва, техніки. Ну і, звичайно, у творчому процесі надзвичайно важливим є талант людини, який дозволяє їй через нестандартне художньо-образне мислення досягати високого рівня розвитку спеціальних здібностей, які дають людині змогу успішно, самостійно й оригінально виконувати певну творчу діяльність.

Узагальнюючи зазначені підходи до виділення основних етапів творчого процесу, можна визначити загальну психологічну структуру будь-якої творчої діяльності. Стартовим початком творчого акту є виникнення неодмінного стану, зацікавленість, прагнення до вирішення проблеми. Потреба в творчості стимулює формування творчого задуму, при цьому може виникати необхідність у пошуку додаткової інформації, накопиченні знань, думок, вражень, що потребує зосередження зусиль. Підсвідомо сформований новий інтегральний образ усвідомлюється, або водночас (інсайт), або створюється низка творчих актів. Обов'язковий при цьому логічний розрив, стрибок у мисленні може бути різної якості та інтенсивності. Етап перевірки знайденого рішення потребує високого рівня особистісної сформованості людини – добре розвиненої рефлексії, вольових якостей, що дозволяє порівнювати творчий продукт з внутрішнім зразком-еталоном, відчувати задоволення або незадоволення своєю творчістю. Творчий процес розпочинається тоді, коли неможливо знайти рішення логічними засобами, і він здобувається, зокрема, через художньо – образне мислення та інтуїцію.

Список використаних джерел:

1. Выготский Л.С. Психология искусства / под ред. М. Ярошевского. Москва : Педагогика, 1987. 344 с.
2. Костюк О.Г. Сприймання музики і художня культура слухача. Київ : Наукова думка, 1973. 121 с.
3. Медушевский В.В. О закономерностях и средствах художественного воздействия музыки. Москва : Музыка, 1976. 254 с.

4. Раппопорт С.Х. О природе художественного мышления. Эстетические очерки. Москва, 1967. 207 с.
5. Ростовський О.Я. Педагогіка музичного сприймання: навч.-метод. посібник. Київ: ІЗМН, 1997. 234 с

The article discusses the essence, main characteristic features and functions of artistic imagistic thinking as the basis of creative process.

Key words: artistic, imagistic thinking, creative process, the conscious, the unconscious.

Отримано: 25.02.2019

УДК 376-056.36.016:78

Т. В. Сосік, кандидат педагогічних наук

РОЗВИТОК МУЗИЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті розглядаються особливості розвитку музичних здібностей (музичного слуху та музичного ритму) учнів спеціальних закладів: основні методи і прийоми роботи вчителя музичного мистецтва. Проводиться аналіз коригування вторинних вад дітей-олігофренів засобами музичного мистецтва.

Ключові слова: музичні здібності, спеціальний заклад, дитина-олігофрен, музичне мистецтво.

У системі Міністерства освіти і науки України функціонують такі спеціальні заклади: школи для розумово відсталих (допоміжні); школи для глухих та дітей, які поганочують; школи для дітей з порушенням зору; школи для дітей з тяжкими порушеннями розвитку мови; школи для дітей з порушенням опорно-рухового апарату; школи для дітей із психоневрологічними захворюваннями; школи для дітей із затримкою психічного розвитку. Мета спеціальних шкіл – створення оптимальних умов для навчання та розвитку аномальних дітей, підготовка їх до життя у соціумі. Дитина, перебуваючи в спецшколі серед таких же, як вона, не фіксує увагу на своїх недоліках.

Музичне мистецтво є засобом, що сприяє кращій адаптації учнів спеціальних шкіл у суспільстві, несе коригуючий вплив на вади таких дітей. Розглянемо детальніше особливості розвитку музичних здібностей дітей спеціальних шкіл, зокрема дітей-олігофренів.

Основна маса дітей-олігофренів допоміжної школи – це розумово відсталі діти в степені дебільності, які мають невелику ступінь відсталості і незначні відхилення у фізичному розвитку. Цей стан не є незмінним. Їхні вади піддаються корекції.

При обстеженні музичних здібностей дітей-олігофренів враховують розвиток музичного слуху, почуття ритму, голосових даних, тембру голосу, діапазону голосу, музичної пам'яті, мови, дихання і моторики.

Причиною розладу слуху в дітей-олігофренів можуть бути мозкові захворювання, які негативно впливають на слухові нерви, а також інфекційні хвороби, такі як скарлатина, кір тощо. До основних музичних здібностей відносять музичний та ритмічний слух (Н. Ветлугіна) [1]. Розглянемо основні методи та прийоми розвитку музичних здібностей дітей-олігофренів.

1. Одним з основних засобів розвитку музичного слуху дітей-олігофренів є:

- ✓ спів технічно легких пісень із зрозумілим текстом (1-3 класи),
- ✓ слухання різноманітної, доступної розумінню дітей музики (1-3 класи),
- ✓ мовні ритмічні вправи, що розучуються за графічним записом (1-3 класи),
- ✓ елементарне сольфеджіо (читання нот з назвою, використовуючи посібник «німа клавіатура» (4-6 класи),
- ✓ спів інтервалів з використанням посібника «музична драбина» (4-6 класи),
- ✓ написання диктантів (4-6 класи),
- ✓ спів а капела,
- ✓ гра на музичних інструментах в оркестрі.

2. Розвитку відчуття ритму в дітей-олігофренів сприяє застосування таких прийомів:

- ✓ ритмічні вправи (ритмічні рухи під музику, ігри, танці, ігрові пісні, ритмо-слухові вправи для розвитку моторики, різні шиккування та перешикування, зміна рухів за музичним сигналом без мовної команди тощо) (1-3 класи),
- ✓ тактування (4-6 класи) 2/4, 3/4, 4/4 знайомих пісень, маршів, вальсів,

✓ ігрові пісні (один з основних видів діяльності дітей молодшого віку і засобів виховання). Такі пісні мають неважку мелодію, примітивні рухи, доступні розумінню дитини. Такі ігри розвивають у дітей увагу, пам'ять, мову, рухи. В них діти закріплюють отримані знання (заспів, приспів, музична фраза, голосне і тихе звучання, низькі й високі звуки, довжина звуку, розмір твору, ритмічний малюнок, швидкий і повільний рух). Хоровод чи коло є основним моментом організації дітей перед ігровими піснями (дозволяє робити різні рухи не роз'єднуючи рук: рух по колу вправо й вліво, рух всередину і назад, підйом рук вгору і опускання їх донизу, біг, крок на місті тощо). Заздалегідь слід навчити дітей рухатись по колу (береться довга стрічка, на кожний метр прив'язується кольорова мотузочка чи робиться гудзь, а кінці довгої стрічки зв'язуються; кожна дитина береться за позначку й вчиться рухатися). Перед проведенням пісні-гри слід добре вивчити з дітьми текст пісні і її мелодію, тільки після цього вивчаються рухи. В ігрових піснях слід уникати швидких темпів. Ігрову пісню можна проводити на початку і в кінці уроку.

3. Розвиток дихання: уміння правильно керувати вдихом і видихом є головним в співі. Дихальні вправи слід проводити обережно, тривалістю 1-2 хв, оскільки у багатьох дітей-олігофренів є хвороба бронхів і легень. Наприклад: 1-2 класи вправа «Квіти» (дітям роздаються на долонно намальовані квіти і пропонується понюхати квітку: на «раз, два» – глибокий вдих носом, на «три» – затримати повітря, на «раз, два, три» – повільно видих ротом. Вправа 2: на «раз» діти глибоко і швидко вдихають, на «два» – затримують дихання, на «три» – повільно видихають. Вправа проводиться не більше 3-4 разів за один прийом).

4. Розвиток артикуляційного апарату. У дітей-олігофренів присутні такі дефекти вимови:

- ✓ заїкання (притаманне нервово хворим дітям, є наслідком переляку, фізичної травми, інфекційної хвороби тощо. Таким дітям слід співати на спокійному, чітко розміреному глибокому диханні, в нешвидкому темпі, наспівно, на помірному звуці).
- ✓ косномовність (відсутність або заміна одних звуків чи складів у слові іншими, мова із захлинанням, з перервами чи недовимовою слова тощо. Слід застосовувати вокально-артикуляційні вправи на різні приголосні звуки, на розвиток дихання).
- ✓ картавість тощо [2].

Учитель музичного мистецтва допоміжної школи має керуватися загальними дидактичними принципами музичної педагогіки, однак шляхи реалізації повинні відрізнятися від таких самих у загальноосвітній школі, враховуючи специфіку розумово відсталої дитини.

У допоміжній школі музика є предметом, під час вивчення якого в учнів не лише розвиваються музичні здібності, але й відбувається коригування, яке сприяє усуненню багатьох дефектів розумово відсталої дитини. Для виконання цих завдань учитель повинен бути ознайомлений з основами фізіології вищої нервової діяльності людини, дуже добре знати своїх учнів (медичний і педагогічний

анамнези, музичні здібності кожного) і творчо підходити до свого предмету.

Список використаних джерел:

1. Ветлугіна Н.А. Виховання естетичного ставлення дітей до музичної діяльності. Київ : Музична Україна, 1986.
2. Соболев А.С. Музыкальное воспитание во вспомогательной школе: из опыта работы. Москва, 1968. 114 с.

УДК 7.022.2:75.052_035.83

Т. Н. Такіров, старший викладач

МАСТИХІН – ЯК НЕВІД'ЄМНА ТА БАГАТОГРАННА ТЕХНІКА ОЛІЙНОГО ЖИВОПІСУ.

Стаття присвячена історії виникнення та використання мастихіна як невід'ємної складової техніки олійного живопису.

Ключові слова: мастихін, олійний живопис, олійна фарба, полотно.

У живописних творах давнього та сучасного мистецтва поряд із задумом художника завжди привертає свою увагу і техніка виконання цього чи іншого шедевра. В одних картинах ми бачимо соковиті виноград та фрукти, сяюче скло та рельєфні підсвічники, промальовані з такою точністю, що здається, ніби вони реальні (це все через віртуозне володіння пензликом, який за допомогою багатошарового лесування, створює візуальну казку для пересічного глядача чи досвідченого колекціонера) [1, с.154-155].

А зовсім в інших роботах перед нашими очима з'являються, на перший погляд, важко помітні обриси пейзажу, які заховані в безладних грубих мазках різної кольорової гамми (тут митець попрацював жорстким плоским пензлем). І тут, раптом, вашій увазі постала цікава композиція з польових квітів – кожен пелюсток немов хоче вийти з плоского простору полотна і в цілому картина оживає за рахунок фактури фарб, нанесених нерівними, легкими рухами рук майстра, який стискає замість пензля сталеву лопатку з загостреним кінцем – мастихін. Мастихін (від італ. Mestichino) – спеціальний ніж або кельма, який використовується зазвичай в олійного живопису для змішування фарб, очищення палітри, рідше – для нанесення ґрунтовки на полотно і додаткового перетирання фарб. Як правило, мастихіни виготовляють з роги, стали або пластика. Вони можуть мати найрізноманітнішу форму і розмір [2, с.520-523].

Мастихіни або лопатки з тонкої сталі різних розмірів і форм з'явилися досить давно. Але найбільшого розквіту прийоми роботи з цим чарівним інструментом досягли в двадцятому столітті, коли олійний живопис розсунув свої горизонти і вийшов за рамки фотографічної «схожості». Виникли різні стилі і напрямки в образотворчому мистецтві. Але жива думка творчої людини зробила мастихін приголовним художнім інструментом за допомогою якого, якщо навчитися їм віртуозно володіти, можливо робити неймовірні та фантастичні речі [3, с.420-421].

Мастихін, як ніякий інший інструмент, дозволяє висловити всю силу звучання тієї чи іншої фарби, найбільш повно розкрити кольори та їх поєднання, створити красиву і складну фактуру фарби на поверхні картини, що дозволяє моделювати обсяг зображуваних образів і предметів, дає великі можливості для імпровізації під час творчої роботи. Якість мастихінів, пропонованих численними світовими виробниками, приблизно однаково. Головне, на що потрібно звертати увагу, при виборі інструменту – це лезо. Воно повинно бути гнучким, але не занадто слабким, жорстким, але не занадто грубим, дуже добре пружинити, інакше мастихіном буде працювати не комфортно і він довго не прослужить. Ручку краще підбирати "під себе", щоб тримати інструмент в руках було зручно і приємно. [4, с.160-162]

Якщо художник не зовсім впевнений в тому, що конкретно він буде писати мастихіном, або вирішив спробувати цей новий для себе інструмент, то запропонуйте йому купити спочатку дешевий мастихін, а ніяк не найдорожчий. Мастихіни розрізняють за розміром і формою. Існує досить велика кількість розмірів мастихінів, вони починаються з № 1 і закінчуються № 24. За формою мастихіни бувають ромбовидні

The article deals with the peculiarities of the development of musical abilities (musical hearing and musical rhythm) of pupils of special institutions: the basic methods and techniques of the work of the teacher of musical art. The analysis of correction of secondary defects of children-oligophrenic by means of musical art is conducted.

Key words: musical abilities, special institution, child-oligophrenic, musical art.

Отримано: 25.02.2019

дні з гострим або заокругленим лезом, трапецеподібні та краплеподібні, він буває з гострим або заокругленим лезом.

Різна форма ножа дозволяє домогтися різних ефектів. Наприклад, мастихін з коротким лезом підходить для нанесення кутових мазків, при розмашистій манері письма краще скористатися інструментом з довгим лезом. Мастихін ідеально підходить для створення текстури в техніці імпастро, або ж для нанесення плоских шарів фарби в роботі над масштабними полотнами [6, с. 560-562].

Техніка роботи мастихіном досить сильно відрізняється від техніки використання кисті, і спочатку може здатися дещо дивною. Найвірніша аналогія: приготування бутерброда з маслом. Кінчиком мастихіна береться трохи фарби з палітри. Потім використовується бічна сторона леза, щоб рознести фарбу по полотну, або трохи втиснути її в полотно. На початку роботи використовується самий кінчик леза, яким наносяться на полотно маленькі цяточки фарби. Потім мастихіном проводиться сильно вниз, для того щоб отримати тонкі лінії. Для створення текстури натискається лезом плоско вниз, в фарбу. Основний принцип роботи: свіжа фарба на вологій основі або свіжа фарба на сухій основі. Коли фарба вже почне підсихати, і на її поверхні утворюється плівка, спроба нанести поверх підсохлого шару інший шар може привести до того, що робота буде втрачена частково або повністю. Найкраще використовувати масляну фарбу, або ж акрилову досить густої консистенції – інакше не зберегти потрібну фактуру. Акрилові фарби можна зробити густішими, якщо додати в них текстурну пасту.

Серед сучасних провідних майстрів мастихінового живопису слід назвати в'єтнамську художницю Па Чу Транг, білоруського художника Леоніда Афремова і французького живописця – Данієля Кастана. Використовуючи багаті можливості письма за допомогою мастихіна, кожен з них йде своїм шляхом у мистецтві, створюючи оригінальні та вражаючі живописні твори.

Список використаних джерел:

1. Юон К. О Живописи. Ленинград : ИЗОГИЗ 1937. 282 с.
2. Мур Р. Масляная живопись. Москва : АСТ, Астрель, Кладезь, 2012. 852 с.
3. Розенберг К. Классические пейзажи. Москва : Арт-Родник, 2015. 872 с.
4. Скотт М. Живопись маслом. Энциклопедия. Москва : Арт-Родник. 192 с.
5. Morgan P.W. Structure and Moisture Permeability of Film-Forming Polymers // Industrial and Engineering Chemistry. Washington, 1953. Vol. 45, № 10. 4600 p.
6. Фрибель Петра. Рисуем пейзажи. Москва : Арт-Родник, 2014. 599 с.
7. Хэмптон Анита. Масляная живопись. Шаг за шагом. Москва : Астрель, АСТ, Харвест, Кладезь, 2012. 335 с.
8. Kozłowski R. Badania i konserwacja malowideł scennych XIV w. w Koscielce w Czchowie // Biblioteka mizcalnistwa. 1965. T. 11.

The article is devoted to the history of the emergence and use of mastichina as an integral part of the technique of oil painting.

Key words: mastichin, oil painting, oil paint, canvas.

Отримано: 25.02.2019

ІЛЮЗОРНО-КВАДРАТУРНИЙ СТІНОПИС XVIII ст. НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

У статті міститься розгляд фрескового живопису кінця XVIII ст. на землях України, який дотепер залишався поза увагою науковців та мистецтвознавців. Вивчається можливість написання ансамблю фресок тринітарським ченцем Іоанном Прехтлем (у чернецтві Йосиф від св. Терези), його учнями або представниками його кола.

Ключові слова: церква, фресковий розпис, художник, квадратурне та ілюзорно-архітектурне малярство, інтер'єр, перспектива, тринітарський чернець Іоанн Прехтль (Йосиф від св. Терези).

Ілюзорно-квадратурний стінопис храмів України довгий час незаслужено залишався у тіні. Тому *мета статті* – дослідження доступного для розгляду фрескового стінопису другої половини XVIII ст. на землях України. Вже на початку XVIII ст. у країнах Західної Європи живописне мистецтво католицьких храмів змінює свій напрям – у ньому проглядаються риси конкретного звернення до кожного вірянина, радісного апофеозу віри, бажання розсунути стіни храму, здійснити прорив у височінь, і таким чином, завдяки візуальним і декоративним засобам, наблизити небо. На землях імперії Габсбургів мало велику популярність мистецтво квадратури (ілюзорно-архітектурне малярство з використанням перспективних скорочень), особливо цінували твори італійських, зокрема болонських, митців. У створенні стінописів переважно працювали кілька майстрів – спеціалізацією одного були фігурні зображення, тоді як інший малював ілюзорну архітектуру [3, с.58].

Сакральне малярство другої половини XVIII ст. на землях Поділля і Волині пройшло під впливом австрійського художника, тринітарського монаха Іоанна Прехтля (в деяких джерелах Прахтль, Престль), в ордені Йосифа від св. Терези, який народився 13 лютого 1737 року у Відні і помер 17 червня 1799 року в Браїлові, в Україні.

4 березня 1758 року він вступив до новіціату тринітаріїв в Берестечку на Волині, де також прийняв орденські шлюбні. Основи живописної майстерності молодий чернець отримав ще у Відні. Далі працював як чернецький маляр, оздоблюючи розписами і фресками не тільки тринітарські костели і монастирі. «Не лише образи у кількості, що викликає подив, але й цілі костели сам власноруч малював у техніці «alfresco», шанувальників захоплював своїм талантом і дивував власною відвагою і дивувано, працюючи на високих, під саме склепіння лісах, і витривалістю в такій важкій праці, зокрема, в ілюзорних розписах склепінь великих костелів; цю працю нерідко відбував, знаходячись у лежачому на спині, або в іншому прикрому положенні» [4, с.152].

Можна припустити, що художник тішився славою і чималим визнанням, бо у 1787 році польський король Станіслав Август завітав до Браїлова, де митець тоді мешкав, щоби оглянути його твори. Відомо також, що Прехтль викладав малярство декільком світським учням [7, с.10], які з часом досягли добрих професійних висот.

Використання Прехтлем у власній творчості квадратурного малярства з ефектами архітектурної перспективи, динамічними хмарами, театральними завісами та ін. не викликає жодних сумнівів, оскільки існують сигнатуровані зразки його стінного живопису 1765-66 років у костелах Святої Трійці у Кракові (Ян з Мате і Фелікс з Валуа, Око Божого Провидіння), Браїлові та згадки про інші сакральні твори. Завершено будівництво Браїлівського костелу з келіями у 1767-1778 роках. Розписи інтер'єру славетний чернець виконав у 1787 році. Живопис у техніці «сессо» вкриває стіни та стелю. Розписи всього храму і каплиці з нартексом колись були досить відомими і містили історико-релігійні і повчальні образи і оздобу, з майстерним золотінням в деяких місцях, в прекрасних кольорах і зорових ілюзіях. Також оздобив усі вівтарі, для яких намалював 5 великих образів [4, с.152].

У цій самій манері ілюзорно-архітектурного малярства розписана каплиця св. Домініка у Кам'янці-Подільському, в тринітарському монастирі якого Прехтль перебував декілька років. Каплицю на честь св. Домініка – побудував у 1628 г. П. Дамецький (герб Прус) [2, с.164], який дає кошти на придбання каплиці на честь св. Домініка, про що свідчить дошка з написом. На дошці читаємо, що Павел Дамецький походив з

Цеханівського повіту, вирізнявся великими заслугами і діяльними справами на Московських землях з метою миру і цілісності Речі Посполитої та Польського королівства. Каплицю він збудував та оздобив для слави свого народу і присвятив її Єдиному у Пресвятій Трійці Богу, великому апостолові св. Павлові і св. Домінікові – своїм співпатронам. Ця ж таблиця засвідчує смерть і поховання у каплиці славетного добродія 22 листопада 1629 року. Дошка Дамецького – на даний момент зберігається в стіні кам'янецького катедрального костелу.

Стиль розписів Прехтля вирізнявся своєрідним колоритом, котрий передбачав досягнення ефекту багатства за рахунок гармонійного поєднання позолоти, кольорових ефектів фрескового розпису у вигляді килимового покриття та вишуканої фактури мармурового та малахітового каміння. Цей самий прийом простежується в автентичних мармурових портретах, що знаходилися при кожній менші, у штучно створенні фактурі при пофарбуванні основних компонентів інтер'єру, наприклад, амвону та інших елементів, котрі мали кольоровий образ, імітуючий поверхню дорогого зеленого мармуру або малахіту [1, арк.2826-284]. Свідоме поєднання зеленого із золотом мало трансцендентний підтекст: триумф життя, надію на воскресіння, духовну присвяту в тасмніщу. Відповідно до середньовічного тлумачення рай зазвичай представлявся в акорді золотаво-зелених і рожевих тонів.

Надто подібне метафорико-енігматичне навантаження мало оформлення ілюзорних розписів інших храмів, де основним акцентом був фресковий розпис з наголосом на співставлення золота і штучно створеної смарагдово-зеленої фактури малахітових колон.

Ілюзорний сюжет вкривав стіни й склепіння каплиці св. Домініка у Кам'янці-Подільському і містив зображення-розповідь про життя ченців-домініканців, про чудесне звільнення з ув'язнення одного з монахів, здійснене за посередництвом засновника ордену – св. Домініка, котрий намальований на склепінні у небі, на хмарах, в оточенні ангелів, що допомагають святому і тримають у руках символи християнської віри (хрест, квіти, ест.). Ілюзорний живопис дозволив створити в інтер'єрі костелу нові просторові ефекти та перспективи. В ансамблі панує пафос, рококова витонченість колориту, почуття світла й радості, які проявляються у піднесених життєстверджуючих образах домініканських святих, складних візерунках, що обрамляють основний сюжет, в піднесеності театралізованого дійства. Створення розписів припадає на період захоплення ілюзорністичним живописом в Україні, коли в другій половині XVIII ст. його розповсюдження сягає свого апогею.

Фрески виконано у стилі рококо з такою ж віртуозністю, як панно над входами до інших каплиць святині. Майстерністю, знанням перспективи, закономірностей світлотіні, вирізняються намальовані в ілюзорному стилі архітектурні компоненти: арки, стрілчасті прорізи входів, балюстрада, вазони з букетами квітів, отвір латерни, скрізь який проглядає ніжна блакить неба. Кожний компонент фресок та розпис в цілому має зовнішній ефект глибокої рельєфності і просторовості зображення.

Упродовж століття приїжджі та місцеві майстри, наслідуючи бачені ними твори, виконували розписи в деяких парафіяльних храмах. Допомогою в праці були також архітектурні трактати, з ілюстрацій яких черпали нові ідеї, архітектурні розв'язання. Можна виокремити дві системи декорування квадратурою: доповнення реальної архітектури приміщення фіктивними ілюзорними «поверхами» і створення обрамлення з псевдоархітектурних елементів довкола просвіту неба, на тлі якого розгортається дійство або

поділ прясел за допомогою мальованих підпружних арок [7, с.366]. Найвидатнішим творцем цієї системи був Андреа Поццо (1642-1709) – єзуїтський маляр, архітектор і сценограф. Його перспективні побудови мали величезний вплив на мистецтво європейського бароко, а трактат митця «*Perspectiva pictorum et architectorum...*» був перевиданий у XVIII ст. понад 30 разів [5, с.162]. Безперечно, представник австрійської малярської традиції Йосиф від св. Терези був добре ознайомлений з трактатами майстрів болонської школи і активно їх використовував.

Ілюзорно-квадратурний стінопис Іванківської церкви Різдва Святої Богородиці Житомирської області викликає неоднозначні думки. Складається враження, що ілюзорно-архітектурні компоненти цих розписів виконані набагато майстерніше ніж сюжетно-тематичні композиції, розміщені в намальованих рамах, рокайлях, а також в едикулах між живописно зображеними колонами. Особливо звертають на себе увагу сюжетні композиції нижнього ярусу, наприклад, сцена, де святий Миколай звільняє приречених на смерть людей, фігури пастухів та інші компоненти розпису, які вирізняються штвними фігурами і частинами тіла, відсутністю розуміння пластичної анатомії, порушенням пропорційних співвідношень. Тут явно простежується інша рука.

Храм закінчено будувати у 1793 році (надпис на плиті), Прехтль відходить до вічності в червні 1799 року. Хоппен зазначає, що за кілька років перед смертю він припинив малювати через хворобу очей від фарб [4, с.154], але далі пише, що маляр мав кілька світських учнів, які допомагали йому у розписах і стали добрими художниками [4, с.154]. Подібність стінного малярства в Іванкові до попередніх ілюзорно-архітектурних розписів Іоанна Прехтля свідчить про те, що саме квадратурна частина могла бути останнім шедевром його пензля, або вправного і освіченого живописця його школи.

З інших джерел дізнаємося, що храм було повністю закінчено у 1796 році. Це практично виключає можливість виконання робіт самим Прехтлем, але не заперечує консультування художником малярів-виконавців, оскільки територіально близькість Браїлова та Іванкова дозволяє зробити таке припущення.

Ілюзорно-квадратурний живопис на землях України потребує подальшого детального вивчення і фахової атрибуції. Наступним етапом у дослідженні ансамблю стінопису храмів буде розширений пошук автентичних джерел в архівах інших областей України й за кордоном.

Список використаних джерел:

1. Кам'янець-Подільський державний міський архів. Ф. 685. Римсько-католицька духовна консисторія. Оп. 4, справа № 21, 1823. Арк.2826-284.
2. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев : Тип. С.В. Кульженко, 1895. С.164.
3. Фесенко Д. Квадратура в стінопису XVIII ст. у Східній Галичині на тлі Західноєвропейського мистецтва бароко // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: зб. наук. пр. Київ : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2009. Вип. 9. С.58-63.
4. Hoppen J. Malarz Jan Prechtl – brat Józef od Św. Teresy // Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki i nauk w Wilnie. Wilno, 1938/39. Т. III. S.150-155.
5. Kowalczyk J. Andrea Pozzo a późny barok w Polsce // Biuletyn Historii Sztuki. Warszawa, 1975. Rok XXXVII. Nr. 2. Cz. 1: Traktat i ołtarze. S.162-168.
6. Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze. Rzeźbiarze. Graficy. Warszawa : Instytut sztuki Polskiej Akademii nauk, 2007. Т. VIII.
7. Stoga A. Quadratura w malarstwie polskim XVIII w. Malowidła na sklepieniach // Biuletyn Historii Sztuki. 1980. Rok XLII. Nr. 3-4. S. 365-376.

The article deals with studying fresco painting of the late XVIII c. on the land of Ukraine, which has been left out of scientists' and art critics' consideration till now. We study the possibility of painting the frescoes complex by a Trinity monk Ioann Prehtl (as a monk Joseph of st. Theresa), his disciples or members of his surroundings.

Key words: church, fresco painting, artist, quadrature and illusionary-architectural painting, interior, prospective, Trinity monk Ioann Prehtl (Joseph of st. Theresa).

Отримано: 25.02.2019

УДК 377.014.6

Т. Й. Франчук, кандидат педагогічних наук, доцент

ПРОБЛЕМИ МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕРЕХОДУ НА СИСТЕМУ КОМПЕТЕНТІСНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

У статті йдеться про перспективи розвитку та модернізації методичного супроводу освітнього процесу на етапі переходу на компетентісну систему професійної освіти

Ключові слова: компетентісна освіта, методичне забезпечення, методичний саморозвиток

Перехід на компетентісну систему освіти (професійну як її складову), відповідно до закону «Про освіту» (2017), передбачає основне навантаження на методичну роботу, яка відповідає за адекватне змістово-технологічне забезпечення навчального процесу, освітньої діяльності загалом.

Зокрема, у Законі України «Про освіту» (ст. 53, 54, 59) акцентується увага на необхідності впровадження моделі неперервної освіти (навчання впродовж життя), включаючи післядипломну, поетапно трансформуючи освіту на рівень самоосвіти, посилюючи академічну мобільність суб'єктів освітньої діяльності, вибір алгоритмів, видів і форм професійного зростання, створення індивідуалізованих програм, оснований на індивідуальній освітній траєкторії (ст. 53), яка трактується як «...персональний шлях реалізації освітнього потенціалу здобувача освіти, що формується з урахуванням його здібностей, можливостей і досвіду, ґрунтується на виборі здобувачем освіти видів, форм і темпу здобуття освіти, суб'єктів освітньої діяльності та запропонованих ними освітніх програм, навчання дисциплін і рівня їх складності, методів і засобів навчання» (ст.1) [1]. Це актуально для педагогічних працівників усіх рівнів.

Якщо у контексті традиційної інформаційно-репродуктивної освіти головне призначення методичної роботи

полягало в оволодінні наперед визначеними, однаковими для всіх методичними підходами до організації навчальної діяльності студентів, вивчення конкретних навчальних дисциплін, то методична робота в умовах компетентісної освіти (як і перехідного періоду) задає принципово іншу цільову спрямованість та формат реалізації. Системотвірною є позиція, відповідно до якої забезпечити ефективне формування компетентностей у студента може лише викладач, який сам є компетентним у своїй професії, відповідній навчальній дисципліні.

Аналіз нормативних документів (Закону України «Про освіту», концепції «Нова українська школа» та сучасних умов діяльності закладів освіти свідчить про необхідність оновлення системи методичної роботи всіх рівнів як по-вертикалі (в рамках НЗ, регіонального, обласного, всеукраїнського освітнього просторів) щодо концептуальної основи, мети, функцій, змісту, структурних складників, форм організації діяльності, так і по-горизонталі, узгоджуючи базові методичні позиції всіх компонентів системи, суб'єктів освітньої діяльності. Професійний саморозвиток викладача, підвищення його професій но-педагогічної компетентності реалізується за індивідуальною освітньою траєкторією, яка трактується як персональний шлях реалізації особистісного потенціалу в освіті.

Просування за індивідуальною траєкторією можливе за умов: визначення змісту з урахуванням власних потреб; постановки власних цілей у вивченні конкретної теми; вибору оптимальної форми, темпу навчання, що найповніше відповідають індивідуальним особливостям суб'єкта навчання; рефлексивного усвідомлення отриманих результатів; оцінювання та корегування своєї діяльності. Позиції актуальні для всіх освітніх рівнів (А. Хутурської). Отож, компетентний – це той, хто на основі фахових, загальнопрофесійних знань та вмінь сформував власний особистісно орієнтований підхід, методику, стиль діяльності, інтегруючи особистісне та професійне, і що головне – займаючись самоосвітньою діяльністю впродовж життя. Компетентнісна освіта складає концептуальну, змістово-технологічну основу кредитно-модульної / кредитно-трансферної системи професійної освіти. Тому методична робота в університеті, як і у її контексті методична робота кожного викладача, повинна бути спрямована на те, щоб на основі інноваційних загальнометодичних (спільних для всіх в рамках єдиного освітнього простору, визначених з орієнтацією на інтегральну модель «Випускник» відповідного ЗВО) підходів до організації освітньої діяльності студентів викладач мав можливість формувати свою особистісно орієнтовану індивідуальну, персоніфіковану, що реалізується на основі «Я-концепції, методику професійної діяльності. В іншому випадку компетентнісна освіта буде лише декларуватися та імітуватися, що незмінно призведе до конфлікту систем, і як наслідок – багатовекторних девальваційних та деформаційних процесів.

Виходячи з вищезазначеного, важливо проектувати методичну роботу викладача як поліфункціональну, інтегруючи її за двома базовими напрямками: методичне забезпечення освітнього процесу, що закономірно набуває тенденцію до постійної модернізації, та методичний саморозвиток викладача, який відповідає за нарощування власної компетентності та визначає здатність до ефективного методичного, змістово-технологічного супроводу освітньої діяльності, поетапного переходу на вищий рівень за інтегральними показниками якості. Ці дві позиції тісно корелюють між собою, оскільки означені високим рівнем взаємозалежності: лише підвищуючи власну компетентність, ми можемо підвищувати рівень компетентнісної спрямованості навча-

льного процесу (як основи освітньої системи). Цей підхід покликаний протидіяти стихійності, аспектноності, некерованості об'єктивно заданого безальтернативного переходу освітньої системи навчального закладу на інноваційну, забезпечуючи конкурентоспроможність на ринку освітніх послуг. Закономірно, що така освітня система задає стандарти для визначення конкурентоспроможності кожного викладача, послуговуючись не формальними статусними показниками, а реальними, пов'язаними, насамперед, зі здатністю якісно, ефективно організовувати навчальну діяльність студентів.

Сучасний перехідний період не повинен стати часом очікувань (що буде з реформою, як зміниться освіта після зміни влади та ін.), а часом самовизначення та інтенсивного саморозвитку. Тому, попри значну кількість наших цілком обґрунтованих претензій до процесу реформування освіти, тексту документів про освіту, варто не заціклюватися на технологічних та технічних суперечностях, а орієнтуючись на компетентнісну освіту як стратегічний напрямок розвитку не лише національної, а і європейської, світової освіти. Започаткований процес оновлення освіти є безальтернативним та незворотнім.

Отож, базове концептуальне положення щодо модернізації методичної системи полягає в тому, що вона повинна відбуватися в рамках формування цілісного освітнього простору університету і задавати загальні (спільні для всіх) стандарти, мотиваційні засади, інформаційні ресурси, діагностичні методики, які водночас були би сприятливими для формування персоніфікованих освітніх програм методичного саморозвитку кожного викладача.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>

The article deals with the prospects of developing and modernizing the methodical support of educational process at the stage of transition to the competent professional education system.

Key words: competence education, methodical support, methodical self-development

Отримано: 25.02.2019

УДК 781.2

М. О. Хмелюк, аспірант

ПОНЯТТЯ СТИЛЮ В КОНТЕКСТІ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті висвітлюється теоретичні основи дослідження сутності поняття стилю та розглядаються основні етапи його еволюції.

Ключові слова: стиль, музичний стиль, стильова система, етапи еволюції.

Феномен стилю належить до найскладніших явищ мистецтва, відносно якого в сучасній науці спостерігається певна суперечливість поглядів. Протягом багатьох століть філософи, вчені, художники намагалися відповісти на питання щодо сутності стилю, природу його походження, закономірність розвитку, принципи класифікації, структуру тощо.

Різні аспекти феномену стилю досліджено у філософських працях Аристотеля, Г. Гегеля, І. Гете, Ф. Ніцше та ін., а також у наукових дослідженнях загальноестетичного та культурологічного спрямування Н. Бердяєва, Ю. Борєва, Д. Донцова, Д. Наливайка, Д. Чижевського, Ю. Шереха та ін. Фундаментальні основи теорії музичного стилю закладені у працях Б. Асаф'єва, М. Михайлова, С. Скребкова, В. Медушевського, В. Москаленка, О. Сокола, С. Тишка, Т. Чередниченко та ін.

У межах історичної типології мистецтва під стилем розуміється здебільшого надперсональне явище, яке охоплює творчість великих груп (художніх шкіл, народів), що може зберігати стильову цілісність протягом тривалого часу (етнічний стиль, стиль епохи тощо).

У добу античності слово «стиль» (гр. *stylos*) позначало палку, загострений кіл, інструмент для писання, яким продрапували літери на воскових дощечках. Пізніше слово «стиль» набуває таких значень як почерк, манера, характер

викладення. Над категоріальним оформленням уявленень про стиль працювали софісти, Платон, Аристотель, стоїки, Теофраст, Діонісій Галікарнаський, Цицерон, Деметрій, Гермоген. У музичному мистецтві античних часів первинний смисл поняття стилю відбивається у характеристиці наспівів за місцем походження на основі їх ладових відмінностей. Чіткий розподіл ознак і їх зв'язок з конкретними особливостями дозволяє говорити про зародження диференціації категорії стилю за національними та місцевими відмінностями (напрямами або школами).

Протягом епохи Середньовіччя стильова проблематика розглядається у працях Алкуїна, Беди Вельмишановного, М. Псела, Іоанна Гарландського, Віллара де Онекура. Різна природа ознак спільності, що виступали критеріями типологізації художніх явищ, зумовила існування численних та різноманітних інтерпретацій поняття музичного стилю. Так, під впливом церковної ідеології Середньовіччя виникли «церковний» та «світський», «релігійний» та «життєвий» стилі [4, с.32-33].

Розмежування музичного мистецтва за доби Відродження сприяло класифікації стилів за жанровим критерієм. Прикладом є підхід Й. де Грохеа, який поділяв музику на «вчену, народну та церковну» [4, с.237].

У епоху бароко в трактатах про музику з'являються поняття стилю «як злободенної техніко-практичної категорії і свідомому застосуванню композиторами різних типів техніки і фактури, визначених поняттями «старий стиль», «новий стиль» тощо» [7, с.58]. У XVII ст. розрізняють такі стилі музичної творчості: церковний, театральний, камерний, канонічний, мотетний, мадригальний, мелізматичний тощо. Пізніше його зближують із поняттям «манери» та майже ототожнюють зі словом «форма». Таке трактування стилю, як певної форми вираження, існує і дотепер.

Основи розуміння стилю як естетичної категорії були закладені в епоху Просвітництва. У цей період у музиці поняття стилю стає загальнозживаним та набуває багато значень. Наприклад, Г. Телеман в автобіографії пише про італійську й французьку театральні манери, трактуючи їх як різні національні стилі. Серед визначень стилю, що за добу Просвітництва зберігають широту та різноманітність інтерпретацій, виділяється трактування Ж.-Ж. Руссо, який зазначає, що стиль є «відмінний характер композиції або виконавства», залежний «від країни, національного смаку, обдарованості авторів відповідно до змісту, місця, часу, теми» [3, с.10]. Також йдеться про інструментальний стиль, мелізматичний, імпровізаційний, танцювальний тощо.

Наприкінці XVIII ст. розпочинається розділення понять «стиль» і «манера» – зокрема, у працях І. Гете і Г. Гегеля. На думку Г. Гегеля манера – «зовнішня сторона форми», а стиль об'єктивний, хоча і відображає своєрідність людини. Стиль можна вважати об'єктивним тому, що він пов'язаний з предметами і висновками, що випливають із цих предметів. Манера ж тільки спосіб сприйняття предметів і випадкова своєрідність виконання, властиве лише окремому індивіду. Манера — випадкова, стиль – закономірний.

На початку XIX ст. виникають нові орієнтири поняття, що характеризують музично-виконавську манеру, наприклад, «блискучий стиль» виконання та інші.

У другій половині XIX на початку XX століть закладаються основи сучасного розуміння стилю (О. Вальцеля, Г. Вьольфіна, А. Гільдебранда, М. Дворжака, Е. Кассіра, Л. Келлена, Е. Кон-Вінера, А. Рігла, К. Фідлера, А. Хаузера). Подальший пошук конкретних характеристик стильових ознак пов'язується із соціально-історичними або специфічно-формальними критеріями. Становлення наукової методики стильового аналізу, яке сприяє усвідомленню системної сутності стилю і зумовлює розвиток сучасного музичного стилізнавства, стає визначальним.

У XX ст. поняття стилю трактувалось як змістовна система засобів (Л. Мазель) і як найвищий вид художньої єдності (С. Скребков). У будь-якому з трактувань стиль – це, перш за все, цілісність та єдність.

Академік Б. Асаф'єв дає визначення поняття «стилю», яке залишається актуальним і до теперішнього часу: стиль – «властивість або основні риси, за якими можна відрізнити твори одного композитора від іншого, або твори одного історичного періоду від іншого» [2, с.76-77]. Схожа думка є у Н. Перельмана: «Стиль – законодавець часу (...), а «час в музиці – елемент стилю. При повній тотожності темпу і метроному час у Бетховена не схожий на час Шуберта, час Баха – на час Моцарта...» [6, с.130].

Об'єднуючи зміст попередніх висловлювань, в останній редакції словника термінів Б. Асаф'єв дає таке визначення стилю: «Стиль – якість, манера, характерні риси, сукупність і, нарешті, система виразних якостей» [2, с.137].

У працях Б. Яворського інтерпретація стилю пов'язана з категорією музичного мислення. Розуміючи стиль як вияв особливостей художнього мислення, вчений наголошував на історико-епохальному змісті цієї категорії.

Підходи, започатковані Б. Асаф'євим та Б. Яворським, дістали подальшого розвитку в працях М. Михайлова. Спираючись на положення про специфіку окремого виду мистецтва, яка в музиці виявляється в інтонації (Б. Асаф'єв), що народжується в творчому мисленні композитора (Б. Яворський), М. Михайлов розглядає стиль у нерозривному зв'язку з комплексом суміжних проблем, створивши «основи теорії музичного стилю» [1, с.18].

Поряд з працями М. Михайлова суттєвим внеском у розробку психологічного аспекту музично-стильових проблем стали дослідження В. Медушевського, Є. Назайкінського, С. Шипа. Розглядаючи музичний стиль з точки зору його генетичної природи, Є. Назайкінський трактує поняття стилю як якість, що «дозволяє в музиці чути, відгадувати, визначити того чи тих, хто її створює чи відтворює...» [6, с.176].

Отже, проведений аналіз літератури відображає сучасні уявлення про багатовекторність історико-сміслових характеристик стильового феномену як складного наукового явища. Музичний стиль – це багаторівнева система музичних засобів та образного мислення, організована за діалектичним принципом єдності загального та особливого, музично-інтонаційний зміст якої зумовлений соціально-історичними та індивідуально-психологічними чинниками.

Список використаних джерел:

1. Арановский М. Концепция музыкального стиля в работах М.К. Михайлова // кн. М. Михайлова «Этюды о стиле в музыке». Ленинград : Музыка, 1990. С.13-38.
2. Асафьев Б.В. Путеводитель по концертам: Словарь наиболее необходимых терминов и понятий. 2-е изд. Москва : Сов. композитор, 1978. 200 с.
3. Михайлов М.К. Стиль в музыке. Ленинград : Музыка, 1981. С.117-148.
4. Музыкальная эстетика западноевропейского средневековья и Возрождения. Москва : Музыка, 1966. 574 с.
5. Назайкинский Е. Стиль как предмет теории музыки // Сб. научных трудов Моск. гос. консерватории. Москва : МГК, 1987. С. 175-185.
6. Перельман Н.Е. В классе рояля: Короткие рассуждения. Москва : Классика-XXI, 2002. 152 с.
7. Сапонов М. А. Искусство импровизации : импровизационные виды творчества в западноевропейской музыке средних веков и Возрождения. Москва : Музыка, 1982. 77 с.

The article highlights the theoretical foundations of research essence of the stylistic conceptual and examines the main stages of its evolution.

Key words: style, musical style, stylistic system, stages of evolution.

Отримано: 25.02.2019

УДК 784.4(477)(092)

*С. В. Чайка, кандидат педагогічних наук, доцент;
Т. П. Карпенко, кандидат педагогічних наук, доцент*

ВИВЧЕННЯ ТВОРІВ ЕПІЧНОГО РОДУ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИКИ

У статті розглядається епічний рід українського музичного фольклору та жанри, які його характеризують: думи, історичні пісні, балади.

Ключові слова: світогляд, епос, фольклор, вчителі музики, думи, історичні пісні.

Створення національної системи освіти в умовах розбудови незалежної української держави потребує адекватного спрямування виховання. Засвоюючи і використовуючи попередній досвід, нові покоління збагачують та удоскона-

люють його, роблять свій внесок у розвиток педагогічної науки. Кожний історичний період відображується на змісті виховання. Разом з тим він зберігає те основне, що визначає суть педагогічної системи, провідним носієм і пильним охо-

ронцем якої є український фольклор. Його педагогічне значення полягає в тому, що він одночасно виступає і як процес та результат виховних зусиль народу протягом багатьох віків, так і як незамінний виховний засіб.

Питанню вивчення епічних творів українського фольклору приділяли увагу дослідники української народної творчості А. Іваницький, С. Мишанич, І. Руснак.

Із традиційним народним побутом міцно пов'язане художнє явище, що зазначено у фольклористів під назвою «фольклор». У дослідженні С. Мишанича пропонується визначення базового поняття: фольклор – це народна творчість, в якій «художнє відображення дійсності відбувається у словесно-музичних хореографічних формах колективної народної творчості, що виражають світогляд народу і нерозривно пов'язані з його життям і побутом» [1, с.166].

У навчальному посібнику «Український фольклор» І. Руснак диференціює роди і жанри фольклору, зауважуючи: «Соціально-побутові функції, способи виконання, поєднання текстів з мелодією, інтонацією, рухами, танцями тощо зумовили родові, жанрові, тематичні, образні й поетикальні розмаїття словесного народного мистецтва. За науковою класифікацією *жанр* – тип художньої форми (казка, пісня, прислів'я)» [3, с.8]. Відповідно дослідниця усної народної творчості описує три роди мистецтва, в яких інтегровано й музичний фольклор:

- 1) епос, серед творів якого розрізняють казкову і не казкову прозу;
- 2) лірика, основними пластами якої є обрядові і власне ліричні пісні.
- 3) драма, яка об'єднує календарно-обрядові і родинно-обрядові фольклорні твори [3].

Мета статті – процес формування світогляду майбутніх учителів музики шляхом вивчення творів епічного роду українського фольклору.

Епічні, ліричні, драматичні та ліро-епічні твори поділяють на жанри – пісенні (колядки, щедрівки, думи, пісні, балади тощо) та прозові (казки, міфи та ін.), деякі з них мають багато різновидів. І кожен з цих жанрів, маючи свої специфічні закономірності і форми поетичного стилю, виконує певну соціально-побутову функцію. Жанрове багатство поетично-пісенної творчості українського народу зумовлено особливостями його історії, потребами його життя, конкретним процесом взаємодії літератури і фольклору. Українські народні думи, пісні, казки є тим пластом культури, який несе інформацію про складові національної картини світу. Тому нині поряд з подальшим збиранням та збереженням цієї культурної спадщини постає і завдання її світоглядного осмислення.

Період бурхливого розквіту національного фольклору збігається з епохою боротьби проти турецьких, татарських і польсько-шляхетських поневолювачів. Саме тоді з'явився епічний рід (думи та історичні пісні) про конкретні події і конкретних народних героїв (Байду, Хмельницького, Богуну, Кривоноса, Морозенку, Нечая та ін.). Своєрідним жанром української поезії та музики є епіко-героїчні поеми – думи, виникнення яких припадає на XV ст. Наша дума, наша пісня, за висловом великого Кобзаря, "без золота, без каменю, без хитрої мови, а голосна та правдива, як Господа слово" [5, с.56]. Свого часу І. Огієнко так характеризував старі козацькі думи: "Вони мають велику літературну вартість; перейняті сумом, повиті журбою, думи наші роблять велике враження навіть на чужинців... Не дурно ж ними

зацікавилася навіть церква і спів старих дум перенесла й до свого співу. Найкращий здобуток старовини, думи мали великий вплив на стару й нову українську літературу, годували Котляревського, Гоголя, Квітку, Шевченка, Щоголіва, і матимуть ще не малий вплив з ростом української національної свідомості" [2, с.9]. Тут доречно згадати слова К. Стеценка, який, вважаючи народні пісні та думи основою розвитку національної музичної культури, підкреслював, що "... на прекрасних зразках народної української творчості, на її думках і піснях повинні передусім виховати себе учителі української школи, збірники цієї народної творчості мають бути у них під руками, щоб на їхній вічно прекрасній красі побудувати виховання дітей" [4, с.2].

Конкретний історизм – головна якість історичної пісні у відтворенні реальної дійсності, чим вона відрізняється від думи. Історичні пісні – це ніби художній літопис усної історії народу. Відтак вивчення цих пісень, в яких розкривається певний історичний етап даної етнічної спільності в процесі становлення самосвідомості майбутніх вчителів музики має відводитися значне місце.

Отже, сучасне життя потребує вивчення творів, в яких висвітлюється героїчне минуле України, прославляються мужні захисники нашої землі від ворожих нападів, звеличуються борці за волю рідного краю. В умовах удосконалення системи освіти в музично-естетичній роботі з учнями має знайти відображення звернення до народного мистецтва, зокрема до вивчення епічних творів, які становлять кількісно вагомих і своєрідний розділ українського фольклору. Успішність музичного виховання майбутніх вчителів музики засобами героїчних творів залежить від розуміння важливості цього питання, усвідомлення вчителями значення народного мистецтва у вихованні дітей, готовності вчителя до проведення народознавчої та виховної роботи в сучасній загальноосвітній школі, розвитку зацікавленості студентів до різних форм шкільної навчально-виховної діяльності, пов'язаних з народним мистецтвом, від оволодіння вчителем передовими методиками навчально-виховної роботи в школі. Недооцінка значущості творів епічного роду негативно позначатиметься на розвиткові майбутніх вчителів музики. Включення до навчальних програм вивчення цих пісень значно поліпшило б художній розвиток студентів, а також сприяло б формуванню професійного інтересу до народної творчості, до мистецтва та історії України, формувало б світогляд майбутніх вчителів музики.

Список використаних джерел:

1. Мишанич С.В. Усна народна творчість // Культура і побут населення України. Київ, 1991. 284 с.
2. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Видавництво книгарні Е. Череповського, 1918. 272 с.
3. Руснак І.С. Український дитячий фольклор: навчальний посібник. Київ : Академія, 2010. 304 с.
4. Стеценко К.Г. Українська народна пісня в школі. Архів ЦНБ АН України. Оф. 1. Спр. № 42020.
5. Шевченко Т.Г. Твори: у 5 т. Київ : Дніпро, 1978. Т. 4. 241 с.

In the article the epic sort of Ukrainian musical folklore and genres that characterize him are examined: thoughts, historical songs, ballads.

Key words: world view, epos, folklore, music, thought masters, historical songs.

Отримано: 25.02.2019

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ХУДОЖНЬОГО СМАКУ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

У статті висвітлено педагогічні формування художнього смаку майбутнього вчителя музичного мистецтва у процесі інструментальної роботи над собою, окреслено роль особистісних художніх смаків і професійних уподобань у процесі інструментально-виконавської діяльності студента-баяніста.

Ключові слова: баянне мистецтво, художній смак, виконавська майстерність, музична тканина, самопідготовка, педагогічні умови

Стратегічним напрямом реформування освіти, згідно із Законом України «Про освіту», Державною національною програмою «Освіта» («Україна XXI століття») та Концепцією національного виховання є забезпечення творчого розвитку особистості на основі впровадження у навчально-виховний процес новітніх педагогічних технологій [1; 2; 3]. Особливого значення набувають питання вдосконалення естетичного виховання, формування та розвитку естетичних почуттів, художніх інтересів, ідеалів та смаків студентів у процесі професійної підготовки, а створення певних педагогічних умов сприяє цьому. Ряд концепцій, шляхи і форми розвитку художнього смаку студентів відображені в дослідженнях Л.Н. Когана, О.В. Ларміна, В.К. Скатерщикова, В.О. Разумного, Р.П. Шульги, О.Б. Салтикова, І.П. Глинської, Б.Т. Лихачова та інших.

Ми вважаємо, що подальше доцільним буде визначитись у тлумаченні категорії «педагогічні умови», розкриттю її сутності сприяє дефініція поняття «умови». У Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття «умови» має декілька значень: 1) взаємні домовленості про що-небудь, угоди, що виробляються в певному соціальному або професійному колі; 2) необхідні обставини, за яких здійснюється створення, утворення чого-небудь або сприяють чомусь; 3) правила, що існують або встановлюються в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь; 4) сукупність даних, положень, вимог, що лежать в основі чого-небудь [4].

Умови складають те середовище, обстановку, в якій те або інше явище або процес виникають, існують і розвиваються, при цьому впливаючи на явища і процеси, умови самі піддаються їх дії [5, с.414]. У педагогічному дослідженні Л. Журавської під «умовами» розуміють: по-перше, уявлений результат дій учасників; по-друге – існуючі чинники, що впливають на процес досягнення цілей [6, с.7]. Виходячи з цих визначень, можна дійти до висновку, що педагогічні умови як предмет педагогічного дослідження – це спеціально організовані в педагогічному процесі заходи, вимоги, які полягають у виокремленні пріоритетів серед компонентів педагогічної системи, важливих для об'єкта та предмета дослідження.

На основі теоретичного аналізу та ґрунтуючись на загальних методологічних положеннях сучасної педагогічної науки для ефективного формування художнього смаку у студентів мистецьких спеціальностей у процесі професійної підготовки, ми визначили потребу окреслити певні педагогічні умови: інтеграція дисциплін художньо-естетичного циклу; синтез просторових видів мистецтва та різновидів художньо-творчої діяльності; організація систематичного ознайомлення студентів з художньо-естетичними цінностями.

Цілком очевидно, що ці три умови досить тісно взаємозалежні як сутнісно, так і процесуально, тому в реальному навчально-виховному процесі повинні реалізуватися одночасно, тобто у комплексі. Вони дозволять ефективніше реалізувати на практиці процес формування художнього смаку майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Розглядаючи детальніше, першу умову – інтеграція дисциплін художньо-естетичного циклу можна сказати, що здійснення інтеграції дозволяє: забезпечити самовизначення й самореалізацію фахівця в різних сферах професійної й суміжних з нею діяльностей; створити умови для формування цілісної картини світу й сфери праці; розвинути системне, творче мислення майбутнього професіонала, що дозволяє бачити явища у всіх взаємозв'язках; забезпечити цілісний розвиток особистості (соціальний, інтелектуаль-

ний, творчий й духовний); установити більш тісні зв'язки навчання з практичною діяльністю [7, с.51-52].

Наступною умовою ми визначаємо що, синтез просторових видів мистецтва як союз рівноправних видів мистецтва скеровані до однієї мети і у результаті дають нову художню якість, яка сприяє формуванню розвиненого художнього смаку. Поняття «синтезу мистецтв» включає створення якісно нового художнього явища, а не зводиться до суми складових компонентів. Складові частини синтезу мистецтв створюють нову ідейно-світотглядну, образну й композиційну єдність; спільність участі різних видів мистецтв у організації простору й часу; погодженість масштабу, пропорцій і ритму. Все це породжує у творі мистецтва якості, здатні активізувати його сприйняття, створюють багатоплановість, а також багатогранність розвитку ідейного задуму митця, викликають у слухача багатобічний емоційно-насичений вплив, звертаючись до всієї повноти його почуттів – у цьому соціально-виховні можливості синтезу мистецтв.

Третью педагогічною умовою є організація систематичного контакту студентів з художньо-естетичними цінностями. Безсумнівно, що художній смак розвивається на основі систематичного сприйняття творів музичного мистецтва. Студент мистецьких спеціальностей повинен мати глибокі відомості з історії різних видів мистецтва, знати основоположників і творців мистецтва, а також епохи створення найкращих його зразків.

Слід зазначити що, художній смак – це смак вищого порядку, який належать до духовної сфери особистості, тому формування його буде ефективним лише під впливом продуктів духовного виробництва, насамперед творів музичного мистецтва, які розкривають перед студентами багатство навколишнього середовища, викликають почуття гармонії, краси, а також формують власне ставлення, до почутого, а через нього до дійсності.

Узагальнюючи вищесказане, відзначимо, що забезпечення цілісності й збалансованості всіх ланок формування художнього смаку у студентів мистецьких спеціальностей – завдання високого ступеня складності, рішення якого вимагає безперервного підвищення кваліфікації майбутнього викладача, його професійної методичної майстерності, зацікавленості у новітніх педагогічних технологіях, самовдосконалення індивідуальних здібностей, що допомагає здійснювати повноцінну професійну підготовку студентів. Перспективами подальших розвідок цієї статті є використання вищезазначених педагогічних умов у навчально-виховному процесі студентів мистецьких спеціальностей.

Список використаних джерел:

1. Стратегія розвитку освіти України: початок XXI століття. Київ: Знання, 2006. 253 с.
2. Національна доктрина розвитку освіти // Нормативно-правове забезпечення освіти. У 4-х ч. Харків: Основа, 2004. Ч.1. 144 с.
3. Концепція розвитку професійної освіти України // Освіта. 2004. № 31. 17-15 липня. С. 6-7.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
5. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. Москва: Сов. энцикл., 1983. 840 с.
6. Журавська Л.М. Педагогічні умови управління самостійною роботою студентів вищих закладів освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Київ, 1999. 20 с.

7. Никитина Н.Н., Железнякова О.М., Петухова М.А. Основы профессионально педагогической деятельности: учеб. пособие для студ. учреждений сред. проф. образования. Москва : Мастерство, 2002. 188 с.

In this article the pedagogical forms of the artistic taste of the future teacher of musical art in the process of instrumental work on himself are highlighted, the role of personal artistic

tastes and professional tastes in the process of instrumental and performing activity of student-bayanist is outlined.

Key words: arranger's art, artistic taste, performing skill, musical fabric, self-training, pedagogical conditions

Отримано: 25.02.2019

УДК 378.147.091.31-051:73/76

Н. А. Шульц, кандидат мистецтвознавства, старший викладач

ФОРМУВАННЯ ХУДОЖНЬО-ТВОРЧОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

У статті висвітлюється значення художньо-творчої толерантності майбутнього вчителя образотворчого мистецтва як характеристики особистості сучасного фахівця. Простежується зв'язок між потребою у розвитку художньої освіченості особистості студента та формуванням у нього художньо-творчої толерантності.

Ключові слова: «толерантність», художньо-творча толерантність, професійна освіта, метод, педагог, образотворче мистецтво.

Студент, який переступає поріг вищого навчального закладу, має відчутти особливе ставлення до себе. Це – увага до студента, як до особистості, повага її винятковості. Вища освіта в XXI ст., як освіта загалом, має бути особистісно зорієнтованою, базуватися на загальнолюдських цінностях, органічно поєднаних з цінностями національної культурно-історичної традиції. В її центрі має стояти людина, вихована в демократичних традиціях і підготовлена до співробітництва з іншими людьми та народами. Навчально-виховний процес покликаний формувати в студентів високу культуру, творчий і демократичний світогляд, високі моральні якості, виховувати їх громадянами-патріотами, інтелігентами, творчими й цілеспрямованими спеціалістами.

Метою статті є висвітлення ролі художньо-творчої толерантності у процесі підготовки майбутнього вчителя образотворчого мистецтва.

Толерантність являє собою налаштованість індивіда на певний тип поведінки і полягає в його емоційно-вольовій готовності до рівноправного діалогу з іншою людиною і критичного сприйняття явищ навколишньої дійсності, до цілісного сприйняття «Іншого» з усвідомленням і прийняттям його відмінних характеристик як прояв його індивідуальності й неповторності, готовності до компромісу і готовності частково поступитися власними інтересами для подолання та запобігання конфлікту в ситуаціях зіткнення двох індивідів, що відрізняються один від одного за своїм статусом (статтю, віком, професією). Питання толерантності серед молоді ставали предметом наукового пошуку багатьох вчених, а зокрема розвиток толерантності у контексті педагогічної взаємодії досліджували І. Вороб'єва, О. Тодорцева.

Процес формування толерантності повинен представляти собою єдність навчання і виховання, а педагогічна толерантності повинна включати методи й прийоми навчання і виховання. При цьому треба мати на увазі, що навчання і виховання в реальному педагогічному процесі взаємопов'язані один з одним і представляють аспекти педагогічної діяльності студента і викладача. Комплексний підхід забезпечує єдність організації процесу формування толерантності і його результатів, що виявляється в міждисциплінарних зв'язках. Формування знань про толерантність сприяє підвищенню рівня інформованості студентів про існування змістових аспектів феномена толерантності, особливостей вивчення даного явища в рамках різних сфер знань, розвитку і становлення проблеми толерантності; розвитку в студентів ціннісних орієнтацій, включаючи в себе інтереси, мотиви, оцінки і норми поведінки, напрямки на засвоєння і застосування в практичній діяльності і спілкуванні етичних принципів толерантності (принципи рівності, співробітництва, вільного вибору і ціннісного самовизначення); формування умінь і навичок толерантної взаємодії, представляє собою практично-поведінкову сторону процесу формування толерантності, яка має в основі ознайомлення і самостійне надходження прийомів і способів духовного і ділового спілкування; формування установки

на толерантність, яка знаходиться в емоційно-вольовій готовності до рівноправного діалогу з іншим, його цілісного, критичного доброзичливого розуміння [2, с.47].

У формуванні толерантності студентів велика роль належить педагогу, адже якщо педагог сам не включений у самовдосконалення, то він не зможе виховати студентів. Виховні впливи педагога також будуть малоєфективними, непродуктивними, якщо педагогічне середовище не підкріплює цих впливів, не узгоджується з ними. Педагог формує особистість, її знання, вміння, якості через створення умов, при яких студент включається в активну діяльність по досягненню певної мети, тобто самовдосконалюється. Процес виховання відбувається через формування в студентів системної орієнтовної основи поведінки і діяльності особистості.

Особлива роль відводиться застосуванню методів активного навчання. Для ефективного виховання толерантності рекомендується використовувати інтерактивні методи, за допомогою яких у студентів з'являється можливість глибше сприймати і співпереживати ситуацію.

Інтерактивне навчання – це форма організації пізнавальної діяльності, яка має конкретну передбачену мету створення комфортні умови навчання, за яких кожен студент буде відчувати успішність та інтелектуальну спроможність. Головним є те, що інтерактивні методи створюють умови для міжособистісної взаємодії учнів. Класифікація інтерактивних технологій відбувається за такими групами: 1) слухати партнерів і виявляти до них прихильність, толерантність, доброзичливість; 2) вміння переконувати, доводити власну думку, аргументувати її; 3) вміння диспутувати, підтримувати зворотній зв'язок, ініціювати спілкування [1, с.18].

Інтерактивне навчання підвищує мотивацію і залученість учасників в рішення обговорюваних проблем, що дає емоційний поштовх до подальшої пошукової активності учасників, спонукає їх до конкретних дій, процес навчання стає більш осмисленим. Інтерактивне навчання формує здатність мислити неординарно, по-своєму бачити проблемну ситуацію, виходити з неї; обґрунтовувати свої позиції, свої життєві цінності; розвиває такі риси, як уміння вислуховувати іншу точку зору, уміння співпрацювати, вступати в партнерське спілкування, виявляючи при цьому толерантність і доброзичливість по відношенню до своїх опонентів. Інтерактивні методи навчання дозволяють здійснити перенесення способів організації діяльності, отримати новий досвід діяльності, її організації, спілкування, переживань. Інтерактивна діяльність забезпечує не тільки приріст знань, умінь, навичок, способів діяльності та комунікації, а й розкриття нових можливостей для студентів, є необхідною умовою для становлення та вдосконалення компетентностей через включення учасників освітнього процесу в осмислене переживання індивідуальної та колективної діяльності для накопичення досвіду, усвідомлення і прийняття цінностей.

Особлива роль у процесі самовиховання толерантності студентів належить зусиллям викладача. Вона пов'язана в першу чергу з усвідомленням своєї професійної гідності, яка передбачає здатність поважати інших людей. Без толерантно-

сті педагог сам, проявляючи нетерпимість, провокує загострення відносин. Не менш важливі рефлексія, самоаналіз свого реалізованого ставлення до різних оточуючих, чесна оцінка своїх думок, відносин, рішень, вчинків. Адже кожен має право і на успіх, і на помилку. Зрештою, не тільки самооцінка, але і прагнення володіти собою, стримуючи неприязнь, негативне ставлення до когось (чогоось) з оточення. Дуже непросто в нервовій обстановці стримувати свої нерви, але без толерантності педагог сам, проявляючи нетерпимість, провокує загострення відносин. Кожному педагогу важливо виховувати в собі толерантність – одну з істотних рис, що характеризує професійну гідність і майстерність [3, с.59].

Отже, у діяльності майбутнього вчителя образотворчого мистецтва велику роль відіграє набуття досвіду як спілкування з мистецтвом, так і власне інтерпретування творів. Результатом такої діяльності очікується підвищення вправності та поліпшення техніки студента, але також, на нашу думку, з досвідом творчої роботи у особистості має з'явитися художньо-творча толерантність. У порівнянні з класичним сучасне мистецтво викликає багато суперечностей і вимагає більш детального вивчення та підготовки як з боку глядачів (слухачів), так і з боку інтерпретаторів. У зв'язку з цим рівень зацікавленості, поваги та толерантності до творчості сучасних митців у людей найчастіше різко відрізняється від того, яку реакцію вони проявляють стосовно творів авторів-класиків. Тому варто зазначити, що для формування художньо-творчої толерантності майбутніх вчителів образотворчого мистецтва особливо увагу потрібно приділити вивченню творів сучасних художників, здійснювати їх аналіз та порівняння з класичними прикладами.

Отже, важливо відмітити, що толерантність по вивченню мистецьких дисциплін спостерігається не тільки у вищих професійних закладах. У результаті проведеного аналізу змісту діяльності майбутнього вчителя образотворчого мистецтва виникають сумніви, чи всі можуть оволодіти художньо-творчою толерантністю, оскільки індивідуальний художній досвід, освіченість, ментальність, схильність до мистецької діяльності можуть відрізнятися серед студентів. Художньо-творча толерантність майбутнього вчителя образотворчого мистецтва повинна стати добровільним особистим надбанням кожного, хто хоче зрозуміти мистецтво.

Список використаних джерел:

1. Немов Р.С. Психологія: словарь-справочник: в 2 ч. Москва: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. Ч. 2. 352 с.
2. Ортинський В.Л. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 472 с.
3. Полонский В. М. Словарь по образованию и педагогике. Москва: Высш. шк. 2004. 512 с.

The article highlights the importance of artistic and creative tolerance of the future teacher of fine arts as a characteristic of the personality of a modern specialist and subjective indicator in the understanding and interpretation of works of art. There is a connection between the need for the development of artistic education of the student's personality and the formation of his artistic and creative tolerance.

Key words: "tolerance", artistic and creative tolerance, professional education, method, teacher, fine art.

Отримано: 25.02.2019

УДК 378.4(477.43.21).016:7.623.6

О. П. Якубовська, магістр, асистент

СПЕЦИФІКА ВИКЛАДАННЯ ФАХОВИХ ДИСЦИПЛІН В УМОВАХ РЕСТАВРАЦІЙНИХ МАЙСТЕРЕНЬ КПНУ ім. І. ОГІЄНКА

У статті розглянуто виникнення реставраційних майстерень на території України, проаналізовано вимоги до оснащення реставраційних майстерень та особливості навчальних реставраційних майстерень, узагальнено специфіку викладання фахових реставраційних дисциплін у таких умовах.

Ключові слова: реставраційна майстерня, викладання, фахові реставраційні дисципліни.

Реставраційні майстерні виникають на території України у 1930-х роках за сприяння Михайла Бойчука та Миколи Касперовича у стінах Києво-Печерської лаври [3]. Виникнення такої майстерні було зумовлене великою кількістю цінних експонатів культового характеру які потребували реставраційного втручання.

Згодом у 1938 р. у Києві засновано Науково-дослідний реставраційний центр, який і донині є основним контролюючим органом у питаннях музейної реставрації, здійснює підготовку та підвищення фахових рівнів реставраторів України [4].

Однак велика кількість музеїв місцевого значення теж потребує постійної підтримки з боку реставраторів, фонди провінційних музеїв представлені величезною кількістю експонатів, які часто перебувають у критичному, аварійному стані.

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (далі – КПДІМЗ) має фондосховища у яких налічується більше 160 тис. різних експонатів, третина з яких – твори образотворчого мистецтва, які зберігались досить хаотично, у неприпустимих умовах, без достатньої вентиляції та контролю температурно-вологісного режиму.

Мета статті. Заснування реставраційних майстерень на базі КПНУ імені І. Огієнка у 2009 р. стало можливістю для фондів КПДІМЗ. На базі цих майстерень працюють викладачі та студенти, які співпрацюють з музеєм на основі договору про співпрацю, відновлюють твори олійного та темперного станкового живопису. За час існування майстерень було відновлено понад 200 картин та ікон, до кожної виготовлений реставраційний паспорт. Детального аналізу потребує специфіка роботи та викладання фахових дисциплін у таких майстернях.

Існують певні вимоги до технічного оснащення та умов у реставраційних майстернях. Ці умови незмінні у східно-європейській школі реставрації із середини ХХ ст. Наповнення та будову реставраційних майстерень свого часу розглядав С. Кудрявцев.

Бажано, щоб приміщення майстерень великого музею складалося з семи кімнат з необхідним інвентарем для обстеження картин і виробничих процесів: приймальна кімната для очистки; фотолабораторія; майстерня технічної реставрації; майстерня реставрації живопису; лакувальна; лабораторія; комора для хімічних речовин [1, с.38].

Реставраційні майстерні при музеях дуже відрізняються від реставраційних майстерень навчального типу, таких як майстерня КПНУ імені І. Огієнка. Тут одночасно працюють студенти та викладачі, існує безперервний процес відновлення творів живопису студентами напряму «Реставрація творів мистецтва», які проходять теоретичну та практичну підготовку з фахових дисциплін (реставрація живопису, спецфото, техніка копіювання, іконографія, атрибуція, паспортизація).

Майстерні складаються з 4 приміщень: фондосховища, дублювальної кімнати та двох аудиторій технічної реставрації у яких проводиться фотофіксація, очистка та опис творів живопису. Майстерні знаходяться у підвалі навчального корпусу педагогічного факультету і відремонтовані у період 2009-2010 рр.: оснащені системою витяжок; герметизовані зі сторони вулиці; встановлений дублювальний стіл високого тиску та сигналізація фондосховища для захисту музейних експонатів. Розташування майстерень створює ряд проблем: недостатнє денне освітлення; велика амплітуда середньорічних коливань температури та вологості(зумовлено наявністю вузла труб опалювання корпусу

су); постійне ураження стін пліснявою; вузькі коридори та проходи.

У реставраційних майстернях багато місця займає реставраційне обладнання, столи та шафи з хімікатами, також полотна які перебувають на великих робочих підрамниках. Однак крім реставраційної практичної роботи студенти продовжують освоювати навчальні дисципліни пов'язані з реставрацією, тобто приміщення майстерні стає одночасно і лекційною аудиторією, і класом копії. У майстернях працюють одночасно декілька груп студентів з різних курсів та декілька викладачів фахових дисциплін.

Перед викладачами та студентами постає ряд проблем які потребують специфічного підходу до їх вирішення. Кожен студент під наглядом викладача виконує реставрацію індивідуально підібраного експонату, однак термін виконання цієї реставрації, а відтак тривалість і послідовність процесів, які він виконує – непередбачувані; кожна картина чи ікона потребує чіткого плану підібраного під характеристики та специфіку пошкоджень твору окремо. Всі реставраційні процеси підпорядковуються певній території у майстернях. Студенти працюють з індивідуальною швидкістю виконання, працюють на якість, вільно переміщуються майстернями під час занять, користуються всім наявним обладнанням. Такий підхід до освоєння професії передбачає і самостійну працю студентів. Викладачі працюють зі студентами у вільний час після занять, через чіткі умови КПДІМЗ, які передбачають відповідальність за пошкодження чи втрату експонатів та правила техніки безпеки.

Отже специфіка викладання фахових дисциплін у реставраційних майстернях полягає у компромісі між наданими умовами праці та пристосуванні навчального процесу під практичні особливості виконання тих чи інших рестав-

раційних процесів великою групою студентів різних курсів. У майстернях сформувався тип колективного практичного заняття, коли кожен студент працює у тій частині майстерні яку передбачає його реставраційний процес. Викладачі проводять заняття у формі постійних консультацій. Специфіка викладання полягає у безперервній творчій та реставраційній діяльності, взаємодії студентів зі всіма викладачами фахових дисциплін та відновленні реальних творів мистецтва, експонатів з фондів КПДІМЗ під час занять. Такий підхід до викладання фахових дисциплін поглиблює знання студентів та розширює їх знання, у досить вільній формі студенти перебувають у середовищі постійного професійного зростання.

Список використаних джерел:

1. Кудрявцев Е.В. Техніка реставрації картин. Москва : В. Шевчук, 2002. 252 с.
2. Микола Касперович. URL: <http://uartlib.org/ukrayinski-hudozhniki/kasperovich-mikola/>
3. Про охорону культурної спадщини. URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
4. Про центр. URL: http://restorer.kiev.ua/?page_id=144

The article deals with the emergence of restoration workshops on the territory of Ukraine, analysed the requirements for equipping restoration workshops and the peculiarities of educational restoration workshops, generalized the specifics of the teaching of professional restoration disciplines in such conditions.

Key words: restoration workshop, teaching, professional restoration disciplines.

Отримано: 25.02.2019

УДК 8.071.1(477.44)

3. П. Ярунд, кандидат педагогічних наук, доцент

М. ДИЛЕЦЬКИЙ – ОСНОВОПОЛОЖНИК УКРАЇНСЬКОГО МУЗИКОЗНАВСТВА

У статті висвітлюється багатогранна творча діяльність музичного теоретика, педагога, хорового диригента, композитора М. Дилецького – основоположника українського музикознавства, найвидатнішого творця партесної музики, фундатора нової композиторської школи у Східній Європі,

Ключові слова: музикознавство, граматика музикальна, партесний спів, співацька капела.

Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького спричинилась до зародження нових демократичних, соціально-економічних і політичних змін в Україні, що вплинули і на культурні зрушення середини XVII століття серед яких є започаткування українського музикознавства видатним творцем партесної музики М. Дилецьким. Постає М. Дилецького – музичного теоретика, педагога, хорового диригента, композитора є месійною для української музики кінця XVII і початку XVIII століть. Він створив теоретичний трактат «Граматика мусикійська» (тобто музикальна – З.Я.), у якому обґрунтував композиційні, педагогічні, естетичні і риторичні засади нового партесного стилю – працю, що була основним посібником для навчання кількох поколінь музикантів на східнослов'янських землях. М. Дилецький заклав фундамент для формування композиторської школи нового часу в Україні, яка згодом увінчалася іменами Д. Бортнянського, М. Березовського, А. Веделя, П. Турчанинова, Г. Львівського та інших яскравих представників «золотої доби» (Б. Кудрик) української церковної музики, творчість яких «... характеризувалась неперевершеними мистецькими творами, які стали вагомим внеском у розвиток європейського музикознавства» [1, с.45].

Свою «Граматику музикальну» він створив у той період коли в Україні вже функціонували «Граматика словенська» Мелетія Смотрицького (1619 р.) і посібник з риторики Йоанікія Галіятовського «Наука альбо способ зложення казанья», на аналогію з якими і прями текстові паралелі вказує О. Цалай-Якименко у своїй праці «Київська школа музики XVII століття» [2, с.311, 371]. А європейська музична культура, як вдало закріпив О. Кошиць, уже поповнилась творчістю Дж.П. Палестріні та Орландо Лас-

со, однак ще не народився Й.С. Бах (1685-1750) та Г.Ф. Гендель (1685-1759).

Постає М. Дилецького, як і його основоположна для розвитку музикознавства праця «Граматика музикальна», нині часто є предметом уваги науковців в Україні та за її межами. Ґрунтовними працями з цього напрямку вирізняються дослідження О. Цалай-Якименко «Київська школа музики XVII століття» (2002) у якій вона наводить низку припущень про перебіг життєвого шляху Дилецького у 80-90 роки XVII та у першій чверті XVIII століття. І. Герасимова у своєму дослідженні «Николай Дилецкий: творческий путь композитора XVII века» (2010) аналізує основні історіографічні уявлення про М. Дилецького, складені на основі віросповідання та національної приналежності таких дослідників як от: Ю. Жиливчуца, О. Цалай-Якименко, В. Протопопова та Ю. Трилувайтене. У працях М. Кошиці «Епістоля у лабіринтах музичної історії» (2008) та І. Савчука «Листування Анджея Швальбе з Онисією Шреер-Ткаченко в аспекті українсько-польських культурних зв'язків 1960-1970-х» (2014) побіжно згадується про дискусію між російськими і українськими вченими щодо новознайденого у Львові Петербурзького списку «Граматика музикальної» 1723 року. С.Й. Лісецький у дослідженні «Видатні представники українського музичного бароко» (2015) розглядає композиторську творчість М. Дилецького як неочікуваний вклад в українську музичну культуру як взірць професійної музики того часу в Україні. Автор підкреслює, що його музика і сьогодні конкурентна на музичному ринку. П. Киридон у праці «Українське музикознавство від XVII до початку XX століття: європейський вибір» (2015) розглядає постає М. Дилецького серед основоположників

вітчизняного музикознавства. Про те, що М. Дилецький є однією з ключових персон в історії музичної культури, які зумовили її подальший розвиток, стверджує також Л.Й. Проців у своїй праці «Музична педагогіка в Україні: зустрічі в історії» (2017).

Метою статті є узагальнення і висвітлення багатогранної творчої діяльності М. Дилецького, її значення для розвитку українського музикознавства.

Вперше про себе М. Дилецький заявив «... у віці 20-25 років у Вільно, до того часу вченим майже нічого не відомо про життя митця...» [3, с.76]. Відомо тільки те, що він народився 1650 року у Києві, однак ця дата вимагає уточнення. Відомо також, що у 1675 році, навчаючись у Віденській академії, він пише музику, і тоді, у 70-х роках створив перший варіант «Граматики музикальної». У 1677 році М. Дилецького запрошують до Смоленська, а згодом (1679 р.) до Москви, де він працював регентом і вчителем церковного співу. На початку ХХІ століття з'явилися нові дані з біографії Дилецького. О. Цалай-Якименко припускає, що композитор у 80-90 роках ХVІІ століття та у першій чверті ХVІІІ століття кілька разів повертався до Києва і тут міг працювати в Києво-Могилянській академії, що «Воскресенський канон» написано в 90-х роках і виконано у 1694 р. на відкритті Богоявленського собору при Академії. Дослідниця стверджує, що вже на початку ХVІІІ століття він їде до Петербурга і пише там останній варіант своєї граматики [2, с.311, 371].

Загально відомо, що з середини ХVІІ століття з України до Москви запрошували музикантів, хорових диригентів, педагогів, співаків. Росії були потрібні фахівці для запровадження у церковну практику багатоголосого співу. Серед композиторів і диригентів назвемо Ф. Тернопольського, І. Календу, С. Пекалицького, але найбільший внесок у цю справу зробив М. Дилецький, який розгорнув там широку діяльність з кінця 70-х років, а згодом на початку ХVІІІ ст. у Петербурзі. Очевидно, переїзд Дилецького до нової столиці Російської імперії пов'язаний з реформуванням Хору государевих півчих дяків у Придворну співацьку капелу й впровадженням у хорову практику, перенесену з України на початку ХVІІІ ст., малолітніх хлопчиків. М. Дилецький брав участь у формуванні цього колективу, він тоді, у 1723 році, завершив останній варіант своєї «Граматики музикальної» (зауважмо – мова праці староукраїнська на відміну від смоленського і московського варіантів цієї граматики). Відтак, очевидно, що Придворна співацька капела формувалася головним чином з українців. Наприкінці ХVІІ століття музика, педагогічні та музично-теоретичні ідеї М. Дилецького набули широкого розповсюдження і в Україні. Його хорові твори співали всюди. В архівах багатьох українських міст, зокрема Києва і Львова, зберігаються рукописи його творів. Дилецький неодноразово підкреслював, що він народжений у Києві, а своєю диригентською, педагогічною і, зокрема, працею «Грама-тика музикальна» продовжує і розвиває традиції української музичної культури [4, с.115].

У європейській музичній культурі того часу активно застосовувалась система гексакордів, оскільки поняття мажору й мінору в музичному мисленні ще остаточно не утвердились, гармонічна система була тільки «в передчутті». У цей час М. Дилецький свідомо застосовує мажор та мінор, формує точні правила побудови акордів, голосоведення, визначення несформованого тоді жанру фуґи, впритул наближається до теорії темперації, яка остаточно утвердилась в європейській музичній практиці у творчості Й.С. Баха [5]. Він також формує філософсько-естетичні засади хорової творчості, розширює систему засобів музичної виразності, застосовує палітру звукозображальності за рахунок застосування тембрових, регістрових, динамічних контрастів, зіставлень *solo*, *tutti*, малих ансамблевих груп

тощо. Музично-теоретичні та естетичні інновації М. Дилецького привнесли до церковного співу нове звучання хору, нову манеру співу, майстерність та артистизм хористів, піднесли авторитет вітчизняних хорових традицій та найвищі шаблі досконалості [6, с.75].

«Грама-тика» М. Дилецького стала першим з музично-теоретичних трактатів, які детально пояснили технічну суть лінійної нотної системи, партесного співу і партесної композиції. У ній він вперше виступив на захист «вільних» прийомів композиції, розглядаючи музику як мистецтво емоційне і творчо живе, по суті вперше узагальнив музично-теоретичні знання, доти засвоєвані переважно через усну традицію. Опираючись на праці вітчизняних та західно-європейських учених-мислителів та музикантів, він застосував грецький та латинський хорал [7], вперше систематизував основні положення партесного співу, правила композиції, а також помістив багато вправ для виховання навичок композиції та хорового диригування. Запропонована ним термінологія надовго утвердилася в теоретичній, педагогічній практиці шкіл і композиторів, мала величезне практичне значення та сприяла плідній діяльності багатьох співаків і регентів другої половини ХVІІ й початку ХVІІІ століття. Окрім того, «Грама-тика» вважається першим зі збережених наукових творів, у яких описане Квінтове коло [8, с.32-40].

Отже, підсумовуючи, скажемо, що постать М. Дилецького є знаковою для української та європейської музичної культури. Він є «автором школи мистецтва співу західного напрямку. Справді, як теоретик і педагог М. Дилецький створив власну концепцію партесної музики, до прихильників якої належали визначні європейські композитори кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст.» [9, с.25]. Підсумувавши більш ніж столітній процес розвитку хорової музики, Дилецький заклав основи партесного співу, що стало вершиною розвитку української барокової музики і музикознавства.

Список використаних джерел:

1. Киридон П. Українське музикознавство від ХVІІ до початку ХХ століття: європейський вибір // Естетика і етика педагогічної дії. Полтава, 2015. Вип. 9. С.45.
2. Цалай-Якименко О. Київська школа музики ХVІІ століття. Київ-Львів-Полтава, 2002. С.311, 371.
3. Проців Л.Й. Музична педагогіка в Україні: зустрічі в історії // Музичне мистецтво в освіті логічному дискурсі. 2017. № 2. С.76.
4. Лісецький С.Й. Видатні представники українського музичного бароко (творчі досягнення С. Пекалицького і М. Дилецького) // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2015. № 1. С.115.
5. Кошиць О. Про українську пісню й музику. Репринтне видання. К, 1933. 48 с.
6. Проців Л.Й. Музична педагогіка в Україні: зустрічі в історії // Музичне мистецтво в освіті логічному дискурсі. 2017. № 2. С.75.
7. Юевич Ю.Є. Музика. Словник-довідник. Тернопіль, 2003. 352 с.
8. Цалай-Якименко О. Київська школа музики ХVІІ століття. Київ-Львів-Полтава, 2002. С.32-40.
9. Русская духовная музыка в документах и материалах. Т. IV / С.В. Смоленский. Воспоминания. Москва: Языки слав. культуры, 2002. С.25.

The article deals with the multifaceted creative activity of the musical theorist, the teacher, the choral conductor, the composer M. Diletskyi, the founder of Ukrainian musicology, the most prominent creator of party music, the founder of the new composer school in Eastern Europe,

Key words: musicology, grammar, musical, party singing, singing chapel.

Отримано: 25.02.2019

ЗМІСТ

Секція ІСТОРИЧНИХ НАУК

<i>Адамовський В. І.</i> Законодавство України щодо регулювання наукової діяльності у закладах вищої освіти.....	3
<i>Бабюк Д. С.</i> Типологія фотографічних павільйонів Кам'янець-Подільського другої половини ХІХ – початку ХХ ст.....	5
<i>Боровець І. І.</i> Східний фронт очима словацького воїна (спогади Матея Іванча).....	7
<i>Віннічук О. В.</i> Ризики становлення громадянського суспільства в Україні.....	8
<i>Верстюк В. В.</i> Організація влади в містах та містечках війська запорозького за гетьманату Б. Хмельницького в оцінці М. Костомарова.....	10
<i>Вонсович Г. Б.</i> Концептуальне осмислення феномену тоталітаризм.....	11
<i>Вонсович С. Г.</i> Політичний перехід у форматі альтернативних політичних теорій.....	12
<i>Газін В. П.</i> США у ролі світового лідера.....	14
<i>Галецька Я. С.</i> Історія України в дослідженнях польського фольклориста, етнографа і археолога Зоріана Доленга-Ходаковського.....	15
<i>Ганик М. П.</i> Іранська загроза – міф чи реальність?.....	17
<i>Городецький О. О.</i> Симулякр як феномен політики постмодерну.....	18
<i>Грачов А. Я.</i> До питання особливостей оцифрованих документів британських архівосховищ.....	20
<i>Гуменюк А. О.</i> Стан дослідження розвитку міст Правобережної України протягом 1861-1914 років в історіографії 20-30-х років ХХ століття.....	22
<i>Гуцал А. Ф.</i> Рятівні дослідження курганів в Городецькому районі у 2018 р.....	23
<i>Гуцал В. А.</i> Музейницькі студії І. Винокура на Житомирщині.....	24
<i>Завальнюк О. М.</i> Ставлення гетьмана Павла Скоропадського до української культури.....	26
<i>Клімчук Ю. А.</i> До питання про участь українців у Бельгійському русі опору в роки Другої Світової війни.....	29
<i>Комарницький О. Б.</i> Організація і результативність педагогічної практики студентів Кам'янець-Подільського ІНО (ІСВ) у 20-30-ті рр. ХХ ст.....	30
<i>Лубчинський А. А.</i> Торгівля в українському селі в часи НЕПУ.....	31
<i>Лясович Р. С.</i> Нове джерело про діяльність органів ЗУНР у листопаді-грудні 1918 р. на Коломиїщині: військово-мобілізаційний аспект.....	32
<i>Лясович Т. В.</i> Військовики про матеріально-технічне забезпечення армії УНР (1920 рр.).....	34
<i>Маркітантов В. Ю.</i> Властивості гібридної війни як сучасного способу ведення конфлікту.....	36
<i>Марчук О. І.</i> Головноуповноважений уряду УНР Іван Огієнко і формування 4-ої стрілецької бригади українського війська на Поділлі (лютий-квітень 1920 р.).....	38
<i>Найчук А. В.</i> Методологічний потенціал історико-генезисного підходу в дослідженні держави.....	39
<i>Олійник С. В. І.</i> Крип'якевич про становище освітньої сфери Східної Галичини в умовах російської окупації 1914-1915 років.....	41
<i>Опря І. А.</i> Популізм в сучасній Латинській Америці.....	42
<i>Плахтій М. П.</i> Спроба інтеграції математичної логіки через традиційний курс логіки в Україні у другій половині ХІХ - на початку ХХ століття.....	44
<i>Починок О. О.</i> Василь Яворський – приклад священницького служіння задля піднесення культурного та морального рівня населення.....	45
<i>Ребрик О. В.</i> Інформаційний потенціал ЦДІА України в Києві про розвиток поштових шляхів і торговельних трактів Правобережної України наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст.....	46
<i>Сидорук С. А.</i> Статистика та практика рекрутських наборів у Правобережній Україні.....	48
<i>Степанков В. В.</i> Формування політичної еліти «України» (1648-1676 рр.) у висвітленні М.І. Костомарова.....	49
<i>Степанков В. С.</i> Пилявецька битва 1648 року у висвітленні автора «римованої хроніки» Єжі Ярмолінського.....	51
<i>Сулятицька Т. В.</i> Світогляд Пантелеймона Куліша.....	52
<i>Трубчанінов С. В.</i> Епізод дослідження історичної географії Київської Русі: М. Шарлемань vs С. Парамонов.....	54
<i>Філінюк А. Г.</i> До питання про сучасне осмислення документів про третій поділ Речі Посполитої і його місце в історії України.....	55
<i>Хоптяр Ю. А.</i> Утворення і розвиток кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін історичного факультету КІНУ імені Івана Огієнка за радянської доби.....	57
<i>Яблонська Д. Р.</i> Інститути народної освіти УСРР: стан матеріально-технічної бази, організація навчальної праці, наукова і громадська діяльність.....	59
<i>Ярич В. П.</i> Джерельний потенціал кримінальної справи учасника молодіжного націоналістичного підпілля на Поділлі у повоєнному десятилітті.....	61

Секція ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

<i>Андрейцева І. А.</i> Індикатори вимірювання ефективності оцінювання персоналу: теорія і практика.....	63
<i>Баженова С. Е.</i> Молодіжний рух польської меншини Правобережної України (1890-1904 рр.).....	64
<i>Боднарчук Т. Л.</i> Експозиційна справа в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.).....	71
<i>Буторіна В. Б.</i> Кризовий PR: типові помилки та порядок дій підприємства.....	72
<i>Веселовська Т. Є.</i> Етнічна кухня – гастрономічний тренд Поділля.....	73
<i>Гончарук А. В.</i> Структурно-динамічні моделі міжнародної трудової міграції.....	75
<i>Ковтуник І. І.</i> Курорти Хмельницької області – бальнеологічний санаторій «Сатанів».....	76
<i>Кушнір О. К.</i> Планування витрат комерційної діяльності.....	78
<i>Лисак В. Ю.</i> Суть та функції заробітної плати в роботі підприємства.....	79
<i>Мазур Н. А.</i> Особливості та документальне забезпечення бухгалтерського обліку експорту послуг.....	80
<i>Олійник Н. Ю.</i> Поліфункціональна невербальна комунікація ділового мовлення.....	82
<i>Олійник О. С.</i> Сутність конкурентоспроможності підприємства.....	83
<i>Опря Б. О.</i> Значення музеїв в системі шкільної освіти.....	84
<i>Рарок Л. А.</i> Персонал підприємства як об'єкт соціального захисту.....	86

<i>Рарок О. В.</i> Створення та реалізація HR-бренду сучасних організацій	87
<i>Свідер О. П.</i> Основні засади формування інвестиційного клімату в Україні	88
<i>Семендяк В. М.</i> Роль аутсорсингу в процесі рекрутингу персоналу	90
<i>Семенець І. В.</i> Визначення та відображення фінансових результатів: історичний аспект	91
<i>Стрельбицький П. А.</i> Вдосконалення системи управління персоналом сучасного підприємства	92
<i>Ткачук В. В.</i> Стан та динаміка розвитку проблемних моментів монополізації в агропромисловому виробництві	96
<i>Хоптяр А. Ю.</i> Епізоди холокосту на Ярмолинеччині у 1941-1944 рр. та їх значення для розвитку сучасного меморіального туризму	97
<i>Чаплінський В. Р.</i> Особливості маркетингової діяльності у постіндустріальній економічній системі	100
<i>Яцишина І. В.</i> Формування концепції «смайт» у туристичній галузі	101
<i>Білик Р. М.</i> Інноваційні технології у туризмі	102

Секція КОРЕКЦІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ

<i>Буйняк М. Г.</i> Методи підготовки батьків до сімейного виховання дітей з особливими освітніми потребами	104
<i>Гончарук Н. М.</i> Психологічний аналіз мотиваційних чинників комунікативної активності	105
<i>Гоцуляк Н. Є.</i> Прокрастинація як психологічний феномен	106
<i>Гудима О. В.</i> Психолого-педагогічні особливості розвитку творчого мислення	107
<i>Гурський В. А.</i> Рідна мова як засіб виховання дитини у поглядах Василя Сухомлинського	108
<i>Данчук Ю. П., Чекавська О. А.</i> Казкотерапія як засіб формування пізнавальної активності дошкільників з обмеженими можливостями	109
<i>Дмитрієва О. І.</i> Аналіз досліджень проблеми соціалізації дітей з порушеннями психофізичного розвитку	110
<i>Докучина Т. О.</i> Профорієнтаційна робота як складова освітнього процесу в умовах інклюзії	111
<i>Дорофей С. В.</i> Психологічні механізми розвитку пізнавальної активності як умови дитячої творчості	112
<i>Дуткевич Т. В.</i> Психодіагностика конфліктологічної компетентності майбутнього педагога	113
<i>Дутковська Р. В.</i> Оцінювання учнів з особливими освітніми потребами на індивідуальній формі навчання	115
<i>Жуляк Н. В.</i> Сміслові завдання моторних дій та їх значення для побудови рухів людини	115
<i>Куриця Д. І.</i> Взаємозв'язок між рівнем професійного стресу та сімейним станом працівників державної служби	116
<i>Марціновська І. П.</i> Копінг-поведінка підлітків з особливостями психофізичного розвитку	118
<i>Матвійчук І. І.</i> Використання практичних завдань на уроках географії з учнями, які мають інтелектуальні порушення	119
<i>Миронова С. П.</i> Створення інклюзивного середовища в закладі вищої освіти	120
<i>Михальська С. А.</i> Особливості професійного становлення осіб із порушеннями зору	120
<i>Onufriieva L. A.</i> Me-professional image as a component of me-concept of future professionals' personalities	122
<i>Орлянська А. В.</i> Особливості емоційно-вольової сфери у дітей раннього віку з порушеннями розумового розвитку	123
<i>Панчук Н. П.</i> Місце проживання як детермінанта становлення життєво-професійних ціннісних орієнтацій майбутнього фахівця	124
<i>Савицька О. В.</i> Мотиваційно-цільові особливості навчально-професійної діяльності студентів педагогічних спеціальностей	126
<i>Свідерська М. М.</i> Елементи арт-терапії у логопедичній роботі з дітьми із аутизмом	127
<i>Сич В. М.</i> Основні форми та методи розвитку мотивації навчання майбутніх фахівців в умовах соціокультурного середовища	128
<i>Сімко Р. Т.</i> Психологічні особливості активності людини	129
<i>Славина Н. С.</i> Психологічні особливості розвитку старших школярів	130
<i>Столяренко О. Б.</i> Методика дослідження міжособистісних взаємин дошкільників у різновіковій групі ДНЗ	132
<i>Толков О. С.</i> Компоненти психологічної готовності майбутніх учителів початкової школи до педагогічної діяльності	133
<i>Утьосов Я. А.</i> Корекційний вплив на розвиток складових соціальної компетентності у підлітків з інтелектуальними порушеннями	134
<i>Утьосова М. М.</i> Проблема розвитку та корекції сприймання у дошкільників з інтелектуальними порушеннями	135
<i>Чайковська О. М.</i> Психологічний аналіз динаміки професійного становлення майбутніх психологів	137
<i>Чопік О. В.</i> Індивідуальний підхід до дітей з РСА в умовах інклюзивного навчання	138
<i>Белова О. Б.</i> Особливості розвитку емоцій у дітей раннього віку з типовим розвитком та порушеннями мовлення	139
<i>Бугера Ю. Ю.</i> Теоретичні аспекти впровадження творчих та дослідницьких методів засвоєння термінології студентами в галузі спеціальної освіти	140
<i>Вержиковська О. М.</i> Діагностика загальної готовності до школи дітей з порушеннями інтелектуального розвитку	142
<i>Данилюк О. І.</i> Пенсійна система України: етапи реформування	143
<i>Галецька Ю. В.</i> Особливості розвитку фонетико-фонематичної сторони мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями	144
<i>Гевчук Н. С.</i> Теоретичні аспекти підготовки молоді до сімейного життя	146
<i>Грубляк В. В.</i> Особливості виявлення ступеня когнітивного дефіциту та оцінка психічного статусу при первинному консультуванні	147
<i>Дідик Н. М.</i> Квест як засіб активізації пізнавальної діяльності майбутніх фахівців соціальної сфери	148
<i>Куриця А. І.</i> Бесіда як основна форма роботи логопеда з батьками	149
<i>Левицький В. Е.</i> Окремі питання вивчення складових трудової підготовки дошкільників з порушеннями розумового розвитку	150
<i>Лісова Л. І.</i> Особливості труднощів в процесі розв'язування арифметичних задач молодшими школярами з тяжкими порушеннями мовлення	152
<i>Мельник Ж. В.</i> Технології організації діяльності волонтерських груп за різними напрямками роботи волонтерства	153
<i>Михальський А. В., Михальська Ж. Л.</i> Психологічні особливості хворих кардіологічного профілю	154
<i>Михальська Ю. А.</i> Протиепідемічні, профілактичні та лікувальні заходи при кору	155
<i>Мілевська О. П.</i> Дослідження лексичних умінь у молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення у дієслівній ланці	156
<i>Опалюк О. М.</i> Особливості впровадження нетрадиційних технік образотворчого мистецтва в арт-терапевтичні методики	158
<i>Опалюк Т. Л.</i> Ключові компетентності для навчання протягом усього життя	159

<i>Равєська Я. М.</i> Технології організації міжпрофесійної взаємодії в соціальній роботі.....	160
<i>Сербалюк Ю. В.</i> Соціальний захист військовослужбовців в Україні: соціально-історичний аспект	161
<i>Співак В. І.</i> Шляхи особистісно-рольової реабілітації дітей шкільного віку	163

Секція МИСТЕЦЬКИХ ДИСЦИПЛІН

<i>Александрович Н. Й.</i> Педагогічно-психологічні аспекти підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва до сценічного виступу.....	165
<i>Аліксійчук О. С.</i> Функціональне призначення українського дитячого музичного фольклору в роботі з учнями початкової школи	167
<i>Борейко О. С., Борейко І. П.</i> Формування та розвиток життєвих компетентностей на уроках математики в початкових класах.....	168
<i>Борисова Т. В.</i> Технології розвитку вокально-інтонаційних умінь і навичок майбутніх вчителів музичного мистецтва у процесі вивчення дисципліни «сольфеджіо»	170
<i>Борчуляк А. М.</i> Семантика музичного тематизму клавірних творів Й. С. Баха.....	171
<i>Бучачий О. В.</i> Методика укріплення олійного живопису на полотні	173
<i>Бучковський В. Й.</i> Відродження «чорної манери»	174
<i>Віштакенко В. А.</i> Питання національного стилю в українському образотворчому мистецтві	176
<i>Вовейдо Л. М.</i> Екзитативні компоненти фахової підготовки здобувачів вищої освіти.....	177
<i>Галаманжук Л. Л., Siedlaczek-Szwed A.</i> Морфологічний статус дівчаток 7-17 років із церебральним паралічем та без відхилень у фізичному розвитку	178
<i>Галаманжук Л. Л., Juszczyk-Rygallo J.</i> Психофізичний стан дітей з різною руховою асиметрією у дошкільний період	179
<i>Гуцул І. А.</i> Наскрізнi промальовки скелету в натурних замальовках людини як ефективний засіб підвищення фахової підготовки з рисунку студентів художніх спеціальностей вищих навчальних закладів.....	180
<i>Карпенко Т. П.</i> Педагогічні умови формування концертмайстерської компетентності майбутнього вчителя музики.....	182
<i>Карпенко Т. П., Чайка С. В.</i> Підготовка майбутніх учителів музики до виконавсько-педагогічної діяльності засобами фольклору	184
<i>Кліц О. А.</i> Сучасні тенденції в дизайні відкритих громадських просторів.....	186
<i>Кучма Н. І.</i> Копіювання творів живопису в процесі підготовки художника-педагога.....	187
<i>Луць С. В.</i> Українське ювелірство в контексті мистецької освіти кінця ХХ – початку ХХІ століття.....	188
<i>Маринін І. Г.</i> Фольклорні тенденції в творчості М. Різоля.....	189
<i>Мартинюк Л. В.</i> Інноваційні тенденції розвитку закладів початкової мистецької освіти	190
<i>Мендерецька Н. В.</i> До питання особливостей розвитку гутної справи на Поділлі	191
<i>Негода Б. М.</i> Проблема запровадження української абетки на кириличній основі	192
<i>Панчук Б. Є.</i> Розвиток виконавського інтонування майбутнього вчителя музичного мистецтва в процесі інструментального навчання	193
<i>Паур І. В.</i> Методика використання іконографічних джерел у процесі пам'яткоохоронної діяльності	195
<i>Підгурний І. С.</i> Комп'ютерне моделювання в мистецтві.....	196
<i>Прядко О. М.</i> Розвиток рухливості співацького голосу на заняттях з вокалу	197
<i>Пухальський Т. Д.</i> Організаційно-методична модель формування професійної компетентності майбутнього вчителя музики засобами диригентсько-хорових дисциплін.....	198
<i>Ситник Т. М.</i> Розвиток художньо-образного мислення як основи творчого процесу.....	200
<i>Совік Т. В.</i> Розвиток музичних здібностей учнів спеціальних закладів	201
<i>Такіров Т. Н.</i> Мاستихін – як невід'ємна та багатогранна техніка олійного живопису.....	202
<i>Урсу Н. О.</i> Ілюзорно-квадратурний стінопис ХVІІІ ст. на землях України.....	203
<i>Франчук Т. Й.</i> Проблеми методичного забезпечення переходу на систему компетентнісної професійної освіти	204
<i>Хмелюк М. О.</i> Поняття стилю в контексті інструментальної підготовки	205
<i>Чайка С. В., Карпенко Т. П.</i> Вивчення творів епічного роду українського фольклору в процесі формування світогляду майбутніх учителів музики.....	206
<i>Чортіта Р. Б.</i> Педагогічні умови формування художнього смаку майбутнього вчителя музичного мистецтва.....	208
<i>Шульц Н. А.</i> Формування художньо-творчої толерантності в професійній підготовці майбутніх учителів образотворчого мистецтва	209
<i>Якубовська О. П.</i> Специфіка викладання фахових дисциплін в умовах реставраційних майстерень КПНУ ім. І. Огієнка.....	210
<i>Яронуд З. П. М.</i> Дилецький – основоположник українського музикознавства	211

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

**Збірник за підсумками звітної наукової конференції
викладачів, докторантів і аспірантів**

5-6 березня 2019 року

Випуск 18

Том 1

Підписано до друку 21.11.2019. Формат 60 x 90 1/8.
Гарнітура "Таймс". Папір офсетний. Друк різнографічний.
Умовн. друк. арк. 27,0. Обл.-вид. арк. 39,7.
Тираж 55. Зам. № 871.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.